मनुस्मृति

मेधातिथिरचित-'मनुभाष्य'-समेता

MANU-SMRTI

WITH THE 'MANUBHASYA' OF MEDHATITHI

EDITED
WITH THE HELP OF SEVERAL MANUSCRIPTS

BY MAHĀMAHOPĀDHYĀYA GANGĀNĀTHA JHĀ, M.A., D.LITT., LL.D.

Volume II

PRINTED AT THE INDIAN PRESS, LTD., ALLAHABAD PUBLISHED BY THE ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

CALCUTTA

1939

अथ सप्तमोध्यायः ७।

राजधर्मान्त्रवक्ष्यामि यथाद्यतो भवेन्तृपः ॥ संभवश्र यथा तस्य सिद्धिश्र परमा यथा ॥ १॥

धर्मशब्दः कर्तव्यतावचन इत्युक्तम् । यद्राज्ञा कर्तव्यं तिद्दानीमुच्यत इति प्रतिज्ञा । कर्तव्यं च दृष्टार्थं वाढ्गुण्यादि, स्रदृष्टार्थमित्रहोत्रादि । तत्रेह प्राधान्येन दृष्टार्थमुपदिश्यते । तत्रैव च राजधर्मप्रसिद्धिः ।

राजशब्दस्तु नेह चत्रियजातिवचनः किंतह्यभिषेकाधिपत्यादिगुणयोगिनि पुरुषे वर्तते। स्रत एवाह। यथावृत्तो भवेन्नृपः। 'नृप' प्रहणेन जनपदेश्वर्यवते। धिकारमाह।

प्रमाणान्तरमूला हात्र धर्मा उच्यन्ते, न सर्वे वेदमूलाः। अन्यमूलत्वे च यदत्र धर्म-शास्त्राविषद्धं तदुच्यते । तथा च कात्यायनः ''अर्थशास्त्रोक्तमुत्सृज्य धर्मशास्त्रोक्तमा-व्रजेदिति''।

यथावृत्तः यद्वृत्तं यत्प्रकारं वाऽस्येति च बहुवीहिः। अन्यपदार्थो राजा। यथार्थ-प्राधान्येऽव्ययीभावः स्यात्। वृत्तं परिपालनार्थो व्यापारे।ऽदृष्टार्थश्च।

संभवरचे त्पित्तः । स उक्तो "राजानमसृजतप्रभुः" इत्यादिना । परमा प्रकृष्टा सिद्धिर्विजिगीषारैकाधिपत्यम् । राजवृत्तस्य फलप्रतिहेयम् ॥ १॥

ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं क्षत्रियेण यथाविधि ॥ सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्तव्यं परिरक्षणम् ॥ २ ॥

'ब्रह्म' वेदः । तत्र श्रुतः संस्कारो 'ब्राह्मः' । स वेद्दाध्ययन जन्यो प्रष्ठणवते।ऽर्धलचणो वेदस्य; स्वाध्यायविधिनिर्वर्त्य इत्यर्थः । उपनयनं तु ब्रह्मप्रहणार्थत्वाद्वाह्ममिति युक्तम् । तथा च वच्यति (४३ श्लो०) "त्रैविद्येभ्यस्त्रयों विद्यामिति" । इतरथा विदितवेदितो-पदेशः स्यात् । गर्भाधानादि स्मृतिशास्त्रादष्टाचत्वारिंशसंस्कारम् ।

स्वियेगोति । एतेन चत्रिय एव राज्याधिकारीति सृचितम् । चत्रियाभावे तदितदेशोऽपि शाह्यः । ध्रन्यथा प्रजालोपः स्यादिति भावः ।

स्वस्य करदस्य दीनानाथादेशच।

स्रस्येति स्वविषयवासिनां यथास्वं जनपदपुरनिर्देशः ।

यथान्यायम् । न्यायः शास्त्रं धर्मशास्त्ररूपम्, नार्थशास्त्रमीशनसादिप्रग्रोतम्, तमनतिकन्य।

परिरक्षणं परिपालनम्। अयायपरिहारः, दुर्वलानां वलवद्भिरनिभमवः, शास्त-मर्यादानितक्रमश्च। दुःखत्राणं परिरक्षा। शास्त्रातिक्रमे चाद्दष्टं दुःखम्। अतस्त-दनितक्रमे राजभयेन रिचता भवन्ति। राजदण्डे दुःखिमिति चेन्महता नरकादिदुःखा-द्राजदण्डनमल्पीयः।

कर्तव्यमिति विधिः।

ध्यधिकारश्चाष्टमे निरूपितः ॥ २ ॥

त्रराजके हि लोकेऽस्मिन्सर्वता विद्वते भयात् ।। रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमस्जत्त्रग्रः ।। ३ ।। इन्द्रानिलयमार्काणामग्रेश्च वरुणस्य च ।। चन्द्रवित्ते शयोश्चैव मात्रा निहृत्य शाश्वतीः ।। ४ ॥

विद्वते पीडितेऽप्रतिष्ठिते वा । प्रभुः प्रजापितः । स्तुतिरियम् ॥ ३ ॥ स्त्रिनिलो वायुः । वित्ते शो धनपतिर्वेश्ववणः । साजा स्रवयवाः । शास्वतीः

सारभूताः। निह्दित्य निष्कृष्य ॥ ४॥

यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्या निर्मिता तृपः ॥ तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥ ५ ॥

एषामिन्द्रादीनां सुरश्रेष्ठानां मात्राभिस्तेजोंशैनिं भितस्तस्माद्धेतारभिभवति दुर्निरीच्य-मुखे। भवति । तेजसा हेतुना ।

निष्कृष्य निर्मित उत्पादितः यतः 'कृषि'रुत्पादने धातुर्वर्तते । तेनापायावधित्वा-न्मात्राभ्य इति पश्चमी तृतीया वा पठितव्या ॥ ५ ॥

> तपत्यादित्यवच्चैष चक्षूंषि च मनांसि च ॥ न चैनं भ्रवि शक्रोति कश्चिद्प्यभिवीक्षितुम् ॥ ६ ॥

तपति तपतीव संगुखोऽशक्यदर्शनत्वादेवगुच्यते । तदाह । न चैनं भुवि शक्नोति । त्राक्षणजात्युत्कृष्टा त्रह्मवर्चीस्त्रनोऽपि नैनमभिगुखं वीक्षितुं शक्नुवन्ति । तदुक्तं ''तग्रुपर्योसीनमधस्तादुपासीरन्'' ॥ ६ ॥

सोऽग्निर्भवति वायुश्च सेाऽर्कः सेामः स धर्मराट् ।। स क्षवेरः स वरुणः स चेंद्रः स्वप्रभावतः ॥ ७॥

भ्रगन्यादिदेवतानां मात्राशयत्वात्तच्छक्तियोगितयैवमुच्यते । मावेरिकौकिकी या शक्तिः ॥ ७ ॥

बालोऽपि नावमन्तन्यो मनुष्य इति भूमिपः ॥ महती देवता हो वा नररूपेण तिष्ठति ॥ ८ ॥

मनुष्योऽयिमत्येवं वालोऽपि भूमिपो राजा नावमन्तव्यः । किंतर्हि ? महती काचिदेषा देवतीतेन मानुषेण रूपेण स्थितेति । स्रतो दृष्टेनापि देषेण राजन्यवज्ञा न युष्यते ॥ ८ ॥

एकमेव दहत्यित्रनिरं दुरुपसर्पिणम् ॥ कुलं दहति राजाग्निः सपग्रुद्रव्यसंचयम् ॥ ९ ॥

श्रस्य विधेरर्थवादश्लोका एते। राजधमी ऽपि सन् सर्वपुरुवार्थो ऽयम्।

योऽगिं हस्तादिना स्पृशित, सिमद्धस्याप्यन्तिकवर्ती भवति, स 'दुरुपसर्पी' नरः प्रमादस्विलितो दह्यते । राजा तु कृद्धः सपुत्रधनदारबान्धवं दहति । कुलं—ये केचिद् ज्ञातयः स्वजनाश्च तानप्यपराधसम्बन्धात्पश्चभिर्धनसंचयैश्च सह नाशयति ॥ ६॥

कार्यं साऽवेक्ष्य शक्तिं च देशकाली च तत्त्वतः॥ क्रुक्ते धर्मसिद्धचर्यं विश्वरूपं पुनः पुनः॥ १०॥

नैतन्मन्तव्यं बन्धुर्मे राजा सुहद्वेति । "कस्य राजा भवेन्मित्रं कानि मित्राणि राजिन।" प्रयोजनापेचया च शत्रौ मित्रवदाचरन्ति मित्रे शत्रुवत् । तथाऽशक्ताः कंचिदपराधं चमन्ते, शक्तिं प्राप्योन्मृलयन्ति । एवं देशकालाविष । अतो 'धर्मसिद्धार्थं' कार्यसिद्धार्थं 'विश्वरूपं' कुरुते । चणानिमत्रं चणेन शत्रुः, नैकरूप एव राजा भवति ।

श्रतो न विश्वसितव्यं राजनि । मैत्र्याद्वाल्लभ्यात्सीजन्याद्वा तत्तुल्यवयादृष्ट्या न वर्तितव्यम्, श्रपि तु सर्वदा नयेन द्रष्टव्यः ॥ १० ॥

> यस्य प्रसादे पद्मा श्रीर्विजयश्च पराक्रमे ॥ मृत्युरच वसति क्रोधे सर्वतेजे।मया हि सः ॥ ११ ॥

प्रसन्न त्राराधनया श्रियं ददाति । कुद्धो मृत्युना योजयति । ध्रतः श्रोकामेनाराध-नीयः । न केवलं श्रिया योजयति, यावदस्य शत्रवः सन्ति तानिष पराक्रम्य परितेषिते। इन्ति । स्रतः शत्रुवधकामेन यथावत्परिचरणीयः । पद्मा । श्री:पर्यायोऽपि पद्माशब्दे। महत्त्वप्रतिपादनार्थः प्रयुक्तः, महतीं श्रियं ददा-तीत्यर्थः । एते चार्था राज्ञः प्राप्यन्ते । यतः सर्वतेजामयाऽसी अग्न्यादित्यचन्द्रमसां तेजो विभित्ते ॥ ११ ॥

> तं यस्तु द्वेष्टि संमाहात्स विनश्यत्यसंशयम् ॥ तस्य ह्याशु विनाशाय राजा प्रकुरुते मनः ॥ १२ ॥

प्रत्यवायाद्यया नश्यति जने। नैवमिभप्रेतार्थलोभेनातः पुनःपुनराह । तं राजानं यो द्वेष्टि, प्रातिकूल्येन वर्तते तस्मिन, स त्वसंशयं नप्रयति । तस्य द्याशु विनाशाय । श्रन्यः कश्चिदपराधं चमते श्रशक्यराजनिवेदनेन । तत्र व्यवहारभागस्य धनपरिचयो भवति । भूते। ऽत्यर्थः साचियां चित्तवैचित्रयादन्यथात्वमायाति—इत्यपेचमायः
कश्चित्चमेतापि । राजा तद्विनाशार्थमपराधेन मनसि स्थितेन वाध्यत एवासी शक्तिमत्वाद्राज्ञः प्रयतमानस्य स्वतन्त्रविरोधो जायते ॥ १२ ॥

तस्माद्धर्भं यमिष्टेषु स व्यवस्येन्नराधिपः ॥ त्र्यनिष्टं चाप्यनिष्टेषु तं धर्मं न विचालयेत् ॥ १३ ॥

यतः सर्वतेजोमयो राजा तस्माछितोरिष्टेषु वल्लभेषु मन्त्रिपुरोहितादिषु कार्यगत्या धर्म कार्यव्यवस्था शास्त्राचाराविकद्धां व्यवस्येतिश्चित्य स्थापयेति विचालयेत्। सा तादृशी राज्ञोऽनुज्ञा नातिक्रमणीया। 'श्रद्य पुरे सर्वेक्तसवः कर्तव्यः। मन्त्रिगेहे विवाहे। वर्तते। तत्र सर्वेः संनिधातव्यम्। तथा पशवो नाद्य सैनिकैर्हन्तव्याः। न शक्तत्यो बन्धयितव्याः। नर्तिका धनिकैराराधनीया एतावन्त्यहानिः।

एवमिष्टेष्ठविष । 'एतेन संसर्गो न कर्तव्यः । एतस्य गृहे प्रवेशो न देयः' ।
एवंविधोऽत्र धर्मः पटह्धोषादिना राज्ञाऽऽदिष्टो नातिक्रमणीयः । न त्विमिहोत्रादिधर्मव्यवस्थायै वर्णाश्रमिणां राजा प्रभवति । स्मृत्यन्तरविरोधप्रसङ्गात् । ध्रविरोधे
चास्मिन्वषये वचनस्यार्थवत्वात् ॥ १३ ॥

तदर्थं सर्वभूतानां गाप्तारं धर्ममात्मजम् ॥ ब्रह्मतेजामयं दण्डमस्टजत्पूर्वमीश्वरः ॥ १४ ॥

डका राजेत्पिक्तः । दण्डोत्पित्तिरिदानीमुच्यते । तस्मा इदं तदर्थम् । राज्ञः प्रयोजनसिद्धये दण्डममृजदीश्वरः प्रजाप्रतिः । को राज्ञोऽर्थो दण्डेन १

डच्यते। गेाप्नारं सर्वभूतानाम्। 'गेप्ता' रचिता दण्ड एव। न दण्डेन विना राजा रचितुं शक्तोति। अतो राजत्वसिद्धार्थ एव दण्डः सृष्टः। धर्ममात्मजं ब्रह्मते जामयिकिति दण्डस्तुतिः । न यागदानादि धर्मः, कि तर्हि दण्ड एव ।

न चायं प्राग्णधनहारित्वादधर्मी विज्ञेयः, श्रपि त्वेष एव धर्म श्रात्मजः शरीरादेव जातः प्रजापते:।

न च पाश्चभौतिकः, कि तर्हि ब्रह्मणो यत्केवलं तेजस्तेन निर्मितः। 'पूर्वे' राजसृष्टेः॥ १४॥

तस्य सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ भयाद्रोगाय कल्पन्ते स्वधर्मान चलन्ति च ॥ १५ ॥

तस्य दण्डस्य भयात्। सम्बन्धिमात्रविवचायां भयद्देतुत्वं नास्तोति षष्ठो। दण्ड-भयात्स्यावराणि भूतानि भेगाय फलकुसुमच्छायादिभिर्भागार्थं करूपनते, तत्स-मर्था भवन्ति। यो हि स्थावरः फलं न ददाति स परिशोष्यते। न चेत्परिशुष्यति, सर्वतो व्याप्तदेशत्वाच्छित्वांऽगारीकियते।

एतया वृत्तोपमया दण्ड्यस्य राजापथ्यकारिणः पुरुषस्यैवं कर्तव्यम्, छेदनमूलो-त्पाटनादिना दण्डः प्रणेयः।

स्थावरप्रहर्णं स्तुला दृष्टान्तार्थमीदृशोऽयं दण्डो यत्स्थावरा ग्रपि दण्ड्यन्ते, कि पुन-श्चराः। न तु स्थावराणां दण्डोऽयमित्येषा बुद्धिरस्ति।

स्वधमन्नि चलन्ति श्रकाले न पुष्यन्ति न प्रसुवते ।। १५ ॥

तं देशकालै। शक्तिं च विद्यां चावेक्ष्य तत्त्वतः ॥ यथा°तः सम्प्रणयेक्षरेष्वन्यायवर्तिषु ॥ १६ ॥

श्रन्यायवर्तिना ये राजापथ्यकारिग्री महामात्याद्द्यस्तेषामयं दण्ड उच्यते । श्रन्येषां तु परस्परव्यवहारिग्राम् श्रमुवन्धं परिज्ञाये त्यत्रोच्यते । तत्रैव चायं ऋोको व्याख्यातः ।

विद्याऽत्राधिका, सा च वेदार्थविषया। यथाईतः यथाई यो यस्य योग्य इत्यर्थः। सम्प्रणयेत् प्रवर्तयेत्कुर्यादिति यावत्।

एतत्सर्वमवेच्य निरूप्य तत्तदपेचो दण्डः कर्तव्यः। ध्रन्यथाप्रग्रीतो राज्ञो दृष्ट-मनर्थमावहेत्।

दृष्टादृष्टभेदेन स्वप्रकृतिजनपद्भेदेन सप्तमाष्ट्रमयोईण्डमातृकाऋोकयोर्भेदः ॥ १६ ॥

स राजा पुरुषा दण्डः स नेता शासिता च सः ॥ चतुर्णामाश्रमाणां च धर्मस्य प्रतिभूः स्मृतः ॥ १७॥ स एव वस्तुता राजा। वस्मिन्सति राजशक्तिः। स एव पुरुषः। येन बलीयसे।ऽपि पुरुषान् स्त्रीवन्न्यकृत्य वशीकरोति। स नेता। कार्याणि तेन नीयन्ते।

शासिता। शासनं राजाज्ञा, तस्याः शासनीभावः दण्डे सति। धर्मतः कर्तृत्व-मौपचारिकम्।

चतुर्णामाश्रमाणां यो धर्मस्तत्र स मित्सूरिव। यथा प्रतिभूरचिततुं न ददाति, तद्वरण्डोऽपि॥१७॥

दण्डः श्वास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति ॥ दण्डः सुन्तेषु जागिति दण्डः धर्मं विदुर्बुधाः ॥ १८ ॥

न राजा शास्त्रं शास्ति कर्तन्याकर्तन्ययोविधिनिषेधयोः किं तर्हि दण्ड एव । दण्ड एवाभिरक्षति बलवद्भगे दुर्वलान् । सुप्तेषु राजपुरुषेषु दण्डभयादेव न यथाकामं लोको न्यवहरति।

द्विविधो दण्डो राजदण्डो यमदण्डश्च ॥ १८ ॥

समीक्ष्य स धृतः सम्यक् सर्वा रञ्जयति वजाः ॥ त्रसमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्वतः ॥ १९ ॥

भृतः प्रणीतः प्रवर्तितः । समीक्ष्य पूर्वोक्तदेशकालाद्यपेत्त्य समीत्त्य । रञ्जयत्य-तुरागं प्रजासु जनयति । विपरीतं प्रणीयमानी न क्षेत्रलं स्वकार्यं न करोति, याबदुरुप-युक्तो विषवद्विनाशयत्त्र्यर्थं जनस्य ॥ १-६॥

> यदि न प्रणयेद्राजा दण्डं दण्ड्येष्वतृन्द्रितः॥ भूले मत्स्यानिवापक्ष्यन्दुर्वलान्वलवत्तराः॥ २०॥

धप्रणयनाइण्डस्य ये वलवत्तरा वलीयांसा वलेनाधिका महाप्राणतया शस्त्रहस्त-मनुष्या भूयस्त्वेन वा, ते दुर्वलानपद्मयन् शूले मत्स्यानिव । यथा मत्स्या शूलाक्रियन्ते भोजनार्थमेवमशक्तो जने।ऽधिकशक्तिभिरुपहीयेत, धनशरीरदारहरणादिना। तस्मादण्डार्हा-नतिन्द्रते।ऽनलसे। दण्डयेत् । 'क्कते। मया समीचा शक्या कर्त्तु, नैव दण्डं करोमीति' नैवं बुद्धिः कर्तव्या ॥ २०॥

श्रद्यात्काकः पुरोडाशं श्वाऽवित्तिद्याद्धविस्तथा ॥ स्वाम्यं च न स्यात्किस्मिश्चित्प्रवर्तेताघराचरम् ॥ २१ ॥

श्वकाकादयोऽत्यत्यन्ताधमा देवैः सह संस्पर्धेरन् । देवेभ्यो दातव्यं हविश्वरुपुराडा-शादि तत्ते श्रद्यर्थदि दण्डेन न निवार्थेरन् ।

श्रन्यदिष यत्स्वारम्यं स्वस्वामिभावः स न स्यात्। जायापत्योः, पितापुत्रयोः। जायायाः पतिर्न स्यात्स्वातन्त्रयेण स्त्रियः प्रवर्तेरन्।

स्पर्धरोत्तरम् । यत् स्थरं वृषलादि तत् 'उत्तरं प्रधानं स्थात् । यदुत्तरं ब्राह्मणादि तदवरतां निकृष्टतामियात् । शूद्रा धर्ममुपदिशेयुः । वैदिको धर्मो नानुष्ठीयेत ॥ २१ ॥

सर्वो दण्डिनता छोको दुर्लभो हि शुचिर्नरः ॥ दण्डस्य हि भयात्सर्वं जगद्गोगाय कल्पते ॥ २२ ॥

स्वभावेनैव प्रकृत्यैव शुचि: शुद्धो धर्मार्धकामेषु स तादृशो नरे दुर्लभः, दुःखैर्लब्धुं शक्यः। किन्तु द्रण्डिजिते। दण्डेन जीयते, पिष्ट स्थाप्यते। तद्भयात्र यथाकामं प्रवर्तते।

जगद्भोगायेति प्रागुक्तमेव ॥ २२ ॥

देवदानवगन्धर्वा रक्षांसि पतगारगाः ॥ तेऽपि भागाय कल्पन्ते दण्डेनैव निपीडिताः ॥ २३ ॥

ये देवाः पर्जन्यो वायुरादित्य इत्यादयः । भागाय कल्पन्ते शीतेष्णवर्षे-र्नियतैरेषधीः पाचयन्ति । तदण्डभयाशङ्किनः । अन्यथा किमिति सूर्याचनद्रमसी। धातु-पर्जन्या वा खस्मात्कार्यकालान्नियतान विचलेताम् । कदाचिद्द्वे अहनी त्रीणि वा नोदि-यात्सूर्यः, सित खातन्त्रये । दण्डाचु विभ्यन्नातिकामित मर्यादाम् । तथा च श्रुतिः—

''भयात्सूर्यः प्रतपति भयात्तपति चन्द्रमाः। भयादिमिश्च वायुश्चेति''।

दानवादयश्च यदिदमखिलमहर्निशं न जगदुपन्नन्ति, दण्डमाहात्म्यमेतत् । पतङ्ग-वयांसि गृहमण्डनाः शुक्रसारिकादयो यद्वालानामिचणो नेात्पाटयन्ति श्येनकाककङ्कगृन्ना-दयो यज्ञीवते। नादन्ति तद्य्येवमेव ।

उर्गाः सर्पाः क्वेवलं क्रोधविषात्मकाः संभूय सर्वे न दशन्ति सर्वे प्राणिजातं तद्दण्ड-सामर्थ्यम् ।

श्रतः स्तुतिरेषोच्यते । यद्देवादयो महर्धिका श्रचेतना वा स्वमर्यादाता न विचलन्ति भयात् कि पुनर्भतुष्याः ।

ध्रत्र श्लोक: पूर्वै: पठित:।

"दृष्टा तु दैन्यं वनपाटलानां, पुष्पप्रगल्भं कुटनप्रहासम्। सम्बन्धदानेन तदा जहास, नीचोऽपि रन्धं प्रहरत्यवृश्यम्? ॥ इति ॥ २३ ॥ दुष्येयुः सर्ववर्णाश्च भिद्येरन्सर्वसेतवः ॥ सर्वलेकाकपकोषक्च भवेदण्डस्य विश्वमात् ॥ २४ ॥

द्गडस्य विभ्रमे। करणमन्यायेन वा करणम् । तस्मिन्सित सर्ववर्णा दुष्येयुः । इतरेतरस्त्रीगमनेन संकरप्रवृत्तेः । सेतवा मर्यादाः । ताः सर्वा भिद्यो रन् । सर्वमर्यादापरिलोपः स्यादित्यर्थः । ब्राह्मणाश्च शूद्रवद्वर्तेरव्ल्क्ष्ट्रशस्य ब्राह्मणवत् । अतश्च सर्वलोकप्रकोपः स्यात् । त्रयोऽपि लोका इतरेतरं वृष्ट्यातपादिना नोपकुर्युः ॥ २४ ॥

यत्र श्यामा ले।हिताक्षो दण्डश्चरति पापहा ॥ प्रजास्तत्र न मुद्यन्ति नेता चेत्साधु पश्यति ॥ २५ ॥

एतद्द्वयं मनुष्याणां प्रशस्ततमम् । अतस्तेनासता रूपकभंग्या स्तौति । द्विरूपो दण्डः, दुःखदे। भयदश्च । भयद्देनुत्वं प्रयामतया, दुःखहेनुत्वं लोहिताक्षत्वेन । परिस्तमाप्ता दण्डस्तुतिः ।

दण्डोऽवश्यं कर्तव्यः। स च देशाद्यपेचयेति। ग्रन्यः सर्वोऽर्थवादः। नेता चेत्। 'नेता' दण्डस्य नायकः। स चेत्साधु पश्यति। सुनिरूपितं देशकालादिकं कृत्वा पालयति। तत्र प्रजा न सुद्यन्ति न केनचिद्दोषेण युज्यन्ते॥ २५॥

> तस्याद्धः संमणेतारं राजानं सत्यवादिनम् ॥ समीक्ष्यकारिणं पाज्ञं धर्मकामार्थकोविदम् ॥ २६ ॥

इदं संप्रणेतुः साधुदरीनं सत्यवादिता समीच्यकारिता प्राज्ञता त्रिवर्गे कौशलं च।
सत्यवादी, यः शास्त्रानुसारितया दण्डं कृत्वा कुतिश्चन्मद्दाधनत्वं विज्ञाय न तं
वर्धयिति, न च वल्लभस्य रागादवनं करोति।

प्राची देशादीनां बाध्यवाधकभावार्थमवस्थाविशेषज्ञः। कदाचिदेशेन कालो वाध्यते कालेन वा देशः। उभी वा तौ विद्याशक्ती तयोश्च परस्परमुत्सर्गापवादभावज्ञः। कार्यवशादर्थश्च वाधक एव बाध्यतामित्यतः प्राज्ञत्वमुपयुज्यते। धर्मादोनां च गुरु-लघुताभावः। स्वत्पे। यत्र धर्मस्त्यज्यते। प्रायश्चित्तेन समाधास्यत इत्येवमादि बोद्धव्यम् ॥ २६॥

तं राजा प्रणयन्सम्यक् त्रिवर्गेणाभिवधेते ॥ कामान्धेा विषमः क्षुद्रो दण्डेनैव निहन्यते ॥ २७ ॥

कामान्धः रागप्रधानः । विषमः कोधनः । समत्वेन दण्डपातनेन शत्रौ मित्रे च वर्धते । सुद्रः छलान्वेषाइण्डेनैव निहन्यते । प्रकृतिकोपेनादृष्टेन वा दोषेग्रा ॥ २७ ॥ दण्डो हि सुमहत्तेना दुर्धरश्चाक्रतात्मिः ॥ धर्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव सवान्धवम् ॥ २८ ॥

सुमहद्यत्तेजः स दण्डः।

स्रकृतात्मिः शास्त्रेण गुरूपासनया सहजेन वा विनयेन येऽनिमिविनीतास्टैर्दुर्धरः, न शक्यते सम्यक् प्रणेतुम् ।

नैवं मन्तव्यमाज्ञामाहेण दण्डः प्रणीयते, का तस्य दुर्धरता १ यते। यस्तत्र न जागित प्रयत्नवात्र भवति तं प्रमादिनं सवान्धवं द्रश्**डो हन्ति**। न शरीरेण केवलेन राजा नश्यति, यावत्पुत्रपौत्राद्यन्वयेन सह ॥ २८॥

तते। दुर्गं च राष्ट्रं च स्रोकं च सचराचरम् ॥ अन्तरिक्षगतांश्चैव मुनीन्देवांश्च पीडयेत् ॥ २९ ॥

देशाद्यनपेत्तया यत्र दण्डः प्रश्रीयते तत्र सराजकस्य जनपदस्य तिर्यकस्थावरसिहतस्य नाशः। तते। मन्त्रिमिर्जनपदेशच राजा विज्ञापनीयः। त्यक्तव्यो वा ताहशो देशः।

देवमुनयः पीड्यन्ते । इतःप्रदानजीवना देवाः । ध्रस्मिश्चानुष्ठानायुच्छेदान्नष्टा एव देवमुनयः । तथा च पुराणकारैः—

> ''वर्णाश्रमेभ्यः स्थित्वा तु लोकेऽस्मिन्यः प्रवर्तते । स्वर्णादौ देवयोनीनां स्थितिहेतुः स वै स्मृतः ।।"—इति ।

प्रथमात् स्रोकादारभ्य यावदयं स्रोकस्तत्रायमर्थसंग्रहः । समवृत्तेन चत्रियेष जनपदपरिपालनं कर्तव्यम् । तच दण्डेन विना न भवतीति स देशाद्यपेचयाऽवश्यं निपुणतो निरूप्य स्वराष्ट्रे परराष्ट्रे वा यथाशास्त्रं प्रणेयः । श्रन्यथा तु प्रवृत्तावुभय- स्रोकनाशः । श्रन्यः सर्वोऽर्थवादः ॥ २-६ ॥

साऽस्हायेन मूढेन छुट्धेनाकृतबुद्धिना ।। न शक्यो न्यायता नेतुं सक्तेन विषयेषु च ॥ ३०॥

सहायसंब्रहार्थं प्रकरणमिदानीमारभ्यते ।

यस्य च निरूपणा वन्त्यमाणा तत्सहायादिगुणयोगिनश्चार्यसभ्यसेनापितदण्डाधि-कारिणो न सन्ति, तेन स्वयमेव निःशङ्कं नयकालगुणसम्पन्नेनापि न्यायते। न प्रणेतुं शक्यः। 'न्यायः' शास्त्रानुसारिणी देशाद्यपेत्तया च व्यवस्था। अतः सहायाः शोभनाः कर्तव्याः। यथा स्वयं मूढो विचित्तोऽसंस्कृतबुद्धिरस्ति सक्तो विषयेषु हुद्धो धनविनियोगं यथावत्र करोति तेन तादृशेनैतैदींषैर्युक्तेन न सम्यक् ध्रियते, एवमसहायेना-पीति तात्पर्यम्। यस्तु विपरीतस्तेन शक्यते।। ३०॥ एष एवार्थो वैपरीत्येनोच्यते—

ग्रुचिना सत्यसन्धेन यथाशास्त्रानुसारिणा ॥ प्रणेतुं शक्यते दण्डः सुसद्दायेन धीमृता ॥ ३१ ॥

शुचिरलुब्बः। सत्यसन्धः सत्यप्रधानः। सत्यमेव पुरेधाय सर्विकयासु प्रवर्तते स विजितेन्द्रियः। अजितेन्द्रियस्य कृतः सत्यम्। यथाशास्त्रमनुसरित वर्तते। सुसहायः शोभनाः सहायो अस्येति। अमृर्वैर्भक्त्यनुरक्तैः सहायैर्युक्तः। धीमता प्राज्ञेन। योऽसौ मूढः प्रागुक्तस्तस्यायं प्रतिपचत्रयोक्तः।

त्रतः पश्चिमदेषिहीनस्तावद्भिरेव गुगौर्युक्तो दण्डप्रगायनेऽधिकृतो दृष्टादृष्टफलातिशय-भाग्मवतीति ऋोकद्भयस्यार्थः ॥ ३१ ॥

> स्वराष्ट्रे न्यायृद्धतः स्याद्भृशदण्डश्च शत्रुषु ॥ सुहृत्स्वजिह्यः स्त्रिग्धेषु ब्राह्मणेषु क्षमान्वितः॥ ३२॥

पितृपितामद्दादिकमागते। देशो व्यपदेशहेतुः। काश्मीरकस्य काश्मीरः, पाञ्चा-लस्य पाञ्चालाः स्वराष्ट्रम्। तत्र न्यायप्रवृत्तो न्यायेन वर्तेत, न्याययोगाद्वृत्त न्यायः। श्रते। बहुत्रोहिः। न्यायवृत्तिरिति वा पाठः।

एतत्पूर्वसिद्धमन् शत्रुषु भृशदगडता विधीयते । परराष्ट्राणि पुनः पीडयेन्न तत्र विन्नाद्यपेचणीयम्, राष्ट्रोयोपरोधो वा । तथाकुर्वतः प्रताप डपजायते । प्रताप-धनस्य शत्रवो नमन्ति ।

ब्राह्मणेषु सर्वत्र समान्वितः । अपराधेष्विप साम्रा दण्डः प्रयोज्यः, न क्रोधेन । परराष्ट्रवासिनोऽपि राष्ट्रवातकाले यदि शक्यन्ते रिचतुं तदा न इन्यन्ते ।

स्निग्धेषु सुहृत्सु अजिह्मोऽक्विटिलबुद्धिः । कार्यसिद्धिकृत्तत्कार्यप्रधानः स्यात् । समानाभ्युदयप्रत्यवायाः सुहृदः 'क्षिग्धाः' ॥ ३२ ॥

एवंद्वत्तस्य नृपतेः शिलोञ्छेनापि जीवतः ॥ विस्तीर्यते यशो लोके तैलविन्दुरिवाम्भसि ॥ ३३ ॥

प्रकान्तवृत्तेः स्तुतिरियम् ।

शिलोञ्छेनापि जीवते।ऽत्यन्तचीयकोशस्य विस्तीर्यते यशः प्रथते। ततश्च परराष्ट्रायि खर्यं नमन्ते खराष्ट्रिकश्चानुरागादविचलितो भवति ॥ ३३॥

> त्रतस्तु विपरीतस्य नृपतेरजितात्मनः ॥ संक्षिप्यते यशे। लेके घृतविन्दुरिवाम्भसि ॥ ३४ ॥

अतो वृत्ताद्विपरीतस्य चित्रतस्य । अत्र देतुरिजतात्मता । यथाशास्त्रमनियतात्मा यः ॥ ३४॥

> स्वे स्वे धर्मे निविष्टानां सर्वेषामनुपूर्वज्ञः ॥ वर्णानामाश्रमाणां च राजा सृष्टोऽभिरक्षिता ॥ ३५ ॥

स्वधर्माणां च राजा मृष्टोऽभिरिक्षता । स्वधर्मनिष्ठानामपालने राज्ञः प्रत्यवायः । धर्मच्युतास्तु यदि केनचिदुपद्दन्येरन् न तत्र राज्ञोऽतीव दोष इति स्वे स्वे धर्म इत्यनेन दर्शयति ।

श्रयवा 'न' शिलब्यते—'श्रनिविष्टानामिति'। ये तु शास्त्रान्मित्राद्युपदेशाद्वा स्व-धर्मायत्ताः न तेषां राजा द्वैधेन वर्तेत।

वर्णमहर्ण स्त्रीवालवृद्धानां रचार्थम्। न हि ते स्राश्रमस्थाः। स्राश्रममहर्णं तर्हि किमर्थम् ?

प्राधान्यार्थम् । नाह्यग्रवसिष्ठवत् ।

प्रयोजनिर्देशो वाऽयम्। भ्राश्रमसन्ध्योपासनादिधर्माचलितुमेषाम देयः। न चैवं दण्डाद्यपद्यातः कर्तुमेतेषां देयः। इतरथा बावापरिहारः। एवं 'रचा' विज्ञेया। सन्ध्योपासनाद्यकरणेषु नामान्यस्य कस्यचिद्भवति (१)। द्विरूपा राज्ञः कर्तव्यतेति वणिश्रमप्रहणम्। एतदेवे।क्तं "वर्णानाश्रमांश्च न्यायते।ऽभिरचेदिति"॥ ३५॥

> तेन यद्यत्सभृत्येन कर्तव्यं रक्षता प्रजाः ॥ तत्तद्बोऽहं प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वज्ञः ॥ ३६ ॥

वच्यमाणाववाधार्थः स्रोकः।

तेन राज्ञा सभृत्येन तदीयैः सहायैर्यत्कर्तटयं प्रजारचयार्थे तदिदानी-सुच्यते ॥ ३६ ॥

> ब्राह्मणान्पर्युपासीत पातरूथाय पार्थिवः ॥ त्रैविद्यद्वद्वान्विदुषस्तिष्ठेत्तेषां च शासने ॥ ३७॥

मातरुत्थाय शयनं त्यक्त्वा यथाविधानं कृतसन्ध्योपासनः, प्रथमं त्राह्मणानां दर्शनं द्यात् । उपासनमन्तिकोपवेशनकुशलप्रशादिकरणम् ।

परि: पादपूरमः।

तिष्ठे तेषां च शासने । श्राज्ञाकरणं तेषां 'शासनम्'। यदि कस्यचिदुपकाराया- विशेयुस्तद्विकद्वः न शङ्करम्, नाष्यनर्थकमनुतिष्ठेत् ।

चैविद्यवृद्धान्। तिस्थां विद्यानां समाहारः त्रैविद्यम्, तदधीतिनः चैविद्या रुट्या ऋग्वेदादिवेदत्रयाध्यायिन उच्यन्ते। विदुषस्तदर्थवेदिनश्च। एवं विधा ये ब्राह्मणास्तानुपासीत तदीयामाज्ञां क्वर्यात्। वृद्धान्नैविद्यानां श्रेष्ठाः प्रकर्षवन्तोऽध्य-यनविज्ञानयोः॥ ३०॥

> दृद्धांश्च नित्यं सेवेत विमान्वेद्विदः ग्रुचीन् ॥ दृद्धसेवी हि सततं रक्षोभिरपि पृज्यते ॥ ३८ ॥

वृद्धान्वयस्थ बाह्यणान् । एतदपूर्वं अन्यत्पूर्वसिद्धं विमानित्यादि । शुचीन् निरुपाधीन् । एतदप्यपूर्वम् । यथैवाध्ययनविज्ञाने उपास्यत्वकारणमेरं शुचित्वमि ।

द्वितीयरलोकार्यार्थवादः।

रस्रोभिः । रचांसि निर्देयानि महाबलानि सर्वधर्मशून्यानि । तान्यपि वृद्धसेविनं पूजयन्ति ॥ ३८ ॥

> तेभ्याेऽधिगुच्छेद्विनयं विनीतात्पाऽपि नित्युतः ॥ विनीतात्मा हि नृपतिर्ने विनश्यति कर्हिचित् ॥ ३९ ॥

वृद्धसेवायाः प्रयोजनमाह ।

तेभ्यो विद्रद्बाह्यसेभ्यो वृद्धेभ्यः विनयं राजवृत्तमधिगच्छेच्छिचेत ।

विनीतात्मा। यद्यपि स्वयंबुद्धगाऽपि विनीतोऽर्थशास्त्रैर्वा, तथापि वृद्धोपदेशे यतन-वान् स्यात्। दृष्टकर्माणः शास्त्रक्षेभ्यो निपुणतराः। श्रथवा पाटवातिशयजननार्थं विनीतेनापि स्वभावता वृद्धेभ्य श्रार्थेभ्य श्रात्मा विनेयः। स्वभावशुद्धस्य सुवर्णस्य तेजः-संयोगादिनाऽऽधीयमानसंस्कारा विशुद्धतररूपवानसी दृश्यते।

श्रस्य विनयाधानस्य फलं न विनश्यतीति ॥ ३६॥ बह्वोऽविनयान्नष्टा राजानः सपरिग्रहाः ॥ वनस्था श्रपि राज्यानि विनयात्प्रतिपेदिरे ॥ ४०॥

पूर्वोक्त एवार्थः श्लोकत्रयेण दृढीक्रियते ।

श्रविनीताः सप्रियहा नष्टाः । पुत्रदारहस्त्यश्वादिसंपत्परियहः ।

ये तु निनयनः, न ते राष्ट्रं प्राप्य हारयन्ति । यावत्ते दूरस्या वनस्या स्प्रित, कोशहीना प्रित, राज्यं प्रतिपेदिरे लब्बनन्तः ॥ ४०॥

वेना विनष्टोऽविनयात्रहुषश्चैव पार्थिवः॥ सुदाः पैजवनश्चैव सुमुखा निमिरेव च॥ ४१॥ डभयत्राप्युदाहरणानि लोकसिद्धानि वर्णयन्ति । एतानि महाभारतादावाख्यानानि ज्ञेयानि ॥ ४१ ॥

> पृथुस्तु विनयाद्राज्यं पाप्तवान्मनुरेव च ॥ कुवेरश्च धनैश्वर्यं ब्राह्मण्यं चैव गाधिजः ॥ ४२ ॥

ब्राह्मग्यं चैव गाधिजः।

"नतु च राज्याधिकारे की ब्राह्मण्यप्राप्त्युपन्यासावसरः ? राष्ट्रप्राप्तिरेव यथापूर्वः वर्णयितव्या"।

उच्यते। धनैश्वर्यादिपि जात्युत्कर्षो दुष्प्रापः, सर्वाधिकारहेतुत्वात्।

"नतु च कथं तस्य विनयो हेतुः ? षाड्गुण्यप्रयोगः अप्रमादः अतिव्ययवर्जनं अलोभः व्यसनासेवनं एवमादीनि 'विनयः'। तदेतद्वाह्यण्यस्यैकमि न कारणम्। तपो हि तत्र कारणत्वेन श्रुतं विश्वामित्रस्तपस्तेपे नानृषेः पुत्रः स्यामित्येवमादि''।

डच्यते । नार्थशास्त्रोक्तैव नीतिर्नयः । किं तर्हि ? शास्त्रीयो विधिक्षीकाचारश्च । शास्त्रे च तपसा जात्युत्कर्षो जन्मान्तरे प्राप्यते इति विहितमेव । विश्वामित्रस्य ब्राह्मण्यं तु तस्मिन्नेव जन्मिन चित्रयस्य सत इत्याख्यातमेव ॥ ४२ ॥

> त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यात् दण्डनीतिं च शाखतीम् ॥ त्रान्वीक्षिकीं चात्मविद्यां वार्तारम्भांश्र लेकतः ॥ ४३ ॥

विद्यामितिद्वितीयान्तपाठेऽधिगच्छेदिखनुषजनीयम्।

समाप्तित्रहाचर्यस्य राज्योपदेशात् त्रय्यर्थाधिगमेन तित्रष्पत्तेरभ्यासार्थोऽयमुपदेशः। त्रयवयवा विद्या तिवद्या, तामधीयते विद्याहतेभ्यस्त्रयीमृग्वेदादिवेदत्रयं विद्यात्। सन्दिग्धेषु पदार्थेषु वेदेभ्यो निर्णयं कुर्यात्। तैः सह वेदार्थं चिन्तये-दिति यावत्। न राजत्वाभिमानान्मदावलेपेन सर्वज्ञोऽहमिति बुद्धा संदिद्यमाना-नर्थानुपेचेत्।

द्र्यं नीति च। दण्डविषया नीति:। "दण्डो दमनिमत्याहुः" येन शत्रवः स्व-प्रकृतयो विषयवासिनश्चान्यायकारिगो दम्यन्ते स दण्डोऽमात्यादिसंपत्। नीतिस्तस्य प्रयोजनं तत्र विधिस्तं शिच्तेत। तिद्वस्त्रश्चाण्यव्यादिभन्थविद्धाः।

शाखतीमिति स्तुतिः।

यद्यपि दण्डनीत्याऽप्यस्य सर्वलोकः शक्यते ज्ञातुम्, ध्रन्वयन्यतिरेकमूलत्वादस्यार्थस्य, तथाऽप्यबुधवेषनार्थानि तानि शास्त्राणि, बुधानां च संवादार्थानीति, युक्तो दण्डनीति-शास्त्राधिगमः। एवं स्थान्वी सिक्यपि तर्किविद्यार्थशास्त्राहिका। स्थान्यविद्याऽध्यात्मविद्या। विशेषणिविशेष्ये वा पदे। स्थात्मने या हिताऽऽन्वी चिकी सा तर्काश्रया। तां शिचेत। सा द्युपयुष्यते व्यसनाभ्युद्योपरमचित्तसंचोभोपशमाय। या तु बैद्धिचार्वाकादितर्किवद्या सा नातीवक्रत्वा कचिद्धपयुष्यते। प्रत्युतास्तिक्यमुपहन्ति, यो नातिनिपुणमितिः। यदा तु स्वतन्त्रामान्वी चिकीं वेद, तदा तस्य दूतसंवादादिषु वाक्यवैशद्यानामुपयोगो नोपहास्यो भवति।

वार्तारम्भाश्च पण्यानामर्थपरिज्ञानं वाश्विष्यकैशिशलम्, समयेन बार्हस्पत्येन तत्र परिज्ञानं वार्ता । तिश्वमित्ता ध्रारम्भा 'वार्तारम्भाः' । वार्तास्वरूपं ज्ञात्वा तिद्वषय-कार्या प्रवृत्तिः 'श्रारंभः' ।

एतल्लोकते। विद्यात्। विशाल्याजीवनोऽत्र 'लोको'ऽभिप्रेतः। ते हि तत्र क्रुशला भवन्ति। लोकतः इति च पूर्वयोरतुषङ्गः कर्तव्यस्तेन सर्वत्र तद्विद्भत्र इति लभ्यते॥ ४३॥

> इन्द्रियाणां नये येागं समातिष्ठे दिवानिश्रम् ॥ जितेन्द्रिया हि शक्रोति वशे स्थापयितुं मजाः ॥ ४४ ॥

इन्द्रिय जयस्य ब्रह्मचारिधर्मेषु सर्वपुरुषार्थतयोपदिष्टस्य पुनरिहोपदेशो राजधर्मेषु मुख्योऽयं विनय इति ज्ञापियतुम्। तदिदमाह जितेन्द्रिय इत्यादि। सर्वस्थैतत्प्रसिद्धं अजितेन्द्रियस्य न प्रजा वशे तिष्ठन्ति।

यागस्तात्पर्यम् । दिवानिशमहोरात्रम् ॥ ४४ ॥

> दश कामसम्रुत्थानि तथाऽष्टौ क्रोधजानि च ॥ व्यसनानि दुरन्तानि पयत्नेन विवर्जयेत् ॥ ४५ ॥

इदमपरमिन्द्रियजयोपदेशस्य प्रयोजनम् ।

श्रजितेन्द्रियस्य दुष्परिष्दराणि व्यसनानि दुरन्तानि । दुःखकरे। इन्ते। इवसानं येषाम् । प्रथमं प्राप्तिकाले सुखयन्ति व्यसनानि, पश्चात्तु वैरस्यं जनयन्ति । तते। 'दुरन्तानि' वच्यन्ते ।

श्रयवा दुष्त्रापे। इन्त एषाम् । न हि व्यसनिनस्ततो निवर्तितुं शक्नुवन्ति । कामाद्धेतोः समुत्थानं जन्म येषाम् ॥ ४५ ॥ एषां वर्जने प्रयोजनमाह गुरुलघुभावं च ।

> कामजेषु मसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः ॥ वियुज्यतेऽर्थधर्माभ्यां क्रोधजेष्वात्मनैव तु ॥ ४६ ॥

श्रर्थधर्मवियोगेन न्यवहित श्रात्मवियोगः।

क्रोधजेषु सर्वैर्वियुज्यत इति विशेषः॥ ४६॥
तानीदानों न्यसनानि स्वनामतो दर्शयति—

मृग्याऽक्षो दिवास्वमः परिवादः स्त्रिया मदः तौर्यत्रिकं दृथाट्या च कामजा दशको गणः ॥ ४७॥

श्राखेटकार्थो सृगवधा सृगया। ग्राह्मस्तद्विषयक्रीडा। एतथे स्त्वनर्थत्वं प्रसिद्धम्। दिवास्वण्नः कर्मानुष्ठानकाले कर्मस्वव्यापारः। न दिवाशब्देनाहरेव विविच्चितम्। तदुक्तं "जागर्तव्ये प्रसुप्तकेति"। श्रयवा सुख्य एव दिवास्वण्नः । स हि प्रतिषिद्धः सर्वकार्यविद्याती। स च दर्शनार्थिनामन्येषां तदसंपत्तेद्वेष्यताजनकः प्रजासु।

परिवादः रहसि परदेशावर्जनम् । तेन सर्वाः प्रकृतयो विरञ्यन्ति । प्रपरिवा-द्यानां च परिवादेऽधर्मः स्थित एव ।

स्त्रिया मद इत्येतयारनर्थरूपता सुप्रतीता।

तौर्य्यविकं नृत्यगीतवादित्राणि । वृत्याट्या अप्रयोजनमीषत्प्रयोजनं वा इतस्तत-श्च परिश्रमणम् ।

दश परिमाणो दशकः। कामजः काम इच्छा, ततो जायते। विशिष्टसुखी-पभीगार्थो वा अनुभृतविशेषाद्वा जायमान 'कामजः'।। ४७॥

> पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्याऽसूयाऽर्थदृषणम् ॥ वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गर्णाऽष्टकः ॥ ४८ ॥

अमात्यादितो ये सुकृतवान्धवास्तत्र यित्रगोपनीयं तस्य प्रकाशनं पेशुन्यम्। साहसं ज्यायसो नीचकर्मणि विनियोगः। स्वल्पेनैवापराधेन कराधानं काराव-रोधो वा।

द्रोह उपांशुवधः।

तत्रोपघाता वा जीवत एवेर्ड्या।

सर्वसाधारणस्य विषयस्य साधारण्यव्यावृत्तिः, ग्रसहनं वा गुणिनाम्, गुणेषु देाषा-विष्करणं, ग्रसूया ।

स्रर्थदूषर्गं स्रर्थानामदानं हरगं वा।

वाग्दग्डपारुष्ये प्रसिद्धे।

क्रीधी द्वेषः । तत्प्रधाना एतत्कुर्वन्ति ॥ ४८ ॥

द्वयारप्येतयार्मू छं यं सर्वे कत्रया विदुः ॥ तं यत्नेन जये छोभं तज्जावेता बुभौ गरी। ॥ ४९ ॥

''उक्तं तावत्कामस्य व्यसनवर्गस्य लोभो मूलम् । विषयोपभोगस्पृद्दा कामः इच्छा ध्रभिलाषो लोभ: इत्यनर्थान्तरं यतः । क्रोधजस्य कथं लोभो मूलं येनोच्यते तज्जावेतावुभै। गणाविति''।

उच्यते। नात्र लोभकारणता तयोर्वर्गयोरिभप्रेता। किं तर्हि। वर्गद्वयतुल्यता लोभस्य। यमेतानि सर्वाणि व्यसनान्यनर्थमुपजनयन्ति तमेवैको लोभे। व्यसनहीन-स्यापि। तदुक्तं ''लोभः सर्वगुणानिव'' इति। ध्रत उपचारत एतदुक्तं तज्जावे-ताविति। यदि लोभे। न जायेत कथं समानफलानि स्युः। कारणदेश्यो हि कार्यदेशं भासयति। अतस्तत्कार्यत्वाद्वयसनेषु चेह्रोषः, ध्रुवं कारणस्याप्यसौ द्रोष उक्तो भवति।

श्रथवा लुब्ध एव पैग्रुनादिबहिष्कार्येष्वभिष्वङ्गं गच्छति । इतरस्तु स्वल्पके विषये श्रनुनयेन वोपशाम्यति । सेयमुपचाराल्लोभमूलता व्यसनवर्गद्वयस्योच्यते ॥ ४८ ॥

> पानुमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ॥ एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ॥ ५० ॥

दिवा खप्नादिभ्योऽस्य चतुष्कस्य गग्रस्य बहुदे।षतरत्वं प्रसिद्धमेव ॥ ५० ॥

दंडस्य पातनं चैव वाक्पारुष्यार्थदृषणे ॥ क्रोधनेऽपि गर्गो विद्यात्कष्टमेतत्त्रिकं सदा ॥ ५१ ॥

भयमि जिकः पैद्यनादिभ्यः पापीयानिति सुप्रतीतम् ॥ ५१ ॥ सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्वत्रैवानुषङ्गिणः ॥ पूर्वं पूर्वं गुरुतरं विद्याद्व्यसनमात्मवान् ॥ ५२ ॥

पानग्रतयोः पानं गरीयः। तत्र हि संज्ञाप्रग्राशः, अनुन्मत्तस्योन्मत्तत्वम्, अप्रेतस्य प्रेतत्वम्, कौपीनप्रकाशनम्, श्रुतप्रज्ञाप्रहाग्रम्, मित्रहानिः, सद्भिवियोगः, असद्भिश्च संप्रयोगः, गीतादिष्वर्थन्नेषु प्रसङ्गः, रतमन्त्रप्रकाशनं च, मानिनोऽप्युपहास्यता, गम्भीर-प्रकृतेरिप यत्किञ्चनवादिता मदवेगेनेति, पानदेाषाः। ग्रूते तु जितमेवाचिवदुषा, अन्चज्ञस्यापि पाचिकः पराजयः।

स्त्रीद्यतन्यसनयोर्ध्तन्यसनं गरीयः। येन तद्देव जितं द्रव्यं तस्यापि विषं भवति। तथा च तन्निमित्तो वैरानुबन्धो जयः, साधारगाः क्षेवलं पराजयः, भुक्तनाशः। मूत्रपुरीष-वेगवारगाच शरीरे शैथिल्यं व्याधिनिदानमेव। तेन सुद्रादिभिः स्वपीडातिशयात्। मातर्येषि च मृतार्यां दीन्यत्येव । कृतकृत्येषु च न सुदृद्धिरिष कृष्यते । तमायसिषण्डवत् परद्रन्यािषा परिहरते। न प्रत्ययते च । ज्ञुधिते दुर्गतेऽत्राद्युपपत्त्युपेत्ता विषयता सर्वगुणसं-पन्नस्यािष तृणवद्वज्ञायेत । इति चूतदेषाः । स्त्रीन्यसने त्वपत्योत्पत्तिः प्रतिकर्मभोजनमू-पिष्ठातुभवनं धर्मार्थपरिष्रदः । शक्या च स्त्रो राजिहते नियोक्तुमपवाहियतुं वा ।

स्वाम्गयाव्यसनयोः स्वोव्यसनं गरीयः। श्रदर्शनं कार्याणाम्, स्वोव्यसनसंगेन राज-कार्येषु च निर्वेदः, कालातिपातनम्, धर्मलोपः, पानदोषानुबन्धः, श्रथेन्नेषु चानृतादिषु प्रसंग इति। सृगयायां तु व्यायामः पित्तरलेष्मवन्धः, मेदादिनाशः, चले स्थिरे वा काये लच्यपरिचयः, प्रहरणे वैशारदोपजननं प्राम्यजनपरिजयश्चेति।

एवं कामजस्य चतुष्कस्य वर्गस्य स्ववगे पूर्वं पूर्वं पापीयः। क्रोधजस्यापि च इण्डपातदेषानुबन्धः ध्रथेन्नेष्वेवानृतादिषु संगः।

दण्डपातवाक्पारुष्ययोर्दण्डपातनं गरीयः । दण्डपातने हि शरीरविनाशादशक्यं प्रतिसंधानम् । वाक्पारुष्ये त्वमर्षजः क्रोधामिः शक्यते दानमानाम्भोभिः शमयितुम् ।

वाक्पारुष्यार्थेरूष्यायोर्वाक्पारुष्यं गरीय:। तेजस्विनो हि पारुष्यवचनचित्तसंचोभे भयं नासादयन्ति। तथा च प्रवाद:—

"स्थिरं साध्वसितं काण्डं भित्वा वाऽस्थिप्रवेशितम् । विशल्यमङ्गं कुर्वन्ति न वाचे। हृदयादिप ॥'' ''रोहते सायकैविद्धं वनं परश्चना हृतम् । वाचा दुरुक्तं वीभत्सेश्च संरोहति वाक्चतम् ॥'' भाग्यायत्तत्वादर्थस्येति न तेजस्विनोऽर्थदृष्यां गण्यन्ति । एवमेतयोर्वर्गयो: पूर्वस्य पूर्वस्य गरीयस्त्वं निदर्शितम् ॥ ५२ ॥

> व्यसनस्य च मृत्योश्च व्यसनं कष्टमुच्यते ॥ व्यसन्यधोऽधो व्रजति स्वर्यात्यव्यसनी मृतः ॥ ५३ ॥

यद्यपि मृत्युव्यसने सर्वं हरेताम् तथाप्येवं विशेषः । मृत्युरस्मिल्लोके सर्वहरः । व्यसनं पुनिरह चामुत्र च । तदिदमाह । व्यसन्यधाऽधा व्रज्ञति नरकं गच्छतीत्यर्थः ।

'व्यसिन' शब्देन झत्यन्ते। प्रतद्भास एतद्वर्गविषय उच्यते। स्रतश्चाभ्यासः प्रति-षिध्यते। न त्वीषदासेवनम्। व्यसनभूता होते धर्मार्थकामप्राग्रहरा भवन्द्यन्यस्यापि पुरुषस्य, किं पुना राज्ञः। किंच असेवनमप्ययुक्तं पानादीनामशक्यं वेति। यते। प्रतिप्रभ्यासप्रतिषेधः॥ ५३॥

> मै।लाञ्च्छ<u>।स्त्र</u>विदः शूराँछब्धलक्षान्<u>कुछोद्</u>गतान् ॥ सचित्रान्सप्त चाष्टौ वा कुर्वीत सुपरीक्षितान् ॥ ५४ ॥

पिरुपितामहान्वयागता बहुसुतधनबान्धवाः प्रकटगोभूमिधनास्तद्देशवासिना मेेेेे लाः। 'मूलं' प्रतिष्ठा, तत्र भवा 'मालाः'।

शास्त्रविदः। 'शास्त्रं' शासनं भृत्यविज्ञानम्। तेनान्येऽपि गुणा गृह्यन्ते। तद्यथा। प्राज्ञः दृढकारी धारयिष्णुर्देचः वाग्मी प्रवलः प्रतिपत्तिमानुत्साहप्रभावयुक्तः क्लेशसहः शुचिद्दीनशीलः योग्यसत्वयुक्तः स्तंभचापलहीनः प्रियो वैरिणामकर्तेति।

शूरशब्देन राजकार्थे शरीरकलत्रापत्यधनादिष्वपि निरपेच उच्यते। तथा मरगोऽभीकः। युद्धोत्साही। एक एव परिभवभयाद्वहुभिर्विकृष्यते। दृढप्रहारी बलवान्। लह्धलक्षाः। परिदृष्टकर्मतामनेनाह। दृष्टखङ्गव्यापाराः कृतार्थाधिकाराः

धनुभूतमन्त्रिभूमयः।

कुलोद्गतान् कुलांकुशनिगृहीता हाकार्ये न वर्तन्ते । यिवान् सहायान् । नित्यमेते राज्ञः पाश्ववर्त्तिना भवेषः ।

सप्त वाउष्टी वा । नियमे। प्यं येन चाल्प एकचित्ता भवन्ति । ततश्च राजमन्त्र बद्घादितः स्यात् । बहूनामिप मन्त्रभेदः । तस्मादेतावन्त एव कर्त्तव्याः ।

सुपरी सितान् धर्मार्थकामभयोपधामिः । सेयं परीचोच्यते । पुरेहितः—ख-कार्ये राज्ञा व्याजेनाधिचिप्तः बहुना ऽर्थसंप्रदानेनाप्तपुरुचैरेकैकममात्यमुपजपेत् राजवि-नाशाय—'एतच सर्वमन्त्रिभ्यो रोचते, स्रथ कथं भवते' इति प्रत्याख्याने 'धर्मोपधा-सुदः' । सेनापतिः केनचिदपदेशेन पूर्ववदिधिचिप्तः बहुना च संप्रदानेनाप्तपुरुचैरेकैक-ममात्यमुपजपेत् राजविनाशाय—'एतच्च सर्वमन्त्रिभ्यो रोचते, श्रथ कथं भवते' इति प्रत्याख्याने 'धर्मोपधायुद्धः' । सेनापतिः केनचिदपदेशेन पूर्ववदिधिचिप्तः बहुना च संप्रदानेनाप्तपुरुचैरेकैकममात्यमुपजपेत् राजविनाशाय—'एतच सर्वमन्त्रिभ्यो रोचते, श्रथ कथं भवते इति प्रत्याख्याने 'श्रथोपधायुद्धः' । परित्राजिका श्रन्तःपुरे लब्धविश्वासा एकैकममात्यमुपजपेत्—'सा राजमहिषी भवन्तं कामयते कृतसमागमोपायेति' प्रत्याख्याने 'कामोपधायुद्धः' । राजप्रयुक्ता एव केचित्पुरुषाः प्रवादमाविष्कुर्युः, 'कृतसमयैरमात्यै राजा हन्यत' इति । उपलब्धप्रवादः पुरे।हितस्याप्तः कश्चिदमात्येषु मन्त्रं श्रावयेत्—'इमं प्रवादमुपश्रुत्य भवतां निष्रहो राज्ञा क्रियत' इति । तेषामेव चान्यतमः पूर्वमेव कृतसंवित्कः प्रत्येकं राजामात्येषुत्साहयेत् । तत्र ये प्रत्याच्चते ते 'भयोपधायुद्धाः' ।

ध्यवा में। लांसावत्कुर्यादर्थप्रमादकर् संनिधात्न । ये ध्रर्थ प्रामेभ्यः समाहरन्ति समाहतं च रचन्ति विनियुक्षते च । सर्वथाऽर्थव्यवहारियोा 'मै।लाः' कर्त्तव्या इत्युक्तं भवति । श्रास्त्र विदे बुद्धिसचिवा मन्त्रियः । श्रूरान् बलाध्यचान् ।

लब्धलद्यानित्यादि सर्वेषां विशेषणमेकैकस्य।

समुदितपरीचा च योक्ता राजविषया राजामात्येषूत्साहनमिति, सा न युक्तेति मन्यन्ते । एष एव हि शुद्धिभेदो भवेदमात्यानाम् । तस्मादन्या काचित्स्री साध्वी प्रयोज्या धन्यश्च विनाशविषय उदाहार्यः ॥ ५४॥

अपि यत्सुक्र्रं कर्म तद्प्येकेन दुष्क्र्यम् । विशेषते।ऽसहायेन किं नु राज्यं महोद्यम् ॥ ५५ ॥

यत्सामान्यं गृहस्थस्य गृहकृत्यं गोऽश्वादिपालनं सुकरमिति स्थितम्। स एव गां पालयति स एव दोग्धि। न शक्यमेतदेकेन कर्तुम्। तद्य्येकेन दुष्करं विशेषते।ऽसहा-येन दुष्करमशक्तेन न शक्यं कर्तुम्। कथं ह्यं को गां चारयति कथं च भार्यां रचतु। राज्यं तु प्रतिमहारंभमुदयकर्म, तद्योगः फलवाश्च। श्रपेचमाणस्य महत्कलमुदेति। न चैकेन षाङ्गुण्यं वेदितुं शक्यम्। तस्मादात्मस्रमाः परीचिताः सहायास्तेषु तेषु कार्येषु कर्त्व्याः॥ ५५॥

> तैः सार्धं चिंतयेन्नित्यं सामान्यं संधिविग्रहम् ॥ स्थानं सम्रदयं गुप्तिं लब्धपश्चमनानि च ॥ ५६ ॥

तैर्बुद्धिसचिवैर्गुख्यैश्चार्थाधिकारिभिः सह सामान्यं, यन्नातिरहस्यं तिच्चन्तयेत्स-निधिवियहस् । 'किं सन्धिः संप्रति युक्तोऽथ विष्रहः'—सभयत्र गुणदेशवान्विचारयेत् । इदं कर्जन्यावधारणं तु स्वबुद्धरा कुर्याद्यधाऽस्य परप्रयोज्यता न भवति ।

इदं चापरं चिन्तयेत्—स्थानम् । तच्चतुर्विधम् , दण्डकोशपुरराष्ट्राणि । तत्र दण्डो हस्त्यश्वरथपदातयः । तेषां प्रतिकर्म पोषणरचणादि चिन्त्यम् । न ह्यसमाधानं प्रधानम् । तथा कोशस्य हेमरूप्यवाहुल्यं प्रचुररूप्यताम्रायब्ययत्वचर्णं च । कोशस्य यानि न्यायस्थानानि तानि न व्ययितव्यानि न विलम्बनीयानि भृत्यानाम् । तथा राष्ट्रस्य हेशपर्यायस्य स्वाजीव आत्मसंधारणं परसंघारणेन नदीवृच्चाः पशवः शत्रुद्धेषाक्रान्तप्रायः गुप्तिगोचरः पशुमान् धदेवमातृकः आपदि च दण्डकरप्रह इत्येवमादि । पुरस्य वच्यति ''तस्यादायुधसंपन्नमिति" (७.७५) ।

प्रथवा स्थानं खदेशाचाप्रच्यवनम् ।

पवं समुद्ये। पि चिन्तः। तत्र कृषिर्वजगुल्मस्थानानि वाश्विज्यश्चलकदण्ड इत्येवमादि।

गुप्तिं खराष्ट्रगतां वच्यति ।

लब्धमशमनं च देवताश्रमविद्यावतां धार्मिकाणां च मानदानत्यागायोगः उदि-तानां चाभ्यनुज्ञानं सर्वबन्धनमोचः । अनुप्रहो दोनव्याधितानाम् । उत्सवानां चापूर्वीणां प्रवर्त्तनम् । प्रवृत्तानामनुवृत्तिः ।

यच कोशदण्डे।पाधिकमधार्भिकचरित्रं तदपनीय धर्मव्यवहारान् स्थापयेत् । श्रधर्म-चारित्रमकृतमन्यस्य कृतं वाऽन्यै: प्रवर्त्तयेत् । न वा धर्मकृतं चान्यैर्निवर्तयेदिति । एवं स्थानादीनि चिन्त्यानि ॥ ४६ ॥

> तेषां स्वं स्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक् ॥ समस्तानां च कार्येषु विद्ध्याद्धितमात्मनः ॥ ५७ ॥

तेषां पृथक्षृथानेकैकस्य रहस्यभिपायं हृदयनिहितंभावमुपलभ्य । समस्तानां संहतानाम् । यत्कारणं कश्चित्पुरुषः परिषदि अप्रतिभानवान्भवति, रहसि प्रगल्भः, कश्चित्परिषद्यासादितप्रज्ञः । ततश्च तान्समस्तान्प्रच्छेत् ।

ततः स्वयं यद्युक्ततरं हितमात्मने तद्व्यवस्येद्विद्ध्यात् । तत्प्रामाण्यं तेषामेवा-न्यतमेने।पदिष्टं वा यदप्रत्यनीकं निर्देषं च ॥ ५७ ॥

> सर्वेषां तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता ॥ भंत्रयेत्परमं मन्त्रं राजा षाङ्गण्यसंयुतम् ॥ ५८ ॥

विष्यिता विदुषा अर्थशास्त्रज्ञेन । परं सन्त्रसस्यन्तं गोपनीयं सन्त्रयेत् । षाङ्गण्ययुक्तम् । अधिकतरप्रज्ञो हि ब्राह्मणः, धार्मिकत्वाच विश्वसनीयः ॥ ५८ ॥

नित्यं तस्मिन्समाश्वस्तः सर्वकार्याणि निक्षिपेत्॥ तेन सार्थं विनिश्चित्य ततः कर्म समारभेत्॥ ५९॥

तादृशि त्राह्मणे सर्वराष्ट्रमण्डलं निचिष्य विश्वस्तो राज्यसुखं भुक्षोत च । तेन सङ् विनिश्चित्य यानासनादि कर्म व्यवहारसंग्रहादि समाचरेत् ॥ ५६॥

श्रन्यानिप प्रकुर्वीत श्रुचीन्प्राज्ञानवस्थितान् ॥ सम्यगर्थसमाहत्वीनमात्यानसुपरीक्षितान् ॥ ६०॥

यदुक्तं 'सप्त चाष्टौ वेति' तस्यायमपवाद:।

स्रर्थसमाहतू न्संनिवादूनसुपरीचितानुपवाभिः कुर्यात् ॥ ६० ॥

निर्वर्देतास्य याबद्धिरितिकर्तव्यता नृभिः॥ ताबते।ऽतन्द्रिर्तान्दक्षान्पकुर्वीत विचक्षणान्॥ ६१॥

सर्व एते मन्त्रज्ञा विचक्षणाः विद्वासम्बाधिकारिकाः कर्त्तव्याः । दक्षान् मयसं-निधानेऽप्यवसादहेतावत्युत्साहवन्तः । स्रतिन्द्रतान् स्रनलसान्। डक्तं चाध्यचप्रचारे "बुद्धिमाननुरक्तरच युक्ता धर्मार्थकोविदः। श्रुचिदेचः कुलीनरच मन्त्री यस्य स राज्यभाक्॥ तिस्मन्निचित्य कार्याणि भागसंगी न नश्यति। राजवश्यविधिस्तेन दानानुमहर्णैरिति"॥ ६१॥

> तेषामर्थे नियुद्धीत श्रुरान्दक्षान्कुलोद्गतान् ॥ श्रुचीनाकरकर्मान्ते भीक्ष्नन्तर्निवेशने ॥ ६२ ॥

स्रर्थे श्रायव्ययव्यवहारे । शुचीनर्थे व्वस्पृहान्नियुद्धोतः । तान्यर्थस्थानान्युदाहरणेन दर्शयति । स्नाकरकर्मान्त इति । 'श्राकराः' सुव-र्थेरूप्याद्युत्पत्तिसंस्कारस्थानानि, 'कर्मान्ता' भद्त्यकार्पासावापादयः ।

ग्रंतिनिवेशने—भन्तःपुरभोजनशय्याक्षोगृहािण । भीरवस्तच नियोज्याः। शूरा हि राजानमेकािकनमुपजप्ता हन्युः। दक्षाः सर्वेऽपि व्युत्थानशीलतया द्वन्द्वोपरिपातमपरिगण्य्य स्वामिनः कार्यं काले नाितपातयन्ति ॥ ६२ ॥

> दृतं चैव पकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदम् ॥ इङ्गिताकारचेष्टशं ग्रुचिं दक्षं कुलोद्गतम् ॥ ६३ ॥

दूतस्यायमिषको गुणः इङ्गिताकारचेष्टज्ञता। परिवषये राज्ञो मन्त्रिणां च संधि-स्सतामिङ्गितानि। दूतस्यादरेण संपरिश्रद्दः, विश्वसनम्, मुहुर्मुहुः संपूर्णतद्वाक्यस्य तस्य चामिनंदनम्। पतानि विपर्यस्तान्युपेचेते। श्राकारः शरीरवैश्वत्यं क्लानिर्मुखस्य वर्णवै-श्वत्यम्। तूष्णींभावे। दीर्घोष्णिनिःश्वासता। पवमादिविकारैदैंन्यं सूचयित—'श्रस्ति काचिदापदस्य तेनायं विवर्णे' इति। वाक्यवैशारद्यम्, शारीरसंस्कारः, प्रसन्नमुखता पवमादि हर्ष सूचयित।

शुचि: स्त्रीगतेऽर्थे । गमनविशेषैर्यतः स्त्रीसम्बन्धे मन्त्रभेदः परिभवश्च ॥ ६३ ॥

श्रनुरक्तः श्रुचिर्दक्षः स्मृतिमान्देशकालवित् ॥ वपुष्मान्वीतभीर्वा<u>ग्मी</u> द्ता राज्ञः प्रशस्यते ॥ ६४ ॥

स्रनुरक्तः श्रहार्थो भवति । दक्षः देशकालौ नातिक्रमति । स्मृतिमान् । ध्रमुषितस्मृतिप्रसङ्गेन स्वामिसंदेशं कथयति । देशकालवित् । देशकालौ ज्ञात्वाऽन्यद्य्यसंदिष्टं तत्कालयोग्यं कथयति । वपुष्मान्त्वाकृतिः । प्रियदर्शनत्वान्निपुणमुचि विक्ति । वीतभीः श्रनेन निपुणमुच्यते । वाग्ग्मी संदेशस्योत्तरे प्रतिवचनसमर्थो भवति ॥ ६४ ॥

उक्तानां दूतगुयानां संपादनप्रयत्ने प्रयोजनमाह ।

अमात्ये दण्ड आयत्तो दण्डे वैनयिकी क्रिया ॥ नृपता काेशराष्ट्रे च द्ते संधिविपर्यया ॥ ६५॥

श्रमात्ये सेनापते। दण्डो इस्त्यादिवलमायत्तम्, तदिच्छया कार्येषु प्रवृत्ते:। दण्डे वैनियकी। यो विनेय: स्वपरराष्ट्रगतः स दण्ड्यो यतः। विनयाश्रिता 'वैनियकी'। 'क्रिया' कार्यम्।

नृपती केशियराष्ट्रे आयत्ते। सश्वयस्थानं 'कोशः'। 'राष्ट्र' जनपदः। द्वे च ते पराधोने न कर्तव्ये। स्वयमेव वित्तम्भनीयफलप्रासाच (१)।

दूते सन्धिविपर्यथा । प्रियवचनेन स्वामिकार्यप्रदर्शनेन 'सन्धः' । तद्वैपरीत्येन 'विमहः' । एतदुभयं दूतायत्तम् ।। ६५ ॥

एवं दूतार्थानुवादः । एष एवार्थः पुनरुच्यते ।

दृत एव हि संघत्ते भिन्त्येव च संहतान् ।। दृतस्तत्कुरुते कर्म भिद्यन्ते येन मानवाः ॥ ६६ ॥

दूतः संधत्ते । यथोक्तम् । संहतानेकीभूतान्स एव भिनत्ति । ध्रनुक्तमपि प्रियं संदिशति — प्रतिकूलमनाचरितमिलाहि । सुवर्षादिद्रव्यमप्रतिश्रुतमिलाह, एवं भिनत्ति दूतः ।

तदेवत्कर्मान्तरमुपदिष्टम्, येन राजानो भिद्यन्ते । वाक्पाह्ययापन्ना एवं सम्भवन्ति ॥ ६६ ॥

श्रन्यदिप दूतकार्यं दर्शयति ।

स विद्यादस्य कृत्येषु निगृहेङ्गितचेष्टितै: ॥ त्राकारमिङ्गितं चेष्टां भृत्येषु च चिकीर्षितम् ॥ ६७॥ बुध्वा च सर्वं तत्त्वेन परराजचिकीर्षितम् ॥ तथा मयत्नमातिष्ठेद्यथाऽऽत्मानं न पीडयेत् ॥ ६८॥

स द्तो यातव्यस्य राज्ञः कृत्येषु कार्येषु ॥ ६७॥ जाङ्गळं सत्यसंपन्नमार्यमायमनाविलम् ॥ रम्यमानतसामन्तं स्वाजीव्यं देशमावसेत् ॥ ६९॥ धनुर्दुर्गे महीदुर्गमब्दुर्गे वार्श्वमेव वा॥ नृदुर्गे गिरिदुर्गे वा समाश्रित्य वसेत्पुरम् ॥ ७०॥ चक्तप्रकारेख द्विगुणोत्सेधेनैष्टकोन शैन्नेन द्वादशहस्तादृर्ध्वमुद्धतेन तालमूलोन कपि-शीर्षचितात्रेख दृढपणाल्या परिकृतं धनुदुर्गम् ।

महीदुर्गमगाधेनाश्रयणीयेन चादकेन परिवेष्टितं दुर्गम् । समंततोऽर्धयोजनमात्रं घनमहावृत्तान्वितं वार्सम् । चतुरङ्गवलाधिष्ठितं प्रवरायुधवीरपुरुषप्रायं नृदुर्गम् । गिरिपृष्ठे दुरारोहमेवैकमार्गानुगतमन्तर्नदीप्रस्रवणोदकं गिरिदुर्गम् ॥ ७० ॥

सर्वेण तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत् ॥ एषां हि बाहुगुण्येन गिरिदुर्गं विशिष्यते ॥ ७१ ॥ त्रीण्याद्यान्याश्रितास्त्वेषां मृगगर्ताश्रयाप्सराः ॥ त्रीण्युत्तराणि क्रमशः प्लवङ्गमनरामराः ॥ ७२ ॥

स्राद्यानि चीणि धनुदु र्गादीनि । स्राप्तिताः स्राप्तयं कृतवन्तः । सृगाः ।.
गर्तात्रया गर्गरनकुलादयः । स्रप्रस्रा प्राहकूर्मोदयः । एषां दुर्गाणां तदाश्रितानां च
यादृशा गुणदोषास्तादृशा एव राज्ञामि भवन्तीति प्रदर्शनार्थम् ।

चीरयुत्तराणि । स्रवङ्गमाः कपयः ॥ ७२ ॥

यथा दुर्गाश्रितानेतान्नापहिंसन्ति शत्रवः ॥ तथाऽरया न हिंसन्ति नृपं दुर्गसमाश्रितम् ॥ ७३॥

दुर्गविधानप्रयोजनऋकोे देयम्।

अत्यत्पवला भ्रपि दुर्गाश्रिता महावलैररिभिर्न सहसा शक्यन्तेऽभिभवितुमते। दुर्गाश्रयो युक्त: ।। ७३ ॥

एकः शतं योषयति माकारस्थो धनुर्धरः ॥ शतं दशसदस्राणि तस्मादुर्गं विधीयते ॥ ७४ ॥

सुप्रसिद्धमेतदुर्गप्रयोजनम् ।

प्राकारतृष्टान्तेन गिरिदुर्गवलमेवदिति । तद्युक्तम्, महीदुर्गऽपि प्राकारसम्भवात् । तस्मात्सर्वेषां दुर्गावां तत्प्रयोजनं स्वबुद्धाः कृत्यते ॥ ७४ ॥

तत्स्यादायुधसंपन्नं धनधान्येन वाहनै: ॥

ब्राह्मणैः शिल्पिभर्यन्त्रैर्यवसेनादकेन च ॥ ७५ ॥

स्रायुधेः खङ्गप्रासादिभिः संपन्नसुपेतम् । स्रायुधमहर्णं वर्मशिरस्राणोपस्कारादे-रन्यस्थापि युद्धोपकरणस्य प्रदर्शनार्थम् ।

धनं रूप्यसुवर्णादीनि ।

वाहनानि रथाश्वादयः।

शिल्पिभर्यन्त्रावाहतत्त्रप्रभृतिभि:।

यवसेन।

ब्राह्मस्मिनित्रपुरे।हितैरन्यैर्वा । दण्डिकापोतेन (?) ध्वजशङ्कया कदाचिन्नुप-धर्मसाहाय्येन प्रवर्तन्ते ।

प्रदर्शनार्थत्याच भिषगीषधाद्यपेचीत । संरोहणाद्युपयोगि संनिधापियतव्यम् ॥ ७५ ॥

तस्य मध्ये सुपर्याप्तं कारयेद्गृहमात्मनः ॥ गुप्तं सर्वर्तुकं ग्रुम्नं जलदृक्षसमन्वितम्॥ ७६॥

सुपर्याप्रम् । यावदात्मने। राज्ञो राजपुत्रके।शायुधाश्वागारादिवृपयुज्यते । गुप्तं बहुकचाकम् । गृहं कारयेत् । सर्वे कृतवे। यत्रेति । ऋतुशब्देन तत्कार्याणि पुष्पफलादीनि लच्यन्ते ।

'सर्वर्तुंगमिति' पाठे सर्वानृतून्गळिति प्राप्नोतीति व्युत्पत्तिः । अर्थस्तु स एव । यो यत्र भवति स तेन व्याप्त इत्युच्यते ।

शुर्भं सुधाधवलितम्।

जलवृष्तसमन्वितं धारागृहोद्यानवनसंपन्नम् ॥ ७६ ॥

तद्ध्यास्योद्धहेद्धार्याः सवर्णाः लक्षणान्विताम् ॥ कुले महति संभूतां हृद्यां रूपगुणान्विताम् ॥ ७७ ॥

तद्गृहमाश्रित्य भार्या तत्र सहायार्थः महतः कुलादुद्वोढन्या । एतत्संबन्धेन् संरचणार्थम् ।

सवर्णामित्यादावुच्यते तत्प्राक् प्रदर्शितम् ।

हृद्यां मने।रमां कान्तिलावण्ययुक्ताम् ।

रूपं संस्थानम् । गुणा वचनाचरणादयः । तैरन्वितां युक्ताम् ॥ ७७ ॥

पुरेाहितं च कुर्वीत वृणुयादेव चित्वंजः ॥ तेऽस्य गृह्याणि कर्माणि कुर्यु वैतानिकानि च ॥ ७८ ॥

सत्यपि द्वितीयानिर्देशेन प्राधान्यावगमे विविचितमेवैकत्वम्, श्रन्यत्राप्युपादानात् । यूपं छिनत्ति भार्याः विन्देतेतिवत् ।

चरित्वजा वृत्रुयात् । तेषां च सङ्ख्या श्रुतित एवावगन्तव्या । गुग्राश्च ''नाति-स्यूलो नातिकृशः नातिदीर्घो नातिहस्व: नातिवृद्धो नातिवालः—सप्तपुरुषान् विद्यात- पोभ्यां पुण्यैश्च कर्मिमः समनुष्ठिते।भयभावान् । तान् प्रति नात्राह्मण्यमाशङ्कपते—विद्वा-न्याजयति' इत्यादि ।

गृह्याणि कर्माणि शान्तिस्वस्त्ययनादीनि । वैतानिकानि वैद्वारिकाणि त्रेताप्रिविषयाणि ॥ ७८॥

यजेत राजा ऋतुभिविविधेराप्तदक्षिणै: ॥ धर्मार्थः चैव विशेभ्या दद्याद्गोगान्धनानि च ॥ ७९ ॥

स्राप्तदिक्षिणेर्भीरदिचिणेः पौण्डरीकादिभिः।

भागान् धनानि च । वस्रगन्धविलेपनादयो भोजनविशेषाश्च 'भोगाः', 'धनानि' सुवर्षादीनि ।

नित्यमेव तद्दानिमच्छिन्ति । धर्मार्थं तस्योत्पत्त्यर्थमेव ॥ ७६ ॥

> सांवत्सरिकमाप्तैश्र राष्ट्रादाहारयेद्वलिम् ॥ स्याचाम्त्रायपरे। छोके वर्तेत पितृवन्तृषु ॥ ८० ॥

वित करं धान्यादीनां षष्ठाष्टमादिभागमाण्तेरबादुपधाद्युद्धैः। यथेकिमामायपरम्च स्थात्। आगमप्रधानतर्कशास्त्राण्याश्रयेत्। अथवा पारंपर्यागतमेव भागं गृह्णीयात्राधिकम्। वर्तेत पितृवन्नृषु। करदेष्वन्येषु च स्नेहबुद्ध्या वर्तेत ॥ ८०॥

> अध्यक्षान्विविधान्कुर्यात्तत्र तत्र विपश्चितः ॥ तेऽस्य सर्वाण्यवेक्षेरन्तृणां कार्याणि कुर्वताम् ॥ ८१ ॥

स्रध्यसा स्रधिकृताः प्रत्यवेचितारस्तान्कुर्यात् । विविधान् बहुप्रकारान् सृदूनुप्रान् धार्मिकान् स्रधर्जिनपराश्च ।

तत्र तत्र सुवर्षकोष्ठागारे पण्यकुप्यकर्मस्वधिकृताः प्रत्यवेचितारस्तान् शुल्कनीष्ट्रस्य-श्वरथपदात्यादीन् विपिष्ट्चितः स्थापयेत् ।

सर्व पते धमात्यगुणसंपद्युक्ता विज्ञेयाः। यथाक्तमध्यक्तप्रचारे ''तेऽध्यक्षाः सर्वाणि कार्याण्यवेक्तरत्रन्थेषां नृणां तत्स्थानापयोगिनां कार्याणि कुर्वताम्, हस्त्यध्यक्रेण हस्तिपकाः ध्रश्वाध्यक्तेण तुरङ्गमाद्याः, गवाध्यक्तेण कर्षणादयः"॥ ८१॥

श्राष्ट<u>त्तानां गु</u>रुकुलाद्विपाणां पूजको भवेत् ॥ तृपाणामक्षया **होष नि**धिर्त्राह्मोऽभिधीयते ॥ ८२ ॥ गुरकुते ऽधीतावगतदेदार्था गाई स्थ्यं प्रतिपित्सदे। धनेन पृजयितन्याः ।

इदमपि नैश्यमिकदानम्। इत एशह नृपाशामश्चय दृति । नित्यत्वादस्यं। यावज्ञोविकः। काम्यत्वे चाफलभावि निवर्तते । यदुक्तं 'स्रांतानिकं यद्यमाश्यमिति' (११-१), ददेवेदम्।

श्रन्ये त्वाहुः । तत्राधिभ्या कार्व विद्वितत् । इत त्वनधिनासियकारात् विधातः मात्रया वज्रयुगादिदानेन च नरावां पूजा कर्तत्रया । तथा चाद विधातां पूजियो भवेदिति ।

निधिरेव निविः, उत्तनप्रकृत्वात् । ब्रह्मसंनिद्वितो क्लाह्यः ॥ ८२ ॥

> न तं स्तेना न चायित्रा इरन्ति न च नश्यति ॥ तस्माद्राज्ञा निशातव्ये। ब्राह्मरोष्यक्षये। निधिः ॥ ८२ ॥

श्राह्यसेभ्यो योऽथी दत्तः, न तं स्तेना ब्राटनिकादयोऽिकादाश्च राजवे। इरन्ति। न भूमिष्ठमिव निस्मृत्य प्रातिभाव्येन वा नश्यिति ॥ ८३ ॥

> न स्कन्द्ति न च्यवते न विनश्यति किश्वित् ॥ वरिष्ठमित्रकेत्वेभ्ये। ब्राह्मणस्य मुखे हुतम् ॥ ८४ ॥

एष एवाथों (पर्याञ्च हेशः प्रकारान्तरेश पुनहच्यते । प्रशी यह्यते तत्कदाचित् स्कन्दत्यभः पति ह्यभावस्, तथा स्थवति पुरेडिशादि ज्ञामतया। ततश्च कर्भवेगुण्या-द्वितश्यति शिष्टानाम् । इदं तु यद् ब्राह्मग्रेभ्ये दानं न तस्यैते देशाः सन्ति । अत एवाह । विर उम्मिहाचे स्वः असी होनेभ्य इत्यर्थः । मुख्यार्थहत्त्या कर्मनामधेयमे वाबिहोत्रशब्दत्तदा चादिष्रहर्गं व्याख्येयम् ।

मुखे हुतमिति । पाणिश्व बाह्यणस्य सुखं "नाण्यास्यो हि द्विजः स्मृत' इति वचनात् । वरिष्ठं श्रेष्टम् ।

द्मर्थवादश्चायं न पुनहेभिनिन्दैव ॥ ८४ ॥

सममत्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणबुवे ॥ त्र्याचार्ये शतसाइस्रमनन्तं वेदपारगे ॥ ८५ ॥

"विप्रेभ्य इति च प्रकृतम्। तथा च प्रागप्युक्तम् (३। ६६) 'वेदतस्वार्धविदुषे ब्राह्मणायेति । न च यथाश्रुतदानफलोपपितः । कीटशं हि तत्साम्यं—जातितः परिमाणतः उपकृषितो वा । यदि तावज्ञातितस्तदिति, ग्रीविधपानी हेशोन देवलेभ्यो दत्तं खाद्यदानं दुःखाः यैव स्वात्। तिक्कंद्धकषायानि प्रायश ग्रीषयानि विशेषनीयानि, न प्रांतिजननानि। छष्ठ परिसाधतः, तत्रापि यदि द्रव्यमनपेद्ध केवलपरिमाधानिश्च, सुवर्धे दत्ते तत्परिमाधां तात्रं लक्ष्येत, यन्यद्वा मृत्काष्ठाति। अय जातितः परिप्राधत्य, तत्र प्रागुक्ता एव देषाः। अयोपकारतः, तत्रापि हि यदि तज्ञातीय व्योपकारः व्याधिनिवृत्तिरीपक्षारः। असति च व्याधी फलस्य विनिवृत्तिरते। व्याधिनिवृत्तिकत्वेनीष्यदानेन व्याधिराजेद्यक्यः। सुसमं वा अन्यदुःखं इति प्राप्तग्न्यः। वस्मात् यथा निवीरं यद्य-प्राधाः। उपवीर्व देवानासुपव्ययते देवतन्त्रममेद तत्कुद्धत इत्युपव्याविष्योषान्त्रियीताद्यां न प्राप्ताक्यानि सर्वेदनि द्रष्टव्यम् ।

अत्रोच्यते । नात्राख्यातश्रवणमस्ति, सर्वेषां समस्यात् । तत्र यग्रथवादः 'सहस्तं देदपारग' इति तद्येवादोऽस्तु । स्रवायं विधिः, विध्यन्तरशेषभावातसर्वत्र विधिरभ्युपेतव्यो विशेषामानात् । निवीसादिषु तृप्वययत इत्यत्राख्यातदर्शनात् सद्येस्य विधिवषयत्वयोग्यत्वाभावादं कत्वावगमाच युक्तार्थवदेव तर्धानुक्तो विशेषः । यत्तु नात्राह्यणेभ्यां दानमस्तीति तद्विस्तृतं भवेत् । दीनानायादिभ्यः सर्ववर्धेभ्यो दानस्य विदित्ततात् । एतान्येव च विधायकानि वाक्यानि जाह्यणेभ्या राह्मां दानस्य ।

यत्तुकं ''यथाश्रुतफलानुपपत्तिः सर्वप्रकारेगास्याभ्युपगन्यमानत्वादिति''।

ज्ञांच्यते। लैंकिकीयं वाचायुक्तिः समिकि। यह्नोके नात्युत्कृष्टं तदेव-सुच्यते। समलवणाः सक्तव इति। उपकारापेचा च द्विगुणमितिः संख्याश्रुतिर्या-वत्तस्योपकारस्तावद्द्रिगुणो भवति। न तद्व्यप्राप्तिनीपि तज्ञातीय एवेपिकारः, किंतु प्रात्यतिरायोत्पत्तिः। न चेह फलविशोवश्रुतिर्येनेयमाराङ्कोऽपि स्थात्कि तदेव द्व्यं प्राप्यत उत स एवे।पकार इति। अश्रुतफलविशेवेषु स्वर्गः फलम् । किंच तिलादि-दाने प्रजाप्तिः फलं श्रूयते। तत्र का द्वव्यसाम्याशङ्का। तस्माच्चायमप्यर्थे उत्तरो-तरोऽत्र च पात्रातिशयदानात्फलातिशयसिद्धिः। तथा चाह "पात्रस्य हि विशेषे-योति" (८६)।

त्राद्मणुत्रुवे बुवरान्दः कुत्सायाम् । जातिमात्रत्राह्मणोऽध्ययनादिगुणहीन इत्यर्थः । स्त्राचार्य उपनेता । वेद्धारगाऽध्ययनश्रवणाभ्यां वेदस्यान्तं गतः ॥ ८५ ॥

पात्रस्य हि विशेषेण श्रद्धानतयैव च ॥ श्रद्धं वा बहु वा मे<u>त्य</u> दानस्य फलमश्तुते ॥ ८६ ॥

पादयते (धर्मकर्मणः, पात्यमानं वा त्रायत, इति **धार्चं संप्रदानम् । अधवा घृत-**तैलाद्याधारः पात्रमुपचारादिदमपि पात्रम् । अत्रापि हि द्रव्यं निधीयते । आह च (७। ८२) "नृपाग्यामचयो होष निधिर्ज्ञाह्मोऽभिधीयत'' इति । तस्य विशेषो भेदः सगुग्रानिर्गुणत्वादिः । तेन हेतुना दानस्य फलमवाप्यते ।

स्ररपं वा । गुग्रवते वृत्तस्वाध्यायसंपन्नाय दत्तं बहु, निर्गुगाय त्वल्पम् ॥

देशकालविधानेन-द्रव्यं श्रद्धासमन्वितम् । पात्रे प्रदीयते यत्तु तद्धर्मस्य प्रसाधनम् ॥

तत्र देश: स्विनवासदेशादन्या जानपदः । दूरदेशप्रोषितायां संनिष्ठितत्वादत्तमस्य हेतुरुपघातः । यज्ञप्रवृत्तस्य केनिचदंगेन न्युनता प्रहोपराग इत्येवमादिः । विधानम् । खदकपूर्वकस्विताचनसंस्कारातिशयो भावप्रसाद इत्यादि ।

द्रव्यं गोभूहिरण्यादि । श्रद्धा प्राप्यभिलाषातिशयः, 'कथमिदं मे निवर्तेतेति बुद्धिसंतानः ।'

भेत्येति । क्रियासमनन्तरं फलोत्पत्तरेनियममाद्द, न पुनर्जन्मान्तरफलतामेव । वैदिकानां कर्मणां फल एव कामस्य नियमावगमात् ॥ ८६ ॥

समोत्तमाधमै राजा त्वाहृतः पालयन्यजाः ॥ न निवर्तेत संग्रामात्झात्रं धर्ममनुस्मरन्॥ ८७॥

सर्वोपायपरिचये राक्नो विहितं युद्धम् । तत्र संप्रामभूमिगतस्याहतस्य समन्यूना- ' धिकवलेनोपेचाप्रतिषेधार्थमिदं पदम् । न मन्तव्यं निकृष्टवलं न हन्मीति ।

श्रथवा ये शत्रव श्राटविकादयः प्राक्स्थितां मर्यादामतिलंध्य देशमुत्कामन्ति शत्रुभिर्वा राज्ञः संदधते, न चेत्ते युद्धेन विना नियन्तुं शक्यन्ते,—तदा निकृष्टबलैरिप तैर्योद्धव्यमेव। यद्यपि तैरसी शब्देन नाहूता वस्तुतस्त्वाहूत एव भवति।

एव हि चत्रियाणां धर्मः यदाहूतः प्रकृतैस्तैर्युद्धे सर्वेण सह योद्धव्यमेव । जाति-वयःशिचापुरुषकारादि नापेचितव्यम् । एव धर्मः स्मर्तव्यः ॥ ८७॥

संग्रामेष्वनिवर्त्तित्वं प्रजानां चैव पालनम् ॥ शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञां श्रेयम्करं परम् ॥ ८८ ॥

त्रयाणां धर्माणां तुल्यफलत्वाय श्लोकोऽयम् ॥ ८८ ॥

त्र्याहवेषु मिथोऽन्यान्यं जिघांसन्तो महीक्षितः॥ युध्यमानाः परं शक्त्या स्वर्गं यान्त्यपराङ्मुखाः॥ ८९॥

भ्राहृयन्ते युद्धार्थमितरे यत्र वीराः स स्नाहवः संमामः। सियः स्पर्धमाना स्नन्योन्यं परस्परं जिघांयन्तो इननेच्छवः युद्धयमानाः प्रहरन्तः परं

शक्त्या परया शक्त्या यथाबलिमत्यर्थः । छादसत्वातपरेत्यस्य स्थाने परिमिति रूपम् । स्वर्गे यान्ति ।

"ननु च राज्यलीभात्प्रवृत्तानां दृष्टस्य फलस्य संभवात्क्रतः स्वर्ग उच्यते"।

वच्यमाणयुद्धनियमापेत्तः स्वर्गः । न हि तेषां नियमानामन्यत्प्रयोजनमस्ति । 'न कूटैरायुधै'रित्यादिना त्यक्तराज्यस्यापि शक्तप्रिणपातेन तदनुजीवनसंभवात् भवेत् । तस्मा-दर्शस्तत्फलसंभवः । श्रयवा निश्चिते पराजये निराशस्य युद्धावतरणम्, तच्च स्वर्गायैव । श्रस्मादेव वचनान्नात्मत्यागनिषेषस्य विषयोऽयम् ।

महीसिता मण्डलेश्वरा न पुनस्तदनुजीविनः। तेषां हि स्वाम्यर्थैव प्रवृत्तिर्न स्वार्था। अत्रश्च कुतस्तेषां फलसम्बन्धः, ऋत्विजामिव इचिषापयोन परिक्रीतानाम्। एवमेषामपि भृतिपरिक्रीतानां कुतः स्वर्गीदफलोत्पत्तिः।

नतु च अविशेषेणैतदुक्तम् (५। ६७) ''डचतैराहवे शक्षैः चत्रधर्महृतस्य च। सद्यः सिन्तिष्ठते यक्ष'' इति । तथा ''द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । परित्राड्योन् गयुक्तश्च शूरश्चामिमुखो हतः ।'' इति । तथा भारते युद्धप्रेक्तिणामिष खर्गः संदर्शितः । मन्त्रिल्जानि च सिन्ति ''ये युध्यन्ते प्रधनेषु शूरासो ये तनुत्यजः । ये वा सहस्र-दिचिणालाँश्च देवापि गच्छतात् ॥'' सहस्रदिचिणानौ यजमानानां शूराणां च रण-शिरसिस्यकप्राणानां महाफलत्वं दर्शयन्ति । 'ये युध्यन्ते' न च मरणायैव क्रीयन्ते । निह संपरिमहकालेऽयमुपसंवादोऽस्ति । यथा होत्रोद्वात्राद्दीनां स्वप्रवचनसमाख्यानियन्ति संपरिमहकालेऽयमुपसंवादोऽस्ति । यथा होत्रोद्वात्राद्दीनां स्वप्रवचनसमाख्यानियन्तार्त्विच्यपदार्थानुष्ठानायैव वरणम् । तस्मात्प्रभुकार्योद्दशेन यन्मरणं तदनुक्रान्तफलायैव । च परप्रयुक्तात्कर्मणोऽन्यस्य फलं नास्ति । श्रश्वमेधावसृथे हि ब्रह्मन्नस्य स्नानादयन्त्रमानस्यैव शुद्धिः ।

अत्रोच्यते । प्रजार्थे युद्धे प्राण्यागो धर्मायैव । यदुक्तम् 'उद्यतिराह्य' इति, तहा भृतिपरिक्रीतस्यास्वतंत्रस्य यस्य वा 'कुर्विति' प्रयाणं रण इत्येव परिकरे। बद्धस्तदपेचमेतत् यक्ससंस्थावचनम् । एवंभृतश्चाभिमुखो इत इति ।

भयवा नरकाभाव एव 'सूर्यमंडलभेदनं' युद्धामानस्य भविष्यति । यत्र विषया-न्तरेश्वरेश राज्ञा परस्य राज्ञो विषयो इन्यते भज्यते जने। लुप्येतत्र तदर्थ युद्धे प्राग्यत्यागो धर्मार्थः । भ्रन्धंतमो हि नरके तदभावात्स्वति प्राकाश्ये सूर्यमण्डलभेदनवचनम् । सूर्य-मण्डलं भिनत्ति, उपरिष्टाल्लोकानाप्रोति, नाधःप्रपततोत्पर्यः । भृतिपरिक्रोतस्य प्रभोः संप्रामे समुपस्थिते, तमेव जहते। नरकनिपतनम्; तदर्थः युध्यमानस्य भर्वः पिण्डानृण्यं गतवतो दुष्कृतेनाप्रतिबध्यमानस्य स्वैः सुकृतैर्युक्त एव खर्गादिलाभः । भ्रत उक्तं ''सद्यः संतिष्ठते यञ्च' इति । भ्रव्यवधानेन यञ्चफलमविशेषश्रुतौ स्वर्गमवाप्रोतीत्यर्थः । एवं भारतेऽपि भृतिपरिक्रोतानां स्वर्गफलावाप्तिवचन प्रपपद्यते । युद्धप्रेचियां तु स्वर्गावाप्तिरः भेवाद एव । अथवा बहुषु जीवनोपायेषु सत्सु यच्छस्त्रेण जीवनं तता नियमात्स्वर्गः ।

यत्तु न मरणाय क्रीयन्त इति, शक्षभृतां भृतिदाने नान्ययुद्धात्प्रयोजनमस्ति, विशेषानुपदेशात्—'सर्वेकार्योद्यताः, सर्वेप्रकारं मदर्थः संपादनीय' इति परिक्रीयन्ते—तत्र यदा
युद्धमुपिस्थरं भवति, तदा त्रा शरीरपातात्प्रभार्यः कर्तेष्यः, तथाऽऽनृण्यं भवति । अनुपस्थिते तु युद्धे यदि भृत्यस्य मरणं भवति, तदा सर्वेऽनृणा एव । उद्यक्ते हासौ तस्कार्ये
तादशः एवास्योपसंवादः । युद्धकाले योद्धन्यं भवतीति लिङ्गदर्शनमिष तूपपद्यत एव

स्रश्वमेधावभृषे तु स्पष्टं वचनं 'तस्मात्समागमे तेषामिति'। इह तु युद्धक्षाध्य-मिति विशेषः ॥ ८६ ॥

> न कूटैरायुधैईन्यायुध्यमाना रखे रिपून् ॥ न कर्णिभिर्नापि दिग्धैर्नाग्निज्वलिततेजनैः ॥ ९० ॥

तानिदानीमदृष्टार्थान्नियमान्दर्शयति ।

कूटानि यानि वहिःकाष्ट्रमयान्यन्तर्निशितशस्त्राणि ।

कियानः । शरा ये शल्यस्य मूले मध्ये वा कर्णाकारैः फलकैः क्रियन्ते । ते हि प्रविष्टा दुरुद्धरा भवन्ति । उद्भियमायाः प्रहारैरभिननमपि शरीरैकदेशं भिनदन्ति ।

दिग्धा विषोपलिप्ताः।

त्रप्रिना व्वितिमादीपितं तेजामयफलकं येषाम् ! एतैर्ने योद्धव्यम् ॥ ६० ॥

> न च इन्यात्स्थलारूढं न क्वीबं न कृताङ्गिलम्।। न मुक्तकेशं नासीनं न तवास्मीति वादिनम्।। ९१।।

रथस्थेन रथारूढ एव इन्तन्यः, स्थलस्थिता न इन्तन्यः। क्लीबो नपुंसकः, पारुषहीना वा। अन्यत्र दृढ आसीन उपविष्टो रथपृष्टो भूमी वा।

तवास्मीति वदति यस्तमि न इन्यात् । शब्दिनयमे। त्र न विविच्चतः । दोनं वदन्तेवंजातीयकैरिप-शब्दै'स्त्वदीयोऽहं त्वामाश्रितोऽस्मीति'—न इन्तब्यः ॥ ६१॥

न सुप्तं न विसन्नाहं न नग्नं न निरायुधम् ॥ नायुध्यमानं पश्यन्तं न परेण समागतम् ॥ ९२ ॥

न नग्नभ्। 'न भग्नमिति' वा पाठः।

विसन्नाहस्य प्रतिषेधान्नप्रस्य प्राप्तिरेत्र नास्ति । तेन शिरस्नाणाद्यसावेनैकदेशेन नप्नतया नयो द्रष्टव्यः । भग्नत्यापि पराष्ट्रतप्रतिषेधात्संमुखस्थोऽपि, 'त्वया सह न युध्ये-योमति' वक्ति, स नातुवन्धनीये।ऽवश्यं योद्धव्यमिति ।

ायुध्यकार्नं प्रयानतम् । यः प्रेचक एव केवलः स न हन्तव्यः । यस्तु प्रेचते युध्यते च, न तत्र प्रतिवेधः ।

परेशा समागतः। अन्येन सह युज्यमाने। इन्येन न हन्तव्यः ॥ ६२ ॥

नायुथव्यसनपाप्तं नात्तै नातिपरिक्षतम् ॥ न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ ९३ ॥

छा**युध्यस्तरमा**युध्वच्छ्रमायुध्यङ्गः, कुण्डलिमावः खङ्गस्य, ज्याखेद इत्येव-मादिस्तं प्राप्तम् ।

खातः हतपुत्रश्रातादिः।

भीतं मुखरागादिना विज्ञाय, शबसंमुखमपि।

परावृत्तं प्रलावृत्व स्थितम्।

एते नियमाः।

प्रतिषेधपचे प्रत्यवायः। तदा च स्वर्गप्राप्तिवचनमर्थवादः।

किं पुनरत्र युक्तम्।

पुरुषार्थः प्रतिषेधः। "न कलञ्जं भचयेत्" इतिवत्। तथा हि नवो मुख्यार्थ-वृत्तिता भवति।

सतां धर्मानितः। शिष्टानामेव आचार इत्याह अनुस्मरन्निति॥ ६३॥

यस्तु भीतः पराष्ट्रतः संग्रामे हन्यते परैः ॥ भतु र्यद्दष्कृतं किञ्चित्तत्सर्वं प्रतिपद्यते ॥ ९४ ॥

नैवं मन्तव्यं-परावृत्तो यदि इन्यते तदा, दुष्कुट्य इतस्तु नेति,—िकंतिई परावृत्त-सात्रनिबन्यनं दे।पत्रवनम्। किंच न परावृत्तइतेनेयं बुद्धिः कर्तव्या—'अनुभूतखङ्गप्रहा-रोऽस्म्यनृष्यः क्रतमर्तृकृत्य' इति । तथाविधाः प्रहारा न कस्मैचिदर्थायेति दे।पातिशयदर्श-नेन दर्शयति मर्तृसंबन्धिदुष्कृतमिति । यच वचनमुत्तरत्र तदीयसुकृतप्रहणमिति, तदर्थ-यादः। न ह्यन्येन कृतं शुभमशुभं बाऽन्यस्य संभवति । न च सुकृतस्य नाशः। किन्तु महता दुष्कृतेन प्रतिबन्धे चिरकालभाविता सुकृतस्य फलस्य उच्यते ॥ ६४ ॥

यच्चास्य सुकृतं किंचिदमुत्रार्थं मुपार्जितम् ॥ भर्ता तत्सर्वपादत्ते पराष्ट्रत्तहतस्य तु ॥ ९५ ॥ यच्चास्य सुकृतं किंचिद्भर्ता तत्सर्वमादत्त इति । स्रमुत्रार्थसुपार्जितस् । प्रथोऽस्यास्तोत्यर्थः । स्रशे स्रादित्वादच् ।

त्रामु जिंमस्रोके यत्प्रयोजनं तदर्जितम् । तदस्य निष्फलं भवति ।

श्रमुक्रार्थोऽस्येति वा श्रमुक्षार्थं व्यधिकरणो बहुन्नोहिर्गमकत्वात्प्रयोजकत्वाच ॥ स्थ ॥

रथाश्वं हस्तिनं छत्रं धनं धान्यं पश्चित्रयः ॥ सर्वद्रन्याणि कुप्यं च ये। यज्जयति तस्य तत् ॥ ९६ ॥

कुर्यं शयनासने ताम्रभाजनादि।

यो यज्जयति तस्य तत्। राज्ञः स्वामित्वाद्यह्यो प्राप्ते तदपवादार्थमेतत्। सुवर्णस्प्यभूम्यावासकादि राज्ञ एव। एवमर्थं परिगणनम्। आयुधसंवाहनादि राज्ञ एव। धान्यादीनां पृथगुपादानाद्भन्याबदेन गोमहिष्यादिकमुच्यते। तथा राजधनं चार्धमिति प्रयुक्षते।। ६६॥

राज्ञश्च दद्युरुद्धारिमत्येषा वैदिकी श्रुतिः ॥ राज्ञा च सर्वये<u>ष्</u>येभ्यो दातव्यमपृथग्जितम् ॥ ९७ ॥

येन यज्ञितं तेन तद्गृहीतव्यमित्यस्यायं विशेष उच्यते।
स्वयमुद्धारं राज्ञे दयुरुत्तमद्रव्यमुद्धृत्य दयुरित्यर्थः। न सर्वे तैर्प्रहीतव्यमिति।
एषा वैदिकी ग्रुतिः। ''इन्द्रो वै वृत्रं इत्वाः' इत्याद्युपक्रम्य ''स महान् भूत्वा
देवता ग्राव्रवीदुद्धारं म उद्धरतेति''।

राज्ञा वा पृथाजये स्वयंजये यत्रायं विभागो नास्त्यनेनायं मामो जितः, एष च परकीयः सामन्तादिः सर्वेण सर्व उत्खातमूलः सञ्चत्कतः, तत्र राज्ञा लब्बप्रशमनन्यायेन भृत्याः संविभजनीयाः ॥ ६७॥

> एषोऽनुपस्कृतः मोक्तो योधधर्मः सनातनः॥ अस्माद्धर्मान्न च्यवेत क्षत्रिया घ्रन् रणे रिपून्॥ ९८॥

खपसंद्वारेऽयम् । 'योधाः' योद्धारस्तेषां घर्मी याधधर्मः ।

स्रनुपस्कृतः धगर्हितः। ध्रविकृते। वा। अत एवाह सनातनः—स्वेच्छया प्रवर्तिते। विकृतः स्यात्।

न च्यवेत न चलेत । सर्वदाऽनुतिष्ठेत् । चत्रियमहर्णं मुख्यस्तस्यात्राधिकार इति दर्शयितुं न त्वन्यस्य तत्त्थानापन्नस्य नायं धर्म इति ॥ ६८ ॥ त्रज्ञ चैव लिप्सेत लब्धं रक्षेत्ययवतः ॥ रक्षितं वर्धयेच्चैव दृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥ ९९ ॥

न चित्रियः संतुष्टः स्याद्राह्मण्यविकन्त्वल्ववार्जने यत्नं कुर्यात् । श्रार्जितं च धनं रचेद्रचितं च वर्धयेत्कोशसंचयं कुर्यात् । ततः पात्रेभ्यो दद्यात् । न यथायं व्ययं कुर्यात् । तदुक्तः ''ध्रायादल्पतरो व्ययं' इति ।। ६६ ।।

एतचतुर्विधं विद्यात्पुरुषार्थपयोजनम् ॥ श्रस्य नित्यमनुष्ठानं सम्यकुर्यादतिन्द्रतः ॥ १०० ॥ श्रत्यब्धिमच्छेदण्डेन लब्धं रक्षेद्वेक्षया ॥ रिततं वर्धयेद्दृद्ध्या दृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥ १०१ ॥

पुरुषस्य येऽर्थास्तेषां प्रयोजनं चतुर्विधम् । चतस्र एताः क्रियास्तत्र प्रयोज्याः, स्रर्जन-रच्यावर्धनदानानि ।

खपकारवचनोऽर्थशब्दः । पुरुषार्थसिद्धार्थमेतत्त्रयोजनम् । तस्य चतुर्विधस्य प्रसक्तस्य नित्यमनुष्ठानं कुर्यात् ॥ १००-१०१ ॥

> नित्यमुद्यतदण्डः स्यान्नित्यं विद्यतपौरुषः॥ नित्यं संद्यतसंवार्यो नित्यं छिद्रानुसार्यरेः॥ १०२॥

ख्यता दण्डोऽनेनेत्युद्यतदग्रङः। उद्यत उद्युक्तः सन्यापार इति यावत्। तत्र इस्त्यादिवलं नित्यं योग्याभिरभिविनयेत्। शिचा वाह्नदमनाहिभिविधेया। करण-योग्या श्रभ्यासाश्च। तद्वाहनादिषु वस्नाभरणसंस्कार इत्यादिश्चतदण्डता। तथा कुर्वतोऽस्योत्साहशक्तियोगो मण्डले प्रकाशोभवति।

तथा नित्यं विवृत्ये। त्यः । विवृतं प्रकाशतामागतं पै। हवं कर्तव्यम् । सन्धिपात्वाटवीस्थानादिष्वाप्तपुरुषैरिधिष्ठिताः सन्निरुद्धाः कविचनः सततं जागरणार्थे नियोज्याः ।

नित्यं संवृतसंवार्यः । संवरणीयं संगोपनीयमात्मगतं कृत्वा तत्स्थानं संवृतं कर्तव्यमुपप्रहेण परोपजापरचणेन च ।

नित्यं छिद्रानुसर्ग्येन, सर्वं शत्रोः ऋत्यपचं ज्ञात्वा भटिति तदुपजापः ॥ १०२ ॥

नित्यमुद्यतदण्डस्य कृत्स्नमुद्धिज्ते जगत् ॥ तस्मात्सर्वाणि भूतानि दण्डेनैव मसाधयेत् ॥ १०३ ॥

धनन्तरस्य फलम्।

सर्वं जगदुद्धिजते विभेति। प्रतापख्यातिर्भवति चेति। तस्मात्सर्वाणि भूतानि स्वप्रकृतीः पराश्च द्रगडेनेव प्रसाधयेत्। एवं यत्नवतो भीताः शत्रवे। नमन्त्य-यत्नेनैव ॥ १०३॥

श्रमाययैव वर्त्तेत न कथंचन मायया ॥ बुध्येतारिमयुक्तां च मायां नित्यं सुसंद्वतः ॥ १०४ ॥

माया छदा। तेन न वर्तेत। अविश्वसनीयस्तथा स्यात्। न च परप्रकृती-रज्ञातरूपा उपजपेत्। अरिणा प्रयुक्तां च मायां यथावद् बुध्येत। बुद्ध्या ज्ञात्वे।पजापं क्रुर्यात्।

तत्र क्रत्यपत्तरचतुर्विधः । क्रुद्धलुच्धभीतावमानितैः ।

तत्र येन क्वतं शिल्पं किंचिदुपकारा वा दिश्तः, ती विष्ठलभ्येते प्रसादेन नियोज्येते अवसन्येते वा। तदर्थोऽपि तत्समानः शिल्पेपकारी कृष्यति, नास्यास्मदीयं शिल्पसुप-कारी वेषपुज्यते। ताहशा उपजापसद्दा भवन्ति। तथा वाल्लभ्येनेषपृहीतः, पश्चान्मा-नाधिकाराभ्या श्रष्टः, प्रवासितवन्धुतद्वल्लभः प्रसममिभपूज्य खोक्कतः, सकुल्यैरन्तर्हितः, सर्वस्वमाहारितस्तत्समानकर्मविद्योऽन्यः पूज्यते सोऽवधीर्यते इत्येवमादिः कुद्धः।

केनचित्कृतं पेशुन्यं तत्समानदेषिभ्यो दण्डितं ग्रंतश्रभदण्डपाताः सर्वाधिकारस्याः सद्दसोपचितार्थो इत्यादि लुब्धवर्गः।

परिचोगः कदर्यो व्यसनी बहुऋग इत्यादिर्भीतवर्गः।

श्रात्मसंभावितः शत्रुपूजामर्थितः नीचैरुपद्दतः तीच्याः साहसिको भागेनासंतुष्ट इत्येवमादिरवमानितवर्गः।

एतत्परस्योपजपेत् धात्मनश्च रचेत् ॥ १०४ ॥

नास्य <u>छिद्रं</u> परो विद्यादिद्याच्छिद्रं परस्य च ॥ गूहेत्कूर्भ इवाङ्गानि रक्षेद्वित्ररमात्मनः ॥ १०५ ॥

एष एवार्थ: पुनरुच्यते ।

तथा यत्नातिशयं कुर्याद्यथा परस्य छिद्रमन्त्रिच्छेदात्मनश्च रचेत् । य एवं क्रुद्धादिः कापटिकादिचारपुरुपेर्झायते स एवात्मीयोऽनुनीयत इति ।

कूर्मवदक्नं ग्रहेद्रसेद्विवरमात्मनः। परोपजापात्स्वच्छिद्ररचणं महाप्रयोजन-मित्येतदनेनाइ ॥ १०५ ॥

> वकविचन्तयेदर्थान्सिंहवच्च पराक्रमेत् ॥ वृकवच्चावळुम्पेत शशवच्च विनिष्पतेत् ॥ १०६ ॥

यथा अप्सु दुर्गाश्रयमपि मत्स्यवलं स्वभावतस्तद्ग्रहणार्थे वकः पर्युद्दासनपरतया तद्मदृषोपायं ध्यानादियोगादासाद्द्यति एवमर्थचिन्ताभियोगातिशयेन सुदुष्प्रापा अप्यर्था आसायन्त इति मत्वा न निर्वेदं गच्छेत्।

यथा च शशोऽल्पकायत्वाच्छक्कोति निष्पतितुमुपरि संघादिपि, तथा एकोऽप्यसहायः सर्वतः समुस्थितसामन्तप्रकोपोऽशक्तोऽवस्थातुं दुर्गेऽरिसंपातं कृत्वा तस्माद्विनिष्पतेद्गुण-वित संश्रयार्थम् ।

यथा च वृकः पशुप्रहणाभियोगाद् बालप्रमादमासाद्यावलुम्पते, एवं स्वरचापर इति मत्वा तद्प्रहणाभियोगो न मोक्तव्यः, भविष्यति स कालो यत्रायं वृक्वदः वर्लुपिष्यते।

यथा सिंहो महाकायानिप हस्त्यादीन्हिन्त पराक्रमीत्साहशक्तियोगात्, एवं महद-रिवलिमिति न भेतन्यम्, अल्पप्राणेनािप कदाचिद्धत्साहवता महाप्राणे निहन्यत इति ॥ १०६॥

> एवं विजयमानस्य येऽस्य स्युः परिपृन्थिनः ॥ तानानयेद्वशं सर्वान्सामादिभिरुपक्रमैः ॥ १०७॥

ये परिपन्थिनः प्रतिपचतया वर्तन्ते ते वशमानेतन्याः। न त्वानुकूल्येन ये वर्तन्ते । तेऽपि सामादिभिः पूर्वेम्, न प्रथमत एव दण्डेन ॥ १०७ ॥

> यदि ते तु न तिष्ठेयुरुपायैः पथमैस्त्रिभिः ॥ दण्डेनैव पसहाँ तांश्छनकैर्वश्रमानयेत् ॥ १०८ ॥

सामादिभिरशक्या दण्डेन वशमानेतव्या इति यदुक्तं तिद्दं दण्डेन प्रसङ्घाभिभूय शनकैर्यादशो दण्डोपकमस्तेन । न साहसिकतया ॥ १०८॥

> सामादीनाम्रुपायानां चतुर्णामिप पण्डिताः ॥ सामदण्डौ प्रशंसन्ति नित्यं राष्ट्राभिद्यद्रये ॥ १०९ ॥

वत्त्यमाणानां सामादीनामुपायानां सामदण्डौ निगद्येते प्रशस्यतया । सति साम्नि चिप्रं कंपो न भवति । दण्डे तु सर्वेसिद्धिः ॥ १० ६॥

> यथोद्धरति निर्दाता कक्षं धान्यं च रक्षति ॥ तथा रक्षेन्नुपा राष्ट्रं इन्याच परिपन्थिनः ॥ ११०॥

ये राजानमभिद्वसन्ति तेषां ये सुहृद्वान्धवाः, सम्बन्धोपसिपंशो वा, न ते विनाश-यितव्याः, यदि न तत्कार्योभ्यन्तराः। य एव दुष्टास्त एव निप्राह्या, न तत्सम्बन्धिन इत्येतित्वर्षानृदृष्टान्तेन प्रतिपाद्यते।

यथा धान्यकच्योः सहोत्पन्नयोग्त्यन्तसिहतयोग्ग्पि नैपुण्येन धान्यं रचित कच्यु-द्धरित । एवं स्वराष्ट्रे यावन्तस्तेषां सुहृदाविष, तयोदीषवान्यः स एव निप्राह्यः, न यः सुसङ्गतोऽपि । श्रतः साध्वसाधुविवेकेन साधवो रच्या श्रसाधवो निप्राह्याः ॥११०॥

> माहाद्राजा स्वराष्ट्रं यः कर्शयत्यनवेक्ष्या ॥ साऽचिराद्भ्रक्यते राज्याज्जीविताच सवान्यवः॥ १११ ॥

यस्तु राजा पूर्वोक्तविवेकमञ्चला मोहेनानवेक्षया स्वराष्ट्र कर्शयति स दण्डैः सह अश्यत्यचिराद्राज्याज्जनपदाननुरागेण प्रश्चतिकोपेन जीविताच्च। साइसिकैरेकािकभिरिप जीवितनिरपेचैहिन्यते॥ १११॥

> शरीरक<u>र्षणात्माणाः सीयन्ते माणिनां यथा ॥</u> तथा राज्ञामपि माणाः सीयन्ते राष्ट्रकर्षणात् ॥ ११२ ॥

स्वराष्ट्रे ऽत्यन्तमविहतेनानुराग चत्पादनीयस्ति इशरीरस्थानीयम् । शरीरे किर्शितेऽ-पथ्यभाजनकत्त्रभोजनादिभिर्यथा प्राणा उत्क्रामन्ति, एवं राष्ट्रकर्शनादिष ॥ ११२॥

राष्ट्रस्य संग्रहे नित्यं विधानमिद्गाचरेत्।। सुसंग्रहीतराष्ट्रो हि पाथि वः सुखमेधते।। ११३॥

'संप्रहो' रचाविधानम् । सुसंगृहीतं रचाविधानेन वशीकृतं परिपालितं वा येन स्वराष्ट्रं स पार्थिवः सुखमेधते ॥ ११३॥

> द्धयोस्त्रयाणां पञ्चानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितम् ॥ तथा प्रामञ्जानां च कुर्याद्राष्ट्रस्य संग्रहम् ॥ ११४ ॥

द्वयोर्जामयोर्मध्ये गुरुमं कुर्यात् । गुरुमे रचितृपुरुषसमूहस्तेनैवाधिष्ठितं संप्रहं कुर्यात् । तयुक्तमधिष्ठातारं पुरुषं कुर्यात् । ग्राधिकारी संप्रह इहोच्यते । एवं त्रयायां पश्चानां च ।

भ्रथवा राजभाव्यार्थप्रहणस्थानं **संग्रहः**॥ ११४॥

ग्रामस्याधिपति कुर्यादशग्रामपति तथा ॥ विंशतीशं शतेशं च सहस्रपतिमेव च ॥ ११५ ॥ एकैकरिमन् मामेऽधिपतिं कुर्यात्। तदुपरि दशमामपतिम्। एवं सर्वत्र ॥ ११५॥

ग्रामदेश्मान्समुत्पन्नान् ग्रामिकः शनकैः स्वयम् ॥ शंसेद्ग्रामदशेशाय दशेशो जिंशतीशिने ॥ ११६॥ विंशतीशस्तु तत्मव शतेशाय निवेदयेत्॥ शंसेद्ग्रामशतेशस्तु सहस्रपतये स्वयम् ॥ ११७॥

ये प्रामदेशि एकप्रामाधिकृतेन न शक्यन्ते समाधातुम्, तान्दशेशाय निवेदयेत्। एवमशक्तौ यावत्सहस्रपतिर्विज्ञाप्यः ॥ ११७॥

> यानि राजप्रदेयानि प्रत्यहं ग्रामवासिभिः ॥ अन्नपानेन्धनादीनि ग्रामिकस्तान्यवाप्तुयात् ॥ ११८ ॥

एकग्रामाधिकृतस्य वृत्तिरियम् ।

श्रामिका शमाधिकतस्तान्यवाण्नुयाद्गृह्णीयात् । वृत्त्यर्थं राज्ञे प्रदातव्यानि प्रामवासिभिः । श्रन्नादीनि तु धान्यादेः षष्टाष्टमभागादिः । यथा वत्त्यति ''धान्येष्टमं विशाम्'' इत्यादि (अ० १० । १२०) ॥ ११८ ॥

दशी कुलं तु भुज्जीत विंशी पश्चकुलानि च ॥ ग्रामं ग्रामशताध्यक्षः सहस्राधिपतिः पुरम् ॥ ११९॥

दशसु मामेष्विधकतो दशी। एवं विशी। छान्दसः शब्दसंस्कारः। कुलं मामैकदेशः। कचिद् इट्ट इति प्रसिद्धः कचिदुष्ट इति।

एतदेव पञ्चगुणं विंशतिमामेष्वधिकृतः । सर्वं मामशताध्यत्तः । पुरं नगरं सद्दस्रेशः स्थानकर्मानुरूपेण वृत्ति कल्पेतेत्येतत्सत्यम् ॥ ११६॥

> तेषां ग्राम्याणि कार्याणि पृथकार्याणि चैव हि॥ राज्ञोऽन्यः सचिवः स्निग्धस्तानि पश्येदतन्द्रितः॥ १२०॥

तेषां शमकार्येष्वितरेतरं विप्रतिपत्तिः। ग्रन्यः स्वकार्थेऽन्यः सचिवो महत्तमः स्निम्धा रागद्वेषवर्जिता दर्शनाय नियोक्तव्यः ॥ १२०॥

नगरे नगरे चैकं कुर्यात्सर्वार्थ<u>चिन्</u>तकम् ॥ उच्चै:स्थानं घोररूपं नक्षत्राणामिव ग्रहम् ॥ १२१॥

उच्चैःस्थानं प्रधानभृतमित्यर्थः । घोररूपं प्रतापवन्तम् । नचत्राणामिव ग्रहं भंगारकम् । इस्त्यश्वादिवलसंपन्नम् ॥ १२१॥ स ताननुपरिक्रामेत्सर्वानेव सदा स्वयम् ॥ तेषां वृत्तं परिणयेत्सम्यग्राष्ट्रेषु तच्चरैः ॥ १२२ ॥

स नगराधिकृतस्तानसर्वानिप पतीननुपरिक्रामेत्स्ववलेन पूरयेत् । सित प्रयोजने । तेषां सर्वेषामिषपतीनां तद्वृत्तं सम्यक् परिणयेत् सम्यपूपतया परिजानीयात् । कैः । राजचरैः कापटिकादिभिः ॥ १२२ ॥

राज्ञो हि रक्षाधिकृताः परस्वादायिनः श्रठाः ॥ भृत्या भवंति प्रायेण तेभ्या रक्षेदिमाः प्रजाः ॥ १२३ ॥

परस्वमादातुं शीलं येषां ते **परस्वादायिनः शठाः** ग्रसम्यकारिणः प्रायेणाधि-कृताः सन्ते। भवन्ति । प्राक्शुचयोऽपि रचन्ति वित्तानि । ग्रतः प्राक्शुचित्वानुमानेन नेापेचणीयाः । यत्नतः प्रतिजागरितव्याः ।

तेभ्यो रहेदिमाः प्रजाः। न केवलं राजार्थनाशः ग्रनवेचया, यावत्प्रजा स्पपि निर्धनीक्कर्वन्ति ॥ १२३ ॥

> ये कार्यिकेभ्योऽर्थमेव गृह्णीयुः पापचेतसः ॥ तेषां सर्वस्त्रमादाय राजा कुर्यात्मवासनम् ॥ १२४ ॥

ये रचाधिकृताः कार्यिकेभ्या व्यवहर्त्वभ्या व्यापारवद्भगे हललेशोदेशिकया दण्डयन्ति जनपदांस्तेषां सर्वस्वहरणप्रवासने राजा कुर्यात् ॥ १२४॥

> राजकर्मसु युक्तानां स्त्रीणां मेष्यजनस्य च ॥ मत्यहं करपयेद्द्वत्तिं स्थानकर्मानुरूपतः ॥ १२५ ॥

युक्तानां नियुक्तानां स्त्रोग्यामन्तःपुरदास्यादीनाम् । मेठयजनस्य देशलकवाहादेः । मत्यहं वृत्ति कल्पयेत्र सांवत्सरीयं सक्षद्द्याद्प्रामं तदेकदेशं वा ।

स्थानकर्मानुरूपतः । 'स्थानं' प्रधानं नियोगः शय्यारचादि, 'कर्म' शरीरच्या-पारसादनुरूपेण वृत्तिर्देया । प्रधाने स्थाने स्वल्पेऽपि कर्म्मीण महती वृत्तिर्निक्वव्दे स्थाने महत्यपि कर्मीण स्वल्पेत्येतदुभयानुरूपम् ॥ १२५ ॥

> पणा देयोऽवक्कष्टस्य षडत्कृष्टस्य वेतनम् ॥ षाण्मासिकस्तथाच्छादे। धान्यद्रोणस्तु मासिकः ॥ १२६ ॥

स्रवकृष्टः संमार्जनशोधनविनियुक्तस्य भक्तार्थं पर्या देयः।

उत्कृष्टस्य षट्सु षट्सु मासेषु गतेष्वाच्छादवस्त्रम्। धान्यद्रोणश्च मासिकः। चतुराहको द्रोणः।

पग्रापरिमार्गं वच्च्यति । वृत्तिकल्पनार्थो पते ।। १२६ ॥

> क्रयविक्रयमध्वानं भक्तं च सपरिव्ययम् ॥ योगक्षेमं च संप्रेक्ष्य विणजो दापयेत्करान् ॥ १२७॥

करम्ह्याविधिः।

कियता मूल्येन क्रीतमेतित्कयच विक्रीयमाणं लभते कियता च कालेन विक्रीयते कियतप्रतिभावेन नश्यत्यथ नेत्येवमादिरूपक्रयविक्रयपरीचा।

मध्वानं चिराचिरगमनप्राप्यताम्।

भक्तं सक्त्वे।दनादिमूल्यम् ।

परिव्ययस्तदुपकरणं सपिः सूपशाकादि धनादि च।

यागस्मे ममरण्ये कान्तारे वा गच्छते। राजभयं चैारभयं निश्चौरता वेलाहि ।

एतदपेच्य विधारभ्यः करा भ्रादातव्याः।

"विणिग्भिर्दापयेत्करान्" इति पाठो युक्तः। गत्यादिनियमेन कर्मसंज्ञाया स्रभावात्। दण्डवचनो वा धातुस्तदा दण्डिवद्द्विकर्मकत्वम् ॥ १२७॥

> यथाल्पाल्पमदन्त्याद्यं वार्योकोवत्सषट्पदाः ॥ तथाल्पाल्पा ग्रहीतव्ये। राष्टाद्राज्ञाब्दिकः करः ॥ १२८॥

चीषकुषेन्ध्नः करे। अहीतव्य इत्येवमर्थमेतत् । वायेकिसे जलीकसः। षट्पदा अमराः। यथा ते खल्पमाददानाः परिपुष्टा भवन्ति तथा राज्ञा मूलाच्छेदे। न कर्तव्यः ॥ १२८॥

> यथा फल्लेन युज्येत राजा कर्त्ता च कर्मणाम् ॥ तथावैक्ष्य तृपा राष्ट्रे कल्पयेत्सततं करान् ॥ १२९ ॥

एतदेवाह । कर्मणां कर्त्ती वाणिजकः राजा च फलेन युच्येत । तथा करा-न्कल्पयेन्न परिमाणनियमकारणमस्ति । यत्र महान्लाभस्तत्राधिकमप्युक्तपरिमाणाति-क्रमेण प्रहीतव्यम् ॥ १२६॥

> पश्चाशभाग त्रादेया राज्ञा पश्चिहरण्ययाः ॥ धान्यानामष्ट्रमा भागः षष्ठो द्वादश्च एव वा ॥ १३०॥

मूल्याधिकयोः पशुहिर्णययोः पञ्चाश्रद्भागो श्राह्यः। धान्यानां भागिवशेषः सुकरदुष्करापेच्चया मन्तव्यः। पंचाश्रत्पूरणः पञ्चाशः। विंशत्यादिभ्य इति पचे तमट्। पञ्चाशक्काग इति पाठे द्विभागादिवत्संख्यान्तरम्।। १३०॥

श्राददीताथ षड्भागं द्रुमांसमधुसपि षाम् ॥ गन्धे।षधिरसानां च पुष्पमूलफलस्य च ॥ १३१ ॥

द्भुशब्देन वृत्ता उच्यन्ते । शेषं प्रसिद्धम् । एतेषां षष्ठो भागो लाभाद्महीतव्यः ॥ १३१ ॥

> पत्रशाकतृणानां च चर्मणां वैदलस्य च ॥ मृष्मयानां च भाष्डानां सर्वस्याश्ममयस्य च ॥ १३२ ॥ म्रियमाणोऽप्याददीत न राजा श्रोत्रियात्करम् ॥ न च श्लुघाऽस्य संसीदेच्छ्रोत्रिया विषये वसन् ॥ १३३ ॥

तथा कुर्यांचथा चुधाऽस्य विषये श्रोत्रियो नावसीदति ॥ १३३ ॥

यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा ॥ तस्यापि तत्क्षुधा राष्ट्रमचिरेणैव सीदति ॥ १३४ ॥

धनन्तरविधेरतिक्रमफलमेतत् ॥ १३४॥

श्रुतद्वतो विदित्वाऽस्य द्वत्ति धर्म्या प्रकल्पयेत्।। संरक्षेत्सर्वतक्ष्वैनं पिता पुत्रमिवौरसम्॥ १३५॥

धम्यं वृत्तिम् । यया कुटुम्बधर्मस्यावसादनं न भवति । वृत्तिं प्रकल्प्य सर्वते। रस्रे च्वारादिभ्यः । स्वयमधिकव्ययाच ॥ १३५ ॥

संरक्ष्यमाणो राज्ञाऽय' कुरुते धर्ममन्वहम् ॥ तेनायुर्वर्धते राज्ञो द्रविणं राष्ट्रमेव च ॥ १३६ ॥

धार्म्भिकश्रोत्रियरचायाः फलमेतदायुर्द्रविग्यराष्ट्रवृद्धिः ॥ १३६ ॥

यत्किञ्चिद्पि वर्षस्य द्प्येत्करसंज्ञितम् ॥ व्यवहारेण जीवन्तं राजा राष्ट्रे पृथग्जनम् ॥ १३७ ॥ कृषिधनप्रयोगक्रयविकयादिव्यवहारेण जीवन्तं पृथग्जनं ब्राह्मणाच्छोत्रियादन्यं करं दापयेत्।

करसंज्ञा सञ्जाताऽस्य करसंज्ञितम्॥ १३७॥

कारकान् शिल्पिनश्चैष शृद्धांश्चात्मापजीविनः॥ एकैकं कारयेत्कर्म मासि मासि महीपतिः॥ १३८॥

शिल्पमात्रोपजीविनस्तान्मासं मास्रमेकमहः कर्म कारयेत्। स्रात्मे । स्रात्मे ।

नोच्छिन्द्यादात्मना मूलं परेषां चातितृष्णया ॥ उच्छिन्दन् ह्यात्मना मूलमात्मानं तांश्च पीडयेत् ॥ १३९ ॥

करशुल्कादेरमहणमात्मने। 'मृतछेदः', अतिबहुप्रहणं परेषाम्। तच्च तृष्णया भवतीत्यनुवादः। आत्मने। मृत्वच्छेदेनात्मपीडा भवति, कोशचयात्। अतस्तेऽपि पोड्यन्ते। उपस्थिते विप्रहे चीणकोशशक्तिरिमिरपरुद्धोद्धरणेऽवश्यं भवेत्। सा च तेषां महती पोडा। यत्तु सार्वकालिकं कर्ष्यहणं तत्सम्पादयते। न खेदिता भवन्ति ॥१३६॥

तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्यात्कार्यं वीक्ष्य महीपतिः ॥ तीक्ष्णश्चैव मृदुश्चैव राजा भवति संमतः ॥ १४०॥

तीस्णमृदुता नित्यमभ्यसनीया। ताहशो राजा प्रजानां संमते। भवत्य-भित्रेतः ॥ १४० ॥

> श्रमात्यमुख्यं धर्मज्ञं पाज्ञं दान्तं कुलोद्गतम् ॥ स्थापयेदासने तस्मिन्खिन्नः कार्येक्षणे नृणाम् ॥ १४१ ॥

प्रजानां सम्बन्धिन कार्यदर्शने खिन्नः श्रान्तः। धर्मज्ञादिगुणयुक्तं सर्वेसहममात्यं तिसमन् कार्यसणे नियुक्षीत । न पुनस्तिसमन्नेव सिंहासने ॥ १४१॥

> एवं सर्वं विधायेदमितिकर्त्तव्यमात्मनः ॥ युक्तरचैवापमत्तरच परिर दिमाः प्रजाः ॥ १४२ ॥

सहायसंत्रहप्रदुक्तस्यार्थस्यैवमिति परामर्शनम्। विधाय क्रत्वा इतिकर्तव्यमुप-कारकमितिकर्त्तव्यमुच्यते । युक्तस्तत्परः । अत स्वाप्रमत्तः । भ्रयवा बुद्ध्यस्वलन-मप्रमत्तता सर्वकाले ।

एवं मजाः परिरक्षेत्॥ १४२ ॥

विक्रोशन्त्या यस्य राष्ट्राद् हियन्ते दस्युभिः प्रजाः ॥ संपरयतः सभृत्यस्य मृतः स न तु जीवति ॥ १४३ ॥

पूर्वोक्तयोरप्रमादयोरन्यथात्वे देशमाह।

यदि सम्यग्गुल्मश्चानानि प्रति न जागर्ति तदा छिद्रान्वेषिभिद्रस्युभिः चैारैः प्रजा हियन्ते । तासु किं करिष्यति । अतस्तादृशो राजा मृत एव । जीवितं मरणमेव । अतोऽप्रमत्तेन भवितन्यम् ।

विक्रोधन्त्यः भाकन्दन्तः।

हियन्ते । संपश्यतः सभृत्यस्य निर्दिष्टं द्रच्यते । क्षेवलं च भृत्यास्तदीयाः 'पश्यन्ति नानुधावन्ति मोच्चयन्ति । सर्वे ते मृतकल्पाः ॥ १४३ ॥

> क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजानामेव पाछनम् ॥ निर्दिष्टफल्लभोक्ता हि राजा धर्मेण युज्यते ॥ १४४ ॥

प्राप्तं फलं भुङ्को राजा। स धर्मेण युज्यते। अन्यवाऽनुप्राहकाणामेव पालनं कुर्वन्प्रस्रवैति ॥ १४४॥

उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः॥ हुताग्निर्वाह्मणांश्चाच्ये मिवशेत्स शुभां सभाम्॥ १४५॥

'पश्चिमो यामो' ब्राह्मो मुहूर्तः। ग्रात ग्राह्म कृतश्चीचः समाहितः। हुताग्निरिति। न च ब्राह्मे मुहूर्ते होमिवधानमस्ति। तदा हि चतुर्मेहूर्त्तशेषा रात्रिभेवति। होमश्च व्युष्टायां रात्रौ समाप्य कार्ये डषःकल्पत्यागेन। श्रास्य ब्राह्मे ब्राह्मयान्पूज्ञियता। सभां शुभां मङ्गतवतीं प्रविशेत्॥ १४५॥

तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः प्रतिनन्द्य विसर्जयेत् ॥ विसर्ज्य च प्रजाः सर्वा मन्त्रयेत्सह मन्त्रिभिः ॥ १४६ ॥

तत्र तस्यां सभायां स्थितः प्रजा दर्शनार्थमागताः प्रतिनन्द्य यथाईसंभाषणे-चणाभ्युत्थानाभिवादनैईषीयत्वा विसर्जयेत् यथागतमनुजानीयात् ।

तते। विसर्जितेषु तेषु मन्त्रयेतसह मन्त्रिभिः। किं कर्त्तव्यमिति स्वपरराष्ट्र-गतकर्त्तव्यतानिरूपणम्। मन्त्रपभ्वाङ्गं दर्शयिष्यते॥ १४६॥

गिरिपृष्ठं समारुहच प्रासादं वा रहोगतः ॥ त्रप्रे निःश्वलाके वा मन्त्र्येदविभावितः ॥ १४७॥ मन्त्रदेशविधिः । रहे।गतः विविक्ते निर्जने देशे स्थितः।

स्रविभावितः अनुमानेनापि यथा न जना जानन्तीदं वस्तु विद्यत इति, तथा कुर्यात्।

निः शलाकम् । 'शलाका' इषीकाः । यत्र तृष्यमि नास्ति, येन न कश्चित्तिष्ठतीति संभावनाऽस्ति, तिन्नः शलाकम् ॥ १४७॥

यस्य मन्त्रं न जानन्ति समागम्य पृथग्जनाः ॥ स कृत्स्नां पृथिवीं भुंक्ते केशिशहीने।ऽपि पार्थिवः ॥ १४८ ॥

मन्त्रप्रकाशनिवारगार्थः श्लोकः।

पृथाजना अमन्त्रियोा मन्त्रविद्वाह्याः ॥ १४८ ॥

जडमूकान्धविधरांस्तैर्यग्यानान्वयातिगान् ॥ स्त्रीम्लेच्छव्याधितव्यङ्गान्मन्त्रकालेऽपसार्यत् ॥ १४९ ॥

यिकंचित्प्राणिजातं तन्मन्त्रयमाणो विशोधयेत्। ततः प्रदेशादपशोधयेत्। मन्त्रभेदाशङ्कया।

तिर्यग्योनिषु च शुक्तसारिकादयोऽपि मन्त्रं भिन्दन्ति । गवाश्वादयोऽपि योगा-रूढाः परिवर्तितनिकायाः सदसद्वार्ताहरा भवन्ति । तथान्तर्धानादयोऽपि नरेन्द्र-विद्याः श्रूयन्ते ।''

व्यंगत्वादेव महाग्रे सिद्धे गे।वलीवर्दवितरेषां प्रहाग्रम् । "व्यंगस्य हस्तपादादिछेदने न मन्त्रनियमास्या कर्त्तव्या—नायं क्कत्रचित् गन्तुं शक्तोति—इहैवावरुद्ध श्रास्ते—कथं मन्त्रान् भेत्स्यतीति"।

अथवा एवंविधा मन्त्रिणो न कर्त्तेच्या बुद्धिविश्रमसंभवात्, अता नाप्ता अपि, ततोऽपसर्पः ॥ १४-६॥

> भिन्दन्त्यवमता मन्त्रं तैर्यग्यानास्तथैव च ॥ स्त्रियरचैव विशेषेण तस्मात्तत्राहता भवेत् ॥ १५० ॥

मानादपेता ख्रवसताः।

खुद्रादयोऽपमानासत्वे कदाचित्किंचिच्छृग्णुयुः । कदाचिद्वाऽचराण्युचारियर्तुं शक्तुयुस्तते। मन्त्रभेदः स्यात् । शक्तुवन्ति निपुषाः किंचिदागमेष्वनुमातुम् ॥ १५०॥

> मध्यंदिनेऽर्धरात्रे वा विश्रान्ते। विगतक्रमः ॥ चिन्तयेद्धर्मकामार्थान्सार्थः तैरेक एव वा ॥ १५१ः॥

धर्मादीनां परस्परिवरोधं चिन्तयेत् । अन्यतमदृद्धौ सर्वोत्थितिर्ज्ञयेत् ॥ १५१ ॥ परस्परिवरुद्धानां तेषां च सम्रुपार्जनम् ॥ कन्यानां संप्रदानं च कुमाराणां च रक्षणाम् ॥ १५२ ॥

थर्मार्थकामानां वा मन्त्रिणां वा समुपार्जनं संग्रहणम्। कन्यानां संप्रदानं स्वकार्थसिद्धिवशेन विन्त्यम्। कुमाराणां राजपुत्राणां रक्षणम्।

तव वयमित्येवमादिभिधर्ममर्थं च ते शाहियतव्याः।

नवं हि द्रव्यं येनार्थजातेनीपदिश्यते तत्तदा दूषयति । एवमसंस्कृतबुद्धयो यद्यदु-च्यते तत्तत्त्रथमं गृह्णन्ति । यद्यसद्भिः संसृष्यन्ते तदा तत्स्वभावस्तेषां प्राप्नोति । ते च दुःसंस्कारे।पिटग्धाः न शक्यन्ते व्यसनेभ्यो निवर्तियतुम् । उक्तं च—'नीलीरक्ते वास्ति कुंकुमांगरागो दुराधेयः'। तस्मात्ते नित्यमनुशासनीयाः । तत्रापि ये गुण्यवन्तस्ता-नवर्धयेत् । इतरानीषत्संविभजेत् । उयेष्ठं महागुण्यममत्सरं यै।वराज्येऽभिषिचेत् । एवं राजपुत्ररस्रणे नित्यं बन्नवता भवितव्यम् ॥ १५२ ॥

> द्त्<u>रां</u>पेषणं चैव कार्यशेषं तथैव च ॥ अन्तःपुरप्रचारं च प्रिश्यीनां च चेष्टितम् ॥ १५३॥

येन संघानं विष्रहो वाऽिष कार्यस्तेन च दूतसंप्रेषणं चिन्त्यम्। स्रारब्धकार्यसम्बन्धं चिन्तयेत्, स्रवस्थापनाय।

कचान्तरेष्वन्तर्वशिकसैन्याधिष्ठिते। प्रविशेत्। तत्र स्थविरस्नोमितिशुद्धां देवीं परिपश्येन्नापरिशुद्धां देवीम्। गृहलीनो हि आता भद्रसेनो मातुः शयनान्तर्गतः राजानं ज्ञान। कुपुरुषशङ्खविषदिग्धेन नृपुरेणावन्त्यं देवी ज्ञान मेखलया। सीवीरं वेण्यां गृहेन शस्त्रेण विदूरधम्। तस्मादेतानि विस्नंभस्थानानि यत्नतः परीचेत। मुण्ड- जिटलकुहकप्रतिसंसर्गे बाह्यदासीभिरन्तःपुरदासीनां प्रतिषेधयेत्।

मिषाधीनां च कार्पिटकादीनां वा परस्पराभिचेष्टितं चिन्तयेत् ॥ १५३॥

कुत्स्मं चाष्टविधं कर्म पञ्चवर्गः च तत्त्वतः ॥ श्रनुरागापरामा च प्रचार मण्डलस्य च॥ १५४॥

श्रक्ठतारम्भः, कृतानुष्ठानम्, श्रनुष्ठितविशेषणम्, कर्मफलसंमहः, तथा सामभेददान-दण्डमेतद्षृविधं कर्म ।

द्रायवा विधाक्षयः धदकसेतुबन्धनं दुर्गकरणं ऋतस्य वा तत्संस्कारनियमः हस्ति-बन्धनं स्वनिस्तननं शून्यनिवेशनं दाकवनच्छेदनं चेति। भ्रपरे त्वाहुः—

''भ्रादाने च विसर्गे च तथा प्रैषनिषेषयोः।

पश्चमे चानुवचने व्यवहारस्य चेच्यो ॥

दण्डशुद्ध्योः सदा युक्तस्तेनाष्टगतिको नृपः।

ष्प्रष्टकर्मा दिवं याति राजा शत्रुभिरचिंतः ॥"— इत्यौशनसी स्रोकौ ।

तत्र खोकरणम् 'श्रादानम्' बलीनाम् । भृत्येभ्यो धनदानं 'विसर्गः'। 'प्रैषो' दुष्टत्यागः । श्रयाधिकृतानां मतिप्रवृत्तिनिरोधो 'निषेधः'। श्रस्तत्प्रवृत्तिनिषे-धश्च'श्रनुवचनभाः। वर्णाश्रमाणां स्वकर्मसंशये 'व्यवहारावेचणम्'। परस्पराभियोगे दण्डनिपातनं पराजितानां च । प्रमादस्खलिते तु प्रायश्चित्तिस्थेतदृष्टविधं कर्म।

पञ्चवर्गः कापिटकोदास्थितगृहपितवैदेहिकतापसन्यक्षताः। (१) परमधर्मज्ञाः प्रगल्भच्छात्राः 'कापिटकाः'। वानर्थमानाभ्यामुपसंगृद्ध मन्त्री ब्रूयात्—'राजानं मां च प्रमाणं छत्वा यत्र यदक्षरालं तत्त्दानीमेवाश्राच्यं त्वयेति'। (२) प्रव्रज्यायाः प्रस्ववित्त 'उदास्थितः'। स च प्रज्ञाशोचयुक्तः सर्वान्नप्रदानसमर्थायां भूमी प्रभृतिहरण्यायां दास-कर्म कारयेत्। कृषिकर्मफलं तच सर्वप्रवित्तानां प्रासाच्छादनावसथानप्रति विद्ध्यात्। तेषां ये वृत्तिकामास्तानुपजपेदेवमेतेनैव वृत्तेन राजार्थश्चिरतव्यः। भक्तवेतनकाले चेपपस्थानव्यमिति। सर्वप्रवित्ताः स्वं स्वं कर्मोपजपेयुः। (३) कर्षको वृत्तिचीणः प्रज्ञाशीचयुक्तो 'गृहपितव्यक्षनः'। स कृषिकर्म कुर्याद्यथोक्तायां भूमाविति। (४) वाणिजिको वृत्तिचीणः प्रज्ञाशीचयुक्तो 'वैदेहिकव्यक्षनः'। स विणक्षमं कुर्यात्प्रदिष्टायां भूमाविति समानम्। (५) मुण्डो जटिलो वा वृत्तिकामः'तापसव्यक्षनः'। स नगराभ्याशे प्रभूतजटिलमुण्डान्ते— वासी शाकं यवमुष्टि वा मासान्तरितं प्रकाशमन्त्रीयाद्धर्मव्याजेन गृढं यथेष्टमाहारम्। तापसव्यक्षनान्ते-वासिनश्चैनं प्रसिद्धयोगैरर्थलाभमन्ने शिष्याश्चादिशेयुः। दाहं चौरमयं दुष्टवधं च विदेशप्रवृत्तमिदमय श्वो वा भविष्यतीदं वा राजा करिष्यतीति तस्य गृहम-नित्रणस्त्रप्रयुक्ताः संपादयेयुः।

ये चास्य राह्मो वंशतच्याविद्यां संगविद्यां जंभकविद्यां मायागतमाश्रमधर्म निमित्तज्ञानं चाधीवाना मन्त्रियास्तत्र राजा एतरपञ्चसंस्थायतैर्मन्त्रिभः स्वविषयेऽवस्थापयेत् । मन्त्रि-पुरोहितसेनापतियुवराजदेशवारिकान्तर्वेशिकादिषु सद्व्यपदेशवेषशिल्पभाषाविदेश जनपदा-पद्भेशेन मन्त्रियः संघारयेत्। तथा कुञ्जवामनिकरातमूकजडविधरान्धनटनर्त्तकगायनादयः स्त्रियश्चाभ्यन्तरचारिण्योटव्यां वनेचराः कार्योः, ग्रामे ग्रामीयाकादयः, पुरुषव्यापारार्थाः स्वव्यापारपरंपराः । परस्परं चैते वोद्धव्यास्तादृशैरेव तादृशाः, वारिसंचारियस्था गृहाश्च गृहसंक्षिताः।

एवं पश्चवर्ग प्रकल्य परस्यात्मनश्चात्मीयादेव पश्चवर्गान्मन्त्रिपुरे।हितादीमामनुरागापरागा विद्यात् प्रवर्तेत । तथा राजमण्डलप्रचारको माण्डलिकः संधिविष्रहादै।
कस्मिन्प्रचारे इति ॥ १५४॥

मध्यमस्य प्रचारं च विजिगीषेशश्च चेष्टितम् ॥ उदासीनप्रचारं च शत्रोश्चैव प्रयत्नतः ॥ १५५ ॥

एतस्मिन्राजमण्डल इमाश्चतस्रो राजप्रकृतयो मुख्या भवन्ति। विजिगीषुरि-मेध्यम उद्दासीन इति।

तत्र च यो राजा प्रकृतिसंपन्नोऽहमेवंविधां पृथिवीं विजेष्येऽभ्युत्थितः स विजि-गीषुः उत्साहशक्तियोगात्।

यनु स्त्रिविधः, सहजः प्राक्रतः कृत्रिमः।

स्वभूम्यनन्तर इति सध्यसः।

श्रनयोरिविजिगी व्वारसंहतयोर्निग्रहसमर्थः न संहतयो स्वासीनः, श्रारिविजिगीषु-मध्यमानामसंहतानां निश्रहसमर्थः, न तु संहतानाम् ॥ १५५॥

> एताः प्रकृतया मूळं मण्डलस्य समासतः ॥ अष्टौ चान्याः समाख्याता द्वादशैव तु ताः समृताः ॥ १५६ ॥

रताः स्मताः। एता सूलप्रकृतया सग्डलस्य व्याख्याताः। स्रष्टी चान्याः। आसां चतस्यां प्रकृतीनामेकैकस्याः प्रकृतेर्मित्रमित्रं चेति ह्रे हे प्रकृता एता स्रष्टी स्राचाश्चतस्र एवसुभयता द्वादश भवन्ति ॥ १५६॥

त्रमात्यराष्ट्रदुर्गार्थदण्डाख्याः पश्च चापराः ॥ मत्येकं कथिता ह्येताः संक्षेपेण द्विसप्ततिः ॥ १५७ ॥

धमात्याद्यः पंचप्रकृतयः द्वादशानां प्रकृतीनां एकैकस्या भवन्ति । अतः षट्द्राद-शका द्विसप्रतिः ॥ १५७॥

> श्रनन्तरमरिं विद्याद्रिसेविनमेव च ॥ श्ररेरनन्तरं मित्रमुदासीनं तयोः परम् ॥ १५८॥

विजिगीषुभूम्यनन्तरमरिं विद्यात्तथाऽरिमित्रं मित्रं त्वेवमरिं भूम्यनन्तरं विजिगीधा-

उदासीनस्तयाः परः । धरिमित्रलच्यां च सहजक्रत्रिमयोरिप द्रष्टव्यम् ॥१५८॥,

तान्सर्वानभिसंद्ध्यात्सामादिभिरुपक्रमै: ॥ व्यस्तैश्चैव समस्तैश्च पारुषेण नयेन च ॥ १५९ ॥

संद्ध्याद्वशीकुर्यात् । चै।रुषनयौ सामदण्डावेव । तत्र चे।क्तं 'सामदण्डै। प्रशंसंतीति' ॥ १५६॥

संधिं च विग्रहं चैव यानमासनमेव च ॥ द्वैधीभावं संश्रयं च पड्गुणांश्चिन्तयेत्सदा ॥ १६० ॥

तत्र हिरण्यादिदाने।भयानुप्रहार्थः सन्धिस्तद्विपरीते। विग्रहः । एकान्तता-गमनं यानम्-उपे वायामासनम् । सन्धिविष्रहोपादानं द्वेश्वीभावः । परस्या-त्मापेणं संग्रयः । एते षङ्गुणाः ।

एतेषां यस्मिन् गुणेऽवस्थिते। मन्येताहं शच्यामि दुर्ग कार्यातुं, हस्तिनीवन्धियतुं खनीः खनियतुं, विणव्यथं प्रयोजियतुं, जतुवनं छेदियतुं, प्रदेवमातृकदेशे चेत्राणि बन्धियतुंमित्येवमादीनि, परस्य विचानि व्याहर्तुं, बुद्धिविवातार्थं गुणमुपेयात् ॥१६०॥ एवं च सति—

त्रासनं चैव यानं च संधि' विग्रहमेव च ॥ कार्यं वीक्ष्य प्रयुक्तीत द्वैधं संश्रयमेव च ॥ १६१ ॥

एकेन संघायापरिसन्याने शक्तं मृषा विगृह्णोयात् । एवमासनमपि संघाय विगृद्ध च सर्वमेतत्कार्यं वीक्ष्य प्रयुद्धीत । नात्र नियतः कालः । यदैव यद्युक्तं मन्येत तदैव तदाचरेत् ।

"यदि कालनियमा लचयितुं न शक्यते, उपदेशः किमर्थम्"। एनमाइ न शक्यते । विशेषा दुर्लचः, सामान्यं तु सुलचणमेतद्प्यबुधानामुपयु-ज्यते ॥ १६१ ॥

> संधिं तु द्विविधं विद्याद्राजा विग्रहमेव च ।। उभे यानासने चैव द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥ १६२ ॥ समानयानकर्मा च विपरीतस्तथैव च ॥ तदा त्वायतिसंयुक्तः संधिक्षेयो द्विलक्षणः ॥ १६३ ॥

समानयानकर्मा। 'यानफलं सहितौ तुल्या गच्छावः समानफलभागितया, न च त्वयाऽहमुझङ्घनीयः। यत्ततो लप्स्यते तत्तव मम च मविष्यति'। अथवा 'त्वमन्यते। याद्यहमन्यत्र यास्या'मीत्येवमस्रमानयानकर्मा विपरीतः॥ १६२—१६३॥ स्वयंक्रतश्च कार्यार्थमकाले काल एवं वा ॥ मित्रस्य चैवापकृते द्विविधा विग्रहः स्मृतः ॥ १६४ ॥

खयं विष्रहस्य कालः यदावश्यं स्ववलेनेात्सहते परं कर्षयितुमुत्साहयुक्तः, प्रकृतयः संहता विष्रद्धाश्च स्वकर्मकृष्यादिफलसंपन्नाः परस्यैतान्यपहरिष्यन्ति कर्माणि, चोग्य-लब्धप्रकृतिः परः, शक्यास्तत्प्रकृतय उपजापेनात्मीयाः कर्त्तुं, स स्वयं विष्रहस्य कालः ।

स्रकाल एतद्विपरीतः।

तत्रापि विग्रहो मित्रस्यापकृते । यदि रात्रुणा तदीयं मित्रमपकृतं तदा तिहिचिन्त्याकाकेऽपि विग्रहः कर्त्तव्यः। यद्यपि स्वयमपि रात्रोरनन्तरं मित्रं भवति, तथापि तेन मित्रेण सहायेन शक्यः शत्रुरपवाधितुम्। रात्रोरनन्तरं मित्रं भवति रात्रोस्तु रात्रुविषयानन्तरम्।

पाठान्तरं 'मित्रेण चैवापकृते'। तेन यद्यसौ वाधितो भवति, तदाऽकालेऽपि विश्रष्टः कार्यः।

एतद्विमहस्य द्वैविष्यं स्वकार्यार्थं मित्रकार्यार्थं च । श्रथवाऽऽत्मनोऽभ्युच्छ्रयादेकः प्रकारो मित्रेणावकृते व्यस्ननिनि तत्रैव द्वितीयः ॥ १६४ ॥

एकाकिनश्चात्ययिके कार्ये पाप्त यहच्छया ॥ संहतस्य च मित्रेण द्विविधं यानसुच्यते ॥ १६५ ॥

एकाकिने। मित्रेण वा संहतस्य यानद्वैविध्यं यानस्यासत्यां शक्तावेकाकिनः। अन्यथा संहतस्य।

'श्रात्यिकं कार्यं' परस्य व्यसनेात्पत्ति:। तदा ह्यभिगमनीयतमेा भवति । परतः कदाचिल्लब्धोच्छ्रयो दुरुच्छेद्यः ॥ १६५ ॥

क्षीणस्य चैव क्रमशो दैवात्पूर्वकृतेन वा ॥ मित्रस्य वानुरोधेन द्विविधं स्मृतमासनम् ॥ १६६ ॥

श्रात्मसंवरण्मासनस् । तदपि द्विविधम् ।

सीणस्य बलकोशोपनयेन वृद्धस्थापि शत्रुं प्रत्यपेचा । ग्रासनं च मित्रानुरोधेन । यदि मित्रस्य चीणस्य शत्रुणा सह सम्बन्धा नेदृशो भवति, तदीयेन मित्रेण नायमुत्तम्भनीय इत्यतस्तदनुवृत्त्यासीत ।

स च चयो देवात्यूर्वकृतेन वेसनुवादः । वृद्धिचयै। सर्वस्यैतेन कारग्येन भवतः । तत्र 'दैवं' खक्रतप्रमादः श्रतिव्ययशोलता, श्रप्रतिजागरग्यं स्वे बले, पूर्वकृतमशुभं कर्मापि । विपर्ययेग वैतद्वराख्येयम् ।

मोहादिति पाठान्तरम् । धर्थस्तु दैवशब्देन व्याख्यातः ॥ १६६ ॥

बलस्य स्वामिनश्चैव स्थितिः कार्यार्थसिद्धये ॥ द्विविधं कीर्त्यते द्वेधं पाङ्गुण्यगुणवेदिभिः॥ १६७॥

बलस्य स्थितिः स्वामिनश्च भेदेन दुर्गस्वामिनः स्वर्णेन बलेन सेनापते-रन्यत्र महता बलेन युक्तस्य । श्रथवा बलशापथानुम्रहार्थः कश्चित्कर्त्तव्यो हिरण्यादिलाभा-पेचया परस्त्विधकेनाशु ।

"द्वैधीमावा नामायमुपाय:। तस्यैतदेव रूपं—यद्द्विधा स्थितिर्वलखामिनारत्रैवंरू-पस्य तस्यापरं द्वैधं वक्तव्यम्। न च तदनेन किंचिदुच्यते। केवलं बलस्य खामिनश्च स्थितिरेतद्द्विविधं तत्र वक्तव्यं मायायां द्वैधीभावस्तस्येदं द्वैविध्यम्"।

बच्यते । सामर्थ्यलभ्यमेतत्परानुमहार्थमेतत्कर्तव्यं, स्वकार्यार्थं चेत्येष द्विधाभावस्य द्वैधीभावः ॥ १६७॥

श्रर्थसंगादनार्थः च पीड्यपानस्य शत्रुभिः ॥ साधुषु व्यपदेशस्य द्विविधः संश्रयः सृतः ॥ १६८ ॥

यनु भिः पोड्यमानस्य अर्थसंपादनार्थमन्यत्र संश्रयः । 'अर्थ'पीडानिवृ-े त्तिस्तत्संपादनार्थे शक्तमन्यमाश्रयेत् । स्वदेशं हित्वा तत्र गच्छेत् ।

व्यपदेशश्चापीडितेऽपि धागामिपीडापरिहाराय व्यपदेशार्थमन्यं संश्रयेत् । एषोऽस्य सहायको वर्तते, न शक्योऽयमुपपीडियतुमिति व्यपदेशसिद्धिनै केनचिदुपपाद्यते । व्यपदेशप्रयोजनसंश्रयो व्यपदेशशब्देनोक्तः, सामानाधिकरण्येन ।

पाठान्तरं 'व्यपदेशार्थमिति'।

क पुनः संश्रयः कर्त्तव्यस्तदाह साधुषु । ये साधवा राजानस्तेषामन्यतममाश्रयेत् । येभ्यः सकाशात्कुसृतिर्नाशङ्कारते । साधुशब्देन परिभवत्राणसामर्थ्यादयो गुणाः प्रतिपाद्यन्ते ॥ १६८ ॥

> यदावगच्छेदायत्थामाधिवयं भ्रुवमात्मनः ॥ तदात्वे चाल्पिकां पीडां तदा संधिं समाश्रयेत् ॥ १६९ ॥

> > فرزي تروي المراقبة والمراجع والمراجع والمراجع

श्रायतिरागामीकातः। यद्येवं मन्येत समबत्तो ममायमप्येष न्यूनबताः वा, कातात्तु त्रव्यक्रत्योपजापेन मित्रप्रदेश वा शक्तोम्येनमभिभवितुं तदा संधिं क्रयीत्।

स्राधिक्यमधिकवत्नता । ध्रवं निश्चितम् । तदात्वे वर्तमानकालवचनाऽयम् ॥ १६ ६॥

यदा महष्टा मन्येत सर्वास्तु मकृतीभृ शम् ॥ अत्युच्छितं तथाऽऽत्मानं तदा कुर्वीत विग्रहम् ॥ १७० ॥

महृष्टा उत्साहानुरागयुक्ता दानमानाभ्यामुपसंगृहीता त्रात्मीयाः मकृतीरमा-त्यादिका मन्येत । ऋत्युच्छ्रितमात्मानं कोशहरत्यश्वादिसंपदा । तदा केनचिदप-देशेन संधिदूषणं कृत्वा विग्रहमाश्रयेत् ॥ १७० ॥

> यदा मन्येत भावेन हृष्टं पुष्टं बलं स्वुक्रम् ॥ परस्य विपरीतं च तदा यायाद्रिपुं मति ॥ १७१॥

भावे। हर्षपोषकारणम् । बहुना धनेन संविभक्तता कृष्यादिकर्माणि, फलितान्येषा-मित्यादि हर्षपोषयो: कारणम् ।

बलं 'हस्त्यश्वरथपादातम्।

परस्य यदा विपरीतं तदा शत्रुं प्रतियायादि भिषेणयेच्छत्रु मित्यर्थः । न विष्रहकारणान्येव यानकारणानि, किं तर्हि तान्यपि ध्रपचयश्च हर्षपेषयोः परस्य प्रकृतीनाम् ॥ १७१ ॥

> यदा तु स्यात्परिक्षीिया वाहनेन बलेन च ॥ तदाऽऽसीत प्रयत्नेन शनकैः सांत्वयन्नरीन् ॥ १७२ ॥

वाहनं इस्त्यश्वरथम् । बलं पादातम् । गोबलोवईवद्भेदः । परिचोणे बले सति सान्त्वयत्तरिमासीत । सामोपप्रदानाभ्यामनुकूलनं 'सान्त्वनम्' ॥ १७२ ॥

> मन्येतारि यदा राजा सर्वथा बलवत्तरम् ॥ तदा द्विधा बळं कृत्वा साधयेत्कार्यमात्मनः ॥ १७३॥

अशक्यं संधानं वलवता रुद्धस्य, दुर्गसंश्रयणं च हितम्, दुर्गं च बलावस्थापनमेव द्वैधो-भावात् । स च प्रागुक्तार्थः । बलीयानेव हि व्यसने बलं द्विधाकरोति इति दृश्यते ॥ १७३॥

> यदा परवलानां तु गमनीयतमा भवेत् ॥ तदा तु संश्रयेत्क्षिपं धार्मिकं बल्तिनं चृपम् ॥ १७४॥

गमनीयतमाऽभिभवनीयतमा दुर्गस्थोऽइमिति मन्यते। तदा सिम् दुर्गमुन्भिन्ति त्वाऽन्यं संग्रयेद्धामिकम्। यतः कुमृतिर्नाशङ्काते, यस्य यशोमयी स्थिरप्रकृतिः। विजनिमित्येतेनैतत्सुदर्शितम्॥ १७४॥

2749 48

निग्रहं मक्कतीनां च कुर्याचोऽरिवलस्य च ॥ उपसेवेत तं नित्यं सर्वयत्नैगुर्रुः यथा॥ १७५॥

विलनिमत्युक्तम् । कियता वलेन वलवान्भवतीत्येतदर्थमिद्युच्यते । या दुष्टास्तदीयाः प्रकृतयो यश्च शत्रुक्भयस्यापि निग्रहे समर्थः स श्राश्रयितव्यः । स गुरुवतपरिसेवितव्यो मानमुक्भितवा । नैवं मन्तव्यं 'महाराज एषोऽपि समत्वेन वर्तावह' इति । प्रभुवदसौ सेवितव्यः ।

सवयत्ने रपायैः प्रियवचनैरवसरे समीपे संनिधानेन ॥ १७५ ॥

यदि तत्रापि संपश्येदोषं संश्रयकारितम् ॥ सुयुद्धमेव तत्रापि निर्विशङ्कः समाचरेत् ॥ १७६ ॥

यदि तस्मिन्नपि संश्रये संप्रयेज्जानीयात्कथि होषं संग्रयकारितम् । देशबदर्शनलिङ्गानि च ।

'' दत्वाऽऽनुताप: कृतपूर्वेद्देामं विमानना दुश्चरितानुकीर्तनम् ।

" दृष्टेरदानं प्रतिकूलभाषणमेताश्च दुष्टस्य भवन्ति वृत्तयः ॥"

ततस्तत्रापि संश्रये देषकारिणि विज्ञातेऽपिशब्दादाश्रये निर्दोषेऽसति सुयुद्धमेव तस्मिन्नपि काले निर्विकारः कुर्यात्। न हि संश्रये विनाशो, दृश्यते ह्यल्पबलेनािप महाबलो जीयमानः। श्रपि चान्त्यावस्थायामुभयथा गुगाः—विजये राज्यं पराजये ध्रुवः स्वर्ग इति।

युद्धस्य तु शोभनत्वं दर्शयिष्यामः । एकैकगुणात्रयेण मण्डलविजयाय यायाच्छक्तः ॥ १७६ ॥

> सर्वोपायैस्तथा कुर्यात्रीतिज्ञः पृथिवीपतिः॥ यथाऽस्याभ्यघिका न स्युमित्रोदासीनशत्रवः॥ १७७॥

उपायवचनात्सामादिभिव्यस्तैः समस्तैर्वा ।

सर्वप्रहणानु येन शक्यन्ते संघादिनाऽपि ।

तथा कुर्यात् तेन प्रकारेण यतेत ।

नीतित्तः प्रथेशास्त्रज्ञः, स्वाभाविकप्रज्ञः नयाद्यभिज्ञो वा राजा यथा स्वातः।

शक्तित्रयेगाभ्यधिका मित्रादयो न भवेयुस्तथा प्रकृत्यादिसमादिष्टे कर्मप्रवर्तने च भ्योऽधिकमात्मानं क्रुर्योत् । श्लोकानुरोधान्मध्यमग्रहणं न कृतम् । सोऽपि तु द्रष्टव्यो, न मित्रमित्युपेच्यम् । स्वप्रयोजनव्यतिरेकेण मित्रं नामाव्यवस्थितं हि मित्रत्वाधिक्यमुपगतं स्वार्थगतिवशाच मित्रमप्यरिभवति । तथा च व्यास भ्राह ।

"न कश्चित्कस्यचिनिमत्रं न कश्चित्कस्यचिद्रिपुः। सामर्थ्ययोगाद्विज्ञेया मित्राणि रिपवस्तथा" इति। एतैरुपायैर्भण्डलैर्विचारयेत्॥ १७७॥

> श्रायतिं सर्वकार्याणां तदात्वं च विचारयेत् ॥ श्रायतितानां च सर्वेषां गुणदेश्या च तत्वतः ॥ १७८ ॥

कार्याणि कर्माणि प्रयोजनानि । तेषां सर्वेषामारिष्समानानामायतिः परि-णाम्यागामिकालः । तदात्वं प्रारंभावस्थावर्त्तमानकालस्तं च विचार्यत् ।

तत्वतस्तत्वेन।

अनेकमुखानि हि कार्याणि चणाचान्यथा भवन्तीति। तत्र येषामुभी काली न शुध्यतस्तानि कार्याणि कथमारभेतेति तद्विचारार्थापदेश:।

स्रतीतानामितिकानतानां च सर्वेषां गुणदेशि—तते। विचारयेत्।

श्रत्राप्यतीतानां गुणदोषौ विचार्य यानि कर्माणि गुणवन्त्यतीतानि तान्येव कथं नाम पुनरारभेतेत्यतीतकार्यगुणदोषतत्वविचारणोपदेश एवमर्थः ॥ १७८॥

> श्रायत्यां गुणदोषज्ञस्तदात्वे क्षिप्रनिश्चयः ॥ श्रतीते कार्यशेषज्ञः शत्रुभिर्नाभिभूयते ॥ १७९॥

एवं हि यो ह्यायत्यामागामिनि काले कार्यायां गुयदोषी विजानाति नियमे-नासी विमृश्यकारीति खर्यं चारभते न सदोषं एवमर्थं हि ज्ञानम्।

'तदात्वे' वर्त्तमाने यः चित्रमवधारयति, कार्ये न विखम्बते, तदात्वे सिमनिश्चयः चित्रकारी भवति, गुणवत्करोति, न देशवत् ।

स्रतीते कृते सति कार्ये शेषते। यः कार्यमेव बुध्यते न तत्परिसमाप्तो समत इति गुणवत्सर्वकार्यफलसंबन्धादभ्यधिकः। शत्र भिर्माभिभूयते।

न हि धर्मशास्त्रे वाङ्गुण्योपदेश: शक्यते कर्तु दृष्ट इति दिङ्मात्रमुक्तम् ।

यथैनं नाभिसंदध्युर्मित्रोदासीनशत्रवः॥ तथा सर्वं संविदध्यादेष सामासिको नयः॥ १८०॥ यथा न तैस्तैः प्रयोगैरभिसंदध्युस्तथा क्रुर्यादिजितैरितरैरिवापायैरित्येष सङ्खेपिका न्याय इत्युपसंहारः।

षाङ्गुण्यस्यातिसंघानिवराघरचैवं न भवति । कृत्यानामुपजापरच्याद्व्यसनेषु प्रतिकारात्स्वमण्डलसंप्रहाद्गुणोपायानां सम्यक्प्रयोगात्कर्मस्वभ्युत्थानमित्येवं द्रष्टव्यम् ॥ १८०॥

> तदा तु यानमातिष्ठेदरिराष्ट्रं प्रति प्रभुः ॥ तदाऽनेन विधानेन यायादरिपुरं शनैः ॥ १८१ ॥

इदानीमभियास्यतः कर्माह ।

यदे।पिचकीर्षत्यिराष्ट्रं प्रत्यिममुखेन तदाऽनेन विधानेन गच्छेदत्वरमाणः। वच्यमाणोपन्यासः सुखाववोधनार्थः॥ १८१॥

> मार्गशीर्षे शुभे मासि यायाद्यात्रां महीपतिः॥ फाल्गुनं वाऽथ चैत्रं वा मासौ प्रति यथावलम्॥ १८२॥

यातव्यापेचया बलापेचया दीर्घ योद्धिमच्छन्बलप्रायः शारदवासन्तिकसस्यप्रायं परराष्ट्रं मागशिषं यायात्। अत्र हि गच्छन् शारदं फलं गृहादिगतं सुखं गृह्णाति, वासन्तं सस्यसुपहरति। कालश्च महान्दुर्गोपरोधादिकार्यचमा मार्गश्च प्रसिद्धवकपथा-पश्चतकाशोदकवीरुधा न भवन्ति, कालश्च नात्युष्णशीतः। उपचितमपि न सस्यं नाना-प्रयुक्तं प्रियं सस्यत्रयोपधातकालविप्रकर्षापेचया च पर आश्चयं संधत्ते। उभयसस्योपधा-तावकर्षणं सम्यकृतं भवत्यात्मनश्च बलापचय इति। उपधातमात्रचिकीर्षया परदेशाहेर-स्वकालसाध्ये वा यातरि, बलप्रायः फाल्गुनचैत्रयोर्थायात् वासन्तिकसस्यप्रायदेशम्।

तदाव्यात्मना यवसाहि भवति, परेापघातचेत्रगतसस्योपघातात् । यथावलमिति येन प्रकारेण बलानुरूपं यायादिसर्थः ॥ १८२ ॥

श्रस्यापवादः---

अन्येष्विप तु कालेषु यदा पश्येद्धुवं जयम् ॥ तदा यायाद्विगृह्यैव व्यस्ने चेात्थिते रिपाः ॥ १८३ ॥

एतद्व्यतिरेके**णान्येष्व पि** प्रावृडादिकालेषु । यदा मन्येतात्मने।ऽवश्यंभावि विजयं तदा यायात् । यदा इस्त्यश्ववलप्रायं वर्षास्वश्ववलं इस्तिवलं तदा हि स्वबलकालप्रभावादेकान्तिको जयः।

व्यसनं परस्य स्वबत्नकोशादिगतम्। तस्मिन्तुत्पन्ने स्वबत्नकात्ननिरपेचो वायात्। व्यसनपीडितो हि शत्रुः साध्यो भवति। काष्ठमिव गुणोपयुक्तसन्नियो-गमात्रादेव विनश्यति।

विगृह्येति यातव्यमेवावष्टभ्याहूय यायात्। महानिस्मन्नेवावगम्यते ॥ १८३ ॥

कुत्वा विधानं मूले तु यात्रिकं च यथाविधि ॥ उपग्रह्मास्पदं चैव चारान्सम्यग्विधाय च ॥ १८४ ॥

'मूले' स्वदुर्गराष्ट्रे कुर्यादयपाधिर्णशाहस्र । तत्र 'विधानं' प्रतिविधानं कृत्वा दुर्गे तावतप्रभूतधान्यादिकं सुसज्जयन्त्रप्राकारपरिखादि कार्यम् । राष्ट्रस्यापि—स्ववलं श्रेगी-वलेभ्यो रक्तां विधाय कुर्योद्दानमानेभ्य उपसंयम्य प्रत्यन्तेषु प्रक्रेप्तन्यं पाधिर्णप्राहं प्रति प्राह । तत्समर्थश्च वलैकदेशः स्वराष्ट्रे स्थापियतन्यः ।

यात्राप्रयोजनं याचिकं इस्त्रश्वादिवलयोग्यं च प्रहरणधारणादिसन्जम्। यथा-विधि परेापदेशं कृत्वा। ख्रास्पदं प्रतिष्ठानम्। किंतर्क्षेतोऽपरकीयाः कुद्धादयो द्रष्ट-व्यास्तानुपगृद्धा स्वीकृत्याकारस्य परिवषये निवृत्तेस्तज्ज्ञानाय सम्यग्यथावद्धिधाय प्रयुज्य। किमयं दृष्टोपसंप्रहं कर्तुमारब्धमुत शत्रुपरिमण्डलं कोपियतुमथ मध्यममुदासीनं वा संश्रयितुम्, तथा मूलयात्रां वा हर्तुकामो विधिवच्छेदं वा कर्तुकाम, इत्यादि यथा चैतदेवं तथा॥ १८४॥

> संशोध्य त्रिविधं मार्ग ष ्विधं च बल्लं स्वकम् ॥ सांपरायिककल्पेन यायादरिपुरं प्रति ॥ १८५ ॥

चिविधः पन्या जाङ्गल भ्रातप श्राटविक इति । केचिदाटविकस्थाने वनप्रचेपात् त्रिविध इति । श्रपर उन्नते निन्नः सम इत्येवं त्रिविधम् ।

संशोध्य मार्गरोधिवृत्तगुल्मलताविच्छेदेन स्थलनिम्नयोः समीकरणं नदीगर्त्तयो-स्तीर्थकरणं पथिरोधकव्यालसमुच्छेदः प्रवर्तकानामात्मीकरणं यवससेनादिमत्ता चेति।

षिव्यधं बलमिति केचित्। इस्त्यश्चरथपदातिसेनाकोशकर्मकरात्मकं षड्विधं बलमित्यन्यं। कोशस्थाने प्रचेपणमित्यपरे। मौलभृत्यश्रेणिमित्रामित्राटिवक-बलभेदात्।

सांपरायिकविधानेन। 'सांपरायिकं' युद्धे कृच्छम, तत्प्रयोजनं यस्य तत्मांपरायिकं दुर्गकरुपेन वा रिपुं प्रति यायात्। स च सैन्यनिवेशस्तेषु तेषु च स्थानेषु स्थावरजङ्गम-इण्डो वहुमुखपरिचफलकशास्त्राभिः प्राकार इत्यादिस्तादृशस्थापितः। विशेषतस्तु यात्रागतः॥ १८५॥ शत्रुसेविनि मित्रे च गूढे युक्ततरो भवेत् ॥ गतमत्यागते चैव स हि कष्टतरो रिपुः॥ १८६॥

शनु सेविनि । गूढे प्रच्छन्ने सिडो गतप्रत्यागते च युक्ततरः स्यात् । श्रिभियुक्ततर श्राद्यततरो भवेश विश्वसेदित्यर्थः । यस्मात्म कष्टतरो रिपुर्न्यभ्यः मुद्धा-दिभ्यः । एवं च युक्ततरवचनात्कष्टतरवचनाच गतप्रत्यागतमप्राह्यमन्यस्येति गम्यते ।

स चतुर्विधः । कारणाद्गतस्तते विपरीतकारणादागते यथा देशिण गतः पुनरागते। गुणमुभयोः परिस्रज्य । कारणेनागत इति यः स त्याज्यो लघुबुद्धित्वाद्यत्किचित्कारीति । पुनरस्य प्रत्ययस्तु न कार्यः । कारणाद्भतः कारणागतः यथा स्वामिदेशिण गतः परस्मा-त्स्वहोषेणगत इति सत्कर्त्तव्यो यदि सङ्गित्वादागतस्तते। प्राह्यः । प्रथ परप्रयुक्तस्तेन वा देशिणापकर्त्तुकाम इति ततो नेति ॥ १८६ ॥

परराष्ट्रं प्रत्यभिप्रस्थितः

दण्डव्यूहेन तन्मार्गः यायात्तु शक्टेन वा ॥ वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा ॥ १८७ ॥

तत्र दण्डाकारो व्यूहो द्राड्डयूहः। एवं शकटाकृतिस्थानाच्छकट इत्यादि योज्यम्।

पुरस्ताद्वलाध्यक्तो मध्ये राजा पश्चात्सेनापितः, पाश्वयोर्हस्तिनस्तेषां समीपेऽश्वास्ततः पदातय इत्येष सर्वतः समवायो दग्छ इयूहे । ऽतिर्यग्भवित । सर्वता भयकार्यः सूची ध्यूहः स्थलसमुत्यानसैनिकः प्रवीरपुरुषमुखोऽतिदीर्घ ऊर्ध्वा यतः परकचोऽन्यैः समं प्रवर्त्तमानः । मकर्ञ्यूहस्तु मुखे जघनयोः पृथुरुभयते। येन प्रशस्तः सर्वे न फल्गुबलं लभते न चार्थम् । तद्धि शूर्रेईन्यमानमन्येषामि भङ्गाय भविति । तस्यान्तमन्यकार्यमवरुद्धं निश्चयेनाविष्ठिते । परिशिष्टं तु बलं न्यूहस्यान्तः प्रचिपेत् ।

एवं रचनाविशेषेरुक्तैरुक्तप्रयोजनापेचया वा विशेषेण तु समायां भूमा दण्डगरुड-सूचिभिर्यायात्। विषमायां संकटायां शकटमकरवराहैरिति ॥ १८७॥

> यतश्च भयमाश्चङ्केत्ततो विस्तारये<u>द्वलम्</u> ॥ पद्मेन चैव न्यूहेन निविशेत सदा स्वयम् ॥ १८८ ॥

तस्मिन्पिय यस्मात्प्रदेशात्परहितकारिभ्यो भयाशङ्का स्यात्तेन प्रदेशेन पूर्वगृहा-द्विस्तारयेद्वालस्, गन्यूतिमात्रमधिकं वा। यवसंपन्नदृढप्रहारविस्तीर्धशृहुपृष्टपरस्पर-मवरुद्धरिकाश्वारोहकरिवज्ञान्यविह्तानि भवन्ति। समन्ताद्विश्वतपरिमण्डले। मध्यनिविष्टविजिगीषुः पद्मान्यूहः। एवं नित्यं निविशोत्पुरान्निर्गच्छेद्प्रामाद्वा ॥ १८८॥

> सेनापतिवलाध्यक्षौ सर्वदिक्षु निवेशयेत् ॥ यतश्च भयमाशङ्केत्पाचीं तां कल्पयेदिशम् ॥ १८९ ॥

सेनापतिः, समप्रस्य धनस्याधिपविर्वाणाध्यक्षः, तयोर्बहुत्वाभावाद्द्विवचननिर्वन्याच सर्वदिच्च तदसंभव इति, तत्पुरुवास्तव्छव्देनोच्यन्ते । तदीयपुरुवसिन्नवेशाच सर्व-दिसु तावेव सिन्नवेशात्री भवतः । तेन भिन्नेस्तुरगगजादिभिस्तत्प्रतिबद्धनिवेशानां संयोध्याय समन्ततो निवेश्य, गिरिं वनं गर्ते वा पृष्ठते। ध्यत्तं कृत्वा । यता भयभाशङ्केत यथा सा प्राची दिग्भवति । एवं निवेशं कुर्योदभिमुखनिर्गमार्थमिव विद्वद्धिः ॥ १८६॥

गुल्मांश्च स्थापयेदाप्तान्कृतसंज्ञान्समन्ततः ॥ स्थाने युद्धे च क्रुशलानभीरूनविकारिणः॥ १९०॥

गुल्मान्मनुष्यसमवायान् । केचित्साचात्समन्ततः सशङ्खपटहा, घन्ये विपरीता-स्तत्र चोत्पन्नं दुश्चिकित्सं महते चानधीय ।

गुणैविशेषयति स्नामानाप्तसद्यानित्यभेदार्थम् ।

कृतसंज्ञान्। कृता संज्ञा सम्बोधनाय यैस्ते कृतसंज्ञास्तानवसरे युद्धेषु शङ्कभेरीनादध्वजादिभिर्वाद्यैस्तूर्यमेवाहरिष्यामस्तद्पगमाशङ्कायां चैवमेव कुर्यात्। शङ्के ध्राहते
ध्वजे वे।च्छिते पृथकपृथगवस्थातव्यम्, एवं संहतैरवं प्रहर्तव्यं, एवं व्यावर्त्तितव्यमित्यादि
स्थितम्।

स्थाने कुश्वलाः भ्रन्यैः श्र्रैः शक्यमागन्तुं समेतेन शक्यमस्मिन् वयमपृथक् परे पृथगित्यादि ।

युद्धे अनुसरणादै। कुशला भवन्तः संहतकैयीधनीयाप्रसारं कृत्वा प्रविष्टाः पृष्ठदे-शात् प्रहारिणः चित्रं योजयितव्याः, भग्नानामनेकायनशतानां पृष्ठं प्राह्ममित्यादि ।

स्रभीरवः श्रनेन विस्तीर्णसमेताः

स्रविकारिणोऽभेदात्मकैयेँर्युक्तमपरस्य।

एवमेतान्गुल्मान्समन्तातस्तिसृषु दिन्नु गन्यृतिमात्रन्यापी प्रत्यद्वमनियतदेशान् बहून स्थपतेर्भयप्रतिबेश्चनार्थमवहितेभेदादरिजने। विश्वस्तो भवति, दानमानकार्यदर्शना-दिभिरपवृत्ते युद्धेऽमात्यादिभिः सह सर्वषां स्वार्थः संप्रामे। मम नाममत्रं राजेति सर्वे वयं समानिक्षभवे।पमे।गाय जये राज्यं पराजये स्वर्गे इति हेतुनाऽऽगताः॥ १-६०॥

संइतान्ये।धयेदल्पान्कामं विस्तारयेद्वहृत्॥ स्रच्या वज्रेण चैवैतान्व्यूहेन व्यूह्य योधयेत्॥ १९१॥

श्रसंहता हि बलवद्विस्तीर्गो बलमासाद्यावयवशो विध्वंसनाय वाहनाघातै: चयं बान्ति तद्विनाशे चेत्पन्ना इमेऽतोऽल्पानात्मीयान्संहतान्ये।धयेदन्ये।न्यापेचया युध्यमानानभिन्नत । इतरेतरानुमहात्परस्परानुरागात्स्पद्धीयां च परान्संहतान्से। समर्था भवन्ति ।

कामं यथेष्टं कार्यार्थं बहून्विस्तारयेद्विप्रकीर्णान्योधयेदित्यादि मन्येत ।

भित्रांस्तांश्चैतान्भयमेष्यिति, परान्स्वान्वा बहून्हष्ट्रा त्रासः स्यादिति । सूची पूर्वोकोऽचव्यूहभेदोऽत्रतः पृष्ठतस्य त्रिधा व्यवस्थितः पाश्वयोभेदनम् । तेन चात्मानं सूचिव्यूहं
विभव्य योधयेत् । सतां च सर्वेव्यूहानां प्रतिष्ठाव्यूहनसमर्थावितिप्रतिगृहीतावेवं कारणात् । यदा तु परवले ह्येतावेव भवतस्तदा स्वे वले विपर्ययः कार्यः । तुल्यत्वे तु
पृष्टिमत्वानुरक्तकुशलमाननप्रभृतैकार्थकारित्वादित्यते। विशेषे यथासंभववाक्यैः ।

योधयेदिति वचनाद्राजा स्वयं तत्प्रतिसंधानार्थं व्यूहदुर्गाद्यमश्वे प्रतिप्रहभृतस्तिष्ठेत् । समानतन्त्रेणोक्तम् ।

"द्वे शते धनुषां गत्वा राजा तिष्ठेत्प्रतिप्रहः। भिन्नसंघातनार्थे तु न युध्येता-प्रतिप्रहः॥" १-६१॥

> स्यन्दनाश्वैः समे युध्येदनूषे नै। द्विपैस्तथा ॥ दक्षगुरुमाद्वते चापैरसिचर्मायुषैः स्थले ॥ १९२ ॥

सेनानां देशस्य प्रक्लप्त्यर्थमाह ।

समप्रदेशे रथैरश्वैश्च युध्येत । तत्र हि तेषामप्रतिवातः ।

स्रनूपः पानीयप्रायः। तत्राप्यल्पोदके इस्तिभिरगाधोदके तु नै।भिः। वेषां हि तत्र सुखप्रचारता।

वृत्तीर्गुल्मैश्च संछन्ने धतुर्भिः। तद्प्रहणाच वलीवदैगर्ताद्याञ्चलो गृह्यते, समान-कार्यत्वात्।

स्थलमिति पाषाणय्चलतागर्त्तादिरहिता देशस्तरिमन्सिद्धः। धार्यैः शरादिभि-रायुधेश्च शक्त्यादिभिर्युध्येत ग्रासन्तयुद्धत्वादेवं सामर्थ्यप्रदर्शनार्थत्वादस्य ॥ १-६२ ॥ किंच

> कै।रक्षेत्रांश्च मत्स्यांश्च पश्चाळात् श्र्रसेनजात् ॥ दोघोँ छुघूंश्चैत्र नरानप्रानीकेषु योजयेत् ॥ १९३ ॥

कुरुषों च प्रसिद्धम्। मत्स्यसंज्ञो विराददेशो नागपुरे पञ्चालाः। उभये कान्यकुञ्जा आहिछत्राश्च। शूरसेनजा माधुराः। कचिचात्र भावार्धे प्रत्ययो ल्रप्तनिर्दिष्टः
एतदेशजा हि प्रायेण महावर्ष्माणो बलवन्तः पृथुवत्तसः शूरा श्रभिमानिने। दुर्विषहा
इत्यत्र येऽनीकस्थिताः परेषां भयहेतवे। भवन्ति। दीर्घकायाध्यस्तान्पल्पदेशा श्रिपि
दीर्घश्वासकरा महाकायत्वात्। लघवस्तु मरणासमर्था निर्भयेन जनेन प्रच्छन्ना विद्धाः
प्रहरन्तोऽपकारासमर्था श्रादर्शभूताश्चैत इतरेषां भवन्ति।। १-६३।।

महर्षयेद्धलं न्यूहा तांश्च भृशं परीक्षयेत् ॥ चेष्टाश्चैव विजानीयाद्रीन्योधयतामपि ॥ १९४ ॥

व्यूहं रचियत्वाऽखवले भृष्टां दर्शयन्किमेषां जीयते जिता एवामी युष्मत्प्रतापेनेत्येवं पहर्षयेत्। 'जये महानर्थलाभः, ग्राश्रितोपाश्रितसुखम्, वधे वाऽिष स्वगी
भर्तिषण्डनिर्यातनं च, पराजये त्रितयाभाव' इत्यादि नैमित्तिकोऽिष तदुपदेशः। तादृशनिमित्तनियमान्मानय सहस्वोव्यविश्यंभावो यदि प्रधानपुरुषः स्वजनवधे राजा तद्दप्रतिश्रहव्याजेन स्थितो भीरुत्वात् स्वयं युद्धं न कामयत इत्यादि। यत्र ये ब्र्युनैतदेव स्वार्थ
पवायमस्माकमत्र वधः शस्त्रोपजीविभृतानां संमामविशेषधमीऽव्ययीभावः स्वधर्मायासोऽनर्थहेत्, राजा सर्वप्रकारै रच्चणीयः। परिश्रान्तानां चास्माकमपरिश्रान्तसुखमनुश्रद्धं
करिष्यतीत्येवमर्थं स्थित' इति तान्विशेषते। गृह्णीयात्। जेतुः प्रशंसितुः परसंव्ययं वा
कारयेयुस्तानुपग्रदैः परिष्वङ्गालङ्कारदानादिना च वशीकुर्यात्।

चेष्टां चैवारीणां योधयतां विजानीयात्। कथं युद्धे चेष्टन्ते कोशा वलं वा। केचिद्द्विधाहृदयाः केचित्तु पत्तान्त इत्यादिचिन्तानित्यत्वान्मनुष्याणामुपक्कर्वते।ऽपि स्वार्थवशादुपक्कर्वतीत्यत्र दुष्टानाप्तवलमध्ये विन्यसेद्यथाऽरिर्दुर्गाश्रितो भवति ॥ १-६४॥ तदुर्गक्षमभोपायमाह

उपरुष्यारिमासीत राष्ट्र' चास्ये।पपीडयेत् ॥ द्षयेचास्य सततं यवसा<u>न्नोदकेत्</u>यनम् ॥ १९५ ॥

उपरे। घस्तवा कर्त्तव्यो यथा न कश्चित्रिष्कामित न किंचित्प्रविशति । राष्ट्रं दुर्गाद्वहिर्देशस्तस्योपपीडनं स्वदेशापवाद्वोपमद्देनादिभिः । यवसादीनां 'दूषग्रं' विनाशनम्, श्रसद्द्रव्यमिश्रग्रादिभिः ॥ १-६५ ॥

> भिन्याच्वैव तडागानि माकारपरिखास्तथा ॥ समवस्त्रंदयेच्वैनं रात्रौ वित्रासयेत्तथा ॥ १९६ ॥

तडागमहणं सर्वजलाशयदर्शनार्थम् । तत्र तडागस्य सेतुवन्धेन प्रयोजनभेदनम् । प्राकारस्य यंत्रैर्विदारणं सुरङ्गया वा भङ्गः । परिखायाः पूरण्येन पार्श्वभङ्गेन वा । छिद्रेषु प्रवीरपुरुषेरवस्कंदयेत् । दुर्गे राज्ञी च विज्ञासयेत् । अप्रकुंभिशरस्कैः शिवान वद्भुतानि कुर्विद्धर्भतुष्यैः । ये नराः स्वयसुत्पातदर्शनाद्रात्रौ जामित्, जागरणावजीयों लोकः सुसाध्यो भवति ॥ १-६६ ॥

तस्मिश्च काले भूयो भूय:—

उपज्प्यानुपजपेद्बुद्धचे तैव च तत्कृतम् ॥ युक्ते च दैवे युघ्येत जयप्रेप्सुरपेतभी: ॥ १९७॥

उपजण्याः कृद्धारयः कुलीनाः स्वराज्याभिकाषिणस्तानुपजपेदिति हेतुः। कर्त्तरि कर्त्तव्यव्यपदेशमुपजपेदित्यर्थः। उपजपेद्गाहयेदित्यर्थः। उपजपेद्गाहयेदित्यर्थः। उपजपि स्राश्रया-दिश्लोषात्महितानुष्टानप्रतिपादनम्।

तेन चारिणा सुकृतमप्यभिमतदुर्गस्थेन वा किश्चित्पारव्धं बलाटविकपारिणेमाहादि-कोपनार्थं मध्यमेदासीनानामन्यतरेण सह संधानमित्यादि बुध्येत ।

युक्ते च दैवे विजिगीषोरनुकूलदैव इत्यर्थः। नत्तत्रप्रदृदेवसुमुहूर्तेषु साधकेषु हन्दस्वप्रदर्शननिमित्तेषु चानुगुर्योष्वनुलोमवातादिषु जयमिच्छित्रर्गतभयो दुर्गस्थानानि यथा प्रथमं योद्धं गच्छेत्॥ १६०॥

साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरथवा पृथक् ॥ विजेतुं प्रयतेतारिं न युद्धेन कदाचन ॥ १९८ ॥

न सहसा युध्येत । एतावत्प्रथमं विशिष्टस्थापनापदेशनं सुमुखं च मिथा सहासन-कथासहदारदर्शनादि ।

दानं विधानं द्रव्याणां हिरण्यादीनां प्रीत्युत्पादनार्थं प्रतिपादनम् ।

भेदस्तः कुलीनादेरुपसंप्रहः । ततो विशेषणाच्च तत्रावित्रासनिस्याद्य-कारणम् ॥ १-६८ ॥

> श्रनित्यो विजया यस्माद्दश्यते युध्यमानयाः ॥ पराजयश्च संग्रामे तस्माुद्धं विवर्जयेत् ॥ १९९॥

यस्मान्नायं नियमो दृश्यते यो जयति सोऽत्यन्तवलवानवश्यं, तेन यश्च पराजीयते सोऽत्यन्तं दुर्वलश्चावश्यमित्यनित्या विजयः ॥ १६६॥ त्रयाणामण्युपायानां पूर्वोक्तानामसंभवे ॥ तथा युद्धचेत संपन्नो विजयेत रिपून्यथा॥ २००॥

सामादीनामसाधकत्वे संदिग्धेऽपि जये समानेऽपि, किं पुना रूपेण सह तेन प्रकारेण युध्येत् येन प्रकारेणात्मना जयः स्यात्। जये राज्यं वधेऽपि स्वर्ग इत्यु-भयथापि जयः। परप्रत्यूहकत्पना कूटयुद्धादिप्रकारः अत्यन्तोच्छेदानुसरणपीडनाभ्यां सहसा निष्कार्यः। तथा च व्यास ग्राह।

"पुनरावर्त्तमानानां निराशानां च जीविनाम्। न शक्यंद्यतः स्थातुं शक्रेग्णापि धनश्जय"॥ यदा संदिग्धं पराजयं तदाऽपक्रमग्रं युक्तम्। निर्गतो हि जीवे। न कार्यमासादयित, येन भद्राग्रि पश्यति, स्वर्गमर्जयित मृत इति ॥ २००॥

> जित्वा संपूजयेद वान्ब्राह्मणांश्चैव धार्मिकान् ॥ मदद्यात्परिहारार्थं ख्यापयेदभयानि च ॥ २०१॥

येनकेनचित्प्रकारेण जित्वाऽिरं लब्धप्रशमनिमदमतोऽिरमनपुरे जनपदे देवज्ञा-हमणांश्च धार्मिकान्विहितानुष्ठायिनो यथा सामर्थ्यात्प्रतिषिद्धवर्जं कामात्स्वातन्त्रे-णारीन जित्वा साध्यप्रवृत्तादिकं गन्धधूपपुष्पद्रव्यं सविभागास्कोटनादिसंस्कारद्वारेण यथाईमभ्यर्चयेत्।

कुटुंबिनां परिहारार्थे स्थितिर्यथाप्रवृत्तिविशिष्टकरभारश्चलकप्रदेशानां प्रदानेन तथा तथा वा संवत्स्वरमेको ह्रौ वा दद्यादुच्चानां च पौरजानपदवलानामातपादि डिण्डिमकग-दापातेन ख्यापयेत्तैये: स्वाम्यनुरागादस्थानमपचितं तेषामप्यारचान्तं यथास्वं स्वं व्यापारमनुतिष्ठंत्विति ॥ २०१॥

एवमनुष्रहे क्रियमागोऽपि यदा पौरजानपदानामन्येषां वा स्वाम्यनुरागादहं वक्ति-जसभावो बहुमतः स्यादिति मन्येत मदीयस्य दण्डोऽवस्थातुं न शक्नुयात्तदा—

> सर्वेषां तु विदित्वेषां समासेन चिकीर्षितम् ॥ स्थापयेत्तत्र तद्वंश्यं क्वर्याच समयक्रियाम् ॥ २०२॥

एष पैरादीनामभिप्राय इति संचेपेण ज्ञात्वा—'नैत देविमच्छिति तत्कुलीनं कर्तु-मिच्छत्ययमेव तिस्मिन्देशे तद्वंश्यं मृदुमलं प्रियसुखकलात्रं तेन' संइततत्प्रकृतिभिश्च प्रधाना-दिभिः समयं कुर्यात् समकोशदानादि परिमाणं च भवता मम दैवाकारेण पापेन मिवतन्यम्, कार्योकार्ये कालेन स्वयसुपस्थातन्यसुभयते। दण्डेन कोशेन चेत्यादि ॥२०२॥ प्रमाणानि च कुर्वीत तेषां धर्म्यान्यथादितान् ॥ रत्नैश्च पूजयेदेनं प्रधानपुरुषैः सह ॥ २०३॥

यस्प्रकारावस्थास्तेषामुपचिताः पूर्वप्रवृत्ताः ब्रह्मदेयामरवृत्तिदेवस्वव्यापाराह्यस्तानतुजानीयात्म्रमाणानि कुर्यादेवं ह्यस्मिस्तेषामनुरागो भवति । ये च तत्र प्रधानाः
पुरुषास्तत्र प्रतिज्ञास्वजनबहुत्वादिगुणैस्तैः सह राजानमेनं शक्षधनधान्यालङ्कारवाहनच्छत्रपीठिकादरपट्टबन्धादिभिः पूजयेत् ॥ २०३॥

कस्मात्पुनः प्रकृतिभ्यो रलादिदानमुच्यते।

त्रादानमियकरं दानं च त्रियकारकम् ॥ त्रभीष्सितानामर्थानां कालयुक्तं पशस्यते ॥ २०४ ॥

त्रादेयस्याप्रतिपादनं नवस्य राज्ञोऽन्यस्य वाऽप्रियकरमप्रीतेः कारणं हेतुः। दानं च प्रतिदानं प्रियकारकमेतदुभयं बहुश एवं प्रसिद्धमि क्रियमाणमिमतानामर्थानां सुखावहं भवेदन्यथा च दुःखयतीत्यर्थः।

कालयुक्तं कालोपपत्रं प्रशस्यते । यस्मादिप कचित्काले किंचन प्रीतिं जनयित तदाऽपि नाल्पमशोभनं वा प्रोतिमुत्पादयित । तस्मात्कालमपेच्य दानादाने कार्ये इति ॥ २०४ ॥

यत्किंचिदतिकान्तं वत्त्यमार्थं किञ्चन तत्

सर्वं कर्मेदमायत्तं विधाने दैवमानुषे ॥ तयोर्दैवमचिन्त्यं तु मानुषे विद्यते क्रिया ॥ २०५ ॥

समर्थादर्थकर्मकार्थकलं कर्म। तत्सर्वमशेषमायत्तमधिकं कापि। विद्धातीति विधानम्। कर्मकलं यहिशति तद्विशेषयति।

देवमानुषे। दैवधर्मादी पूर्वकृतविद्वितप्रतिषिद्धविषये चात्मनः कार्यकर्मफलं यदि फलं कमेक्रिया दृष्टार्था नयानययोः। तथा च श्रुतिः "विधिर्विधानं नियति-स्वभावः कालो ब्रह्मेश्वरः कर्म दैवं भाग्यानि पुण्यानि भूतौतयोग पर्यायनामानि पुराकृतस्य।" स्मृतिरिप

"दैवमात्मऋतं विद्यात्कर्मवत्पौर्वदेहिकम्।

स्मृतः पुरुषकारस्तु क्रियते यदिद्वापरम्॥" इति ।

दैवमानुषस्यंति प्राप्ते मृतवशाहैवे मानुषस्यापि कारणता विविच्चता । श्राह्मिन्कार्ये इदं क्रियाफलमायत्तम् । न दैवं पुरुषकाररहितं फलं ददाति । श्रवश्यं हि तेन पुरुषप्रयत्नो ऽपेचितव्यः । न च पुरुषकारो दैवेनेति । दैवाच्च पुरुषकारिनरपेचात्फल-स्यापि पुरुषसिन्नपोतो भवेदपि गर्भस्य । असित गर्भे नियमैदेंवसिन्नपातात्फलसंभवेा-ऽतुमेयः । एवं पुरुषप्रयत्नादपि यदि दैविनरपेचा स्यात् । यते। व्यायामे सित सर्वदा सर्वेषां स्यात् । नैतदस्ति । तस्मादुभयं कारणम् । तथा च व्यास ग्राह (महा-भारते. सी. प. २।२)

"श्रारम्भा मानुषाः सर्वे निदानं कर्मग्रोर्ह्योः। दैवे पुरुषकारे च परतोऽन्यन्न विद्यते॥"—इति। समानतन्त्रेऽपि "दैवं नयानययोर्मानुषं कर्मलोकं पालयति" इति।

अत्र दैवकारणा आहु:। "दैवमेवात्र कारणम्। दृश्यन्ते हि जडक्कोबपङ्ग् वाद्यः कुण-योऽपुरुषकाररहिता अपि सुखिनो निष्प्रतीकारा अन्योपाधिककर्मफलं लभमानाः। तथा-लंप्रतीकारा अप्यव्यङ्गशूराः प्रवीणाश्च शास्त्रे दन्ताश्च दुःखिनो यतमानाश्च। तथा पुरुष-कारनिरपेचं दैवमात्राभिधानाद्धनाधिगमाश्चिनिपातादिभिरिष्टानिष्टफलसुत्पाद्यमानसुप-लभन्ते। एवं च कृत्वा परलोकहेतवः क्रियारम्भोपदेशाः सुतरामर्थवन्तो भवन्ति। तथा च यत्नेन पूर्वकृतानीहोपभुक्षोमह, इह कृतान्यपि परत उपभोच्यामह इति विजा-नन्ते।ऽविचिकित्सा मनुष्याः। धर्म एवं प्रयतितव्यम्। तथा चोदाहरन्ति

''जानामि धर्मे न च तत्करोमि

पापं च जानामि न में निवृत्ति:।

धात्रा निसृष्टोऽस्मि यथा तथाऽहं

नातःपरं शासयिताऽस्ति कश्चित्" इति ।

पुरुषकारियो ह्याहुः । ''पुरुषकार एवात्र कारयम् । कृषित्वमनल्लसः कुर्वन् स्वन्या-पारफलं कर्तृकरयकार्ये कृष्यादिषु प्राप्तुयात् । तथा चोक्तम्

''कर्न्में<mark>वेहानसाधूनामालभ्यानुपसेविता</mark> ।

कर्म करवा हि पुरुषो भुङ्क्ते चैव न चात्ति न।।"

सत्यिप चान्नसंभवे न ह्यभुजन्तस्तृष्यिन्त । तदा तत्र चाभ्यवहारैर्यत्समनन्तरं च फलं तिन्निमित्तफलोत्पाद इति न्यायः । तस्मादत्रादृष्टव्यापारः । एवं च कृत्वाऽर्थवन्तः क्रियारम्भोपदेशा भवंति । तथा चाहुः

"प्रतिइन्ति मुनिर्येन दैवमापतितं कचित्। शीतोष्यो च तथा वर्षमुत्थापयति इन्ति च॥'

पत्रमास्थितेभ्य उभयं कारणम्—ग्रन्यतराभावे फलाभावात्। कचित्तु केचित्प्राधा-न्येन वर्तन्त इति तत्परिगृद्धते। छताऽपि पुरुषकारो बलवता दैवेनाभिभूतो विशोर्यते। अप्रद्रिमिव दार्वेल्पामी प्रचिष्तं न व्वलति । एवं यदि दुर्वेलं दैवं महता यत्नेन पुरुषकारेण पुरस्कृतं फलति यथार्द्रमिप दारु महत्यग्निस्कन्धे प्रचिष्तम् । नाग्निस्तदापयाति ।

> "दैवं पुरुषकारेग दुर्वलं ह्युपहन्यते। दैवेन चेतनं कर्म विशिष्टेनेपहन्यते"॥

इत्येव परिकल्प्याह।

तयादेँवपुरुषकारयोदेँवमेवाचिन्त्यस्। तुशब्दोऽवधारणार्थः। अपरिज्ञातस्वरूपस्, किस्मन्काले तन्निमित्तेन फलं दास्यतीत्येवमचिन्त्यम्। शास्त्राद्दते चास्य परिज्ञानादेवा-विचार्यत्वात्प्रयोक्तुमशक्यत्वादशक्यमिति।

तत्र दैवं निष्फलं मनुष्येषु पुरुषकारा वन्त्यते क्रिया, प्रकृतत्वात् । वित्तं च क्रिया मानुषे । कि चिन्न्ञानं कृष्यादिभिः शक्यं चिन्तियतुमीदृशं मया कृष्यादि कर्तव्यमेतैः साधनैदेँ वादिभिरेव च तस्य चेदृशं फलमिति । तदेवं प्रारब्धं यद्दारंभमध्यावसानेषु विवत्सते । तेन दैवं समाधेयम्, न विपन्नानामप्येवं कर्त्तव्यमिति । यावत्फलवेदनिमत्यते दैवस्याचिन्त्यत्वान्न तत्परेणासितव्यम् । मनुष्यकर्म चिन्तियत्वा यद्यत्कार्यं तद्दनुष्ठेयम् । यत्किञ्चनकारी हि विनश्यतीति ।

शक्तित्रययोगात्पुरुषकारेण च युक्तस्य परराष्ट्रविजयिक्तीर्षा यत्र दैवमानुषसंपन्ना भवति सैव सर्वार्थसाधिका भवति । तथापि तस्यामतिशयं दैवं प्रवर्तते । श्रतिरिक्तः पुरुषकार एव भवतीत्यर्थः । न हि विजिगोषोर्दैवमन्तरेण, तहा यातव्यस्य व्यसनं दैवं मानुषं भवति । पौरुषं समं दैवेन नातिव्यूहं द्वयोर्वा समं तुल्यम् ।

किंच

दैवेन विधिनाऽयुक्तं मानुष्यं यत्प्रवर्देते ॥ परिक्लोशेन महता तद्र्थस्य समाधकम् ॥

तदयुक्तम् । दैवेन विधानेन पराङ्मुखे दैवमानुषे पुरुषकारः प्रवर्त्तते ध्रष्टविधक-र्मीण, तन्मइता क्लेशेनार्थं फलं साधयति, निष्फलं वा भवति । ध्रतः क्लेशेनाप्यसिद्धो वा दैवापेचो भूत्वा न परितुष्येत् ।

पुरुषार्थस्तु हैनेन संयुक्तो यः प्रवर्त्तते अङ्गेशेन स सर्वेषां मन्त्रार्थानामेव साधकः पुरुषार्थः पुरुषकारः। स एव यदाऽऽपंचगुणे हैनेऽनुष्ठीयते तदा क्लेशेन विनैकान्तेन सममफलसाधको भनति । अस्य हाट्यार्थिमुदाहरणं श्लोकद्वयेन

"केचिद्युद्धमिष चेत्रं युक्तं पुरुषकर्मणा । दैवहीनाय तु फलं कस्यचित्संप्रयच्छति ॥" "केचित्चेत्रस्य भृतमित्युकं पुरुषकर्मणा ॥" पुनःपुनद्द^६च्टेषु शोधितं यथावच्चेक्तिसत्याद्युपकारकलचणेन दैवेन हीनाय फलं न ददातीति॥

> संयुक्तस्यापि दैवेन पुरुषकारेश वर्जितम्। विना पुरुषकारेश फलं चेत्रं प्रयच्छति॥

संयुक्तस्यापि दैवनोति । दैवयोगस्तु तस्मात्फलादानादनुमीयते । एवं च पूर्वस्य तदाभावः दैवभावः ।

अन्ये त्वाहुः। दैवं यथाकालं पर्याप्तं दृष्टाचुपलम्भादेव कृतत्वात्र कृतिमिति यथा तत्पुरुषकाराभावं दर्शयति बीजवर्जितमित्यबीजम्।

> चन्द्राकीद्या यहा वायुरिप्तरापस्तथैव च । इह दैवेन साध्यन्ते पौरुषेग्र प्रयत्नतः ॥

चन्द्रार्कास्तावद्यहाः ॥ २०५॥

सह वाऽपि व्रजेद्युक्तः संधि कृत्वा प्रयत्नतः ॥

मित्रं हिरण्यं भूमिं वा संपश्यंखिविधं फलम् ॥ २०६ ॥

पार्ष्णिग्राहं च संपेक्ष्य तथाऽऽक्रन्दं च मण्डले ॥

मित्रादथाप्यमित्राद्वा यात्राफलमवाप्नुयात् ॥ २०७ ॥

हिरण्यभूमिसंपाप्त्या पार्थिवा न तथैधते ॥

यथा मित्रं ध्रुवं लब्ध्वा कृशमप्यायतिक्षमम् ॥ २०८ ॥

धर्मज्ञं च कृतज्ञं च तुष्टमकृतिमेव च ॥

श्रनुरक्तं स्थिरारम्भं लघुमित्रं प्रशस्यते ॥ २०९ ॥

श्राज्ञं कृतीनं शूरं च दक्षं दातारमेव च ॥

कृतज्ञं धृतिमन्तं च कृष्टमाहुरिरं बुधाः ॥ २१० ॥

श्रार्थता पुरुषज्ञानं शार्थं करुणवेदिता ॥

स्थौललक्ष्यं च सततमुदासीनगुणोदयः ॥ २११ ॥

पुरुषायां प्रकृतधर्माधर्मसंज्ञकेन दैवेन सुखदुः खोपभागनिमित्तं साध्यते। अनिष्ट-स्थानप्राप्ताश्चापारुषेण शान्त्यादिकारणाकारेण समतामापधन्ते। इह स्थानस्थिता अन्यमिवारानुगुणाः क्रियन्ते। पुरुषज्ञानज्ञोकज्ञानपुरुषविशेषज्ञोऽनुरूपसुपकारी भवति। अनुवर्तते शूरः कार्यचने भवति। कारुण्यगुणस्मयेन करुणावेश द्यालुमना लोभेन परिरचति। स्यूलज्ञनः प्रमृतस्यात्यर्थमेषां सर्वकालं चमते॥ २०६-२११॥

क्षेम्यां सस्यपदां नित्यं पशुद्वद्धिकरीमपि ॥ परित्यजेन्तृपा भूमिमात्मार्थमविचारयन् ॥ २१२ ॥

ताहशीमपि भूमिमविलम्बमानः परित्यजेत्।

द्वेनगर्का च पशुरुद्धिकरी च जाङ्गलरूपत्वाद्वहुफलपत्रतृणत्वाच्च । एवंगुणा हि भूमि-वृण्यिक्कृषीवलबहुला भवति, दुर्भिच्चव्याधिरहिता कान्तारमनुष्यात्मभरणा चेति । चतुर्थ्या प्रकृतिपरित्यागे चेभयम् । न तता ज्ञापयति न सहसायुधानां प्रकृतिं परित्यजेत्-तस्यामवस्थायाम्, किन्तु तां परित्यजेद्या मन्येत साच्ये शेषां प्रकृतिभिः प्रत्यादातुमिति । यथा तु न मित्रकोशदण्डपरित्यागे नाविशेषं प्रतिच्यां यां मन्येत तदा गुणवतीमि भूमिं त्यजेत् ॥ २१२ ॥

> श्रापदर्थे धनं रक्षेद्वारान् रक्षेद्धनैरिष ॥ श्रात्मानं सततं रक्षेद्वारैरिष धनैरिष ॥ २१३ ॥

कृच्छिप्रकारसाध्योऽयं नियमो भवति । स्नापद्धे । यथा मशकार्थे धूमो मशकान-पनेतुमिति ज्ञायते । तिन्निमित्तं धनं रचेत्रान्यत्र धनरचायाः कार्यमस्ति । दत्तभुक्त-फलं हि धनमिति । तथा हि तेन प्रतीच्य यानमासनं दण्डं विभित्तं उपज्ञव्यानुप-गृह्णातीति ।

धनेनापि दारा रच्याः । दारमहणं प्रणिधिसंबंधिप्रत्युपलचणार्थम् ।

श्रात्मा तु रत्यः। अन्येन प्रकारेणात्मानं रिचतुमसमर्थः सर्वस्वं दत्वा दारानिप काले परित्यच्य वाग्यतः स्थितो दारधनादि वर्जीयत्वा धर्म करिष्यति । ये तु धनदारा-तुरोधेन विनश्यन्ति न तेषां धनदारादि दृष्टं नाप्यदृष्टं धर्माधर्मानाचरणात् ।

न च कौमारदारत्यागित्वम् । न त्यागप्रतिषेघस्यायं च वा जयति । राजधर्मप्रकरणेऽपि नायमुक्तो दृष्टार्थत्वाद्दन्यस्यापि द्रष्टव्यः ।

"नतु च राजा राज्य प्राप्य महाधने। ऽश्वमेघादि करिष्यत्यतुलं च सुखमनुकरिष्य-त्यतस्तु लोक: संकृष्टं किं करिष्यति।"

नैष देषः । श्रल्पस्यापि पावनानि कर्माणि सन्त्यधनस्यापि जपादयः । विशेषनिमि-त्तानि धनान्येव । न चेदमस्यामवस्थायां लोकसंक्रुष्टमिति । न च सहसैत-त्कार्यम् ॥ २१३ ॥

यतः

सह सर्वाः सम्रत्पनाः प्रसमीक्ष्यापदो भृत्रम् ॥ संयुक्तांश्च वियुक्तांश्च सर्वोपायान्यजेद् बुधः ॥ २१४ ॥

अपदे देवमानुषाणि व्यसनानि, तानि प्रकृतिविषयाणि युगपदुपजातानीत्यर्थ-मिष यथा स्युक्तथा संयुक्ताश्च सामपुरस्सरं दानं सामपूर्वकं भेदं सामदानभेदसिहतं दण्डमेव वा दानमेवेत्यादिकानसर्वोपायानिवसृजेद् बुध इति । यत्र यत्प्राप्तं तत्स-मीच्य विचार्य प्रयुक्षीतेत्यर्थः । न तु विषण्ण ग्रासीत ॥ २१४ ॥

कथमित्यपेचायामाह

उपेतारमुपेयं च सर्वोपायांश्व कुत्स्त्रशः ॥ एतत्रयं समाश्रित्य पयतेतार्थसिद्धये॥ २१५॥

'साधयेत्कार्यमात्मन' इति पाठान्तरम् । तत्रोपेतारमात्मानं प्राप्य कार्यं मित्रवत्साधयेत् । सवेषायाः समसा व्यसा एव । अयमपि उपेयसामान्यनिर्देशमाह ।

समाश्चित्याङ्गीकृत्य समर्थिनन्तनेनैतत्समावृतं भवति । किमर्थमुपायाः समर्थे-नातुमताः समर्थस्तया किं युक्तमिति विचार्येयता केने।पायेनैवामिदं प्राप्नुयादिति ।

कृत्स्नश इति त्रयविशेषणं कृत्स्नमित्यर्थः। एवं च यो यदुपायसाध्यो यदा यथा युक्तस्तत्र तदा तथा प्रयुञ्जीत, स्वकार्यसिद्ध्यर्थम्।

डपाय एतानामवस्थानां चानन्त्यात्सर्वे तन्त्रेगाशक्यं वक्तुमिति समासेनोक्तमतः परीचामुपाचरेत्। डपेत्य विशेषभावते।ऽत्याह

''स तु युक्तो हि संधत्ते युक्त त्रात्मपराक्रमः। ताबुभै। नयसंपन्नौ स्तेनोऽप्ययसमन्वितः॥'' इति॥ २१५॥

एवं सर्विमिदं राजा सह संमन्त्र्य मन्त्रिभिः ॥ व्यायम्याप्छत्य मध्याहे भोक्तुमन्तःपुरं विशेत् ॥ २१६ ॥

स्वं यथे कं राजा वृत्तिमदं सर्वमापद्यनापदि वाऽऽत्मशक्त्यपेत्त्या वा कस्या-मवस्थायां किं कर्त्तव्यमिति मिन्त्रिभिः सह विचार्य मध्यंदिनमुक्तकालं मध्यंदिनं व्यायामं कृत्वे।पचार्यं स्नानं च। स्नानमक्रमोक्तमि पुना राज्यार्थमुच्यते मङ्गला-चारे युक्तानाम्। राजा स्नानपरित्रहार्थं भोजनादियुतं तद्गृहे पूर्वं स्नानापेत्त्याऽन्तः-पुरं यायादिति विशेषार्थमुपसंहारः। विविक्ते देशे॥ २१६॥ तत्रात्मभूतैः कालज्ञैरहार्यैः परिचारकैः ॥
सुपरीक्षितमन्नाद्यमद्यान्मन्त्रैविषापहैः॥ २१७॥

तत्रान्तर्गतगृह भ्रात्मरचाभृता भ्रात्मसमाः कालज्ञा वयोविशेषावस्थादिप्रति-नियतकाले भच्यभोज्यदानादिविशेषज्ञाः । स्महार्या भ्रभेद्या विश्वसनीयाः । परि-चारकाः खरवैद्यादयः । एतैग्र हीतं सर्व परीक्षितमदनीयमञ्जाद्यमद्यात् ।

परीचा कुरालैवैचैँरिमचकोरादिभिः कर्तव्या। विषादिसंसृष्टस्य ग्रुष्कस्याग्रुद्धता भवित वैवण्यैः सुगन्धोपघातश्च श्रितिन्लानताऽमौ प्रचिप्तस्य वेति। वेति शब्दः वैवण्ये-ज्वालासु ईचिते च तस्मिन्वयसां विपत्तिः। दर्शनेन श्रियते यत्र कोकिसः, ग्लायति जीवंजीवकः, चकोरस्याचिणी विनश्यते। विषं प्रदर्श्यापि, भवित सुष्कस्यावप्रद्यः स्वेद इस्यादि।

मन्त्रेश्च विषापहैः परिजपेद्भगपादिकासु ॥ २१७ ॥

विषद्में रुदकैश्रास्य सर्वद्रव्याणि शोधयेत् ॥ विषद्मानि च रत्नानि नियतो धारयेत्सदा ॥ २१८ ॥

विषद्भेरदकैरचास्य सर्वद्रव्याणि राजीपियकानि वस्नादीनि विशोधयेत्। विषद्मानि रत्नानि गरुडोदीर्थनागदमिषप्रभृतीनि । नियतः प्रस्यये नित्यं भोजनकालादन्यदाऽपि धारयेत् ॥ २१८॥

> परीक्षिताः स्त्रियश्चैनं व्यजनीदकभूपनैः ॥ वेषाभरणसंशुद्धाः स्पृशेयुः सुसमाहिताः ॥ २१९ ॥

परीक्षिता विचारिता उपधाभिः शीलशौचाचारैः स्त्रिया दास्यः परिचारिका व्यजनादकधूपनैः करणभूतैः संस्पृशेयुरुपचरेयुर्वेषादिसंयुक्ताः सुवेषाः । स्नानेन कृत्वा । समाहिता अप्रविचिप्तमनसः ।

वेषाभरणः। कपटवेषः केशनलाद्येवं विचार्य। कदाचित्तत्रायुधानि कृत्वा विश्रब्धं इन्युः। श्राभरणानि च विषदिग्धैराभरणै: स्पृशेयुरिति ॥ २१ ६ ॥

> एवं प्रयत्नं कुर्वीत यानशय्यासनाशने ॥ स्नाने प्रसाधने चैव सर्वालङ्कारकेषु च ॥ २२०॥

स्वं विषोदकाञ्चनादिनादौ प्रयत्नं कुर्यात्। स्नानं शिरःस्नानम्। गन्धो रोचनादि। त्रासनमत्र प्रदर्शनार्थम्। तत्र ह्युपविष्टो यथा तत्र महान्यतः क्रियते एवं यानादाविष कर्तन्यः॥ २२०॥ भुक्तवान्विहरेच्चैव स्त्रीभिर्न्तः पुरे सह ॥
विहत्य तु यथाकालं पुनः कार्याणि चिन्तयेत् ॥ २२१ ॥
तिहत्य तु यथाकालं पुनः कार्याणि चिन्तयेत् ॥ २२१ ॥
तिहत्य तु यथाकालं पुनः कार्याणि चिन्तयेत् ॥ २२१ ॥
तिह्नविनान्तर्गृह द्यात्मविनोदाय स्वािभिनेवोढभार्यादिभिर्यथासुखं कीडेत ।
यथाकालमिति याविद्वहरणकालमिति चोत्तरेण सम्बन्धनीयम् ॥
विद्वत्य विश्रान्तः । कालोपपन्नानि कार्याण्येकाकी मन्त्रिभिश्च सह पुनर्विचारयेत् ॥ २२१ ॥

श्रळंकृतश्र संपश्येदायुधीयं पुनर्जनम् ॥ वाहनानि च सर्वाणि शस्त्राण्याभरणानि च ॥ २२२ ॥

श्रन्तःपुरान्निष्क्रम्या**लंकृत स्नायुधीयं** पश्येत्तस्याच्छायिकां दद्यात्। पुनिरिति वचनात्पूर्वाह्वे दृष्टमपि नित्यं दर्शनीयम्। श्रायुधजीविनामायुधादौ यत्नो भवति।

सर्वाणि च वाहनानि । तेषां दर्शनमप्युपचयविज्ञानार्थम्, नियुक्तानां च तत्र विशेषाधानार्थम् । दण्डप्रधानं जीविभृत्यावेच्यमभीच्यामुभयतस्ततः ॥ २२२ ॥

> संध्यां चे।पास्य शृणुयादन्तर्वेश्मिन शस्त्रभृत् ।। रहस्याख्यायिनां चैव मणिधीनां च चेष्टितम् ॥ २२३ ॥

श्रैवर्णिकस्योक्तमिप सन्ध्योपासनमुच्यते । प्रजाकार्ये पुनः किन्तत्कालमितिकामे-दिति । उत्तरिक्रयानन्तर्यार्थे वा ।

स्नन्तर्वे रमिन । रहिस प्रासादादी भवम् । तस्याख्यायिनः पौरा वा केचि-त्प्राप्तप्रिशिधयस्तेषां चेष्टितम् । चेष्टा व्यवहारः । कि दृष्टं श्रुतं कृतं चेति तेषां चास्मि-न्काले दर्शनिमिष्यते । परैरनववोधनार्थं खस्थस्य चार्थकार्यकालनियमेनापिततं वर्तेत ।

''यथा चोत्पादितं कार्यं संपश्येन्नोऽभितापयेत्। क्रच्छसाध्यमतिक्रान्तमसाध्यं वाऽपि जायते॥'' इति ॥ २२३॥

गत्वा कक्षान्तरं त्वन्यत्समनुज्ञाप्य तं जनम् ॥ प्रविशेद्घोजनार्थं च स्त्रीवृतोऽन्तः पुरं पुनः ॥ २२४॥

तस्माद्गृहान्ते कसान्तरं गत्वा तं च रहस्याख्यायिनं विसृष्य स्रोभिः परिचारि-काभिः परिवृते। उन्तः पुरं पुनः मविशेत् ॥ २२४॥

> तत्र अक्त्वा पुनः किंचित्तूर्यघोषैः महर्षितः ॥ ंविशेत्तु यथाकालमुत्तिष्ठेच गत्क्वमः ॥ २२५ ॥

किंचिदित्यव्ययम् ।

तूर्याणि वेणुवीणापणवसृदङ्गभेरीशंखादीनि । तेषां चाषेर्यदुभिः श्रुतिसुखैः । महर्षिता यथाकालं संविशेत्, य उचितकालस्तं तत्रयेदिति । गतक्कमा विगताशेष-दुःखः कार्यदर्शनायान्तिष्ठेत् ॥ २२५ ॥

एतद्विधानमातिष्ठेदरोगः पृथिवीपतिः ॥ श्रस्वस्थः सर्वमेतत्तु भृत्येषु विनियोजयेत् ॥ २२६ ॥ इति मानवे ६ मंश्रास्त्रे भृगुपोक्तायां संहितायां राजधर्मी नाम सप्तमाऽध्यायः ॥ ७ ॥

एतदिति यदनुक्तान्तं ''मध्यंदिनेऽर्धरात्रे वेति'' तस्याप्येवंदृत्तं व्यापारस्तेन स्वयमुपितिष्ठेत् प्रस्वस्था भृत्येषु विनियाज्ञयेद्वियुश्चीतेत्यर्थः । यावष्ठक्रमनुयात्तावदेव ।
एवं प्रतिविहितस्वतन्त्रकृतात्मरत्ताव्यापारः प्रजामात्मनश्च कार्यं करोति ।। २२६ ।।
इति श्रीभद्दमेधातिथिविरचिते मनुभाष्ये सप्तमोऽध्यायः ॥

श्रथ श्रष्टमाध्यायः।

व्यवहारान्दिदृश्चस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ॥ मन्त्रौर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत्सभाम् ॥ १ ॥

प्रजानां पालनं राज्ञो वृत्तिर्विहिता । सा चात्र (भ्र० १० श्लो० ७६) "शस्त्रास्त्रभृत्वं चत्रस्य विद्यासूपशुक्रवोर्विशः। भ्राजीवनार्थे शृद्रस्य द्विजातीनां निषेवसम्॥"

"एवं नृपो वर्तमाना लोकानाप्रोत्यनुत्तमान् ॥" इति । तथा धर्मो वर्धते लोके । श्रन्येषामि वर्णानां चित्रयदृत्या जीविनामस्त्येव राज्याधिकारः ।

"यः कश्चित्सर्वलोकानां पालकश्च नृपः स्मृतः। कर्मनिष्ठा च विहिता लोकसाधारणे हिते''।।

परिपात्वनं च पीडापहारः। द्वयी च पीडा दृष्टाऽदृष्टा च। तत्र दुर्वलस्य बलीयसा धनहरखादिना बाध्यमाना दृष्टा पीडा। इतरस्य तु विध्यतिक्रमजनितेन प्रत्यवायेनामुत्रिक-दुःखोत्पादनमदृष्टपीडा। प्रजा हि द्वेषमत्सरादिभिरितरेतरमयथावदाचरिन्त कुपथेन यान्त्यदृष्टदेषेण बाध्यरेन्। अत्रश्च राज्यनाशः। प्रजेश्वर्यं हि राज्यमुच्यते। तासु विनश्यन्तीषु कस्य राज्यं स्थात्। व्यवहाराद्योऽतः शास्त्रदृण्डेन व्यवस्थाप्यमाना न भयात्पृथक् प्रचल्वन्ति तथा चोभयथाऽपिरिचता भवन्ति। धनदण्डश्च राज्ञः करशुल्कादि वा। एतदन्या धर्मिष्ठजीविका न भवतीति वृत्तिपरिचयादिष राज्यावसादः। अतो राज्य-रियत्यर्थे व्यवहारदर्शनं कर्तव्यम्।

तिहरानीमुच्यते। व्यवहारश्चात्र वादिप्रतिवादिनोरितरेतराशनोधाराय वृत्तिरुच्यते। अथवा ऋणादानादयः पदार्था एव विप्रतिपत्तिविषयाः सन्तो विचारगोचरसमर्थतया कर्त्तव्या इति। दिद्वसुरित्युक्तवा 'पश्येत्कार्याणीति' (श्लो० २) सामानाधिकरण्यम्। पुनश्च प्रत्यवमर्शः 'तेषामाद्यमृणादानमिति' (श्लो० ४)। तान् पदार्थान्विचारयेदिति सम्बन्धः । वन्त्यमाणाधिकृतपुरुषाधिष्ठितः प्रदेशः सभा । प्रवेशस्तदभ्यन्तरभावः। किमेक एव प्रविशेचेत्याह ब्राह्मणैः सहेति।

श्रथ मन्त्रज्ञीरिति कस्य विशेषणम् १ न तावनमन्त्रियो मन्त्रित्वादेव सिद्धेः । न हि मन्त्रमजानाना मन्त्रीति शक्यते वक्तुम् । नापि ब्राह्मणानां व्यवहारदर्शनेऽधिकृतानां तत्परिक्षानमदृष्टं न स्थात् ।

श्रत्रोच्यते। त्राह्मणविशेषणमेवैतत्। ते ह्यमन्त्रज्ञा भूत्वा निरपेचमवधारयन्तः स्युरन्यथा राज्ञोऽनर्थमावहेयुः। तथा हि महामात्याश्रितः कश्चिक्रनपदेन व्यवहरन्सहसा जितो यदि न दण्ड्यते धनं वाऽवष्टभ्य न दाप्यते तदा समत्वेन व्यवहारदर्शनं न कृतं स्यात्, पचपातमशक्तिं वाऽस्य जनपदा मन्येरन्। ग्रथ दण्ड्यते महामात्यचोभादिप प्रकृतिविकृतं स्यात्। मन्त्रज्ञास्तु सन्तः संशयितारो यदि निर्णेतव्यस्य केनिचदपदेशेन प्रसङ्गरोधं कृत्वा रहिस राजानं परिवोधयन्ति 'श्रनयो-विवादिनोरयं जीयतेऽयं जयतीति व्यवहारस्त्वसमाभिनं तदानीमेव निर्णात इति स्वामी प्रमाणं तत्र राज्ञवं विदित्वा महामात्यमादेशयति "त्वदीयो मनुष्यो जीयते मम हानिर्मा भृदिति संप्रति निर्णयोऽवधीरितः। त्वमेव तथा कृत् यथैष मनुष्यः संधीयते वाधाऽस्य व्यपनीयते"। ते मन्त्रिणो वाऽऽदेयवाक्या मनुष्याणां सर्वेषामनर्थां च प्रवृत्तिं प्रतिबञ्चन्ति।

श्रन्ये तु काकाचिवदुभयविशेषण्यभर्थभेदेन मन्त्रज्ञपदं मन्यन्ते। यदा मन्त्रिणो विशेष्यन्ते तत्ताद्वातुतत्परिज्ञानमन्त्रज्ञानम्। ब्राह्मणपचे तु कार्वार्थसमभावश्च। मन्त्रिन् ब्राह्मणानां न प्रवेशमात्रमेव किन्तर्हि 'निर्णयं पश्येत्' इत्युत्तरत्र वाक्यानि यथायोग्य इत्रयाऽदृष्टाय प्रवेशः स्यात्। श्रतो नैकाकी निर्णयं कुर्यात्किन्तर्हि तैः सन्ह निरूप्येति।

विनीते। वाक्पाणिपादचापलरहितः । वेपते। छनथेः स्यात् । पार्थिवप्रहणात्र चित्रयस्यैवायमुपदेशः किन्तर्ह्यन्यस्यापि पृथिव्यामधिपतेर्देशेश्वरस्य न छनथा राज्यमिव-चित्रतं भवतीति ॥ १ ॥

> तत्रासीनः स्थिता वाऽपि पाणिमुचम्य दक्षिणम् ॥ विनीतवेषाभरणः पश्येत्कार्याणि कार्यिणाम् ॥ २ ॥

स्रासीना धर्मासनोपविष्टः । स्थितो निषिद्धगतिरनुपविष्ट एव । स्थानासनयोश्च व्यवस्थितो विकल्पः कार्यविशेषापेचः । गरीयसि कार्ये बहुवक्तव्य उपविष्ट स्नासीनः लघीयसि स्वल्पवक्तव्ये स्थितः । क्रममाणस्य सर्वथा प्रतिषेधः । स हि मार्गावलोकन-परे । नार्थिप्रत्यर्थिनोर्निपुणतो वचनमवधारयेत् । स्रन्ये त्वदृष्टार्थं तथा मन्यन्ते । तपस्वि- क्राह्मणादिषु विवादिषु स्थितेषु स्थित स्रासीनेष्वासीनः ।

पाणिमुद्यम्येति उत्तरपाणिमुद्धृत्योत्थानं कृत्वेत्यर्थः । सूत्रकृतोऽयं व्यतिक्रमः सर्वदा विहितत्वाद्वसनोपव्यानमेतत् । तेनायमर्थो हस्त उत्त्वेप्तव्या न पुनः समीपन्वितिन संलगः कर्तव्यः । प्रश्ननिषेधावसरे च तेनामिनेतव्यं न तु प्रव्याणादिना । ध्रमेन व्यवहारदर्शनेन तात्पर्य ख्यापितं भवति । प्रायेण हि पुरुषकार्येषु प्रयक्षवन्ते। ध्रसमुद्यच्छन्ति । यथासुखोपविष्टं व्रजति कर्तारं ततश्च परिजने तहेतद्राजा वित्रं

न ददाति सम्यैनिर्भयेवैषं जिता इति । पाणिमहणं बाहूपलचणार्थम् । केवलस्य हि हस्तस्य यावद्वावहारदर्शनं व्यापारणं पीडाकरम् । न चायमदृष्टार्थ हपदेश: ।

विनीतवेषाभरण इति । पूर्वऋोके बाह्याभ्यन्तरेन्द्रियविषयावधानार्थोऽभिहितः। ध्रयं तावल्लोकानां शालीनतया सुखोपसर्पणार्थः । उद्धतवेषे हि राजनि तथाविधानामप्रति-पत्तिः स्यात् । ध्रत उद्धतवेषाभरणं न कथंचित् स्यात् । वेषः केशवसनविन्यासादिविशेषः । स्राभरणं कर्णिकादि । तत्रोद्धतवेष अर्ध्ववस्रो जवनरक्ताम्बरधारितेत्यादि । उद्धता-भरणा दीप्तिमद्वहुरत्नालङ्कारो बहुहारश्च । स्र ह्यादित्य इव दुर्निरीक्यः सामान्यजनानां विशेषतोऽभियुक्तानाम् । पश्येदिति । सभाप्रवेशस्य प्रयोजनमाह—पश्येद्विचचणः ।

श्रयं च राज्ञो दर्शनोपदेशो दण्डप्रग्रयने यथास्थानार्थप्रतिपादनपर्यन्तो भविष्यति । तात्पर्य तस्यैव रचाधिकारः प्रयुक्तः स्यात् । ईदृशस्य च दर्शनस्यान्येषामसंभावनादन-धिकारः । सर्वेषां संशयच्छेदमात्रफलं तु व्यवद्वारदर्शनं प्रायश्चित्तोपदेशवद्विदुषे त्राह्मग्रयस्येव । उक्तं हि 'धर्मसंकटेषु व्रयादिति'। तथैकवर्ग्याणां वाणिज्यकर्षकपश्चपाल-प्रभृतीनां स्ववर्गसामयिकार्थविप्रतिपत्तावन्यस्यां वेत्सुकनिर्णयाद्मृतिरिति तथाविधव्यवहारदर्शने नियोगः । तथा हि पठितम् (ना० स्मृ० ७)

"कुलानि श्रेणयश्चैव गणाश्चाधिकृतो नृपः। प्रतिष्ठा व्यवहाराणां गुर्वेभ्यस्तूत्तरात्तरम्"॥ इति।

तत्र 'कुलानि' बन्धुजनसमूहः । तैर्या व्यवस्था कृता तता न विचलितव्यम् । स्रथ तत्र नाश्वस्युस्तवैतेऽधिकतरं संबन्धिन इति वद्दन्तस्ततः श्रेणिषु निवेदितव्यम् । 'श्रेणयः' समानव्यवहारजीविना विणवप्रभृतयः । तेषां बन्धुभ्योऽधिकगुरुत्वम् । बान्धवा हि ज्ञातिधर्मभयाद्विचलितं न नियच्छन्ति । श्रेणयस्तु राजगमनेन श्रेणधर्मा राजपुरुष-प्रवेशात्परिभवनीयत्वेन नश्यतीति स्रविचलनार्थे प्रतिभूमहणपूर्वकं विचारयन्ति य पतसाद्विचलिते । परिषदि दण्डो दावव्यश्चिलतुं वाऽपि त्वया न देयिमिति । 'गणा' गणशश्चारिणो गृहप्रासादादिकरा मठलाह्यणादयश्च । ते स्वगणिनां व्यवहारं परयेयुः । तत्राविचलार्थः उपसदः कर्तव्याः । पूर्वे समानकर्मजीविन एकािकनोऽपि, इमे तु संभूयकारिण इति विशेषः । श्रेणिभ्यः संभूयकारितया विवादिनो भूमिलत्वात् । धन्ये तु खलानीति मध्यस्थपुरुषानाहुः । ते हि कार्याभ्यन्तरा धश्रेणिकृता एव निर्णेतारः । 'अधिकृतः' त्रैविद्यो विद्वान् लाह्यणः । तस्य हि धर्मसंकटेषु प्रवक्तृत्वं विहितम् । तस्य पूर्वेभ्यो गुरुत्वं वैदुष्यात् । नृपस्यापि गुरुत्वमतिशयशक्तित्वादतः स्वयं विदुषा नृपेश्व निर्णाते नास्त्येतत्—

"या मन्येताजिताऽस्तीति न्यायेनापि पराजितः। द्विगुणं दण्डमास्थाय तत्कार्यं पुनवद्धरेत्॥" इति।

श्रन्येषु करणेब्वेतद्भवति । तत्र ह्यस्ति वचनावसरे नाधिकृतैः सम्यक् निर्णीतं राज्ञा तु विवेचिते किं वच्यतीति ।

श्रधीन्तरम्—नृपैरिधकृतो राजस्थानीयब्राह्मणः। तथा ऽन्यस्य गृहिणः स्वतन्त्रस्तु गृहे गृहीति स्वातन्त्रयस्मरणादण्डपर्यन्तोऽस्त्येव व्यवहारः सुपरीचितो भवति। वासना-विनयार्थं श्रुतिश्राह्मप्रसक्तिशिष्यसुताद्याः "श्रन्यत्र दण्डाच्छारीरात्पतनीयाच कर्मणः इति। स्वल्पेऽपराधे गृहस्य एव राजायते। महति व्यतिक्रमे राजनिवेदनमेवोचितिम-त्यस्यार्थः।

अतश्च यस्कैश्चित्पश्येदिति परिसंख्यार्थत्वमारोष्य ब्राह्मणादीनामधिकार आशिक्कृतः पुनश्च क्लेशेन समर्थितस्तद्युक्तम्। विषयभेदादिधिकारभेदात्। स्वविषयो हि राज्ञो दण्डाविधको ब्राह्मणादीनां निर्णयाविधः। अधिकारेऽिपि भिन्नः। राज्ञो राज्यस्थितिप्रयोजनम्, इतरेषां संशयच्छेदादेरपरीपकारकत्वम्। अतो नो वृत्तिसङ्कराशङ्कैव नास्ति। कार्यो विप्रतिपत्तिनिरासः। अधिनां विप्रतिपन्नयोहि साम्यं व्यवहारदर्शने राज्ञा कर्तव्यम्। नो चेत्संविदाने को राज्ञः स्वाधिगमे निरोधः॥ २॥

पत्यहं देशदृष्टेश्व शास्त्रदृष्टेश्व हेतुभिः ॥ ऋष्टादशसु मार्गेषु निबद्धानि पृथंक् पृथक् ॥ ३ ॥

पूर्वेणार्धेन निर्णयहेतवः कश्यन्ते। उत्तरेण विवादपदसङ्ख्यानिर्देशः। 'पश्येदिति' पूर्वश्लोकादनुषज्यते कार्याणीति च। प्रत्यहं पश्येत्कार्याणि प्रतिदिवसगमने व्यवहारिन-र्णयः कर्तव्यः। हेतुभिरिति हेतुर्निर्णयसाधनम्। स च द्विविधः। प्रमाणकृषो व्यवस्था-रूपश्च। तत्र प्रमाणकृषोऽर्थनिर्णयहेतुः सास्यादिः। व्यवस्थाकृषो यताऽसत्ये वाऽर्थनिश्चये व्यवहारः संतिष्ठते। यथा सत्यशपथ उभयानुमत एकः सान्तो यद्यर्थिप्रत्य-र्थिभ्यामभ्युपगतप्रमाणभावः सभ्येरपरिचिताऽपि निर्णयहेतुतां प्रतिपद्यते। न च परीचिन्तस्य पुंसो वचनादसत्यात्पूर्ववद्येनश्चयः प्राक्षिकानामभ्युपगमेऽपि व्यवस्थाहेतुर्भवति।

सा च व्यवस्था द्विविधा। साधारण्यसाधारणी च। देशमेदादाश्रयमेदातसाऽपि द्विविधा। श्रविरुद्धा विरुद्धा च। श्रविरुद्धा यथा केषांचिद्धाचिणात्यानामपुत्रा स्त्री भर्तर्युपरते सभास्थाणुपुपारोहित तमुपारूढाऽधिकृतैः परीचिता कृतलचणा तत्चणानन्तरं सिपण्डेषु ऋक्थं लभते। तथोदीचां लभ्यमानां कन्यां याचमानाय भेाजनं यदि दीयते तत इयं तुभ्यं दत्तेत्यनुक्तेऽपि प्रतिश्रुता भवति। विरुद्धा च। कचिद्देशे वसन्ते धान्यं प्रयुज्यते शरदि द्विगुणं प्रत्यादीयते। तथाऽनुक्षातभेग श्राधिद्विगुणेऽपि तदुत्थ्धने

प्रविष्ट म्रा मूलिहरण्यदानाङ्ग्ज्यत एव। एवा हि "म्रशीतिभागं गृह्णीयात्" "कुसीद-वृद्धिहैंगुण्यं नात्येतीति" (१५१) विरुद्धा।

तत्र भेदाश्रया देशदृष्टहेतुशब्देनाभिहिताः। शास्त्रदृष्टास्तु हेतवः शास्त्रे पठिताः। ते च कोचन शास्त्रकारै: कल्पितव्यवस्थाः कोचिद्यथावस्त्ववस्थिता ग्रनुदिता:। तत्र कल्पितव्यवस्था यथालेख्यं यथे।पभोगः सान्तिग्रश्चानुमानं वस्तुनियतं ''यथा नयत्यसु-क्वातैर्भृगस्य मृगयु: पदम्'' (४४) इति । यद्यपि सर्व लीकिकं न शास्त्रकारव-चनवत्प्रामाण्यं लभते तथाऽपि लै।किकमेव कचिच्छास्रमाश्रयितव्यम् । यचेदृशे चापराध इदं दिव्यं इयता च कालेन भागः प्रमाणमिति लै। किकमपि तच्छास्त्र-दृष्टमित्युक्तम्। तस्यां च व्यवस्थायां शास्त्रकाराणां मृत्वे संभवति सा प्रमाणम्। या त्वसंभवतन्मृता सा नादरणीया। यथा लेख्यक्रमपाठः। (याज्ञव० व्य० ८८) ''डभयाभ्यर्थितेनैवं मया ह्यमुकसूनुना। लिखितं ह्यमुकेनैव लेखकस्तत्वते। लिखेत् ॥'' इति। यस्यादावेव लेखक: स्वनाम निवेशयेदिदंनामाहममुख्य पुत्रो लिखामीदिमिति न कश्विदोषः स्यात् । स ह्येवमर्थं नाम निवेशययनेनेदं लिखितमिति लेखक उपलित्तो यथा स्यात् । यदि हासौ लेखकः प्रमाणान्तरेण प्रत्ययिते। भवति ततस्ति ह्वितं प्रमाणम् । यदि चासावात्मानं स्वगोत्रनाम्ना नापलचयेत्ततः कस्य प्रत्ययितता प्रमाणान्तराहृन्विष्यताम् । अथ तु लेख्यान्तरदर्शनेनान्येन वा हेतुना विशिष्टलेखक इति प्रत्यभिज्ञानं स्यादनुप-लचिताऽपि न कश्चिद्दोषः । तत्र यदि लेखको न लिखेन्मयेदं लिखितमिति भवेदेव तादृशं लेख्यं परिपूर्णलचणम्। एवा च लेखकपरीचा तत्रोपयुज्यते। पत्रलेखकस्य साचि-त्वान्तभीवे। इन्येषां सान्तिणामल्पत्वात् । यत्र त्वन्ये बहवः प्रत्ययिताः सान्तिणः स्वहस्तारूढाः सन्ति तत्र लेखकसम्बन्धिनी प्रत्ययितता ने।पयुज्यते । तथेयमपरा व्यवस्था (नारद १। १४५)

"लिखितं लिखितेनैव साचिमचैव साचिमिः।साचिभ्यो लिखितं श्रेयो लिखिते न तु साचिग्यः" नास्यामि व्यवस्थायां किंचित्रिवन्धनमस्ति । तथा हि द्विविधं लेख्यम्—स्वहस्तकृतं परहस्तकृतं च । परहस्तकृतमिप द्विविधम्—स्वहस्तलेखकलिखितमधिकृतलेखकलिखितम् । तदेतत्परहस्तकृतं सर्वप्रकारं साच्यात्मकमेव । तत्र साचिभ्यो लिखितमिति भेदानुपपत्तेः । इदं हि तस्य लच्चम् (याज्ञ० व्यव० ८७)

''साचियाः खखहरतेन पितृनामादिपूर्वकम्। तत्राहममुकः साची लिखेयुरिति ते समम्" इति । नाप्येकहरतिलिखितस्य प्रामाण्यमिष्यते । यथैकस्य साचित्वे । "ग्रथायं भेदहेतुसाचियो हस्ताकृढास्त एव लेख्यमिति" नानेन विशेषेय श्रेयस्वं भवति ।" प्रत्यितता हि श्रेयस्वे हेतुः । सा चोभयत्रापि परीच्या । तस्मादोद्दशे लेख्ये

सान्तिद्वैधान्त्याया बहुत्वं परिगृह्णोयादिति। अधिकृतत्वमि न विशेषः। परीन्तितेऽधिक्रियत् इत्येतन्तत्राधिक्यम् । न च सर्वे राजाधिकृताः सुपरीन्तिता भवन्ति । यदि तु निरुप्तिस्ताद्दशश्चेदत्यन्तगुण्ययोगात्त्यादुपेयादेवासौ एक एव संवादकत्वम् । तथा हि राजा- प्रहारशासनान्येककायस्यहस्तिलिखितान्येव प्रभाणोभवन्ति । अदातुः स्वाहस्तक्यं स्वयम- भ्युपगमः 'इयदस्मान्भया गृहीतिमिदं चास्मै दातव्यमितिः । तत्र यदि पश्चात् ब्रूते न गृहीतिमिति तदा पूर्वनिवद्धं ब्रुवाणौर्जीयते । तत्र सान्धिणामवसर एव नास्ति ।

"ननु च यदीयाङ्कोल्यादभ्युपगतमेतदनेनेत्यवगम्यते, उत्तरकालं च स एवाइ न गृहीतिमिति, तत्रोभयोरभ्युपगमयोः केन हेतुना पूर्वेणोत्तरा बाध्येत न पुनहत्तरेण पूर्वी। तुल्यत्वाद्विहद्धत्वसंशयः। ततश्च प्रमाणान्तरव्यापारणमेव युक्तम्।"

भवेदेवं यदि तुस्यता स्यात् । न गृहीतमिति ह्यभ्युपगमो लोभादिनाऽपि संभवति, न त्वगृहीत्वाऽतुन्मत्तो गृहीतमिति ह्यात् । तत्रापि यदि ह्यात्प्रतिदत्तमिति लेख्यं तु न संपादितं श्रसंनिधानात्प्रतिलेख्यं च न गृहीतं लेखकासंनिधानात्कार्यान्तरेऽतिपातिनि त्वरावत्वाक्रास्त्येव प्रमाणान्तरस्य साद्यादेरवसरः ।

यदि "लिखितं लिखितंनित" नैवा परिभाषा वस्तुसामर्थ्यायातामवगितं वाधितुं शकोति। दृश्यन्ते हि धनिकहस्तगतलेख्यं क्रमेण संशोधयन्तः, न च पृष्ठे संशोधितं धनमभिलिखिन्ति। अद्य ताविददं दत्तं प्रातरन्यदानीयैकीकृत्योपर्यारापिष्व्यामि सर्वे वा कितप्येरहोभिः संशोध्य लेख्यं पाटिष्व्यामीति। धनिकेन चेप्परुद्धस्यासंभवत्यंशमूललान्मधने संशुद्धिभागमात्रे दीयमाने कुत इयं तत्प्रभवित न ददाति यावत्प्रतिलेख्यं न दत्तः मिति। यदि चैषा परिभाषा "लिखितं लिखितेनैवेति" तदा बलोपिष्ठकृतत्वं कथं विचार्यताम्। न हि तत्र लेख्यान्तरसंभवः। तेन यथाऽत्र सत्येव लेख्यं तिक्रश्चयार्थं प्रामाणान्तरं व्यापार्यते तद्वदन्यत्रापि व्यापारणीयम्। यथा कश्चिदावेद्येत्—'श्रस्य प्रत्यं गत्वा लेख्यं मया कृतमनेनोक्तमद्य पुण्याहकारणिममां च धनमात्रां गृहाण्, श्वस्ते सर्व दाताऽस्मित्युक्ता सैव धनमात्रा दत्ता परिशिष्टं न दत्तमिति'—तदाऽस्त्येव साधकान्तर-व्यापारणावसरः। तत्र यद्यधमर्थस्यास्मिन्प्रकारे साचिणः सन्ति तदाऽभिहिते लेख्य ग्रामासोकृते श्वो दानमुत्तमर्थेन साधनीयम्। अथ्य तयोरिप रहिस परिमाष्यमभूत्तदा दैव्याः क्रियाया अवसरः। अथ तु तस्यामि व्यभिचरित्वादनाश्वासः सत्यशपथेन व्यवस्था कार्या।

''नन्वेषं सित खद्दस्तलेख्यं प्रमाणान्तरसंवेदसापेचत्वादप्रमाणमेव । तत्र 'विनाऽपि साचिभिः सिध्येत् ' 'न खद्दस्तपरिचिद्वितमिति ' विरोधः । धनेनैव न्यायेन प्रसर्चं दीयमानं द्रव्यं न पश्यति । कोवलं तत्समर्चं गृहीत्वा परिभाष्यत इयदिद्रमस्मान्मया गृहीतिमिति । तेऽपि सान्तिणः स्युः । तत्रापि शक्यते वक्तुमस्य प्रत्ययं गत्वा प्रपन्नोऽ-हमिति ।"

डक्तमत्र न स्मृतिविरोधाद्वस्तुस्थितिराइन्तुं शक्यते। अपि च यत्रास्य वचनस्या-वसरो नास्ति तत्र प्रमाणं भविष्यति। कचिन्नास्ति—यत्र चिरकालं तिष्ठति धनिकः इस्ते खेख्यं यदि हि तेन धनं दत्तं तदा कथमनेन वा नाम न मार्गितं लेख्यं न त्याजि-तमिति। न हि चिरकालमुपेचा वस्तुनीदृशे संभवति। मिथ्यावादिता त्वस्यानुमीयते। तथा चोक्तम् " सद्यस्त्रयहाद्वा कार्येषु बलं राज्ञो निवेदयेदिति "। यत्र वा भोग्यबन्धो न च भोग आम्रातोऽपहारकालस्तत्र विप्रतिपत्तौ विनाऽपि साचिभिः खहस्तलेख्यं न हाध-मर्णा वक्तुं सभन्ते प्रीत्या त्वयैतदुक्तं संप्रति त्यजेति। न च पूर्वीक्तस्य वचनस्यावसरः। ऋतं लेख्यं ततो दास्यामीत्युक्त्वा न दत्तमिति। यदि न इत्तं कथं बन्धभोगो मिर्षतः।

नतु चैवं स्रति लेख्यसद्दाया भागः प्रमागं स्यात् । केवलस्य तु भागस्य प्रामाण्यमा-मनन्ति । "लिखितं सान्तिगो भुक्तिरिति" ।

किमिदं प्रत्युक्तं पर्यनुयुज्यामहे । विशिष्टकालो भेगः प्रमाणं न भोगमात्रम् । एवं हि पठ्यते (१४७) "यत्किचिद्दशवर्षाणि"—तथा ''पश्यते। ऽत्रुवते। भूमेर्हानिर्विशति-वार्षिकीति" (या० व्य० २४)।

कसाईस्थार्थो ''लिखितं लिखितेनैवेति''।

व्याख्यातमन्यै:। कर्रुविशेषसंशयेऽनेनैतिल्लिखितं न वेति लिखितेन निश्चित-तत्कर्त्रकेण निश्चोयते। यत्तु सान्तिसमत्तं तत्र क्रताकृतसंदेहं सान्तिभिर्हरित। त एव तत्र प्रमाणम्। न तत्र तत्कृतलेख्यान्तरदर्शनमुप्युज्यते। बुद्धिपूर्वेषु च ऋणादानादिषु केवलेभ्यः सान्तिभ्यो लिखितं श्रेयः। सान्तिणो हि विस्मरेयुरन्यतरेण वा सम्बन्धं गच्छे-युरन्यद्वा पातकस्थासान्तित्वे हेतुमासाद्ययेयः। लेख्यं त्वसियोगवत श्रात्माधीनतया सुरन्तिति सान्तिभ्यः श्रेयस्त्वं तस्य। एतदेवाह ''लिखिते न तु सान्तिणः'' इति। स्वहस्तप्रतिष्ठेत् विस्मृतमप्यर्थे वृत्तमिति मन्यते। मृता वा सान्तिणस्तद्वस्तुप्रत्यभिज्ञानेन प्रमाणीभवन्ति।

व्याख्यानान्तराणि भर्त्यक्षेनैव सम्यक्कृतानीति तत एवावगन्तव्यानि । सर्वथा प्रमा-णमूलानि स्पृतिकारणम् । व्यवस्था तु कर्तव्येति । न च स्मृतेरेव प्रमाणकल्पना युक्ता । न हि व्यवद्यारस्मृतिर्वेदमूला शक्यते वक्तुम् सिद्धार्थक्ष्यत्वात्त्रत्यचाद्यवगम्यत्वाज्ञयपराजय-प्रकाराणाम् । सिद्धो ह्यसमर्थः—एवं व्यवद्यारे जीयत इतर इतरे। जयतीति । यदाऽप्यत्र लिङ्गश्रुतिः 'सोऽपि द्दरीतकों भच्चयेदारोग्यकाम ' इतिवदवसेथा । ईदृशेषु विधिस्तक्षेषु प्रत्ययेषु द्रव्यश्चद्धेः प्रसङ्गेनार्थो विवेचित इति न पुनः प्रयतामहे । स्रष्टादशसु मार्गेषु विषयो विवादस्य। एतानर्थानुहिश्य पुरुषाः प्रायेश विवदन्ते। न विरुद्धानि कार्याशि प्रयोजनान्यर्थेसिद्धय इति यावत्तान्युत्तरत्र दर्शयिष्यामः।

पृथक् पृथक् प्राधान्यमेवेषामाह । एतानि प्रत्येकं प्रयोजकानि न पुनः पर-स्परमन्तर्भवन्ति । यथान्यान्यनुषङ्गादिष्वन्तर्भवन्ति । नैवमेते । ध्रनुषक्तानि तु सहस्रशः सन्ति ॥ ३ ॥

तेषामाद्यमृणादानं निश्चेषाऽस्वामिविक्रयः ॥
सम्भूय च सम्रत्थानं दत्तस्यानपकर्म च ॥ ४ ॥
वेतनस्यैव चादानं संविद्श्य व्यतिक्रमः ॥
क्रयविक्रयानुश्चयो विवादः स्वामिपालयोः ॥ ५ ॥
सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके ॥
स्तेयं च साह्रः चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ॥ ६ ॥
स्त्रीपुंधमों विभागश्च चूतमाह्वय एव च ॥
पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह ॥ ७ ॥

पाठक्रमापेचम्यादानस्याद्यतं प्राथम्यम्। अथवा मुख्यमाद्यम्। अनेन हि वन-वासिनोऽपि स्पृश्यन्ते। ऋणादानानुषक्तमनृयाद्दानमेव च। यथा ऋणं ते मया दक्तं शुद्धिलेख्यं प्रयच्छेत्यादि। नैतदृयादानम्, अनुक्तं तु तत्रेति तद्व्यपदेश्यम्। तथा "ऋणं देयमदेयं च येन यत्र यथा च यत्। दानप्रदृष्यधर्माश्चेति।" (नारद १।१) तत्र देयस्णं स्वकृतं पितृकृतं च यस्य च ऋक्यं हरेत्। अदेयं स्वकृतं द्विगुणादधिकं पितृकृतं च यूतादिभागेनेति पुत्रेण भर्जा पित्रा चेति। तथा (नारद १।१६)

"न स्त्री पतिकृतं दद्यादृशं पुत्रकृतं तथा । अभ्युपेतादृते यद्वा सह पत्या कृतं भवेत् ॥"

यद्यपि देयमित्यत्रैतदन्तर्भूतं तथापि द्वादिकृतं विशेषानपेत्तं खरूपता देयम्, इदं तु कर्िनयमादिति गोबलीवर्दवद्भवित चेद्भेदो याविदिति द्वेगुण्यपर्यन्तं तत्रापि भेदः पूर्ववत् । यत्रेति पाठे देशकालयह्याम् । यत्रैव गृहीतं तत्रैव देयम् । सत्यां धनिकेच्छायां देशान्तरेऽपि । सति संभवे कालोऽपि । शरद्यनिच्छेत्युक्तम् । "ग्रैष्मे वा सत्सु सस्येषु यदा वाऽस्य धनागमं मन्येतेति" । 'यथा' सति संभवे सर्वम् । श्रस्ति कश्चिदंशो याव-कमेण संशुद्धमिति । सर्वभावेन परिचीणेन "कर्मणाऽपि समिति" (मनु० ८।१७७) । 'दानप्रहणधर्मा' इति साचिलेख्यादयः । पारुष्ये द्रख्वाचिके दृति । दण्डश्च वाक् च दण्डवाचं 'इन्द्राच्चुद्वद्वानादिति" (पा० ५।४।१०६) समासान्तस्तदस्थास्तीति "श्रत इनि ठनाविति" ठन् (पा० ४।२।११५) । स्त्रीपुंधमं दृति । क्रोसहितः

पुमानिति शाकार्थिवादिवत्समासः। स्त्री च पुमांश्चेति विश्रद्दे स्त्रीपुंसधर्म इति स्यात्।। ४--७॥

एषु स्थानेषु भूविष्ठं विवादं चरतां नृशाम् ॥ धर्मः शाश्वतमाश्रित्य क्वर्यात्कार्यविनिर्णयम् ॥ ८ ॥

भू यिष्ठग्रहणं प्राधान्यख्यापनार्थम् । अन्येऽपि व्यवहारहेतवः सन्ति । यथा निवसन्तार्थं त्वया मे वेश्म दत्तं तत्र किमित्यर्वाग्वत्सराहन्यस्मै दहासीति । न चेदं दत्तानपाकर्मन स्वायः स्वत्वत्विन्द्वित्ति से।गानुज्ञामात्रं वसतः । तथा मदीयस्थिण्डिकाभिमुखं त्वया वेश्मनि गवाचं कृतमिति । धर्मं शाश्वतामाश्रित्येति । अर्थकामावशाश्वते । ध्यवा शाश्वते धर्म अनिदंप्रथमते। या व्यवस्था तामनुपाक्वयेत् । या त्विदानीन्तनैः प्रवर्तिता साऽशाश्वतःवादनादरणीया ॥ ८॥

यदा स्वयं न क्वर्यातु नृपतिः कार्यदर्शनम् ॥ तदा नियुच्डयाद्विद्वांसं ब्राह्मणं कार्यदर्शने ॥ ९ ॥

''अष्टादशपदाभिज्ञं प्राड्विवाकेतिसंज्ञितम्। स्रान्वीचिक्यां च कुशलं श्रुतिस्मृतिपरायखम्''।।

कुतश्चिदितपातिकार्यान्तरन्यासङ्गादपाटवाद्वा यदि स्वयं न पश्येत्तदा विद्वान्त्राह्यायो नियोज्यः । विद्वत्ता च या न्यवहारविषया सा तदिधकारत एवार्थगृहीता । न हि यो यत्र जानाति स तत्राधिकारमहीत । धर्मशास्त्रपरिज्ञानं तु रागद्वेषदे। पेण विपरीतार्थान्वधारणनिवृत्त्यर्थमुपयुज्यते । धर्मज्ञस्तु सतोरिप रागद्वेषयोः शास्त्रमयेन न विपर्धेति इत्युपयोग्यवद्वर्मशास्त्रपरिज्ञानम् । न्यवहारदर्शनं तु तदर्थगृहीतम् । येन विना न शक्यते न्यवहार-निर्णयः कर्त्तम् तद्विज्ञानं तदिधकाराचिप्तम् । यत्तु ज्ञात्वाऽन्यथा कियते तिष्ठवृत्तिदप्तियाः कर्त्तम् तद्विज्ञानं तदिधकाराचिप्तम् । यत्तु ज्ञात्वाऽन्यथा कियते तिष्ठवृत्तिदप्तियाः कर्त्तम् तद्विज्ञानं तदिधकाराचिप्तम् । यत्तु ज्ञात्वाऽन्यथा कियते तिष्ठवृत्तिदप्तिविषया । वद्यति चैवमर्थे यत्नान्तरमि — वदिवदस्त्रयः , 'राज्ञश्च प्रकृतो विद्वानिति' । शास्त्रान्तरपरिज्ञानं तु न्यवहारेऽधिकियमाणस्यादृष्टाय स्यात् । नियोज्यो विद्वानस्यादिति पठितन्यम् । नियुज्ञाते विद्वानस्यादिति पठितन्यम् । नियोज्यो द्वानस्यादिति पठितन्यम् । नियोज्ञाति । स्वानस्यादिति पठितन्यम् । नियोज्ञाति । स्वानस्यादिति नियुज्ञात स्वराद्यत्तोपसृष्टादिति हि कार्तिया धात्मनेपदं स्मरन्ति । स्वा

साऽस्य कार्याणि संपश्येत्सभ्येरेव त्रिभिर्द्धतः ॥ समामेव पविश्याख्यामासीनः स्थित एव वा ॥ १० ॥

सभ्येरिति जातिविशेषानुपादानेऽप्युत्तरत्र विष्ठश्रहणाद्वाह्याः सहेति च पूर्वत्र श्राह्मणश्रहणाद्श्राह्मणा एव विज्ञायन्ते । त्रिप्रहणं त्वेकद्वयोः प्रतिषेधार्थम् । त्रिप्रभृतयस्त्व-ष्यन्त एव । साचिप्रकरणे चैतद्वच्यामः । सभामेव प्रविष्याप्रयामिति । राजस्था- नापत्त्या सभा प्रविश्य स्थानासनेषु तद्धर्मेषु। पुनर्वचनं प्रदर्शनार्थं धर्मान्तरनिवृत्त्यर्थं वा तेन राजस्थाने नापविशति ॥ १०॥

यस्मिन्देशे निषीदन्ति विशा वेदविदस्त्रयः ॥ राज्ञश्राधिकृते। विद्वान्त्रह्मणस्तां सभां विदुः ॥ ११ ॥

डक्तं सभा प्रविश्य व्यवहारान्पश्येदिति। सभाशब्दश्च लोके गृहप्रासादविशेषे वर्तते "मयेन निर्मिता दिव्या सभा हेमपरिष्कृतेति"—कचित्पुरुषविशेषसंघिता सभेति तित्रवृत्त्यर्थे सभाया लच्चामाह। यत्र त्रयो ब्राह्मणा वेदिवदः सित्रधीयन्ते, राक्षश्च स-म्बन्धो प्रकृतोऽधिकृते। विद्वानिति। श्रथवा प्रकृतोऽनन्तरश्लोके सित्रहितः। सेह समाऽ-भिप्रेता। ब्रह्मप्रहृणं स्तुत्यर्थम्। यथा ब्रह्मणः सभा निरवद्यैविमयसपीति ॥ ११॥

धर्मी विद्धस्त्वधर्मेणा सभा यत्रोपतिष्ठते ॥ शब्यं चास्य न क्रन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः॥ १२ ॥ सभा वा न भवेष्टच्या वक्तव्यं वा समञ्जसम् ॥ अब्रुवन्विद्युवन्वाऽपि नरे। भवति किल्विष्टी ॥ १३ ॥

श्रनेनार्थेन द्वयं विप्रतिषिध्यते। प्रतिपन्नाधिकारेण मिथ्यादर्शनं न कर्तव्यमन्येन च क्रियमाणं नोपंचणीयम्। तत्रोभयथा देषः। स्रज्ञुवन्नन्येन विपरीतेऽनुष्ठीयमाने तृष्णीमासीने। इस्तचेपेण वा शास्तन्यायविषद्धं ब्रुविन्किल्बिषो पापभाग्भवति। तेन नैषा प्रत्याशा कर्तव्या—द्वितीयः प्राड्विवाको मिथ्या पश्यति, स एव योज्यते, श्रहं तृष्णींभूत खदासीनः किमित्येनसा योच्य इति। सभाप्रवेशनिष्धेन चात्र व्यवहारदर्शनाधिकार-प्रतिपत्तिः प्रतिषिध्यते। सभा वा न प्रवेष्ट्वयति। व्यवहारदर्शनाधिकारो न प्रतिपद्मनीय इत्यर्थः। प्रतिपत्रश्चेत्समञ्जसं वक्तव्यम्। श्रनेन त्वनिधक्रतस्यापि यद्यव्यया सिन्निहितस्य मिथ्यापश्यत्सु सभ्येषु विदुषस्तृष्णींभावं नेच्छन्ति। तथा च 'नियुक्तो वाऽनियुक्तो वा धर्मज्ञो वक्तुमर्हति" (नारद ३।२)। श्रथ राजपुरुषपर्यनुयोग स्राशाच्यते किमित्यनिधक्रते। त्रवीति ततश्च तत्प्रदेशादपसर्तव्यम्। तदिदमुक्तं दुर्बलिहिसाया च विमोचने शक्तश्चेदिति (गौतम सू. २१।१६)॥ १३॥

यत्र धर्मो हाधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च ॥ इन्यते भेक्षमाणानां इतास्तत्र सभासदः ॥ १४ ॥

धर्मः शास्त्रन्यायदेशनियता व्यवस्था। सा चेदधर्मेण तद्व्यतिक्रमरूपेण हन्यते विनाश्यतेऽर्थिना प्रत्यर्थिना वा। तथा सत्यमनृतेन सान्तिभिर्हन्यते। प्राड्वित्राकादयश्च प्रेचंते न तत्त्वमुद्धरन्ति ततस्ते हताः शवतुल्या भवन्तीति निन्धन्ते। तस्मान्नार्थिप्रत्यर्थिनी विपरीतमाचरन्तै। समासद्भिरोच्यौ, साचिग्रश्च । धर्माधर्मप्रहर्णेन सत्यानृतप्रहर्णेन वा सिद्धं श्लोकपूरणसुभयोरुपादानम् । अतो विषयभेदेन व्याख्यातम् ॥ १४ ॥

धर्म एव इतो इन्ति धर्मो रक्षति रिक्षतः ॥ तस्माद्धमों न इन्तव्यो मा नो धर्मो हता वधीत् ॥ १५॥

न भयादन्यथादर्शनं कर्तव्यं यतो धर्मो व्यतिकान्तः सन् हिन्त इत्यर्थः—प्रत्यर्थी तत्सहायो राजा वा। तथा धर्म पव पालितः सर्वतो भयमपनुद्दित नापकर्तुमध्यीद्यः क्रुद्धाः शक्नुवन्ति । तस्मादेवंजानानः सुखदुःखे धर्माधीने इति धर्मो न हन्तव्यः इति । यदि वयं धर्म हन्मस्तदा सोऽस्मान्सर्प इव रोषितः प्रतिहन्तीत्यतो धर्मा हतः सन्मास्मान्वधीदित्यात्मपरित्रागार्थं धर्मो रचितव्यः ॥ १५॥

दृषो हि भगवान्धर्मस्तस्य यः कुरुते त्वलम् ॥ दृषलं तं विदुर्देवास्तस्माद्धर्मं न लोपयेत् ॥ १६ ॥

वृषल शब्द निर्वेचनेन मिथ्यादशीं निन्दाते । न जातिवृषलो वृषलः, कि तिहें यो वृषस्य कामवर्षियो धर्मस्यालं कुरुते । निवृत्तिवचनोऽलं शब्दः ।

स वृषत इत्येतमर्थं देवाः प्रतिपन्नाः। मनुष्यास्तु यदि जातिशब्दमेव मन्यन्ते कामं मन्यन्तां प्रमाणतरास्तु देवाः। ते चानेन प्रवृत्तिनिमित्तेन वृषत्वशब्दप्रयोगं मन्यन्ते। देवप्रहण्णमर्थवादः। तस्माच्छाद्धकाले वृषतीर्ने प्राप्तव्यम्। "हन्तव्यो वृषत्वश्चीर" इत्याचासु क्रियासु मिथ्यादशी ब्राह्मण एव वृषत्वशब्देन प्रहीतव्य इति। अतो वृषत्वत्वं मा प्रापमिति धर्मः न लोपयेन नाशयेदिति वृषत्वत्वाध्यारोपो निन्दा॥ १६॥

एक एव सुहृद्धमीं िनधनेऽप्यतुयाति यः॥ शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यद्धि गच्छति॥ १७॥

भयाद्धर्मातिकमो न कर्तव्य इत्येतत् "धर्म एव हता हन्ति" इत्यनेनोपदिष्टम् । स्नेहतो न कर्तव्य इत्यनेनोपदिश्यते । यत एकः सुहद्धर्मस्तत्र स्नेहो भावनीयः । स्रन्योऽपि मनुष्यः सुहत् कार्यमपेच्य जहाति जीवन्तम् । योऽपि स्यादत्यन्तिमत्रं तस्यापि सौहाईमा निधनात् । धर्मस्तु मृतमपि पुरुषमन्वेत्यते न सुहृदपेच्चया मिध्या-दर्शनसुपेचा वा कर्तव्या .

"भार्या पुत्रो मित्रमर्थाश्च रिक्थं नश्यन्त्येते देहनाशे नरस्य। धर्मस्त्वेको नैनमुज्भत्यज्ञस्रं तस्माज्जह्यात्पुत्रदारान् न धर्मम्॥" यदन्यद्भर्माद्भार्थादि तत्सर्वे शरीरेण समं सह नाशं गच्छति। धर्मा-दन्यो मृतं न परित्रातुं कश्चित्समर्थ इत्यतः सुहद्वान्धवातुरोधादिष धर्मो न हात्वव्यः॥१७॥ पादो धर्मस्य कर्त्तारं पादः साक्षिणमृच्छति ॥ पादः सभासदः सर्वान्पादो राजानमृच्छति ॥ १८ ॥

न चैषा मनीषा कर्तन्या—"अर्थिना प्रत्यर्थिना वाऽन्यतरस्य भून्याद्यपिह्यते स एव भून्यपहारदोषभाग्भविष्यति । वयं तु तदकारिणः किमिति देषवन्तः स्याम"—यतस्त-त्पापं चतुर्धा विभव्यते । अर्थवादश्चायम् । न ह्यन्यकृतस्यैनसोऽन्यत्र गमनमस्ति । तेषामपि मिथ्यादर्शननिषेधातिकमादुत्यद्यते पापं मिथ्यालंबनं, राज्ञः स्वयमपश्यते।ऽत्यधिकतराजस्थानीयादिदे।षाहोषवत्त्वम् । यदि वा राजाधिकृते। मिथ्याचरितेन ज्ञापितः पराजितं दुष्टं न निगृह्णीते न च पुनः सम्यक् निर्णयं करोति ततः सोऽपि पापभाग्भवति । अधिकृते।पलचणार्थं वा राजप्रहणम् । यदा राजा स्वयं मिथ्या पश्यति तदा दुष्यति । यदा राजस्थानीयस्तदा तस्य देष इत्यर्थः ॥ १८॥

राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्ते च सभासदः॥ एना गच्छति कर्त्तारं निन्दार्हो यत्र निन्यते॥ १९॥

एष एवार्थो विपर्ययेगोच्यते । यत्र देषवान् दोषं गोपियतुं न लभते प्रकटीकियते तदीयो देषस्तत्र सर्वे साधु संपद्यत इति । 'यत्र धर्म' इत्यत ग्रारभ्य मिथ्यादर्शनोपे- चग्रप्रतिषेधार्थे निन्दाप्रशंसाभ्यां शुभाशुभफलदर्शनार्था ग्रथीवादाः ॥ १६॥

जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद्वाह्मणब्रुवः ।। धर्ममवक्ता तृपतेर्ने त ग्रुदः कथंचन ॥ २०॥

उक्तं ब्राह्मणैः सह धर्मनिर्णयं कुर्यान्मिन्त्रभिश्च मन्त्रज्ञैः। तत्र मन्त्रिणां जातेरिविशेषितत्वाच्छूद्वा अपि सभा प्रविष्टा मन्त्रित्वाद्दन्ज्ञात् व्यवद्दारितर्णयास्तद्रता धर्मव्यवस्थां कथंचित्संस्कृतवुद्धयो त्र्युः। न च सर्वत्र व्यवद्दारे स्मृतिशाख्यपिज्ञानमुपयुज्यते येन तद्मावादर्थेल्नप्तत्वादनर्थकः शूद्रप्रतिषेध आशङ्क्ष्यते । तथा हि जयपराज्ञयकारगानि लीकिकप्रमाणवैद्यान्येव साद्त्यादीनि—अयं साच्ची धार्मिको न चैतस्य केनचित्सम्बन्धेन सम्बन्धी
अयं त्वसाच्यसकृद्दष्टव्यिभचारत्वादित्येवमादि शक्यते व्युत्पन्नवुद्धिना स्वयमुत्प्रेचितुं न
स्मृतिशास्त्रेकगोत्वरम् । अतः प्राप्तस्य प्रतिषेधोऽयम्। न च मन्त्रित्वे पुराद्वितवज्ञातिनियमः। तथाहि 'तैः सार्धे चिन्तयेत् ' इत्युक्चा तते। ब्राह्मणेन सह चिन्तयेदिति ।
तेनायमधी यद्यपि कर्थाचच्छूदो न्यायलेशात्समधिगच्छेत्तथापि राजाधिकरणे विवदते।
मन्त्रो निम्हाधिकृतो वा न किंचित्पत्रयात्। पूर्वश्लोकार्थप्रतिषेधशेषतया व्याख्येयः।
न हि जातिमात्रोपजीविनो वैदुष्यादिगुण्यरित्वस्य धर्मप्रवक्त्वित्योगः शक्यो वक्तुम्
तस्यैव स्पपरीचार्या 'तस्माद्विषं भच्य मा चास्य गृहे भुक्था' इतिक्त्प्रतिष्धशेषभृतिमदम-

नुज्ञानं न पुनरनुज्ञानमेव । अत एव कामिसित्याह । कामशब्दप्रयोगे हि विधित्वं व्याहन्यते ।

श्रन्ये तु ब्रुवते । ब्राह्मणस्य प्रवक्तृत्वविधानात्तदा नियोज्यो विद्वानसाद्वाह्मण इति चित्रियादयखयोऽपि वर्णा निषिद्धास्तत्रेह पुनः शूद्रप्रतिषेधा विद्वद्वाह्मणाभावे चित्रय-वैश्ययोरभ्यतुज्ञानार्थे इति शेषं समानम् ।

जातिमात्रमुपजीवतीति मात्रशब्दोऽवधारग्रे। त्राह्मणजातिमेव केवलामुपात्रित्य जीवति नाष्ययनादीन् गुणविशेषात्रिर्गुणत्वात्। द्भुवशब्दः कुत्सायाम् ॥ २०॥

यस्य शूद्रस्तु कुरुते राज्ञो धर्मविवेचनम् ॥ तस्य सीदति तद्राष्ट्रं पङ्को गारिव पश्यतः ॥ २१ ॥

पूर्वविधिशोषोऽयमर्थवादः । यस्य राजः शूद्रो धर्मविवेचनं धर्मनिर्गयं करोति तस्य सीदित नश्यति राष्ट्रं प्रजाः कर्दमे गैरिव ॥ २१ ॥

यद्राष्ट्रं शृद्धभूयिष्ठं नास्तिकाक्रान्तमिद्धजञ्ज् ॥ विनश्यत्याञ्च तत्क्वतस्नां दुर्भिक्षच्याधिपीडितम् ॥ २२ ॥

स्रयमि पूर्ववदर्थवाद एव। प्रकरणाच शूद्रभूयिष्ठता विवादनिर्णये शूद्रविषया द्रष्टव्या। यत्र शूद्रा भूयांसे विवादनिर्णयकारास्तद्वाष्ट्रमाशु विवस्यति दुर्भच्वव्याधिपीडाभिः। राष्ट्रनाशे च राष्ट्रपतेनीश इत्युक्तं भवति । नास्तिकाक्रान्तिमिति दृष्टान्तः। यथा नास्तिकैः परलोकापवादिभिर्लोकायतिकादौराक्रान्तमधिष्ठितमतश्चाद्विज्ञम्। न हि नास्तिकानां ब्राह्मणादिभेदे। यथार्थः संकीर्णत्वात्। तदुक्तं वैद्यविणाव्यपदेशादिवद्वाद्य-णादयः। यत्र वा धर्मसंकटे तु न द्विजाः प्रमाणीक्रियन्ते तदद्विजम् ॥ २२ ॥

धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः ॥ प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत् ॥ २३ ॥

धर्मः प्रधानः यस्मित्रासने भवति तद्धर्मासनस् । राजासने हि राज्यस्थित्यानुगुण्येनार्थमेव प्रधानीकरोति न्यक्कृत्यापि धर्मम् । व्यवहारिनर्श्ये तु धर्ममेव प्रधानमाश्रयेदित्यर्थः, न पुनराश्रयमेदोऽनेन ज्ञाप्यते । संवीताङ्गः वस्नादिना स्थगितशरीरः । प्रणम्य
लोकपालेभ्य इन्द्राद्यष्टौ लोकपालास्तान्नमस्कृत्य कार्यदर्शनमारभेतेत्यदृष्टार्थमेतदृद्वयं
धङ्गसंवरणं लोकपालप्रणामश्र । समाहितः अनन्यित्तः कार्यदर्शने । एवं हि दृष्टार्थ
भवति । प्रणामविश्रेषणं वा समाहितमहणम् । यद्यप्यत्र किचिदुक्तमेव प्रतिभाति तथापि
पद्यप्रन्थत्वान्नातीव पैनिरुक्त्यम् । लोकपालेभ्य इति चतुर्श्व संप्रदाने । कथम् १

क्रियाप्रहणं संप्रदानसूत्रे चेादितं 'श्राद्धाय निगृह्णते' 'पत्ये शेत' इत्याद्यर्थम् । न च क्रियाप्रहणं गृह्णात्यादिविषयमेव, भाष्येऽनुक्तत्वात् ॥ २३ ॥

> अर्थानर्थावुमौ बुध्वा धर्माधर्मी च केवला ॥ वर्णक्रमेण सर्वाणि पश्येत्कार्याणि कार्यिणाम् ॥ २४ ॥

धर्माधर्मावेव केवलावर्थानर्थी—न गोहिरण्यादिलाभे। प्रथसिद्विपयेयो वाइनर्थः। किं तिर्हे। धर्म एवार्थोऽनर्थश्चाधर्म इति बुद्धवा हिद निश्चित्य कार्याणि प्रयेत्। अथवाऽर्थानर्थाविप बोद्धव्यो धर्माधर्माविप। धर्मस्य सारता बोद्धव्याऽर्थस्य फल्गुता। अथवा यत्र महाननर्थः स्वल्पश्चाधर्मस्तत्रानर्थं परिहरेत्। शक्यो हि महताऽर्थेनेषद्धर्मो दानप्रायश्चित्ताविना निराकर्तुम्। सिन्नपाते च व्यवहारिणां बहूनां वर्णकम आश्रयि-तव्यः। एव च दर्शने क्रमो वर्णानां यदा सर्वेषां तुल्यपीडा भवति। यदा त्ववरवर्णस्याप्यात्यिकं कार्यं महद्वा तदा ' यस्य चात्यियका पीडाः इत्यनेन न्यायेन तदेव प्रथमं पश्येत् न क्रममाद्रियेत। राज्यस्थित्यर्थो हि व्यवहारनिर्णय इत्युक्तमता न यथाश्रुतमा-श्रयणीयम्॥ २४॥

बाह्य विभावये हिलाङ्गेर्भावमन्तर्गतं चृणाम् ॥ स्वरवर्णेङ्गिताकारैश्रश्चषा चेष्टितेन च ॥ २५ ॥

तथा चेदमाह । अनुमानेनापि सत्यानृतवादिता व्यवहारतः साचियां च निरचेतव्या इति स्रोकार्थः । अत्रश्च स्वरादिप्रह्यां प्रदर्शनार्थम् । तेन यन्निश्चितिन्तुः तेनैव
परिछिन्द्यादित्युक्तं भवति, न पुनः स्वरादिभिरेव सव्यभिचारित्वाक्तेषाम् । अनुचितसभाप्रवेशा हि महाप्रकृतिदर्शनेन सत्यकारियोऽपि स्वभावते। विकियन्ते । प्रगल्भास्तु
संवृताकारा भवन्ति । स्वरश्च वर्थश्चेङ्गितं च स्वरवर्योङ्गितानि तेषामाकाराः स्वरवर्याद्विताकाराः । आकारो विकारः । स्वामाविकानां हि स्वरादीनामन्यशात्वम् । तैविभावयेनिश्चितुयात् । भावमभिप्रायमन्तर्गतं मनुष्यायां विवादिसाद्यादीनाम् ।
तत्र स्वरस्य विकारो वाचि गद्भदरितादि । वर्थस्य गात्ररूपविपर्ययादि । इङ्गितं स्वेदवेपशुरोमाञ्चादि । चसुषा संश्रमकोधहिष्टिपातेन । चेष्टितेन इस्तिचेपश्चित्वेपादे ।
स्वसंवेद्यं चैतत् यद्ग्र्यमानमप्यभिप्रायं स्वरादयः प्रकाशयन्ति निपुणतो ल्व्यमाणाः ।
यतः प्रसिद्धमेतेषां गृहाभिप्रायप्रकटनसामर्थम् ॥ २५ ॥ तथा हि लोके—

त्राकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च ॥ नेत्रवक्त्रविकारैश्र युद्धतेऽन्तर्गतं मनः॥ २६॥

दृष्टशक्तिताऽनेन स्रोकेन स्वरादीनां पूर्वोक्ताऽर्धाधिगमेन दर्शयतीत्यपानहत्त्वयम्। तत्राक्रियन्ते विक्रयन्त इत्याकारा इङ्गितादयः। दुङ्गितं व्याख्यातम्। व्यक्ति- भेदाद्वहुवचनम्। गतिः पूर्वश्लोकादत्राधिका। सा प्रस्खलन्ती स्वभावते। पृत्या-भूता। भाषितं पौर्वापर्यविरुद्धं वचनम्। वक्वविकार ग्रास्यशोषादिः। शेषं पूर्वश्लोक एव व्याख्यातम्। एतैर्विकृतैरन्तर्गतं चित्तं लौकिकैरन्यत्रापि गृह्यत इति समासार्थः।। २६ ॥

> बाळदायादिकं रिक्थं ताबद्राजानुपाळयेत् ॥ याबत्स स्यात्समादृत्तो याबद्वाऽतीतश्चेशवः॥ २७॥

ननु च व्यवहारदर्शनं वक्तव्यतया प्रस्तुतम्। तत्र कः प्रसङ्गो बालधनरचायाः। उच्यते। विवादपदतामेवैतद्विषयान्निवर्तियद्विमदमारभ्यते। बालधनं राज्ञा स्वधनव-त्परिपालनीयम्। श्रान्यथा पितृव्यादिबान्धवा मयेदं रच्यायं मयेदमिति विवदेरन्। न चान्यः प्रसङ्गोऽस्ति। त्राराङ्कप्रमानव्यवहारवच। न केवलेषु राजधर्मेषूपदिश्यते ध्रवीऽस्मिन्नेवावसरे वक्तव्यम्। बालो दायादे।ऽस्य तदिदं बालदायादिकम्। दायादः स्वान्यत्रोच्यते। बालस्वामिकं धनं तावद्वाजा रहेद्यावदसी समावृत्ती गुरुकुलात्प्रसागते। बालस्वामिकं धनं तावद्वाजा रहेद्यावदसी समावृत्ती गुरुकुलात्प्रसागते। यावद्वाऽतीतशेशवः श्रविकान्तवालभावः। श्रयं च विकत्यः। यो गृहशैशवो भवति तदर्थमतीतशेशवगुच्यते—यस्तु व्रतकः स निवृत्तेपि शेशवे ध्रा समावर्तनात्प्रतिपालयधनः स्थात्। श्रथवा द्विजातीनां समावर्तनमविधरन्येषां श्रीशवासयः॥ २०॥

वशाऽपुत्रासु चैवं स्याद्रक्षणं निष्कुलासु च ॥ पतित्रतासु च स्त्रीषु विधवास्त्रासुरासु च ॥ २८ ॥

यः किश्वहनाथसस्य सर्वस्य धनं राजा यथावत्परिरचेत्। तथा चोदाहरणमात्रं वशादयः। एवं प्रजापालनमनुष्ठितं भवति। पूर्वस्तु स्रोकः कालनियमार्थः। वशा वन्ध्या। स्रापुचाऽसमर्थपुत्राऽविद्यमानपुत्रा दुर्गतपुत्रा वा। वशाश्वापुत्राश्चेति द्वन्द्वः। मनु च वशाऽप्यपुत्रेव। सत्यम्। चभयोपादानं तु सत्यपि भर्त्तरि तस्याः संरच्यार्थम्। तस्यां द्यधिवित्रायां भर्ता निरपेचो भवति। निष्कुलाप्रहणं तासां विशेषणं यासां न कश्चिद्देवरिषतृत्यमातुलादिः परिरचक्रोऽस्ति स्त्रीत्वाच स्वयमसमर्थाः वान्धवास्तु मत्स-रिषः। तासामेतदुच्यते। वन्धुभिर्दि स्रोणां शीलशरीरधनानि रचितव्यानि। तदुक्तम्—(नारह १३। २८—२६)

'' विनियोगोऽस्ति रचासु भरणे च स ईश्वरः । परिचीणे पतिकुले निर्मतुष्ये निराश्रये ॥ चत्सपिंडेषु वाऽसत्सु पितृपचः प्रभुः स्त्रियाः । पचद्वयावसाने तु राजा भर्ता प्रभुः स्त्रियाः ॥" या तु स्वयमेव कथंचिच्छका न तत्र बान्धवानां व्यापारोऽस्ति । धत एवाह । स्नातुरास्वित । असामर्थ्यमेतेन लच्यते । अन्यैस्त्वातुरभर्षं का भ्रातुरा व्याख्याता । ध्रविधवाऽपि भर्तुरसामर्थ्याद्राज्ञैव रच्या स्यादिति निर्मनुष्याग्यामेतत् । कुलं बन्धुजातं यासां नास्ति ताः निष्कुलाः । ध्रन्ये तु कुलटां निष्कुलामाहुः । तासामपि वेशाधुपार्जितं धनं अपतितानां राज्ञा रच्यम् । ध्रस्मिश्च पच्चे स्वतन्त्रनिष्कुलामहण्यम् । पतिव्रतासु विधवासु । स्तमर्थका विधवा। धन इति भर्तुनाम । तद्विरहिता विधवा। सा चेत्पतिन्त्रता भवति तदा सा रच्यधना । व्यभिचाररतानां तु स्वोधनानर्हत्वं स्मृत्यंतरे पठ्यते ।

''अपकारिकयायुक्ता निर्लेज्ञा चार्थनाशिका। व्यभिचाररता या च स्त्रीधनं न तु साऽईति॥'' इति।

तस्यास्तु निष्काशनं विहितम्। निष्काशनं च प्रधानवेशमने। बहिरवस्थापनम्। न तु निर्वोक्षनमेव। यतः पतितानामपि तासां गृहांतिके वासे। भक्ताच्छादनमात्रदानं च विहितम्—

एवमेव विधिं क्रुर्याद्योषित्सु पतितास्विप ॥ वस्त्रान्नपानं देयं च वसेयुश्च गृहान्तिके॥

तेन यः कश्चित्स्नीणां निर्वासनिविधिः 'स्नोधनं द्रव्यसर्वस्वम्' इत्यादिषु श्रूयते स एवंविषय एव द्रष्टव्यः । तथापि याविद्धचोत्सर्पणादिना किंचिदिर्जितं तदर्हत्येव । न बान्धवा श्रपहरेयुः । इह त्विस्मिन्नेव निमित्ते श्राधिवेदनं विहितं न तु स्नोधनाप- हारः । तथा ह्याह्य—

"मद्यपाऽसाधुवृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत्। व्याधिता चाधिवेत्तव्या हिंसाऽर्थत्री च सर्वदा ॥" (मनु॰ ६। ८०)

ध्रतश्च मानवस्मृतिवलेन ' श्लोधनं न तु साऽहीत ' इत्येषा स्मृतिरेवं व्याख्यायते। ध्राधिवेदनिकं श्लोधनमेषा नाहिति नैतस्यै देयमित्यर्थः। यदुक्तम् "ध्रिधिविन्नश्चियै दद्यादाधिवेदनिकं समम्" इति न तु प्राग्दक्तमस्या ध्रपहर्तव्यम्। वयं तु ब्रूमः। पुरुषद्वेषिण्या व्यभिचाररतायाश्च युक्त एबापहारः। यत इहाप्युक्तम्—

"श्रतिक्रामेत्प्रमत्तं या मत्तं रोगार्तमेव वा । सा त्रीन्मासान्परित्याच्या विभूषणपरिच्छदा''।। (मनु० ⋲ । ७८) भूषणपरिच्छदैर्वियुक्ता कर्तव्येत्यर्थ: ॥ २८ ॥

> जीवन्तीनां तु तासां ये तद्धरेयुः स्ववान्धवाः ॥ ताब्छिष्याचौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥ २९ ॥

बान्धवानां स्त्रोधनमपहरतामयं चेरदण्डः। ते हि बहुभिरुपधाभिरपहरन्ति। श्रस्ततन्त्रैषा स्त्री कि ददाति कि वा भुंक्ते वयमत्र स्त्रामिन इति श्रचौराशंकया चैरदण्डो विधीयते। जीवन्तीनां तासां स्वबान्धवा देवरादयस्तद्धनं ये हरेयुस्ताङ्ग्रिक- च्यात् पृथ्विवीपतिर्निगृह्णीयात्। चौरदण्डो वन्त्रयमाणः "येन येन यथाङ्गेन स्तेने नृषु विचेष्टते। छेत्तव्यं तत्तदेवान्यत्तन्मनेरनुशासनमिति" (८। ३२१)। स्वबन्धु-भ्यश्चैतद्विशेषेण राज्ञा रिच्चतव्यम्। चौररक्षा तु सर्वराष्ट्रविषया विहिता॥ २८॥

प्रनष्टस्वामिकं रिक्थं राजा ज्यब्दं निधापयेत् ॥ अर्वाक् ज्यब्दाद्धरेत्स्वामी परेण चपतिर्हरेत् ॥ ३०॥

यह्वयं स्वामिनो नष्टं प्रमादात्कशंचित्पथि गच्छते। अष्टमरण्ये कान्तारे वा स्थाप-यित्वाऽरण्यपालैरन्येवा राजपुरुवेर्लब्धं राजसकाशमानीतं तद्वाज्ञा रचां कृत्वा राजद्वारे राजमार्गे वा प्रकाशं स्थापयितव्यम्। पटह्वेषण्येन वा कस्य किं हारितमिति प्रकाशिय-वव्यम्। यतः प्रदेशाञ्चब्धं तस्मिन्नेव प्रदेशे रच्चिपुरुषाधिष्ठितं कर्तव्यम्। एवं त्रीणि वर्षाणि स्थापयितव्यम्। तत्रार्वाक् त्रिभ्यो वर्षेभ्यो यः कारणत स्थात्मीयं ज्ञापयेत्तस्योद्धृत-वद्यमाण्य भागादिभागकं समर्पयितव्यं, परतः स्वकोष्ठे प्रवेशनीयमिति।

प्रनष्टः स्वामी यस्य रिक्थस्य तत्प्रनष्टस्वामिकम् । प्रनष्टोऽविज्ञातः । रिक्थं धनम् । त्रवाणामब्दानां समाहारम् उयब्दम् । त्रिवर्षवत् त्रयब्दे ङोवभावः । अब्दशब्दः संवत्सरपर्यायः । निधापयेत्स्थापयेत् । अविक्वयब्दात्पूर्वे त्रिभ्यो वर्षेभ्यः । हरेत्स्वामी स्वीकुर्यात् । अर्वाक्शब्दोऽवधौ दिग्देशादिकात् पूर्वमाह ।

श्रन्ये तु नृपतिहरेदिति भोगानुज्ञानमपद्वारमाद्वः। न हि ऊर्ध्वमिषि त्रिभ्यो वर्षेभ्यः परकीयस्य द्रव्यस्यापद्वारे। युक्तः। तस्मात्त्रिभ्यो वर्षेभ्य ऊर्ध्वमनागच्छिति राज्ञा स्वामिनि भोक्तव्यम्। तैरयं श्लोकः कथं व्याख्यानीयो "यित्किचिद्दशवर्षाणीति" (८।१४७)। यदि च परकीयस्यापद्वारो न युक्त इत्युच्यते भोगोऽपि नैव युक्तः। परकीयं वस्नादिवद्भुव्यमानं नश्यत्येव। तत्नापद्वारोपचारो युक्तः, भुक्तेरेवापद्वारफलस्य सद्भावात्। गजतुरगादेश्तु कीदृशो भोग इति वाच्यम्। तस्मान्न यथाश्रुतार्थत्यागे कारम्यमितः। हरतिश्च गृह्वात्यर्थे असङ्गदृष्टप्रयोग ऋक्यं हरेदित्यादै। तस्मात्परेण नृपतिहेरित्वीक्चर्यदित्ययमेवार्थः॥ ३०॥

ममेदमिति ये। ब्र्यात्सेाऽनुयोज्ये। यथाविधि ॥ संवाद्य रूपसंख्यादीन्स्वामी तद्द्रव्यमईति ॥ ३१॥

कथं पुनः स्वामी प्रनष्टे धने स्वामित्वं ज्ञापयेदत ग्राह। यः कश्चिदागत्य समेदं स्वं द्रव्यमिति ब्रूयात्से उनुयोज्ये। यथाविधि। स्रनुयोज्यः प्रष्टव्य इत्यर्थः।

कोऽसावनुयोगविधिः ? को भवान ? कि द्रव्यं हारितं किरूपं किपरिमाणं किसङ्घाकं संपिततमपिततं वा, यदि पिततं, किसन्देशे ? तथा क्रुत आगमितं त्वयेत्येवं पर्यनुयोगः कर्तव्यः । स यदि संवादयित रूपसङ्ख्यादीन् । 'रूपम्'-प्राणिवस्तादिविषयं शुक्लं वस्त्रं गैं।वेंत्येवमादि । तथा 'संख्या'— दश गावा वा युगानि वा । आदिशहणाद्धसादिप्रमाणं सुवर्धादिपरिमाणं प्रकीर्णरूपकं वा । एतत्सर्वे संवादयित तदाऽसी स्वामी भवति । अतस्त-द्द्रव्यमहित स्वीकर्तुम् । संवाद उच्यते । यादृशमेकेन प्रमाणेन परिच्छिन्नं तादृशमेवास्यानेन परिच्छियते । रूपसंख्यादिशहणं च प्रदर्शनार्थं स्वामित्वकारणानामन्येषामि साद्यादीनाम् ॥ ३१॥

अवेदयाना नष्टस्य देशं कालं च तत्त्वतः ॥ वर्णं रूपं प्रमाणं च तत्समं दण्डमईति ॥ ३२ ॥

मिष्या प्रवर्तमानस्य दण्डोऽयमुच्यते । यो न ज्ञापयति नष्टस्य धनस्य देशं कालं चास्मिन्देशे काले वा हारितम् । तत्त्वतः परमार्थतः । वर्णां ग्रुक्वादिकम् । रूपं पटीशाटकयुगं वेत्यादिकमाकारम् । प्रमार्गं पश्चहस्तायामं सप्तहस्तमात्रं वा । स्त्रवेदयानः । तदा तत्समं यावित द्रव्ये मिथ्याप्रवृत्तस्तत्तुरुयं दण्डमहीते ॥ ३२ ॥

स्राददीताथ षड्भागं प्रनष्टाधिगतान्तृपः ॥ दशमं द्वादशं वाऽपि सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ ३३ ॥

आददीत गृह्णीयात्षष्ठं भागं दशमं द्वादशं वा प्रनष्टलब्धाद्द्व्यात्। अविशिष्टं स्वामिनेऽपीयेत्। तत्र प्रथमे वर्षे द्वादशो भागो द्वितीये दशमस्वृतीये षष्ठ इति। श्रथवा रचाक्चेशचयायेचो भागविक्षस्पः। सतां धर्ममनुस्मरन् शिष्टानामेष समाचार इति जानानः॥ ३३॥

> पनष्टाधिगतं द्रव्यं तिष्ठेचुक्तैरिधष्ठितम् ॥ यांस्तत्र चैारान् गृह्वीयात्तान् राजेभेन घातयेत् ॥ ३४ ॥

प्रनष्टमिनतं प्रनष्टाधिगतं पूर्वं प्रनष्टं पश्चादिन्नगतम्। स्रिधिष्ठतं युक्ते-स्तत्परैरारचपुरुषे:। तिष्ठेत्। तथास्थितमिप यदि केचन चारा गृह्णीयुस्तान् राजा इभेन इस्तिना वातयेत्। इस्तिमहग्रमदृष्टार्थम् ॥ ३४॥

> ममायमिति ये। ब्र्यानिधिं सत्येन मानवः ॥ तस्याददीत षड्भागं राजा द्वादशमेव वा ॥ ३५ ॥

निखातायां भूमौ गुप्तं स्थापितं धनं निधिरुच्यते । वर्षशतिका वर्षसहस्रिकास्र निधयो भवन्ति । तत्र यदि भूमेविंदार्यमाणायाः कथंचित्केनचिन्निधिरासाद्यते स तु राजधनम्। तथा च गैतिमः 'निध्यधिगमो राजधनम्' इति (१०।४३)। एत-बास्मर्थमायानिधातके निधौ द्रष्टन्यम्। तस्याऽख्याता षष्ठं लमेतेत्युक्तम्। ध्रयं तुः श्लोको यत्राख्यातैव निधाता तत्पुरुषो वा पितृपितामहादिस्तद्विषयो द्रष्टन्यः। ममायं निधिरिति यो द्र्यात्मत्येन प्रमाणेन ज्ञापयेदित्यर्थः। तस्याददीत षड्भा-गमिति। निश्चिते तत्स्वामिकत्वे राज्ञः षष्ठादिभागमहण्यम्। विकल्पश्चाऽऽख्यातृगुणा-पेचया॥ ३५॥

> श्रवतं तु वदन्दण्डचः स्ववित्तस्यांश्रमष्ट्रमम् ॥ तस्यैव वा निधानस्य संख्ययाल्पीयसीं कलाम् ॥ ३६ ॥

यस्तु मयाऽयं निहितो मत्पूर्वजेन वेति प्रतिज्ञां न साधयित सोऽसत्यवादी दण्ड्यः । यावत्तस्य वित्तमस्ति ततोऽष्टमं भागं तस्यैव वा निधानस्याल्पायसीं कलां मात्रां भाग-मिर्ल्यः । न तु तदेव द्रव्यं सुवर्धादिकं दापयेत्किन्तु तत्परिमाणमन्यद्वा सममूत्यं यया धनमात्रया दण्डितोऽवसादं न गच्छेद्विनयं वा प्राह्येत । अनुबन्धादिविशेषापेच्चया पुरुष-गुणापेच्या च विकल्प आश्रयणीयः । आतिशायनिकात्पूर्वदण्डात्स्वल्पे दण्ड इति ज्ञापयित । तेन यस्य बहु वित्तं खल्पो निधिस्तत्र निध्यपेचां मात्रामष्टमांशम् अर्थादीनां दण्ड्यः । सा ह्यत्पीयसी भवति ।) ३६ ॥

विद्वांस्तु ब्राह्मणो दृष्ट्वा पूर्वोपनिहितं निधिय् ॥ अशेषतोऽप्याददीत सर्वस्याधिपतिहिं सः ॥ ३७॥

विद्वान्ब्राह्मणः पुर्वैः पित्रादिभिरुपहितं निधि यदा पश्येतदा सर्वमेवाद-दीत । न राज्ञे पूर्वीक्तं भागं दद्यात् । अस्यार्थवादः सर्वस्याधिपतिहिं सः । तथा चेक्तं सर्वस्वं त्राह्मणस्येदमिति । एतचाशेषता प्रहृणं ये। त्राह्मणस्यामिक एव निधिः । यस्वित्रातस्वामिकः तस्मिन्वद्वद्त्राह्मणस्थेऽप्यस्त्येव राज्ञो भागः । यते। वच्यति "निधीनां तु पुराणानाम्" इति ॥ ३७॥

यं तु पश्येनिधं राजा पुराणं निहितं क्षितौ ॥ तस्माद्द्विजेभ्यो दत्वाऽर्धमर्धं कोशे प्रवेशयेत् ॥ ३८ ॥

यो राज्ञा स्वयं निधिरिधगतस्तस्मान्निधेरयं त्राह्माग्रेभ्यो दाननियमो राज्ञः । केशश-शब्देन वित्तसंचयस्थानमुख्यते । पुराग्रं निहितं क्षिताविति निधिरूपानुवादः॥३८॥

> निघीनां तु पुराणानां धात्नामेव च क्षिता ॥ श्रर्थभाग्रक्षणाद्राजा भूमेरधिपतिर्हि सः ॥ ३९ ॥

श्रन्येनापि दृष्टस्य निधे राज्ञा भागः पूर्वोक्तो प्रहीतन्य इ्यस्य विधेरर्थवादे। प्रम् । निधीनां हि पुराणानामिति धातूनामेव च सितौ । ग्रयं त्वप्राप्तविधिः । सुवर्ण-रूप्यादि मृदः सिन्दूरकाला जनाद्याश्च धातवः । सुवर्णाद्याकरभूमीर्यः खनति यो वा पर्वतादिषु गैरिकादि धातूनुपजीवति तेनापि पूर्ववद्राज्ञे भागो दातव्यः । ग्रर्ध-भागिति । श्रर्धशब्दों (श्रमात्रवचनः समासनिर्देशात् । यथा प्रामाधीं नगरार्धमिति । नपुंसकलिङ्गस्तु समप्रविभागः । इह तु समासे लिङ्गविशेषप्रतिपच्यभावात्पूर्ववत् षड्दशद्वादशादेभीगस्य प्रकृतत्वात्तद्वचनो विज्ञायते । श्रर्ध भजत एकदेशं गृह्णातीत्यर्थः । धत्र हेत् रस्वणादिति । यद्यपि चितौ निहितस्य केनचिद्ज्ञानात्र राजकीयरचोप-युज्यते तथापि तस्य बलवताऽपहारः संमाव्यते । श्रते। स्तर्येव रचाया प्रर्थवत्वम् । एतदर्थमेवाह भूमेरधिपतिहि सः । प्रभुरसौ भूमेस्तदीयायाश्च भुवो यञ्चब्धं तत्र युक्तं तस्य भागदानम् ॥ ३-६॥

दातव्यं सर्ववर्णेभ्याे राज्ञा चैारेह् तं धनम् ॥ राजा तदुपयुद्धानश्रोरस्याप्नाेति किल्विषम् ॥ ४०॥

चैरिर्यन्नीतं कि चिद्धनं तद्राजा प्रसाहत्य नातमन्युपयुज्जीत । किंतिर्हि य एव सुषितास्तेभ्य एव प्रतिपादियितव्यम् । सर्विप्रहणोन च चण्डालेभ्योऽपि देयमिति । 'चैराहतम्' इसन्यस्मिन्पाठे चैरिः म्राहतमिति विगृह्य 'साधनं क्रतेति' समासः । पाठान्तरे चैरहतमिति तृतीयेति ये।गविभागात्पूर्ववद्वा समासः । म्रयं त्वत्रार्थो यचौरै ह तमशक्यप्रसानयनं तद्राज्ञा स्वकोशाहातव्यम् ।

उत्तरक्षोकार्ध एवं योजनीयः । राजा तदुपयुञ्जान इति । श्रनेकार्थत्वाद्धातूनासुपपूर्वी युजिर्लच्यायाऽप्रतिपादन एव द्रष्टव्यः । यो द्यान्यस्मै प्राप्तकालं धनं न ददाति
स्वप्रयोजनेषु विनियुङ्को तेन तदीयमेव तदुपयुक्तं भवतीति युक्तमुच्यते । राजा तदुपयुज्जानश्चीरस्याप्नोति किल्बिषम् । किल्विषं पापम् ॥ ४० ॥

जातिजानपदान्धर्मान् श्रेणीधर्माश्च धर्मवित् ॥ समीक्ष्य कुलधर्माश्च स्वधर्मः प्रतिपादयेत् ॥ ४१ ॥

कुरुकापिशकाश्मीरादिदेशो नियताविधः 'जनपदम्'। तत्र भवा धर्मा 'जानपदाः'। केचित् तत्र भवन्ति ये तदेशव्यपदेश्यैरनुष्ठीयन्ते। श्रथवा तिन्नवासिनो जनाः मंचाः क्रोशन्तीतिवत् जनपदशब्देनाभिधीयन्ते। तेषामनुष्ठेया 'जानपदाः'। 'तस्येदमिति' (पा० ४। ३। १२०) तिद्धतः। जातेर्जानपदा जातिजानपदा इति षष्ठीसमासः। जातिमात्रविषया देशधर्मा राज्ञा परिपालनीयाः। समीक्ष्य विचार्य। किमान्नायै-विरुद्धा श्रथ न—तथा पोडाकराः कस्यचिद्धत न—एवं विचार्य येऽविरुद्धास्तान्मिति-

पाद्येदनुष्ठापयेदिस्थैः। तथा च वच्यति "सिद्धराचरितं बत्सात्" इति, (८।४६)। अथवा जातयश्च ते जानपदाश्चेति विशेषणसमासः। जातिशब्देन च नित्यत्वं लच्यते। प्रशंसामात्रं चैतदेशधर्माणाम्। यथा जातिर्नित्या एवं देशधर्मा अपि शास्त्राविद्धा नित्याः। ते नित्यवदनुष्ठेया दृष्टार्था गोप्रचारोदकचरणादयः। यथा प्रामीणा अत्र प्रदेशे गावे। न चारणीया इति समयमाश्रयन्ति कस्यचित्कार्यस्य सिद्धार्थे तत्र यो व्यतिकामित स राज्ञा दण्ड्यः।

श्रयवा जनपदे भवा 'जानपदा' देशनिवासिन उच्यन्ते । जात्या जानपदा 'जाति-जानपदाः' । जातिर्जन्मोत्पित्तिरिति यावत् । एतेन देशसम्बन्धस्य पुरुषायां नित्यता लच्यते । ये तदेशजास्तदेशाभिजनास्तित्रवासिनश्च गृह्यन्ते तेषां सर्वविशेषयाविशिष्टाना-मनिदंप्रथमते। जाता ये धर्मास्ते जातिजानपदशब्देनोच्यन्ते । 'वृद्धाच्छेति' तद्धिते प्रसक्ते छान्दसत्वादयोव कृतः ।

श्रथवाऽभेदोपचारात् पुरुषशब्दस्तत्सम्बन्धिषु धर्मेषु प्रयुक्तः । तेनायं देशनियमो धर्माणां स एवंविधारपुरुषात्प्रतिद्रष्टव्यः । एते हि देशधर्मा म्लेच्छानां न पुनरायीणाम् । ते हि तिर्यक्समानधर्माणोऽन्यत्रानिधक्ताः स्वसमाचारप्रसिद्धं धर्ममनुतिष्ठन्ति मातृ-विवाहादि । सोऽयं सार्वभौमेन न निवारणीयः । स्वदेशाचारवतां तेषां जातिधर्मी-ऽयं जनपद्दनिवाससम्बन्धेनाभ्यनुज्ञानात् । श्राम्नायविरोधोऽप्यत्र नास्ति । श्रधिकृतानां विरोधात् विरोधो न तिरश्चाम् ।

नतु ''श्रहिंसा सत्यमकोधः शौचिमिन्द्रियसंयमः'' इति प्रतिलोमाधिकारेणैवे।क्तम् (१०।६३)। म्लेच्छाश्च प्रतिलोमा एव। तत्र यदि मातृविवाहे मूत्रोत्सर्गे चोदक-श्रद्धप्रभावे न दुष्यति क इन्द्रियसंयमः कीटशं वा शौचिमिति।

उक्तमेतत्। धार्यावर्तमध्यवर्तिनामेते धर्माः शौचाइयः। चातुर्वर्ण्ये तु तत्तहेश-नियमो धर्मायां नास्ति। केचिददृष्टार्था देशधर्मा इति वच्यामः।

एककार्यापन्ना विश्वकारकुषीदचातुरिकादयः। तेषां धर्माः 'श्रेणीधर्माः'। यथा केचन विश्वकृहत्तरा वचनेन परिच्छिन्नं राज्ञो भागं प्रयच्छन्ति—इमां विश्वच्यां वयमुप-जीवाम एष ते राजभागोऽस्माकं यावल्लाभोऽस्तु न्यूनोऽधिको वा। तत्र राज्ञाऽभ्युपगते विश्वच्ये लाभातिशयार्थे राष्ट्रविरोधिनीं चेतरेतरच्यवस्थां कुर्वन्ति—इदं द्रव्यमियन्तं काल-मिकन्नेयम्, श्रयं राज्ञोऽपदेशेनार्थो दण्डः पतित, देवतोत्सवार्थो वा। तत्र यदि कश्चि-द्वातिकामति स एवं श्रेणीधर्मव्यतिकामन्दण्ड्यः।

कुलधर्मा इति । 'कुलं' वंशः । तत्र प्रख्यातमहिन्ना पूर्वजेन धर्मः प्रवर्तितो भवति योऽस्मद्रंशजः कुतश्चन धनं स्नमेत स नादत्वा ब्राह्मसोभ्योऽन्यत्र विनियुक्तोतेत्यादयो धर्माः । तथा सति योग्यत्वे य एव पूर्वपुरुषाणां याजकाः कन्यादिसंप्रदानभूता वा त एव कार्याः । तदतिक्रामन् राज्ञोऽनुष्ठापियतन्यः ।

एतेषां च सामवायिकत्वादधर्मत्वशङ्कया पुनर्वचनम्। न चायं संविद्वातिक्रम इति वस्यामः ॥ ४१ ॥

> स्वानि कर्माणि कुर्वाणा दूरे सन्ते।ऽपि मानवाः॥ त्रिया भवन्ति ल्रोकस्य स्वे स्वे कर्मण्यवस्थिताः॥ ४२॥

पूर्वोक्तस्य जानपदादेर्धर्मस्य दृष्टादृष्टताऽनेन प्रदर्शते । स्वानि कर्माणि कुल-रियत्यनुरूपाणि ये कुर्वन्ति ते दूरस्या ग्रापि प्रिया भवन्ति । सर्वस्थान्यो निकटवर्ती संसर्गातिशयात्प्रियो भवति । स्वकर्मकारी तु दूरस्य एव प्रियः । स्वे स्वे कर्मस्यव-स्थिता इत्यनेन परकर्माननुष्ठानमाद्द । ये न परकर्माणि कुर्वन्ति ते सर्वस्य प्रिया भवन्तीति स्रोकार्थः ॥ ४२ ॥

> नेत्पादयेत्स्वयं कार्यं राजा नाप्यस्य पूरुषः॥ नं च प्रापितमन्येन ग्रसेतार्थं कथंचन॥ ४३॥

कार्यं विवादवस्तु । तद्राजा स्वयं न प्रवर्तयत् । कस्यचिद्द्वेष्वस्योपवातार्यं धनिनो वा धनप्रहणार्थं न तदीयमृणिकमन्यं वाऽपराद्धमुद्रेजयेत्—एष ते धारयित किमिति ममाप्रतो नाकषीस—एतेन वा तावदपराद्धं यावदहमेनं निपातयामीत्येवं राज्ञा न कर्त-व्यम् । सत्यिप द्वेषे धनलोभे वा । न च प्राणितमावेदितमन्येनार्थिना प्रमेत निगिरेश्रोपेचंतेति यावत् । प्रवधीरणायां निगिरेदिति प्रयुज्यते । तत्समानार्थश्च प्रसितः । तथा च वक्तारे भवन्ति यावत्किचिदस्योच्यते तत्सर्वं निगिरित न किंचिद्यं प्रतिविक्तः।

अन्ये तुत्तरं ऋोकार्द्धमेवं व्याचचते। न च प्रापितं व्यवहारादन्येन प्रकारेणार्थे धनं प्रसेत स्वीकुर्यात्। यदि हि राजा छत्तालेशोदेशिकया धनदण्डे प्रवर्तेत ततः परलोके देशि द्रष्टव्यः। स्वराज्ये चेशिपधातः स्यात्।

श्रथेदमपरं कोषीचिद्वग्राख्यानम् । नीत्पाद्येतस्वयं कार्यं राजा । साचादुप-लभ्याप्यकार्यकारियां न स्वयं किंचिद्ब्र्यात्, तस्य पराधीनेन यावद्व्यवद्वारेण नाकृष्टः । येन परव्यवद्वारदर्शनमेव पराजितस्य निग्रहाय भवति, न राजा । एतच ऋणादानादिष्वेव द्रष्टव्यम् । ये तु स्तेनसाइसिकादयः कण्टकस्थानीयास्तान् राजा स्वयमेवावगम्य गृह्णीयात् । शेषं समानम् ।

नाप्यस्य पूरुष इति भ्रस्य राज्ञः पुरुषोऽधिकारी मनुष्यः॥ ४३॥

यथा नयत्यसृक्पातैम् गस्य मृग्युः पदम् ॥ नयेत्तथाऽनुमानेन धर्मस्य नृपतिः पदम् ॥ ४४ ॥

यदुक्तं न स्वयं दृष्ट्वाऽपि राजा सहसा कंचिदाक्रमेत वा निगृह्णीयात् ततः नर्मणाऽप्ये-तत्संभवति । कथं पुनरेतदवगन्तव्यम् किं परिहासकृतमेतदुत कोधाद्यनुबन्धकृत-मिति । स्रत स्राह स्ननुमानेनैति इज्ञातव्यम् । यथा सृगयुर्मृगव्याधो विष्वा सृगं नष्टं दृष्टिपथा इपकान्तं छिद्रनिसृतैरसृक्यातः स्रविद्धः शोणितैः पदं सृगस्य नयत्या-साद्यत्येवं राजाऽनुमानेन पराचे प्रत्यचे वाऽर्थकारणं निश्चिनुयात् । धर्मश्च कृतव्यवहारविषयस्तत्वावगमः । उक्तस्याप्यनुमानस्य पुनर्वचनं स्मृतिदाद्धार्थम् ॥४४॥

> सत्यमर्थं च संपरयेदात्मानमथ साक्षिणम् ॥ देशं रूपं च काळं च व्यवहारविधा स्थितः ॥ ४५ ॥

व्यवहारिवधे। व्यवहारकर्मणि स्थितः प्रवृत्तो न केवलं व्यवहाराचराणि संपश्येद्यावदेतद्दपरं सत्यादि । तत्र सत्यस्य दर्शनम् — यद्यप्यिष्ठित्रत्यिष्ठिनोरन्यतरेण शाली- नत्या परिपूर्णाचरं नाभिहितं तथापि यदि राजा प्रमाणान्तरतः पूर्वोक्ताद्वाऽनुमानादेव कथंचिदीहशोऽयमर्थे इति निश्चेतुं पारयेत् तदा तदाश्रयेश्लोपेचेत । श्रनेनैतन्न सर्वमुक्त- मिति । तदुक्तम् (या० व्य० १६) ''छलं निरस्य भूतेषु व्यवहारान्नयेन्नृप इति'

ध्यर्थस्य दर्शनम्— ध्रय्यशब्दो धनवचनः प्रयोजनवचनो वा। तत्र यदि महान्तम-र्श्वमासादयेत्तदा त्यक्वाऽप्यन्यानि राजकार्याणि ने।द्विजेत, व्यवहारेचणं कुर्यादेव। ग्रथवा यदि कश्चिद्व्यात्साचिभिर्थे एतस्माद्गृहीते।ऽन्येन वा सभ्येन तत्र निरूपियतव्यं यदे-तद्व्यवद्वारपदं यदि स्वल्पं न संभवति धन्यदृष्णम्। ग्रथ गुरु सभ्याः साचिषश्च दैन्यं गतास्तदा संभावनीयं प्रमाणान्तराच्च निश्चेतव्यम्।

एतच्चात्मानं साक्षिणं कृत्वा गवेषणीयम् । एतदुक्तं भवति । कण्टकशोधन-न्यायेन चारैश्चारयेत् । अथवाऽत्मानं संपश्येदात्मने।ऽवस्थां संपश्येत्कोशच्चयं महाको-शतां वा । अस्मिन् पचे साचिण इति स्वतंत्रं पदम् ।

देशस्य दर्शनम् —क्वचिद्रल्पोऽप्यथीं महत्त्वमासादयति, महानिष योऽन्यत्र स क्व-चिद्धघुभवतीति । एतहेशस्य दंशनम् ।

एवं कालोऽपि द्रष्टव्यः।

क्रपं व्यवहारवस्तुस्वभावः। तस्य गुरुलघुतां पश्येदिति।

ग्रन्यैस्तु व्याख्यातम् । सत्यार्थयोः सारफलतां पश्येदात्मानं साचिणं कृत्वा । एत-दुक्तं भवति । त्रर्थात्सत्यं गुरुत्वेन महाप्रयोजनत्वादुभयोलोंकसाधनरूपतयाऽऽश्रयितव्यम् । पूर्वस्त्यक्तव्योऽसारत्वात् । देशः स्वर्गीदिः स्रत्यसमाश्रयप्राप्यः । कालश्चिरं तत्र वासः। रूपं सुरूपं सुन्दरं मनोहरम्। एतदेव विपरीतम्। सत्यस्यागेन केवलार्थ-समाश्रयणात्॥ ४५॥

> सद्धिराचरितं यत्स्याद्धामि कैश्च द्विजातिभिः॥ तद्देशकुळजातीनामविरुद्धं पकलपयेत्॥ ४६॥

सन्तः प्रतिषिद्धवर्जकाः, सार्मिका विहितानुष्टायिनः। यद्यप्येक एव शब्द उभयमर्थं प्रतिपादियतुं शक्कोति तथापि भेदोपादानाद्विषयविभागेनैवं व्याख्यायते। तिर्यदाचिरतमनुपलभ्यमानश्रुतिस्मृतिवाक्यं तद्देशकुलजातीनां प्रकल्पयेदनुष्टापयेत्।
ग्राविरुद्धं श्रुतिस्मृतिभिरुपलभ्यमानाभिः। यदुक्तं "जातिजानपदान्धर्मान्" (४१)
इत्यत्र श्रोके देशकुलाद्याचारस्य प्रामाण्यं तस्यानेन विशेषः कथ्यते। ग्राम्नायेनाविरोधेन
तत्प्रमाणम्, न विरोधे तत्प्रमाणम्। तेन दृष्टार्थान्यपि ग्रामदेशराजकार्थाणि शास्त्राविरद्धान्यादरणीयानि, न विरुद्धानि। यथा क्वचिद्देश ऋणिक श्रात्मानं विक्रय्य धनं
दाप्यते। तच्च "कर्मणाऽपि समम्" इत्यनेन विरुद्धम्। ग्रान्यच्च श्रोकेन
दर्शितम्। श्रन्यस्य त्वाचारस्य शिष्टसम्बन्धितयैव प्रामाण्यमुक्तम् "श्राचारश्चैव साधूनाम्" इति। न च तद्विरुद्धार्थसमाचरणेन साधुत्वमुपपद्यते। तस्माद् यन्नादृष्टाय
तद्विषयोऽयमुपदेशः।

त्रान्तरे धार्मिकै: सद्धिक्वियेदविषद्धं श्रुत्या स्मृत्यन्तरेण वाऽऽवर्यते तहेशान्तरेऽपि राजा प्रकल्पयेत्। यथोद्वृषभयज्ञादय उदीच्येषु प्रसिद्धास्ते
प्राच्येदीचित्र्यात्ये: प्रतीच्येश्रानुष्ठयाः। क्रतः। स्राचाराद्धि स्मृतिरनुमातव्या। स्मृतेः
श्रुति:। सा च यद्येवमनुमीयते—'उदीच्येरेतत्कर्तव्यमिति' तत्र तद्धितस्य बहुष्वर्थेषु
समरणात्तत्र जातस्तत्र भवस्तत स्रागतस्तमभिप्रस्थितः शेष इति चैतस्य लच्चणविकारोभयक्पत्वादन्येष्वप्यर्थेषु प्रतिपदमनुपातेषु तद्धितस्मरणात्रास्त्युदीच्यो नाम य उदीच्यशब्देन निवर्त्येत। ततश्च पुरुषमात्रेणैतत्कर्तव्यमित्यापति। देशसमाख्याया नियतिमित्तत्वाभावेनानियामकत्वात्। स्रथैवं वाक्यमनुमीयत—'उदीच्यां जातेन तहेशवासिना वाः
तद्पि व्यभिचारि। तत्र जाते।ऽपि नान्यत्र करे।ति, तिन्नवास्यप्यन्यत्र जाते। न करे।त्येव।
स्रथेदरशाभिजनस्तित्रवासी चेति—नित्यत्वाद्दभिजनिवासयोस्तदपि न युक्तमेव। न
हि जातिगुणगोत्राणोवाभिजननिवासौ नित्यै। तस्मान्नित्यस्य कस्यचिदनुष्ठातृणामवच्छेइकस्यानुपपत्तेः सर्वविषया धर्माः। न देशधर्मा नाम केचन सन्ति। स्रनेनैव न्यायेन
कुल्लधर्मा स्रपि।

कथं 'वर्षि देशधर्माः कुन्नधर्मा' इति च स्मृतिकारैर्भेदेन व्यपिद्यन्ते।

िश्रष्टमः

डक्तं दृष्टार्था नियता व्यवस्था । तत्र धर्मस्तस्य च नियम डपपद्यत इति डक्तम् । कुलं च गोत्रैकदेश: । यस्तु इत्स्नगोत्रधर्मी—यथा 'न वासिष्ठा वैश्वामित्रै: सम्बङ्गीयु-रिति?—स नित्यत्वाद्गोत्रव्यपदेशस्य नित्यएवेति विरम्यते ॥ ४६ ॥

श्रथमणार्थिसिद्धचर्थमुत्तमर्णेन चोदितः॥ दापयेद्धनिकस्यार्थमधमणादिभावितम्॥ ४७॥

किमुत्तमर्थवचनादेवासौ दापियतव्यः नेत्याइ विभावितिमिति। यदा निश्चितेन प्रमायोन धारयतीति प्रतिपद्यते। श्रयवा विभावितः स्वयं प्रतिपत्रः। यता विप्रति-पत्रस्य वद्यति 'श्रपह्ववेऽधमर्थस्येति' (५२)। कथं पुनः स्वयं प्रतिपत्रो विभावित इत्यु-च्यते। नैष देषः। विस्मर्थो स्वहस्तलेख्यादिना स्वयं प्रतिपत्रश्च भवति। विभावित-श्चाप्रतिपन्नश्च जानाने।ऽपि मिथ्याप्रतिपन्नः॥ ४७॥

यैर्ये रुपायैरर्थ स्वं प्राप्तुयादुत्तमर्णिकः॥ तैस्तैरुपायैः संगृह्य दापयेद्धमणि कम्॥ ४८॥

नेहाप्राप्तार्थां दुत्तमर्थाद्वाहे भागं वन्यत्यधमर्थाहण्डम्। तत्र स्वभागतृष्याया राजान जपायान्तरेख धनमार्गणं धनिकानां कारयेयुरतस्तित्रवृत्त्यर्थमिद्युच्यते । येथेवेन्यमार्थे- कपाये: स्वधनं पूर्वप्रयुक्तमुत्तमर्थो स्वभेत तेस्तिरधमर्था दापयेत् । संगृह्य स्थितिकृत्य । अनेनैवोपायेनैतस्मादेतस्त्रभ्यत इत्येतिन्निश्चित्येत्यर्थः । अधवाऽतुकूलसुपस्नात्वनं संग्रहः । उत्तमर्थ एव उत्तमर्थिकः । उत्तमं च तद्द्यं चेत्तमर्थम् । तदस्यास्तीत्युत्तमर्थिकः । 'अत इनि उनाविति'' (पा० ५ । २ । ११५) रूपम् । एविमतरोपि । वृद्धिलाभार्थे प्रयोगविषयं धनस्यम् । द्वौ च तस्य सम्बन्धिनौ प्रयोक्ता प्रद्वीता च । प्रयोजकस्य च तत्—'उत्तमं' भवति । स्वतन्त्रो धनदाने प्रसादाने च । इत्रस्य स्रोपचयदानाद्वद्वायाम-

त्वाच 'श्रधमत्वम्'। व्युत्पत्तिमात्रं त्वेतत् । रूट्यैव त्वेती प्रयोक्तृत्रहीत्रोर्वाचकी । के पुनस्तत्रोपाया इत्येतत्प्रदर्शनार्थ उत्तरश्लोक: ॥ ४८॥

धर्मे ए व्यवहारेण छलेनाचरितेन च ॥ प्रयुक्तं साधयेदर्थं पश्चमेन बलेन च ॥ ४९ ॥

तत्र धर्मस्कन्धकरीत्या स्तोकं स्तोकं प्रहणमिदमद्य इदं श्व इदं परश्वः—यथा कुटुंबसंवाहोऽस्यैवं वयमपि तव कुटुंबभूताः संविभागयोग्या इत्यादि पठितप्रयोगो धर्मः । यस्तु निःस्वः स ट्यवहारेण दापियतव्यः ध्रम्यत्र कर्णोदकवद्धनं दत्वा कृषिवाणिज्यादिना व्यवहारियतव्यम् । तत्रोत्पन्नं धनं तस्माद्भहीतव्यम् । यस्तु 'व्यवहारो' राजनिवेद्यस्य सर्वोपायपरित्तये योज्यत्वाद्धल्पप्रहणेन च गृहीतत्वात् । यस्तु साचान्न ददाति विद्यमान-धनोऽपि स छलेन दापियतव्यः । केनचिदपदेशेन विवाहोत्सवादिना कटकाद्याभरणं गृहीत्वा न दातव्यं —यावदनेन तद्धनं न दत्तम् । प्राचितिमभोजनगृहहारोपवेश-नादि । बलं राजाधिकरणोपस्थानम् । तत्र राजा साम्नाऽप्रयच्छतं निगृह्य च प्रपीड्य दापयतीति । नतु स्वगृहसंवंविधनादि 'बलं', यतः ''प्रकृतीनां वलं राजा'' इति पठ्यते ध्रस्मिन्नेव प्रसङ्गे उश्चनसा । ध्रम्ये तु राज्ञ एवायमुपदेश इति वर्णयन्ति राजधर्म-प्रकरणात् । राजा ज्ञापित चपायैरेनं दापयेत्पराजितं स्वयं प्रतिपन्नं च । न तु स्वद्याऽ-वष्टभ्य सर्वस्वं धनिने प्रतिपादनीयः । यत उभयानुमहो राज्ञा कर्तव्यः । सर्वस्वाहाने चाधमर्णस्य कुटुंबोत्सादः स्यात्से।ऽपि न यक्तः । चक्तं हि

''नावसाद्य सनैर्दाप्यः काले काले यथे। ह्यम् । ब्राह्मणस्तु विशेषेण धार्मिके सति राजनि'' इति ।

तस्मात्किचनवृद्धमा संदापनीयः। कुदुम्बादिधकधनसंभवे सर्वे दापनीयः। सर्वासंभवे च 'कर्मग्राऽपि समं कुर्योत्' इति। अन्यस्मिन्व्याख्याने छत्ताचारै। राजानमञ्जापियत्वा न कार्यो।। ४-६॥

> यः स्वयं साधयेदर्थमुत्तमर्णोऽधमर्णिकात् ॥ न स राज्ञाऽभियोक्तव्यः स्वकं संसाधयन्धनम् ॥ ५०॥

चक्तस्यैवार्थस्य स्पष्टीकरणार्थः ऋोकः। न छलादिनोपायेन स्वेच्छयोत्तमर्गोऽधम-ग्राद्धनं संसाधयन् राज्ञा किंचिद्वक्तव्यः—'मामविज्ञाप्य किमित्यसादाभरणादि स्वधन-संशुध्यर्थं व्याजेन छदाना गृहीत्वा कि नास्मै प्रतिप्रयच्छसीति'॥ ५०॥

> श्चर्येऽपव्ययमानं तु कारणेन विभावितम् ॥ दापयेद्धनिकस्यार्थः दण्डलेशं च शक्तितः ॥ ५१ ॥

सत्यि विभावके प्रमाणे ये। न स्वयं प्रतिपद्यते न तस्य छलाद्युपायप्रयोगः कर्तव्यः। किंति राजैव तेन ज्ञापियतव्यः। तत्र राज्ञाऽऽकारितेऽ स्णेऽपव्ययमानम-पहुवानं—नास्मे किंचन घारयामीति वदन्तं—कार्णेन साचिलेख्यभुक्त्यात्मकेन वि-भावितं घारयामीति प्रतिपादितं दापयेदुत्तमर्णाय धनम्। दण्डलेशां च स्वल्पं दण्डं दण्डमात्रमित्यर्थः। अन्यत्र दशमं भागं वच्यति। यस्तु तावद्दातुमशक्तः सोऽल्पमिप दशमाद्रागाद्दण्डं दापियतव्यः। अथवा यः प्रमादात्कर्यचिद्विस्मृत्यापजानीते तस्यायं यथाशक्ति दशमभागाल्पते। दण्डः। कार्णं प्रमाणं त्रिविधम्। तदन्यैरिह संभवतीति परिगणितम्। तथा चाहः—

"यत्र न स्यात्क्वतं पत्रं साची चैव न विद्यते। न चोपलंभः पूर्वोक्तो दैवी तत्र क्रिया भवेत्॥" इति॥ ५१॥ श्रपह्रवेऽधमर्णस्य देहीत्युक्तस्य संसदि॥ श्रभियोक्ता दिशेदेशं कारणं वाऽन्यदुद्दिशेत्॥ ५२॥

यदा राज्ञा प्राड्विवाकेन वा संस्रिद व्यवहाराधिकरणादिदेशे देशुत्तमणीय धनमिति उत्तरस्यापहृते। प्रवापः अधमेण भवति तदाऽभियौक्ता धनस्य प्रयोक्तोत्तमणी दिशेद्देशं साचिणं प्रमाणभूतं निर्दिशेत्। अन्यद्वा कारणं लेख्यादि। देशशब्देन लच्चया धनप्रयोगप्रदेशवर्तिनां साचिणामुपादानात् कारणशब्दः सामान्यशब्दोऽपि गांबलीवर्दवत्साचिव्यतिरिक्तं लेख्यादिकारणमाचब्दे। ततश्च पाठान्तरं "कारणं वा समु-दिशेदिति"। अस्याप्ययमेवार्थः।

ष्मयवाऽयमन्यः पाठः 'श्रमियुक्तो दिशेदेशमिति'। अयं चाऽर्थः। यत्राधमणी देहीत्युक्तः प्रतिजानीते 'सत्यमेव धनं गृहीतं प्रतिदत्तं तु तत्' इति यदसावभियोक्ताऽऽसीत्स एवाभियुक्तः संवृत्तः। स चाभियुक्तः संदिशेदेशम्—'किस्मिन्देशे त्वया मे प्रतिदत्तम्'। कार्लं च निर्दिशेत्। देशयहणस्य प्रदर्शनार्थत्वात्। कार्णं वा समुद्दिशेत्। 'श्रस्ति भोः किं कार्णं तव प्रतिपादने तत्समुद्दिश' इत्येवं ब्रूयात्। अथवा दिशेदेशम्—यत्त-सिमन्काले नार्हे साद्त्यादिप्रदर्शनं कार्णं वेति। वाशब्दः चशब्दस्य स्थाने॥ ५२॥

अदेशं यश्च दिशति निर्दिश्यापह्नुते च यः ॥ यश्चाधरे।त्तरानर्थान्विगीतान्नावबुध्यते ॥ ५३ ॥

डक्तमेवाधमर्थेऽपहुवाने धनिना राजा ज्ञापितव्यः। ईटशो च ज्ञापना कर्तव्या। 'झिरेमन्देशेऽस्मिन्काल इदं धनिमयद्वैतेन मत्सकाशाद्गृहीतम्'। स च पृष्टो भावयित— 'नैतिस्मिन् देशेऽहमभवं योऽनेन च प्रहणकाल डपदिष्टः' तदा देशे दिश्यते। ध्रषवा देश-धाचियो व्याख्यातास्तान्साचियो देशकालावसंभवते। निर्दिशति। निर्दिश्य देशादिक- मपजानीते 'नैतन्मया निर्दिष्टमिति'। यश्चाधरे त्तरानर्थान्धे रस्यानै। परिष्टाश्च विगीतान्विरुद्धानभिहिता तावबुध्यते। यहा पूर्व वक्तव्यं तत्परस्माद्वक्ति यत्परत-स्तत्पूर्व क्रमभेदं च वचनगतमात्मनो नानुसंधत्ते। 'हीनः स इति निर्दिशेदिति' सर्वेत्र क्रियानुषङ्गो भविष्यतीति ॥ ५३॥

> अपदिश्यापदेशं च पुनर्यस्त्वपधावति ॥ सम्यक् प्रशिहितं चार्थं पृष्टः सन्नाभिनन्दति ॥ ५४ ॥

पूर्वेणार्धेनोक्तस्यार्थस्य निगमनम् । उत्तरेणानुक्ताऽर्थ उच्यते । यदुक्तं "श्रद्देशं यश्च दिशति निर्दिश्यापहृते च यः" इति स एवार्थः स्वपदिश्योत्यस्य । स्रादेश स्वापदेशः । तमपदिश्य कथित्वा पुनः पश्चादपधावत्यपसरित—'नैते। देशकाली मम निश्चिताः । यावत्सुदेशकालीऽवधारयित तावद्दयं महामिति' पश्चाद्ववीति । सोऽपि तस्मादर्थाद्वीयते ।

सम्यक् प्रणिहितं चार्यमनाकुलं निश्चितमुक्तं तदा पृच्छाते तदाऽनेनोक्तं तत्र किं त्रवीषि केन वा प्रमाणेन स्वपचं साधयसीति पृष्टो न संधत्ते कथान्तरं प्रस्ताति— 'विचारावसानेन किल मे पराजयो भवतीति कालमुपिचपामीति'—तस्यापि पराजय एव। श्रथवाऽपदेशो व्याजस्तमपदिश्योपन्यस्य योऽपसरत्यधुना मे महती पीडा समुत्पन्ना न शकोमि प्रतिवक्तमलीकादिना वा प्रस्थितः सोऽपि हीयते ॥ ५४॥

> त्रसंभाष्ये साक्षिभिश्र देशे संभाषते मिथः॥ निरुच्यमानं प्रश्नं च नेच्छेद्यश्चापि निष्पतेत्॥ ५५॥

श्रसंभाषणाहें देशे गहरादे। साक्षिभिः सह संभाषत एकाकी तद्धेदाशङ्कया। निरुच्यमानं पृच्छामानं निरूप्यमाणं वा प्रश्नं विचारवस्तु नेच्छिति—किंचिद्राज-कार्यमुद्दिश्य राजपुत्रामात्याद्यनुप्रहेण च काललाभं करोति। यश्चापि निष्पतेत्। वच्यमाणमेव क्रियापदं 'स हीयत' इति। यदेवोक्तं 'पुनर्यस्त्वपधावतीति' स एवार्थः 'यश्चापि निष्पतेदिति'। पुनर्वचने प्रयोजकमुक्तम्। श्रत्यन्तपौनरुक्त्यं मा भूदिति कश्चिद्विशेष श्राश्रयित्वयः॥ ५५॥

ब्र्हीत्युक्तरच न ब्र्यादुक्तं च न विभावयेत् ॥ न च पूर्वापरं विद्यात्तस्मादर्थात्स हीयते ॥ ५६ ॥

डकार्थ एव रह्नोकोऽयं रह्नोकान्तरैह श्यते । पुनर्वचने च प्रयोजनमुक्तम् — 'बहु-इत्वोऽपि पथ्यं वेदितव्यमिति' । अत्तरार्थस्त्वर्थिना निःशोषिते पूर्वपत्ते प्रतिवादी 'ब्रूह्मस्मि-न्वस्तुनीति' पृष्टो यदि न ब्रूयात्पुनःपुनः पृच्छामानोऽपि । यो हि सम्यगुत्तराभावान्मि- ध्योत्तरवादित्वादमुनैव मे पराजयो भवित तृष्णींभृतस्य तु मे संशय एव पराजये इत्यनया बुद्धा नेत्तरं दद्दाति । सोऽपि हीयते । वच्यित चात्र कालावच्छेदम् "न चेत्त्रि-पचात्प्रब्रूयादिति" (५८)। सद्यो ह्याकृष्टस्य पूर्वपचार्थानववेध्यादुत्तराप्रतिपत्तेर्युक्तं कालहर्याम् । स्रत्र च दिवसैः पच्चिभिर्दशिभिर्द्धादशिभवेषद्भदतिक्षपचसमाप्तिः न त्वियन्तं कालं तृष्णींभाव एव । यश्चातोऽधिकः कालः—'संस्थितोऽपि कचित्संवत्सरं प्रतीचेताप्रतिभायामिति' (गैतिम १३।२८)—न युक्तमादर्तुं यतोऽप्रतिभा यदि प्रतीचानकारणं सा चेत् संवत्सरादृष्ट्यं भवतीति किमित्यकारणम् । न चैष नियमः केनचित्प्रकारणावगम्यतेऽप्रतिभावतः संवत्सरेण प्रतिभा भवतीति । तस्माचावन्त्येवाहान्युपेचा युक्ता यावद्धिः पूर्वपचार्थावथारणं भवत्युक्तरं च प्रतिभाति । एतच्चामुकस्य मन्दिथयोष्येता-वन्मात्रैरहोभिभवतीति नाधिकं कालमुपेचणीयम् ।

पूर्वपाचिकस्य तु तदहरेव स्वार्थविनिवेशनं युक्तम् । यत इदमेष मे धारयतीदं वाऽनेन ममापकृतिमिति निश्चितं तस्य भवति । स्वेच्छया द्यसौ प्रवर्तते । केवलं तस्मै स्वपचमा-वेदयते किमित्यनिश्चितः स्वार्थो भवति । उत्तरपाचिकस्त्वविदितसंबन्धस्तदानीमेव राज-पुरुषैरानीयमानः कथमिव स्वपरपचौ निश्चिनुयात् । पचद्वयनिरूपणं हि तदस्य तदानीमे-वापति । नान्यथोत्तरपाचिको भवति । तस्मात्पूर्वपाचिकस्य साध्ये वस्तुनि तदहःपूर्व-पचसमाप्तिद्विदिवसलाभो वा । उभाविष चैतौ पचौ स्मृत्यन्तरपरिगृहीते । तथा द्याह—"सुनिश्चितवलाधानः पूर्वपचो भवेत्सदा।दशाहं द्वाशाहं वा स्वपचं परिशोधयेत् ॥" इति॥ तथेदमपरम् (याञ्च० व्य० ७) "ततोऽर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम् ।"

या तु संवत्सरपरीचा सा मूलासंभवादप्रमाणम्। न हि व्यवहारस्मृतावष्टकादि-वद्वेदमूलता शक्यते व ुम्—श्रकार्यरूपत्वादर्थस्य। प्रमाणान्तरविषयत्वे च तदसंभवः प्रतिपादितः।

एषाऽिप पूर्वपचोपेचा न सर्वत्र । यत उक्तम् (याज्ञ० व्य० १५)

"साहसस्तेयपारुष्यगाभिशापात्यये स्त्रियाम् । विवादयेत्सद्य एव कालोऽन्यत्रेष्ट्छया स्मृतः ॥" इति ।

साहसादै। हि चिरमुपेच्यमाग्रेऽपरमाराध्तुयात्। ध्रतः सद्यो विवादे। विधीयते। न चात्रास्मृत्यादयोऽतुत्तरहेतवः संभवन्ति। साहसादिकारग्रं हि तदानीमेव राजानं वेदयेत्। तीत्रसंवेगता हि तत्र भवति। वस्त्राद्यपद्योग्यां रागशङ्का भवति। साचिग्रस्तत्र यद्यच्छया संनिहिता श्रापि भवन्ति। ते हि देशान्तरं गता नामजात्या-दिभिन्ने विद्यायन्ते। ततः स्वाभाविकप्रमाग्याभावः।

किंच ऋगादानादिषु कदाचिदितरेतरं संदधते। न तत्र राज्ञे। इस्तप्रचेपः। प्रायेण च संशुद्धौ नानुसृतिरुपयुज्यते तदा कियइत्तमिति। साइसकारी तु राज्ञाऽवश्यं निमहीतन्य इतरेण संधीयमानोऽपि। तस्माद्यणादिषु कालहरणं साइसादिषु सद्य इति स्थितम्। तदुक्तम्—

"गहनत्वाद्विवादानामसामर्थ्यात्स्मृतेरिप । ऋग्रादिषु हरेत्कालं कामं तत्त्वबुभुत्सया ॥"

यदा संकुलः पूर्वपत्तो भवति तदा गहनत्वान्न शक्यते महीतुम् । ध्रनाकुलो विद्धप्त-कमोऽपि गृहीतः प्रतिवचनकाले महत्वान्न शक्यते सर्वेश स्मर्तुमिति स्मृत्यन्तरस्यार्थः ।

उत्तं च न विभावयेत्। साध्यं वस्तु निर्दिश्य न साधयित साधनस्याभावात्, विपत्ते वा भावात्।

न च पूर्वापरं विद्यात्। डक्तमेतत्। तस्मादशाद्वावहारवस्तुनः स हीयते पराजितो भवतीत्रर्थः॥ ५६॥

> ज्ञातारः सन्ति मेत्युक्त्वा दिशेत्युक्तो दिशेन यः ॥ धर्मस्थः कारणैरेतैईानं तमिति निर्दिशेत्॥ ५७॥

चातारः सानिणः पुरुषा मम सन्तीत्युक्त्वा यदोच्यते कथ्यतामिति तदा तृष्णीक श्रास्ते—न तान्देशनामजातिभिर्विशेषणैः कथ्यति—तदा एतैः प्रत्येकं पूर्वमुक्तैः कारणीरिह हीनाऽसा व्यवहाराद्श्रष्ट इति । धर्मस्यो धर्माधिकरणस्थः प्राड्विवाको निर्दिशिन्निश्चतं त्रूयाज्जितोऽयमिति । यथैव विपत्तवाधकप्रमाणावृत्त्या पराजय एवं खपत्तसाधनाभावादिषि । श्रभावनिश्चयश्च पुनः पुनरवसरेऽनुपन्यासात्कारणान्तरस्य चानुपन्यासेऽभावादिति ।

चातार इति तृत्रन्तमेव । तत्रेदमिति द्वितीयान्तं युज्यते । "खलर्थतृनामिति" (पा० सू० २।३।६६) षष्टीनिषेघात् ।

होनं तिमिति द्वितीयान्तः पाठः । द्वितिशब्दः प्रकारार्थो द्रष्टन्यः । एभिरुक्तैः प्रकारैरन्यैश्चैवंविधैर्द्यानं तिन्निर्दिशेत् । यदा तु वाक्यार्थपरामर्शः तदा हीने।ऽसाविति पाठः । वाक्यार्थस्य कर्मत्वाद्द्वितीयाया स्रभावः ।

एते पराजयहेतवः । न त्वाकारेङ्गितादिवद्भाभिचारिषाः । यो हि पुनः पुनर्विचारा-वसरे न सन्निधीयते संनिहितो ने।त्तरं प्रतिवक्ति तत्र निश्चितमिदं भवित नास्य जयहेतु-रस्तीति । यदि च सर्वदैवानुत्तरवादिनं न पराजयेद्राजा तते। व्यवस्थाभङ्ग श्वापद्यते । पौर्वापर्यानववे।धस्त्विङ्गतादिवद्ष्ष्टव्यः । यः सर्वकालं वाग्मी प्रगल्भः प्रतिपत्तिमां- स्त्रस्येङ्गितादयोऽन्यथाभवंतः पराजयहेतौ प्रभाषान्तरेगानिश्चितेऽपि लिङ्गदर्शनस्थानीया उपाद्वत्वका भवन्ति ॥ ५७॥

> श्रभियोक्ता न चेद्ब्र्याद्बन्ध्यो दण्ड्यश्च धर्मतः ॥ न चेत्त्रिपक्षात्पब्र्याद्रमं प्रति पराजितः॥ ५८॥

श्रमियोक्ताऽर्थी राजान्तिकं कञ्चन पुरुषमाहूय यदि व्यवहारपदं न कथयित तदा निष्प्रयोजनाद्भन्थ्या दण्ड्यप्रच। दण्डवन्धने दण्डपरिमाणे च गुणवत्तां प्रत्यर्थिन श्राह्वानेन च हानिमपेच्य कल्पनीयानि। श्रतस्तदहरेवार्थिना विवदितव्यम्। प्रत्यर्थी तु न चेत्विपक्षाद्श्र्यादित्यर्थः—तदा नासौ दण्ड्यो बन्धयितव्यो वा। किं तद्दीयता कालेनोत्तरे सत्यपराजित एव।

धर्म प्रति । धर्मत एवायं पराजयो न छल्लिस्ट्यर्थः ।

चिपक्षादिति पात्रादिषु द्रष्टव्यस्तेनेकाराभावः । त्रर्थतत्त्वमस्य स्रोकस्यास्माभिः प्राङ्निकृपितम् ॥ ५८ ॥

> या यावनिह वीतार्थं मिथ्या यावति वा वदेत् ॥ तै। नृपेण हाधमंत्रौ दाप्यो तद्द्रिगुणं दमम् ॥ ५९ ॥

येन पश्चसहस्राणि दत्तानीति प्रमाणान्तरात्रिश्चितं—लेख्यादै। तु करणे 'दश'समारोपितानि—प्रमाणान्तरं संवत्सराख्यमिति निश्चत्येदमपश्यत्केवलेन लेख्यप्रमाणेन
सर्वत्र प्रवर्तमानः—छलव्यवहारीति द्विगुणं दण्ड्यः। यस्य तु विस्मृत्याऽप्यन्यथाप्रवृत्तिराशङ्करते तस्य दशकं शतम्। पविमत्तरस्यापि। न तु सर्वापह्नवे दशमाग एकदेशापह्नवे
द्विगुणमिति। किन्तु शाड्यादन्यथाप्रतिपद्यमानौ द्विगुणं दण्ड्यो। विस्मृतिदारिद्रप्राभ्यां
दण्डमुत्तरम्। यावन्तमर्थमपह्नुवीतापजानीतेऽधमणः—सिय्या यावति
विपरीतं धनं यदेवुत्तमणः—तावुत्तमणांधमणांवधमज्ञो। तद्द्विगुणं दमम्।
तदित्यपह्न्यमानधनपरामर्शः। यावदपह्नुतं ततो द्विगुणं दमो दण्डः। ग्रधमिज्ञपहणाच लिङ्गात्रिश्चतळलविषयोऽयं दण्ड इत्युक्तम्॥ ५६॥

पृष्टाऽपव्ययमानस्तु कृतावस्थो धनैषिणाः॥ इयवरैः साक्षिभर्भाव्यो तृपत्राह्मणसन्निधौ॥ ६०॥

यः कृतावस्य आहूते। भियुक्तो गृहीतप्रतिभूश्च राजसकाशे प्राड्विवाकेनान्यैर्वी पृच्छाते किमस्मै धारयसि नेति पृष्ठः सञ्चपव्ययते प्रद्वते । धनेषिणा स्वधनं पूर्व- प्रयुक्तमात्मनः साधियतुमिच्छता । साक्षिभिर्भाव्या विप्रतिपन्नः प्रतिपादियतव्यः ।

इयवरैः । 'त्रय अवरे येषां तैस्त्रवरैः । अवरमपचयातिशयमाह । यदात्यन्तं न्यूनास्तदा त्रयः स्युः । अन्यथा त्रिभ्य ऊर्ध्वम् । नृपब्राह्मणसिन्धाविति । "नतु च तेषामेव यैन्यायः प्रारब्धस्तत्र तत्सित्रधान एव साचित्रशः प्राप्तः । किमनेन नृपब्राह्मणसित्रधाविति ।" नैवम् । प्रमाणपुरुषप्रेषणेनापि साचित्रश्र उपपद्यत इति । साचात्प्रष्टन्य इति पुनर्वचनम् ॥ ६० ॥

यादृशा धनिभिः कार्या व्यवहारेषु साक्षिणः ॥ तादृशानसंप्रवक्ष्यामि यथा वाच्यमृतं च तैः ॥ ६१॥

साचित्वचयोपन्यासः श्लोकः। याद्व्याः साक्षियो यज्ञातीया यद्गुययुक्ताश्च धनिस्तित्तमर्येव्यवहारेषु धनप्रयोगादिषु कर्तव्यास्ताद्व्यान्वच्यमायोन कथि- ज्यामि। यथा च चटतं सत्यं वाच्यं वक्तव्यं पृष्टैः सद्भिस्तैः —पूर्वोह्न इत्यादि— तमिप प्रकारं वच्चामीति ॥ ६१॥

यहिएः पुत्रिखा माळाः क्षत्त्रविट्शुद्रयोनयः ॥ अथ्यु काः साक्ष्यमहिन्त न ये केचिदनापिद् ॥ ६२ ॥

कृतदारपरिप्रहा मृहिणः । गृहशब्दो दारेषु वर्तते । ते हि खकलत्रपरिभवभयात्र कूटमाचरित । द्यात्मिन केचित्रिरपेचा द्यपि भवन्ति । द्यन्यदेशान्तरगमनेनात्मानं रचिष्याम इहैव च कचिद्गुप्ता भविष्यामे। धनं मित्रं वाऽर्जयाम इत्यनया बुद्ध्या द्यन्तमिप वदन्ति । कुटुम्बिनस्तु खकुटुम्बभयात् क वाऽत्मानं न परिरच्चिष्याम इति दृरं कृत्वा कुटुम्बस्य सापेचतया राजदण्डभयात्रान्यथा प्रवर्तन्ते ।

पुचिषा इति पुत्रस्नेहात्पुत्रिषाः। अपुत्रदारश्च साचिप्रश्नकाले साध्वाचारे।ऽपि कदाचित्र सन्निहितो भवति । स हि नैकस्मिन् देशे आस्थानवान् भवति ।

एवं मौला स्रिपि व्याख्येयाः। मौला जानपदास्तदेशाभिजनाः। ते हि स्वजन-क्वातिमध्ये पापभीरुतया न मिथ्या वदन्ति। 'मूलं' प्रतिष्ठा—सा येषामस्ति ते मौलाः। अर्थकथनमेतत्। तद्धितस्तु भवार्थ एव कर्तव्यः। यो हि यत्र भवः सोऽपि तस्यास्तीत्यविरुद्धम्।

सत्रविद्यूद्रये नियः । न त्राह्यणः । सर्वदा ह्यस्याध्ययनाध्यापने विहिते, ग्रन्वहं वाऽिमहोत्रहोमः । तत्र दूरस्थे राजिन धर्मोपरोधोऽस्य मामृदित्यसा न कर्तव्य-तयोपादीयते । यद्यव्छयाऽवगतार्थस्तु साद्त्यन्तराभावे गरीयसि कार्ये मुख्यतमः स साचाे । तथा च "त्रूहीति त्राह्मणं पृच्छेदिति" साचिप्रश्रो भविष्यति (प्र)। -योनिशब्दः प्रत्येकमभिसंवध्यते । चत्रं योनिहत्पितः कारणमस्यासी 'चत्रयोनिः'

चित्रयजातीय इत्यर्थः। चत्राद्वा योनिर्जन्मास्येति पञ्चमीति योगविभागात्समासी-ऽत्युक्तः। श्रर्थिना यदेकिं भवन्त्येते मम साचिषः तदा साचिकर्मीष योग्या भवन्ति। ये तु स्वयमागत्य साच्यं दहति न ते साचिषः।

स्नापदि। 'स्रापत्'साच्यन्तराभाव इति केचित्। तदयुक्तम्। विसंवाद-कत्वमसाचित्वे कारणम्। तत्संवादकान्तराभावे नापैति। न वयं स्नूमः—प्रतिषिद्ध-साचिभावा विद्यमानानृताभिधानहेतवोऽर्धसंबन्ध्यादयो वाऽस्यामवस्थायां प्रतिप्रसूयन्ते— किं तिहि येषां कदाचिदाहूयमानानां धर्मविरोधो भवति श्रोत्रियादीनां तेषामविद्यमाने-ब्वन्येष्वनुभूतार्थानामिदं प्रत्यनुज्ञानं न पुनरनृतानाम् ॥ ६२॥

> त्राप्ताः सर्वेषु वर्षेषु कार्याः कार्येषु साक्षिणः ॥ सर्वधर्मविदेाऽछुब्धा विपरीतांस्तु वर्जयेत् ॥ ६३ ॥

स्मान्य स्रविसंवादका यथादृष्टार्थवादिनः येषां लोको विप्रलम्भकत्वं न संभावयति—धर्मानुष्ठानपरा ये ख्याताः। सर्वधर्मविद श्रौतं स्मार्तमाचारिन्हृढं च सर्व धर्मम्—इइ नरकः फल्लमिइ स्वर्ग इत्येवं निरवशेषं—जानन्ति ते ह्यनृताभिधाने नरकं पश्यन्तो विभ्यति।

प्रालुब्धा उदारसत्वा न खल्पं धनं बहु मन्यन्ते।

एकैकस्य समस्तानि सर्वाणि विशेषणानि —सान्तिक्रियायां गुणभूतत्वाद्गुणो च साहित्यस्य विविचतत्वात्।

सर्वेषु वर्गेष्विति । सर्वकार्येषु न जातिनियमे। इत्तोत्युक्तं भवति । यत्पुनर्जा-तिन्यवस्थावचनं तदुपरिष्टाद्वस्थामः । तदेतदुक्तं भवति । सर्वेः कार्थिभिः सर्वे वर्गा यथासंभवं सान्तिगः कर्तन्थाः ।

कार्येषु ऋणादानादिषु।

यथोक्तलचणात् विपरीतांस्तु वर्जयेत् । यद्यपि विशिष्टेष्वभिहितेषु तद्विपरीतानां प्रसङ्ग एव नास्ति तथापि लैकिकोऽयं पर्युदासः। प्रायेण हि लौकिका ग्रन्यं
विधायान्यं तद्विपरीतं निषेधयन्ति । तथा च भवन्ति वक्तारः—'क्रिया हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्यमिति'। किंचाविसंवादकत्विमद्द प्रधानं साचिलचणम् तच न विधिमुखेन
शक्यावसानम्, किन्तु विसंवादकरणाभावमुखेन । न हाविसंवादकत्वं प्रत्यचहत्रयम् ।
तद्वि यथार्थाभिधानम् । श्रोत्रप्राह्ये च वस्तुनि कृतः प्रत्यचा यथार्थनिश्चयः। प्रत्यचत्वे हि नैव साच्यवगमोऽन्विष्यते । न च सर्वत्र परीचे वस्तुनि शब्दावगम्ये प्रमायान्तरसंवादसंभवः । तस्माद्यानि भूयस्त्वेन मिथ्याभिधानकरणत्या हन्दानि तद-

भावनिश्चयेनाविसंवादकत्वमनुमीयते । धतस्तत्प्रदर्शनार्थोऽयमुपक्रमे। विपरीतांस्तु वर्जयेदिति ॥ ६३ ॥

नार्थसम्बन्धिना नाप्ता न सहाया न वैरिणः ॥ न दृष्टदेशाः कर्त्तव्या न व्याध्यार्ता न दृषिताः ॥ ६४ ॥

तानीमानि संभाव्यमानिमध्याभिधानकरण्यत्वेन पठ्यन्ते ।

तत्रार्थसम्बन्धिन उत्तमण्धिमण्चाः। उत्तमण् ह्यधमण्वचनेन पराजीयमाना-स्तदानीमेव रोषावेशवशतः स्तंभयन्ति धनं प्रत्यादातुमधमण्म्। ध्रतोऽसौ सिन्निहित-धनिकचित्तमनुवर्तमानः तदनुगुणं वक्तुं शक्तोति। तस्मादसौ न साचो। उत्तमणोंऽपि निर्धनेऽधमणें व्यवहारजयाच धनप्राप्तौ मह्यमयं प्रतिदास्यतीत्रनया बुद्ध्या कदाचित्त-त्यचानुगुणं वक्तीति सोऽप्यसाची।

श्रथवाऽर्थः प्रयोजनं यस्य साचिणो विवादिभ्यां किंचित्प्रयोजनं साध्यं, तेन वा तयोः, स उपकारगन्धात्र साची। यो वा व्यवहारगतेनार्थेन समानकतः। इत्येवं-प्रकारार्थसम्बन्धिनः।

स्राप्ता मित्रवान्धवतया कार्याभ्यन्तराः पितृन्यमातुलादयः । सहायाः प्रतिभूप्रभृतयः । वैरिणः प्रसिद्धाः । द्वृष्टदेश्या ध्रन्यत्र क्रतकौटसाद्याः । अन्यद्वा
प्रतिषिद्धमाचरितवन्तः । व्याध्यातां रोगपीडिताः । न पुनरीषद्रोगिया इत्यार्त्तप्रदगम् । पीडितस्य द्वि क्रोधिवस्मृत्याद्यो मिथ्यावचने संभान्यन्ते । द्वृषिताः पातकिनोऽभ्यस्तोपपातकाश्च । हष्टदेशप्रवृक्षं तु तेषामेव क्रतनिप्रहार्या परिप्रदार्थम् । ते
दि राजनि वृत्तदण्डा प्राहितविनयस्वान्न संप्रति 'दृषिता' भवन्ति ॥ ६४ ॥

न साक्षी चपितः कार्यो न कारुकक्कशीलवै।॥ न श्रोत्रिया न छिङ्गस्था न सङ्गेभ्या विनिर्गतः॥ ६५॥

त्वं में साची भविष्यसीति व्यवहारकृता धनविसर्गादिकाले साचित्वे नृपितर्ना-ध्येषितव्यः। तस्य हि साच्यं ददतः पचपातमाशङ्करेत्। प्रभुत्वाद्वा ददतोऽन्यतरस्य कार्यनाशः। न च साचिधर्मेष प्रष्टुं युज्यते। तदेशवासी च यद्यपि लेखादिना संवादये-त्रयाऽपि साचिधर्मे सर्वे न कुर्यादिति तदेशवासिना राज्ञः साचिकरणप्रतिषेधः।

कारकादीनां खकार्योपरोधशङ्कया। संगत्या च ते जीवन्ति। खभावश्चैष जान-पदानां यत्ख्यं निश्चितवन्ते। पि 'जीयामहे वयमिति' जिताः साचिकादिभ्याे रुष्यन्ति। ततश्च सार्वेलौकिकी संगतिः कारुकादीनामुच्छिद्यते। कि च प्रकृतिपरिल्वपुत्वाचेषां दृचेश्चलियतुमपि शक्यन्ते। तथा च पच्चपातं भजेरन्। स्रोचियस्य तु साचित्वे कर्तव्यता प्रतिविध्यते राजवन्न पुनरप्रत्ययिततया। न हि श्रोत्रियत्वं प्रामाण्यं विहन्ति, जनयत्येव विशेषतः। न हि श्रोत्रियत्वं विसंवादहेतुतयोपलब्धम्। एवमुत्तरत्रापि।

कारकाः शिल्पेपजीविनः सूपकारायस्कारादयः । कुशीलवाः नटनर्तकगायनाद्याः । श्रोनियो वेदपाठकः । यस्त्वध्ययनतत्परः स इह गृद्धते । श्रथवा श्रोत्रियत्वं कर्मानुष्ठानेपलचणार्थम् । तेनानुष्ठानपरस्य तिद्वरोधतया प्रतिषेधः । लिङ्गस्या
ब्रह्मचारी । परित्राजकपाखण्डलिङ्गधारिणस्तु कुशास्त्रवर्तित्वादेवाप्राप्ताः । सङ्गिभ्यो
विनिर्गता वेदसंन्यासिनो गृहस्थाः । 'सङ्गः' श्रभ्यासतो विषयोपभोगः; दृष्टार्थकर्मारम्भो वा ॥ ६५ ॥

नाध्यधीना न वक्तव्यो न दस्युर्न विकर्मकृत् ॥ न दृद्धो न शिशुर्ने को नान्त्यो न विक्रुलेन्द्रियः॥ ६६॥

स्रध्यधीनशब्दोऽत्यन्तपरतंत्रगर्भदासादै। रूढ्या वर्तते। स्रन्ये तु तुल्यसंदितत्वा-दिश्याधीन इति पठिन्तः। 'सध्याधीनो' वन्धकीकृतः। वक्तव्याऽतुशास्यः शिष्यपुत्रादिः, स्राचार्याधीनत्वात्। ध्रथवा कुष्ठादिना कुत्त्सितकायः। दस्युः सृतिदासः वैतिनकः। 'स स्रुपादासयित' कर्माणीति नैरुक्ते निरुक्तः। तस्य च दिवससृतत्वान्नात्यन्तपारतन्त्रयम्स्रोति प्रथगुपदेशः क्रियते। कर्मजीवनत्वापत्तौ तथाविधानां जीविकोच्छेदः, लघुवृत्तित्वाच्च लोभादिसंभवेनाप्रत्ययितताऽपि। चौरस्य तु शब्दान्तरे।पादानान्न दस्युप्रहणेन प्रद्यम्। कठिनहृदयो वा दस्युः कूरचेष्टः। विकर्मकृच्छास्रविरुद्धं यः कर्म करोति। यथा ब्राह्मणः चित्रयवृत्तिं वैश्यो वेत्यादि। वृद्धो वयःपरिणामादसंस्मृतिः। शिशुर्बालोऽप्राप्तव्यवहारः। एकः। त्र्यवरप्रहणेनैकस्थाप्राप्तेः प्रतिषेधो द्वयोः कस्यांचिद्ववस्थायामभ्यनुज्ञानार्थः। यथा त्रिहस्ताचारोपत्रे। 'यद्यपि तत्र तृतीयलेखको न भवति तथापि लेखनमात्रस्य व्यापारे। न साचित्व इति' कस्यचिदयमाशङ्का स्थात्। स्रान्त्यो वर्वरचण्डालादिः—स्वर्गादन्यत्र। शृद्धपोनित्वेन प्राप्तस्य प्रतिषेधः। विकलेन्द्रिन्यविद्यारादिः—श्वरारिपाखेथोपलविधार्विकल्वाच।। ६६॥

नार्चो न मत्तो नेान्मत्तो न श्चुत्तृष्णोपपीडितः ॥ न श्रमार्चो न कामार्चो न क्रुद्धो नापि तस्करः ॥ ६७ ॥

स्राती वन्धुधनादिनाशेन । मत्तो मद्यमदचोवः । ध्रपसारगृहीत उन्मत्तः पिशाचकी । सुत्तृ व्योपपीडितो बुभुचापिपासाभ्यां व्यथितः । ग्रमः कायचेष्टा- धिक्येन दूराध्वगमनयुद्धादिनोत्पन्नस्तेनार्तः पीडितः । कामः स्रोसङ्गाभिद्धावस्तेनाऽऽ- तः। विप्रतंभोऽत्यन्तसंयोगो द्वाविष तावत्प्रत्ययै। चित्तोपप्रवात्तत्साधने च विष्रं भाशङ्कया

च। क्रुद्धोऽन्यस्मित्रपि बहुतरक्रोधः। स हि क्रोधेन व्याप्तचित्तत्त्रात्र यावदनुभवति नाप्यनुभृतं स्मरति। तस्करश्चोरः। यद्यप्यसौ विकर्मकृत्तथाऽपि भेदोपादाना-द्रोबलीवर्दन्यायो द्रष्टव्यः॥ ६७॥

स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्यु द्विजानां सदशा द्विजाः ॥ शुद्राश्र सन्तः शुद्राणामन्त्यानामन्त्ययानयः ॥ ६८ ॥

यत्र पुमांसावर्षिप्रत्यिं तत्र स्त्रोणां साच्यं नास्ति। यत्र तु स्त्रिया सह पुंसः कार्य स्त्रोणामेव चेतरेतरं स्वल्पं—तत्र भवन्त्येव स्त्रियः साचिण्यः। न चायं नियमः स्त्रोणां स्त्रिय एव साच्यं कुर्युने पुमांसः। केवलं पुंविषये व्यवहारे कचिदेव स्त्रीणां साच्यं यते।ऽस्थिरत्वादिति हेतुरुपात्तः। भवन्ति काश्चन स्त्रियो ब्रह्मवादिन्य इव सत्य-वादिन्यः स्थिरबुद्धयश्च।

द्विजानां सदृशा द्विजाः। यः प्रमाणतरे द्विजः स विसद्दर्श शङ्कामानप्रमाण-भावमि दिशन्सान्त्ये न श्रद्धेयवचना भवति । यतस्तथाभूतेन प्रमाणभूत एव द्रष्टन्यः। स हि तस्य सदशः। सदृशानां हि समानदेशस्थानमितरेतरकार्यज्ञत्वं च संभाव्यते। इतरस्य तु तत्प्रदेशसिविधिर्यत्नेन साध्यः। सदृशयोस्त्वौचित्यात्सिद्ध एव। एवं हीनस्य हीनगुणोऽपि सादृश्याद्महीतव्यः। न तुत्कृष्टगुणो न प्रहीतव्यः। सादृश्यं जात्या शिल्पा-दिना वा गुणेन क्रियया वा श्रुताध्ययनादिकया समानशीलत्या च। एतच्च नातिमहति कार्ये द्रष्टन्यम्। न हि हीनगुणेषु प्रत्ययितता निश्चीयते।

स्नन्त्यानां चण्डालश्वपचादीनां तादृशा एवान्त्यये। चन्ते भवा धन्त्या, सा योनिकृत्पित्तकारणं येषामिति विश्रद्यः। प्रदर्शनं चैतत्। ये समाना जातिशिल्पशोलादिभिस्तेषामिद्यानुकानामिप विश्वकाक्कुशोलवादीनां—हेतोः समान-त्वात्। ६८॥

अनुभावी तु यः कश्चित्कुर्यात्साक्ष्यं विवादिनाम् ॥ अन्तर्वेश्मन्यरण्ये वा शरीरस्यापि चात्यये ॥ ६९ ॥

सन्तर्वेश्मनि यत्कार्यमतर्कितोपनतं वाग्दण्डपारुष्यसंग्रहस्तेयसाहसादिरूपम्, ग्ररण्ये वा तादृशमेन, शरीरे च पोड्यमाने तत्काले दस्युभिरन्यैर्ना यतः कुतिश्चद्गृद्वीतं, यो वा धननिमित्तं प्रतिभृत्वेन स्थापितः न च साचिग्यो लभ्यन्ते न वा तावत्कालं प्रतिपाल-यन्ति, रहिस चोक्तो वाऽर्थमाददते भ्रप्रकाशम्,—तादृशे विषये यः कश्चिद्नुभावी स साचित्वेन प्रहीतव्यः । स्नुभावी साचाद्ष्टा । यः कश्चिदिति न जातिनियमः, सदृशं च तद्दा नास्तीत्याह । स्रन्तर्वेश्मनीति विरत्नजनोष्त्रचणार्थम् । तेन शून्यदेवतायतनादीन्यपि विरत्न-जनानि गृह्यन्ते । तथा चार्णयप्रहण्मस्यैवार्थस्य प्रदर्शनार्थम् ।

अन्ये तु शरीरस्यापि चात्यय इत्यन्यया व्याख्यानयन्ति । कार्यशरीरस्यातिपाते यः कश्चित्साची । यत्कार्यमनुष्टीयमानमतिपतत्युत्तरकालमशक्यानुष्टानं तत्र साचिणां जातिलिङ्गवयः—सादृश्यसंवन्धाभावादिनियमो नास्ति । एतद्देवोत्तरेण दर्शयति ॥ ६-६ ॥

स्त्रियाऽप्यसंभवे कार्यं बाछेन स्थिवरेण वा ॥ शिष्येण वन्धुना वाऽपि दासेन भृतकेन वा ॥ ७०॥

स्त्रियेति लिङ्गन्यत्यय उक्तः । बालेन स्यविरेशा वेति वयोव्यत्ययः । शिष्ठयेशोत्यादिना संवन्धिनः प्रतिप्रसवः। एतच प्रदर्शनमेवंविधानां नियमानां व्यभि-चाराय। तेन जातिसादृश्येऽपि नाद्रियेते । सुहृद्वौरिदृष्टदोषाद्यस्तु नेष्यन्ते । येषां किष्वदसत्याभिधानकरण्यत्वं दृष्टं नापि व्यापकं ते न प्रतिप्रसूयन्ते । येषां तु बहुव्यापकं कविदेव गुणातिशयं चेति व्यभिचरेत्ततः किचदेव तत्साित्यः । उक्तं च

> " एक: सहस्राल्लभ्येत न सौहादीत्र शात्रवात् । नार्थसंबन्धता वाऽपि पुरुषोऽनृतमाचरेदिति ॥"

यसंभवेऽन्येषां सान्तिणां श्वियाऽपि कार्यम् । किम् १ सान्त्यमिति पूर्व-श्लोकादनुषज्यते । शिष्टयेणेति मै। खश्रौतसंबन्धप्रदर्शनार्थमेतत् । वन्धुनेति यद्वार्योत्पत्तिकायादिसंबन्धप्रतिप्रसवः । सत्यपि संबन्धत्वे यो नातिप्रत्यासन्नः स गृह्यते । तेन श्रातृन्यमातुलश्वश्चर्यादयो न सान्तिणः । तथाविधे हि बन्धुशब्दो रुद्धः । दासेनेति स्वस्त्रामिसंबन्ध उपलच्यते । न स्वाम्युपाष्यायो याजकश्च सर्वविधे विषये सान्तिणः । दासे गर्भदासः । भृतको वैतनिकः ।

ननु चासामर्थ्याद्वालादयः साच्चित्वे निरस्ताः । न ह्येते साच्यमवधारियतुं शक्नु-वन्ति बुद्धेरस्थैर्यात्परिपाकादिभिदेषिसतदापदि प्रतिप्रसूयमानसमञ्जसमिति, न ह्यापदि शक्तिरस्याविभविति । यो हि त्रूयात् 'न वा नवै।दनः पक्तव्यः—सत्यग्नौ तु पक्तव्य इति' ताद्यगेतस्यात् ।

नैष देाष: एवमर्थमेवात्तरश्लोक आरभ्यते ॥ ७० ॥

वालद्रद्धातुराणां च साक्ष्येषु वदतां मृषा ॥ जानीयादस्थिरां वाचम्रुत्सिक्तमनसां तथा ॥ ७१ ॥

द्ययमस्यार्थः । नेहात्यन्ताप्राप्तनिबद्धभ्रान्तबुद्धयो बालादयो गृह्यन्ते येनारभ्योऽर्थ उपिहृष्टः स्यात् । किन्तु ये शक्नुवन्त्यवधारियतुं न चातिस्थिरचेतसस्तेभ्यः अनु- ज्ञायन्ते। तेषां वचनमनुमानेन परीच्यम्। यदि संबद्धं वदन्ति न च खलन्ति न शङ्कपन्मानदेषिय केनचित्संगतास्ततः प्रमायम्। तदाह तेषां मृषा वदतामस्थिरां वाचं जानीयात्। एतद्वक्तं भवति। वाचोऽस्थैर्येण मृषात्वं निश्चनुयात्। तत्र वाचोऽस्थैर्ये पदानामितरेतरमसंगतिः, ग्रस्फुटापरिपूर्णाचरत्वं च। एतच्च बाला-दोनामवस्थोपलच्चयार्थम्। ये च वयसा व्याधिना वाऽप्यवस्थामियतीं गता यदन्य-द्विवचन्ते।ऽन्यदुच्चारयन्ति तचाव्यक्तं न ते साचियाः। एतस्प्रत्यचवेद्यमसाचित्व-कारणम्। श्रन्यत्तु रागद्वेषधनलोभादिसाधारणमनुमानतः परीच्यम्। तचोक्तमेव। उत्सिक्तचेतसः प्रकृत्यैवे।पप्लुता श्रधीरिधयः॥ ७१॥

साहसेषु च सर्वेषु स्तेयसंग्रहरोषु च ॥ वाग्दण्डयोश्च पारुष्ये न परीक्षेत साक्षिणः ॥ ७२ ॥

'सहो।' वलं, तदाश्रित्य यत्क्रियते तत्साहसम्। राजवाल्लभ्येन महापचतया ख-शरीरवलेन वलवदाश्रयेण वा यदकार्यकरणं तत्साहसम्। यथा वस्त्रपाटनाग्निदाह-केशस्त्रेदादि। श्रन्यत्प्रसिद्धम्। श्रत्र साचिणो न परीच्याः। 'गृहिणः पुत्रिणः' इत्येव-मादिक्षपपरीचाऽत्र प्रतिषिध्यते। या तु व्यभिचारहेतुतया शङ्काते रागद्वेषधन-लोभादिक्षपा सा कर्तव्येव। दृष्टमुल्लत्वादस्याः स्मृतेरित्युक्तम्।। ७२॥

> बहुत्वं परिग्रह्णीयात्साहिद्धैथे नराधिपः ॥ समेर्षु तु गुणोत्क्रष्टान गुणिद्धैधे द्विजात्तमान् ॥ ७३ ॥

यत्र भूमिभागादै। विप्रतिपत्तिद्वीभ्यां च भागसाधने साचिग्रो निर्दिष्टाः। ते च केचिदिर्थिना भागमाहुरपरे प्रत्यर्थिनः। तत्र बहूनां वचनं प्राह्यम्। समसङ्ख्योषु तु ये गुणैकत्कृष्टा बहुगुणा इसर्थः। एकेन वा गुणेन दृष्टपुरुवार्थीपकारिणा सातिश्येन युक्ताः। गुणवतां समगुणानां भेदे जातिरादतेन्या। सर्वसाम्ये शपथः। अन्यद्वा तत्समानम्।

बहुत्वं परिगृह्णीयात् । बहूनां वचनं प्रमाणीक्वर्यात् । द्वेधं परस्परविरुद्धा-र्थाभिधानम् ॥ ७३ ॥

> समक्षदर्शनात्साक्ष्यं श्रवणाचैव सिध्यति ॥ तत्र सत्यं ब्रुवन्साक्षी धर्मार्थाभ्यां न हीयते ॥ ७४ ॥

नतु च ''ग्रनुभावी तु यः कश्चित्' इत्यनेनोक्तमेवैतत्कर्थं चान्ययासिद्धिराशङ्कपते येनेदमुच्यते दर्शनश्रवणाभ्यां साच्यसिद्धिरिति। स्रत्रोच्यते। साची व्यवद्वरिष्यता कर्तव्यः त्वं मे साची भविष्यसि इत्युक्तम्। तत्र एवन्नोक्तः स न प्राप्नोति। एवमर्थमिद्युच्यते। यस्तत्र संनिहितः कथंचिद्वुभविता त्वं स्मर्चुमर्हस्यावयोरमुमर्थमित्येवमनुक्तेऽपि भवत्येव साची—समस्वदर्शना-त्माचादनुभावाच्छ्रवणाञ्च। समचराब्दानुषङ्गः कर्तव्यः। यत्कुतिश्चदेकेन श्रूयते तते।ऽन्येन तत्परंपराश्रुवं तेन परंपराश्रावी न साची। यथैतेनेदमकार्ये कृतमिदमस्मे वा धारयतीति लोकप्रसिद्धगऽगतम्, न तु प्रमाणतः। तत्र समचदर्शनं साचादनुभवनमर्थिदिषयमृणप्रयोगदण्डपाक्त्यादि साचाद्दष्टं चच्चव्यापारेण वाक्पाकृष्यं तथेदमस्मान्यया गृहीतिमित्येवमादिविषयं शब्दश्रवणम्। यद्यपि दृशिक्पलिब्धमात्रवचनः तथापि वृत्तानुरोधितया श्रोत्रज्ञानं श्रवणं भेदेनोपात्तम्। एतावचात्र विवित्ततम्। प्रमाणात्रो येनानुभूतं स साची। समचराब्दश्रहणं प्रमाणमात्रोपलचणार्थम्। तेनानुभानादिनाऽप्यनुभूतमनुभूतमेव। स्रत स्थापानाच्छ्रतमप्रत्यचमिप प्रमाणम्। दश्चरस्तु श्रताकाधिऽनुवाद एव। सत्यवचनस्य विहितत्वात्, स्रसत्यवादिनो धर्मार्थहानेरच प्रमाणान्तरावगतत्वात्॥ ७४॥

साक्षी दृष्टश्रुतादन्यद्वित्रु वन्नार्यसंसदि ॥ त्रवाङ्नरकमभ्येति मेत्य स्वर्गाच द्वीयते ॥ ७५ ॥

ध्रसत्याभिधाने सान्तियां फलदर्शनार्थिमदम्। दृष्टश्रुतशब्द उपलब्धिपर्याय इत्युक्तम्। तस्माद्दन्यदनुपलब्धम्। तच्चेंद्रवीति। ग्रार्थाः सम्यक्षारियाः। तेषां संसदि सभायाम् ग्रवाङ् अधामुखः। नरकं याति यमयातनास्थानं गच्छति। मेत्य मृत्वां। स्वर्गाच्च हीयते अश्यति। यद्प्यनेन स्वर्गाराहिणिकं कर्म कृतं तदिप कीटसाच्यपापस्य गुरुत्वात्प्रतिबध्यते। न तु स्वर्गस्य कर्मयाः पापेनान्येन नाशः। स्वफलविधित्वात् कर्मयामन्यत्र प्रायश्चित्तेभ्यः॥ ७५॥

यत्रानिबद्धोऽपोक्षेत शृणुयाद्वाऽपि किंचन ॥ पृष्टस्तत्रापि तद्ब्र्याद्यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥ ७६ ॥

"नतु चोक्तं समस्रदर्शनाहित्यत्र यथाकथं चिदतुभूतवतो ऽनियुक्तस्यापि साच्यम-स्तीति । तत्र किमनेन यत्रानिबद्धो ऽपोति । को वा विशेष: ।"

डच्यते । लेख्यारूढस्य व्यापारिवशेषायुक्तं साद्धित्वं न पुनरनारूढस्य । आरोहर्या-स्यानर्थक्यप्रसङ्गादुभयोः साचित्वे । अत एतामाशङ्कामपनेतुमिदमुच्यते । पूर्वस्तु स्रोको यत्रानुक्ताः साचिगाः । अयं तु यत्र ससाचिकं लेख्यम् ।

स्मनिबद्धो लेख्यमनारूढे। ऽपीत्यर्थः । ईचणश्रवणे न्याख्याते । शेषं सुवेाधम् ॥७६॥

एको छुब्धस्त्वसाक्षी स्याद्भद्वयः ग्रुच्योऽपि न स्त्रियः॥ स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वात्तु देषिश्चान्येऽपि ये द्वताः॥ ७७॥

एकस्य पुनःप्रतिषेधा लोभादिरहितस्य प्रतिप्रसवार्थः। तेन सत्यवादितया निश्चित एकोऽपि साची भवत्येव। श्चियस्तु न कथंचित्साच्यमईन्यल्पा वा बह्न्यो वा। शुच्चेाऽ-पोति गुणवत्योऽपीत्यर्थः। अत्र हेतुः। स्वीबुद्धेरस्थिरत्वादिति। प्रकृतिरेषा श्चीणां यद्बुद्धेश्चापलम्। गुणास्तु यत्नोपार्जिता अपि प्रमादालस्थादिना व्यपयन्यतः स्वामाविकमस्थैर्यं तिष्ठदेव। यथाऽऽभयाविना घृतादिनोत्पन्नेऽप्यग्नेः स्थैर्ये स्वल्पेनापि प्रमादे पुनः सद्दुजामयावितानुवृत्तिः। अतोऽनया शङ्क्या गुणवतीष्विप तासु नाश्चासः। यत्तु "श्वियाऽप्यसंभवे कार्यम्" [श्लो० ७०] इति तद्यत्र तत्त्वणादेव पृच्छान्ते। यत्रे-यमाशङ्का न भवति केनचिदासां संचित्रतं मन इति। यत्र तु कालव्यवधानं तत्र जीय-मानेन कदाचिदनुकूल्यन्ते इति न कचित् साच्चिण्यः।

दोषेश्चान्येऽपि ये वृताः। रोगादिभिदेषिर्ये स्त्रीभ्योऽन्येऽपि पुरुषा वृता आकानता भूचिष्ठदेशा इत्यर्थः।

के पुनरमी दोषा नाम।

उक्तं च। रागादयः शास्त्रप्रतिषिद्धाः शंक्यमानन्यभिचारहेतुभावाः। यद्यपि कोवलेन स्वशब्देनैवोक्ता देषाः तथाष्यनुक्तपरिप्रहार्थमिदमपुनरुक्तम्। सामान्यविशेषा-मिधानं हि सर्वत्र प्रनथकारा ग्रनुमन्यन्ते।

श्रन्ये त्वकारप्रश्लेषेगालुब्धोऽप्येको न साची कि पुनर्लुब्ध इत्येवमाचचते । तथा च द्वयोरभ्यनुज्ञानं भवति ।

शुच्य इतीकारो दुर्लभो ''वेातो गुणवचनात् इति'' (पा० सू० ४ । १ । ४४) विधानात् । कृदिकारादिति (वा० ४ । १ । ४५) केचित्समर्थयन्ते ॥ ७७ ॥

स्वभावेनैव यद्ब्र्युस्तद्ग्राह्यं व्यावहारिकम् ॥ स्रतो यदन्यद्विब्र्युर्धर्मार्थं तद्पार्थकम् ॥ ७८ ॥

साचियो यत् स्वभावेन व्यावहारिकं ब्रुवन्ति तद्याह्यम् । यत्तु स्वभावाद्वि-चिता धर्मबुद्धा धर्मार्थे ब्रूयुस्तद्पार्थकमयाह्यमित्यथेः । यद्यथादृष्टस्यार्थस्य वचनं तत् स्वभावतः । यत्त्वन्यथा—माभूदस्य तपित्वनो मद्भचनेन वाध इत्यनया बुद्ध्या— तद्पार्थकम् । यथाकेनिचदावेदितं भवति ध्रनेनाहमाकुष्ट इति—तत्र परेणापह्नुतम्— साचिष्य ध्राहुः सत्यमाकुष्टः, नर्भणा, न तु रोषेणेति । तत्राकुष्ट इत्येतस्याचिणां वचे। प्राह्मम् । नर्भणेत्येतदुत्तरवादिनानुकत्वादपृष्टमुक्तमपि न प्राह्मम् । व्यावहारिकं व्यवहारगतम् । अपगतप्रयोजनमपार्थकम् ।

श्रन्ये व्याचचते । यदप्रागलभ्यादिभिः स्वितितपदमुदाहरिनतं न तावता तदनादेयं किन्तु स्वभाव एषामुपत्तचितव्योऽनुमानेन—िकममी श्रप्रागलभ्यात्स्वलिनतं उतास्तत्या-भिषायितयेति ।

तत्तु प्रागुक्तं न चाचरार्थ इत्युपेच्यम् ॥ ७८ ॥

सभान्तः साक्षिणः प्राप्तानर्थिपत्यर्थिसन्निधै। ॥ प्राड्विवाकोऽनुयुं जीत विधिनाऽनेन सान्त्वयन् ॥ ७९ ॥

सभायामन्तः सभान्तः । शौण्डादित्वात्समासः (पा०२।१।४०)। व्यव-हारदेशगता डभयोरिथेप्रत्यिभेनोः संनिधानेऽनुयोक्तव्या वस्यमाग्रेन विधिना।

संत्वयन् अपरुषम्बुवन् । पारुष्येण हि प्राड्विवाकाद्विभ्यते। प्रकृतिस्था न सर्व स्मरेयुः, संस्कारभ्रं शहेतुत्वाद्भयस्य । प्राड्विवाको राज्ञा व्यवहारदर्शनाधिकृते। रूढ्यो-च्यते । यद्यव्यवयवार्थो राजन्यपि संभवति—पृच्छिति विविवक्तीति तथाऽपि भेदेन प्रयोगदर्शनम्—"अमात्यः प्राड्विवाको वा यः कुर्यात्कार्यमन्यथा" इति (६। २३४) । पृच्छतीति प्राट् "किव्वचिप्रच्छिश्रद्वश्रुपुवां दीर्घोऽसंप्रसारणं चेति' प्राट् । विशेषेण धर्मसंकटेषु विवेक्तीति विवाकः । "कृत्यस्युटो बहुलम्" इति (पा० सू० ३।३। ११३) । कर्तरि वज् । "चजोः कुद्यिण्यतोः" (पा० सू० ७।३। ५२) इति कुत्वम् । प्राट् वासी विवाकश्च प्राड्विवाकः ॥ ७६॥

यद्द्वयारनयार्वेत्थः कार्येऽस्मिश्चेष्टितं मिथः॥ तद्ब्रृत सर्वं सत्येन युष्माकं ह्यत्र साक्षिता॥ ८०॥

यज्ञानीय स्मिन् व्यवहारवस्तुनि स्मनयोर्भियः प्रत्यचं रहसि वा चेष्टितं वृत्तं तत्सर्वं सत्येन तथ्येन द्भूत कथयत । युष्माकं ह्यत्र साक्षिता भवतामत्र प्रामाण्यम् । युष्मद्भचनाधीने सत्यानृते । इत्यनेन प्रोत्साह्यन्ते । साचिभृता ध्रस्मिन् कार्य इति सामान्यनिर्देशेऽप्यखिलवस्तुश्रावणं सामर्थ्याद्दृष्टव्यम् । न ह्यश्रुतिकशेषाः प्रश्नविषयं वेदितुमर्हन्तीति ॥ ८०॥

सर ं साक्ष्ये ब्रुवन् साक्षी लोकानामोत्यनिन्दितान् ॥ इह चानुत्तमां कीर्ति वागेषा ब्रह्मपूजिता ॥ ८१ ॥

इतःप्रभृति सत्यवचनार्थः साचिग्रामनुयोगविधिः। सत्यं वदन् लाकान् स्वर्गा-दिलचग्राननिन्दितानगर्हितानभिप्रेतफलभागहेत्न् लभते साक्षीः जातिवचना वा लोकशब्दः । शुभे जन्मनि जायत इत्यर्थः । त्रास्मिश्च जन्मनि कीर्ति ख्यातिम् स्रानुत्तमां यस्या त्रान्यदुत्तमं प्रकृष्टं नास्ति तां स्नभते । साधुवादो जनेनास्मै दीयते । यस्मादेषा च वाक् सत्या सरस्वती ब्रह्मणा प्रजापतिना पूजिता ॥ ८१ ॥

साक्ष्येऽनृतं वदन् पाशैर्वध्यते वारुणेर्भृ शस् ॥ विवशः शतमाजातीस्तस्मात्साक्ष्यं वदेदतम् ॥ ८२ ॥

पूर्वेष दृष्ट्युभफलप्रदर्शनेन सत्यवचने साचिषः प्रोत्साहिताः। अनेन विपरीताभिधाने दुःखोत्पत्तिदर्शनम् । सत्यवचनार्थमेवैतत् । स्नाचिषः कर्म सास्यम् । तत्रासत्यं नुवाणो वारुष्टेः पाशैर्वध्यते पीड्यते । भृशमत्यर्थम् । विवशः परतन्त्रोकृतः सर्वचेष्टासु वाक् चच्चर्गतास्विप । शतं यावज्जन्मनि वाक्षणाः पाशा घोराः सर्परज्जवो जलोदराणि वा । एतद्दोषपरिहारार्थं सत्यं वदेदिति विधिः । आजातीरिति नायं मर्यादाभिविष्योराङ् । तथा सति पञ्चमी स्थात् । तस्मादुपसर्गीऽयमनर्थकः, प्रतंब इतिवत् । द्वितीया चेयं आवृत्तिश्चात्र गम्यते । शतं जन्मान्यावर्तते इदरगृहीतः ॥ ८२ ॥

सत्येन पूयते साक्षी धर्मः सत्येन वधिते ॥ तस्मात्सत्यं हि वक्तव्यं सर्ववर्णेषु साक्षिभिः ॥ ८३ ॥

पूर्यते शुद्धात्यन्यस्मादिप पापान्मुच्यत इति यावत् । शेषं गतार्थम् ॥ ८३ ॥

त्रात्मैव ह्यात्मनः साक्षी गतिरात्मा तथाऽऽत्मनः ॥ माऽवमंस्थाः स्वमात्मानं नृत्यां साक्षिणमुत्तमम् ॥ ८४ ॥

एष एवार्थी विस्पष्टीक्रियते उत्तरेख ऋोकेन ॥ ८४ ॥

मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित्पश्यतीति नः ॥ तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपृरुषः ॥ ८५ ॥

नशब्दो व्यवहितः। पापकृतः कूटादिकारिय एवं जानते। न कश्चिद्स्मान्य-श्यतीति। इतिकारेय मन्यतेर्वाक्यार्थः कर्मेति प्रतिपाद्यते। न नः कश्चित्पश्यतीत्येष वाक्यार्थः। तांस्तु देवा वद्यमायाः पश्यन्ति। स्वस्य चान्तरात्मा। तदुक्तम्—"ग्रात्मैव ह्यात्मनः साची" इति।

नतु कः पुनरयं पापचारी तस्य च को इन्यो द्रष्टा १ यावता इइत्मैव कर्त्ता शुभाशुभानां न चान्तरपुरुषो द्रष्टेति ।

सत्यम् । तस्यैव देवतात्वमध्यारोप्य भेदेन कर्मकर् व्यपदेशोऽनुतिनवृत्त्यर्थः। देवतारूपं त्वं जानीषे । तात्त्विकमात्मीयमान्तरं रूपं शारीरम्, तथा बाह्यमनात्मीयम्- सारम्, एतदुपभागार्थं मा दुष्कृतं कार्षीरिति प्रीत्साह्यते । श्रतो 'माऽवसंस्थाः स्वमा-त्मानम्' माऽवज्ञासी 'नृ श्रां सान्त्रिणमुत्तमम्'। श्रन्थो हि सान्ती श्रस्मिन्नेव लोके, श्रयं तु मृतस्यापि सान्त्यं ददाति । तस्मादेतस्माद्भेतव्यम् । श्रसत्यवादी कदान्तिन्मन्यते— श्रात्मान्तरं प्रतिपन्नस्य किमेष मे द्रष्टाऽपि करिष्यतीति । तन्न । 'गतिरात्मा तथा-त्मनः'। श्रात्मानमन्तरेशान्या गतिर्नोस्ति । न हि द्वावात्मानावेकस्य भवतः ।

श्रन्ये तु मन्यन्ते परमात्मा साची संसार्यात्मानी नियोज्या इति भेदः ॥ ८५ ॥ को पुनस्ते देवा रहस्यपि प्रच्छन्नं पापमाचरन्तं ये पश्यन्त्यत स्नाह

> द्यौभू मिरापा हृदयं चन्द्रार्काग्नियमानिलाः ॥ रात्रिः सन्ध्ये च धर्मश्र वृत्तज्ञाः सर्वदेहिनाम् ॥ ८६ ॥

हृदयशन्देन हृदयायतने। लिङ्गपुरुष उच्यते । दिवादीनां द्रष्टृत्वे ध्रचेतनेषु चैतन्यमारोप्यते । दर्शनान्तरे तु महाभूतानि देवतात्मतया चेतनान्येव । तथा च पृथिवी भारावतरणाय ब्रह्माणमुपागमदिति वर्ण्यते । सर्वगतत्वात्तेषां न कि चिद्रप्रत्ययमस्तीति सर्वशरीरिणां वृत्तं शीलं चात्मनः कायगतं शुभमशुभं च जानते ॥ ८६ ॥

देवब्राह्मणसानिध्ये साक्ष्यं पृच्छेदतं द्विजान् ॥ उदङ्मुखान्याङ्मुखान्वा पूर्वाह्वे वै शुचिः शुचीन् ॥ ८७ ॥

देवा दुर्गामार्तण्डादयः प्रतिमाकित्पताः । शुचीन् कृतस्नानाचमनादिविधीन् । शुचिः प्रष्टा स्वयमपि तथाविध एव स्यात् । ऋतिमिति स्रोकपूरणार्थमेव । प्रसि-दमन्यत् ॥ ८७ ॥

ब्रहीति ब्राह्मणं पृच्छेत्सत्यं ब्रहीति पार्थिवम् ॥ गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शुद्धं सर्वैस्तु पातकैः ॥ ८८ ॥

"क पुनरियं तृतीया गाबीजकाञ्चनैरिति । यदि तावतपुच्छेदिति कियासंब-न्यात्करणमुच्यते, तदनुपपन्नम् । शब्दे हि तत्र करणम्, नार्थः" ।

नैष दोष:। यथा गवादीनि प्रश्नकरण्यत्वं प्रतिपद्यन्ते तथा व्याख्येयम्। पातकीरित्युभयशेषो विज्ञेयः गावीजकाञ्चनः पातकीरिति। तेनायमर्थो भवति। गोबीजकाश्वनविषयः पातकप्रदर्शनः पृच्छेदिति। गां हत्वा इत्वा वा यत्पातकं तद्भवति
तव मिथ्या वदत इति प्रश्नवाक्यं पठितव्यम्। एवं वच्यमाणः पातकः शूद्रं पृच्छेत्।
पातकशब्दस्तु पातकप्रदर्शनार्थेष्वभिधानेषु द्रष्टव्ये। मुख्यानां प्रश्नकरण्यत्वाभावादित्युक्तम्॥ ८८॥

ब्रह्मघ्रो ये स्पृता लोका ये च स्त्रीवालघातिनः॥ मित्रद्वहः कृतघ्रस्य ते ते स्युब्रु वता पृषा॥ ८९॥

श्राह्मणं इत्वा ये लोका नरकादिलचणाः प्राप्यन्ते तत्कारिभिस्ते तव भवन्ति मिध्यावदतस्तस्मात्सत्यं श्रूहीत्यनुयोगः । यश्च मित्रं दुद्यति श्राह्मणादीन् दारसर्वस्वापहर-णादिना नाशयति—यश्च कृतमुपकारं विस्मृत्य तमेवे।पकर्तारमपकरोति—यत्तस्य कृतप्रस्य परत्र दुःखं तदवाप्नोति ॥ ८६॥

जन्मप्रमृति यत्किश्चित्पुण्यं भद्र त्वया कृतम् ॥ तत्ते सर्वं ग्रुना गच्छेद्यदि ब्रूयास्त्वमन्यथा ॥ ९० ॥

शुनो गच्छे निष्मलं स्याङ्गवत इत्यर्थः । अन्ये तु देषप्रदर्शनार्थं श्वगमनवचनम् । यथा क्रच्छेण महता सुवर्णाद्युत्तमद्रव्यमजीयत्वाऽश्चित्रवाहे त्यजेत्ताहक् सुकृतं भवति । न पुनरन्यकृतस्य सुकृतस्यान्यत्र गमनमस्तीत्यसकृदुक्तमेतत् ॥ ६० ॥

> एकोऽहमस्मीत्यात्मानं यस्त्वं कल्याण मन्यसे ॥ नित्यं स्थितस्ते हृद्येष पुण्यपापेक्षिता म्रुनिः ॥ ९१ ॥

पुरयपापयोरी सिता द्रष्टा मुनिस्तूष्णों मृतः ॥ ६१ ॥ कः पुनरसी सुनिः । भयातिशयप्रदर्शनार्थमाह

यमा वैवस्वता देवा यस्तवैष हृदि स्थितः ॥ तेन चेदविवादस्ते मा गङ्गां मा कुरून गमः ॥ ९२ ॥

य एष यमः सर्वप्राणिनां देहधनाघुच्छेदकारी यातनाभिश्च निगृह्णीतेति श्रुतिपथमागते। भवतः सोऽयं तव हृदये वर्तते, न विष्रकृष्टः । सच कृतापराधमधुनैव यमयति । मा चैवं मनिस कृथाः—एष स्रात्मा मदीयो मामुपेचिष्यत इति । न ह्येतस्य कश्चिदात्मीयः । तेन चेदिववादः स चेद्रप्रसन्नः प्रत्ययितः किं गङ्गागमनेन स्नानार्थिनः पापशुद्धये, किं वा कुरुचेत्रगमनेऽस्ति प्रयोजनम् । यत्कलं पापप्रमोचनलच्यं ततः प्राप्यते तदिहैवाविसं-वादिनि परमात्मिन । न हि पापकःरिण स्नात्मा निर्विशङ्को भवति । किं मेऽन्तः स्यादेते-नेति । नास्तिकस्यापि किंकथिका कदाचित् भवत्येव ।

गङ्गानदी पावयन्ती । कुरुचेत्रं तु देश एव पावनः ॥ ६२ ॥

नग्ना मुण्डः कपाछी च भिक्षार्थी श्वुत्पिपासितः ॥ श्रन्थः शत्रुकुलं गच्छेद्यः साक्ष्यमन्त्रतं वदेत् ॥ ९३ ॥ कपालं शरावादिपात्रैकदेशः सुवेाघम् ॥ ६३ ॥

श्रवाक् श्रिरास्तमस्यन्धे किल्बिषी नरकं व्रजेत् ॥ यः प्रश्नं वितथं ब्र्यात्पृष्टः सन् धर्मनिश्चये ॥ ९४ ॥

निमित्तं पृष्टो यो वितयमसत्यं विक स तेन किल्बियेन पापेन गृहीत उर्ध्वपा-दे। प्रेमोमुखे। महति गाढे तमसि नरकं यातनास्थानं तत्प्राप्नोतीत्यर्थ:। अन्यस्मिस्तमसि किंचिद्दश्यते तत्र तु न किंचिदेवेत्यन्थप्रहणम् ॥ ६४॥

> श्रन्थे। मत्स्यानिवाश्चाति स नरः कण्टकैः सह ॥ यो भाषतेऽर्थवैकल्यममत्यक्षं सभां गतः ॥ ९५॥

स्त्रर्थवैकल्यं सत्यादपेतं भाषते । यथा कण्टका स्रशिता भित्तता जनयन्ति न बाहशीं मत्स्याः प्रीतिं जनयन्ति । यदा धनलोभेन काचित्प्रातिमात्रा भवति तथापि महद्दुःखं भवतीति सकण्टकमत्स्याशनोपमा ॥ ४५ ॥

> यस्य विद्वान् हि वदतः क्षेत्रज्ञो नातिशङ्कते ॥ तस्मिन्न देवाः श्रेयांसं लोकेऽन्यं पुरुषं विदुः ॥ ९६ ॥

यस्य वदतः सान्तियो विद्वान्सत्यानृते जानानः सेच्चोऽन्तर्यामी पुरुषे नातिशङ्कते किमयं सत्यं वन्यत्यनृतं वेत्येवं नाशङ्कते—निश्चितमेवैष सत्यं वन्तिति यस्यात्मा निर्विशङ्कः-तस्मात्पुरुषाद्वान्यं श्रेयांसं श्रेष्ठं प्रशस्ततमं पुरुषं देवा जानते ।

कः पुनरयं वेदिता। कश्च ततोऽन्य ग्राशङ्किता। एक एव ह्यात्मा स्वप्रयत्नद्वारेण वाचमीरयन्वेदिता संपद्यते। स्न एव तद्धर्मेण कि कथं स्यादित्येवंक्रपेणाशङ्काख्यानेन युज्यते। तत्र भेदानुपपत्तिः।

सत्यमेतत् । काल्पनिकेन भेदेनैवयुक्तम् । यथा इन्त्यात्मानमात्मनेति ॥ ६६ ॥

यावते। बान्धवान्यस्मिन्हन्ति साक्ष्येऽनृत वदन् ॥ तावतः संख्यया तस्मिन् शृशु साम्यानुपूर्वशः ॥ ९७ ॥

द्रव्यविशेषानृताश्रयाः पापविशेषाः कूटसाक्षिण इत्येतत्प्रदर्शनार्थं प्रकरणमारभ्यते । तत्रायं स्रोकः संबोधनद्वारेणोपदिश्यमान धादरार्थः संपद्यते । यद्गुद्यं सिथ उप-दिश्यते तद्यथाकशंचिद्भवतीत्यवधारितं प्रदर्णं नातिगुरु इदं त्वतिमद्दाप्रयोजनमवद्वितैः श्रोतव्यमिति ।

साम्येति चैकवचनमनेकशिष्यसन्निधाने भृगावेव विविच्चतम्। यस्मिन् साध्य इति व्यधिकरणसम्मी। यस्मिन् द्रव्यभेदिभिन्ने व्यवहारे यत्साच्यं तत्र तिन्निम्तं यदन्तिमत्येषा विषय-सप्तमी। श्रपरा 'यस्य च भावेनेति' (पा० सू० २।३।३७)। श्रश्यवा द्रव्यभेदा-त्साच्यभेदः, तत्र समानाधिकरण एव। तावत इति परिमाणे व्युत्पाद्यते। तत्र यत्प्रभू-तिनिमित्तमिप परिमाणं संभाव्यते इत्यते। विशिनष्टि संख्ययेति। श्रानुपूर्वश्य इति सुखप्रतिपत्तयेऽनुपूर्वेण ह्यभिधीयमानं सुखेन प्रतीयते। श्रानुपूर्वी च सङ्ख्यागताऽत्रा-भिप्रता। तस्या एव वच्यमाणत्वात् 'पश्च पश्चित्यादि'॥ ६७॥

> पश्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ॥ शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥ ९८ ॥

पशुनिमित्तमनृतम् । शाकपार्थिववत्समासः । पञ्चवान्धवां ह्रान्ति । ततश्च तेषां नरकपातनम् । मातापितरौ जायामिशुनं चापत्यमिति पञ्च ।

कथं पुनरन्यकृतेनैनसाऽन्यस्य फलम् । ध्रन्यकृतेन पुण्यपापादिनाऽन्यस्य स्वर्गन-रकादिप्राप्तिः संसर्गादिति त्रूमः । तैरयं परित्यज्यत इत्युक्तं भवति । प्रथवा तैईतैर्यत्पापं तदस्य भवतीत्यप्रत्रपि हन्तीत्युच्यते । ध्रदृष्टकार्यतुल्यत्वात् ।

श्चर्यवादश्चायं न तत्कार्योपदेशः। तत्कार्योपदेशे हि हिंसाप्रायश्चित्ती स्यात्। कीटसाच्यप्रायश्चित्तमेतद्भवति। उत्तरेत्तरसङ्ख्यादिवृद्धिः प्रायश्चित्तगौरवार्या न पुन-विवित्तितेव। तेनेत्तरोत्तरस्य गरीयः प्रायश्चित्तमित्युक्तं भवति।

मयं पुरुषः कस्य दास इत्येवं संशये यदनृतं तत्पुरुषानृतमुच्यते ॥ स्ट ॥

हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ॥ सर्वे भूम्यनृते हन्ति माऽस्म भूम्यनृतं वदीः ॥ ९९ ॥

कर्थ पुनरजातानामसति संसर्गे परकीयेन संयोगो येनेदमुच्यते हन्ति जातार-जातांश्चेति।

चक्तमर्थवादे। ऽयमिति ।

सर्वे भूम्यनृतं वदन् । माऽवदीः भूमिसंबन्ध्यसत्यम् । माऽवदीरित्यादरार्थ-मप्येतत् प्रत्यत्तं संबोधनम् ।

का पुनरियं भूमिनीम।

यदेतत्पृथिवीगोलकं पर्वतावष्टंभनं सागरावधि प्रसिद्धम् ।

नित्वयत्याः कः स्वामी को वाऽपहती। न हि सार्वभीमः किश्चदस्ति। तथा च गाथा भूमेः—''न मां मत्येः कश्चन दातुमर्हिति'। न कश्चित्सार्वभीमोऽस्तीत्यभिप्रायः। 'विश्वकर्मन दासिथ भौवनमादिविश्वकर्मभीमनेति पितृव्यपदेशेन स्वनाम्ना च राज्ञामन्त्रगं श्रुतं मथाऽसौ रन्तुमिच्छतीति उपमैष्यति स्वित्वस्य मध्ये निमन्जेऽहं स्वित्वस्य मध्यमेवं संकल्पं वृथा संकल्पितवित त्विय सिलले मज्जामि ।' सिललमज्जनेन नैष्फल्यमत्र दान-संकल्पस्याह । यथा सिलले निचित्तं निष्फलमेवमेतदपीति । मृषेष कश्यपाय संगरः । तवैष संगरः प्रतिश्रवः प्रतिज्ञानं कश्यपाय ददामीति मोधो वंध्योऽस्तु सर्वसाधारणाऽहम् । सर्वजनोपभोग्या । केवलं राजाने। रच्चानिर्वधमात्रभाज इत्यभिप्रायः । अत प्रतावत्या भूमेने दानापहारासंभव इति कुतो विवादः ।

सत्यम् । यथैवायं भूमिशब्दोऽत्र वर्तते एवं चेत्रप्रामस्थिण्डलादाविष । तत्र च संभवत्येव स्वाम्यम् । प्रत्यच्रस्यैव दानापहाराविति न किंचिदनुपपन्नम् । भ्रपहारश्चास्या यादृशेन रूपेण अपहारः गृहादेने वीरुद्विच्छेदः । अतश्च यः परकीये चेत्रे चक्रम्येत मृदे। वा कश्चिदाद्यात्रासी भूम्यपहारी स्यात् । मीमांसकैठकं "न भूमिः स्यात्सर्वोन्प्रत्यविशि-ष्टत्वादिति।" (मी० सू० ६ । ३ । ३)

एक देशवचनं च भूमिशब्दमिष्ठकृत्य भगवान् कृषाद्विपायना दानधर्मेषु पिठतवान्—
"परेरप्यनुमन्तव्यो दानधर्मो नृपैभेवि । अचयो हि निधिर्जाक्षो विहितोऽयं महीशृताम्"
इति । कृत्तनगोलकाभिप्रायमेव चादेयत्वं भूमेविश्वजिति मीमांसकैरुक्तं "न भूमिः स्यात्सर्वान्त्रत्यविशिष्टत्वादिति" (मी० सू० ६ । ३ । ३) । सर्वान्पुरुषान्प्रतिचंक्रमणादियोग्यतयाऽविशिष्टा भूमिः स्वात्मीकर्तुमशक्या कथं दीयत इत्यर्थः । अस्मिस्तु पच्चे प्रामनगरादि
विश्वजिति दातव्यम् । अन्ये तु पठन्ति 'अन्तरेण सदः पत्नीशालं च दिचणा नयन्तीति'
भूमौ गुणविधेरस्यासंभवात्चे त्रादेरप्यदानम् ।

वद्रिति चैकवचननिर्देशाच्छृ सौम्येति साचिविषयमेवैतत्संबोधनम् न शिष्य-

'शूद्रमेभिन्तु पातकै:' इत्यत आरभ्य यावन्तो मध्यमपुरुषनिर्देशास्ते सर्वेषां पातक-भूयस्त्वसमानाख्यातरूपाद्येकवाक्यत्वाच्छूद्वानुयोगार्थाः। 'श्रन्धः शत्रुगृहं गच्छेत्' इत्यत आरभ्य सर्वे साचिविषया श्रनुयोगाः। श्राख्यातवैरूप्येन प्रकरणस्य विच्छेदात् मध्यम-पुरुषे समानार्थकमत्वात्कर्तव्ये गच्छेदिति प्रथमपुरुषनिर्देशः पूर्विधकारनिवृत्त्यर्थः ॥ ६६॥

> श्रप्तु भूमिवदित्याहुः स्त्रीणां भागे च मैथुने ॥ श्रब्जेषु चैव रत्नेषु सर्वेष्वस्ममयेषु च ॥ १०० ॥

कूपतडागादिस्थे महति जले स्वल्पे वा सूमिवहोषः। स्वीणां भोगे च मैथुना-स्ये—केनेयं स्त्री भुक्ता मैथुनधर्मेणेति। स्रव्यंतेषु रतनेषु मणयो रत्नानि मुक्ताद्याः। स्यममयेषु वैद्वर्यादिषु। रत्नेष्विति संबध्यते। द्विविधान्येव रत्नानि जलजान्यश्म-मयानि च। श्रतो रत्नप्रहण एव कर्तव्ये विशेषणद्वयोपादानं स्रोकपूरणार्थम्। श्रद्भगो जातान्यञ्जानि। श्रश्मनो विकारा स्वश्ममयानि॥ १००॥ एतान्दोषानवेक्ष्य त्वं सर्वानतृतभाषणे ॥ यथाश्रुतं यथादृष्टं सर्वमेवाञ्जसा वद् ॥ १०१॥

अद्यापोद्दी वर्जियत्वा यथादृष्टं यथाशुतं चादृष्टं तत्त्वेन ब्रुहि ॥ १०१ ॥

गोरसकान्वाणिजकांस्तथा काच्छुशीळवान् ॥ भेष्यान्वाद्धिकांश्चैव विमान् शुद्रवदाचरेत् ॥ १०२ ॥

कारवः शिल्पिनसत्त्वायस्कारसूपकरादयः । कुञीलवा नर्तकगायनाद्याः । मेठ्या जीविकार्थे परस्याज्ञाकारा दासा इति प्रसिद्धाः । वार्श्विका वृद्ग्युपजीविनः । एते नाह्यमा स्रिप सन्तः प्रकरणात्साच्ये शपथे च शूद्रबद्द्रष्टव्या न नियांतरे । यथा शूद्रो न दानपुण्यादिना पृच्छ्यते साच्ये शपथे चाग्निहरणादिना शोध्यते । तद्वदेषोऽपि शपथो यद्यपि पूर्वत्राप्रकृतः तथाप्युत्तरत्रानन्तर्याहोषवत्वात्प्रयतत्वात् प्रयतत्वेऽप्यानन्तर्यस्य संबन्धहेतुत्वाद्वच्यमाणस्यापि प्रत्यासत्त्या पूर्ववद्द्वयोःसन्निपातात् शपथेऽपि तुल्यम् ॥ १०२ ॥

तद्वदन् धर्मते।ऽर्थेषु जानन्नप्यन्यथा नरः ॥ न स्वर्गाच्च्यवते छोकाइँवीं वाचं वदन्ति ताम् ॥ १०३ ॥

तद्न्यथाऽपि जानम्नयथा वद्त स्वर्गाद्भश्यति। कूटमपिवदम् दुष्यतीत्यर्थः। किं सर्वदैव १ नेत्याह । धर्मताऽर्थेषु । धर्मेण दयादिना निमित्तेनार्थेषु व्यवहारेषु । धर्मेस्य च निमित्तत्वमुक्तमुत्तरक्षोके दर्शयिष्यति । एतच न स्वमनीविकयोच्यते किं तह्य तां देवीं वाच वदन्ति—ग्रस्मात्पृर्वेऽपि स्मर्तारः। का पुनर्देवी वाक् । ययाऽ-स्मिन्निमित्तेऽनृतं वदितव्यमित्येषा देवानां संबन्धिनी वाक् तां मन्वादयः श्रुत्वा वद-न्तीति विशेषेऽनृतप्रशंसा ।

ध्रन्यैस्तु पूर्वविधिशोषतथाऽयं श्लोको व्याख्यातः । तद्देतद्गोरचकादिष्वनुयोगवाक्येषु व्राह्मणोषु भवितव्यम् । अन्यथा ब्राह्मणोषु सत्यं ब्रूहीति यथा ब्राह्मणा एते कथं शूद्रवदनु-योज्या इति तद्विद्वानिष न दुष्यतीति यता मन्वादय एवंविधां वाचं वदन्ति यथैते शूद्रवदाचरणीया इति । ते च धर्माधर्मयोः प्रमाणम् । तैश्च सत्यं वदितव्यम् । तच्च यथाविद्दितं तत्र स एव धर्मो यत्र वाऽनृतं तत्रानृताभिधानमेव धर्म इति ॥ १०३॥

> शूद्रविट् क्षत्रविपाणां यत्रतींकौ भवेद्रघः ॥ तत्र वक्तव्यमन्द्रतं तद्धि सत्याद्विशिष्यते ॥ १०४ ॥

तत्र नानृतं वदेदिति यः प्रतिषेधस्तस्याश्द्रादिविषयताऽनेने।च्यते, न पुनरनृत-वदनं विधीयते। तथा स्रति प्रतिषेधेनैकवाक्यता बाध्येत।

का पुनरः निमित्तश्रुतिः तज्ञंति । तस्य वधविशेषण्यत्वान्न वधः । तस्यासते। निमित्तत्वानुपपत्तेः । त्रस्रासते वधे पश्चात्तद्विषयमतद्विषयं वाऽनृतं वक्तव्यमित्यर्थे आपति । तस्वनिष्टम् ।

नतु च यचेति व्यवहारवस्तु निर्दिश्यते पुनस्तचेति तदेव प्रतिनिर्दिश्यते । ततश्च यस्मिन् व्यवहारे पराजिताः सन्तो वधार्हा भवंति तस्य नानुपपन्नो निमित्तभावः ।

श्रत्र वदन्ति । न चात्र वधार्हेष्वनृतिमध्यते । यतोऽनिष्टं पापीयसो जीवनिमिति । यस्त्वधार्हानवकाश्रात्र पुरदास्यादिस्वित्ततादनुहतदं उताख्यापनाय वा जनैः स्वल्पापराधात् न वात्तियत्वोपपत्ति राजसत्वात् क्रोधस्य दण्डस्य भाशास्त्रीयत्वादिश्वतपरिमाणतया निश्चयाभावे। न तस्यापि निमित्तत्वोपपत्तिः । श्रतः प्रतिषेधशेषतैव न्याय्या । गौत-मीये त्वनृतविध्याशङ्काऽपि नास्ति । "नानृतवदने देषो जीवनं चेत्तदधीनम्" इत्येव-मादिप्रतिषेधे सत्यानृतयोः कामचारप्रसङ्गे सत्यवचनेन निमित्तभावः प्रतिपद्यमानो 'न हिस्यात्सर्वभृतानीति' प्रतिषेधव्यतिक्रमतया चानृतं प्रतिपद्यत इति युक्तिमत्वेनेदं कृतम् ।

न चेदसी पृष्ट आचष्टे न पुनर्हन्ति, अझंश्च कथं हिंसादेषियानुषज्यते।

श्रथ सत्यिप स्वात-त्रये तद्वचनेन राज्ञा हन्यमानत्वास्त्र हेतुभावापस्या प्रयोजककर्तृ-त्विमिति चेत् न । सर्वो हेतुः प्रयोजकः—धनेन कुलं, विद्यया यश इति, भवति विद्या यशसो हेतुने प्रयोक्त्रो । न चान्य एवायं लैकिकफलोत्पित्तियोग्यता हेतुलच्चणे हेतु-भावः, श्रिपि तु द्रव्यगुणाः । यत्रापि क्रिया श्रूयते 'श्रिप्तना पाक इति' साऽपि स्वरूपेण सिद्धरूपाभिधानात्कृदन्तैर्भावस्य । श्रन्यरचायं शास्त्रीयः कर्तृव्यापारस्य प्रयोजको हेतुने तु तत्प्रयोजकत्वमेवभित्यर्थम् । यदि तावत्प्रेषणाध्येषणे श्राक्षाप्रार्थनारूपे प्रयोज-कत्वं साध्येते त्रीहीनातप इत्यादावचेतनेषु णिजुत्पत्तिर्दुर्लभा ।

ननु च परिहृतमेतद्व्याख्यातृभिः मुख्योपचरितक्रिय इति चेतनावद्वस्तूपचारे 'भिचा वासयित' 'कारीषोऽध्यापयतीति'। न हात्र चैतन्यकृत उपकारः, स्रिप तु निश्चित-त्वाच्चत्यस्य प्रयोजकस्य। स्रध्ययनं ह्याचार्यकरम्यविधिप्रयुक्तं कुर्वामस्य माम्यवकस्य शीतादिलच्यां प्रतिबन्धकमनुवदिति। कारीषे प्रयोजकत्वाध्यारेपः। प्रेरकत्वाद्धि प्रयोजकमुच्यते। तचाचैतन्यस्य वायुजलादेरिप्रकाष्ठादे मुतरां दृश्यते। तदा विधि-प्रयोजकस्तुतिप्रयोक्तृभिः प्रेषणाद्यभावाद्गीमार्थाः शब्दाः स्युः। स्रश्चेतत्स्थमर्थाचर्यां प्रयोजकत्वं तच प्रयोजकस्य व्यापारानुगुणं प्रेषणादिव्यतिरिक्तिक्यान्तरावरणं संविधाना-स्यम्। संविद्यान एव हि कारयतीत्युच्यते। यथा बुभुचमाणस्य कश्चित्पात्रमाहरत्यन्यो

अक्तमुपनयति । कस्यचिद्वधप्रवृत्तस्य कश्चिदायुधमर्पयत्यन्यो वध्यद्देषाविष्करणेन मन्युमुप-द्दोपयति । एवंत्वचणः प्रेषित्रादिरूपरहितः सच्यापारः प्रयोज्यफलसिद्धावानुकूर्त्यं प्रतिपद्य-मानस्तत्समर्थाचरणपचे प्रयोजकः ।

अस्मिन पत्ते कारीषोपाध्याया तुल्या प्राप्तुत:।

अत्रापि यमन्तरेश क्रियाया अनिवृत्तिर्यस्य च कारकविशेषसंज्ञा न प्रवर्तेत स मुख्यः प्रयोजकः कर्ता । अध्यापियतारं चान्तरेश कारीषो न शक्तोत्यध्ययनहेतुभावं प्रति-पत्तुम् । आचार्यस्तु तमन्तरेशापि शक्त एवेति गै। यः कारीषः । यत्र च करणादिभावे। निश्चितो हेतुमत्प्रत्ययदर्शनात्तत्रापि गै। गार्थतेव । यथा कश्चित्स्वल्पेनापि प्रयोजनेन दूरं प्रामं पुनः पुनर्गतवन्तं दृष्टा ब्रवीति 'अश्वो गमयति देवदत्तम्' इति । यत्र तु न कस्य-चिदासत्तिविप्रकर्षावन्तरङ्गवहिरङ्गभावे। वा गम्यते तत्र यावन्तस्तदानुकूल्यं प्रतिपद्यन्ते सर्वे ते प्रयोजकाः ।

नतु च कारकसंज्ञायामन्तरङ्गयोगो नास्तीति को विशेषः कारीषापाध्याययोः।

स्वप्रक्रियेव सा तत्र भवताम्। न वस्त्वाश्रया। वस्त्वाश्रयो च विधिप्रतिषेधा। इदमिष तत्र पठ्यते—विवचातः कारकाणि भवन्तीति। एवं च सित यहाकतुरेव कर्तृत्वं किरचिद्विचचेत्तत्र कर्तृप्रत्ययविधिप्रतिषेधाविष स्थाताम्। यथा पातकपरिगणनायामनुपठिति ''क्रयविक्रयी संस्कर्ता चेपदर्ता चेति''। तस्मादन्वाख्यानसिद्ध्यर्था तावकी सा व्यवस्था न वस्त्वधिष्ठानमर्थमवस्कन्दति। अत एव व्याख्यातृभिरुक्तं—समर्थाचरणं चेद्धेतुः हेतुमाहे प्रसङ्गः। ततश्च योऽपि कस्मैचिद्धोजनं इदाति स चौदरिकतयाऽतिसीहित्येन व्यापद्येत प्राप्तं तत्र दातुर्वधकर्तृत्वमिति। न च तत्प्रयुक्तं भवति। क्रियान्तरेण ह्यसी निश्चितो भोजनाख्यप्रयोजको न वधो न वेष्यदि कथंचिक्रिमित्तं भवति। भवतु वा तिन्नित्तम्, प्रयोजकत्वाभावात्त् कर्तृत्वं नास्तीति ब्रूमः। यस्य तु भूमिसुवर्णापहारादिनाऽ-पराध्येत स च तदपहारमन्युना कथंचिन्ध्रयेत कि तत्रापहर्तुरपहारदोष एवेति वधेऽपि निमित्तिभाव इति चिन्त्यम्।

किमत्र चिन्त्यते ? श्रव्यभिचारावगम्यत्वाद्धेतु हेतुमद्भावस्य न खङ्गप्रहारभोजन-विच्छेदादेरिव भूम्यादिहरणस्य नियतनिभित्तत्वे।पपत्ति:।

कोऽयं नियमोऽभिन्नेतः ? यदि इ वा केचिन्न्नियन्ते केचिन्नेत्यनियते। नियमो भवति । पुरुषस्वभावभेदात् तदेवीषधं श्लेष्मिकाय हितं विपरीतमन्यस्येति । सर्वेषामेव च भावनादेशकालस्वभावभेदसङ्कारिसापेचः शक्त्यन्तरप्रादुर्भावः । तदेव लच्चणं पुरुषवि-त्तसंतितसापेचं पिपासाहेतुप्राण्यन्तरसापेचं तद्विच्छेदहेतुरिति । एवमत्यन्तामर्षिणी मन्युमतः स्वहरणपरिभवादि मरणाय कल्पते । कि तत्र शक्यो निमिच्नभावोऽपद्वीतुम् ? पेशलमानसम्य तूपेचैव तत्र । ये पुनर्मन्युपरीता स्रनशनश्वस्रपतनविषभच्चणादिनाऽपरा-द्धारसुद्दिश्य स्रियेरंस्तत्राव्येष एव न्याय: ।

नतु चान्यस्यैव प्रसिद्धहेतुभावस्य विषभचणादेनिमित्तस्य तत्र दर्शनात्र भून्यादिहर-णस्यापराधो हन्तुःवमाप्तुयात् । तेनोपजनितमन्युर्भरणहेतौ प्रवर्तत इति पारंपर्यतौ निमित्तत्वमिति चेत् । एवं सित पण्योपदेशोनापि केचिदुद्विजमाना आत्मानं व्यापा-दयन्ति, तत्रश्च तत्रोपदेष्टारो हन्तारः स्युः । तथा मत्सरिणः परद्रव्येष्वीष्यंया शुष्यन्ता धनिषु देषमादद्दीरन् । तथाऽन्ये मूहमनसः प्रियानपुत्रान्स्वामिनश्चानुन्नि-यन्ते, तत्र प्रियादीनां हन्तुतापत्तिः । अपरे च क्षपवत्स्त्रीदर्शनेन परिफल्गुमनसोऽसूयन्ते भज्यमानहृदयाश्च विवेकशुन्यात्मानस्तत्र शीलवत्यः स्त्रियो दुष्येषुः । तदेवेदमापितः भृतस्य ब्रह्महत्येति ।

सत्यमेवं यदि विधिप्रतिषेधविशोषा न स्थात्। विहितो हितोपदेशः प्रतिषिद्धं स्वहरणादि। तथा चाहुः—

"उपकारप्रवृत्तानां कथं चिचे द्विपर्ययः। न तत्र देशः केषांचिद्धेषजामीषधी यथा।" भन्न न केवलं वैद्यादेरातुरोपकाराधिनः प्रयुक्तीषधस्य कथं चिद्विपरीततयोषपत्तावदेशः— किंतहीन्यस्थापि गवादेर्मेहति पङ्को निमग्नस्थोद्धर्तभुजाकर्षणाय यथाश्रमेण यदि व्यापत्तिनी तत्रोद्धर्ता दुष्येदिति कथितं भवति। एवं सर्वत्र।

योऽपि कस्मिश्चित्स्वव्यापारानुष्ठानवति धनरूपातिशयसंपद्वति दृश्यमाने दृन्द्द्यते न तं प्रति कस्यिचव्छास्त्रार्थातिकमः । निश्चितो हि निमित्तभावः प्रतिषेधस्य विषयो भिवतुमर्द्वति । न च प्राण्यन्तराश्रयिषु चैतसिकेषु धर्मेषु प्रतिच्चामन्यश्वाभवत्सु स्वभाव-विशेषावसायः । न हि शक्यमवसादितुमयमस्या रूपसंपदा व्यापद्यत इति । न च निश्चिते प्रतिषेधविषये संभवत्यनिश्चित्तविषयता न्याय्या ।

यत्र वर्हि कथंचिद्वर्थविपर्ययशरीरशोषणादिना कुतार्किकपरीता स्यादिप निमित्ताव-गतिस्तत्र किं अंशयितुं शीर्लं संयुज्यतां कामिना, भवतु वा पुरुषवातिनीति ।

नैतदेवम् । न हीदशी भवन्त्यपि निमित्तता प्रतिषेधस्य विषयः, विध्यन्तरिविधातः । धास्ति हात्र व्यभिचारप्रतिषेधविधिः । न वाऽपि विध्यन्तरेग्णानवष्टव्धे विषये कृतावकाशा विधयो विरोधविध्यन्तरं विषयमास्कंदितुमर्हन्ति । येऽपि मन्यन्ते रागलचाणां प्रवृत्ति शीलसंरचयोपदेशो निषेधति न शास्त्रलचाणां तेन महानुभावतया मास्य तपस्विनो जीवितमुच्छेत्सीदिति प्राग्रोजिहीर्षया मुमूर्षुगा संप्रयुज्यते नासी व्यभिचारः तिषेधमिनित्रामेत् । यत्तु विध्यन्तरविषये न विध्यन्तरं प्रवर्तत इति नैवायं विध्यन्तरस्य विषयो रागलच्यात्वात् ।

नतु च प्रवृत्ताविष नैव शास्त्रमिस्त नियोगिवधाविव व्यभिचारानुज्ञानस्मृत्यभावात्। ध्रथाप्रवृत्तौ कामयेत मारणमिति प्रतिषेधभयात्प्रवर्तते सोऽिष प्रतिषेधा रागलच्यामेव हिंसां प्रतिषेधयति। न चासौ रागते। न प्रवर्ततेऽिष तु प्रतिषेधभयात्। या तु परेषि-कारतः प्रवृत्तिः साऽिष प्रतिषेधविषयपरिहारेण। योऽिष किंचिद्याचेदयमहमात्मानं हन्मीति हन्यात्र तत्राप्रयच्छते। धातकत्वं व्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात्॥ १०४॥

वाग्दैवत्यैश्च चरुभिर्यजेरंस्ते सरस्वतीम् ॥ अन्तस्यैनसस्तस्य कुर्वाणा निष्कृतिं परोम् ॥ १०५ ॥

वाक् चासी देवता च सा वाग्देवता। तदर्शे च चरवे। वाग्देवत्याः। तण्डुला नातिपकाश्चरवः। तैर्यजेरितिति बहुवचननिर्देशात् चरुभिरिति बहुवचनम्। न पुन-रेकैकशो बहुवश्चरवे। नापि संहतानां ब्राह्यस्ते। मवद्यागोः 'देवश्चेद्वर्देद्वहवे। ब्राह्मणा यजे-रिव्रिति, तद्वहुवचनम्, नतु कपिश्वलैश्च त्रिभिर्यजेरित्रितिवत्।

तदेतद्ब्राह्मणाद्यनुप्रहार्थमनृतमुक्तं भवति। छ्रानृतमेवेनः पापमसत्याभिधानलक्षणा क्रिया। यथा धर्मिक्रयावत एवं समानाधिकरणे षष्टो। येषां तु क्रियाजन्या धर्माधर्मी न क्रियेव—तन्मतेऽनृतस्य यदेन इति वैय्यधिकरण्येऽनृतनिमिक्तत्वादेनाऽनृतम्, उपचारतः समानाधिकरणे एव। तस्य निष्कृतिः शोधनं पावनं प्रायश्चिक्तमिति यावत्। परा प्रकृष्टा।

ननु च कुते। द्रत्र पापम् — यावता द्रिमित्रिमित्तेना नृतवचने देश इत्युक्तम् ।

केचिदातुः "निवृत्तिस्तु महाफलेति"। अस्माच्छास्नात्तु यावज्ञीवमनृतं मया न वक्तव्यमिति येन संकल्पि तस्य मिथ्यासंकल्पदेषो मा भूदिति प्रायश्चित्तग्रुच्यते। गेइदाह्वधप्रतिषेधेऽपि नैमित्तिकं विधानम्। एनसो निष्कृतिमित्रश्चेवादः।

कथं तर्हि वाग्देवत्यै: सरस्वतीं यजेरन्। यदि वाग्देवता सरस्वती कथिमज्यते। अथ वाक्सरस्वत्योरेकत्वेनैवं देवताभावे शब्दावगम्यरूपत्वादेवताया भिन्नी चैती वाक्सरस्वतीशब्दी। यथाऽप्रये जुहोतीति चेदितेन व्वलनाय कशानवे वा स्वाहेति हृयते, वायवे निरूष्य जुहुयाद्वायुर्वे प्राम्म इत्युक्तेऽपि न प्राम्मायेति हृयते।

सत्यम् । वागेव देवता । सामानाधिकरण्याद्देवतार्थे दिख्तः । न सरस्वतीमिति द्वितीयानिर्देश्या देवता । कर्मीण हि द्वितीया । संप्रदानं च देवता न कर्म ।

कथं तर्हि सरस्वतीपदान्वयः।

अर्थवाहे। ऽयम् । अप्रये जुहोत्यग्निर्वे सर्वा हेवता इति । वागेव सरस्वती—तयेष्टया साऽपोष्टा भवति । यागेन देवताऽवगम्यते । कथम् । अप्रियेष्टव्यः प्रजापतिर्येष्टव्यस्त-थाग्निं यजति यद्भिं यजतीत्यादि केचिदाहुः । देवताः स्वतस्तत्र तत्र पूज्यन्ते । देवतपूजा- वचने। ऽत्र यजिः । पूजा च पूज्यमानकमिका। तत्र युक्ता द्वितोया। तथा च देवता पूजनीयेत्यादि स्मर्थते ।

्रविच न युक्तम् । श्रस्मिन् हि पत्ते देवतात्वमन्यतेामृग्यम् । तत्र यागसंप्रदानं देवतेति स्मरणविरोधः । एषा च स्मृतिर्वर्जायसी । निरपेच्चत्वात् । पूर्वा देवता उद्देश्या ध्येया च । यस्यै देवतायै इविग्रहीतं स्थात्तां मनसा ध्यायेदिति तत्क्रियाकर्मत्वा-त्कर्मण्येषा द्वितीया ॥ १०५ ॥

> क्रूष्माण्डैर्वाऽपि जुहुयाद्घृतमग्नै। यथाविधि ॥ उदित्युचा वा वारूण्या तृचेनाब्दैवतेन वा ॥ १०६॥

कूष्माएडा नाम मन्त्रा यजुर्वेदे पठ्यन्ते। तैर्घृतसग्ना जुहुयात्। जुहोतिश्च देवतासुद्दिश्य द्रव्यस्य त्यागः। श्राधारिवशेषणो तत्रेहामावित्यधिकरणानिर्देशान्मांत्रवर्णिकी देवता वेदितव्या। येषु च मन्त्रेषु देवताविशेषिजङ्गं न दृश्यते—यथा 'देवऋतस्यैनसोवयजनमस्ति' इत्यादिषु—तत्र प्रजापतिर्देवतेति याक्तिकाः। अथवा यस्यान्यत्र देवतात्वं दृष्टं सह संबन्धि यावत्। तथा च निरुक्तकाराः 'श्रिप वा सा कामदेवता स्यादिति'। यद्यपि याऽन्यस्य हविषो देवता साऽन्यस्य न कदाचित् तथाऽपि यजित श्रूयते द्रव्यं मन्त्राश्च तेऽत्रासत्यां देवतायां जुहोतीति क्षं तदुत्तरेण जुहु-यादिति व्याख्येयम्। तच्चायुक्तम्। तथाभिधारयेदिति वक्तव्यं स्यात्। वयं तु त्रूमो 'देवऋतस्यैनसोवयजनमस्ति' इत्यत्र कर्मेवावयजनमेवावयाजनमित्युच्यते। श्रत-स्रदेवता। सर्वत्र च मन्त्राभिथेयं वस्त्वस्त्विति न देवतायां मन्त्रवर्णाभावः।

उदित्यृचा वा वाक्णयेति । उदुत्तमं वक्ष्णपाशमस्मत् इति (ऋग्वेद १ । २४ । १५) एषा ऋक् वक्ष्णदेवता उदिति प्रतीकोन लच्यते । वाक्ष्णोग्रहणं चान्यस्या 'उ त्वा मदंतु स्तोमा' (ऋग्वेद ८ । ६४ । १) इत्युच्छब्दप्रतीकाया निवृत्त्यर्थम् ।

तृचेनाव्देवतेन चेति। देवतैव दैवतम्, घ्रापो दैवतम् ग्रस्य त्रयूचस्य तेन— 'श्रापो हिष्ठा' इत्यादिना (ऋग्वेद १०। ६।१)। ग्रतश्चैकैकया एकैकाहुति: प्रत्येकशब्दवत्, समस्तेन च समुदायाहुतिरेकित।

घृतमग्राविति सर्वत्रानुषङ्गः।

यथाविधि । याद्यः शिष्टसमाचार इत्यर्थः । तेन च हिवषः सत्वादप्राप्ताया-मितिकतेन्यतायां परिसमूहनपर्युचणावेचणस्त्रवहोमाद्येतावन्मात्रमनुजानाति । वाशब्दाद्वैकल्पिकाः सर्व एव ॥ १०६ ॥

> त्रिपक्षादब्रुवन्साक्ष्यमृणादिषु नरे।ऽगदः ॥ तदृणं पामुयात्सर्वं दश्चधं च सर्वतः ॥ १०७ ॥

पञ्चदशाहोरात्राणि पचः। त्रयाणां पचाणां समाहारः विपक्षम्। 'श्रकारा-न्दोत्तरपदे। द्विगुः' इति (वार्तिक २।४।१७) स्त्रीत्वे प्राप्ते पात्रादिदर्शनास्त्रतिषेधः।

यद्येवं त्रिपचीति न प्राप्नोति ।

छान्दसस्तत्र लिङ्गव्यत्ययः।

ल्यन्त्रोपे कर्मणि पश्चमी । त्रीन्पचान्यावदतीत्य यः साच्यं न ददाति । स्नग-देगऽपोडितशरीरस्तद्व्यां पाप्नुयादित्यर्थः ।

दशबन्धं च। दशमं च भागं दण्डनीयस्तस्माह्यात्।

चरणादिषु इत्यादिमहणेन सर्वन्यवहारोपक्रमः। द्वितीयमृणमहण्यप्रवचणार्थम्। यस्मिन्न्यवहारे साच्यमियन्तं कालं न भवति पराजीयमानस्य सान्तिणो बोढारइत्युक्तं भवति।

गदो रोगः तत्समानप्रत्युत्थानहेतूपलचणार्थम् । तेनात्र कुटुम्बोपद्रवधनिकोपरी-धाद्यपि परीच्यम् ।

बन्धशब्दः सङ्घादिपरे। दण्डविषये दशमांशवचनः । नरमहर्षः सर्वतामहर्णः च स्रोकपूरणार्थम् ।

अन्ये त्वाहुस्तद्वर्णं प्राप्नुयादित्यस्यायमर्थः—ऋणापहरणलच्चेन पापेन युज्येत । राज्ञे वा जीयमानस्य यो दण्डस्तते। दशममंशं दद्यादिति दण्डितः पुनः दंड्यते ॥ १०७ ॥

> यस्य दृश्येत सप्ताहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः ॥ रागोऽग्निर्ज्ञातिमरणमृणं दाप्या दमं च सः ॥ १०८ ॥

सप्ताहादिति पञ्चमीदर्शनादर्वागित्यध्याहियते । सप्तानां दिवसानामन्यतम-रिमन्नहिन यस्य साचिषा रोगादि दृश्यते स मुषावादी दैवेन विभावितः पूर्वोक्तेन विधिना दापियतव्यः । रोगोऽत्यन्तपाडाकरः, ग्राप्तिनर्गोवाहनदहनः, पुत्रदारादि-प्रत्यासन्नज्ञातिमरणं, तस्य कूटसाचित्वे लिङ्गम् ॥ १०० ॥

> असाक्षिकेषु त्वर्थेषु मिथा विवदमानयाः ॥ अविन्दंस्तत्त्वतः सत्यं शपथेनापि लम्भयेत् ॥ १०९ ॥

श्रविद्यमानाः साचियोा येष्वर्थेषु व्यवहारेषु तेऽसाक्तिकाः । तेषु सत्यमजानाने राजात्तस्वता लैक्किकेनानुमानेनापोत्यर्थः । तत्र श्रपथेनापि वस्त्यमायेन दैवेनानुमानेन लम्मयेत् जानीयात् । लभिः प्राप्तिवचनोऽपि सामर्थ्याज्ञानात्यर्थः । न ह्यन्यः

सत्यस्य 'लामः'। 'न विन्दन्' इति पाठेऽप्येवमेव व्याख्येयम्। 'असाचिकेषु शपथेन लम्भयेत्' इत्येतावद्विष्युद्देशवाक्यावसानात् श्लोकपूरणार्थम् मिथः—परस्परम् ॥१०-६॥

महर्षिभिश्च देवैश्च कार्यार्थः श्रपथाः कृताः ॥ वसिष्ठश्चापि शपथं शेपे पैजवने नृपे ॥ ११० ॥

श्र्येवादोऽयं पूर्वोक्तस्य शपथविधेः। महर्षिभिः सप्तिषिप्रभृतिभिः कार्यार्थं संदिग्धकार्यनिर्णयार्थं शपथाः कृताः। श्राह्मन्त्रथं च भगवतः कृष्णद्वैपायनस्या-ख्यानमुदाहर्तव्यम्। पुष्करेषु तेष्वपहारितेष्वितरेतरं सप्तर्षयः शेपिरे 'यस्ते हरित पुष्करं स इमां पापक्रते। गति गच्छेत्' इत्यादि। देवैरिन्द्रप्रभृतिभिः। इन्द्रो ह्यहि-ख्यां प्रत्यभिशतः शापभयाद्वह्वविधं शपथं चकार। विसष्ठश्चेति पृथङ् निर्देशः प्राधान्यख्यापनार्थः। शपथं कृतवानित्यर्थः। उपपदादेव विशेषावगतेः शपतिः करो-द्रिशमात्रे वर्तते। यथा 'यहं यजत' इति 'स्वपोषं पृष्ठ' इति तथा 'शपथं शेप' इति ह्रोयम्। 'शप उपलंभने' इति लिटि प्रथमपुरुषात्मनेपदैकवचने शेपे इति कृपम्।

पैजवना राजा बभूव। तिसन्काले विश्वामित्रेणाकुष्टो मण्डलमध्यातः कामक्रो-धाभ्यां संज्ञुच्धाचरणोऽघासुरेा यातुधानोऽस्मीति शपशं गृहीतवान्। विश्वामि णो-क्तस्य राज्ञः समज्ञमनेनैव तत्पुत्रशतमिशतमेष हि रच इति। ततः स डवाच। श्रद्यैव स्त्रिये यदि रचः स्यामित्यात्मन्यनिष्टाशंसनमत्र शपशः। पुत्रदारादिशिरःस्पर्शने पतदनिष्टाशंसनं शपथो मन्तव्यः॥ ११०॥

> न दृथा शपथं कुर्यात्स्वल्पेऽप्यर्थे नरी बुध: ॥ दृथा हि शपथं कुर्वन् मेत्य चेह च नश्यति ॥ १११ ॥

मिथ्याशपथे फलाख्यानमेतत्। वृथाऽन्यथाऽसलमिति यावत्। तत्रापिहय-माणसुवर्णादिद्रव्यजालपेचोऽन्त्रतशपथदेषोऽन्यथाशपथे स्वरुपे। गरीयसि तु कार्ये गार-वादिधकतरे। देषोऽस्त्येव। प्रेल नाशो नरकम्, इह महद्यशः। प्रमाणान्तरै-स्त ज्ञाते राजदण्डः॥ १११॥

> कामिनीषु विवाहेषु गवां भक्ष्ये तथेन्धने ॥ ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकम् ॥ ११२ ॥

कामः प्रीतिविशेषो विशिष्टेन्द्रियस्पर्शजन्यः, स यासु भवति पुरुषस्य ताः कामिन्यो भार्यावेश्यादयः। तत्र यः शपथः। कामसिद्धार्थो यथा 'नाहमन्यां कामये प्रायोधरी मे त्व'मिलाद्यः। यस्तु 'संप्रयुज्यस्य मया' 'इदं त्वया देयं' 'दास्य' इति—तत्र भवत्येव देशः । श्रापथे—विषयसप्तमी चेयं न निमित्तसप्तमी । तेन यस्यामेवैका-किन्यां यथाप्यते तत्रोक्तरूपशपथे न देशः । निमित्तसप्तम्यां तु निमित्ते परद्रव्यापहारे देशः स्यात् । श्रतश्च 'कामाइशगुग्रं पूर्वम्' (। १२१) इत्यादिकं दण्डविधानं न युज्यते । तयापि निमित्तानन्तरकृते विवादे (स्त्येव दृथाशपथदेशः । एवं सर्वत्र ।

विवाहेषु । न त्वयाऽन्या वेाढव्या न वाऽन्यो वेाढव्य इति ग्रन्यस्यापि सुहृदा-देविवाहार्थमेवंविधमनृतसदोषः । न पुनर्जात्यपह्नवादै। ।

गवां भक्षे । गवां यवससिद्धार्थे मयाऽपहर्तव्यं—न मयाऽपहर्तं परस्य चातरसं-वन्धिमरभिक्तस्य वृथासाद्त्ये शपमानस्य न देशः ।

एवसिन्धने।

ब्राह्मणानामभ्युपपित्तिरनुप्रदः। सर्ववर्णानुप्रहेऽनुज्ञातमेव। किमिह पुनर्वचनेत। केचिदाहुः—शपथा ब्राह्मणेऽनुज्ञायते, शूद्रादिषु त्वनृतमेव। एतच 'तिद्धः
सत्याद्विशिष्यते' इति (८।१०४) वचनान्नैतदनृतम्। स्रतो न भवति प्रतिषेधो ह्यसौ।
दृशाशपथस्य पूर्वेण प्रतिषिद्धस्य प्रतिप्रसवशास्त्रमेतत्। तस्मात्सर्ववर्णानुप्रहे शपमानस्य न देषः। किमर्थे तर्हीदमुच्यते। तत्र वधात्परित्राणमुक्तं सर्ववर्णविषयम्।
स्रभ्युपपित्तस्तु ब्राह्मणस्येव।सा हि धनलाभादिना संभवति।सर्वतश्च परसंविधनीषु
कियास्वेवंविधासु शपथाभ्यनुज्ञानमुपायान्तरेण तत्सिद्ध्यसंभव एव द्रष्टन्यम्॥११२॥

सत्येन शापयेद्विषं क्षत्रियं वाहनायुधेः ॥ गोबीजकाश्चनैवेंश्यं शूद्रं सर्वेस्तु पातकैः ॥ ११३ ॥

ननु च यद्यहमेनं कुथीं तदिदमनिष्टमाप्नुयामिति संकीर्तनिकया शपथः, तं यः कार-येत्स शापयेदित्युच्यते । 'सत्येन शपे' सत्यादिनिबन्धने।ऽयं 'धर्मी वा मे निष्फलः स्यादिति'। एवं चायुधानामिप करणत्वं वाहनानां च। एतैरात्मानं शपेत्— 'एतानि निष्फलानि स्युरिति'।

गाबी जकाञ्चनानि वैश्यो हस्तेन स्पर्शियत्वाऽभिशपेदेतानि वा मे निष्फलानि पूर्ववत् ।

शूद्रं सर्वे स्तु पातकैः। वस्यमाणानि पातकानि मे स्युरिति शूद्रो वाच्यते ।।११३॥

श्चाग्नां वाऽऽहारयेदेनमप्सु चैनां निमज्जयेत् ॥ पुत्रदारस्य वाऽप्येनां श्चिरांसि स्पर्शयेत्पृथक् ॥ ११४ ॥

स्राग्निमाहार्येदेनं हस्तेनाश्वत्थपर्थाञ्यवहितेन तयोः प्रदेशान्तरं सप्तपदसंहित-मिल्यादि स्मृत्यन्तरान्निपुणतोऽन्वेष्यम् । पारंपर्यप्रसिद्धेश्चैतदेवेाच्यते । **ग्राप्सु** जले निमज्जयेत् प्राड्विवाक इत्यर्थः।

पुनदारिशरांसि स्पर्शयेत्। पुत्रस्य दारस्य शिरः स्पर्शयेत्—इस्तेन, शप-धाधिकाराद्वाचाऽपि, शपथस्यैवंरूपत्वादित्युक्तम्। पृथगेकैकस्य॥ ११४॥

> यमिद्धो न दहत्यग्निरापे। नेान्मज्जयन्ति च ॥ न चार्त्तिमृच्छति क्षिप्रं स ज्ञेयः अपथे ग्रुचिः॥ ११५॥

तप्तायसपिण्डोऽनवद्य गृहीता न दहति । श्रापश्च नीर्ध्व प्रावयन्ति, सत्यश्चपये । केशारे न चार्तिमृच्छिति पोडां न प्राप्नोति । रागोऽप्रिरित्यन्यत्रोक्तम् । स शुद्धः शुचिनिर्देषः । सिप्रम्—चतुर्देश वाऽद्दान्यविधः स्मृत्यन्तरात् ॥ ११५ ॥

वत्सस्य इचिभिश्चस्तस्य पुरा श्रात्रा यवीयसा ॥ नाग्निर्ददाह रोमापि सत्येन जगतः स्पन्नः ॥ ११६ ॥

कर्यं पुनरिप्तने धत्त्यति, त्रापो नेतन्यज्ञिषण्यन्ति । न हि महाभूतानि विपरियन्ति स्वभावतो चैतन्यादिति—पर्यनुयोगमाशङ्करार्थवादेनोक्तमर्थं दढोकरोति । यद्यप्ययमन्वयन्यतिरेकसमधिगम्योऽर्थः प्रत्यत्तवेद्यो वा तथापि धूर्तकल्पितेन्द्रज्ञालवद् आन्तिव-दत्र मुखविभीषिकास्यजनमात्रफलं शपयं मन्यमानो वैदिकं निदर्शनमुपन्यसित । भवन्ति प्रतिपत्तारोऽर्थागमेन पूर्ववृत्तदर्शनाद्दढतां प्रतिपद्यन्ते ।

वत्सो नाम काण्व ऋषिरभवत्। स च कनीयसा वैमात्रेयेण श्रात्राऽिभ श्रास्तः श्राक्रुष्टः— 'न त्वमसि ब्राह्मणः श्ट्रापुत्र' इति । स तं प्रत्युवाच—'सत्येनाग्निं प्रविशामि यदि न ब्राह्मण' इति । तस्येदमुक्तवतः प्रविष्टस्य नाग्निद्दाह रोमापि । कथम् ? सत्येन हेतुना ।

कथमित्रः सत्यं जानातीति चेदत धाइ जगतः स्पशः । गृहात्मा परकीयकृताकृतज्ञः 'स्पश' उच्यते । स च चारः प्रशिधिरिति च प्रसिद्धिः । अग्निर्हि भगवान्सर्वभृतान्तरचारी कृताकृतानां चेदिता । तथा च छान्दोग्ये ताण्डके प्रयोगा देवासुरसेनयोरभ्यन्तरे गैातममाश्रयन्ति गैातममिन्द्रं द्रहयेचत्र चाह ''इह ने। भवान्स्पश्रथरत्विषेत्यादि'' । अर्थवाचिनिदर्शनेऽपि पञ्चविंशत्राह्मणमुदाहार्यम् — 'वत्सरच ह वै
मेवातिथिश्च काश्यपावास्ताम् । तं वत्सं मेवातिथिराक्रोशत् अत्राह्मणोऽसि इत्यादि
तस्य द्वालमेववीषधम्' इति ।

नतु च चौरा ग्रपि न दह्यन्ते । साधवोऽपि दह्यमाना दृश्यन्ते । तत्कश्रं शपश्रे प्राश्वासः । खन्यते । न दृश्येन व्यभिचारेण व्यवस्थेयमपनेतुं शक्यते । काहाचित्कत्वा-द्व्यभिचारस्य । प्रत्यचादिष्विप प्रमाणेषु दृश्यत एव तादृशो व्यभिचारः । न च तानि न प्रमाणम् । अय व्यभिचारवन्ति नैव प्रत्यचादिशब्दवाच्यानि—यद्व्यभिचरित न तत् प्रत्यचं, यत्यत्यचं न तद्व्यभिचरतीति वचनात् । इहापि शक्यते तद्वक्तं —यद्व्यभिचरितनासौ शपथा यः शपथः स न व्यभिचरतीति । कः पुनः शपथः । यः समस्तेतिकर्तव्यतामात्रायपप्रहेण निरूपितकुह्नः स्तंभनाभावः । विपरीते। शपथः । न तादृशस्य व्यभिचारे। दिता । अथापि स्याचत्रापि प्राक्षकृतस्य कर्मणः फलविपाको भवित्, निमित्तत्वात् । कृतापराधोऽपि पूर्वकृतेन गरीयसा शुभेन सुच्यते । अकृतापराधो जन्मान्तरदेषिण निगृह्यते । विचित्रा हि कर्मणां फलपाकाभिव्यक्तिहेतवः, सहस्रादेशे। मिथ्या गृह्यते, दत्सर्गतस्त्विमध्यात्वम् । पुरेष्टिकारीर्यादिष्वप्येतस्तमानम् ।

तस्मात्सािच्तवच्छपथेऽपि प्रत्येतव्यम् । तेऽपि हि कदािचिन्मिथ्यावदिन्ति । न भयप्रदर्शनमात्रमेतत् । रूढ्या शपथा उक्ताः सत्यं प्रतिष्ठत इति ॥ ११६ ॥

यस्मिन्यस्मिन्विवादे तु कै। दसाक्ष्यं कृतं भवेत् ॥ तत्तत्कार्यः निवर्त्तेतं कृतं चाप्यकृतं भवेत् ॥ ११७॥

यस्मिन्व्यवहारे कूटसाचिभिव्यवहारः कृतः स्यात्स निवर्तयितव्यः।

कृतं चाष्यकृतं भवेत्। गृहीतवने। ऽप्युत्तमर्थः प्रतिपाद्यितव्यः, इतरोदण्डो गृहीते। ऽपि त्याज्यः। वाङ्कात्रेण जितस्त्वमसीति निश्चिते कार्यं निवर्तते इत्युच्यते। इण्डपर्यन्तं कृतमपीति विशेषः। वीष्सा रलोकपूरणायाम्॥ ११७॥

छे।भान्मोहाद्भयान्मैत्रात्कामात्क्रोधात्त्रथैव च ॥ अज्ञानाद्वालभावाच साक्ष्यं वितथम्रुच्यते ॥ ११८ ॥

कौटसाच्यं लोभादिनिमित्तम्। विषयकथनं दण्डविशेषभावार्थम्। वितथमसत्यम्। सर्वत्र पञ्चमी हेत्वर्था ॥ ११८॥

एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमतृतं वदेत् ॥ तस्य दण्डविशेषांस्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ ११९ ॥ लोभात्सइसं दण्ड्यस्तु मोद्दात्पूर्वं तु साइसम् ॥ भयाद्द्वौ मध्यमा दण्डौ मैत्रात्पूर्वं चतुर्गुणम् ॥ १२ ॥

लोभाद्यो वितयं विक्त स सहस्रं दण्डनीय इत्येवं योजना कर्तव्या। तत्र यः परस्माद्धनमुपादाय विपरीतं विक्त तस्य लोभा हेतुः। माहात् । स्वभावतो यथार्थवादी यथादृष्टार्थवादी च केनिचिवित्तसंचोभद्देतुना प्रश्न-काले व्याक्तदः सम्यक् प्रश्नार्थमनवधार्यास्मृतत्वाद्वाऽन्यथा ब्रूयात्स मेाहादिःयुच्यते ।

भयं त्रासः। यदि मदीयेन सत्यवचनेनायं जीयेत तत्रायं कदाचित् ज्ञातिधनादि-वाधया मां व्यापाद्येदित्याशङ्का।

सहस्रमिति संख्येयविशेषावगतिर्वाक्यान्तरात्पणानामिति । पूर्व तु साहसं प्रथमं 'पणानां द्वे शते साई' (ऋो० १३८) इत्यादै। द्वी सध्यमा साइसाविति विपरिणामः।

पूर्व चतुर्ग सं सहस्रमेवेत्यर्थः। वृत्तानुरोधेन विचित्रया शब्दवृत्त्या स एवार्थः कथ्यते ॥ ११६—१२०॥

कामाइश्रगुणं पूर्वं क्रोधात्तु त्रिगुणं परम् ॥ अज्ञानाद्दे शते पूर्णे बालिश्याच्छतमेत्र तु ॥ १२१ ॥

मन्मशः कामः । यत्र स्त्रियो विवदन्ते तत्संबन्ध्यन्यतरां कामयमाने।ऽनृतं वदिति अर्धवतीयानि सहस्राणि दण्ड्यते । क्रोधान्त्रिगुणं परं प्रथमसाहसस्य प्रकृतत्वात्ततः परे। मध्यः । सर्वान्ते लोकविज्ञानादिति वा उत्तम एव 'परः'। होषः 'क्रोधः' । आज्ञाना-दिति । यो विपरीतं प्रथमं त्रूयाद्भान्त्या, नतु प्रश्नकाले । हे श्रते दमः । प्रदर्शनमेव विपरीतं नामिधानम् । वालिश्यं वालभावः अप्राप्तन्यवहारता । ईषदपक्रान्तवाल-मावस्याप्राप्तवुद्धिस्थैर्यस्यायं वालिश्यदण्डोऽन्यस्य त्वसाचितेव ॥ १२१ ॥

एतानाहुः कैाटसाक्ष्ये प्रोक्तान्दण्डान्मनीिषभिः॥ धर्मस्याव्यभिचारार्थमधर्मनियमाय च॥ १२२॥

डमयप्रयोजने। दण्ड इति दर्शयत्यवश्यानुष्ठेयत्वाय । शास्त्राचारनिरूढा व्यवस्था 'धर्मै':, तस्य 'स्रव्यभिचारे।'ऽनिवृत्तिरुच्यते ॥ १२२॥

> कै।टसाक्ष्यं तु कुर्वाणांस्त्रीन्वर्णान्धार्मिका नृपः ॥ प्रवासयेदण्डियत्वा ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥ १२३ ॥

सक्रदपराद्धानां पूर्वो दण्डः । अभ्यासात्त्रवर्तमानानां दण्डियत्वा प्रवासनं राष्ट्रात्रिक्तासनं मरणं वाऽर्थशास्त्रे प्रयोगदर्शनात्तद्भूपत्वाच्च दण्डिवधेः । ब्राह्मणं तु विवासने गृहभंगो वा । विवासं करोति वत्करोतीति णिचि णाविष्टवदिति दिलोपे रूपम् । चीन्वणिनिति चत्रादयस्यः, ब्राह्मणस्य दण्डान्तरविधानात् ॥ १२३॥

दश्च स्थानानि दण्डस्य मतुः स्वायंश्ववोऽत्रवीत् ॥ त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणे। व्रजेत् ॥ १२४ ॥

स्थान् शब्दे। विषयपर्यायः। एतैः प्रदेशैः पोडियतव्यः प्रत्यपराधम्। शब्देन ब्राह्मग्रस्य धनदण्डविधानादचत्त्वोपदेशः शरीरपोडापरिहारार्थः कल्पते—सत्यिप धनस्य दशसङ्ख्यान्तर्भावे।

वयं तु त्रूमः—'समप्रधनमत्तत'मित्यत्र धनपोडाऽपि निषिद्धैव त्राह्यणस्य । तस्माद्यः सक्तक्षंचिदपराद्धः श्रुतशोलाभिजनयुक्तस्य धनदण्डोऽपि नास्ति । तथा च गौतम-स्तादृशमेव त्राह्यणमधिकृत्य 'द्वौ लोकं धृतत्रते।' इत्युपक्रम्य 'षड्भिः परिद्वार्यश्चेत्यादि' (अ० ८ सू० १—१३) ॥ १२४ ॥

उपस्थमुद्रं जिहा इस्तै। पादै। च पश्चमम् ॥ चक्षुर्नासा च कणी च धनं देइस्तथैव च ॥ १२५ ॥

उपस्यं प्रजनधर्मः खोपुंसयोः । उद्देशमात्रमिदं विनियोगस्तूत्तरत्र भविष्यति । यत्र च दण्डविशेषो नाम्नातस्तत्र यो येनैवाङ्गेनापराद्धः स तत्रैव पीडियतव्यः । तत्रागम्या-गमन उपस्थनिप्रदः । चौर्य उद्रत ग्राहारनिष्ट्रत्यादिना । वाग्दण्डपारुष्ये जिह्ना-हस्तयोः । पादवलेन व्यक्तिकामन्पादयोः । विष्टत्य विश्रव्धं राजदारान्वीचमाण-प्रचक्षुषाः । प्रमुत्नेपनगन्धमाजिन्नन्नासिकायाम् । रहसि राजानं मन्त्रयमाणं कुड्य-पटान्तरित उपस्थण्यन् कर्णायोः । धने प्रसिद्धो दण्डः । देहे मारणं महापातिकनः ॥१२५॥

> श्रनुबन्धं परिज्ञाय देशकाछै। च तत्त्वतः ॥ सारापराधै। चालोक्य दण्डं दण्ड्येषु पातयेत् ॥ १२६ ॥

डकानुक्तदण्ड्ये ब्वपराधेषु मातृकाश्लोकोऽयम्। एतद्र्यानुसारेण सर्वत्र दण्ड-क्लप्तिः कर्तव्या। तत्र पानःपुन्येन प्रष्टृक्तिरनुवन्धः। प्रष्टृक्तिकरणं वा, श्रनुवध्यते प्रयुक्यते येन तिस्मन्कर्मणि। तं परिच्चाय। किमयमात्मकुटुम्बज्जदवसायेन धर्मतंत्रप्रसङ्गेन वा— ग्रथ मद्यद्यादिशोण्डतया—तथा प्रमादाद्वुद्धिपूर्व वा परप्रयुक्तस्वेच्छ्या वेत्यादिरनुवन्धः। देशो प्रामारण्यगृहज्ञलजन्मप्रसवभूम्यादिः। कालो नक्तं दिवादिः। सुभिचतुर्भिच-बाल्ययीवनादि वा। सारः शक्त्यशको श्राट्यत्वदारिद्वये। श्रपराधाऽष्टादशानां पदानामन्यतमः। एतत्सर्व पार्वापर्थेण निक्ष्य तथा दण्डं पात्येत्कुर्याद्यथा स्थितिः सांसारिकी न श्रय्यतीति ॥ १२६॥

> त्रधर्मदण्डनं लोके यशोघ्नं कीर्तिनाशनम् ॥ त्रम्बर्ग्यः च परत्रापि तस्पात्तत्परिवर्जयेत्॥ १२७॥

ग्रथमंत्रधानदण्डमधर्मदण्डनस् । पूर्वोक्तमनपेच्येदं शास्त्रपाठमात्रेष राजेच्छया रागद्वेषादिमिन् । तद्यशोनाशकं कीर्तेश्च विच्छेदकम् । स्वदेशे गुण्यस्याविर्यशः देशा-न्तरे कीर्तिः। जीवतो वा पूर्वकालिकं यशः उत्तरकालिकी कीर्तिः। निर्दोषगुण्यवती-कीर्तियशसी । ग्रन्यो वा भेद उन्ने योऽर्थवादत्वात् । ग्रस्वग्र्यं स्वर्गप्राप्तौ कर्मान्तरज-न्यायां प्रतिबन्धकम् । परचापीति श्लोकपूरणार्थम्, स्वर्गस्यामुक्तिकत्त्वात् ॥१२७॥

> अदण्ड्यान्दण्डयत्राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ॥ अयशो महदामोति नरकं चैव गच्छति ॥ १२८ ॥

पूर्वश्लोकोऽनुबन्धादिनिरूपण्यविधिशेषः । ग्रनेन त्वनपराधानां दण्डनं प्रतिषिध्यते सापराधानां च विधीयते ।

वृत्त्यर्थतां दण्डस्य मन्यमानोऽनुप्रद्वेणाद्वासीदिति (श्रयशः)॥ १२८ ॥ वाग्दण्डं पथमं कुर्याद्धिग्दण्डं तदनंतरम् ॥ तृतीयं धनदण्डं तु वधदण्डमतःपरम् ॥ १२९ ॥

यो गुग्रवानीषत्प्रथममेवापराद्धः स वाचा निर्भत्स्येते 'न साधु क्रुतवानिस मा पुनरेवं कार्षीरिति'। तथा विनीयमाने यदि न निवर्तते 'कोऽत्रदेशि' इति वा प्रतिजानीया-तदा धिरिधगादिशब्दैः परुषवचनैः कुत्सार्थैः चित्यते। ततेऽप्यनिवर्तमाने यथाशास्त्रं धनेन दण्डनीयः। तदप्यगग्रयन्नैश्वर्यादिना इंतब्यः। वधदण्डश्च ताडनाङ्गच्छेदनादि, न मरग्रमेव ॥ १२६॥ यत श्राह

वधेनापि यदा त्वेतान्निग्रहीतुं न शक्तुयात् ॥ तदेषु सर्वमप्येतत्मयुङ्जीत चतुष्ट्यम् ॥ १३०॥

मारगं चेद्वधः किं तदन्यद्यन्त शक्यते—कथं चैनं पापं निगृह्णीतेत्यादिपरुषवाक्यपूर्वे दुर्विनीतेषु धनदण्डवधी समुचेतव्यो। कृतेऽपि शरीरदण्डे यदि नावतिष्ठते तते। न कृतनियह इत्युत्सृजेदिष तु स वधदण्डः कर्तव्यः। धनवधदण्डयोश्च पुनःप्रवृत्त्यर्थो-ऽयमारम्भः। वाग्दण्डे तु मृदुत्वात्कः पृच्छति। धनेन च निगृहीतस्य पुनर्वधो दृष्टो-"ऽङ्गुलियन्थिभेदस्येति" (६। २७७) ॥ १३०॥

लेकसंव्यवहारार्थं याः संज्ञाः प्रथिता भ्रवि ॥ ताम्ररूप्यसुवर्णानां ताः मवक्ष्याम्यशेषतः ॥ १३१ ॥

तामादोनां लिचादयः संज्ञा भुवि प्रसिद्धाः।

"िकं शास्त्रपरिभाषया। तत्र वृद्धव्यवहारा गवादिशब्दवत्" इत्यत आह लाक्सं-व्यवहारार्थम्। अर्थशब्दा विषयवचनः। तेन व्यवहारप्रसिद्धिराश्रिता भवति। ''ततश्च गवादिशब्दतुल्यतया व्यवहारात् प्रसिद्धः—िकं शास्त्रोपदेशेन''।

उच्यते । नियमार्थे उपदेशः । अन्येषामि परिमेयानामयस्कांस्यसुवर्णादीना-मेताः संज्ञाः सन्ति, तन्तिवृत्त्यर्थः । कचिदेशे परिमाणे भेदे।ऽप्यस्ति, तन्तिवृत्त्यर्थश्च । कचित् संवन्धतया नियम्यते । तथा च कचिद्षाचत्वारिंशता माषवन्धं कचिच्चतुःषष्ट्रगा कचित् साष्टेन शतेन । तदेत्तसर्वे नियम्यते ।

ग्रथ नैवं संबन्धः क्रियते —याः संज्ञा भुवि प्रियतास्ता लोकसंव्यवहारार्थः वक्ष्यामि । सर्वस्य लोकस्यामिरेव संव्यवहारो यथा स्यादण्डादिनियोंगस्याप्यन्यथा प्रसिद्धिः ॥ १३१ ॥

जालान्तरगते भानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः ॥ प्रथमं तत्प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते ॥ १३२ ॥

इमं श्लोकं केचिन्नाधीयते त्रसरेणै। विप्रतिपच्यभावात् । गवाचकुचिकाविवरप्रविष्टे सूर्ये यो रेणुद्द श्यते स त्रसरेणुः । श्रन्तरशब्दो विवरपर्यायः । प्रयमं तत्प्रमाणा-नामिति ॥ १३२ ॥

सरेणवोऽष्टो विज्ञेया लिक्षेका परिमायतः ॥ ता राजसर्वपस्तिस्रस्ते त्रयो गारसर्वपः ॥ १३३ ॥

तत्रोपचितपरिमाणाः । न पुनरयं लिखाराब्दः स्वेदजन्तुद्रजन्तुवचनः । तास्तिस्रो लिखा एको राजसर्षपाख्यपरिमाणपदार्थः । एवं योजनीयम् । ततश्च ये व्यभिचारयन्ति न यथोक्तपरिमाणा यवादयो ऽर्था इति ते निरस्ता भवन्ति । निह्न यवादीनामर्थानां परिमाणम् । "कर्यं तिर्हं यथोक्तपरिमाणार्थः" । यथा चोपक्रान्तसंज्ञाः प्रवच्यामि परिमाण-मिति । त्रसरेणुश्चार्थो नियतपरिमाणस्तेनैतत्सर्वं निश्चेयम् । शक्नुवन्ति च निपुणास्त-सरेणून् संहन्तुमिति नानारभ्यार्थोपदेशः । एतत्स्वर्णकाराभिमानसंख्यास्मृतिकृपं निर्वाधं भवति । तत एव वस्तु निपुणतेऽशेषतोऽवधारियतव्यम् ॥ १३३ ॥

सर्षपाः षट् यवो मध्यस्त्रियवं त्वेकक्रष्णलम् ॥ पश्चकृष्णलिको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥ १३४ ॥

''मध्यशब्दो आन्तिहेतु:। परिमाणपर्त्वे नात्यन्तमपचितो नातिस्थृतः सर्धपपरिमाण इति मध्यप्रहण्णमर्थवत्। संज्ञापरत्वे तु न किचिन्मध्यशब्देन, यवशब्दसंज्ञात्वात्'।

तदसत्। नायं संदर्भो येन प्रत्यवयनं प्रयोजनग्रुच्यते। पद्यप्रन्थोऽयम्। तत्र गतार्थमपि वृत्तानुरोधात्किचिदुच्यते। अस्ति चास्यान्वयः। अनिन्वताभिधानं हि वाक्यार्थविरोधान्न प्रमाणम् । न चावगताभिधानमपि । परिमाणभेदांस्त्रसरेणुशतमानाद्दीनाद्यन्तानपेच्य मध्यपठितत्वानमध्यो यवाख्यः परिमाणविशेषः ।

पश्चकृष्णाला अस्मिन्सन्ति पञ्चकृष्णालिकः। "अत इनि ठनै।" इति ठन् कर्त्तन्यः। 'पश्चकृष्णालक' इति पाठे कबन्ता बहुन्नीहिः।

ते ऋष्यताः षोडश एकः सुवर्षाः ॥ १३४॥

पत्तं सुत्रणिश्वत्वारः पत्तानि घरणं दश्च ॥ द्वे कृष्णले समधते विज्ञेया रूप्यमाषकः ॥ १३५ ॥

पलमिति संज्ञानिर्देशः। सुवर्णमिति संज्ञी। चत्वार इति विशेषणम्। धरणमिति संज्ञा। दश पलानीति संज्ञी। द्वे कृष्णले इति संज्ञा। रूप्य-माषक इति समुदायसंज्ञां मन्यन्ते।

"ननु रूप्यविषयमाषकनिर्देशे द्वे कृष्णले प्रतिपत्तव्ये इति प्रतिजानीते। तत्रश्चा-निश्चयः।"

समधृते । तुलासूत्रके उन्मानादिहीने यदि धार्येते । प्रयोजनं मध्यशब्दवत्, यते। ऽसमयाद्धार्यमाणतया परिमाणानिश्चयः ॥ १३५ ॥

> ते षे।डश्च स्याद्धरणं पुराणश्चैव राजतः ॥ कार्षापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः ॥ १३६ ॥

षाडशारूप्यमावका रूप्यस्य धर्णं भवति। पुराण इति संज्ञान्तरम्। कार्षा-पणः पण इति च द्वे संज्ञे ताम्रकर्षस्य। कर्षाल्यश्च शब्दो लोकत एव प्रसिद्धार्थे इह गृह्यते व्यभिचारदर्शनासत्त्वेन न कृष्णलादिवत्परिभाष्यते।। १३६॥

धरणानि दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः ॥ चतुःसौवणि को निष्को विज्ञ यस्तु प्रमाणतः ॥ १३७॥

श्रतमान इति संज्ञा दशानां घरणानाम् । रजतशब्देन सुवर्णमप्युच्यते । तेन रूप्यसुवर्णयोरियं संज्ञा । सुवर्णस्य मानं तु शास्त्रान्तरात्परिमातन्यम् । तथा च विशेषयिष्यति शतमानं तु राजतिमिति ॥ १३७॥

पणानां द्व शते सार्द्धे प्रथमः साइसः स्मृतः ॥ मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सदस्रं त्वेव चेात्तमः ॥ १३८ ॥

मध्यम उत्तम इत्यत्र साहसपदानुषङ्गः कर्त्तव्यः। मध्यमीत्तमशब्दावत्र केवला-विष शास्त्रान्तरदृष्टौ—'श्राभ्यां दण्ड उत्तम' इति । तत्र शास्त्रसिद्ध्या साहचर्यात्साहसं प्रतीयते। श्रवयवाः स्पष्टाः॥ १३८॥ ऋणे देये मतिज्ञाते पञ्चकं शतमधित ॥ अपह्रवे तद्द्विगुणं तन्मनारनुशासनम् ॥ १३९॥

यो राजसभायामानीता धर्मेण ऋणं देयतया प्रतिजानीते सत्यमस्मै धारयामि स पञ्चकं श्रतमहिति दण्डमिति शेषः। अनेन संकल्पितेन विश्वतितमा भागा दण्ड्यते— 'किमिति मत्सकाशमुत्तमर्थः प्रेषिता बहिरेव कस्मान्न परिताषित' इत्यताऽनेन शास्त-व्यतिक्रमेण दण्डमहिति। यस्तु व्यतिक्रमान्तरं करोत्यपहुते—'नाइमस्मै धारयामीति'— स तैः प्रतिपादितस्तद्द्रिगुणम्। तस्मात्पञ्चकाद्द्रिगुणं दशकं शतमित्यर्थः। तन्मनोः प्रजापतेरनुशासनं सृष्टिकालप्रभृति व्यवस्था नीतिरिति यावत्।

अन्ये तु तच्छब्देन देयमेव प्रत्यवसृशन्ति । यावत्तस्मै देयं तद्द्रिगुग्रम् । तेन याव-दृग्यमित्यनेनैकवाक्यं भवति । अन्यथा वाक्यभेदः । विषयविशेषानिर्देशादेकविषयत्वे विकल्पः प्राप्नोति ।

स च न युक्तो द्विगुग्रास्यात्यन्तबहुत्वात् । श्रस्रत्यिप निर्देशे तस्य विषये। दर्शनं तस्य प्रत्यासन्नेषु पञ्चक्रसित्यर्थस्तस्यैवानुप्रत्यवमर्शो युक्तः ॥ १३-६॥

वसिष्ठविहितां दृद्धिं सुजेद्वित्तविवर्द्धिनीम् ॥ अशीतिभागं युत्तीयान्मासाद्वार्धुं विकः शते ॥ १४० ॥

श्रशीतीति विधेयनिर्देशः। वसिष्ठविहितामित्यादिरर्थवादः। वसिष्ठो मगवान् त्रिकालको लोभादिदेशपरिहत इति तां वृद्धिं गृहीतवानत एषा प्रशस्ता। धनं तया वृद्धिमुपैति। न च लोभदेशोऽस्ति। सुजेत्प्रयुक्षीत यदा धनं तदाऽधमर्थस्य तां वृद्धिं धनप्रयोगकाले निर्दिशेत्। सर्वद्रव्येषु वस्त्रधान्यहिरण्यादिष्वेतदेव वृद्धिपरि-मायम्। संख्येयपरमेयादिषु रसस्याष्टगुणा वृद्धिः इत्यादिषु द्वैगुण्यापवाद इति वच्यामः॥ १४०॥

द्विकं शतं वा गृह्णीयात्सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ द्विकं शतं हि गृह्णाना न भवत्यर्थिकिल्बिणी ॥ १४१ ॥

द्वौ वृद्धिरिस्मन् शते दीयते तद् द्विकं शतम् । द्विशता पूर्वयाऽजीवते बहुकुटुम्ब-स्यायं द्विकशतिविधः । मासमनुवर्तते । सतामित्यादिरत्रायमर्थवादः सतां धर्मिमिति । एपाऽपि वृद्धिः साधूनां धर्मः । नैतया साधुत्वं हीयते । नात्यन्तमर्थपर उच्यते तद्दर्शयति न भवत्यर्थिकिल्बिषी । धन्यायेन परस्वप्रह्मात्पापमर्थिकिल्बिषं तदस्यास्तोत्य-र्थिकिल्बिषी ॥ १४१ ॥

द्विकं त्रिकं चतुष्कं च पञ्चकं च शतं समम् ॥ मासस्य दृद्धिं युद्धीयाद्वर्णानामनुपूर्वशः ॥ १४२॥ त्राह्मणादिवर्णक्रमेण चतुर्णां वर्णानां सकाशाद्द्विकादयश्चत्वारः कल्पा यथा-सङ्घनं न श्राह्मतयाऽनुज्ञायन्ते । समस् । न पादेन वाऽर्धेन वाऽधिकम् । तदाधिकोऽपि सपादद्विकं सार्द्धद्विकमिति द्विकादिन्यपदेशस्यानिष्टचेराशङ्कानिवारणार्थं सम्प्रम् । यथा मात्रान्यत्वेऽपि संज्ञान्तरन्यपदेशं निवर्तयित । इदमपि पूर्वेणाजीवतः कल्पान्तरम् । यस्य वाऽल्पं धनं मद्दते धर्माय गृहीतारश्च नातिधार्मिकास्तत्रायं विधिः । 'येऽसाधु-भ्योऽर्थमादायेति' न्यायेन ।

समामिति पाठान्तरम् । संवत्सरं यावदेषा वृद्धिर्न परते।ऽपि महत्त्वाद् द्वेगुण्यं स्यात् ॥ १४२ ॥

न त्वेवाधी सापकारे कै।सीदीं दृद्धिमाप्तुयात् ॥ न चाधेः काळसराधाक्तिसर्गोऽस्ति न विक्रयः ॥ १४३ ॥

बहुधा प्रयोगः—गृहीत्वाऽऽधिमन्यथा च। ध्राधिरिप द्विविधो—गोष्यो भोग्यश्च। भोग्योऽपि द्विविधः—समयादुद्यमानभोगः स्वरूपतो वा। ध्राधिद्दिग्ध्री गैीः पिहित-सुवर्णादे। तत्र भोग्यमाधिमधिकृत्येदमुच्यते न त्वेवाधा सेपकार इति। विविधः सेपकारः—चीरिणो गैः चेत्रारामादि च। तस्मिन् भुज्यमाने। कुसीदे भवा केसिदी ध्रनन्तरोक्ता इद्विसां नामुयात्। ध्राधि तु भुज्याने नान्यां वृद्धि तभेत। गोष्येऽप्याधी कालसंरोधाधिरमवस्थानाद् द्विगुणोभूतेऽप्यमोचमाणे न निसर्गेऽ-स्तिन विक्रयः। अन्यत्र च विधिनाऽ पंणं निसर्गः। अन्यत्र संक्रामि द्विगुणोभूतमपि पुनर्वर्धत पव। तथा च पठिष्यति 'सक्तदाहतेति'। विक्रयः प्रसिद्धः। सोऽपि न कर्तव्यः। "कि वर्धस्यामवस्थायां कर्तव्यम्"। तावदाधि भुज्ञोत यावद्दिगुणं धनं प्रविष्टं ततो मोच्य ध्राधिः। तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने भोग्यस्तावदेव, स्रभोग्यस्त-दनन्तरम्। भोग्यस्ताधः शांतलामस्तिष्ठत्येव यावदाधाता नागतः। यस्तु कथंचिद्ध-निको दरिद्रतामुपगतस्तावन्मात्रशेषधनः स किचत्कालं प्रतीच्य राजनि निवेद्य विक्रीणीत बन्धम्—ततो विक्रयादुत्पन्नं द्विगुण्मात्मनो धनं गृहीत्वा शेष' मध्यस्थहस्ते ऋणिकसात्कुर्णात्।

ननु च "भ्राधिः प्रणश्येद्द्विगुणे धने यदि न मोचयेत्" इति पठ्यते (याज्ञ०२।५८)।
एतदुत्तरत्र व्याख्यास्यामः। प्रणश्यत्वात्र पूर्वस्वामिनः स्वाम्यद्वानिः प्रयोक्तुश्च स्वत्वापत्तिः । यदि च निसर्गविकयौ न स्तः कीदृशमस्य स्वाम्यसुच्यते? तस्मात्प्रतिषेधसामर्थ्येन
प्रणाशवचनं प्रतिषिद्धभोगस्य भोगानुज्ञानार्थः व्याख्यायते । वस्त्रादिविषयं वा । तस्य
दि भुज्यमानस्य प्रणाश एव । न चेत्रादेरिव तिष्ठतः स्वरूपात्प्रपृथ्यवमानस्य भोग्यता
संभवति । तेनैतस्सृतिव्यवस्थायां व्याख्येयम् ।

गै। यो चात्र प्रयाशनिसगैं। विक्रयप्रतिषेधस्तु मुख्य एव। न ह्यसै। गै। यातया प्रति-पत्तुं शक्यते। एतदेव प्रस्तुत्य "न स्थातां विक्रयाधीने" इति स्मृत्यन्तरे पठितम्। अत इह निसगें। ऽन्यत्राधानम् विक्रयसाहचर्यात्। सदृशै। हि तै। केनचिदंशेन ॥१४३॥

> न भोक्तव्यो बलादाधिसु व्जाना दृद्धिमुत्स्जेत् ॥ मृल्येन ताषयेचैनमाधिस्तेनाऽन्यथा भवेत् ॥ १४४॥

"ननु च प्रागप्येतदुक्तं 'न त्वेवाधाविति (१४३)"।

सत्यम्। यत्र यावत्येव वृद्धिसावानेव भोगः स पूर्वस्य विषयः। यत्र तु महती वृद्धिः स्वल्पोपभोगश्चेद्वलादिना भुज्जानस्य सर्वेषा सर्वेवृद्धिहानिः। यत्र चेत्रगवादि-विन्यसद्भोगश्च न वृद्धिसम्मितः स चेापचितामिष वृद्धि न ददाति, न च बन्धनं द्विगुणं, तत्र कयाचिदितमत्यात्यन्तमुक्तैव वृद्धिनिश्चेतव्या।

यदि तु वस्तादि भुज्यमानं नश्येत्तत्र सूल्येन ते । स्वयेदेनस् ग्राधातारस् । इतरे । प्रिक्ति त्यादि स्वयेदेनस् ग्राधातारस् । इतरे । प्रिक्ति त्यादि स्वयः । स्तिनश्चीरः ।

द्यान्ये न्याचत्तते। बलाद्भुक्ते वृद्धिहानिः। भुक्षीत तन्मृत्यत एव वा। यद्यीयकस्य मूल्यं मूल्यहिरण्यम्। यत्र भुक्षान उच्यते 'मा मे बन्धं विनीनशो मा भुङ्क्व कतिपयैरहोभिर्मोत्त्वयामि' तथाऽप्युच्यमानी भुङ्क एवेति सोऽस्य विषयः।। १४४॥

त्र्याधिश्रोपनिधिश्रोभी न कालात्ययमहतः ॥ श्रवहार्यो भवेतां ते। दीर्घकालमवस्थिते। । १४५॥

स्राधिककार्थः। प्रीत्या भुज्यमान उपनिधिस्तु शास्त्रान्तरवद्दन्ति तो न्यासः। ती चिरकालं न स्थाप्या । कि ति १ प्राप्ते काले मोक्त्रणीया । स्राधेमी ज्ञा-काले द्विगुणीभूतं धनम्। तस्यातिक्रमस्तस्मित्रपि काले प्रेमोक्त्रणम् । उपनिधिरपि यावता कालेन नास्यावसरा भवति मदायमेवतद्वोक्ता द्विमिति स प्रत्याहरणकालः । तते। दिकः कालः कालात्ययः। तं नाहितः स न कर्तव्य इत्यर्थः । हेतुमाह । स्रवहायी भवेतां ताविति । ता हि दार्धकालमवस्थितावप्रत्याहीयमाणी स्रवहायाविति स्थितम् । तस्माद्द्विगुणीभूतधने द्विमोक्तणे प्रयतितव्यम् । सुद्वदुपदेशोऽयं न त्वेवाध्यपनिध्योभृयसा दिष्त कालेनापहारः । यता वत्त्यति—" स्राधिसीमानालधनमिति " (१४६) । स्रतस्त्रस्यैवायमनुवादः ।

ग्रन्ये त्वाधिविषयमुपदेशिमच्छिन्ति । यो द्वेषेण द्विगुणीभूते धने कालं चपयित, तित्त्रलाभं धनं नाधिकं वर्द्धते, न चास्याधुनाऽन्यत्राधानविक्रये स्तः, इह वृद्धिमयं मा स्नभतामित्यनेन मात्सर्येण—तत्रेदमुच्यते स्नवहायी भवेतां ताविति । धनया बुद्धराऽमोच्चयतः स्वान्यमस्य निवर्तते। यस्तु कथंचिदसति धने न मोच्चयति तस्य निसर्गविक्रयौ न स्त इति । श्रथवाऽपरोऽर्थो मुखेनोपेचयति—परहस्तगतया शङ्कयोच्यते स्रवहार्यो भवेतामिति ॥ १४५॥

संमीत्या भुज्यमानानि न नश्यन्ति कदाचन ॥ घेनुरुष्ट्रो वहन्नश्वा यश्च दम्यः प्रयुज्यते ॥ १४६ ॥

प्रोतिरेव संग्रीति:। तया हेतुभूतयोपभुज्यन्ते धेन्वाहयस्ते न नश्यन्ति। पूर्वस्वामिसंबन्धहान्या भोक्तुः स्वत्वापित्ति । स्वीत्वादीनां प्रोत्या भुज्यमानानां न भवति।

"नतु च सर्वस्यैवे।पनिधेर्मोगेनापहारो नास्ति । वच्यित 'निचेपोपनिधिस्त्रिय' इति (१४-६)। को विशेषो धेन्वादीनाम्''।

चच्यते। यत्र दशवर्षे। भोगो न च स्वरूपनाशस्तत्र 'यित्कचिदिति' (१४७) सामान्यवचनेन प्राप्तेऽपहारे उपनिधेः प्रतिषेधः। धेन्वादोनां तूपनिधित्वमेव नास्यतः प्रतिषेधस्य नायं विषय इति स्यादाशङ्का। धाननिमित्तो हि धेनुशब्दो यदि परसंवत्सरे धेनुः स्थात् परत उपसर्था यदि गर्भमादध्याद्धेनुत्वमापद्येत तदा जनयेदाशङ्कामस्यैवेयं न देवदत्तस्य। यतः प्रष्ठौद्दी न भोग्या प्रीतिसंभोग्यश्चोपनिधिः। येन स्वक्तैभोग्यं परिपाल्य पुनर्भुज्यमानं दृष्टम्। न पुनरूपनिधेरेतद्रूपम्। भोग्यो ह्युपनिधिः। श्रमद्भावाद्भोगस्य च कीदृशगुण्यमुपनिधित्वम्। उपनिधेश्चासौ प्रतिषेधः। तस्मादुपनिधिक्षपातिक्रमादस्रति तस्मिन्प्रतिषेधे यत्नान्तरमुक्तम्।

उष्ट्रादोनामिप दशवर्षाणि भुज्यमानानामवस्थान्तरापितः। श्रतस्तत्रापि नोप-निधित्वमः।

वहन्निति केचिदश्विवशेषणं मन्यन्ते । वृषस्य नायं विधिः । अपरे तु गर्दभा-श्वतरार्थं मन्यन्ते । दम्या बल्लोवर्दः । प्रयुज्यते वाहनार्थं यो दीयते ।

श्रन्ये तु पुनः प्रतिषेधं विकल्पार्थं मन्यन्ते । एतद्व्यतिरेकेणान्यस्योपनिधेरिक्त कादाचित्कोऽपहारः । तेन यद्वस्त्रादि प्रीत्या भुज्यते तच्च परिचीणं तत्रास्त्येवापहारः । न हि प्रीत्या गृहीते वस्त्रे परिचीणे स्वामिनीपेच्यते पुनरवस्तरोऽस्ति देहि मे वस्त्रं विनाशितं त्वया तत्समेन मृल्येन संशोधयेति ॥ १४६ ॥

यत्किंचिदशवर्षाणि सन्निधा मेक्षते धनी॥ भुज्यमानं परैस्तृष्णीं न स तछब्धुमईति॥ १४७॥

यत्किचिद्भुज्यमानमिति व्यवहितेन संबन्धः। धनीति सन्निधानात्सामान्य-निर्देशेऽपि भुज्यमानधनोपेचणं प्रतीयते। यत्किचिदिति दासीदासासारमाण्डादि सर्व प्राहयति । न हि तल्लोकेऽत्यन्तं धनमिति प्रसिद्धं गोभूहिरण्याद्येव महार्घं धनमिति प्रसिद्धतरम् । तेनायमः वाक्यार्थः । यत्किंचिद्द्रव्यं परेण भुज्यमानं धनी धनस्वामी दश्यवर्षाणा यावत्मेद्धाते—न किंचिद्धक्ति, न राजनि व्यवहरति, न कुलसमन्तं भोकारं वदिति 'मदीयमेतिकिमिति त्वया स्वयं भुज्यत' इति—स दशस्ये। वर्षेस्य उत्तरकालं न तल्लाब्धुं स्वीकर्तुं महिति । निवर्ततेऽस्य स्वमिति यावत् । प्रेन्तग्रेन क्लेयतामात्रमुच्यते न प्रसन्तिव । संनिधाविति वन्यामः ।

परै:--न ज्ञातिसंबन्धिमः। तथा च स्मृत्यन्तरं-'ज्ञातिसंबन्धिमिर्विना' इति ॥ ''संबन्धिबान्धवैरवैव भुक्तं यज्ञातिमिस्तथा। न तद्भोगो निवर्तेत भोगमन्यः कल्पयेत्॥''

तदयुक्तम्। अव्यवस्थैं सित स्यात्। के ज्ञातयः के वा संबन्धिन इति संबन्धिन मात्रप्रहाणे न किंचिद्व्यावर्त्थम्। तस्माद्येनान्यद्वायं भुज्यते स एवं भवति। किन्तु तथा सित परशब्दोत्तुवादमात्रमनर्थः, कस्यापि न परव्यपदेशः। स निरस्यते। यथा भार्यापती पितापुत्राविति। तत्र द्यात्मन्यपि व्यपदेशोऽस्ति "अद्धी ह वा एष आत्मनो यज्ञाया"——"आत्मा वै पुत्र नामासि" इति। तेन दम्पत्योः पितृपुत्रयोर्न भोगाभोगौ कारणम्। तेषामि विभक्तधनानां भोगकाले प्राप्तेऽभोगो बाधक एव। भार्याया अपि स्रोधने भर्तृसकाशाद्गृहीते बन्धेन पत्युभोगे नासिद्धः। सा द्यत्यन्तपरवती। नोभयोर्विभागोऽस्ति। स्रोधनमिप तेनैव तस्याः परिपालनीयम्। 'राजा स्रोश्रोत्रिय-द्व्यादन्यत्र' इति च पत्न्यते।

एवमनेन स्वामिन उपेचमाणस्य स्वाम्यहानिहक्ता ॥ १४७ ॥ कस्य तर्हि तत्संभवतीत्येवमर्थमुक्तरक्षोकः

अजडरचेदपागण्डो विषये चास्य भुज्यते ॥ भग्नं तद्व्यवहारेण भाका तद्धनमईति ॥ १४८॥

न स तल्लब्धुमईतीत्रस्य शेषः। स्रज्ञाहरचेद्पे।ग्राग्ड इति । जाहः अप्रतिपित्त-मान् । पेरिग्रांडेर बालः । प्राक्षेष्डशाद्वालः पेरिग्रांड इत्युच्यते । एतच स्वधनसंरचणा-सामर्थिकारणानामन्येषामप्युपलचणार्थम् । मद्ययूत्विषक्तता दोर्धरेराग्राहीतता तपःस्वा-ध्यायैकपरत्वं व्यवहारेष्वनैपुण्यं वागिन्द्रियाभावे। बाधिर्यम् । यस्यैतेऽसामर्थ्यहेतवः सन्ति न तदीये धने भेरकुर्बहुतरेणापि कास्नेन स्वत्वमापद्यते ।

विषये चास्य भुज्यते । स्नस्येति धनिनः प्रस्वमर्शः । विषयः काश्मीराणां कश्मीरः, पञ्चालानां च पञ्चालः । यदि भोक्ता च स्वामी चैकस्मिन्नेव देशे वसेत्तयापि शक्तिविद्यीनस्यायं व्यवद्वारः ।

स्रत्रापि व्याख्याने प्रपञ्च एवायम् । अजडापेगण्डप्रहणस्य प्रदर्शनार्थतया व्याख्या-तत्वात् । तेन यस्य जानते। यदुपेचाकारणं न संभाव्यते तदीयं धनं दशवर्षाण भुजाने। भोक्तैवाहिति—तस्य तत्स्वभिद्यत्रगन्तव्यम् ।

नतु च न भागात्स्वत्वं युक्तम् । खत्वे सित भागा युक्तः । भागाद्धि खत्वेऽव्यवस्था स्थात् । यश्चायमविधर्दशवर्षाणीति स स्यूट्यन्तरेश न सर्विस्मन्धन इष्यते । किं तिर्हि ? "पश्यतोऽब्रुवतो भूमेर्हानिर्विशतिवार्षिकी " इति (याज्ञः व्यः २४)। अन्ये तु विशतिवार्षिकेशापि भागेन स्वाम्यमनुमन्यन्ते । एवं ह्याहुः "अनागमं च यो अुङ्कें बहून्यद्दशतान्यपि।" (नारद ८७। ७०) तथा

िसंभोगो यत्र दृश्येत न दृश्येतागमः कचित्। श्रागमः कारगं तत्र न संभोग इति स्थितिः॥" (नारद ८४)

त्रिपुरुषभुक्तिवादिनस्तावदेवं पठन्ति (नारदीये १।६१)

"यद्विनागममत्यन्तं भुक्तं पूर्वेश्विभिभवेत् । न तच्छक्यमपाइतुं क्रमात्त्रिपुरुषागतम् ॥" भस्यायमर्थः । भ्रागमा दानादिः । श्रमति तस्मिन्यद्भुक्तं पितृपितामइप्रपितामद्वैस्तच-तुर्थस्य सिध्यति, न तु विंशत्या वर्षेः । तत्रान्यत्रोक्तम्

"द्यादे तु कारणं दानं मध्ये भुक्तिस्तुसागमा। अन्ते तु भुक्तिरेवैका प्रमाणं स्थावरे भवेत्॥" तृतीयस्य भोगात्सिद्धिर्न प्रथमद्वितीययोः पितृपितामहयोः। अस्यापि न विश्वतिवर्षे-भोगः प्रमाणम्। अन्ये त्वागमरहितस्य वार्षशतिकस्यापि भोगस्याप्रामाण्यमनुमन्यन्ते। तथा चाहः

"ग्रनागमं तु यो भुङ्को बहून्यब्दशतान्यपि । चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत्पृथिवीपितः ॥" "भोगं क्षेवलतो यस्तु कीर्तयेन्नागमं कचित् । ग्रागमः कारणं तत्र न संभोग इति स्थितिः॥" (नारद ८७, ८६, ८४)

या तु बहून्यब्दशतानीति तदाहर् विषयमात्मीयमेव भोगं चिरकालत्वे हेतुमाह । तस्य पितृपितामहभोगेन विना न सिद्ध्यतीत्यर्थः । "कथं पुनरेकस्थानेकाब्दशता भोगः पुरुषस्य"। नैष देषः । चिरकालप्रतिपादनपरा बहुत्ववचनाः शतं सहस्रमित्यादयः शब्दाः । यथा "शतायुवे पुरुषः शतवीर्यः शतेन्द्रिय" इति । एतदुक्तं भवति । विशतिवार्षिकानद्रोगादिधकादिप न प्रथमभोक्तुर्भोगात्स्वत्वसिद्धिः । अर्थात् पुत्रस्थाप न सिद्ध्यतीति यथा-श्रुतमेव । न हि बहुष्वब्दशतेष्वागमस्मरणं संभवति । ततश्च चिरन्तनदेवायतनत्राह्मण्यमठन्यामा राजभिरपहियरन् । लेख्यशासनमिष राजाधिकृतलेखकलिखितमिति चिरन्तनेषु नैव प्रसमिज्ञायेत । कृदशासनमिष संभाव्यत । तस्माच्चिरन्तने। भोगः स्वत्वस्य दानाद्या-गमसंभावनाया ज्ञापको हेतुर्ने तु कारकः । श्रव एव भुक्तिः प्रमाणमध्ये पठिता ॥

''लिबितं साचिणो भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं स्मृतम्'' इति (नारद ६६)। न तु स्वत्व-कारणमध्ये ''सप्तवित्तागमा इति'' (मनु १०।११५) ''श्रुतशौर्यतपःकन्या'' इत्यादै। च।

श्रथवा यह बलादि भोगकारणं संभाव्यते तद्विषयमेतत् 'श्रनागममित्यादि' अत्रैव प्रकरणे पठितम् (नारद ८७)

"श्रन्वाहितं हृतं न्यस्तं बलावष्टब्धयाचितम् । श्रप्रत्यक्तं च यद्गुक्तं षडेतान्यागमं विना ॥" इति । (नारद ६२) नतु च 'श्राधिः सीमा' इत्यनेनैवायमर्थः सिद्धः।"

"उक्तस्य कालस्य त्रिपुरुषं यावद्भुङ्को स एवार्थः । स्रयं तु तत उत्तरकालमपि निवृत्त्यर्थमारभते । तथा च बहून्यब्दशतानीत्यत्र वचनम् । 'स्रन्वाहितं' यत्प्रकटमन्यथा प्रदश्यन्तिहितमन्यदवस्थाप्यते । 'हतं' रात्रौ सन्धिमेदच्छलादिना । 'बलावष्टव्धं' प्रसद्धेति शेषः । शिष्टं प्रसिद्धम् ।

''यदि त्रिपुरुषा भुक्तिः प्रमाणं कस्तर्हि 'पश्यताऽत्रुवता भूमेर्हानिर्दिशतिवार्षिकी' इयस्यार्थः ?"

केचिदाहुः । कियन्तं कालं भुजानस्य स्ति लेख्यदेशादे सक्ताभियुक्तादिक्ठतत्वं क्रमाचरिवलेपादसत्यनयाभ्यामधमर्थ उच्यते। संदिग्धरूपमपि लेख्यमियता भोगका-लेन निश्चीयते।

ध्यन्ये त्वाहु:—यद्रैव तामेव भूमिमेकस्य बन्धायार्पयति तामेव चापरस्यैकस्याऽऽद्यं प्रमाणमपरस्य पाश्चात्यं—तत्र सत्यपि प्रामाण्यस्याद्यते पाश्चात्ये। विशतिवार्षिके। भोगो बलवान् ।

एतचायुक्तम्। येनैव स्वीकृतो वन्धस्तथैव सः—'श्राधेः स्वीकरणात्सिद्धः' इति वचनात्। स्वीकारस्य भूमेर्भोगाभिकापैव। तेनेदृशे विषये स्वल्पेनापि कालेन वन्धसिद्धिः। एतदेवाभिष्रेत्योक्तम्

''विद्यमानेऽपि लिखिते जीवत्स्वपि हि साचिषु।

विशोषतः स्थावराणां यत्र भुक्तं न तिस्थरम् ॥" इति । (नारद ७७) विशोषप्रहणं गवाश्वादावभुज्यमानेऽपि नासिद्धिर्यतस्ते नावश्यंभाग्याः । तथाहि भवेद्-गीर्गर्भ न गृह्णाति कीद्दशोऽस्या द्यते। भोगः । भूमिस्तु सर्वदा फलदेति भोगलाभमन्तरेण न बन्धस्वसिद्धिः ।

तत्रापि कथंचिदुपेच्यमाणस्य तु यच्छतः प्रथमभोगकाल एव यदि द्वितीयेना-ऽऽधिप्राहकोण संनिकर्षादिना स्वीकृतः स्यादितरेण वाद्यप्रमाणवता देशविप्रकर्षात्का-यीव्यासङ्गाद्वा न स्वीकृतस्तदा विचार्यते नेयता तदसिद्धिः। यदा तु गृहीताधिरेव सम- नन्तरं राज्ञा प्रत्राजिते। महान्तं व्याधिमाससाद न वाऽस्यान्योऽर्थरचाद्यधिकृतः करिच-दिस्त स चिरेणाप्यागतः सिद्धाविप निरुपधिप्रमाणकाले लभत एव स्वीकृतमप्यन्येन।

श्रन्ये तु भ्रातृ्यां न्यूनाधिकविभक्तानां पुनर्विभागः समीकरयार्थे उक्तः । स विश्वतिवर्षेभ्य ऊर्ध्वं नास्तीत्येवमर्थमिदमाहुः । एतावन्मात्रफल्रत्वे तत्रैवाभिधानमुचितम् । स्नामान्याभिधानं तु प्रकरयोत्कर्षेयान्यविषयतामिप ज्ञापयित ।

अपरे तु—''खिलीभूता भू मिर्चेन चेत्रीकृता तत्र भू मिस्थाने।पभाग उक्तः। स चेदेतावन्ति वर्षाणि निगृहीतस्तथा सूत्रचेत्रयन्त्रेश्च स्वामी भू मित्वेन स च विषय" इत्येवमाहुः।

इह भवन्तस्त्वाहुर्थी समानदेशी समानसामध्यी समानस्वभावी समानधनी तुरुयप्र-योजनावपरस्परसम्बन्धिनी तयोरन्यतरस्येतरेण भुज्यमानमियन्तमविधं समज्ञमुपेचमाण-स्यास्य नैव स्थावरेषु स्वाम्यम्। किन्तु त्रिपुरुषभुक्तिविरोधात् सर्वेण सर्वम्। विरुद्धे होते स्मृती। ते न किमिप करपनमईतः येनास्ति च स्वाम्यं नास्ति चेत् किंचिद्युज्यते तत एव न्यवस्था युक्ता।

यद्यपि स्वत्वागमकारणानि बहू नि सन्ति दानविक्रयबन्धकारणादोनि तथाऽप्यनुप-सभ्यमानकारणविशेषे विश्वतिवार्षिकभागेऽनन्तरादर्शितविषये बन्धक्षपताऽभ्युपगन्तुं युक्ता । चञ्चलं भोग्यं च स्वत्वम् । वस्त्वपचये तत्प्रत्याद्युं सभ्यते । ततश्च त्रिपुरुषा भुक्तिः सर्वस्य स्वत्वमापादयति । दानविक्रयसंभावना च यावत्येव सा वार्षिकी भवि-ष्यति । विश्वतिवार्षिके भोगे न किंचिदनुपपन्ना ।

यत्रोभावप्यागममन्तरेश भागमात्रवलात्प्रवृत्तौ तत्र पूर्वो भागश्चिरन्तनाऽपि विशाति-वर्षभाग्येन सांप्रतिकोन निरुपाधिना बाध्यते। दण्डपूर्विकयाऽत्रागत इयत्कालो भागः त्रिपुरुषागताया भुक्तेर्बोधक इत्युक्तं भवति।

भग्नं तद्व्यवहारेणेति। व्यवहारप्रहणं धर्मनिवृत्त्यर्थम् । तेन यदि कथंचिज्ञानीते तहा जीयेत । तदापि त्वनेनोपनिधिभोगज्ञापने प्रमाणं नास्ति, तेन व्यवहरते। जीयन्ते तद्धमीं नास्ति । तादृशेन भोगेनापि हत इति तिष्ठत्वेतत् ॥ १४८॥

श्राघिः सीमा बाल्वधनं निक्षेपापनिधी ख्रियः ॥ राजस्वं श्रोत्रियस्वं च न भोगेन प्रणश्यति ॥ १४९ ॥

श्राधीयत इत्याधिर्वन्धकद्रव्यं गोभूहिरण्याद्युच्यते । यज्ञोत्तमर्गाद्धनमादीयते । उप-निधिः शास्त्रान्तरिता न्यास उक्तः । यदप्रदर्शितरूपं सचिह्नवस्नादिना पिहितं निचिष्यते । प्रीतिभाग्यं तु युक्तसुपनिधिशब्दवाच्यम् । तस्य निचेपप्रहृग्येनैव गृहीतत्वात् । सीमा मर्यादा प्रामादीनाम् । बहुसाधारण्याद्धि तत्रोपेचा संभवति । गृहादीनां तु प्राकारपरिखादिक्पा द्वितिहस्तपरिमाणक्पा द्वयोः साधारणो याऽन्यतरे कर्यचिदुप-जीर्यमाणा स्वल्पत्वाद्योगश्च कश्चित्कियन्तं कालमुपेच्येतापि । तत्रापि दानादिस्वत्वा-पगमहेतुं संभावयतः । श्रतस्तत्पुत्राः पैत्रा वा गृहचिह्नादिना प्रज्ञापितसीमत्वादा-चिछन्दन्त्येव ।

बाल्यनं दृष्टान्तार्थं पागण्डशब्दस्य दर्शितत्वादित्युक्तम् ।

स्त्रियो दास्य: भार्या वा । नेतरस्याधनस्यापहार उक्तो 'धनस्य दशवार्षिकी' इति । ''नतु च नेह धनमस्ति, यत्किचिदिति वस्तुमात्रनिर्देशोऽयम्''।

नैवम्। धनीति सम्बन्धेन धनविषयतैव यतिकचिदिति सामान्यशब्दस्य प्रतीयते। क एवमाह स्त्रियो न धनमिति। इत्यं विनियोज्ये द्रव्ये धनशब्दे। वर्तते। अथा-स्मादेव स्त्रीधनात्स्वत्वमात्रोपलचणम्। धनौपमानेन पुमांसोऽपि भोगेन दासाः स्त्रीक्रियन्त एव।

राजस्वस् । देशेश्वरा राजानस्तेषां धनम् । ते हि महाधनत्वादु इत्वान्वयं धन-मनन्विच्छन्ते। विश्वतभेदादिभिर्निधनीक्रियन्ते ।

तदूनापेच्या श्रीवियद्रव्यं श्रोत्रियधनाभियुक्तिः ॥ १४६॥

यः स्वामिनाऽननुज्ञातमाघि ग्रुङ्केऽविचक्षणः ॥ तेनार्धवृद्धिमीक्तव्या तस्य भागस्य निष्कृतिः ॥ १५० ॥

उक्तं 'न भोक्तव्यो बलादाधिर्भु जाने। वृद्धिमुत्पृजेत्' इति (१४४)। सर्वस्य हि प्रहणामुच्यते। तत्र निषिद्धे भोगे बलादाधि भु जाने। सर्वां हारयत्येव वृद्धिम्। धननुज्ञाते प्रतिषेधनम्। रहस्युपभु ज्यमानभोगे न चाधिर्नश्यति तत्र रूप्यसुवर्णालङ्कारादावर्द्धवृद्धित्यागे। देनेन क्रोकेने। च्यते।

यत्तु नवं महार्घमलङ्करणविद्धादि परिधीयमानं नाशितं तत्र न केवलं वृद्धिहानिः, यावद्धनं नष्टं तत्परिपीड्य मूलतः प्रविशतीति महत्तरैर्व्याख्यातम् । यज्वना तु व्याख्या-तम्—यत्र खामी व्यवहरति प्रध्यधीनश्च, तत्राध्यधीनेन वन्धो दत्तः, खामिना च दृष्टः, तत्र धारणकेन कस्मिश्चदवसरेऽध्यधीनः पृष्टः 'प्रयोजनं ममानेन बन्धेनास्ति' तत्रोपनिधि-व्यायेन तेनानुज्ञातः काल्बान्तरे भुष्तानं यदि खामी पश्यंस्तदमुङ्गातं वन्धं चिपतवान्— सतीदृशे विषयेऽर्द्धवृद्धित्यागः।

तदयुक्तम् । यतस्तुल्यो व्यवहारः परस्परापेत्तः स्वामिभृत्ययोः । तत्र तत्रान्यतरे-ग्रानुज्ञाते नायमननुज्ञातः प्रयुज्यतेऽधर्मतः । स्वामिशब्दस्यार्थे स्वत्वमीदृशि विषये भवति । ग्रन्यथा बन्धं यो ददाति सोऽवश्यं स्वाम्येन युक्तः । "श्रध्यधीनस्तु न स्वामी।"

यद्येवं चौरस्तिहि । तस्मात्स्वामित्वाध्यारोपः । उपयोगे वाऽध्यधीने स्वाम्यनुज्ञाच्यव-हाराद्रह्मदत्तवत् । स्रतः पृर्व एवार्थः ।

स्वासिमहणं पादपूरणार्थम्।

भुङ्क्ते ऽविचक्षण इत्यकारः संहितया प्रश्लिष्टनिर्दिष्टो वेदितव्यः । यस्य ह्यस्ति बुद्धिः 'वृद्धिर्ममास्त्येवाधिको लाभो वस्तुभोग इति' सोऽविचक्षणः । न हि लोकशास्त्र-नियोजनीया स्थितिः यदुभौ लाभश्च भोगश्च वृद्धिः स्यात् तेन सा वृद्धिभीक्तव्या ।

निष्कृति: परशुद्धिर्विनिमय इति यावत् ।

श्रन्ये तु द्विगुणीभूतेऽप्यमोत्त्यमाणे प्रतिषेविमिमिमिच्छिन्ति—तस्य हि स्वल्पा-ऽपराध इति वदन्तः।

प्रथमं तावदादावेव तैर्याज्ञवल्क्यवचनस्य विषयो <mark>देय '</mark>ग्राधि: प्रणश्येदिति' (व्य० ५⊂) ॥ १५० ॥

> कुसीदरृद्धिर्द्वेगुण्यं नात्येति सकृदाहिता ॥ धान्ये सदे छवे वाह्ये नातिक्रामति पश्चताम् ॥ १५१ ॥

लाभार्थो धनप्रयोगः कुसीदम् । तत्र वृद्धिः । अथवा प्रयुज्यमानं प्रयोक्तृसंबिन्ध-धनमेव कुसीदम् । यदीयं स्वल्पं दत्त्वाऽधिकं प्रहीष्यामीति धनं दीयते तत्कुसीदम् । तत्र वृद्धिः । सा द्विगुण्यत्वं नातिकामित । तावदुत्तमर्थोन वृद्धप्रथे धनं दत्तवताऽधमर्णाद् प्रहीतव्यं यावन्मूलधनं द्विगुणं प्रविष्टम् ।

''नतु बृद्धेद्वेँगुण्यं श्रूयते। मूलेन सह त्रिगुगं प्राप्नोति''।

नैवम् । 'गुगो' दिवय उच्यते । स तावदवयविनसपेचते । प्रकृतं च धनम् । धतः प्रयोगविषयस्य धनस्यानेन प्रकारेग्र द्वेगुण्यमुक्तं भवति । तथा च समृत्यन्तरं 'चिरस्थाने द्वेगुण्यं प्रयोगस्य' (गौतम १२।३१)—''मोच्य ब्राधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने'' इति (याज्ञ व्य० ६४)।

वृद्धिश्चानेकरूपा। कार्षापणेषु प्रयुक्तेषु कार्षापण एव वर्द्धते। कचित्सन्तितः— 'स्नीपशूनां वेति' संतितः। कचिदाधिभोगः, गोभूम्यादेः।

तत्रेदं हेंगुण्यं सरूपवृद्धिविषयं केचिदाहुः। तत्र हि मुख्यं वृद्धेहेंगुण्यं प्रतीयते। संतती न विज्ञायते किं सङ्खायाऽस्या हैगुण्यमुत परिमाणेनेति मानती वेयम् स्रती वेत्याद्यनिश्चयः। पश्नां मूल्याद्धि महार्घत्वं इस्त्यश्चादिषु क्रयविक्रयादै। दृश्यत एव। महाप्रमाणा हि महार्घा भवन्ति।

"ननु च संतती सारूप्यमस्त्येव। गीः संततिगीरिव। तत्र भेदोपन्यासी न युक्ती वृद्धिः सरूपा संततिश्चेति।"

उच्यते। नैकजातीयत्वमात्रेण सारूप्यं भवति, किन्तु वयःपरिमाणादिसाम्येन। ध्रती युक्तो भेदोपन्यासः। भोगलाभेऽपि क्रतो द्वैगुण्यप्रतीतिः। उपकारकाणि जनयितुं गावः प्रयुज्यन्ते। गोभूम्यादि पयोग्यत्रसादयो यथासंभवं भुज्यन्ते। तत्र कीदशं द्वैगुण्यम्। समाचारश्च कचिद्दश्यते। वर्षशतानि भूमिरामृलहिरण्यादानाद्भुज्यते। पठति च याज्ञवल्क्यः "श्राधिश्च सुज्यते तावद्यावत्तन्न प्रदीयते" (ज्य० ६०) इति ।

यत्रोच्यते। वृद्धिमात्रे श्र्यमायो द्वेगुण्यं कथं विशेषेऽवस्थाप्यते। न हि श्रुत्या सामान्यप्रतिपत्तिर्भवन्ती विना प्रमायोन विशेषेऽवस्थातुमहिति। यत्तु संततावनुपपन्नं द्वेगुण्यिमत्यवगमे यतः क्रियताम्। मृत्तमर्थेण परिनिश्चितवता वृद्धिस्तस्तामान्या एव तब्जातानां भवति। भूमिभोगेऽपि यवसगोधूमादै। तत्पच्यमानस्थार्थतः शक्यत एव समत्वं निश्चेतुम्। उपकारवचनोऽपि गुण्यशब्दोऽस्ति। "क एवं सित समगुणो भवति क उपकारको भवतीति कथं गम्यते।" य्यनेन यावन्मृत्यं गोधान्यविनिमयादुत्पद्यते तावदेव चेत्तत उत्पन्ना वृद्धिस्तदा भवति समगुण्यत्वम्—परिमाणादिस्नान्यामावेऽपि। यस्तु कचित्समाचारः—भवतैव परिहतः कचिद्यहणं प्रयुक्तानेन। समाचारभ्रंशसंभवे स्मृतयो नियामिका श्र्यवत्यः।

"म्राधिस्तु भुज्यते तावद्यावत्तन्न प्रद्दीयते" इत्यत्र यावद्दानात्तद्द्विगुणमप्रविष्टम् इत्यपि शक्यते नेतुम् । स्मृत्यन्तरैकवाक्यत्वाच्चैतदेव युक्तमध्यवस्नातुम् । उपपादितं चैतन्निपुणतोऽन्यत्र ।

सकृदाहिता। सकृदित्यनेन व्यवस्थापिताऽङ्गीकृतः पुनःपुनःप्रयोग इति यावत्। 'आधानं' स्थापनमुच्यते। वचनव्यवस्थया च निरूपणं स्थापनमेव। पुनः प्रयोगश्च द्विगुणोभृते धने श्रादीयमाने भवति। यदा द्विगुणो हि वृद्धार्थे उत्तमणोऽधमणेश्च तदीयेन धनेन महत्कार्यं करिष्यन् करणपरिवृत्तं करोतीति या प्राक्तनी वृद्धिरियं वाऽद्यप्रभृति वर्धत इति—तदा द्विगुण्यभूतमपि पुनर्वर्धत एव। पुरुषान्तरसंचारेण वा। यदि द्विगुणोभूतं धनिकस्योपयुज्यते तदाऽधमणं उच्यमानोऽन्यपुरुषं ददतमपेयति 'एष त इयद्विरहोभिद्यस्यतीति' तत्र स्वहस्तं दोयमानं पुनर्वर्द्धते। न चायं द्वानं प्रति प्रतिभूः किन्तु निचेप्ता दातेव। एतत्तु ऋजुना पुरुषान्तरमसंक्रान्तमिति व्याख्यातम्।

ग्रथवा प्रागिप द्वेगुण्याद्यदा बन्धमन्यस्मै प्रत्यर्पयति—दीनारेषु सलाभेषु द्वित्वे— तस्य बन्धस्य मोच एव धर्म्यः । बन्धस्य प्राग्वृद्धौ स्थितायां तस्मादह्वः प्रभृति पुनर्द्वै- गुण्यमाप्रोति । यदा तदीयं बन्धकं तदनुज्ञयोश्वमर्थेनान्यत्राधाय स्वधनं गृह्यते तदा वर्धत एव पुरुषान्तरसंचारः ।

डभयत्र द्विगुणीभूते प्रयोक्ताऽधमर्णकेन येनकेन प्रकारेणान्यस्माद्महणमनुज्ञाप्यते । यदि वाऽस्मादन्यद्गृद्यते प्रहीता देशान्तरं गमिष्यन् कार्योन्तरेण चान्यत्र संचारयति । ऋजुस्तु तस्मादेवाधमर्णादनबीक्ठते प्रयोगे द्विगुणाधिकां वृद्धि नेच्छति । अत आह 'पुरुषान्तरमसंक्रान्ते पुनःक्रियाप्रयोजनं च वच्यामः' ।

ये तु व्याचत्तते—''या वृद्धिरुपचिता सांवत्सरी युगपत्सर्वेवानीयते तत्रायं विधिः। या पुनः प्राप्तदानाऽपि सर्वा न दीयते तत्र द्विगुणादिधकप्रहण्मपि'' तेषां न 'न'शब्दो यथार्थो नापि 'म्राहित' इति । सांकत्सरी तावदुपचिता प्राह्या द्वितीयसंवत्सरे पुनरान-यनमस्त्येवेति न कचिद्द्वैगुण्यनियमः स्यात्।

अय-''यो द्विगुणीभूतं सलामं धनमानयति तत्राधिकनिषेधोऽस्तु । प्राग्द्वौगुण्याद् वृद्धिमात्रदानसमर्थो वृद्धिं ददाति । मूलं तस्यापरिमितप्रहणमिति" ।

एतदिप न किंचित्। यः संवहित तस्यानुप्रहो न्याय्यो नाधिकप्रहण्यम्। यस्तु राज्ञा द्विगुणीभूतमिप कथंचिद्दाप्यते तस्याधिकमोच इत्येतदन्याय्यम्। न चाहितेत्यस्य शब्दस्यायमर्थः।

श्रथ 'श्राहृतेति' पाठान्तरम्—तथापि सकुच्छन्दो न निश्चितार्थो न्यायस्तु परित्यक्तः स्वकृतश्च पाठः स्यान्न मानवी स्मृतिरित्युक्तैव न्यवस्था न्याय्या ।

धान्यादिषु पञ्चतां पञ्चगुगातां नात्येति ।

स्मृत्यन्तरे धान्ये चतुर्गुणोक्ता "हिरण्यवस्त्रधान्यानां वृद्धिर्द्वित्रचतुर्णा" इति (नारद, याज्ञ० व्य० ३-६)। तत्र व्यवस्था—यदि दरिद्रभूतः प्रयोक्ता प्रहीता च महाधनसंपन्नस्तेन धान्येन महान्तमर्थे क्रतवांस्तदा पञ्चगुणाऽन्यथा चतुर्गुणा।

'सदं' फलं वार्चम्, धान्यस्य पृथगुपादानात् । लव उदीच्येषूर्णाविषयः प्रसिद्धः । बाह्यो गईभोष्ट्रबलीवदीदिः ॥ १५१ ॥

कृतानुसारादधिका व्यतिरिक्ता न सिद्धचित ॥ कुसीदपथमाहुस्तं पश्चकं शतमईति ॥ १५२ ॥

श्रानुसरन्त्यनुधावन्त्यनुवर्तन्ते सर्व एवार्था एतमित्यनुसारः शास्त्रोदितः समान्वारः । स च विविधाऽशीतिभागादिः पश्चकशतपर्यन्तः । तस्मादिधिका दृद्धिः कृता यावत्तवाऽधमर्थोनोत्तमर्थास्य न सिध्यति । कुतः ? व्यतिरिक्ता—यतः शास्त्रबाहोत्यर्थः ।

श्रश्रवादान्तरमाह । कुमीदपयमाहुस्तमिति । कुपुरुषा यत्र सीदन्ति तत् कुसी-दम् । धर्मे आवद्धर्माणो लच्यन्ते । कुसीदीनामयं पन्या मार्गो व्यवहारा न साधूनामिति निन्दा । यस्यावश्यमधिका कर्तव्या — महद्धि कार्यमयं मदीयेन धनेन साध्यतीति बुद्ध्या — तहा वर्णविभागमनपेच्य पञ्चकं शतं शहीतुमहिति लिप्सेत् — तदर्थमिद्युच्यते ।

पाठान्तरं 'कृता तु सारादिधकेति'। यस्याकिंचनस्य सतः खल्पा कृता तेनैव धनेनान्यथा वा महार्थतां प्राप्तस्तस्य या पुरुषसारादिधका क्रियमाणा न सिध्यति। यः परं पञ्चकशतमर्हित ॥ १५२॥

नातिसांवत्सरीं दृद्धिं न चादृष्टां विनिर्हरेत् ॥ चक्रदृद्धिः कालदृद्धिः कारिता कायिका च या ॥ १५३॥

संवत्सरे भवा सांवत्सरी। ताम् श्रितिकान्ता स्नित्सांवत्सरी। भवप्रत्ययार्थः सामर्थ्यादन्तर्भृतः। स्रथवा संवत्सरमितकान्ता स्नितंसवत्सरेति प्राप्ते वृद्धीकारी छन्द-स्तुल्यत्वात्कर्तव्यौ।

येषां वृद्धिरनन्तप्रक्रान्तं पञ्चकं शतं सर्ववर्णिविषया सा संवत्सरं यावद्महीतव्या, नातीते संवत्सरे। अथवा यावत्संवत्सरम् । संवत्सरो वर्षः । तावदवृद्धिने महणीया। अधमर्णेनापि संवत्सरादृष्ट्यं न विलंबितव्यम् ।

विनिर्हरेत् विनिष्कुष्य स्वधनादारभ्योपनयेदित्यर्थः ।

अर्वागिप संवत्सराद्या दीयते आऽप्यतिकान्तसंवत्सरैव। अथवा मासादारभ्य संवत्सरस्य यावदृष्टिः परिमाणतो निरूपितव्या—मासेन यद्वर्डते संवत्सरेण वेत्येवं प्रयोगः
कर्तव्यः। न तु संवत्सरद्वयस्य लाभार्थी कदाचिचिरकालं प्राह्यति —िकं मे कितपयमासिकेन लाभेन यदि द्वे वर्षे ततोऽधिकं वा गृह्णासि तद्व्यहणे एषा वेयता कालेन
वृद्धिसत्रार्वाचीनमपि दददधमणें द्विमांवत्मरीं यथा कालकृतां तदा दाप्येत। "एकां
वृद्धिमनादेयां न दद्यात्रापि दापयेत्" इति यथा मासिकी वृद्धिः प्रथमे मासि द्वितीय
एवाद्वि शोधयन्दाप्यते तथा यदैवमभ्युपैति संवत्सरेण यद्वर्धत इति तदा तथैव द्वाप्यते न
तु तदिधककालकृता।

न चादृष्टां विनिहरेत्। शास्त्रे या न दृष्टा दशैकादशिकाद्या पञ्चकाद-धिका न ता गृह्णोयात्। 'न्यतिरिक्ता न सिन्यति' (१५२) इत्यस्यैवायमनुवाद इति केचित्। इदं तु युक्तम्—अद्वृष्टामनुवितामित्यर्थः। यावद्वहुभिर्मासैर्न संहतीभृता तावन्न ग्राह्या दिवसवृद्धिर्मासवृद्धिः।

"नतु च 'मासस्य वृद्धिं गृह्णोयात्' (१४२) इत्युक्तम् ।" परिमार्गं मासिकम् । तद्वृद्धेर्ने तु महत्वम् । चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिका कायिका च या तामि न विनिर्हरेदि-त्यनुषङ्गः—नैवादचादिति । यद्यप्यधमर्थास्य प्रतिषेधस्तथापि सामर्थ्यादुत्तमर्थीस्यैव द्रष्टन्यः । ग्रथमर्थी ह्यातेः कि न करोति । ग्रथवा 'विनिर्हारी' प्रहण्यमेव । तेनोत्त-मर्थीस्यैव शाब्दः प्रतिषेधः ।

''ननु च द्विकादिवृद्धिविधानाचकवृद्धग्रदीनां प्राप्तिरेव नास्ति—िकं प्रतिषेधानुषङ्गेष ?" इच्यते । ग्रप्नाप्तः प्रतिषेधः पाचिकां वृद्धिमनुमापयति । यथाऽऽधाने न ब्रह्मसामा-मिगायेहित्यविहितं सामगानं प्रतिषेधेनास्तीति ज्ञापयति । तेनैता ऋपि प्रतिषेधद्वारेखा-भ्यनुज्ञायन्ते । केषांचिद्नव्यवद्यारिखां चकवृद्धग्रदयोऽपि भवन्ति । तेन स्थलपथवारि-पथिका वाणिजो यथोक्तम् (या० व्या० ३८)।

''कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विशकं शतम्। दचुर्वा स्वकृतां वृद्धि सर्वे सर्वासु जातिषु॥"इति। कान्तारगादीनामेव स्वकृता सर्वजातिविषया साधारणी वृद्धिने त्वन्येषाम् ।

तत्र चक्रवृद्धिः स्मृत्यन्तरे पठिता—'वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः' (नारदीये १ । १०४) । ध्रन्ये तु चक्रवद्यानं गन्त्र्यादि—तद्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः । तेषां यस्मिन्नहिन चक्रं वर्तते तत्रैव वृद्धिः । यदा तु नदीसंतारे दुर्दिनादिना अप्रयाणं तदा नास्ति वृद्धिः । एवमन्येषामिप वृत्तीवह्दिवाह्यप्रयोक्तृणामीदृशी वृद्धिश्चकवृद्धिरुच्यते ।

कालवृद्धिः "प्रतिमासं तु कालिका" (नारदीये १।१०३)। मासम्बर्णमुप-लच्चणार्थम्। याऽनुपचिता इद्धिर्दिवसे दिवसे गृद्धते मासि मासि वा यस्याः कालो न प्रतीत्त्यते ग्रथ चैतिस्मिन्काले यदि न ददासि तदा द्विगुणीभवति धनमित्येकरूपा कालवृद्धिः।

कारिता। इत्यंकृतां यावतां वा परस्परोपकारापेत्तयोत्तमर्गाधमर्गी कुरुतः।
एषाऽपि दिग्भागविग्रजामेव। ग्रन्येषां तु "व्यतिरिक्ता न सिध्यति" इत्युक्तम्।
"पञ्चकं शतमर्हतीति"।

भ्रथवा हिरण्ये प्रयुक्ते वासांसि वृद्ध्या गृह्यन्ते, तत्राधिलचर्णं द्रव्यं, सा 'कारिता' यथाभागलाभे न्यासरूपविषये च स्यात्

कायिका कायकर्मणा संशोध्या। कायजीविका च-येषां क्रमेण काचैवाधि-कादोनाम् (?) ॥ १५३॥

ऋणं दातुमशक्तो यः कर्तु मिच्छेत्पुनः क्रियाम् ॥ स दत्त्वा निर्जितां दृद्धिं करणं परिवर्तयेत् ॥ १५४ ॥

वृद्धिद्विगुणीभूतमृणं धनपरिचयाद्वातुमधक्तो यः स पुनः क्रियां कारियतव्यः । कर्णं लेख्यसाच्यादि परिवर्तियतव्यः । वृद्धि त रवात् निर्जितां—यावती गणनया

भवतीत्यर्थः। द्विगुणादिधकं न प्राह्मिति यदुक्तं तस्यायमपवादः। जयो धर्यं प्रयोग इति ।

''कुतः पुनः द्वैगुण्यापवादार्थता''।

यावता नेह किंचिदोद्दरां वचनमस्ति वृद्धिमहितं धनं वर्द्धते मृत्वधनं वा । केवलं पुनःक्रिया श्रूयते । सा च करणां परिवर्तयेदिति व्याख्यान्तरेण व्याख्याता ।

'यदि न वर्धते किमर्थ तहिं करणपरिवर्तनम् ?"

उच्यते । शान्तलाभे धने ऽदोयमाने त्रालस्यादिसंभावना साचिग्रश्च दार्धे गच्छिति काले विस्मरेयुः । यथोक्तम्—

"यत्र कार्ये भवेद्येन कृतापेचा दशाब्दिकी। विवादस्तत्र नैव स्यात्साइखेषु विशेषतः॥" तथा "दशवर्षोपेचितमृणमसाध्यमिति"। तथा च पूर्वे सम व्याचचते।

श्रयं च राज्ञ उपदेशः पीडितस्यानुप्रहः। यदि च द्विगुणस्य नवीकरणेन पुनः प्रयोगो वृद्धिसहितस्य पुनर्विद्धिमेहानयं पीडितस्यानुप्रहः (?)। श्रथ सर्वे तदानीमवष्टभ्य न दाप्यत एवाऽनुप्रहो निर्धनस्य। ईदृशोऽनुप्रहो दैवेनैव कृतः। तथा च सर्वस्मृतिष्व-स्यामवस्थायां विहितम्—

''ग्रथ शक्तिविहीन: स्याद्यमी कालविपर्ययात् । प्रेच्य शक्तिमृग्ं दाप्य: काले देशे यथोदयम् ''।।

यद्यधमर्गो दैवदेषि त्रिर्धनीभृतस्तदा न दुर्गावरोधि दिना राज्ञा पीडियतन्यः। किं तिर्ह कर्तन्यम् ? यदाऽस्य कर्याचिद्धनं भवेत्तदा यथासंभवं शनैः शनैद्दिपियतन्यः। 'प्रेन्य शक्तिं धनवत्तां ज्ञात्वेत्यर्थः। 'दाप्यः' उचितस्य। वन्त्यति 'कर्मणाऽपि समं कुर्यात्' इति (१७७)। तस्मात् करणपरिवृत्तौ यदेवोक्तमस्माभित्तदेव प्रयोजनम् ॥ १५४॥

श्रदर्शियत्वा तत्रैव हिरण्यं परिवर्त्तायत् ॥ यावती संभवेदृदृद्धिस्तावतीं दातुमईति ॥ १५५ ॥

स्रदर्शियत्वा हिरण्यम्, स्रदत्वा निर्धनत्वादिहरण्यम्, तत्रैव पुनः करणं परि-वर्तयेत्। साचिसमचमेवं त्रूयात् 'एतावनमूलमस्मै धारयामि एतावती च वृद्धिरितिंग् तत्रैवारोपयेत् यावत्संवत्सरात् वृद्धिरिति तावद्व्याचचते। पुनः करणे वृद्धिसहितमूलीभूते लघीयसी वृद्धिः कर्तव्या। यावत्या वृद्ध्या नातिपीड्यते। या प्रागासीचतो न्यूनेत्यर्थः। यज्वासहायनारदानां तु मते काकिणीमात्रमपि शक्तः करणपरिवृत्तिकाले दापिय-तव्यः। येन साचिणो न श्रवणमात्रे साचित्वं—ददाति तत्समचमधमर्णः। स्रर्थसंबन्धो- ऽपि प्रत्यचीभवति । यतः श्रवगाश्रवणे च कृता भविष्यन्ति, ततश्चित्तं तिष्ठति, धने दशवर्षोपेचितमित्यादि व्यनश्वरो भविष्यति (?) ॥ १५५॥

चक्रदृद्धिं समारूढो देशकालव्यवस्थितः ॥ श्रतिक्रामन्देशकालौ न तत्फलमवाप्नुयात् ॥ १५६ ॥

'वाराणसीं यास्यामि तदीयं पुण्यं मे भाण्डं च हेतुः, एषा च ते वृद्धिरिति ।' तत्र यदि कान्तारनदोसंतरणं राष्ट्रोपप्रवादिना तं देशं न गतस्ततोऽवीग्देशात्कियता खाभेन प्रवृत्त्याव्यावृत्तस्तदा यथानिक्पिता वृद्धिर्नदाप्यते। यतस्तं देशं यावद्वहतां या वृद्धिरप्राप्ता-नां सा कथं स्थात् ? दीर्धमध्यानं वहतां युग्यानां महान्क्लेशः स्वामिनश्च तावन्तं कालं कृतेव वृद्धिर्युग्योपकारः। शीघ्रं तु प्रतिनिवृत्तानां स्वामिनः पुनरन्यत्रोपकारणं संपद्यत एव। एष एवातिक्रमः।

एवं कालातिकमः—'मासं मे वहन्तु बलीवर्दा इयती तव वृद्धिरिति'। तत्र यहि पत्तात्रत्येति तत्र चक्रवृद्धिमधमर्थः समारूटः प्रतिपत्रोऽङ्गीकृतवानिति यावत्। तस्यां वृद्धौ देशकाली व्यवस्थिते। यत्त्या पूर्वोक्तेन प्रकारेण देशविशोषं कालविशोषं वा न, निर्विशेषग्रमेव, कृतवान् स एवंविधोऽधमर्थाती देशकाली स्नित्रकामन् ना-मुयात्रभलं वृद्धगर्वं नाष्नुयात्र भजेत न दद्यादिखर्थः॥ १५६॥

किं तत्र नैवास्ति वृद्धिरथवा पञ्चकं शतम् ? तेनेत्याह

सम्रद्रयानकुशला देशकालार्थदर्शिनः ॥ स्थापयन्ति तु यां दृद्धिं सा तत्राधिगमं प्रति ॥ १५७ ॥

समुद्र्यानमहर्णं यात्रोपत्तचणार्थम् । स्थलपथिका वारिपथिकाश्च विणिजे। यां वृद्धिं स्थापयन्ति सा तज्ञाधिगमं प्रति निश्चयं प्रति । सैव निश्चेतव्येत्यर्थः ।

देशकालार्थदर्शिनः—ग्रिसिनप्रदेश इयानर्थलाभाऽस्मित्रियानिति ये पश्यन्ति जानते—न तु समुद्रयान एव च ये कुशलाः कर्णधारादयः।

श्रन्ये पूर्वश्लोकमेवं व्याचचते यहच्छाध्याहारेण—ग्रथमर्थेन या देशं कालं चाश्रिता तां च प्राप्य तहेशोदितं फलं लाभाख्यं तस्माहेशाद्यदि नाष्नुयाचदा कीहशी तत्र वृद्धि-रित्याकांचायामुचरश्लोकः । चक्रवृद्धिश्रहणं कारिताया ग्रापि प्रदर्शनार्थम् ।

लोभाविशयभाजां विश्वजां चयव्ययादिसंविधिज्ञाः परस्परस्य यां वृद्धिं स्थापयेयुक्तां राजा प्रमाशोक्जर्यात् ।

तत्राधिगमं मतीति। मितः कर्मप्रवचनीयोऽधिगमस्य तस्त्रात्रस्त्रस्थःभूताख्याने तद्युक्ते च द्वितीया॥ १५७॥

या यस्य पतिभूस्तिष्ठेद्दर्शनायेह मानवः ॥ श्रदर्शयन्स तं तस्य यतेत स्वधनादृणम् ॥ १५८ ॥

ऋणप्रयोगे द्विविधा विश्वन्थः—प्रतिभूराधिवां। तत्र प्रतिभूरच इद्युच्यते। त्रिविधश्च प्रतिभू:—दर्शने प्रत्यये दाने च। तत्र दर्शनप्रतिभुवमधिकृत्येदमाह। यस्य दर्शनाय प्रतिभूत्तिष्ठेदमुष्मिनप्रदेशे मयेष तव दर्शनीयः—स तथाऽकुर्वन्स्वधनात्तस्य ऋणां यतेत प्रयत्नं कुर्याद्दातुमिति शेषः। दद्यादिति यावत्। ऋणप्रहणं व्यवहारवस्तुमात्रो-पलचणार्थम्। तेन यावन्ते।ऽर्थविषया व्यवहारेऽतुक्राम्यन्ते तत्तद्वस्तु दद्यात् दर्शने-नान्यतरेणाभियुक्तः। वाक्पारुष्यसंग्रहणादौ पणपरिभाषा कर्तव्या यदि न दर्शितं चेत्त-नमया दात्वयम्। अकृतायां तु परिभाषायां राजदण्डमेव दाप्यः। शरीरे तु निम्रहान्तं विक्रयणं सुवर्णम् ॥ १५८॥

पातिभाव्यं वृथादानमाक्षिकं सौरिकं च यत् ॥ दण्डग्रुल्कावशेषं च न पुत्रो दातुमईति ॥ १५९ ॥

प्रतिभुवः कर्म प्रातिभाष्यम् । प्रतिभुवा यस्कर्तव्यं परर्थसंशोधनादि तत् 'प्रातिभाव्यम्' ।

ग्राहिता योग्यता। साऽनेन प्रतिषिध्यते। तस्यां च प्रतिषिद्धायामधिकारप्रति-षेध:। ग्रनिधक्रतश्च न ददातीत्येवं न दातव्यमित्युक्तं भवति। सर्वत्राहेती क्रियापदे व्याख्याते द्रष्टव्ये।

"कथं पुनः पुत्रस्य प्रातिभाव्यादिप्राप्तिस्तर्हि । तदृष्ट्य पित्राऽगृहीतत्वात् ।" नैष देषः । यद्येन दातव्यतयाऽङ्गीकृतं तद्गृहीततुल्यफलत्वाद्गृहीतमेव । तन्नि-श्चितस्वरूपत्वमापन्ना द्यतः प्रतिषिध्यन्ते ।

दृ यादानं परिहासाहिनिमतं प्रतिश्रवणम्—'कुरु कार्यमिदं परिनिष्पन्ने इदं दास्यामीति' निष्पादिते कार्ये पित्राऽहत्ते प्रतिश्रुते कथंचित्पुत्रो न दाप्यते। एवं पारितोषिकादिवंदिपरिहासादिविषयम्। यं चाहममुष्माद्विणिज एतस्येयद्दापये इति—तत्र तु मनुष्ये प्रेषिते कथंचिद्दातुमघटितेऽसंनिधानाद्विणिजोऽन्यते।ऽपि कारणाहत्तान्तरे पितरि मृते पुत्रो न दाप्यते।

ध्यत्तिमित्तमाक्षिकम्—सभिकाय यद्धार्थतेऽन्यते। वा यत्प्रयोजनं तद्गृहीत-मिति शक्यते ज्ञातुम्। तस्य प्रतिषेधः। यः परित्यक्तवान्धवेऽत्तमालास्वेव शय्यासन-विहारी प्रसिद्धः क्रीडनकस्तहणमात्तिकमिति शक्यते निश्चेतुम्।

सुरापाननिमित्तं **सारिकम् ।** सुराष्ट्रश्यं मद्योपलचग्रार्थम् । वेन यः पानशौण्डो-ऽत्यन्तमद्यपम्तद्यप्रतिषेधः । द्युड्शुल्कये। रवशेष: । यत्र पित्रा दण्डांश: शुल्कांशश्च कश्चिद्दत्तः परिपृशी दण्डशुल्की न दत्ती तादृशस्य प्रतिषेध: । यत्किचित्पित्रा दत्तं स तद्दाप्यते । स्मृत्यन्तरे-ऽप्यिवशेषेशोक्तं "प्रातिभाज्यवशिक्शुल्कमद्यद्यत्व न पुत्रानध्याभवेशुः" इति (गैतिम १२ । ४१) । तत्र विकल्पः । महत्यपराधे महति च धने पैत्रिकेऽवशेषस्य प्रतिषेध: । शुल्केऽप्येवम् । स्वल्पे तु सर्वस्य ॥ १५ ६ ॥

दर्शनप्रातिभाव्ये तु विधिः स्यात्पूर्वचोदितः ॥ दानप्रतिभवि प्रेते दायादानपि दापयेत् ॥ १६० ॥

पूर्वश्लोके यो विधिर्मया चेदित उक्तः—यथा पुत्राणां न भवति पैत्रिकं प्राति-भाव्यं—तद्वर्णनमातिभाव्ये ।

''यद्येवं प्रत्ययप्रतिभुवः पुत्रा दाप्यन्ताम्''—श्रत श्राह दानप्रतिभुवि प्रेते दायादाः पुत्रा दाप्यन्ते, नान्यस्मिन् ।

"यद्येवं प्रथमोऽर्छश्लोकोऽनर्थकः। दानप्रतिभुवः पुत्राणां साधन उक्ते सामर्थ्या-दन्यस्य प्रतिभुवे। नास्ति पुत्राणां संबन्ध इति गम्यते। श्रथ विस्पष्टार्थसुच्यते—प्रत्यय-श्रहणमपि कर्तव्यम्। इतरथाप्रतिषेधे दर्शनप्रहणाद्विधे। च दानप्रहणादुभयपरिश्रष्टस्य किविधिकतप्रतिषेध इति संशयः स्यात्"।

नास्ति संशयः। स्मृत्यन्तरे स्पष्टमुक्तत्वात् (या० व्य० ५४)
"दर्शनप्रतिभूषेत्र मृतः प्रात्यधिकोऽपि वा। न तत्पुत्रा ऋगं दद्युर्दद्युर्दानाय ये स्थिताः॥"

इति। इष्ठापि दानमितभुवीत्यस्य विधित्वादन्यत्राप्राप्तिः। दर्शनप्रहणसुपलच्चणार्थम्। श्रनुवादे चेपलच्चणत्वमदेषः। किंप्रयोजनमिति चेद्विचित्रा श्लोकानां
कृतिर्मानवी॥ १६०॥

श्रदातिर पुनर्दाता विज्ञातमकृताष्ट्रणम् ॥ परचात्प्रतिभवि षेते परीप्सेत्केन हेतुना ॥ १६१ ॥

अनेन रहोकेन संदिहानः प्रश्नं कृत्वे त्तरेण निश्चाययति । संदेहहेतुः पद्दूये-नादातिरि विज्ञातप्रकृताविति । सप्तम्यन्तानि समानाधिकरणानि पदानि व्याख्यायन्ते—स्रदातिर-प्रतिभुवि-विज्ञातप्रकृते । ऋणामुत्तमर्थः केन हेतुना परीप्सेत लब्धुमिच्छेत्—किंकेवलेनैवात्मव्यापारेण चत प्रतिभुवः पुत्रमिप व्यापारयति ।

"क्रुतः संदेहः ? उक्तम् 'प्रेते दानप्रतिभुवि'इति तते। ८ न्यस्मिन् सृते कस्तत्पुत्राणां संबन्धः १"

यतस्तु खलु विज्ञातप्रकृतिविज्ञातकारणः प्रतिभूत्वेन धनं गृहीत्वा स्थित इत्येतिन्न-श्चितमते। भवति बुद्धिरस्ति तत्पुत्राणां संबन्धे। यतस्तेन ऋणसंशुद्धप्रधेयस्य निसृष्टमिति ।

पुनः शब्दः पूर्वसमद्विशेषमाह । यदि दानप्रतिभुवः पुत्राः संबध्यन्ते यस्तर्धेदाता तस्मिन्यते । दातोत्तमर्थः । यश्चात्तत उत्तरकालमित्यर्थः ।

शेषं व्याख्यातम्।

परीप्सा प्राप्तीच्छा ॥ १६१॥

निरादिष्ट्यनश्चेत्रु प्रतिभूः स्यादलंघनः ॥ स्वयनादेव तद्द्यान्निरादिष्ट इति स्थितिः ॥ १६२ ॥

निरादिष्टं निसृष्टं स्वयनादिष्तं—भव लयक इदं ते थनं मत्तस्वया संशोधनीयं यद्यहं न दद्याम्।

स्मर्लंधनः पर्याप्तधनः । यावद्धनभुत्तमर्गाय दातःयं तावत्परिपूर्णे प्रसृष्टम् । खल्पे तु निसृष्टे बहुनि संशोध्ये न दापयितव्यः ।

पूर्वस्य प्रश्नस्योत्तरिमदम् ।

यद्यपि दानप्रतिभूरद्य निरादिष्टस्तत्पुत्रो दाप्यते स्वधनादेव । तह्द्यात्रिरादिष्टपुत्र इति द्रष्टव्यं तस्यैव प्रकृतत्वात् । साचात्प्रतिभुवस्तु प्रतिभूत्वादेव प्राप्तिरिति ।

इति स्थिति:। एषा शास्त्रमर्थीदा विचारादेव।

ग्रलंघन इति सिद्धे य**ित्ररादिष्टोऽलंधन** इति चैनमभिषानं तत्पद्यग्रन्थानु-रोधेन ॥ १६२ ॥

> मत्तोन्यत्तार्त्ताध्यधीनैर्वालेन स्थविरेण वा ॥ स्रसंबद्धकृतक्वैव व्यवहारा न सिध्यति ॥ १६३ ॥ ध

कार्यपर्यायो व्यवहार्याब्दः। यत्किंचिहानाधानविक्रयादिकार्यं लेख्यादि च प्रमाणम्। एतैः कृतं तन्न सिध्यति कृतमप्यकृतं भवति।

मत्तोनमत्ती विख्याते। ग्रान्ती धनवन्धुनाशाहिपीडितः प्रत्युपस्थितभयश्च। यौगिकत्वान्मत्ताहिशब्दानां यावन्मदाहियुक्तास्तावत्तत्प्रमाणाभाववेधकोऽयं प्रतिषेधः। प्रदर्शनार्थे चैतदप्रकृतिस्थत्वमात्रस्य। यथोक्तम्—'क्रुर्योदप्रतिकृतिं गतः। तदा प्रकृत-मस्याहुरस्वतन्त्रे सहेतुतं इति। ग्रप्नकृतिस्थरचे।च्यते उपप्तुतबुद्धिः स्वकार्यविवेचने ग्रसमर्थः। उक्तं च

"कामक्रोधाभियुक्तार्तभयव्यसनपोडिताः । रागद्वेषपरीताश्च ह्रेथास्त्वप्रकृतिंगताः ॥" इति । (नारद १।४१) । कामादीनां द्वन्द्वं कृत्वा पीडितशब्देन तैः पोडिता इति साधनंक्रतेति

तृतीयासमासः । तेन पोडितस्य प्रतिषेधः । स चार्यं संप्रति मन्मथाधिष्ठितः स्त्रोपरि-रम्भणादि परीप्समाना भवति । 'अभियुक्ता' चूतादिकियान्तरे दत्तावधानाः । एते हि तत्र संसजन्तः स्वामिनोऽपि स्व इत्यस्य प्रातिभाव्यादिक्रियानिश्चयस्यानवधानाः प्रमाग्रम् । यतः क्रियान्तरावहिततया परेश पृच्छामाना इदमस्मै दीयतामङ्गोक्ठतं वा प्रातिभाव्यमियति वस्तुनीदृशेऽनेन च प्रकारेग्रोच्यत इत्येवमादि निपुग्राते। नावधार-यन्ति—प्रकृतिकियाविन्नो वा माभूदिसमिन्निहस्य इत्यमिप्रायमभ्युपगच्छन्ति—गच्छ त्वं यद्ववीषि तत्सर्वमनुष्ठायत इति पारतन्त्रयं वाऽङ्गोकुर्वन्ति। तदुक्तम्—'ग्रस्वतन्त्रे सहेतुत' इति । येन हेतुनाऽस्वतन्त्रोऽप्रमार्णं सोऽस्य स्वतन्त्रस्यापि हेतुर्विद्यते । यथा-ऽस्वतन्त्रः स्वमिप न विनियुङ्के पवमयमिप कामादिवशीक्रते।ऽर्थविवेकं कार्याणां च गुग्रदोषी क्रियमाग्रावनधिगच्छन्नस्वतन्त्रेग् तुल्यो भवति । 'त्रातीं' व्याख्यातः । ग्राभि-युक्तार्तशब्दी च धर्मिवचनी लचगाया धर्मपरी विज्ञेयी-अभियोगोऽभियुक्त ब्रातुर इति। व्यसनानि कामक्रोधसमुख्यितानि मृगयादीनि । ध्रभियुक्तव्यसन्यपि काञ्चित्किशां तात्पें ग कुर्वभ्रुच्यते । भ्रव्यसन्यप्रवृत्तो ९पि तद्ध्यानरतः । भ्रथवा कामकोधशब्दी कामिनि क्रोधवति वर्तेते । अत्र च पत्ते सयव्यसनशब्दौ कृतद्वनद्वौ तृतीयान्ते। पीडित-शब्देन संबध्येते। ध्रन्ये तु स्वतन्त्रा एव। 'रागद्वेषाभ्यां परीता' व्याप्ताः। रागः कचिहात्मीयेष्वभिषङ्ग त्रात्मीयतया परिगृहीतस्य कस्यचित्संबन्धिनाऽपि ध्यायते। वाऽभि-प्रेतसिद्धौ मनसः परिताषा रागः । तद्विपरीता द्वेषविषयः । परिपन्थिन्यनात्मीयतया परि-गृहीते तदस्वास्थ्यतद्विपर्ययात्परितृष्टिवृत्तिरित्येवमादिरूपै। रागद्वेषै। सर्वथाऽस्य नाव-बुद्धिश्चिता चग्रमपि विविचिते कार्ये नावतिष्ठते । श्रन्यद्वदन्नन्यदाचरति । एवंरूपे।-ऽप्रकृतिस्थ:। अन्यथा सर्व एव पुरुषाः कामादियुक्ताः जराजीर्याचित्रिरोरोगार्त्तिमन्ता-ऽप्रकृतिस्थाः स्यः । न चैवम् ।

श्रध्यधीनो गर्भदासः पुत्रशिष्यौ भार्या च। यदापि रूढ्या गर्भदास एवाध्य-धीनस्तथाऽप्यस्ततन्त्रोपलचणार्थत्वात्सर्व एव ते गृह्यन्ते । स्वधनदानादि स्वामिनमनुज्ञाप्य यत्कुर्वन्ति तस्सिध्यति । तथा च नारदः (१।३३)—

"यद्वातः कुरुते कार्यमस्वतन्त्रकृतं च यत्। अकृतं तदिति प्राहुः"।। इति

"ग्रस्ततन्त्रः स्मृतः शिष्य ग्राचार्ये तु स्वतन्त्रता। ग्रस्वतन्त्राः श्वियः पुत्रा दासाद्यश्च परिप्रहः॥ "स्वतन्त्रस्तु गृही यस्य तस्य तस्यात्क्रमागतम्॥"

"नतु यदि न स्वातन्त्र्यं स्त्रोणामुच्यते पुंसरच स्वातन्त्र्यमेतदनुपपन्नम् । यतः साधारणं धनम् । कथमेकाकी मनुष्यो भार्ययाऽननुज्ञातो दानविक्रयादिभ्यः प्रभवेत्" ।

श्रत्रोक्तम्—''श्रीकृतान्यप्रमाणानि कार्याण्याहुरनापदि" इति । तथा 'कुले ज्येष्ठ' इत्युपक्रम्य 'तत्कृतं तत्कार्यजातं नास्वतंत्रकृत'मिति च । धनसाधारण्ये हि पुक्षे ज्येष्ठ' विद्युपक्रम्य 'तत्कृतं तत्कार्यजातं नास्वतंत्रकृत'मिति च । धनसाधारण्ये हि पुक्षे विद्युपक्रम्य 'तत्कृतं तत्कार्यकृतं स्वाम्यं पारतन्त्रयं चेति तद्विकृद्धमिन स्वामित्वस्येत्ये-ताश्च व्यवस्थेति योज्यं भवित । पारतन्त्रयं परविधेयता तदिच्छानुवर्तित्वम् । यदि च परतन्त्रः परेच्छामन्तरेण विनियोक्तुं न लभते कीदृशमस्य स्वाम्यम् । अय दानाधान-विकृत्ये यत्र प्रकृतत्वाद्दनीशाः । स्वश्वरीरे परिभोगादौ यावदिच्छं स्वधनं विनियोज्यते, परतन्त्रमहाधनानां शास्त्रनिगृहीतात्मनां द्विजानां नात्मोपभोगो भवेत् । बालस्य स्वाम्य-पारतन्त्रे उपयन्ते । यदा प्राप्तव्यवहारस्तदा ईशिष्यते । एवं पुत्राद्दाविष । स्त्रियास्तु न कदाचिद्दपारतंत्र्यम् ।

''बाल्या वा युवला वा बृद्धया बाऽपि योषिता।

न स्वातन्त्र्येण कर्तव्यं कार्यं किंचिदिति स्थिति: ॥" (मनु० ५ । १४७) ।

स्वाम्यपारतंत्रये स्तीधामसमावेश उच्यते । न पारतंत्र्यवचनेन स्तीधां स्वधनविनि-योगनिषेधः क्रियते । किंतर्द्धस्थाने दानाधानविक्रयादि वार्यते । 'परतन्त्राः'—ताः स्थाने निरूपधीयेन हिताहितं स्वयं विवेक्तुमलम्—एष पात्रमहित भूमिहिरण्यादिप्रतिप्रहम्, अनेन कन्यासंवन्धं सुर्यात्, इदं द्रव्यमस्मात् केतुं विकेतुं वाऽहितीत्येवमादि तथा ज्ञातव्यम् । अतो लेख्यादिकान्ने भत्रीद्यनुमतिकपयुज्यते । केवलया कृते कार्ये नाहं किंचिज्ञानामि त्वया विप्रलब्धाऽस्मीति वचनस्यावसरत्वात् । भर्ताद्यनुमते तु किं वच्यति । तदुक्तम्—

"एतान्यपि प्रमाणानि भर्ता यदानुमन्यते ।

पुत्रः पत्युरभावे वा राजाऽधिपतिपुत्रयोः ॥"

श्रस्वातन्त्र्यमपि नियमितम्

" अनुशिष्टा विसर्गे च विक्रये विस्वरा मता।"

श्रपि बुद्धिपूर्वे बालशिचिते स्वामिना पत्न्यादयो नियोज्या धनुबन्धादिना—नतु स्वाम्यविसर्गेऽपि ।

"सा सद्यः संनिरेाद्धव्या त्यजेद्वा कुलसंनिधी" (मनु० ६।८३) इति स्त्रीग्यामेव न पुंसः पारतन्त्र्यम्। पतितस्याप्या प्रायश्चित्तसमाप्तेः प्रतीचग्रोपदेशः। श्रतो न विक्रयो-ऽपि दास्रादीनां गरीयस्थामापदि कुत्रचिदस्ति। तेषु स्वामिन इत्येतदपेत्त्य भार्याशिष्य-दासीनां यथास्वं पारतन्त्र्यम्। धनसाधारण्यात्तु न भर्तुरनुज्ञां विना भार्याया यागादै। कचिदधिकार इति स्थितम्।

"यचेदम्—

"पुत्रायां भर्तिर प्रेते वशे तिष्ठेतु सा तथा।"

''जीवतारस्वतन्त्रः स्याज्जरयाऽपि समन्वितः।"

"तयोरिप पिता श्रेयानभावे जननी मता" इति ।

— भ्रतेन पुत्राणां पारतंत्र्यम् । ननु चान्योन्यव्याइतमिति ।"

नास्ति व्याघातः। ग्रनधिकारिणि पुत्रे वाले मातृपरतन्त्रता। मातुस्तु पुत्रे पारतन्त्रयं मातृधनरत्त्रणं चारादिदेषिभ्यः। पुत्रस्यापि यत्पितरि पारतन्त्रयं तदपृथक्कृतस्य तद्गृहे निवस्नतः। यदा तु पितृविभक्तो धनं स्वयमजितवांस्तदा "ऊर्ध्वं तु षोडशाद्वर्षारपुत्रं मित्रवदाचरेत्" इति स्वातन्त्रयमेव।

बालोऽप्राप्तव्यवहारः षोडशवर्षात्प्राक्।

स्थितिरो लुप्तस्मृतिः जराभिभृतोऽतीतन्यवहारः। यद्यप्ययं कस्यांचिद्वेलायां प्रकृतिस्थोऽपि भवति तथापि न प्रमाणमप्रत्ययात्। यस्य तु भर्तुः स्त्रो जानाना कार्य-प्रबन्धेन वर्तते तथाऽनुज्ञातमेतद्भवति।

श्चर्यबद्धकृतः । परार्थमिनयुक्तो यो व्यवद्वारयित—न भ्राता न पिता—'देवद-त्ताय शर्तं धारयती'त्येवमादि वक्तुं न लभ्यते । ये तु भ्रातरः समानकार्याः सर्वे च तुल्यव्यवद्वारियास्तेषामन्यतरेगापि गोपश्चादिविक्रयो गृहादिवन्धनप्रयोगादि च कियमार्याः सिध्यति । संवन्धित्वात् ।

ठयवहारशब्द: सर्वव्यवहारप्रह्णार्थ: । प्रकरणादणव्यवहार एव स्थात् ॥ १६३ ॥

सत्या न भाषा भवति यद्यपि स्यात्मितिष्ठिता ॥ बहिश्चेद्वाष्यते धर्मान्नियताद्व्यावहारिकात् ॥ १६४ ॥

कस्यचिदनुष्टेयस्यार्थस्य प्रतिपादकः शब्दो भाषा सामान्येन भवति । योऽर्थस्तया प्रतिपाद्यते सोऽनुष्टेयः । किं सर्वापि भाषा न सत्या ? नेत्याह वहिष्टचेद्धर्मात्—धर्मबाह्यं यदुच्यते शास्त्राचारविरुद्धम् —पञ्चकादधिका दृद्धिः, भार्यापत्यविक्रयादिः, अन्वयिनः सर्वस्वदानमित्येवमादि । यद्यपि स्यात्पतिष्ठिता पत्रिलिखता प्रतिभुवो वा दत्ता तथापि न सिष्यति । व्यावहारिको धर्म आचारनिरुद्धः । नियतोऽनादिर्नेदानीतनः । पूर्वशेषं चैतत् । अस्वतन्त्राप्रकृतिस्थैः कृतं दानाद्यनिश्चितमिति न प्रमाणम् ॥ १६४ ॥

योगाधमनविक्रीतं योगदानपतिग्रहम् ॥ यत्र वाऽप्युविषं पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्तयेत् ॥ १६५ ॥

योगः छदा। तेन यदा 'धमनं' बन्धकार्पणं छतमिति। एतच ज्ञायते असत्यकार्येण छतम्। तद्राजा विनिवर्तयेत्। कश्चिद्धनिकेनोपरुष्यमान आह 'न मे किचिद-स्तीति'—'नतु चेत्रं स्थण्डिलं वासोऽस्ति तदर्पये'त्यनया शङ्क्रया सुहत्स्वजनाय कस्मै- चिदसावाधानीकरोति । तत ग्राह—'तदन्यस्य मया बन्धकोक्वतमिति' । एतच्च ज्ञायते । सत्यि प्रकाशलेख्ये तस्य ग्राधातृतायोगात् यदि हि परमार्थतयाऽधित्वेन कृतं कथ-माधातैव सुङ्क इति । एवंविधं योगाधमनमप्रमाणीकृत्य धनिने चेत्रादि दापियतव्योऽ-प्रमणीः । यस्य चान्येनागमेन स्वाम्यं धनदानकाल ग्रागमान्तरेण करणं करोति तदिप 'योगाधमनम्'। तत्राधमणीं यस्य वानेनागमेन स्वाम्यं कित्पतः सत्यमागमं कारियतव्यः ।

एवं विक्रयादि । योऽस्पेन मूल्येन महार्धमर्थं विक्रोग्रीते यो वा नैन मूल्यं केतुरादत्ते यचाह 'विक्रीतं मया तवेदमिति'—स उत्तरकालं 'न विक्रीतं ममेदमिति' न लमते वक्तुम् । न चायं विक्रयानुशयो दशाहात्परेग्रापि निवर्तयेदिति, योवाऽऽमेन क्राययति । पूर्नोक्ते निमित्ते सति निमित्तान्तरे वा सति विक्रोग्रीते न च रूपकादिभिः क्रयोपहर्तव्य-व्यवहारे न दश्यते न च रूपकादिसंचयशील इत्यादिना योगविक्रयाधिगमः ।

यागदानप्रतिग्रहम् । यद्यपि दानप्रतिश्रहिकययोरन्यतरोपादानेनैवेतराचेपः— ग्रन्यथास्वरूपासिद्धेः—तथापि कियाद्वयोपादानं दृत्तपूरणार्थम् । ग्रथवैककियोपादाने तत्कारिण एव दण्डः स्यात् न द्वितीयस्य, सत्यपि तत्साधनस्वे शब्देनानुपादानात् । ग्रतो दातुः प्रतिश्रहीतुर्द्वयोर्दण्डार्थं भेदेनोपादानम् ।

"तथा सित योगाधमनिकितिमित्यत्रापि क्रयादिद्वितीयिकियोपादानं कर्तव्यम्।" न कर्तव्यम्। स्मृत्यन्तराद्वा सामान्यशास्त्राद्वाऽनुपादाने दण्डः स्यात्। यदुभय-स्वामिकमन्यतरः प्रतिश्हीत्रा सह संविदं कृत्वा दापयते एवमादि योगदानप्रति-ग्रहम्। दानं च प्रतिप्रहश्चेति विगृह्य द्वन्द्वैकव्यवहारः।

यत्र वाऽण्युपिं पश्येदिति । उपिंधः छद्य । अनेनैव अन्यत्राप्येताभ्यः क्रियाभ्यः उपिंचिन्वर्त्यः । यथा कश्चिद्धनिनोक्तः—'यावदियद्भिरहोभिर्दात्व्यमिति प्रतिभुवं न स्थापयसि तावस्त्रां न त्यस्यामीति' तस्मिरत्र्णोभूते कश्चिदुत्तमर्णेन सह संविदं करोति 'मामस्य प्रतिभुवं गृहाण यावहेनमुपपोडयामि बहुनेन ममापकृतं अह-मस्य पोडार्थ एव प्रतिभूनं मया किंचिद्दात्व्यमिति' तत्रोत्तमर्णः प्रकाशमाह 'यद्यन्यस्ते प्रतिभूनांस्ति कर्मादिकं च न प्रार्थयसे, नृनं जिहीिंधं ते धनम्'—स पीडितः प्रत्याह 'नैतेन सह ममेद्दशो व्यवहारः प्रवृत्तपूर्व इति' प्रतिभूः पुनराह 'भवानि तवाहं प्रतिभूः' सोऽनिच्छन्पोडोपरोधादाह 'यथेच्छसि तथा कुरु'—नास्य पूर्विक्रयास्वन्तर्भावः ।

एवं कृषिवाणिज्यशिल्पादिकियाः एतद्वयतिरेकिण्यः प्रतिदर्शनीयाः । खदाहरणमात्रं ढानाधमनविकयाः ।

तदेतचोगकृतं कार्यं यावित्कचन तत्सर्वं राजा निवर्तयेत्—राजा कृतमप्यकृत-मादिशेत्—न प्रमाणीकुर्यात्—कर्तारं कारियतारं च दण्डयेत् ॥ १६५ ॥ ग्रहीता यदि नष्टः स्यात्कुदुम्बे च कृता व्ययः ॥ दातव्यं बान्धवैस्तत्स्यात्प्रविभक्तेरिप स्वतः ॥ १६६ ॥

उक्तम्—येन गृहीतम् गं तेन प्रतिदातव्यम्—तदभावे पुत्रपौत्रैः—तदभावे तदक्य-हारिणा । न तद्व्वातिरेकेणान्यस्य दानं प्राप्तिमध्यते । अत्र कचिद्विषये तद्वर्धिमदमुच्यते । येन गृहीतं धनं स चेत्रष्ट्री मृतो देशान्तरं गतो वा—कुटुम्बे च कृतो व्ययः— दातव्यं बान्धवेस्तद् श्राहतःपुत्रपितृ व्यादिभिः—प्रविभक्तिविभक्तधनैरिष—स्वतः स्वधनादित्यर्थः । यावद्भातरः सह वस्तन्ति तेषां यहण्मुपजातं तद्गृहमध्यादेव दीयते । तच्छिष्टे ऽस्य विभागः । यथोक्तम्—

''पितृव्येणाविभक्तेम भ्रात्रा वा यद्दणं कृतम्। मात्रा वा यत्कुटुम्बार्थं दद्युस्तत्सर्वमृक्यत।।''इति।

अविभक्तानामन्यतमेन यत्कुदुम्बार्थमृणं छतं तद्भारुपिरुव्यतत्पुत्रादयः सर्वे दद्युर्ने त्वकुदुम्बार्थिमत्यर्थः। अविभक्तप्रहणात्तेषामेव तथाविधमृणं संभवेत् प्रायः। न हि प्रविभक्ताः परकीयकुदुम्बभरणार्थमृणं गृह्णन्तो दृश्यन्ते—अतः प्रविभक्तरपीत्याह।

स्रिपशब्दादिवभक्तेश्च। यदि कश्चिद्भातृणां विभक्तानां स्वकुदुम्बभरणमञ्चला प्रवसेदितरश्च महास्र त्वतया तदीयं कुटुंबं बिभृयात्—तत्र विभक्तेनापि स्रात्रा पितृव्येण वा यद्दणं कृतं तदितरो दद्यादेव देशान्तरागतः ॥ १६६॥

> कुटुम्बार्थेघ्यधीने।ऽपि व्यवहारं यमाचरेत् ॥ स्वदेशे वा विदेशे वा तं ज्यायान्न विचालयेत् ॥ १६७ ॥

तिष्ठन्तु तावद्श्रात्रादयः । कुटुम्बार्थेऽध्यधीनोऽिष गृहभृत्योऽिष व्यवहारं गोपश्वादिविक्रयं चेत्रस्थिण्डलादिप्रयोगं कर्षणाय ऋणं व्यवहारं वा यमाचरेत्— स्वदेशे विदेशे वा सिन्निहितस्य प्रोषितस्य वा—तं ज्यायान् गृहस्वामी न विचा- लयेत् अविचार्येव साधु क्रतमित्यनुमन्येत ।

श्रन्ये तु पूर्वशेषोऽयमर्थवादो न विधिरित्याहुः। तदयुक्तम्। न ह्यर्थवादताबीजं किंचिदस्ति विभन्यमानं साकांचं यत्तच्छब्दाभिस्नम्बद्धम्।

श्रथ-'मत्तोन्मत्तार्ताध्यधोनैः' (१६३) इत्यस्वातन्त्रयादध्यधोनस्य न तत्क्वतप्रमाणिमिति। ध्रकुदुम्बार्थे संनिष्ठिते च स्वामिनि न युक्तं कल्पयितुम्। श्रन्यथा कुदुम्बावस्रादः स्यात्। ध्रतस्तद्भरणात्मके व्यापारे प्रमाणीभवति दैवादध्यधीनः ॥ १६७॥

वलाद्द्तः बलाद्रुक्तं वलाद्यचापि छेखितम् ॥ सर्वान्वलक्वतानर्थानक्वतान्मनुरब्रवीत् ॥ १६८ ॥ यथा न बालास्वतन्त्राप्रकृतिस्थोपधिकृतं प्रमाणं तद्वद्वलकृतमि। सर्वान्बलकृता-नर्थात्रिवर्त्योनित्येव विधिः। भुक्तंदत्तं लेखितमित्युदाहरणमात्रम्।

तत्र बलाद्दः यदनुपयुज्यमानं चेत्रारामादिवाहनाय दीयते—वृद्धिकामो वा यद्धनं बलादारोपयति—भारवाहनमनिच्छताम्—गृहेषु मूल्यार्पणं पण्यमश्तुते ।

लेखितं पत्रकरणम्।

सर्वानित्यन्यानप्येवंविधानर्थान्कार्याणोत्यर्थः।

योगाधमनिमत्यच निपुणं दर्शितमत्रापि श्लोके समस्य योगवलशक्ये प्रचेट्तुं पृथक् श्लोकद्वयकरणम्। विचित्रा श्लोकस्य कृतिर्मनोः। मत्तोनमत्तार्वाध्यधीनैर्बालवृद्धैर्वा बलात्कृतः असंबद्धेन योगाच कृतो व्यवहारो न सिध्यति—इति न सिद्ध्यत्येव, न मानवद्भवति ॥ १६८ ॥

त्रयः परार्थे क्लिश्यन्ति साक्षिणः प्रतिभूः कुलम् ॥ चत्वारस्तृपचीयन्ते विप्र श्राट्यो विणङ्तृपः ॥ १६९ ॥

परेगार्थ्यमाने साद्यं प्रातिभाव्यं व्यवहारेचणं च कर्तव्यं कुलादिभिनं स्वयसुपेत्य इठात्। त्रतः स्वयं कुर्वन्तो न प्रमाग्रीभवन्ति।

श्रयवा परस्यार्थ कुर्वन्तः क्लेशमाप्नुवन्ति, न होषां स्वार्थगन्धोऽस्त्यतो बलान्न कारियतव्याः ।

परेगा वाऽर्ध्यमाना विप्रादय उपचीयन्ते। श्रतो न हठादनिच्छन्विप्रः प्रति-प्राह्यितव्यः।

श्रथवा परसंबिन्धने। प्रार्थीयोपचयो विप्रस्य—ग्रतः स्वार्था प्रवृत्तिर्ने परार्थीय—तेन विप्रेण न बलात्तदनादाने प्रवर्तनीयम् । इतबलसाध्यं दानमिति लोकप्रवादो न दापयन्तं निषेधति । तदिच्छन्तं दापयेत् । याच्य्या तु बलम् ।

'एवमाढ्यः कुसीदवृत्तिर्धनवानित्र न प्रयोजनीयः किमिति कुसीदं व्यवहारेऽन्यस्मै ददाति न महमिति'।

श्रयवा तेन बलवता (न्यस्मिश्ननिच्छति व्ययं कुर्वति धनमारोपयितव्यम् । यतः परेगार्थ्यमान उपचीयते न बलात्प्रयुक्षानः—शास्त्रनिषेधात् ।

पत्रं विशाविकुसीदीव धनदृद्धिकाम एव व्यवहारयित । विशाविक पण्यजीवी । नृपो राजाऽपि प्रयुक्तराजदण्डमाददान डपचीयते—न तु बल्लादिप्रोत्साहनेन व्यव-हारयन् । तदुक्तं ''नोत्साहयेत्स्वयं कार्यम्' इति ।

विप्रादीनां विधिरनुवादो राज्ञो दृष्टान्तार्थः। ग्रथवा सर्वस्योदाहर्ग्यप्रपञ्चः। तथाऽमेतनोऽपि॥१६६॥ त्रनादेयं नाददीत परिश्लीणोऽपि पार्थिव: ॥ न चादेयं समृद्धोऽपि सूक्ष्ममप्यर्थमुत्स्रजेत् ॥ १७०॥

करदण्डशुरुकादि शास्त्रविहितं वर्जियत्वाऽन्यत्पौरधनमनादेयं राज्ञः चीषकोश-स्यापि । यत्तु शास्त्रन्यायागतं रचानिर्वेशधनं तत्सूक्ष्मं कार्षाप्यमात्रमपि न त्यजेत् । तदुक्तं ''वरमीकपथवद्राजा कोशवृद्धिं तु कारयेत्'' इति ॥ १७० ॥

> अनादेयस्य चादानादादेयस्य च वर्जनात् ॥ दौर्देल्यं ख्याप्यते राज्ञः स घेत्येह च नश्यति ॥ १७१ ॥

अनादानाई सनादेयस्। अई क्रत्यस्त दर्शितम्। दोर्बल्यं ख्याप्यते प्रकृतिसः—'अस्मान्दण्डयित स्तेनादिकसामन्तादीत्र शक्तो विजेतुमिति'। परे स्वशक्तिं प्रथयन्ति राष्ट्रीयाः। अतस्तैरभिषेण्यमाने विरक्तप्रकृतिरिह नश्यति। आदानात् दह्— प्रत्य च धर्मदण्डनात् ॥ १७१॥

स्वादानाद्वर्णसंसर्गात्ववलानां च रक्षणात् ॥ वलं संजायते राज्ञः स मेत्येह च वर्धते ॥ १७२ ॥

स्वस्य न्यायप्राप्तस्यादानम् । शोभनं वाऽऽदानम् । भन्यमेव शोभनम् । वर्णयोरेव संसर्गः समानजातीयैवर्णसंसर्गः । द्विष्ठत्वात्संसर्गस्य च संविन्धनारश्रुतत्वाद्वर्णीनां प्रस्तुतत्वात्तत्रैवापेत्ता युक्ता । यस्तु वर्णानामवान्तरप्रभवैः संसर्गो नासौ वर्णानामेव संविन्धतया व्यपदेष्टुं शक्यते ।

कश्चित्तु नकारं पठित-'वर्णासंसर्गादिति'। सर्वथा वर्णवंकरप्रतिषेधानुवादे। ऽयम्। दुर्वेतानां वत्नविद्विदेषिभरिभमूयमानानां तेभ्यस्वाणाद्धेताः।

राज्ञो बलं संजायते। सम्यग्व्यवहारदर्शनं कर्तव्यमधर्भदण्डनं च न कर्तव्य-मित्येतद्विशोषाः पठिष्यन्ते श्लोकानामर्थवादाः ॥ १७२॥

> तस्माद्यम इव स्वामी स्वयं हित्वा मियामिये ॥ वर्तेत याम्यया वृत्त्या जितक्रोधी जितेन्द्रिय: ॥ १७३ ॥

तथा चैतदेव प्रपश्चयति । अयं सेवक आत्मीयोऽतः ित्रयः, अयं च केवलं राष्ट्रवासी यस्यैव राष्ट्रं तमेवोपतिष्ठतेऽतोऽित्रयः । तद् हित्वा तिद्विदित्वा यमवत्प्रजासु तुल्यः पिरपालने व्यवहारे च स्यात् । ईदृशी हि यमस्य वृत्तिर्द्धः । यस्येत्यणे बाधकं तत्रौपसंख्यानिकं यकारिमच्छन्ति । कः पुनर्यमतुल्यतां भजति । जितकोधो जितेनिद्रयः । रागद्वेषौ जयेत्—प्रत्यासङ्गाख्यानेन ॥ १७३॥

यस्त्वधर्मेण कार्याणि मोहात्क्वर्यान्नराधिपः ॥ श्रिचरात्तं दुरात्मानं वशे कुर्वन्ति शत्रवः ॥ १७४ ॥

स्रधर्मेण यः कार्याणि कुरुते स मोहादेवेह व्यामूटो धर्म जहात्। तस्येदमध्ये फलम्—विरक्तप्रकृतितया वशे कुर्वन्ति शत्रवः। विरक्ता हि प्रकृतयः कुढल्लुब्धमीतावमानिताः परेहपजप्येरंस्ततस्य बहुकृत्वा वशे कुर्वन्ति दण्डयन्ति बप्नन्ति प्राह्मपहरन्ति चेत्येष वशीकारः॥ १७४॥

कामक्रोधे। तु संयम्य याऽर्थान्धर्मेण पश्यति ॥ प्रजास्तमनुवर्तन्ते समुद्रमिव सिन्धवः ॥ १७५ ॥

सिंधवा नद्यो यथा समुद्रमाश्रयन्त्याश्रिताश्चानुरागिण्यस्तन्मय्यो वसन्ति न तते। निवर्तन्ते एवं कामकोधजयाद्राजानं प्रजाः समयोगचेमास्तन्मय्यः संपद्यन्ते ॥ १०५॥

> यः साधयन्तं छन्देन वेदयेद्धनिकं नृषे ॥ स राज्ञा तच्चतुर्भागं दाष्यस्तस्य च तद्धनम् ॥ १७६॥

द्धन्द् इच्छा। तेन राजानमज्ञापियत्वा यदा प्रागुक्तैश्चतुर्भरुपायैः स्वेच्छया धनमार्गेण प्रवृत्तं तथाभूतं वा राजपुरुषैराह्वानेनाईतरप्रदेशेऽनुरुध्येदं हि धनमिति स च पृष्टो धारयामीति यत्प्रतिपद्यते स राज्ञा चतुर्थं भागं दण्डापियतव्यः। यावत्तसमै धारयति तस्य। तत्र सर्वमृणं शतं चेद्धारयति पञ्चविंशतिर्दण्डनीयः शतं तस्य दाप्यः। न तिवयं भ्रान्तिः कर्त्तव्या—शतं राज्ञः पञ्चविंशति शिष्टं धनिकस्य। धनिको हि तथा दण्डितः स्यान्नर्शिकः।। १७६॥

कर्मणाऽपि समं कुर्याद्धनिकायाधमिर्णिकः ॥ समोऽवकृष्टजातिस्तु दद्याच्छ्रेयांस्तु तच्छनैः ॥ १७७ ॥

निर्धनीऽधमणी निर्धनत्वात्र मुच्यते किन्ति क्ष कारियतव्यः, प्रेष्यत्वं व्रजेत्— यावता धनेन तत्कर्म कर्मकरः करोति तत्तस्य प्रविष्टं संसद्यपि कर्तव्यम् । कर्म कुर्वतश्च सलाभवने प्रविष्टे दास्यान्मोत्तः । समं कुर्यात्—उत्तमर्णेन । श्रथ शुद्धे धने नेत्त-माधमव्यवहारः—एकोऽधमणोऽपर उत्तमणे इति । एतच कार्यते समः—समान-जातीयः—स्वकृष्टजातिः—हीनजातीयः । श्रेयांस्तूत्तमजातीयो गुणाधिको वा— श्रानैः क्रमेण यथोत्पादं दद्यात् । नारदे पठ्यते—'ब्राह्मणस्तु परिचीणो शनैदेद्याद्यथादश-मिति' ॥ श्रते राज्ञा धनिकधनसंशुद्धपर्थं परिचीणो ब्राह्मणो न पोडियतव्यः, उत्तमर्णश्च रच्यायः ॥ १७७ ॥ श्रनेन विधिना राजा मिथे। विवदतां नृणाम् ॥ साक्षिप्रत्ययसिद्धानि कार्याणि समतां नयेत् ॥ १७८ ॥

स्रनेति पूर्वोक्तप्रकारप्रत्यवमर्शः। विधिना प्रकारेण। साक्षिप्रत्ययसिद्धानि। सिद्धशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते। साचिभिः सिद्धानि निर्णीतानि। 'प्रत्ययः' अनुमानं दैवी वा क्रिया। कार्याणि। न केवल मृणादानमन्यदिष। समतां नयेत्। स्रिथिप्रत्यिषिविप्रतिपत्तिमपाक्चर्यादैक्यमन्यत उत्पादयेत्।

डपसंहतस्रणादानम् । समाप्तो व्यवहारः । सर्वत्र जयपराजयप्रकाराणामेवंक्प-त्वात् । न हि साच्यादिभ्य ऋते किंचिदुत्तरेषु विवादेषु प्रतिपत्तिनिरासनिमित्तम् । केवलं दंडविशेषस्तत्त्वरूपं च वक्तव्यमित्युत्तरः प्रपञ्चः । कीदृशोऽस्वामिविक्रयः कीदृशो-ऽनुशय इति स्वरूपं व्यवस्थाप्यते ।। १७८॥

> कुलजे द्वतसंपन्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि ॥ महापक्षे धनिन्यार्थे निक्षेपं निक्षिपेद्बुधः ॥ १७९ ॥

प्रख्यातामिजनः कुलजः। यस्य पितृपितामद्दा विद्वांसो धार्मिका मद्दापरिप्रदाः स्वकुलांशिनगृहीता नाकार्ये प्रवर्तते। स हि स्वस्पामिप गईणां सोढुमसमर्थः। नितरां च निन्दिन्त जनाः। वृत्तं शोलमाचारा जनापवादभीहता स्वामाविकम्। संपन्नः वयुक्तः। धर्मज्ञस्तु स्मृतिपुराणेतिहासाभ्याससंजाततदर्थाववेधः। सत्यवादी बहुकृत्वः कार्येषु संभाव्यमाने। वृत्ताभिधानः। सहापक्षः सुहृत्स्वजनराजा-मात्याद्यनुगृहीतमिह्मत्त्वेन दुष्टराजाधिकारिणां गम्यो न भवति। धनी स्वधन-रचार्थमदृष्टभयाच्च न परद्रव्यापहरणे वर्तते—'ग्रस्ति मे पर्याप्तं धनं कि परकीयेन, कथंनिक्जाते दण्ड्यः स्थामितिः। स्थार्यो धर्मानुष्टायो ऋजुप्रकृतिर्वा।

निष्टोपम् । निचित्यमाणं सुवर्णादिद्रन्यं कर्मसाधनेन घञोच्यते । निष्टिपे-द्रचार्थं स्थापयेद्वुधः । एवं निचित्रनप्राज्ञो भवति । अन्यथा मूर्खः संपद्यते ।

सुहद्भुत्वोपिदशित दृष्टम् । नायमदृष्टार्थोऽष्टकादिवदुपदेशः । ईदृशि पुरुषे निचि-प्रस्य न विप्रस्तयो भवति—एवंविधेन निचित्रमनेनेति शङ्का न भवति । यस्तु नम्निकत-वपानशौण्डादिः स केनचिदाकुष्टोऽपि मित्पित्राऽस्य दृस्ते निचिप्तं मया चेति न शङ्का-स्पदम्—सुवर्णादेर्भेहते। धनस्य निचेपधारक इति । काक्यो मात्रिकेभियुज्यमाने भवत्येव ॥ १७-६॥

> या यथा निक्षिपेद्धस्ते यमर्थं यस्य मानवः ॥ स तथैव प्रद्यीतव्यो यथा दायुस्तथा प्रदः ॥ १८० ॥

यथेति—याद्दशेन प्रकारेण समुद्रममुद्रं ससाचिकमसाचिकमित्येवमादि—स तथे-वेति । से । श्रे विचित्रस्तथेव ग्रहीतव्यः । यथा दाया दीयते निचित्यते तथा गृह्यते । यञ्जैतिन्निश्चितं भवति सर्वकालमेवास्य इस्ते सो ऽमुद्रियत्वा स्थापयिति—तत्र विप्र-तिपत्तावमुद्रिते लब्धे घारणको यदि न्नवीति 'नैष मुद्रयित निचित्य मे बलाद्गच्छिति' तञ्जैवं शङ्कास्पदं जीयते। प्रमाणान्तरात्प्रायशो मुद्रणम् । अन्यदा तु मुद्रानाशे कियदपद्वारितमिति परिमाणविशेषज्ञानाय प्रमाणान्तरं व्यापारणीयम् राज्ञा । अपह्नवादेव सामान्यदण्डेन दण्हनीयः । निचेषदण्डस्तु द्रव्यपरिमाणे निश्चते द्वितीयः ।

"ननु च सर्वापह्नव एव विभाविता जित एव युक्तः।"

सत्यम् । यत्राविनाभावसिद्धम् । यथा मुषिते प्रामे देवदत्तोऽभियुज्यते 'त्वयाऽनयैश्चोरैः सहामुद्दिमत्रहिन स प्रामो हत' इति—स श्राह 'नैव तस्मित्रहिन तं प्राममहमगमम्'—तत्र साचिभिरुक्तं 'दृष्टं तस्मित्रहिन तत्र यन्मुष्टं तत्तु न दृष्टम्'—तत्र देवदत्तेन
मोषोऽप्यपह्नुतस्तदहर्गामसित्रधानसिद्धेः । स्फुटे च कारणान्तरे सित्रधावनुपत्तभ्यमाने
सित्रधानादेशदेशाचौरत्वमि युक्तमनुमातुम् । इह तु प्रमादनष्टानां नराणां मुद्रितिनिचिसममुद्रितमेव नीयते ।

यथा दायस्तथा ग्रहः। को मेऽभियोगावसर इत्यनया बुद्धचा संभवत्यप-ह्ववः। न हि शकोत्यनुमातुम्। यदापि कर्थाचिदनुमापयेत्परिमाणं तु न विना प्रमाणान्तरं निचिप्तवचनादेव सिध्यतीति युक्तो दिव्यादिना निश्चयः। सर्वथा य एक-देशान्तरेण न संभवति तत्रैवैकदेशपराजित इति निश्चयः॥ १८०॥

> ये। निक्षेपं याच्यमाने। निक्षेप्तुर्न पयच्छित ॥ स याच्यः पाड्विवाकेन तन्निक्षेप्तुरसन्निधौ ॥ १८१ ॥ साक्ष्यभावे प्रशिधिभिर्वयोाख्यसमन्वितैः ॥ अपदेशैश्व संन्यस्य हिरण्यं तस्य तत्त्वतः ॥ १८२ ॥

व्यत्यस्तक्रमाऽयं श्लोकः समाम्नाये पठ्यते। प्रथममस्यार्धश्लोकं पठित्वा साध्यभाव इति पठितव्यं, ततः स याच्य इति। एवं पाठा युक्तः। तथा ह्यर्थसङ्गतिर्भवति।

साच्यभावाहिन्येषु प्राप्तेषु वचनिमदम् । यथा चर्णादानादिषु साच्यभावसमनन्त-रमेव दिन्यानि दीयन्ते न तद्वदत्र । किं तिर्च चरैरस्य वृत्तमनुचारयेत् । तत्र यदि निपुण-तश्चार्यमाणो न कवचिद्वृत्ते स्खलति तदा न शप्थैरर्दनीयः । ध्रथाप्यत्र प्रमाद्यति तदा निचेपहरणसंभावनाऽपि युक्तैव । तदाऽयं दिन्यैः परिशोधनीयः । न पुनरेकनिचेप-हरणेनापरनिचेपहरणं सिध्यति । कदाचिद्वरीयसा प्रयोजनेनैकमपहृत्य कृतप्रयोजन उत्पन्नानुशयो वाऽन्यस्य समर्पयति । ध्रते।यं श्लोकसंघाते। भटिति निचेपबारणकस्य शपथ-

निवृत्त्यर्थो न पुनः प्रमाग्रोपन्यासः । न च प्राङ्विवाकिनचेपहरणे राजदण्डवदिनिश्चिता-परिनचेपहरणेऽपि प्रथमाभियोक्तुर्दापियतुं युक्तः । अनिश्चिते हि हरणे दाप्येत यदि शास्त्रेण तदा निर्णयार्थे व्यवहारशास्त्रं स्यात् । ततश्च हेतुभिर्निर्णयः कर्तव्य इति विक-ित्यतः । तस्मान्न शास्त्रोयोऽयमर्थो न च लैकिकी व्यवस्थेति । साक्त्यभाव इत्यायु-क्तेन प्रकारेग्रान्यपरतया नेया ।

पदार्थयोजनामिदानीमनुसरामः। स याच्यः प्राङ्विवाकेन ति क्रिप्तेपुरसं-निधा। येन निचेष्त्रा रहिस स्थापितम्। साचिष्वसत्स तस्य याचमानस्य धारणको यद्य-पह्नते 'न त्वया किंचित्रिचिप्तमिति' ततो निचेष्त्रा राजा झापिता न निचेपधारिण स्थाकारं दर्शयेत्। किं तर्हि कुर्यात्। प्राणिधिभिश्चारैहिरण्यमात्मीयं सुवर्णे रूप्यं वाऽन्यस्य संन्यस्य निचित्य याचितव्योऽर्थनीयः द्वितीयं निचेपं प्राङ्विवाकेन। प्राङ्विवाक-प्रहणं निर्णयाधिकतपुरुषेपलच्चणार्थम्।

किं साचादेव याचितव्या नेत्याह—प्रियाधीनां मुखेन। यैरेव न्यस्तं वयाह्रप-समन्वितः। वयसा समन्विता येन वाला न भवन्ति—तेषां हि परैः प्रेरितानां मद्भ्वनार्थो न्यास इति संभाव्यते। परिग्रातवयोध्यस्तु नाशङ्का भवति। एवं ह्रप-समन्वयो व्याख्येयः। रूपमेव कस्यचित्तादृशं भवति यस्य दर्शनादेव चापलं प्रतिभाति। तथा च रूपमेतद्व्याचष्टे ''भगवन्वीतरागताम्'' इति। तेनैतदुक्तं भवति—तादृशाः प्रियाधयः कर्तव्या येषां मद्भवनार्थोऽयमुपक्रम इति नाशङ्कते धारग्रकः।

स्रपदेशैः सन्याजैर्निचेपकारगैः राज्ञोपद्रवश्रामगमनादिभिः—'स्रनेन हेतुना त्विय संप्रति निचिपामी'त्यनृतसंभवात्कारग्रकथनमपदेशः।

एतच्च सर्वे प्राङ्निचेष्तुरसंनिधी कर्तव्यम् ॥ १८१—१८२ ॥

स यदि प्रतिपद्येत यथान्यस्तं यथाकृतम् ॥ न तत्र विद्यते किंचिद्यत्परैरभियुज्यते ॥ १८३ ॥

स यदि । निचेप्घारी यदि मितपद्येत—नाडमस्ति गृहाणेत्यंगीकृत्य दद्यात् । यथान्यस्तं तथा कृतं समुद्रं अमुद्रं—यथाकृतं निकादि संनित्तममुद्रित-मन्यद्वा अलंकाराद्यनुपभुक्तं परिमलशून्यं गृहमुद्रया स्निचिह्नेन स्थापितम्—ताहशमेन चेद्यात्र तन्न विद्यते किंनिदसत्यं यत्परेः पूर्वनेदिकेरिभयुज्येत—एतेनास्माकीनः साच्यभावात्रिचेपोऽपह्न्यत इति । यथान्यस्तं यथाकृतमिति गृहागृहचिह्न-कृतेन भेदः । अथवा श्रहीतृनिचेष्तृच्यापारभेदेन भेदः । यथाकृतां यथागृहीतम्— निर्विकल्पमनिलम्बं च गृहीतं तथैन प्रतिदात्तन्यं प्रतिदाने यत्र कालग्रहणं न कियत इत्यर्थः ॥ १८३ ॥ तेषां न दद्याद्यदि तु तिख्रिण्यं यथाविधि ॥ स निगृह्योभयं दाप्य इति धर्मस्य धारणा ॥ १८४ ॥

तेषां प्राङ्वित्राकप्रयुक्तनिचेप्तृषां यदि द्रव्यं निचिप्तं न रद्यात्। यथा-विधीति यथाकृतपदेन व्याख्यातम्। स धारणकोऽवष्टभ्य राजपुरुषे हभयसर्थिनो राजनिचेपं च दाव्यः। इति धर्मस्य धारणा व्यवस्था। तात्पर्यमत्र व्याख्या-तम्॥ १८४॥

> निक्षेपोपनिधी नित्यं न देयौ पत्यनन्तरे ॥ नक्यता विनिपाते तावनिपाते त्वनाशिनौ ॥ १८५ ॥

प्रत्यनन्तर उच्यते निचेष्तुः पुत्रो भ्राता भार्या वा । यस्य निचेष्तुईच्ये खाम्य-मित्ति—भार्यायास्तावत्स्वाम्यमुक्तमेव—पुत्रस्यापि पैतामहे भ्रातुश्चैकधनस्य । तत्र तेषां कश्चिद्याचते चेप्तर्थसंनिहिते 'देहि नोऽस्माकीनमेतदिति'। तत्र कश्चिदनया बुद्धरा द्यात् 'साधारणमेतदेकेन निचित्रमपरेण नीतमिति को देश इति'। अत उच्यते न देया निक्षेपापनिधी प्रत्यनन्तरे ।

यत्रैवार्थवादं हेतुसरूपमाह। नश्यता विनिपाते त्री। विनिपाताऽन्यथा-त्वं—प्रत्यनन्तरस्य देशान्तरे गमनादि—तिस्मिन् सित ते। हीयेते। यदि तेन नीत्वा निचेप्तुर्न दत्तं तदा तेन पर्यतुयुक्तस्य धारणकस्य किम्रुत्तरम् ? 'त्वदीयेन आत्रैतद्धनं साधारणस्वामिना नीतिमिति' नैतदुत्तरम्। ''यथा दायस्तथा यह'' इत्युक्तम्—येनैव निचिप्तं स्वामिनाऽस्वामिना वा तस्मा एव देयम्—तस्यैवायं प्रपञ्चः।

यदि तु प्रत्यनन्तरो विक्रियां न गच्छेत्तदा तद्दानेऽपि न देाषः । तदाह स्मिनपाते त्वनाश्चिनौ । तत्र ह्यस्त्युत्तरं माऽनशत्तरमादर्पयामि ।

प्रसनन्तरेण नीते विनिपाते च तस्य निचेप्त्रे याचमानाय स्वधनं दात्व्यमिति श्लोकार्थः ॥ १८५॥

> स्वयमेव तु या द्यान्मृतस्य प्रत्यनन्तरे ॥ न स राज्ञाऽभियोक्तव्या न निक्षेतु रच बन्धुभिः ॥ १८६ ॥

जीवतस्तरमात्रिचेप्तुः प्रत्यनन्तरदानं नास्तीत्युक्तम्। मृतस्य तु यस्तद्धनमस्ती-त्यविज्ञानते स्वयं द्यात्र स व्यवहारलेखनादिक्लेशनीयोऽन्यद्प्यस्ति न वेद वेति। यदि तस्याभविष्यदिधकमिदमिव तद्प्यदास्यदिति न क्षिश्यते। श्रत्राप्याशङ्का यदि न निवर्तेत—'महाधने।ऽस्रावभूत्र चान्येन समं प्रयुक्यते'—प्रमागान्तरं निश्चयाय विचार-

ग्रीयम्, विषाग्न्यादिभिः शपश्चैर्नार्दनीयः। घटकोशसत्यतण्डुलास्तु न विरुध्यन्ते। न हि ते श्रतिक्वेशकराः। साच्यभाव इत्यत्र द्वितीयो न्यासः। यश्च तयोन्यीसः स इहापि द्रष्टन्यः।। १८६।।

श्रच्छ लेनेव चान्विच्छेत्तमर्थं मीतिपूर्वकम् ॥ विचार्य तस्य वा दृत्तं साम्नेव परिसाययेत् ॥ १८७ ॥ निश्नेपेष्वेषु सर्वेषु विधिः स्यात्परिसाधने ॥ सम्रुद्रे नाप्नुयात्किं चिद्यदि तस्मान्न संहरेत् ॥ १८८ ॥

निसेपेषूपचयमानेष्वनन्तरे।को विधिः 'साच्यभाव' इत्यादिः परिसाधनार्थो विज्ञेयः। समुद्रे निच्चेपेऽन्यदप्यस्मिन्भां द्रेट्यमभूत्राशितं क्रमिमिरित्यादिकं पर्यनुयोगं नाप्नुयात्रिचेपधारी तत्र धारणकस्य। एवं मूषकादिनाशे द्रष्टव्यम्। यदि दारुमये भाण्डे वस्नादि स्थापितं तीच्णदशनैर्मूषकौर्दारु भित्वा भच्येत न निचेपधारिणो देषः। तत्रापि वासनपरिवेष्टितः स्थूलपोष्टलको मुद्रिते। यदि निचित्येत यत्तदीये दारुभाण्डे नैव माति तदा विद्मूषकादिभिच्चतेऽपि हि न देषः। यदि चैतित्रचेप्तु क्रांनं भवति धारकेण परिभाषितं न मम भाण्डमन्यदस्ति, चरित्रज्ञो वाऽस्य निचेप्ता कदाचित्प्रत्यासन्ते। भवति ॥ १८८॥

चैारैह तं जलेनेाडमण्निना दग्धमेव वा ॥ न दद्याद्यदि तस्मात्स न संहरति किंचन ॥ १८९ ॥

चैारास्तु वेदिता भ्रवेदिता वा सुरङ्गिमदादिना यदि सुष्णीयुः कृतरचासंविधाने धारियके स्वामिन एव नाशः। जलेने छित्रदकेन देशान्तरं नीतम्॥ १८-६॥

निक्षेपस्यापहर्तारमनिक्षेप्तारमेव च ॥ सर्वेरुपायेरन्विच्छेच्छपथैरचैव वैदिकै: ॥ १९०॥

हरति यो निचिप्तमसाचिकं योऽप्यपनीय नीत्वा वा याचते तमन्विच्छेत्। 'अन्वेषणा' तत्त्वपरिज्ञाने यतः सर्वप्रमाणव्यापारेण । उपायाः प्रमाणानि सामादयो वा । तेन चित्तववृत्तस्याप्रतिपाद्यमानस्य ताडनबन्धनाद्यपि महति धने चैरवत्तत्त्वप्रतिपत्त्यर्थे प्रयोज्यम् । न तत्त्वानिश्चये निम्रहः । वैदिक्षमहणं स्तुत्यर्थम् ॥ १६० ॥

या निक्षेपं नार्पयित यश्चानिक्षिप्य याचते ॥ ताबुभौ चैारवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्समं दमम् ॥ १९१ ॥

निचिप्तमपहुनानस्य ग्रनिचिप्तं याचमानस्य च दण्डोऽयम्। यावित धने मिथ्या प्रवर्तते तावदण्ड्यते ॥ १-६१ ॥

Cent

Cal

निक्षेपस्यापृहर्त्तारं तत्समं दापये इमम् ॥ तथापनिधि हर्त्तारमिवशेषेण पार्थिवः॥ १९२॥

चोरविच्छिष्टिः पूर्वेणोक्ता। तया च शरीरिनयहस्तत्समधनं वैकल्पिके। जातिभेदेन ब्राह्मणादन्यत्र प्रदेश उक्तः। अनेन निवर्यते पुनिधानेन चोरविच्छिष्टिः। वाग्दण्डधिग्द-ण्डादिक्ष्पैव समुचीयते धनदण्डेन नाङ्गच्छेदादिक्ष्पा। न च ब्राह्मणस्यापि वैकल्पिके पूर्वेण शारीरदण्डे प्राप्ते तिब्रवृत्त्यर्थे पुनर्वचनं युक्तम्, सामान्येन ब्राह्मणस्य शरीरदण्डप्रति-षेधात् ''न जातु ब्राह्मणं हन्यात्'' इति (३८१)।

उपनिधि: प्रीत्या यद्भुष्यते । स्मिविशेषेण-द्रव्यं जातिं च नापेचेत । स्रान्यैस्तूपनिधिः परिभाषितः । स तत्रैव नेह । परिभाषाया स्रकरणाल्लीकिकार्थे एव प्रहीतुं न्याय्यः । वच्यति च ''प्रीत्योपनिहितस्य च'' इति (१६६) ॥ १६२ ॥

> उप्धाभिश्च यः किच्त्परद्रव्यं हरेन्नरः ॥ ससहायः स हंतव्यः प्रकाशं विविधेर्वधैः ॥ १९३ ॥

उपधा न्याजः छद्ये त्यनर्थान्तरम् । ताश्चानेकविधाः । द्रन्यपरिवर्तः—कुंकुमं दर्शियत्वा कुसुंभादिदानं—तुलादिमानापचय इत्याद्याः । तत्र चान्यं विधि वद्यति "नान्य-दन्येन संसृष्टम्" इत्यादि (२०३) । इह तु वित्रासनं राजत उपकारदर्शनं कन्यानुराग-कथनित्येवमाद्या गृद्धन्ते । चौरास्त्वां मुख्यन्ति यद्यहं त्वां न रच्चामि—राजा तवात्यन्तं कुषितो मया तु बहु समाहितं—राजतस्ते नगराधिकारं दापयामि मुख्यं वोपकारं करोमि —पुष्पित्रवृद्धिता त्वय्यत्यन्तमनुरागियो मद्धस्त इदमुपायनं प्रेषितवती—इत्येवमाद्यनृत-मुक्त्वाऽऽत्मीयमुपायनमास्य बहु प्रतिनयन्ति—तत्समचं च राजिन तत्समं वा कार्यान्तरमुपांशु निवेद्य कथयन्ति—त्वदीयं कार्यमुपक्रान्तम्—इत्येवमाद्याभिद्धामिः परद्रव्यं च भुक्षते । तेषामयं राजमार्गे प्रकार्या विविधः कुठारश्लारोपग्रहित्य-दमईनाद्यनेकोपायसाधनो वध उच्यते ।

भ्रन्ये तु प्रकरणान्निचेपविषयमेवेदमाहुः। तत्र हि प्रतिपद्यान्यत्र मया निहितं स च न सन्निहितः श्वःपरश्व भ्रागच्छतीत्यसमर्पयन्हरतीति ॥ १६३॥

> निक्षेपो यः कृतो येन यावांश्च कुळसन्निघौ ॥ तावानेव स विज्ञेया विज्ञुवन्दण्डमईति ॥ १९४ ॥

य इति निचिष्यमाणद्रव्यजातिनिर्देशः। यावानिति परिमाणस्य। य आह—
सुवर्णमेतस्य इस्ते मया निचिप्तं कांस्यं ददाति—शतं च स्थापितमर्धं ददाति—स
पृच्छाते—किं रहस्युत कस्यचित्समचिमिति। स चेदाह कुलसंनिधी। कुलं सा-

चिषाः। तत्र ते प्रष्टा यदाहुस्तदेव सत्यम्। विद्भुवन्विरुद्धं शुवाणो दण्ड्यते। तत्रापि यदि श्रूयात्साचिसमचं कथं तैर्विनाऽन्यत्स्थापितमिति—अस्त्यत्र प्रमाणान्तरव्या-पारणावसरः।

अयमपि स्रोको नाधिकविध्यर्थः ॥ १५४॥

मिथा दायः कृता येन गृहीता मिथ एव वा॥ मिथ एव मदातव्यो येथा दायस्तथा ग्रहः॥ १९५॥

यो यथा निचिपेदित्यनेन (१८०) निचिप्तिविधरयमुक्तः । अन्येषु कार्येष्वनेन प्रति-पाद्यते। ऋगादाने।पनिधिविक्रयाद्यपियेन याद्यशेन प्रकारेग्य कृतं ताद्यशेनैव प्रत्यपेग्रीयम् । रहिस कृतस्य राजकुलेंऽशमार्गग्रादिना प्रकाशनं न कर्तव्यम् । तेन स्वहस्तलेख्येन ऋग्रो गृहीते न राजकुलेंऽशं दाप्यते । उत्तमर्ग्यथनं चपग्रीयम् ।

श्रनेनैव निचेपेऽपि सिद्धे तत्र पुनर्वचनं नित्यार्थम् । तेन निचेपादन्यत्र रहसि कृतस्यापि विप्रतिपच्याशङ्कायां प्रकाशं प्रतिदानं कदाचिदस्ति । स्रथवेद्दाप्रकाशकृतस्य प्रकाशोकरणं निषिध्यते । तत्र त्वन्योऽर्थः समुद्रोऽसमुद्र इत्यादि तेनापानकृतस्यम् ।

मियःशब्दे। रहसि विज्ञेयः । अथवा परस्परं मियः । सर्वं कार्यं द्वाभ्यां साध्यं दानादि परस्परमेव क्रियत इति । पुनर्वचनं तृतीयप्रतिषेधार्थम् ।

दायशब्दः सामान्यशब्दो निच्चेपादन्यानिप विक्रयादीनाह ॥ १-६५ ॥

निक्षिप्तस्य धनस्यैवं पीत्यापनिद्दितस्य च ॥ राजा विनिर्णयं कुर्यादक्षिण्वन्न्यासधारिणम् ॥ १९६ ॥

प्रकरणोपसंहारोऽनेन कियते। प्रीत्यापनिहितस्य। स्नेहेन किंचित्कालं भागार्थं दत्तस्य न्यासा निचेपः। तस्य धारणको यथा न पीड्यते तथा निर्णयः कर्तव्य इति। अक्षिण्वत्रपीडयन्।

द्वित्राः श्लोका निच्नेपप्रकर्णे विध्यर्धाः। सर्वमन्यदन्यतः सिद्धं सीहार्देनोक्तम्॥१-६६॥

विक्रीणीते परस्य स्वं योऽस्वामी स्वाम्यसंमतः ॥ न तं नयेत साक्ष्यं तु स्तेनमस्तेनमानिनम् ॥ १९७॥

श्रस्वामिविकयाख्यविवाद्दपदमिद्मनुकान्तम् ।

परस्य यद्व्यादि स्वं तच्चेदस्वामी तत्पुत्रादिरन्या वा विक्रीणीते स्वामिना-ऽननुज्ञातस्तं स्तेनं चैारं विद्यात् । यद्यपि यस्तस्मात् क्रीणाति स तमस्तेनं मन्यते ।

न तं नयेत साक्ष्यं तु । तं पुरुषं न नयेत न प्रापयेत् साद्यं न कारयेत्साचि-करमो न नियोक्तव्य इत्यर्थः । यथा चैारस्तादृश एवासौ । स्तेनत्वाच न साचित्वम् ।

Cent

न साचित्व एव प्रतिषेध: । किं तर्हि ? सर्वासु साधुजनसाध्यासु क्रियासु । परस्व-मननुज्ञातेन विक्रीतं क्रेतुर्न स्वं भवतीति सिद्धे साचिकर्मनिषेधद्वारेख प्रतिषेधा वैचित्रयार्थ: ।। १-६७ ।।

> श्रवहार्यो भवेच्चैव सान्वयः षट्शतं दमम् ॥ निरन्वये।ऽनपसरः प्राप्तः स्याचौरिकव्यिषम् ॥ १९८ ॥

पूर्वेश साधुजनकर कासु क्रियासु साद्यादिष्विप श्रस्वामिविक्रयकारिशामनहितोका। श्रम्नेन षट्शतो दण्ड उच्यते। षट्कार्षापणशतानि श्रम्बहार्यो दापियतव्यो दण्ड्य इति यावत्। सान्वयः। श्रम्बयाद्विगमनसंबन्धः—स यस्यास्ति पुत्रभ्रात्रादिः स्वामिनोऽतु-गतः सान्वयः। स ह्यननुज्ञातोऽपि विक्रोश्यानो नस्फुटचोरा यतस्त्रस्ययं बुद्धिर्मदीयमेवैतद्य-तिपतुरिति—तं प्रतीयमपि संभावना भवति तस्यैव विक्रीय मूल्यं ददाति। यस्त्वत्यन्ता-संबन्धः स निरन्वयः। चौरिकिल्बिषं निप्रहं निःसंशयं प्राप्तः। श्रम्पसरः। यदि तद्गृहं तस्य नापसृतं भवति तदाऽनपसरश्चौरवदण्ड्यः। यदि तु तद्गृहादेव केन-चिद्तं विक्रीतं वा तस्य तेन वाऽज्ञत्वात् तत्प्रतिगृहीतं प्रकाशक्रयेश वा विक्रीतं तदा नचौरवदण्ड्यः। षट्यातमेव दाप्यः।

श्रयवा श्रन्वयो विक्रीणाति तस्य विक्रेयद्रव्यस्यान्यतः क्रयः श्रापसरः क्रयादन्यः प्रतिप्रहादिरागमः । एतदुक्तं भवति । यदि तेन तन्न क्रुतश्चन क्रोतं नापि प्रतिप्रहा-दिना लब्धं तदा चौरः ॥ १६८॥

अस्वामिना कृते। यस्तु दाया विक्रय एव वा ॥ अकृतः स तु विज्ञेया व्यवहारे यथा स्थितिः ॥ १९९ ॥

न केवलमस्वामिसकाशाद्यत्कीतं तम्न सिध्यति, किं तर्हि, प्रतिगृहीतमपि । प्रति-प्रहेण प्रोत्या वा दानं दायः सोऽपि न सिध्यति । "विक्रीणीते परस्य" इत्यनेन (१६७) विक्रेतुः प्रतिप्रहीतुश्चास्वाम्यमुच्यते । "स्वामी रिक्ष्यक्रये"त्यादिना (गैतिम १० । ३६) स्वाम्याशङ्कार्या प्राप्तोऽयं प्रतिवेधः । **व्यवहार** एषा स्थितिनीतिक्रमणीया ॥ १६६ ॥

> संभोगो दृश्यते यत्र न दृश्येतागमः क्वचित् ॥ त्रागमः कारणं तत्र न संभोग इति स्थितिः ॥ २००॥

यस्मिन्वस्तुनि गोवस्तुहिरण्यचेत्रादावन्यस्य भोगा दृश्यते अन्यस्य च रिक्थप्रति-प्रहादिरागमः स्वान्यापादकस्तज्ञागमा बलवान्नभोगः। भोग एव संभागः। कारणं स्वान्ये। तजेति स्थितिः। एवमनादिञ्यवस्था न भोगमात्रेण स्वत्वम्। यादशेन च स्वत्वं तत्पुरस्ताद्व्यातम् ''यत्किचिइशवर्षाणि'' (१४७) इति वानेन विरोधस्तत्रैव परिहृतः ॥ २००॥

विक्रयाचो घनं किंचिद्गृह्णीयात् इत्तसिन्धौ ॥ क्रयेण स विशुद्धं हि न्यायता लभते धनम् ॥ २०१ ॥

यादशेन क्रयेण स्वाम्यं भवति तं दर्शयति । विक्रोणतेऽस्मिन्व्यवहारिण इति 'विक्रयः' स्नापणभूमिस्ततो यो गृह्णीयाद्भुनं गवादि क्रीयमाणं द्रव्यं मूल्यं वा स लभते न्यायतः क्रयेण । कुलसंनिधी विशुद्धम् । न्यायतः क्रय बचितेन मूल्येन । स्रसंभाव्यपाप-पुरुषाकुलस्यान्यव्यवहर्ष्टमेलककारपुरुषसमूहस्य समन्तं गृहीतं लभते नापहारयति । स्नय्या स्रसामिना विक्रये तु द्रव्यं प्रतिनीयते किन्तु मूल्यं लभते । तस्माद्यसस्य विक्रयी सोऽन्यायतः क्रये दण्ड्यते मूल्यं च हारयति । एतदुक्तं (या० व्य० १७०)

"विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नृपा दमम् । क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्य विक्रयी॥" एव एवार्थोऽनेन श्लोकेन प्रतिपाद्यते॥ २०१॥

> त्रथ मूलमनाहार्यं प्रकाशक्रयशोधितः ॥ त्र्यदण्ड्यो मुच्यते राज्ञा नाष्ट्रिको लभते धनम् ॥ २०२ ॥

श्रमंभाव्यपापातु पुरुषादित्यादि न्यायतः क्रय डकः । स चेद्विकेता शक्य ग्राहर्ते तदा पूर्वोक्तो विधि:—"स्वामी द्रव्यम्" इत्यादि। ग्रथ स विक्रयी गतः, येन क्रीतं स्वामिना विद्वीकृतं तेन च सूलं विकेता पुरुष श्राहर्त्तु न शक्यते । प्रकाशं जनसमत्तं प्रसिद्धाया विक्रयभुवः क्रोतमत ईट्रशेन क्रयेश शोधिते द्रव्ये 'शुद्धः' क्रेताऽदण्ड्यो मुच्यते । धनं तु नाष्ट्रिकः स्वामी ज्ञापितस्वं वा लभते । नष्टमन्वेषते नाष्ट्रिकः । नष्टमस्यास्तीत्येवं ठिन कृते प्रज्ञादित्वात्स्वार्थिकोऽण् कर्तव्यः । नष्टं प्रयोजनमस्येति वा । तेनायं संच्येपः—प्रकाशक्रये तु दण्डो न स्याद्धननाशस्तु स्थित एव ॥ २०२ ॥

नान्यदन्येन संस्ष्टिरूपं विक्रयमईति ॥ न साव्द्यं न च न्यूनं न दूरे न तिरोहितम् ॥ २०३ ॥

श्रस्वामिविकयप्रसङ्गेनान्योऽपि विकये धर्म उच्यते।

नान्यत् कुंकुमादिद्रव्यं कुद्रव्येण तदाभासेन कुसुंभादिना संसृष्टं विक्रेयम्। यच्च सावद्यं चिरकालं भांडेऽविश्वितत्वात् प्राप्तविभावं जीर्णमजीर्णाभासं वस्त्रादि। न च न्यूनं तुलामानादिना। दूरे—दूरिश्यतं—प्रामे मम विद्यन्ते वासांसि गुडादि वा द्रव्यम् । तिरोहितं स्थिगितं वस्नादिनां ऽतिर्हितं—यस्य वा स्वरूपं केनिचिद्द्रव्यरागे-ग्रान्तर्द्धीयते पुराणं नववस्प्रतिभाति तिर्ह्तरोति न विक्रेतव्यम् । इदं द्रव्यमीदृशं च प्रदर्श्य विक्रयः कर्त्तव्यः । श्रन्थशाक्रतस्तु न कृतो दशाहादृष्ट्यमिपि प्रत्थपेणे न देशः ।

द्यन्यस्य दण्डस्येहानाम्नातत्वात् 'डपधाभिरि'त्येष एव दण्डः । प्रकरणभेदेन पठि-तत्वादस्वाभिविक्रयदण्ड इत्यन्ये ॥ २०३ ॥

अन्यां चेदर्शयित्वाऽन्या वादुः कन्या प्रदीयते ॥ उभे त एकग्रुटकेन वहेदित्यत्रवीन्मनुः॥ २०४॥

विकयप्रकारत्वाच्छुत्कादिना कन्यादानस्य ग्रास्मन् प्रकर्णो धर्मे उच्यते। ग्रुल्ककाले क्ष्यवतीं दर्शियत्वा गृहीतशुल्को यस्य क्ष्यहीनां ददाति वयोहीनां गुण्यहोनां वा तस्योभे ग्रापि शुल्कदेनैकेन शुल्केन हर्तव्ये। कन्यानामेवायं धर्मः। गवाश्वादिद्रव्याणां त्वस्मिन्व्यतिक्रमेऽन्यो विधिर्वच्यते॥ २०४॥

नान्मत्ताया न क्रुष्ठिन्या न च या स्पृष्टमैथुना ॥ पूर्व दोषानभिख्याप्य प्रदाता दण्डमईति ॥ २०५ ॥

डन्मत्तादिदोषान्कथित्वा ददते। इण्डो नास्तीति प्रतिषेधद्वारेण कथयतो इण्डमाइ । न कोवलं ग्रुल्के देया—या ग्रन्यस्या ग्रिप ब्राह्मादिविवाहेन विवाहियष्यमाणायाः—दत्ताऽप्यदत्ता भवति, दण्डश्च प्राप्नुयाचौरिकिल्बिषमिति जानानस्य । ग्रजानतः षट्शतम् प्रकृतत्वात् ।

उन्मत्ताया कुछिन्या ये कुष्ठोन्मादादयः। या च स्पृष्टमेथुना तस्याश्र यो दोषो मैथुनस्पर्शः। तान्दोषान्यूर्वं वाक्ष्रदानेनाख्याच्य प्रकाश्येतदोषा कन्येत्येव-मुक्त्वा दहतो नास्ति दण्ड इति पदयोजना ॥ २०५॥

> ऋत्विग्यदि द्वता यज्ञे स्वकर्म परिहापयेत् ॥ तस्य कर्मानुरूपेण देयेांऽशः सहकर्तुभः॥ २०६॥

संभूयसमुत्थानस्य प्रक्रमोऽयम् । तत्र वैदिकं तावत्संभूयकार्यमुदाहरति । यज्ञो व्योतिष्टोमादिः । तत्र यागरूपानेकांगकर्मनिर्वर्तनार्थमृत्विग्वतः—'त्वया ममेदं है। त्रं कर्त-व्यमाध्वर्यवमौद्गात्रं वेति' श्रौतेन विधिनाऽनुष्टेयमित्युपगमश्च प्रवर्तितः । कथंचिदपाटवादिना सामिकृतं यत्परिहापयेत्त्यजेत्तदानीं तस्य देया दिच्यांशः कर्मानुरूपेया । यावती तिस्मन् कृतौ दिच्या तां निरूप्य चतुर्थे भागे कर्मयः कृते चतुर्थत्तीय इत्येतदान् गुरूप्यम् । सहकर्तृभः । कर्त्तारः पुरुषाः प्रधानिर्दिजो होत्रुद्धात्रादीनां प्रस्ते। स्मेत्रावरुष-प्रभृतयः ॥ २०६ ॥

दक्षिणासु च दत्तासु स्वकर्म परिहापयन् ॥ कुत्स्नमेव छभेतांशमन्येनैव च कारयेत्॥ २०७॥

माध्यन्दिने सवने दिच्चणा दीयन्त इति । तत उपरिष्टात्कर्म त्यजतामप्रत्याहरणोयां लभेत—दिच्चणामितिशेष:—न प्रतीपं त्याजयेदित्यर्थ: । श्रन्यां भृतिं दत्त्वा स्नान्येन पुरुषेण यजमानस्तत्कर्म समापयेत् ।

'ऋत्विग्निः कर्म कर्त्व्यं वरणाच्च ऋत्विजो भवन्ति—तच नियतकाले प्राक्तमंण धारंभात्—ग्रंतःकतु क्रियमाणं विगुणं भवति—समाप्तिश्चापि कर्तव्येति—विगुणं चेत्स-मापनीयमंगान्येव तदन्यकर्तृकाणि करिष्यामीति'—बुद्धिनिष्टस्यर्थमुक्तमन्येनेविति । तावदेव विगुणं यदशक्यं—शक्यं तु सर्व कर्तव्यम् ।

केचित्कारयेदिति ऋत्विजाऽपि संबन्धमाहुः। गृहीत्वा दिच्यां वाऽधिकां दया-त्त्वयमशक्तुवन् । प्राग्दिच्याभ्यः शेषकर्मसमापने यजमान एवाऽधिक्रियते ॥ २०७॥

> यस्मिन्कर्मणि यास्तु स्युरुक्ताः प्रसङ्गदक्षिणाः ॥ स एव ता श्राददीत भजेरन्सर्व एव वा ॥ २०८ ॥

इदमपरं प्रकृतेषयोगि वैदिकं कथ्यते। वैदिके कर्मणि सामस्येन दिचणा स्थान्नायंते न प्रतिपुरुषं विभागेन—'तस्य द्वादशशतं दिचणितिः। तद्यातिदेशेन कत्वन्त-राणि तद्विकाराण्यनुगच्छन्ति राजसूयादीनि। तत्र च केषुचिदङ्गकर्मसु प्रतिपदमन्या दिचणाऽऽन्नाता पुरुषविशेषसंयोगेन—'हिरण्मये प्रकाशवद्द्ध्वयेवेः इत्यादि। ताः प्रत्यङ्गदिक्षणाः संपद्यन्ते। किमध्वयीश्चातुर्विद्यावादिकवद्दातिसंबन्धः—सर्वेषामृत्विजां दिचणा—अध्वर्युन्तु द्वारमात्रम्—उत तस्यैव सा—अन्येषां प्रकृतांशः इति संशयो-पन्यासार्थः श्लोकः।

प्रतिपदं पुरुषिवशेषाश्रया स्रङ्गेषु दिचिषाः प्रत्यङ्गदिश्विषाः । स्रथवा वीप्सायां प्रत्यङ्गराब्दः । स्रङ्गमङ्गमाश्रिताः प्रत्यङ्गाः । स एव ता स्राददीत । मुख्य एव पुरुषस्य ददातिना संयोग उत कर्यु त्वाविशेषादन्येऽपि भजेर्दे स्रोरन्—प्रधानदि चिषा इत इति कथियत्वा प्रश्नः । पुरुषिवशेषमुक्तास्तदर्था एवेति निर्णयः । एवं ददातिर्मुख्यार्थो स्वति । पुरुषसंयोगश्च नादृष्टार्थः । २०८ ।।

रथं हरेत चाध्वर्युर्ब्रह्माधाने च वाजिनम् ॥ होता वाऽपि हरेदश्वमुद्राता चाप्यनः क्रये ॥ २०९ ॥

रथमध्वर्युराधाने हरेत् । ब्रह्मा च वाजिनं वेगवन्तमश्वम् । हेाता वा स्राप्तवं वृषमन्यं वा । कासुचिच्छाखास्त्राधान एता दचिषाः । स्रतः सोमक्रये यच्छकटं

तदुद्गातुः। तत्र शकटेऽन्यतरोऽनड्वान्युक्तः स्यात् ध्रन्यतरो वियुक्त इत्यपि पठ्यते। तेन च सोमः क्रोत उपाह्नियते।

श्रन्ये त्वपूर्वे**मन** झाहुर्न सोमोपाहरणार्थम्, न हि कयेण शक्यते विशेषितुम् ॥२०€॥ एवं तावत्पुरुषविशेषसंयोगिनीनामङ्गदिचाणानां विधिरुक्तः। प्रधानदिचाणानां सामान्यतः श्रुतानामिदानीं विभागमाह—

> सर्वेषामार्थना मुख्यास्तदर्थेनार्धिनाऽपरे ॥ तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिनः ॥ २१० ॥

सर्वेषामृत्विजां ये मुख्यास्तेऽधिनः । यावती तिस्मन्त्रती सामस्त्येन दिच्चाऽऽन्नाता तस्यास्तेऽर्छिनोऽर्छहराः । सीमयागेषु हि षोडशिर्त्वजस्तत्र चत्वारा मुख्या होताऽध्वर्युर्बद्घोद्गातेति, तेषामधम् । 'तस्य द्वादशशतं दिच्योति' तते। धेषट्पचाशत् । तदर्धेन स्रष्टाविशाताऽधिनस्तद्वन्तः - स्रपरे येषां ततोऽनन्तरं वरणमाम्नातं मैत्रावरुषप्रतिप्रस्थात- नाह्यणाच्छंसिप्रस्तोतारः । तृतीियनः तृतीयांशाः । स्रंशशब्दोऽर्धशब्देन समानार्थोऽर्धन्यवस्य नावश्यं समप्रविभाग एव — किंचिन्न्यूनेऽधिकेऽपि सामीप्येन वर्तते । तेन तृतीयो मागः षट्पव्चाशतः षोडश गृह्यन्ते । एकैकस्य चतस्रो भवन्ति । समस्तवृतीयं भागं प्रयच्छिन्त षट्पच्चाशतस्तृतीयं च । होतुरच्छावाकोध्वयीने हा ब्रह्यणोगिनदुद्गातुः प्रतिहर्ता । ये च पादिनस्ते चतुर्थः भागं कर्मणः कुर्वन्तीति 'पादिनः' । चतुर्थे च स्थाने मैत्रावरुणस्थानान्ते । चतुर्थाशाः । द्वादशसमुदाये पूर्ववत् । एवं "तं शतेन दीचयन्ती"त्यत्रापि क्लिः कर्तव्या—'स्रिधिनो दोचयति' 'पादिनो दोचयती'त्येवमादिभः शब्दैः । तत्र द्वादशक्रमविधिरेव । स्रान्यत्र श्रुतो व्यवहार इहापि तयैव रीत्या कृत इति ॥ २१० ॥

संभूय स्वानि कर्माणि कुर्वद्विरिह मानवैः ॥ स्रानेन विधियोगेन कर्तव्यांऽशमकल्पना ॥ २११ ॥

यथा यज्ञे यो बहूनि कर्माणि कायक्वेशकरणे विद्वत्तातिशयसाध्ये च नियुक्तो भूयसी दिल्ला लभते न्यूनकर्मकारी तु न्यूनां तद्वल्लोकिकषेषु गृहचैत्यादिकारिषु संभूय संह्रय वर्धकिस्थपतिसूत्रधारादिषु स्वसमयप्रसिद्धो यावानंशः स्त्रधारस्य यावानस्थपतेस्त- चानेन विधियोगेन । 'विधि'वैंदिकोऽर्थः तत्प्रसिद्धा व्यवस्था 'विधियोगेन'वैदिक्या यज्ञगतया व्यवस्थयेत्यर्थः।

एवं नाटकादिप्रेचायां नर्तनगायनवादकेषु भागप्रक्लिप्तः । यद्यपि सर्वे विद्वांसः सर्वकर्मानुष्ठानशक्ताश्च तथापि कर्मानुरूप्येण भागा न ,पुरुषानुरूप्येणेति संभूयसमुत्थानम् ॥ २११ ॥

धर्मार्थ' येन दत्तं स्यात्कस्मैचिद्याचते धनस् ॥ पश्चाच न तथा तत्स्याच देयं तस्य तद्भवेत् ॥ २१२ ॥

यः कश्चिदाइ 'स्नान्तानिकोऽहं थियज्ञुर्जा देहि मे किंचिदिति'—तस्मै यदि दत्तं भवेत्—स च न यजेत न विवाहकर्मीण प्रवर्तेत—तद्धनं द्यूतेन वेश्याभिर्वा ज्ञपयेदन्यत्र वा विनियुश्जीत वृद्धिलाभक्षण्यादै।—न देयं तस्य तद्ध्वस्य । दानप्रतिषेधो नेापपद्यते— अतः प्रसाहरणीयमिति वाक्यार्थः ।

श्रथवा दत्तान्तो गै। गो। व्याख्येयः — दत्तं प्रतिश्रुतं न देयस् । तथा च गै।तमः (५।२१) " प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात्"।

किंपुनरत्र युक्तम्।

जभयमित्याह । दत्तस्य प्रसाहरणं प्रतिश्रुतस्य वाऽदानम् । तथा च स्मृत्यन्तर दभयं पठितम् । श्राष्ठ हि नारदः (८ । १०—११) "कर्त्ताहमेतत्कर्मेति" उपक्रम्य "यहत्तं स्यादविज्ञानादद्त्तं तदिष स्मृतम्" इति । प्रयोजनविशेषोहेशेन यहत्तं तस्मित्र-निर्वर्त्यमाने व्यवस्थितमिष प्रतिप्रद्वीतुर्ण्द्वादाहर्त्तव्यम् । दानस्थोपक्रममात्रं तदानीं समर्पणं समाप्तिस्तु निर्वृत्तप्रयोजनेति नारदस्य मतम् ॥ २१२ ॥

> यदि संसाध्येत्तत्तु दर्पाक्षोभेन वा पुनः॥ राज्ञा दाप्यः सुवर्णः स्यात्तस्य स्तेयस्य निष्कृतिः॥ २१३॥

संसाधनं राजनिवेदनादिना ऋणवत्प्रतिश्रुतस्य मार्गणं—स्वीकृतस्य प्रतियाच्यमानस्य राजनिवेदनं—अयं मद्यं दत्वा प्रतिजिहीर्षतीति सिद्धस्य दृढीकरणं—संस्राधनमेतदेतत् ।

दर्पाल्लोभेनेति कारणानुवादः।

एवं कुर्वते। दण्डः सुवर्षां स्यात्तस्य स्तेयस्य निष्कृतिरिति । चैारद-ण्डमाशङ्कमानः सुवर्षां विधत्ते । अचैारशङ्कया च दत्तं किल तेन तस्मै न स्त्रयं हतं कथमयं चौरः स्यादिति शङ्कां निवर्तियतुं स्तेयशब्दः प्रयुक्तः । सत्यपि चैारत्वे वाचनिकः सुवर्णदण्डोऽन्यासु क्रियासु चौरवद्भगवहर्तव्यः ॥ २१३ ॥

> दत्तस्यैषोदिता धर्म्या यथावदनपक्रिया ॥ अत ऊर्ध्व प्रवक्ष्यामि वेतनस्यानपक्रियाम् ॥ २१४ ॥

पूर्वेगार्धेन पूर्वविवादोपसंद्वारः। उत्तरेण वत्त्यमाणोपक्रमः। दत्तस्यैषाऽनप-क्रियादिता। 'अपिक्रिया' क्रियापायः। तस्य नन्ना प्रतिषेधः। दानमेवं न चिलतं भवति—एषैव दाने स्थितिरिति यावत्। धर्मादनपेता धर्म्या। कथं प्रतिश्रुत्यादीयमाने धर्मो न नश्यतीति नैषा शङ्का कर्तन्या। एष एवात्र धर्मी यत्र दीयते दत्तं च प्रत्यादीयते। उदिता उक्ता। यथावच्छ्रबद्धसमुदाय एव याथातथ्ये वर्त्तते। सम्यङ्निक्षियतेत्यर्थः। अथवा यथाशब्दे। योग्यतायां वर्तते—तामहतीति वतिः कर्तन्यः।

वेतनं सृतिः—तस्यानपक्रिया। वेतनेन स्वकर्म कुर्वतां यो धर्मः स इदानीमुच्यत इति प्रतिज्ञा॥ २१४॥

भृतो ऽनार्चो न कुर्याद्यो दर्पात्कर्म यथोदितम् ॥ स दण्ड्यः कृष्णलान्यष्टौ न देयं चास्य वेतनम् ॥ २१५ ॥

उद्दिष्टेन मूल्येनोहिष्टं कर्म करोति स इह भृते। अभिन्नेतः, भृत्यकर्मिविशेषेण स्वीकृतो भृतः—देहि मे पश्चरूपकाणीदं ते कर्म कर्ताऽस्मीयता कालेनेत्याभाष्य प्रविष्टः। स चेत्कर्म न समापयति—कृष्टणलानि सीवर्णानि ताम्ररज्ञतयोवां कर्मस्वरूपमनुबन्धादि च ज्ञात्वा दण्ड्यते। तानि च रूपकाणि वेतनार्थं कित्रतानि न लभेत। यद्यनार्ता दर्पान्न करोति यथोदितं कर्म। व्याध्यादिनाऽपीडितस्य दर्पादकुर्वतो भृतिहानिर्दण्डनं च। पतः स एवं वक्तुं न लभते—यावन्मया कर्माशः क्रतस्तदानुरूप्येण देहीति।

ऋत्विजामप्येव दण्डं केचिदिच्छन्ति स्वेच्छया त्यजताम् । तद्युक्तम् । ध्रत्र हि महाननर्थो यजमानस्य सामिक्टत्ये यजमानेऽते। दण्डो महानत्र युक्तः—यजमानस्य च यत्रष्टं तद्दापनीयाः—दीचोपसद्देवव्रतैः शरीरापचये समुत्थातव्यम् ।

धन्यो यः शिल्पी कंचनकर्मीण प्रवर्तयित तडागखनने देवस्य गृहकरणे 'ग्रहं ते समापियता प्रवर्तस्वेति'—पश्चाचापसरेत्तेन स्वामिनः चयव्ययायासाः सर्वे संवोद्धव्या माण्डवाहविण्न्यायेन। एष हि न्यायः कात्यायनेन सर्वत्रातिहृष्टः। भाण्डवाहकतेषेण विण्नां यदि द्रव्यं नश्येत्तद्भां डवाहको वहेत्। "यो वाऽन्यः कस्यचित्कर्मीण धनमाबध्यार्धते निवर्तेतेति" कात्यायनीये सूत्रे धनमाबध्याऽऽसच्य धनव्ययं कारियत्वा यद्यद्वेक्ठते निवर्तेत सोऽपि तद्वहेदित्यनुषङ्गः। एवं योऽपि षाण्मास्यः सांवत्सरे वा यथेपपादककर्मकारी भक्तदासस्तस्याप्येष एव न्यायः। श्राह च नारदः (६।५)—

"कर्माकुर्वनप्रतिश्रुत्य कार्यो दत्वा शृतिं बलात्। शृतिं गृहीत्वाऽकुर्वाग्रो द्विगुग्रं शृतिमावहेत्॥ कालेऽपूर्गे ट्यजन्कर्म शृतिनाशनमहिति''॥ २१५॥ अनार्त्तस्य दण्ड बक्तो शृतिहर्ग्यं च। आर्त्तस्येदानीमुच्यते— आर्त्त कुर्यात्स्वस्थः सन् यथाभाषितमादितः॥ स दीर्घस्यापि कालस्य तह्लभेतैव वेतनम्॥ २१६॥ म्रात्तों भृताऽर्द्धकृतं कर्म यदि हित्वा गच्छेत्स स्वस्यः सन्पुनरागत्य यथोक्त-मादै। तत्कुर्यात् । बहुनाऽपि कालेन पीडया मुक्तः प्रत्यागतः कृतकर्मशेषे लभेतेव वेतनम् ॥ २१६॥

> यथे।क्तमार्चः सुस्थे। वा यस्तत्कर्म न कारयेत्।। न तस्य वेतनं देयमल्पे।नस्यापि कर्मणः।। २१७॥

श्रथवा खामी न वारयित, येन च तत्कर्म कारितं स्थात्स्वां भृतिं दत्वा तदा तत्सम-मसौ स्वस्थः कारियतव्यः । श्रथापि स्वामी ब्रूयात्र मे किंचित्कर्तव्यमस्तीति—तत्रापि छतानुरूपेण लभतेव यथोक्तमात्राम् ॥ २१७॥

> एष धर्मोऽखिलेनोक्तो वेतनादानकर्पणः ॥ श्रत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि धर्मं समयभेदिनाम् ॥ २१८ ॥

वेतनादानकर्मण इति विवादपरस्यास्य नामध्यमेवमेतत्। तेन न चाद्यमेतत्—कथं वेतनस्यादानकर्मीकं यावता दानकर्माप्युक्तं ''न लमंतैव वेतनम्'' इति । नाम्नो हि येन केनचिदन्वितेन संबन्धिना नामता न विरुद्धा । न हि यावन्तः सूत्रार्थास्ते सर्वे प्रवर्तन्ते । तथा चाप्रिहोत्रे यद्यप्यप्रिप्रजापत्योर्होमस्तथाप्यप्रिहोत्रमिति नाम प्रवर्तत एव । तदुक्तं तत्रैवं स्थूणादशें या च समा नीचा स्थादिति ।

सम्यः संवित् सङ्केतः—इदं मया भवतामनुमते निश्चितं कर्तव्यमित्यभ्युपगमः। तं भिन्दन्ति व्यतिक्रामन्ति ते समयभेदिनः। "संविद्श्च व्यतिक्रमः" (८।५) इति यदुद्दिष्टं तदिदानीमुच्यते।

पूर्वेगार्द्धेन पूर्वप्रकरणोपसंहारोऽपरेण यथोहिष्टप्रकरणांतरसूचनम् ॥ २१८ ॥

यो ग्रामदेशसंघानां कृत्वा सत्येन संविदम् ॥ विसंवदेन्नरे। लोभात्तं राष्ट्राद्विषत्रासयेत् ॥ २१९ ॥

शालासमुदाया गामः । तित्रवासिना मनुष्या गृह्यन्ते । तेषामेव संविदः संभवात् । एवं प्रामसमुदाया देशसंघ एकधर्मानुगतानां नानादेशवासिनां नानाजातीयानामपि प्राणिनां समूहः । यथा भिन्तृषां संघा विण्जां संघरचातुर्विद्यानां संघ इति । प्रामादीनां यत्कार्य—यथा 'पारप्रामिकैर्यामा नाऽपहतप्रायः ग्रस्माकीने गोप्रचारे गारचारयन्ति उदकं च भित्त्वा नयन्ति । तद्यदि वो मतं तद्य एतदेषां कर्तुं न दद्यः । एवं नः प्रतिवप्नतां यदि तैः सह दण्डादण्डिभवति राजकुले वा व्यवद्वारस्तत्र सर्वे वयमेककार्याः । ने। चेदुपेचामहे' । तत्र ये संविदते—'वाढम्—किमिति प्राक्तनी प्रामस्थितिस्तैव्यंतिक्रम्यते' इत्येवं प्रोतसाह्य

विसंवदेद्वलात्तेरेव सन्द सङ्गच्छेत स्वेषु वा नाभ्यन्तरः स्यात्—स राज्ञा स्वराष्ट्रान्निर्वासयित-च्यो निष्कासयितच्यः । स्वविषयेऽस्य वस्तुं न देयम्।

पवं विणङ्गठबाह्यणादिकार्ये ईदृशे कृतसंवित्तेन नातिक्रमितव्यम् । यत्कार्ये प्रामाद्यु-पकारकं शास्त्राचारप्रसिद्धं पुरराष्ट्राविरोधि तत्संविद्व्यतिक्रमे दण्डोऽयम् ।

लोभादिति स्वेनोपकारगन्धेन परत्रामणीकृतेनास्वातन्त्र्यं 'लोभः'। श्रज्ञानात्तु विसंवदमानस्थान्यः कल्पः ॥ २१ ॥

> निगृह्य दापयेच्चैनं समयव्यभिचारिणम् ॥ चतुःसुवर्णान् षण्णिष्कांश्रुतमानं च राजतम् ॥ २२०॥

निगृह्यावष्टभ्य पीडियत्वा काललाभमकारियत्वा दण्ड्यः । चत्वारि सुवर्णानि येषां निष्काणां परिमाणं ते चतुःसुवर्णा निष्काः । यद्यपि चतुःसुवर्णिको निष्क इत्यन्त्रोक्तं (१३७) तथापि शास्त्रान्तरात् "साष्टं शतं सुवर्णानां निष्कमातुर्महाधियः" इत्ये-वमादिपरिमाणान्तरं पश्यन् विशिनष्टि । "संज्ञाकारणसामर्थ्यादेव लभ्यत" इति चेत् पद्यमन्थत्वान्न देषः ।

ध्रन्ये तु सहाथे वहुत्रीहिं कृत्वा त्रीन् दण्डानाहुः। चतुर्भिः सुवर्गैः सह षण्गिष्कान् दण्डनीयः। दश निष्काः प्रतिपादिता भवन्ति।

बहुत्रीहिसिद्धार्थं सहार्थे कथंचिन्मत्वर्थो योजितव्यः। न हि चित्राभिगोंभिः सहितश्चित्रगुर्देवदत्त इति भवति। एते च त्रयो दण्डा यदि च त्रिभिरेक इति कार्यापेच्या योजनम्।

निर्वासनदण्डेन विकल्प्यते दण्डोऽयम् ॥ २२० ॥

एतदृण्डविधिं कुर्याद्धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥ ग्रामनातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणाम् ॥ २२१ ॥

जातिसमूहेषु च नानाजातीयानां समानजातीयानां वा संबेषु तिद्वषयो व्यभि-चारो येषामित्यर्थः।

प्रकरणोपसंहारः ॥ २२१ ॥

क्रीत्वा विक्रीय वा किंचिद्यस्येहानुशयो भवेत् ॥ साऽन्तर्दशाहात्तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत वा ॥ २२२ ॥

यद्द्रव्यं प्रचुरक्रयविक्रयं व्यवहारकाले न गच्छति न नश्यति मृ्त्यतस्य नापचीयते त्रपुताम्रभाण्डादि स्थिरार्घ तादृशस्यानुपभुक्तस्य दशाहमध्ये ग्रादानप्रत्यपीयो । यत्तु विर- लकयविकयं देवयात्रोत्सवादै। विकीयते त्र्यनियतार्थं च तस्य तदहरपरेद्युर्वा,। फलकुसुमादौ तु तत्त्वण एवानुशयः। पश्चादि — 'कीत्वा यस्यानुशयो न ममैतदुपयुज्यते' स दशाहमध्ये दयात्। विकेता प्रतिगृह्वीयात्। विकेतुरनुशये— 'न मया साधु कृतं यद्विकोतिमिति'— केता तस्मै प्रतिपादियतन्यः।

पकस्थानवासिनां चैष कालः । देशान्तरवासिनां तात्कालिको प्रतिनिवृत्तिः । केचिद्रोभूम्यादिविषयं विधिमिमिमिच्छन्ति, न वस्त्रादे । स्मृत्यन्तरे हि विधिमिमिमिच्छन्ति, न वस्त्रादे । एवं हि नारदः पठित (६। २-३) "क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं दुष्कोतिमिति मन्यते । विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तिस्मन्नेवाह्म्यविच्चतम्" । "द्वितीयेऽह्नि ददस्क्रेता मूल्यात्त्र्यं शांशमावहेत् । द्विगुणं तत्तृतीयेऽह्नि परतः क्रेतुरेव तत्।।" इति

विक्रयार्थं यद्द्रव्यं तत्'पण्यं' यद्विकीय तदुत्पन्नेन द्रव्यान्तरक्रयादिना पुरुषो व्यव-हरित जीविकाधनमर्जियतुं—तथा पण्यम्मौ प्रसारितमप्रसारितं च भवित विण्वजाम् । तन्ने ह पण्यमह्णात्कश्चिद्विशेषो विवित्ततः । इतरथा क्रीत्वा मृल्येन इत्येतावदपेच्यम् । कः पुनरसौ विशेषः ? उच्यते । यत्क्रोतमपि पण्यत्वमजहद्विणिग्मिर्विक्रीयते तिर्हे विक्रयार्थमेव क्रीणिन्त । तेषां विण्वजामितरेतरं क्रीणतां विक्रीणतां च नारदीयो विधिः, अन्येषां मानव इति केचित् । किं पुनरत्र युक्तम् । पण्यधमिदेव्येवस्था वाऽनुसरणोया । तथा चाश्वानां बलस्थारो हस्तिनामङ्कुशारोत्त्रणं विक्रयविभावकिमित्यादिना व्यवहारस्तेषु पण्येषु सिद्धो भवित । 'अविचत'मविनष्टमुपनिष्यादे। वस्त्रादेर्यावन्नात्र नाशस्तावतो मृल्यमुपनिधान्ने दीयते, द्रव्यं तु गृह्यति । इह त्वीषन्नाशेऽपि सर्वे मृल्यं देयं केतुः ॥ २२२ ॥

> परेण तु दशाहस्य न दद्यान्नापि दापयेत् ॥ त्राददाना ददचैव राज्ञा दण्ड्यौ शतानि षट ॥ २२३ ॥

दशाहात्परता न क्रीतानुशयः। जातानुशयश्चापि क्रेता विक्रेता वा यदि राजनि विवदतां ता ततः षठ् श्रातानि दगडयो।

न द्यादिति नायमदृष्टार्थः प्रतिषेषः। किं तर्हि ज्ञायते। स्थितिरीदृशी। अनिच्छ-न्केता दशाद्वादृष्ट्यं न साजनीयो नापि विकेता प्राष्ट्रियतव्यः। अतश्च यदि साम्नाम-येच्छाया दानादाने स्थातां तत्र न कश्चिद्दोषः॥ २२३॥

> यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति ॥ तस्य क्रुर्यान्नृपे। दण्डं स्वयं षण्णवतिं पणान ॥ २२४ ॥

C

T

या कन्या दोषेर्युक्ता सा च दात्रा वराय नाख्यायते न प्रकाश्यत एवमेव दीयते तत्र दातुर्दण्डो विदिते राज्ञा कार्यः । स्वयंत्रहणमादरार्थम् । कन्यादेषाश्व धर्मप्रजा-सामर्थ्यविधातहेतवः चयो व्याधिर्मेष्युनसंबन्धश्च ।

नान्मत्ताया इत्येतत्प्रकरणोक्तो दण्डोऽयं वा ॥ २२४ ॥

त्रक्र<u>न्ये</u>ति तु यः कन्यां ब्र्याद्द्वेषेण मानवः ॥ स त्रतं प्राप्तुयादण्डं तस्या देषमदर्शयन ॥ २२५ ॥

श्रकन्या वृत्तमेथुनसंबन्धेति यो वदेत्तं च होषं न भावयेत्तदा श्रतं कार्षापणं इण्ड्यः।

स्रन्ये मन्यन्तेऽल्पत्वाइण्डस्य महत्त्वाचाक्रोशस्येतिकरणस्य च पदार्थविपर्ययाशक्तत्वेन दर्शनादकन्येति शब्दश्वरूपं विविच्चतम् । स्रकन्ययमित्येतेनैव शब्देनाक्रोशे तस्य शतं दण्डः । कः पुनरत्र विशेषः १ उच्यते । स इदंवादी पृच्छाते —कथमियमकन्येति । स चेद्वूयाम्निर्लं ज्ञा नृशंसाऽक्षीलवादिनी —नेष कन्यानां धर्मः । पतच्च न साधयेत्तदाऽ-यं दण्डः कन्यागुण्यनिषेध उक्ते सित । स्रथवा कन्याशब्दं प्रथमवयोवचनमाश्रित्य परोचे प्रार्थयमानस्य व्यात्किंतावन्नासी कन्या स्रतिस्वल्पा वृद्धा वा—तत्र कन्यादाता यदि राजानं ज्ञापयेदिभक्षपतमा कन्या मदीया प्रार्थ्यमानाऽनेन तस्यामभिलाषः एवमुक्वाऽथ पराजितः, तत्र प्राप्तकालायां यद्येवमुक्तं तदा पराजितस्यायं दण्डः ॥ २२५॥

पाणिग्रहणिका मन्त्राः कन्यास्त्रेव मतिष्ठिताः ॥ नाकन्यासु कचित्रृणां छप्तधर्मिक्रया हि ताः ॥ २२६ ॥

'पाणियहणं' विवाही दारकर्म, मन्त्राणां तत्र विद्यमानत्वात् । तत्र विद्यमानत्वात्स चामिमयच्चतेत्येताभ्यां संबन्धेनासां विवाहे कर्तृत्वं दर्शयति । परमार्थतस्तु विवाह-विधी कन्यामुपयच्छेदिति विहितं,—तादृशमेवार्थः मन्त्रा श्रमिवदन्ति । न पुनर्मन्त्रेषु कन्याशब्दश्रवणात्कन्यानां विवाहः, मन्त्राणामविधायकत्वात् । एष एवार्थस्त-द्विपरीतप्रतिषेधमुखेन दृढीक्रियते । न कन्यासु क्विच्चणाम् । न कस्याचिद्वेद-शाखायां मनुष्याणामकन्याविषयो विवाहः श्रुतः । जुम्मिक्याः—यासां धर्मेऽप्रिही-त्रादावपत्योत्पादनविधी चाधिकारा नास्त्यतस्ता न विवाह्याः ।

श्रतः कन्यामकन्येति वद्दन्महता दण्डेन योजनीय इति पूर्वश्लोकादनन्तरमुच्यते । श्रप्राप्तमैथुना स्त्री कन्ये। २२६ ॥

पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् ॥ वेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे ॥ २२७ ॥

दारा भार्या, तस्या लक्ष्मणं निमित्तं विवाहमन्त्राः, तैस्तत्र प्रयुक्तैर्विवाहाख्यः संस्कारो निर्वतेते । द्विजातीनां पुनर्मन्त्राः । न च शृद्धस्यादारप्रसङ्गः, न हि तस्य मन्त्राः सन्ति—मन्द्रवर्जः सर्वान्येतिकर्तव्यतास्ति । अतो विवाहाख्यसंस्कारोपलचणं मन्त्राः । तेषां मन्त्राणां निष्ठा समाप्तिः सप्तमे पदे विज्ञेया । लाजाहोममभिनिर्वत्ये ज्ञिः प्रदिच्चिणमग्निमावर्त्य सप्तपदानि स्त्री प्रक्रम्यते "एष एकपदी भव" इत्यादि यावत् "स्रखा सप्तपदी भवेति" । तस्मिन्प्रक्रान्ते कन्यायाः पदे कन्यापितुर्वोद्धर्वानुशयो नास्ति । उन्मादवत्यपि भार्येव । न त्याज्या ।

मैशुनवत्यास्तु नैवासी विवाद्यः । सत्यपि लाजाहोमादावितिकर्तव्यतास्वरूपे न भार्यो सा । श्रतस्तत्र द्रव्यान्तरवदनुशयः । यथा च शूद्रकर्तृकेणाधानेनाहवनीयो न भवति—सपिण्डायाश्च छतेऽप्यग्निसंस्कारे न विवाहस्वरूपत्वम् । तत्र तु प्रसिद्धम्— "संस्कारकरणादेकः प्रायश्चित्तीयते पुमान्"। कन्या चान्यस्याप्यविवाह्या वसिष्ठवचनात्।

''यदि प्रजनविघातरोगगृहीतामृढ्वा न त्यजति का तर्हिं गतिः।''

'सत्यधिकारे अन्यामुद्राहियिष्यति । 'सद्यस्विप्रयवादिनीति'वत् (६। ८१)। कृते तु जातम्त्रायामाधाने यदि त्तयो व्याधिः स्यात्तयापि नैनामधिविन्देदधिवेदननिमित्तानां परिगणनात् (६। ७७—८५)। तत्रापि यदि ''कामतस्तु प्रवृत्तानाम्' इत्येतत्प्रयो-जकमिष्यते न निवारयामः।

तेनैव संचेपतः कन्यायां धर्मः । यथाऽन्येषां द्रव्याणां दशाहादूर्ध्वमिष साम्ना प्रत्यर्पणां, नैवं कन्यानां कृतविवाहानाम् । शुल्कद्देयानामिष प्राग्विवाहाद्द्रव्यान्तरधर्मः । या तु धर्माय दीयते तस्या नैवानुशय इति वचनात् । तत्राषि "दत्तामिष हरेत्कन्यां ज्यायांश्चेद्वर धात्रजेत्" (याज्ञ० १ । ६५) इत्यस्त्येवापहार ध्रा सप्तमपदात् ।

सप्तमे तु पदे दानानिष्टृत्तेगंवादिद्रव्यदानवन्नास्त्यपद्दारः। अश्वेव केनचित्कस्मैचिद्गवि दत्तायां न तयोरन्योन्येच्छयाऽनुशयो दानादाने—दानस्य तदानीमेव निर्वृत्तत्वात्। प्रतिगृहीतं चेहात्रे पुनः प्रयच्छेत्तदानान्तरमेव तत्स्यात्, न पूर्वदाननिष्टृत्तिः।
पवं सगुणयोः कन्यावरयोर्नान्योन्येच्छया त्यागोऽस्ति, प्रागिप विवाहात्। विवाहे तु
कृते देशवत्या श्राप नास्ति त्यागः कन्यायाः। स्पृष्टमैशुना, या कन्येव न भवति, श्रतोऽसी
त्यव्यते—कन्याया यतो विवाहो विद्वितः। विवाहश्चोपभागस्थानीयः। यथा परिभुक्तं
वस्त्रमन्तर्दशाहमिष नैव विक्रेत्रेऽप्यते तथैव कन्या कृतविवाहा।

पुनश्चायमर्थो निर्गोदयते ''सक्रत्कन्या प्रदीयत' इत्यत्रान्तरे (स।४७) ॥ २२७ ॥

यस्मिन्यस्मिन्कृते काये यस्येहानुशया भवेत् ॥ तमनेन विधानेन धर्म्यो पथि निवेशयेत् ॥ २२८ ॥ न केवलं विणाजां पण्यधमों ऽयं दशाहिको ऽनुशयः, किं तिर्हे, वेतनसंविद्धृ द्धि प्रयोगादिषु यिस्मन्यस्मितिति वीप्सयाऽ शेषकार्यपरिग्रहः। ग्रनेन विधानेन दाशाहिकेन
विधिना। धर्मादनपेती धर्म्यः। पन्या मार्गः। निवेश्ययेत्स्थापयेद्राजाः ग्रतिदेशोऽयम्।
कृते कार्य इति प्रकानते पुनः सर्वेण सर्वनिष्ट चेत्तत्रानुशयामावः। वाचा निरूपिते
स्थापिते वाऽन्तरेऽनुशय्य दशाहप्रतीचणम्। यत्र पुनर्श्वयर्थं धनं नीतमृत्विक् च वृतो
वेतनं च दत्तं—कृतसमये विरोध धारब्धस्तत्र नायं धर्म इति केचित्। निह कृतमकृतं
भवति। एतच न कृतं 'कृतं' निर्वृच्युच्यते, न प्रकान्तम्। न ह्ययं ''ग्रादिकर्मणि कः''।
निह सुख्यार्थत्यागे कारणमस्ति। यत्तु कृतं नाकृतं भवतीति कृतमपि तत्साध्यकार्यप्रतिषेधादकृतमेव। यथा सुक्तं वांतिमिति। लौकिकेष्विप पदार्थेषु शास्त्रावसेयव्यवस्था—
केषु शास्त्रत एव निष्टृच्यनिष्टृत्ती विहेये। ग्रथापि वृत्ताः पदार्थास्त्रथापि प्रत्याहरणं विधीयते। निष्पन्नेऽपि धनप्रयोगे स्वस्थाननीतेष्वपि रूपकेषु प्रत्यानयनं कर्तव्यमन्यतरानुशयात्। चयव्ययाः शास्त्रधर्मेण नीतेषु वोढव्याः। तथा च गृहीतमात्रेषु मासिकीं
वृद्धिमिच्छन्ति। यत्रैवं बन्ध एष भोक्तव्य इयन्तं काल्यमित्येवमायन्तर्दशाहमनुशये
निवर्त्यते। ऋत्विजां तु वरणं विवाह इव कन्यानाम्। संविदे दशाहादृर्ध्वं प्रवर्तितव्यमन्यस्मिन् शास्त्रे सिति।। २२८।।

पञ्जुषु स्वामिनां चैव पाळानां च व्यतिक्रमे ॥ विवादं संप्रवक्ष्यामि यथावद्धर्मतत्त्वतः ॥ २२९ ॥

गवादिपशुविषये व्यतिक्रमे स्वामिनां पालानां च गोपालादीनां यो विवादः—'गैस्त्वया मे नाशिता तां मे देहीति'—पालोऽपि विप्रतिपद्यते—'मदीयो देाषो नाभवत्'—इत्यत्र वादपदे यद्धर्मतत्त्वं यादशी व्यवस्था तां यथावित्रपुषतो वस्यामीत्यवधानार्थः पिण्डोक्टतप्रकरणोपन्यासः ॥ २२-६ ॥

दिवा वक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे ॥ योगक्षेमेऽन्यथा चेत्रु पाले। वक्तव्यतामियात् ॥ २३० ॥

दिवा पश्नां योगक्षं में देष उत्पन्ने 'नष्टं विनष्टम्' इत्यादिके वत्त्यमायो— पाले वत्तरुवता क्रत्सनीयता। तेन स दोषो निवोडव्यः। राचो स्वामिनो दोष उद्बन्धनादिश्वतानाम्। तद्गृहे स्वामिगृहे यदि पालेन प्रवेशिता भवन्ति। स्नन्यया चेत्तु— यदि रात्रांविप पालेन न प्रवेशिता स्नरण्य एव वर्तते तदा पाले। दोषभाक् स्यात्। एतदुक्तं भवति। पालहस्तगता गावो यदा चेत्रे कस्यचित्सस्यं भच्चन्ति केनिचद्वा इन्यन्ते तदा पालस्य, त्रथ पालेन समर्पितास्तदा स्वामिनः । अयोगचेमे योगहो मशब्दः प्रयुक्तो लच्चाया—यथाऽन्ये चच्चब्मानिति ॥ २३०॥

कोऽसी योगचेमः। प्रतः प्रपश्चयति—

गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दश्यतोवराम् ॥ गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात्पालेऽभृते भृतिः ॥ २३१ ॥

गाः पाति गापः गोपालकः। स कदाचिद्रक्तादिना भ्रियते कदाचित्चोरेण। तत्र स्नीरभृते। दशभ्यो वरास् श्रेष्ठास्, श्रवरां वा—संहितायामकारप्रश्लेषात्। रचायामनुरूपकता।
यस्य नान्यदन्नं स एकस्या गोः चीरमादद्यात् दशतः। श्रवया कल्पनया न्यूनाधिकरचणे
भृतिः कल्पयितव्या। एवं देशहादेशहाधेनुवत्सतरीदम्यवत्सकादिवारणे क्वचित्त्रिभागः चीरस्य
कविच्यतभीगः खामिभिः कल्पयितव्यः।

. दिङ्मात्रप्रदर्शनार्थश्लोकोऽयम् । देशन्यवस्था त्वाश्रयणीया । भृति निरूपियष्या-मीति प्रामगोपालेन यदि गावस्त्यक्ता भवन्ति न तेन स्वामिनमननुज्ञाप्य दशमी गैरिहीं होति ।

भक्तभृतोऽपि 'चीरेण विनिमयेयमिति' बुद्धा दुहीत—तन्निष्टत्यर्थमुक्तं गास्वा-म्यनुमत इति । स्वामिनोऽनुमतिमन्तरेण प्रवर्त्तमानो दण्ड्यः।

सा—ग्रनन्तरोक्ता। स्रभृते भक्तादिना—भृतिर्भवेत्। चीरभृते। वा एवा वृत्तिः। 'भृत्यो' भरणार्थः न धर्माय प्रवृत्तो गोरचायाम्।

द्मथवा स्वेच्छया दशम्या गोः चीरमाददानश्चोरः स्यात् । श्रास्मस्वनुज्ञाते भृति-स्तस्येयमिति न देशः ।

श्रत्रापि स्वामिनोऽननुमत्या देश एवेति चेत्सत्यम्—कल्प्या काचिद्दंडमात्रा न चैारे। भवति । श्रस्मिंस्तु चैारे। निचेपद्वारी वा स्यात् ।

श्रयं श्लोक श्रादौ वक्तव्यः। श्रतोऽनंतरः क्वचित्पठ्यते ॥ २३१ ॥

नष्टं विनष्टं कृपिभिः श्वहतं विषये मृतम् ॥ हीनं पुरुषकारेण पद्यात्पाल एव तु ॥ २३२ ॥

नष्टं दृष्टिपथादपेतं न ज्ञायते क गतम् । विनष्टं कृसिभिः । आरोहकनामानः कृमयो गवां प्रजनवर्त्मनाऽनुप्रविश्य नाशयन्ति । श्विभिह्तस् । प्रदर्शनार्थमेतत् । तेन गोमायुव्याद्यादिहतानामेषैव स्थितिः । विषमे श्वभ्रदरीशिलादिसंकटादौ मृतम् । पद-द्यात्पाल एव । होनं पुरुषकारेण । 'पुरुषकारः' पुरुषव्यापारः । पालस्य तत्र संनिधानात् वृक्षनिवारणं च दण्डादिना प्रवृत्तिः । तेनापेतम् । यदि व्याप्रियमाणो

व्याब्रादेनिवारणे नैव समर्थः—सन्नसैव वेात्पत्य कश्चित् पशुर्वेगेन श्वभ्रं गच्छेदनुगच्छता-ऽपि न शक्यः प्रत्यावर्तियतुं—न पाले देाषः॥ २३२॥

> विघुष्य तु हुतं चैारैन^९ पाले। दातुमईति ॥ यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति ॥ २३३ ॥

विघुष्याऽऽघुष्य पटहान् चौरैह्द तं पशुं पाला न दाप्यते । विघेषणं च पालस्याशक्त्युपलचणार्थम् । यदि बहवश्चाराः प्रसद्ध च मुष्णन्ति तदा पाला मुच्यते । सोऽपि यदि प्राप्तकालं तस्यामेव वेलायां स्वामिनः कथयति । देशे यत्र स्वामी संनिहितः ।

"क्यं विज्ञातस्तत्र त्र्ययवा निवासदेशे स्वामिनः।" तत्र यद्यसावसंनिहितोऽपि भवति तथापि तस्थानीयो भवति—यो राजानमधिकारिशं वा ज्ञापियत्वा चौरानभिद्रवति।

स्वस्येति राजनिवृत्त्यर्थम्। स्वोहि स्वामी स्वद्रव्यमोत्त्राणे यक्षं क्रुकते न तथा पालज्ञापिता राजा। दुष्करा च राजज्ञापना पालस्य। त्र्रथ मुक्तिवा गतेषु ज्ञापये- दुष्येदेव ॥ २३३ ॥

कर्णी चर्म च वालांश्र बस्तिं स्नायुं च राचनाम्।। पशुषु स्वामिनां दद्यानमृतेष्वङ्कांश्र दर्शयेत्।। २३४ ॥

त्रायुषः चयानमृतेषु पशुषु स्वामिनः कर्णाधर्पणीयम्। गोरोचना गवां शृङ्गेषु चूर्णे भवति । बिस्तरङ्गविशेषः। स्रङ्काः कर्णादयः, स्वामिविशेषज्ञानार्थं चिह्नानि । तानिप दर्शयेत्। एवं पालस्य शृद्धिः। स्रङ्कदर्शनेन हि प्रत्यभिज्ञा भवत्ययं स पशुरिति ॥ २३४ ॥

त्रजाविके तु संरुद्धें हुकैः पाले त्वनायित ॥ यां पसहा हुके। इन्यात्पाले तिकल्बिषं भवेत् ॥ २३५ ॥

अजा चाविका चाजाविके। अविरेवाविकेडका। एते वृकेः श्रगालप्रसृतिभिः संरुद्धे अवष्टब्धे, न प्रथमपात एव हते। अस्मिश्चान्तरे सत्यामोच्योऽहतत्वात्। न च पाल आयाति मोचयितुम्। अनायत्यनागच्छिति पाले। यत् तत्र प्रसहय बलेनाभिभूय वृके। हन्यात्पालस्य स देषः। स्वामिनो दापियतव्यः। प्रायश्चित्तं चरेत्। गोर्महत्त्वाद्गोमायुना न शक्यते संरोद्धुमित्यजाविके इत्युच्यते, न पुनस्तद्रूपम्। अतश्च बालानां गोवत्सानामेष एव न्यायः॥ २३५॥

तासां चेदव्रुद्धानां चरंतीनां मिथा वने ॥ यामुत्प्छत्य द्वको इन्यान्न पालस्तत्र किल्बिषी । २३६॥ 'श्रजाविके' पूर्वश्लोके जात्यपेचं द्विवचनम् । पश्चशकुनिद्वन्द्वत्वाद्विभाषितैकवद्भावः । इह तु तासामिति व्यक्ट्यपेचो बहुवचने परामर्शः ।

स्रवरुद्धानां मिथ एकत्र प्रदेशे स्थापितानां संहतीभूतानां दिग्भ्यो विदिग्भ्यश्च निरुद्धगमनानां वने चरन्तीनां दृष्टिगोचराणां—यदि कुतश्चन कुजात्संचरणोत्पत-नानुक्रमेण निष्क्रम्य वृको हन्यात्र पालो देश्यभाक्। स्रशक्यं ह्यनेकवृचन्तुपशरवल्लीगहनं वनं निर्विवरीकर्तुम्, छिद्रानुसारिणश्च वृकाः।

मिथोप्रहणाचातिदूरविप्रकृष्टासु वधे दोष एव । पालहस्तगताः पशवस्तदुपेचायां यदि दोषमाप्तुयुः स पालेनैव समाधेय इति सिद्धे एष प्रपश्चः सुखाववे।धार्थः ॥ २३६ ॥

> धनुःश्चतं परीहारे। ग्रामस्य स्यात्समन्ततः ॥ श्रम्यापातास्त्रये। वाऽपि त्रिगुर्णा नगरस्य तु ॥ २३७ ॥

चतुर्हस्तं धनुस्तेषां शतम्। चत्वारि हस्तशतानि। समंततश्चतसृषु दिन्तु। ग्रामस्य परीहारः कर्तव्यः। ग्रामस्य परीहारः कर्तव्यः।

शस्या दण्डयष्टिः। सा बाहुवेगेन प्रेरिता यत्र पतित ततः प्रदेशादुद्धृत्य पुनः पातियतव्या—यावित्रस्तस्य परिमासो वा शस्यापातः परीहारः।

विगुणा नगरस्य । शामनगरे प्रसिद्धे ।

शम्यायाः पाताः प्रेरिताया वेगसंस्कारचयो भूमौ स्थानादि ॥ २३७ ॥

तत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पश्चवे। यदि ॥ न तत्र प्रणयेहण्डं नृपतिः पशुरक्षिणाम् ॥ २३८ ॥

तच परीहारस्थाने चेत्रं न कर्तव्यम्। अध कृतं कस्माद्वृतिने कृता। अतः चेत्रिया एवापराध्यन्ति, न पशुपालाः। न हि पाल एकैकं पशुं इस्तबन्धेन नेतुं शक्नोति। न च पशुनामन्यो निर्गमोऽस्ति ॥ २३८ ॥

> वृति तत्र प्रकुर्वीत यामुष्ट्रो न विलोकयेत् ॥ छिद्रं च वारयेत्सर्वे श्वसूकरमुखानुगम् ॥ २३९ ॥

कंटकशाखादीनां प्राकारविन्यासः पशुप्रवेशवारणार्थः चेत्रारामादीनां वृतिरुच्यते। या किचित्पणिकेति प्रसिद्धा—वारणाद् 'वृतिः'। तस्या उन्नतिरियती कर्तव्या ययोष्ट्रो नाव-खोकयति।

"किमियं द्वितीया तृतीयार्थे यामुष्ट्र इति''। नेति ब्रूमः। ''क्यं तर्हि वृतिमुष्ट्रो न पश्यित''।

महोत्सेधाया द्वितोयपार्श्वस्यादर्शनाददृष्टिव वृतिः । खिद्रं च विवरं वारयेत्सर्वस् । रवसूकरमुखेन यदनुगम्यते—तन्मुखपरिमाग्रम् । तथा क्वर्याद्यथा श्वमुखं न माति । तन्मुखादप्यलपच्छिद्रमित्यर्थः । ॥ २३-६ ॥

तथा कृतायां वृतौ-

पथि क्षेत्रे परिदृते ग्रामान्तीयेऽथ वा पुनः ॥ सपातः शतदण्डाही विपालान् वारयेत्पश्चन् ॥ २४० ॥

परिवृते पथि से चे प्रामसमीपवर्तिन च परीहारमध्यगते। स्नन्तशब्दः समीप-वचनः। यदि भचयेत्पशुः। सपालश्च स्थात्। सन्निहितः पालः शतदण्डार्हः पशोर्दण्डासंभवात्। पाले (सन्निहिते (पि गृहे यदा—नाष्यसा पालः प्रसिद्धो न पुन-स्तः स्रिवितो वारिको रूपकमात्रवेतनः।

विपालाः पश्चवो वारियतव्या दण्डादिना—न तु दण्डनीयाः। विपाला-रचोत्सृष्टवृशदयः। ग्रन्थेषां तु विपालानां स्वामिनो दण्डः।

श्रयवा स्मपरिवृत इति प्रश्लेषः । चेत्रसंबंधाच्च गम्यमानः चेत्रस्वामी 'सपाल' इत्यन्यपदार्थतयाऽभिसंबध्यते—'सन्द पालेनेति' ।

चेत्रे को दण्ड्य: । उभै दण्ड्यौ । पालः चेत्रिकश्च । चेत्रिकस्तावित्कल किमिति पिथ चेत्रे वृतिं न कृतवान् । पालेनापि वृतौ चासत्यां किं चेत्रं खादियतव्यम् । विपालं प्रमादाद्यूथच्युतं वारयेत् । तथा च गैतिमः (१२।२१) ''पिथ चेत्रेऽनावृते पालचेत्रि-कयोः'' इति ॥ २४० ॥

क्षेत्रेष्वन्येषु तु पद्यः स<u>पादं</u> पणमर्रति ।। सर्वत्र तु सदो देयः क्षेत्रिकस्येति धारणा ॥ २४१ ।।

पथिचेत्रप्रामान्तीयेभ्योऽन्यानि चेत्राणि—तद्भचणे सपादपणो दण्डः।

"नतु चात्र स्वल्पेन दण्डेन भवितव्यं दूरचेत्रात्सिन्निहिते चेत्रे। यत्तु पन्थानम-तिक्रम्य चेत्रं बिहर्शामं वा, तत्र महान् दण्डो युक्तः। किमिति गर्वा पालो गन्तुं तत्र ददावि।'।

नैष दोषः । यद्यत्र महादण्डो नोच्येत तदा प्रत्यहं प्रवेशनिर्गमैर्गवां भचयन्तीनां प्रामान्तरचेत्राण्युत्सीदेयुः । दण्डाचु महतो विभ्यतो यत्नेन रच्चन्ति । श्रन्यत्र गास्तृशाविशे-षार्थं कथंचिन्नयतः स्वल्पे दण्डः ।

स्रत्रापि विपालानां वारणमेव।

सर्वत्र चेत्रस्वामिनः सदफते देये, कुशलैः च ते परिमाणेन कल्पिते।
सि निकस्य। चेत्रमस्यास्तोति। त्रीह्यादिस्वाटुक्।
दिति धारणेष निरचय इत्यर्थः।
सर्वत्र अवस्याच्च विपालेऽपि पशौ चेत्रिकस्य सदलाभः।

यद्यपि पशुशब्दः सामान्यशब्दो महिष्यज्ञाव्युष्ट्रगर्दभादिषु वर्तते तथापि स्मृत्यन्तर-दर्शनाद्रोद्धयं दण्ड इति मन्यते । तथा च गौतमः (१२। २४-२५) ''ग्रश्यमहिष्योर्दश-ग्रजाविषु द्वावित्यादि'' ग्रन्यत्र कल्पना ।। २४१॥

श्रत्रापवाद:-

श्रनिर्दशाहां गां स्तां द्वषान् देवपशुंस्तथा ॥ सपालान्वा विपालान्वा न दण्ड्यान्मनुरब्रवीत् ॥ २४२ ॥

गोमहणान्महिष्यादेषु देषः। वृषाः उत्ताणः। देवपश्चे देवयागार्थं यज-मानेन किल्पताः प्रत्यासन्नयागाः। स्रथवेष्टकादिकूटस्थापिताः। हरिहरादीनां प्रतिकृतयो 'देवा' उच्यन्ते—तेषां 'पशवः'—तानुहिश्य केनचिदुत्सृष्टाः। तदा ह्यस्य देवानां पशूनां च स्वस्वामिसंबंधस्य संभवात्। देवायतनमण्डनानां चैष धर्मः। न तु तत्पाल-कैर्वाहदोहाद्यर्थं ये देवगृहेषु धार्यन्ते। यतः पालका एव तेषां देवानामर्थे विनियुञ्जते। ध्रतस्त्र पालका एव स्वामिनः। स्रतो युक्तः स्वामिवतामन्येषां यो धर्मः स तत्र। स्रायतन-मण्डनास्त्वपरिगृहीता स्रव्यवधानेन देवपश्चबुद्धिस्त्यादयन्ति।

वृषोत्सर्गादिविधानोत्सृष्टा 'वृषाः' कैश्चित्परिगृह्यन्ते । ततः सपाला अथ वापरिगृहीतास्ततो विपालाः—डभयेषामदण्डः ॥२४२॥

> क्षेत्रिकस्यात्यये दण्डा भागाद्दशगुणा भवेत् ॥ ततोऽर्घदण्डा भृत्यानामज्ञानात्क्षेत्रिकस्य तु ॥ २४३ ॥

चेत्रस्वामिनः स्वचेत्रे उत्यये । ऽतिक्रमाऽपराधा यदि भवेत्स्वकृते—स्रकाले वापनं, निदानमयोग्यवीजवापः, स्वपश्चमिभेचणं गिरणं वा, विदितफलके प्राश इत्यादि—तदा राज्ञो यावान्माग स्रागच्छिति तं दशगुणं दण्डनीयः।

श्रथ तस्याज्ञातमेतत् तत्प्रयुक्तेर्भृत्यैः चेत्रजागर्यानियुक्तेर्वा ग्रपराद्धं तहाऽर्धदण्डः। भृत्यानामत्यये चेत्रिकस्य दण्ड इति संबन्धः।

चेत्रप्रसङ्गादत्रेदमुक्तम् ॥ २४३ ॥

एतद्विधानमातिष्ठेद्धार्मिकः पृथिवीपतिः॥ स्वामिनां च पञ्चनां च पालानां च व्यतिक्रमे ॥ २४४ ॥ सुवोधोऽय' स्रोकः ॥ २४४॥

सीमां प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्धयाः ॥ ज्येष्ठे मासि नयेत्सीमां सुपकाशेषु सेतुषु ॥ २४५ ॥

सीमां प्रति विवादे—सीमानिमित्ते। लच्योत्थंभूतेति प्रतेः क्रमप्रवचनीयत्वाद् द्वितीयानिमित्तमिप लच्यामिति शक्यते वक्तुम्। 'सीमा' मर्याद्या—प्रामादीनां विभागः परिमायमियत्ता परिच्छेदनिमिति यावत्। ज्येष्ठठे मासि नयेत्रिर्णयः कर्तव्यः। मासविशेषनिर्णये हेतुमाद्य—सुप्रकाशेषु सेतुषु। सेतवः सीमालिङ्गानि वच्यमायानि, लोष्ठपाषायादिविशिष्टजातीयसीमाश्राह्यत्यगुंजादीनि। प्रागरमात्कालादनुत्यितेषु तृयोषु लोष्ठपाषायायोरन्यस्याश्च भूमेने विशेषो लच्यते। पाषायालिच्तामां यदा तत्र तृयानि न ज्ञायन्ते तदा सा सीमेति निश्चीयते। एवं वज्लीस्थानादिष्वपि। प्राग्वसंताद्वासंतिके दाहे विशेषो न लच्यते। हेत्वभिधानाच्च यस्मिन्देशे यदा व्यज्यंते तते। मासात्काल- हरणं कर्त्ते नाद्यम्। अन्यदा तु लिङ्गज्ञानार्थे कालापेचाऽपि भवतीत्येतावत्कलं ज्येष्ठप्रह्यो।। २४५।।

सीमाद्यक्षांश्च कुर्वीत न्यग्रोधाश्वत्थिकंशुकान् ॥ शाल्मलीन्सालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान् ॥ २४६ ॥

पादपा वृत्ताः । स्त्रीरिशोऽकीं ढुंबरप्रभृतयः । एते च चिरस्थायित्वात्सीमादेश एव रोपयितव्या न प्राममध्ये । सीमादेशादन्यत्र क्रियमाशा न निश्चायकाः स्युः ॥२४६॥

गुल्मान्वेण्ंश्च विविधान् शमीवल्लीस्थलानि च ।। शरान्कुब्जकगुल्मांश्च तथा सीमा न नश्यति ॥ २४७ ॥ श्रश्मनोऽस्थीनि गोवालांस्तुषान्मस्मकपालिकाः ॥ करीषमिष्ठकांगारांश्छर्करा वालुकास्तथा ॥ २४८ ॥ उपच्छन्नानि चान्यानि सीमालिङ्गानि कारयेत् ॥ सीमाज्ञाने नृणां वीक्ष्य नित्यं लोके विपर्ययम् ॥ २४९ ॥

संहतप्रकाण्डा वीरुधा गुल्मानि । वेगाव श्रारग्वधादयः । बहुत्वाच्च विविध-श्रहणम् । वल्ल्यो व्रततयः दीर्घाङ्करास्तृणजातयः । स्थलानि क्वत्रिमा शाद्वलादि-पिण्डिकाः । कुञ्जकस्य गुल्मत्वात्पृथगुपदेश श्रादरार्थः ।

करीषं शुष्कं गोमयम् । ख्रङ्गारा श्रमिदग्धाः काष्टावयवाः । पाषाणकठिना सृदः शक्राः । कपालिका कलशैकदेशः । श्रन्यानि उपच्छन्नानि कारयेद्राजा नवग्रमसंनिवेशे कृते निर्णयम् । एवं सीमा न कदाचित्रश्यति । श्रन्यथा तं प्रदेशं करिचत्कर्षणेन नाशयेत् ॥ २४७—२४६॥

तडागान्युद्पानानि वाप्यः प्रस्रवणानि च ॥ सीमासन्धिषु कार्याणि देवतायतनानि च ॥ २५०॥

महांभांसि तडागानि । वाट्यः पुष्करिण्यः । उद्यानानि कूपप्रभृतीनि । प्रस्वणान्युदक्तस्यन्दा ईषत्स्रवदुदका भूप्रदेशाः । देवतायतनानि यचगृहादीनि । एतानि प्रकाशानि । न होतानि स्वल्पेनायासेन नाशियतुं शक्यन्ते । नाश्यमानेषु च महान्प्रत्यवायो भवति । सर्वस्य चेादकार्थिना देवतादर्शनार्थिनश्च तत्र संनिधानात्सुज्ञातस्य सान्धिणं सीमासन्धिभवति ॥ २५० ॥

यानि चैवंपकाराणि काळाद्भूमिर्न भक्षयेत् ॥ तानि संधिषु सीमाया अपकाशानि कारयेत् ॥ २५१ ॥

गुल्मादीनामुपदेशः प्रदर्शनार्थो न परिसंख्यार्थः । स्वस्प्रकाराणि — खदिरसारकालाञ्जनाद्यानि शर्करादितुल्यानि ।

"कैवंप्रकारता"—श्रत त्राह कालाद्भू मिर्न भक्तयेत्। भूमेर्भचणगुपमया स्वरूपोपादानम्। यथा भित्ततं भेदेन नेापलभ्यते तद्वद्भूमिखादापन्नमिव तादशं कुर्यात्॥ २५१॥

एतैर्छिङ्गैर्नयेत्सीमां राजा विवद्मानयोः ॥ पूर्वभ्रक्त्या च सततग्रदकस्यागमेन च ॥ २५२ ॥

डभयोशीमयोः शून्यत्वे लिङ्गेनिशीयः । वसतोः पूर्वभुक्त्या सततमविच्छित्रयाऽसर्थ-माणाविधिकया—न हि त्रिपुरुषभोगेन । स हात्र प्रतिषिद्धप्रामाण्य ''त्राधिः सीमा" इस्रत्र (८ । ४६) । संभवति हि तत्रोपेचा बहुसाधारण्यात्सीमायाः । ये तु तत्र सीमशब्दं न पठन्ति तेषां भुक्तेः सिद्धमेव प्रामाण्यम् । लिङ्गानां प्रामाण्यस्योक्तत्वात्प्रमाणान्तर-निवृत्तिराशङ्कयेतेति पुनरुच्यते ।

"कोऽयमुदकागमः प्रामाण्येनोच्यते"।

यथाऽन्यानि लिङ्गानि नवसंनिवेशे क्रियन्ते तद्वदेवे।दकप्रवाहोऽपि कर्तव्यः । अथवा ययोग्रीमयोः प्रदेशान्तरे स एवे।दकागमो विभागहेतुः प्रदेशान्तरे च विप्रतिपत्तिस्तत्र स एव प्रमाणम्। अथवा महात्रामविषयमेतत् । नद्या अपर एको वा वार एकप्रामस्तत्र न पारवारिणो वक्तव्यं 'अस्मदीया भूमिरत्रापि विद्यत' इति । यदि वा कुतिश्चद् प्रामात्तादृशेन प्रवाहेणाविच्छनापि काचिद् भूस्तथापि स एव विभागहेतुः—स्वरपेऽ-पहारे॥ २५२॥

यदि संशय एव स्याछिङ्गानामपि दर्शने ॥ साक्षिप्रत्यय एव स्यात्सीमावादविनिर्चयः ॥ २५३ ॥ "कथं पुनर्लिङ्गेषु सत्सु संशयः"।

यानि तावत्प्रच्छन्नानि तानि यदि केनचित्क्यंचिदागम्य प्रच्छन्नमन्यत्र नीयेरन्नैव निश्चयः स्यात् । येऽपि प्रकाशा न्यप्रोधादयस्तेऽपि न सीमायामेव राहन्त्यन्यन्नापि जायन्ते ततः संदेह स्राभासत्वात् । यत्र पुनरियं संभावना नास्ति तत्र प्रमाणमेव लिङ्गानि ।

सासिप्रत्ययः साचिहेतुकः। साचिणः प्रत्ययो यत्रेति। विनिश्चयः तस्वा-धिगमः। संशयितिलङ्गे ग्रलिङ्गे वा सीमाविवादे साचिहेतुको निर्णय इति तात्प-र्थम्॥ २५३॥

> ग्रामेयकंकुलानां च समक्षं सीम्नि साक्षिणः ॥ प्रश्च्याः सीमलिङ्गानि तये।३चैव विवादिनाः ॥ २५४ ॥

यग्यः संख्यातपुरुषका प्रामस्तथापि द्वौ विवादिनौ द्वयोर्धामयोर्भवतस्तयोः समच-मन्येषां च ग्रामेयककुलानां च प्रामीणपुरुषसमूहानां समझं सीप्नि साक्षिणः प्रष्टियाः । साचिप्रश्नकाले सर्वेर्धामीणैर्दत्तव्यवहारकैरिप संनिहितैर्भवितव्यम्—नार्थि-प्रत्यर्थिनारन्यतरे वक्तुं लभते—'श्रावयोर्धिशिष्टार्थ विवादे किमेते संनिधीयन्ते ।' श्रथवा येऽन्ये सामन्तेभ्यो प्रामेभ्यः केचिद्वृद्धतमाः साच्ये समुद्दिष्टास्तद्धामीणैरन्यैः संनिहितै-भीवतव्यम् । यतस्तैर्धेद्धेभ्यः श्रुतं भवति तत्समन्तं पृच्छरमाना न विपर्यन्ति वृद्धाः।

सीमालिङ्गानि । यत्र लिङ्गान्युभयया तत्र वृद्धेभ्यो निश्चयः । असत्सु लिङ्गेषु सीम्न्येव साद्यं प्रच्छचते—काऽत्र सीमेति ॥ २५४ ॥

> ते पृष्टास्तु यथा ब्र्युः समस्ताः सीम्नि निश्रयम् ॥ निवधीयात्तथा सीमां सर्वां स्तांश्चैव नामतः ॥ २५५ ॥

ते साचिषो यथा यादशं निश्चयं ब्रूयुः । समस्ताः सर्व एव । न पुनर्वाक्य-भेदोक्तौ न्यायः "द्वैधे च बहूनामिति" । निब्ध्नीयात् पत्रके लिखेत्—साचिषश्च नाम—विभागेन ॥ २५५ ॥

> िशिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वी स्निग्विणा रक्तवाससः ॥ सुक्रतैः शापिताः स्वैः स्वैन येयुस्ते समंजसम् ॥ २५६॥

सूध्ने विर्धिः पृथ्वां मृद्धोष्टकान्गृहीत्वा साचियाः स्त्रिग्वयो यथासंभवं माल्यधरा रक्तवर्याकुसुमधरा रक्तवाससा लोहिताच्छादनाः । यद्यपि श्रुक्कस्य वर्णान्तरापादनेऽपि रिक्जवर्तते भूयांस्तु लोहिते प्रयोगो रक्तो गैलोहित इति । भयसञ्जननार्थे चैतत् । लोहित-वाससम्ब शुद्धा भवन्ति । 'यदस्माकं सुकृतं किंचिदर्जितमस्ति तन्निष्फलमस्त्रिति' वाच्यते । स्वैः स्वैरिति वीष्सया विशेषनामिः सुकृतं कथयेयुः—कस्यादानं

तीर्थस्नानं चेत्यादि । समंजसं क्रियाविशेषणम् । सत्यादनपेतऋजुर्धार्मिको यो मार्ग-स्तेन नयेयुः । समंजसमृजु स्पष्टमित्येकोऽर्थः । सत्यव्यवहारश्च स्पष्ट इत्युक्तं समंजस-मिति ॥ २५६ ॥

> यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः ॥ विपरीतं नयन्तस्तु दाप्याः स्युद्धिशतं दमम् ॥ २५७ ॥

प्रमाणान्तरिलङ्गिभ्योऽन्यथासंभवद्भाः प्रत्यियतरपुरुषेभयो मिथ्यात्वेऽवधारिते—
प्रत्येकं द्विश्रते। दण्डः । एकैकस्य सान्तित्वात्सान्तिणां च दण्ड्यत्वात् । न हि व्यासच्य
वदन्ति सान्त्यम् । सत्यप्रधानाः सान्तिणः सत्यसाक्षिणः । पूयन्ते अनृताभिधानेन पापेन
न संबध्यन्त इति । यथान्तेन याथातथ्येन । न हि शब्दात्मकस्य वचनस्यात्रावसरः ।
प्रमाणान्तरसंवादमात्रमनेन जन्यते । अथवा यथाशास्त्रमुक्तेन सत्येनेति यावत् । शास्त्रे
हि सत्यं वक्तव्यमित्येवमुक्तमतो यथोक्तेन सत्येनेत्युक्तं भवति ॥ २५७ ॥

साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रायसीमान्तवासिनः ॥ सीमाविनिर्णयं कुर्युः मयता राजसिन्नयौ ॥ २५८॥

प्रामसामन्ताः सीमान्तवासिनः प्रष्टन्याः। तेषां वचने निश्चयं कुर्यात्। प्रयताः—साचिधर्मेण शास्त्रान्तरेण। राजसंनिधाविति श्लोकपूरणम्। न तु सामन्ताः स्वेच्छया राजवित्रशिचन्वन्ति ॥ २५८ ॥

सामन्तानामभावे तु मैालानां सीम्नि साक्षिणाम् ॥ इमानप्यतुयुज्जीत पुरुषान्वनगाचरान् ॥ २५९ ॥

सामन्तानां में। लानामिति विशेषणविशेष्यभावः खुत्यर्थः । शामप्रतिष्ठानकाले भवा उत्पत्तिसहभुवे। में। ला उच्यन्ते । ते च सामन्ता नित्याः, नित्यसंनिहितत्वात् । तेषामप्यभावः कथंचिदुच्छन्नत्वात् । तदा का गतिः । तदेमानिप वच्यमाणान् पृच्छेत् । श्रयवा मोला अनुभाविनः—सामन्ता व्याख्याताः—व्यवहर्तव्याः । मोलानां पूर्वोक्तानां श्रभावे सामन्ताः प्रमाणम् । तदभावे वनगाचरान्विनियुद्धीत निपुण्यतः

पृच्छेत् ॥ २५~~६~~ ॥

व्याधांश्वाक्कनिकान्गोपान्कैवर्तान्मृलखानकान् ॥ व्यालग्राह्मनुष्कृष्टचीनन्यांश्च वनचारियाः॥ २६०॥

पते वनानि श्राम्यन्ति। श्राममध्येन गच्छन्तः कदाचित्तद्वृत्तं विद्यः। ते हि तेन पथा गच्छन्तो विवादास्पदं प्रदेशं पूर्व कांश्चित्पुरुषान्क्रपता हृष्ट्वा पृच्छेयुः 'कोऽयं श्रामो यो भवद्भिः कृष्यत' इति । एवमाहिना संभवति पूर्वानुभवः। व्याधा मृगयाजीविनः । तेषामिष वनाद्श्रष्टमृगमनुषावतां भवतिशामसंबन्धः । एवं शाकुनिकाः शकुनिबन्धजीविनः । तदन्वेषणे ये सर्वान्श्रामानागोत्तरयन्ति । गापा गवां तृणविशेषज्ञानाय तत्र तत्र परिश्राम्यन्ति । केवर्ता दाशास्त्रडागस्वननादिजीविनस्तत्र तत्र गच्छन्ति कास्माकीनं कर्मोपयुज्यते । सूलखानका मूलं वृत्तादेः स्वनयन्ति स्थूलकाशादेः । व्यालग्रहाः सर्पशाहिणः—जीविकार्थं तेऽपि सर्पास्तं तं प्रदेशमन्विच्छन्ति । श्रतः तेषामिष पारिशमिकैवेहुिमः संबन्धः । उञ्चवृत्तयाऽपि दरिद्रा श्रमेकशाम-पर्यटनेन पात्रमात्रं निर्वर्रयन्ति । श्रान्यांश्रच फलकुसुमेन्धनार्थिनः ॥ २६० ॥

ते पृष्टास्तु यथा ब्र्युः सीमासन्धिषु लक्षणम् ॥ तत्तथा स्थापयेद्राजा धर्मेण ग्रामयोद्धयाः ॥ २६१ ॥

ते धर्मीण पृष्टा इति योजना। सीमाश्च ताः सन्धयश्च सीमासन्धयः। प्रामद्वयसंयोगः 'सन्धः'। स च सीमैव। लक्षणं ज्ञापकम्।। २६१।।

> क्षेत्रकूपतडागानामारामस्य गृहस्य च ॥ सामन्तप्रत्यये। ज्ञेयः सीमासेतुविनिर्णयः ॥ २६२ ॥

ग्नाराम च्यानभूमिः शाकवादश्च । सामन्तप्रमाणकस्तत्र निश्चयः । व्याधादि-निवृत्त्यर्थमिदमुच्यते । सीमासेतुः सीमावन्धः । सीमाविभावनार्थे य प्रावध्यते स्थाप्यते ॥ २६२ ॥

> सामन्तारचेन्मृषा ब्र्युः सेता विवदतां नृणाम् ॥ सर्वे पृथक् पृथक्दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥ २६३ ॥

पूर्वेभ्यः सामन्तानामधिको दण्डः। पृथक्षपृथिगित्यनुवादः। उक्तत्वान्न्या-यस्य। चेत्रादिप्रातिवेश्या श्रवश्यं ज्ञातारा भवन्ति। प्रत्यासन्नतरतः एषां दण्डमहत्त्वम्। सामन्तानां तु परकीयसीमावेदनं नावश्यमिति द्विशता दमोऽनुवर्त्यः। तेन प्रामसीमायां द्रष्ट्यां सामन्तानां च द्विशतः।

ये तु सामन्तराब्दमाश्रित्य शामचेत्रादिसीमयोः स्नामन्तत्वात्तुत्यद्ण्डत्वमाहुस्ते न्यायविरोधादुपेत्तवीयाः ॥ २६३॥

> यृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन् ॥ श्रतानि पश्च दण्ड्यः स्यादज्ञानाद्द्विश्रतो दमः ॥ २६४ ॥

चेत्रादिप्रसङ्गादिदमुच्यते । भीष्रहणं निमित्तोपलचणार्थम् । ग्रस्यैवैतन्निश्चितमित्येवं जानतो हरतः पञ्चशतो दण्डः । मध्यमसाहसे प्रकृते पञ्चशतप्रहणं निमित्तमेदे न्यूना-धिकंदण्डार्थम् । पूर्वत्र वा संख्यानमविवचितं मन्यन्ते । 'व्यवहारं लेखयामि' 'राज्ञा दण्डयामि' 'चै।रैर्दोषयामीति' भयप्रदर्शनेन हरति। तस्यां दण्डो निमित्तान्तरानु-कल्पः ॥ २६४ ॥

> सीमायामविष्ह्यायां स्वयं राजैव धर्मवित् ॥ प्रदिशेद्भूमिमेकोग्जपकषारादिति स्थितिः ॥ २६५ ॥

स्रविषद्या निश्चेतुमशक्या—लिङ्गसाच्यभावात् । राजेव स्वेच्छया सूमिं मिद्रिश्चेद्वद्यात्-'इयं वे। भूमिरियं व' इति । धर्मिवत्—पच्चवाते। नैव कस्यचित्कर्तव्य इति । एतदाह उपकारात् हेतेः । यया सीमया द्वाविष शामी समोपकारी भवतः । तेन यदि न्यूनाऽपि कस्यचिद्भूमिः स्यात्चेत्रं चेत्सुगुगं बहुत्पत्तिकं तदपेचः प्रदेशः । ल्यव्लोपे पच्मी—डपकारमपेच्य ।

भ्रथवेकेषां मदिशेत्—परेषामनिश्चितामपहरेत्। यदि विवादिशामस्तां सीमां यावद्वक्तुं न शक्तुयादितरे च शक्तास्तदान्येभ्यः प्रदिशेत्। एवमात्मने। बहूनां च प्रामी-खानामुपक्रतं भवति ॥ २६५ ॥

> एषोऽखिलेनाभिहिता धर्मः सीमाविनिर्णये ॥ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वाक्पारुख्यविनिर्णयम् ॥ २६६ ॥

पूर्वीपसंहारे।ऽपरसंचेंपोपन्यासः श्लोकार्थः।

'दण्डवाचिक' इत्युक्ता (६) क्रमभेदो लाधवाद्वाक्पारुष्यं स्यात्ततो दण्डव्यापारः । द्वन्द्वे चेतरेतरयोगाद्वास्तक्रमसमासार्थप्रतिपत्तेरेकैकस्योभयार्थप्रतिपादनाइण्डशब्देन वाग-र्थोऽप्युपात्त इति कः क्रमभेदः । तथा च यथासंख्यसूत्रारंभो (पा० १। ३। १०) महा-भाष्यकारेण समर्थितः—एतदेव दर्शनमाश्रित्य संज्ञासमासनिर्देशादिति ॥ २६६॥

> शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रिया दण्डमहीत ॥ वैश्योऽप्यर्धशतं द्वे वा शृद्धस्तु वधमहीत ॥ २६७॥

परुषवचनसाक्रोश: । स च बहुधा नृशंसाक्षीलभाषणान्मर्मीण तोदः स्रिमशापः 'श्रकरणहन्ता वृषलभूयाः' । श्रसत उपन्यसनं ''कन्या ते गर्भिणोति'' । पातकोपपातकै-र्याजनिमिति । तत्र द्वयोशीद्याकोशे चित्रयवैश्ययोरिं दण्डः । धन्यत्र ''पतनीये कृते चेपे दण्डो मध्यमसाहसः" इत्यादि (याज्ञ, च्य, २१०) स्मृत्यन्तरोक्तः । श्रूद्रस्य वधः ताडनिजहास्रेदनमारणादिक्तप श्राक्रोशभेदाद् वेदितच्यः ॥ २६७॥

> पञ्चाशद्वाह्मणे। दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने ॥ वैश्ये स्यादर्धपञ्चाशच्छूदें द्वादशको दमः ॥ २६८ ॥

स्रिभिश्वांसनं सर्वप्रकार धाक्रोशः, पतनीयादन्यः—तत्र दण्डान्तरिवधानात्। निमित्तसप्तमी चैषा। वैश्य द्वित विषयसप्तमी। ब्राह्मणस्याकोष्टुराकुश्यमानस्य च दण्ड उक्तः। चित्रयादीनां त्वितरेतरं स्मृत्यन्तरमन्वेषण्णीयम्। तथा च गीतमः (१२।११) "ब्राह्मणराजन्यवत् चित्रयवैश्यौ"। परस्पराक्रोशे चित्रयश्चेद्वैश्यमाक्रो-शेत्पश्चाशतं दण्ड्यः, वैश्यः चित्रयं शतम्। एवं चित्रयः शूद्रमाक्रोशेत्पश्चिवंशिति-द्विण्ड्यः। वैश्यः पश्चाशतम्। शूद्रस्य तु तदाक्रोशे गुणापेक्तिको दण्डो वक्यते॥२६८॥

> समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे ॥ वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् ॥ २६९ ॥

द्विजातिमहण्णमतन्त्रम् । समवर्णे व्यतिक्रमे परस्पराक्रोशे द्वादश दण्डः । समस्वं च जातिवित्तवन्धुवयः कर्मविद्याभिः, विशेषानुपदेशात् । तत्र समानजातीये वित्ताधिके द्विगुणं—तिस्मिन्नेव बन्धुत्वाधिके त्रिगुणं—यावत्सर्वगुणे निर्गुणस्य षड्गुणम् । वादा आक्रोशा अवचनीया अवन्तनृशंसा मातृभगिनीभार्थादिगताः । तदेव द्विगुणां दण्डपरिमाण्णम् । नपुंसकिलिङ्गात्सर्वशेषे।ऽयं न समवर्णेविषय एव । अथवा तदेव शतमिति योजना । लिङ्गसामध्याच्छतस्य च प्रथमक्षोके श्रुतत्वात् । अते।ऽवचनीयेषु समवर्णे- ष्विप द्विशतो दमः । लिङ्गोपपत्त्यर्थ परिमाणपदमश्रुतमध्याहर्तव्यम् । शते तु व्यवदित- कल्पना ज्यायसी ॥ २६६॥

एकजातिर्द्धिजातींस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् ॥ जिह्वायाः प्राप्तुयाच्छेदं जघन्यप्रभवे। हि सः ॥ २७० ॥

एक्जातिः श्रूदः। स त्रैवर्णिकान्धिपद्वाकोशन् दारुणया पातकादियोगिन्या वाचा नृशंसादिरूपया जिह्वाकेदं लभते। जघन्यमभव इति पादाभ्यां ब्रह्मण उत्पन्न इति हेत्वभिधानं प्रतिलोमानामपि प्रहणार्थम्। तेऽपि जघन्यप्रभवा एव—''नास्ति पञ्चम'' इति वर्णान्तरनिषेधात्॥ २७०॥

> नामजातिग्रहं त्वेषामभिद्रोहेण कुर्वतः ॥ निक्षेप्योऽयोमयः शंकुर्ज्वलनास्ये दशांगुत्तः ॥ २७१ ॥

स्रिमिद्रोह स्राक्रोशः। कुत्साबुद्धिः—'ब्राह्मणक त्वं मा मया स्पर्धशः'। एव-त्राम्न्यपि योज्यम्। प्रहणं ग्रहः। निरुपपदं नाम गृह्णाति कुत्साप्रत्यययोगेन वा 'देवदत्त-केति'। स्रिमिद्रोहेण क्रोधेन। स्रिमिद्रोहः क्रोधः—न प्रणयेन। निःसं प्यः प्रचेप्यः। श्रङ्काः कीलकः। ज्वलन्निप्रिना दीप्यमाने। श्रीमयो लोहमयः॥ २७१॥ धर्मीपदेशं दर्पेण विषाणामस्य कुर्वतः ॥ तप्तमासेचयेत्ते छः वक्त्रं श्रोत्रे च पार्थिवः ॥ २७२ ॥

'श्रयं ते स्वधर्म' 'इयं वाऽत्रेतिकर्त्व्यता' 'भैवं कार्षाः छांदसेाऽसीति'—एवमादि-व्याकरणलेशज्ञानतया दुन्दुकत्वेन दर्पवन्तः शूद्रा उपदिशन्ति । तेषामेष दण्डः । यस्तु प्रण्यात् ब्राह्मणापाश्रयादेव व्युत्पन्नो विस्मृतं कथंचिद्देशकालविभागं स्मारयेत्—'पूर्वा-ह्वकालं नातिक्रामयेति', 'क्रियतां दैवं कर्म, देवांस्तर्पयोपवीती भव, मा प्राचीनावीतं कार्षीरिति' तस्य न देषः । तम्मिप्रसंवन्धात्पीडाकरम् । श्रासेचयेत्वारयेत् ।

"युक्तं वक्त्रे, मुखेने।पदेशकत्वात्। श्रोत्रस्य कीऽपराधः।" प्रागसक्तकिश्रवणम् ॥ २७२ ॥

> श्रुतं देशं च जातिं च कर्म शारीरमेव च ॥ वितथेन ब्रुवन दर्गाद्दाप्यः स्याद्द्विशतं दमम् ॥ २७३ ॥

सत्ये च श्रुते 'नैतदनेन सम्यक् श्रुतं' इत्याह—श्रुतभेव वाचिपति—'नैतत्सम्यक् यदनेन श्रुतमिति'। ब्रह्मावर्तीयमभिजनाभिमानिनं 'बाह्यकोऽय'मित्याह। एवं जात्या- ब्राह्मणं 'चित्रियोऽयमि'त्याह— चित्रयं वा हेलया 'ब्राह्मण' इति। क्यमं—ब्रह्मचारिणं 'स्नातक' इति। शरीरावयवः शारीरे—ग्रन्यङ्गं 'दुश्चर्मेति'। वितयन वितयम- नृतम्। 'प्रकृत्यादिभ्य' इति तृतीया। श्रयवाऽधर्मो 'वैतथ्य'—तस्य वाच्यं प्रति कार- णता युक्तेव। स्वगुणमदात्परावज्ञानं दुर्पः। श्रद्धानात्परिहासते। वा न देषः।

"कस्य पुनरय दण्डः।"

सर्वेषामिति त्रुमः । शूद्राधिकाराच्छ्रदूरयैवेति परे । द्विजातिविषये वैतष्टये ॥ २७३॥

काणं वाडप्यथ वा खञ्जमन्यं वाडिप तथाविधम् ॥ तथ्येनापि ब्रुवन्दाप्यो दण्डं कार्षापणावरम् ॥ २७४ ॥

एकेनाच्या विकलः कार्याः। खड्डाः पादविकलः। तथा विधं क्रिया चिपिटनासं—
तथ्येन 'असत्येन' अपिशब्दाद्वितथेन—अकार्यं कार्या इत्युक्ते। कार्यापणावरे।
दण्डः। अत्यन्ताल्पा यदि दण्डः कथंचिदनुप्राह्यतया, तदा कार्यापणा दण्डः। अन्यथा
द्वौ त्रयः पश्च वा। पुरुषविशेषापेक्तयाऽपि दण्ड्यः श्र्द्रः। सर्वे वा पूर्ववत् ॥ २७४॥

मातरं पितरं जायां भ्रातरं तनयं गुरुम् ॥ स्राक्षारयञ्छतं दाप्यः पन्थानं चाददद्गुरोः ॥ २७५ ॥

आक्षारणं भेदनं द्वेषजननमनृतेन। 'एषा ते माता न स्नेहवती द्वितीये पुत्रे-ऽत्यन्तवृष्णावती कनकमयमङ्गुलीयकं रहसि तस्मै दत्तवती' इत्येवमाद्युक्त्वा भेदयति। एवं िपतापुत्री जायापती भ्रातॄन् गुरुशिष्यो। तन्यग्रहणं द्वितीयसंबिन्धप्रदर्शनार्थम्। भ्रान्यथा मातरमित्युक्ते मातरं पुत्राद्धिन्दतो दण्डः स्यात्र पुत्रं मातुः। यद्यपि भेदन-सुभयाधिष्ठानं तथापि यन्मुखेन क्रियते स एव भेदियतव्य इति व्यवहारः। तत्रास्ति तनयग्रहणे प्रदर्शनार्थे यदैव मातरमाह—'न एष ते पुत्रो भक्तो दुःशीलश्च' इत्येवमादिना मातरमान्वारयित तत्रैव स्यात्र तु पुत्रं यथा दर्शितम्।

अन्ये तु चित्तकदर्थनेात्पादनम् 'आचारण'माहुः। प्रवच्यामि धनं श्रुतं वाऽर्जियतुं तीथाद्यपसेवितुं तत्प्रवासशङ्कया च मानसी तृष्णया पीडा भवतीति तथा न कर्तव्यम्।

यावद्गुरवस्ते जीवेयुस्तावन्नान्यं समाचरेत्र तैरननुज्ञात इति च । यत्तु विद्वेषणा-दिना चित्ते खेदोत्पादनं तत्र शता न मुच्यते, 'प्रतिरोद्धा गुरारिति' महत्वाद्दोषस्य ।

जायाया श्रनुकृतायाः पुत्रवत्याः 'करोत्यन्यं विवाहम्' इत्येतदाक्षारणम् । एवं गुणवतः पुत्रस्याकारणेऽन्यकरणम् ।

गुरोः सर्वप्रकारं पन्थानमत्यजतः शतं दण्डः ॥ २७५ ॥

ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां तु दण्डः कार्यो विजानता ॥ ब्राह्मणे साहसः पूर्वः क्षत्रिये त्वेव मध्यमः ॥ २७६ ॥

ब्राह्मणसिवयाभ्यां परस्पराक्रोशे कृते तथे।रथं द्गङ इत्येवमध्याहारेण योजना । ताद्रथ्ये चतुर्थी वा । तद्विनयाय दण्डः कर्तव्यः । पातकस्याक्रोशे कृतेऽयं दण्डो दुःखोत्पादनरूपे ॥ २७६ ॥

विट्शुद्रयोरेवमेव स्वजाति मित तत्त्वतः ॥ छेदवर्ज मणयनं दण्डस्येति विनिश्चयः ॥ २७७ ॥

एवमेव प्रथममध्यमा साहसावित्यतिदिश्यते । तेनैव क्रमेण वैश्यस्य शूद्राकोशे प्रथमः शूद्रस्य वैश्याकोशे मध्यमः ।

चेदवर्जं दगडस्य यगायनिमति। 'एकजातिर्द्विजातिम्' (२७०) इत्यनेन जिह्वाछेदं प्राप्तं निवर्तयति।

स्वजाति पतीति । नैवं मन्तव्यं समानजातीयं प्रतीति—किं तर्हि याऽत्र जातिरुपात्ता वैश्यशृद्धाविति स्वप्रहणम् । ऋोकाभिप्रायः—परस्पराक्रोशे यावत् स्वजा-तिमिति पूर्वत्रापि संबन्धनीयम् ।

प्रगायनं प्रवर्तनम् ।

चर्त्रियस्य वैश्यशुद्राचारणे प्रथमार्छसाइसः। एवं ब्राह्मणस्य वैश्यशुद्रयोः करुपः॥ २७७ ॥ एष दण्डिविधिः प्रोक्तो वाक्पारुष्यस्य तत्त्वतः ॥ श्रत अर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दण्डपारुष्यनिर्णयम् ॥ २७८ ॥

द्रश्डपारुष्यं दण्डेन दुःखोत्पाद्दनम् । यथा कण्टकादेः पुरुषस्य स्पर्शः पीडाकर एवं पीडाकरत्वसामान्यात्पारुष्यशब्दप्रयोगः । तत्र निर्णयो दण्डविशेषनिर्णयः । पूर्व- प्रकरणोपसंद्वारोपन्यासार्थः श्लोकः ॥ २७८॥

येनकेनचिदङ्गेन हिंस्याच्चेच्छ्रेष्ठमन्त्यजः ॥ छेत्तन्यं तत्तदेवास्य तन्मनारनुशासनम् ॥ २७९ ॥

अन्त्यजः श्र्रचण्डालपर्यन्तः। श्रेष्ठः त्रैविधिकः। तं चेद्धिस्यादङ्गेन केन-चित् साचाद् दण्डखङ्गादिप्रहरणव्यवधानेन वा—तदङ्गमस्य छेत्तव्यम्। 'हिंसा' च कोधेन प्रहरणं वाडनेच्छया हस्ताधुद्यम्य वेगेन निपातनम्, न मारणमेव। तत्तिति वीप्सा। श्रङ्गमिति छेत्तव्यमिति चैकत्वविवचा मा विज्ञायि। वेनानेकेनाङ्गेन प्रहरणेऽनेकस्यैव छेदः। अनुशासनमुपदेशः। मनुक्रतैषा मर्यादा। अनुशासन्प्रहणं कारुणिकस्य राज्ञः प्रवृत्त्यर्थः॥ २७६॥

पाणिमुचम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमईति ॥ पादेन महरन् कोपात्पादच्छेदनमईति ॥ २८० ॥

उद्यम्योत्तिप्यैव कीपात्ताडनेच्छोस्तदङ्गमनिपातयते। इस्य पाणिः छेत्तव्यः । दण्ड-महणं समानपीडाकरस्य हिंसासाधनस्योपलचणार्थम् । तेन मृदुशफादावन्यो दण्डः । पादेन महरित्ति । स्रत्राप्युद्यम्येत्यपेचितव्यम् । स्रवगुरते। इत्येष एव ॥ २८०॥

> सहासनमभिषेप्सुरुत्कृष्टस्यापकृष्टजः ॥ कट्यां कृताङ्को निर्वास्यः स्फिचं वाऽस्यावकर्तयेत् ॥ २८१ ॥

उत्कृष्टी ब्राह्मणो जातितो दैाःशील्यादवक्रष्टोऽपि । इतरे वर्णा ब्रीत्तराधर्येण परस्परापेत्तयोत्क्रष्टाश्चावक्रष्टाश्च । तत्र स्मवकृष्ट्ज इति जिनना जन्मावकर्ष उपात्तः ।
तत्संनिधानादुत्कर्षोऽपि जन्मनैव । जन्मना च निरपेत्तोत्कर्षो ब्राह्मणस्य नापकर्षः ।
तेन शुद्रस्यायं ब्राह्मणेन सहैकमासनमारूढवते दण्डः । किटः श्रोणी । तत्र कृतिचिहः ।
सङ्क्षियो च न सुधाकुंकुमादिना चिह्नकरणमात्रमपि तु दण्डख्यापनार्थम् अतिक्रमाद्विभियुरिति । तेन देशान्तरे यदनपायि तिच्हिमायसो लेखनादुपदिश्यते । तथा च
वत्त्यति "उद्वेजनकरैदण्डैश्चिह्नयित्वेति" (३५२) । राष्ट्राञ्च निष्कास्यः । स्मिक्
श्रोण्येकदेशः । सञ्यो दिचणश्च । तं चावकर्तयेत् । चिह्नेन विकल्पविधानात्तावन्मा-

त्रच्छेदो न सर्वस्य स्किजः। स्रिभिप्रेप्सुरिति च नेच्छामात्रेण किंतर्हि प्राप्तवत एव। इच्छाया शक्यापहृदत्वाइण्डस्य च महत्त्वात् ॥ २८१॥

> अवनिष्ठीवता दर्पाद्द्वावाष्ठौ छेदयेन्द्रपः ॥ अवसूत्रयता मेद्रमवशर्थयता गुदम् ॥ २८२ ॥

मूत्रेणाविसंचते। इभिमुखं वा तदवमानार्थं चिपते। इसस्पर्धे इवमानयते मूत्रेणेति निष्कर्ते व्यः । समानफलत्वाद्रेतस्यपि दण्डे। इयम् । 'निष्टोवनं' नासिकास्यस्नावः । तस्य घाणेन चेपे नासापुटच्छेदः—''येनाङ्गेने''त्युक्तत्वात् । 'रार्धनं' क्रुत्सिते। गुदशब्दः । दर्पात्र प्रमादात् ॥ २८२ ॥

केशेषु गृह्णते। इस्तौ छेदयेदविचारयन् ॥ पादयोदीविकायां च ग्रीवायां द्वषणेषु च ॥ २८३ ॥

दर्गादित्यनुवर्तते। परिभववुद्धा केशेषु त्राह्मणं गृह्णतः शूद्रस्य हस्ती छेदयेत्। द्विवचनमेकेनापि द्वाभ्यां तुल्यपीडाकर डभयच्छेदो नैकस्यैव। दाहिका शमश्रु। अन्य-दिप यदङ्गं गृह्यमाणं श्रोवादितुल्यपीडाकरं तत्र सर्वधाप्ययमेव दण्डः। अविचारयन्। पीडा कियत्यस्य गृहीतस्य संजाता महती स्वल्पा वेत्येतदनुबन्धऋोकप्राप्तं विचारणं निवारेते। श्रहणमात्रे दण्डः। २८३॥

त्वग्भेदकः शतं दण्ड्यो छोहितस्य च दर्शकः ॥ मांसभेता तु पण्णिषकान्यवास्यस्त्वस्थिभेदकः ॥ २८४ ॥

द्विजातीनामयं परस्परापराधे। शूद्रस्य तु शूद्रापराधे उच्यते।

यः क्रेवलामेव त्वचं भिन्धाद्विदारयेत्र लोहितं दर्शयेत्तस्य श्वतं द्युः। तावदेव लोहितदर्शने। यद्यपि त्वग्मेदमन्तरेख न लोहितं दृश्यते तथाप्यधिकापराधादधिकदण्डे प्राप्ते शतवचनं नियमार्थम्। अन्ये तु कर्णनासिकादेरिप स्रवित शोखितं बहिस्त्वग्मेदे-ऽपि तदर्थमुच्यत इत्याहुः। तद्युक्तम्। अन्तर्भेदे हि महत्त्वान्महादण्डो युक्तः। तस्मा-द्यत्रेषस्त्रवित शोखितं तत्र शतम्। शिरोभेदे तु मांसवत्।

निष्कशब्दः सुवर्षपरिमाणवाचीत्युक्तम्।

प्रवास्याऽस्थ्नां भेदकः तत्प्रयोजक इति । धव्यन्तेन समासं कृत्वा तं करें।तीति पठितव्यः—ग्रास्थ्रभेदकृदिति ।

'प्रवासन'मर्थशास्त्रप्रवृत्त्या मारणम्, निर्वासनं वा। दण्डविधी हार्थशास्त्रश्रवणं दृश्यते। तथाहि 'दशवन्धमिति' बार्हस्पत्य ग्रीशनस्ये च प्रयोगः। निर्वासनं ब्राह्मणस्य नान्येषाम्॥ २८४॥ वनस्पतीनां सर्वेषाग्रुपभागो यथा यथा ॥ तथा तथा दमः कार्यो हिंसायामिति घारणा ॥ २८५ ॥

वनस्पित्रवर्णं सर्वस्थावरप्रदर्शनार्थम् । फलपुष्पपत्रच्छायादिना महोपभाग्यस्य वृत्तस्य हिंसायां दण्ड उत्तमसाइसः, मध्यमस्य मध्यमो निकृष्टस्य प्रथमः । तथा स्थान-विशेषा द्रष्टव्यः—पत्रच्छेदः फलच्छेदः शास्त्राछेद इति । फलानामपि विशेषा महार्घता दुष्प्रापता । तथा स्थानविशेषाऽपि द्रष्टव्यः—सीम्नि चतुष्पथे तपोवन इति ॥ २८५ ॥

> मनुष्याणां पश्नां च दुःखाय प्रहते सति ॥ यथा यथा महद्दुःखं दण्डं कुर्यात्तथा तथा ॥ २८६ ॥

यदुक्तं त्वरभेदक इति तस्य विशेषे। श्रसति मनुष्यप्रहृषो प्राणिमात्रहिंसा-विषयत्वेऽस्य श्लोकस्य महापश्नां ज्ञद्राणां च पशुपिचमृगाणां तुल्यद्वण्डता मा भूदिति तदर्थमिदम्।

यथा यथा महद्दुःखमिति। खल्पे भेदने शोणिते च प्राणिनां महत्त्वा-दल्पत्वे प्रहारस्य। शतादृनोऽपि दण्डः। महति शतादभ्यधिकोऽपि।

श्रन्ये तु महद्यहणान्महित दुःखे दण्डवृद्ध्यर्थे नाल्पेऽपचयार्थम् । यथाश्रुतमेव तत्र दुःखाय प्रहृते दुःखेात्पच्यर्थे प्रहारे । प्रमादतस्तु न वृद्धिः । ''श्रनुवन्धं परिज्ञाय'' इत्यस्यैव रुलोकद्वयमुदाहरणभङ्गया व्याख्येयम् ॥ २८६ ॥

> त्रङ्गावपीडनायां च पाणशोणितयोस्तथा ॥ सम्रुत्थानव्ययं दाप्यः सर्वदण्डमथापि वा ॥ २८७ ॥

स्रङ्गानामवपीडना दृढरज्जादिमहृणसिन्धिविश्लेषणादिना। तत्र यावता धनेन पृथ्यभिषगीषधादिमूल्येन प्रसापत्तिमायाति तावत् पीडितस्य दाप्यः। एवं प्राण्छोणिनत्यार्वपोडनानामिति समस्तमपि योज्यम्। स्रथ्यवा प्राण्छोणितयोः समुत्थान-व्ययं दाप्य इति संबन्धः सामर्थ्यादपित्वयोरिति लभ्यते। समुत्थानं प्रक्रसापत्तिः। प्राण्या बलम्। प्रहारेणास्वस्थस्य भाजनाद्दते कार्शाद्यपपत्ती बलमपचीयते। तत्राङ्गे ऽनष्टे प्रत्यागते च यावद्वललाभस्तावत्तद्वपयोगि यत्कित्वद् घृततेलादि दापनीयः। एवं शोणि-ताद्युत्पत्ती तद्द्वलीमृतस्य व्याध्यन्तरं वा प्राप्तस्याप्रकृतशरीरावस्थाप्राप्तेः समुत्थान-व्ययं दाप्यः।

न चेत्तद्गृह्णाते तदा तच दण्डं च परिपिण्ड्य सर्वे राह्ने दद्यात् ॥ २८७ ॥

द्रव्याणि हिंस्याद्यो यस्य ज्ञानते।ऽज्ञानते।ऽपि वा ॥ स तस्यात्पादयेत्तुष्टिं राज्ञे दद्याच्च तत्समम् २८८ ॥

द्रव्याणि गृहोपकरणाद्यन्यानि वाऽनुक्तदण्डिवशेषाणि शूपेल्लिखलवटस्थालीपिठरा-दीनि । तेषां 'हिंसा' प्राप्नूपनाशः सत्यिप कार्यचमत्वे । ज्ञानतोऽज्ञानत इति प्रमाद-कृते बुद्धिपूर्वे चाविशेषेण हिंसनात् तस्य द्रव्यस्वामिनो जनयेत्परितेषं तद्रूपान्यदानेन मूल्येन प्रणयेन वा । राज्ञे तु द्रव्यमूल्यं द्रव्यं वा दद्यात् । श्रस्य कचिदपवादः ।। २८८ ।।

> चर्मचार्मिकभाष्डेषु काष्ठलेष्ठमयेषु च ॥ मृत्यात्पश्चगुर्या दण्डः पुष्पमूत्तफलेषु च॥ २८९ ॥

वर्मचार्मिकयोर्द्वन्द्वं कृत्वा भाण्डपदेन विशेष्येण समासः । अथवा चार्मिकभाण्डयोन् विशेषणसमासं कृत्वा चर्मशब्देन हुन्द्वः । चर्मिवकाराच्चार्मिकाणि भाण्डानि किटसूत्रव-रत्नादीनि । चर्माण्यविकृतानि गवादीनाम् । अथवा चर्मभाण्डानि केवलचर्ममयानि, चर्मावनद्धानि चार्मिकाणि । काष्ठमयभाण्डान्युल्खलसुसलफलकादीनि । ले। छो सृद्धिकारः पाषाणाकृतिः पिण्डीभृता सृत् । तन्मयानि स्वल्पपाकाधानादीनि । तन्नाशने सूल्यात्पञ्चगुणा दण्डः । तुष्ट्युत्पत्तिश्च स्वामिनः स्थितेव ॥ २८-६ ॥

> यानस्य चैव यातुश्र यानस्वामिन एव च ॥ दशातिवर्तनान्याहुः शेषे दण्डो विधीयते ॥ २९० ॥

सलामिप हिंसायां किचहोषां नास्तीत्येतदनेन प्रकरणेन प्रदर्शते । यानं गन्त्र्यादि यहारु यानित पन्थानम् । तच गन्त्र्यादि बलीवर्दगर्दभमिष्ठषादिवाह्यम् । त एव वा गर्दभादयः पृष्ठाराह्या यानानि । याता तहारु स्वार्थ्यादिः । यानस्वामी यस्य तस्त्वयानम् । तत्रेषां चक्रवेगादिभी रथ्याकर्षण्युक्तेवाऽश्वादिभिः कस्यचिद्व्यस्य नाशो वा मरणम् । तत्र पश्चस्वामिपालव्यितकमन्याये प्राप्ते कदाचिद्यातुर्दोषः कदाचित्स्वामिनः कदाचिद्वभयोः कदाचित्र कस्यचिद्पति यो विशेषस्तत्र नोक्त इहैवेष्यते—स उच्यते । यातिवर्तनानि—ग्रितिकम्य हिंसादण्डं वर्तते, नात्र दण्डोऽस्ति, दण्डनिमित्तानि न भवन्तीति यावत् । शेषे दण्ड उक्तेभ्यो निमित्तेभ्योऽन्यत्र । तान्यपि वन्त्यति ॥ २५०॥

यत्र नास्ति दे।पस्तानि तावदाइ—

छिन्ननास्ये भग्नयुगे तिर्यक्पतिमुखागते ॥ अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ॥ २९१ ॥ छेदने चैव यन्त्राणां योक्त्ररश्म्योस्तथैव च ॥ त्राक्रन्दे चाप्यपैहीति न दण्डं मनुरत्रवीत् ॥ २९२ ॥

नासायां भवं नास्यम्। शरीरावयवाद्यत्। नासिकापुटसंयोगिनी बलीवर्दानां रज्जुरश्वानां खलीनं हस्तिनामङ्कुशः। तस्मिन् किन्ने त्रुटिते। युगे च भगने। रथाङ्ग-काष्ठं युगम्। छिन्नं नास्यमस्येति बहुत्रोहिणा रथ उच्यते पशुर्वा—उभयोरिप साचा-त्पारंपयेण संबन्धात्। तिर्यक्प्रतिमुखागते याने। तिरश्चीनं वा प्रतीचीनं वा कथंचिद्भ्वैषम्यात्पश्चत्रासाद्वा यानं गच्छत् कंचिद्दपराध्येत्र दुष्येत्। प्राजको हि संमुखीनाञ्छको रिचतुं तिर्येक् प्रस्मावस्थितौ त्वदृश्यमानस्य कथं रचतु। 'प्रतिमुखागतं' प्रत्यगावृत्तिः।

अन्ये तु तिर्यगागते हिंस्यमाने ऋजुगामिन्येव याने न देशवमाहः —प्रतिमुखं चामि-मुखं मन्यन्ते । अभिमुखागतः किमिति चिक्रिणं दृष्ट्वा पन्थानं न ददाति ।

स्राचक्रे रथाङ्गे प्रसिद्धे । यन्त्राणि चर्मबन्धनानि शकटकाष्टानाम् । योक्तं पश्चिमीवाकाष्टम् । रिष्टमः प्रप्रहो हस्तव्रध्नं युग्यानां संचरणिनयमनार्थः । स्राक्रन्द् उच्चैः शब्दे। प्रेहीत्यपसरेत्यर्थः । इतिकरणे भाषाप्रसिद्धतदर्थशब्दे। वाजकस्य पर्था नातिकामन्यदि हिंस्यात्र देषः ॥ २-६१—२-६२ ॥

यत्रापवर्तते युग्यं वैगुण्यात्माजकस्य तु ॥
तत्र स्वामी भवेदण्ड्यो हिंसायां द्विशतं दमम् ॥ २९३ ॥
माजकरचेद्भवेदाप्तः माजको दण्डमहीत ॥
युग्यस्थाः माजकेऽनाप्ते सर्वे दण्ड्याः शतं शतम् ॥ २९४ ॥

प्राजके। यानसारिशसस्य वैगुण्यमिशित्तित्वं न तु प्रमादः। प्रमादे हि शिक्तितस्य स्वामिनो न देशः। तस्माद्धेते।यदि युग्यं यानं सहसाऽपवर्तते स्पष्टं मार्गे हित्वा विर्यक् पश्चाद्वा गच्छेत् किंचित्राशयेत्तव स्वामी दण्ड्यः। अशिक्तिः प्राजकः किमित्यारोपितः। "मनुष्यमारणे चिप्रम्" (२६६) इत्यादिना वच्यमाणेन प्राणिभेदेन द्रव्यभेदेन च दण्डान्तरविधानाद्दिशतमित्यविविच्वतम्। दण्डिनिमित्तमेतदित्येतावतैव वाक्यस्यार्थवत्वादुत्तरत्र न कश्चिदन्योऽर्थः श्रूयते येन वाक्यं तत्र संख्याविधायक-मित्युच्येत ॥ २६३—२६४ ॥

स चेत्तु पथि संरुद्धः पश्चभिर्वा रथेन वा ॥ प्रमापयेत्प्राराभृतस्तत्र दण्डोऽविचारितः ॥ २९५ ॥

٠,

बक्तो हिंसायां दमः । तत्र विशेषं वक्तुमिदमाह । स प्राजकः पि संकद्धोऽप्रे घनावसर्पिणा संकद्धो निरुद्धगतिः पश्चात्स्थितेनासुशिच्चितत्वास्प्रमादाद्वा वेगेन धुर्याश्चो-दिताः पुनः स्थिरयतश्चेत्रिकटो रथस्तेन च तस्य वेगनिरोधे कृते यदि पुरेरियस्थावेगपाता-त्पशुभिः रथयुक्तैरश्वादिभिः । रथेन रथावयवैर्वा । प्राणिने। मनुष्यादीनमारयेत् । तते। दण्डस्य विचारे। नास्ति । स्थित एव दण्डः ।

अथवा जवेत्पितिता अश्वाः पिथ संरोधकसंमुखीनरथदर्शनेन बलाद्विधार्यमाणास्तिर्य-ग्गत्मा गच्छेयुः पार्श्वकीयान् प्रत्यगवस्थितत्वात्तया हन्युस्तत्र दण्डो विचारिता नास्ति — प्राजको देशवामावात् ।

अथवा पथि स्थितो वर्तमानः संरुद्धो न विधियमाणः। अथवा विचारितो विशेषेण विहितो विशेषित इति यावत् ॥ २-६५ ॥

> मनुष्यमारणे क्षिपं चौरवत्किल्विषं भवेत् ॥ माणभृत्सु महत्स्वर्थं गोगजेष्ट्रहयादिषु ॥ २९६ ॥

तादृशे प्राजके रथपशुभिर्मनुष्यरचेन्मार्थते तदा चौरवत्तस्य किल्बणं ६ण्डः।
यद्यपि चौरस्य वधः सर्वस्वहरणाद्यो दण्डास्तथापीह धनदण्ड एव गृह्यते न वधः।
महत्स्वर्धिमिति तत्रैवार्धसंभवात्। स चोत्तमसाहसः कैश्चि६भ्युपगतः। यतश्च चते
च्रुद्रकपश्चां नृतीयस्थानप्राप्तानां द्विशतो ६मोऽतः प्रथमस्थानां मुख्यानामुत्तमो युक्त इति।
प्राणभृतः प्राणवन्तो मनुष्यतिर्थकप्चयादयः। महत्सु महत्त्वं गवां प्रभावतो हस्यादीनां प्रमाणतः। स्रादिप्रहणाद्वदंभाश्वतरव्याद्यःच कथंचित्रिगृह्यन्ते।

वयं तु ब्रूमः—'स्रहस्रम्' इत्येवमवच्यत् यद्यन्ये चौरवद्य्डा नाभिप्रेता ग्रमविष्यन् । तस्मादर्धप्रह्णाद्वधी मा भृद्धनद्दण्डास्तु सर्वस्वहरणाद्यः सर्वे चौरोक्ताः पुरुषापेच्चया-तिदिश्यन्ते ।

नतु च मनुष्यमारणेऽन्यस्य चैारदण्डस्यातिदेशोऽयुक्तः। स प्रतिपदं मनुष्यद्वनने विहितः। स च 'पुरुषाणां कुलीनानामिति' (३३२) वध एव । तत्र किमिति वाक्यान्तरगतार्धशब्दानुरोधेनैवं व्याख्यायते। वरमर्धस्यैव गुणातः काचिद्वृत्तिरा-श्रीयताम्।"

सत्यं—यदि धर्मशब्दे। मारखेन संबध्यमाने। इन्यथे। पर्यते । न च चौरविद्यस्या-नुषङ्गागतस्यार्थान्तरवृत्तिः पूर्वापरवाक्ययोः शक्या ॥ २-६६ ॥

> क्षुद्रकाणां पश्न्नां तु हिंसायां द्विशतो दमः ॥ पश्चाशत्तु भवेदण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु ॥ २९७ ॥

अपचितपरिमाणाः सुद्रकाः। ते च केचिद्रयस्तः, वत्सिकशोरककलभादयः। केचि-ज्ञातिस्वभावतः, अजैडकादयः। तत्राजाविकानां पश्च माषान्वच्यति। परिशेषाणां गवादीनामेवायं दण्डोऽलपपरिमाणानाम्। शुभा मृगाः पृष्वतादयः —आकारते। लचण-तश्च। पिस्रणा इंसशुकसारिकादयः। अशुभाः काकोल्कश्रृगालादयः। पशु-शब्दश्चतुष्पाज्ञातिवचनः।

हिंसामात्रेण दण्डमिममिच्छन्ति । न प्रकृतयानविधिहेतुं बुवते । 'तत्र दण्डो विचारित' (२-६५) इत्यनेनैव यानवकरणं व्यवच्छित्रम् । विचारितः समाप्तविचार इत्यर्थः। इदानीमेतत्प्रकरणनिरपेचमुच्यत इति । एवं तु ''प्राणभृत्सु महत्स्वर्धमिति'' इस्तादिच्छेदनं 'मारण'मित्यर्धशब्दो नेयः स्मृत्यन्तरात् ॥ २-६७ ॥

गर्दभाजाविकानां तु दण्डः स्यात्पाश्चमाषिकः ॥ माषिकस्तु भवेदण्डः श्वसुकरनिपातने ॥ २९८ ॥

पश्च माषाः परिमाणमस्येति पाञ्चमाषिकः । माषस्य च द्रव्यजातेरनुपपादनानमध्यमकल्पनायाश्च न्याय्यत्वाद्रौत्यस्य निर्देशोऽयमित्याहुः। हिरण्यं तु युक्तम्। एवं तत्समिनित न वाधितं भवति। श्रनुबन्धाद्यपेच्चया तु द्रव्यजातिः कल्प्येति सिद्धान्तः॥ २-६८॥

भार्या पुत्रश्च दासश्च भेष्या भ्राता च सादरः ॥ माप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेतादुलेन वा ॥ २९९ ॥

प्राप्ता अपराधं प्राप्नापराधाः। 'अपराधो' व्यतिक्रमः नीतिश्रंशः। स यदा तैः कृतो भवति तदा ताडियतव्याः। ताडनमिष हिंसेत्युक्तम्। सा च ''न हिंस्याङ्कृतानीति'' प्रतिषिद्धाऽपराधे निमित्ते भार्यादीनां प्रतिप्रसूयते। संबन्धिशब्दाश्चैते। या यस्य भार्या यश्च यस्य दासः स तेनानुशासनीयः। मार्गस्थापनोपायविधिपरश्चायम्, न ताडनविधिते। तेन वाग्दण्डाद्यपि कर्तव्यम्। अपराधानुरूपेण कदाचित्ताडनम्। सेदिरस्थाने कनीयान्पिठतव्यः—भ्राता तथानुजः। स हि च्येष्ठस्य पुत्रवत्ताडनाईः। वैमात्रेयो-ऽपि चेदिपतृको गुणवष्येष्ठतन्त्रश्च। सोऽप्युन्मार्गगामी ताडनादिपर्यन्तैरुपायैनिवार-ग्रीयः। वेगुदलं वंशत्वक्। एतदप्युपलचणं—तथाविधानां मृदुपीडासाधनानां शिषादीनाम्॥ २८-६॥

पृष्ठतस्तु श्ररीरस्य नेात्तमाङ्गे कथंचन ॥ अतोऽन्यथा तु महरन् माप्तः स्याचौरिकिल्विषम् ॥ ३०० ॥ डक्तताडनदेशसाधनाभ्यामन्येन प्रकारेख प्रजन्नत्त्यादिषु लगुडादिभिर्वा चौरदण्डं प्राप्नोति। निन्दैषा । न त्वयमेव दण्डः । योऽन्यत्र हिंसायां दण्डः सोऽत्र भवतीत्युक्तं भवति ॥३००॥ एषोऽखिलेनाभिहिता दण्डपारुष्यनिर्णयः ॥ स्तेनस्यातः प्रवक्ष्यामि विधि दण्डविनिर्णये ॥ ३०१ ॥

एष निःशेषेशोक्तो द्राडपारुष्यनिर्णयो दण्डव्यवस्था । दण्डशब्दो हि साधनोपलचकतया विवादपदेऽन्वितार्थः । नामधेये पूर्वपदम् । स्तेनस्य चैरस्य दण्ड-भेदानतःपरं वस्यामीत्युपसंहारोपन्यासार्थः ऋोकः ॥ ३०१ ॥

परमं यत्नमातिष्ठेत्स्तेनानां निग्रहे चृपः ॥ स्तेनानां निग्रहादस्य यशो राष्ट्रं च वर्धते ॥ ३०२ ॥

कश्चित्करुणावान् कूरं हिंसा कर्मेति मन्यमाना न प्रवर्तते। ध्रतस्तत्प्रवृत्त्यर्थं स्तेननिमहस्तुत्यर्थेवादः प्रक्रम्यते। नात्र हिंसादेग्धेऽस्ति। प्रत्युत दृष्टोपकारहेतुत्वात्स्तेन-हिंसीव श्रेयस्करी। वेदतुल्यतां च ख्यापियतुमर्थवादा भूयांसः। तत्र हि प्रायेण सार्थवादका विष्युद्देशा इति। तत्प्रतीत्यनुसरणेन वैदिकोऽयमर्थ इति प्रसिद्धः। भवन्ति चात्र केचि-त्प्रतिपत्तारां ये स्तुतिभिरतितरां प्रवर्तन्ते।

परमं यत्नं प्रकृष्टमितशयवत्तात्पर्यमाश्रयेत् । चरैश्चारयेत् साचात्प्रकाशं चातिप्रयत्नतः । स्तेनाश्चौराः । नियहा नियमनवधवन्धनादि । एवं छते यशः ख्यातिभंवति । निरुपद्रवे।ऽस्य राज्ञो देशः स्तेना नाभिभवन्ति निशा दिवा तुल्या तत्रेति सर्वत्र
स्थितं भवति । राष्ट्रं वर्धते । राष्ट्रं जनपदस्तस्मिन्निवासिनश्च पुरुषाश्चौरैरनुपद्र्यमाणा वर्धन्ते । श्रीभिः प्रमोदमाना बहु पर्यन्ते देशान्तरस्था श्रपि निरुपद्रवं राष्ट्रमाश्रयन्ते । ततो वर्धते । ३०२ ॥

अभयस्य हि यो दाता स पूज्यः सततं तृपः ॥ सत्रं हि वर्धते तस्य सदैवाभयदक्षिणम् ॥ ३०३ ॥

ग्रभयं चौरादिभ्योऽधिकृतेभ्यश्चासहण्डनिवारणेन यो ददाति स सर्वदैव पूज्यो भवति । स्वैरक्यास्विप राज्याच्च्युते वनस्थोऽपि । सम् कृतुविशेषा गवामयनादि । तदस्य वर्धते निष्पयते । सर्वोङ्गसमुत्पन्नमेवंगुणमित्येतद्वर्धत इत्यनेनाहरहः सन्नफलं प्राप्नेतित्यर्थः । ग्रभयं यत्र दिच्या । श्रन्येषु सन्धेषु दिच्या नास्ति । इदं तु सर्वे-भ्योऽपि विशिष्टं यहिच्यावत् । सा च गवाश्वादि—दिच्याविलच्चयेत्यर्थवानसन्न-च्यतिरेकः ॥ ३०३ ॥

सर्वता धर्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षतः ॥ ऋधर्मादपि षड्भागो भवत्यस्य ह्यरक्षतः ॥ ३०४ ॥ सर्वतः प्रकाशाद्यज्ञादेः तथा प्रामवासिभिः वनवासिभिश्च कृताद्धर्मषड्भागं राजा लभते। एवमधर्मादिप चौरैः प्रच्छ कृताद्राज्ञः षड्भागो भवति। न केवलं स्तेनैर्थे मुष्यन्ते तदरचातो राज्ञामधर्मी यावद्ये हरन्ति तेषामिष चौर्यभावेनाधर्मीदयस्तदंशेनािष राजानः संवध्यन्ते ताननिगृह्णन्तः। श्रदृष्टदेषसंवन्धनिवारणमिष रच्याणां रचौव। तत्राधिकृतस्य राज्ञस्तदकरणाद्युक्तः प्रस्रवायः। "ननु च भृतिपरिक्रोतस्वाद्धर्मषड्भागमयुक्तम्।" उक्तं दीनानाथप्रत्रजितादयः स्वन्यकरप्रदाः। परिपूर्णस्वधर्मपालने कानुपपत्तः।। ३०४।।

यदधीते यद्यजते यद्दाति यदर्चति ॥ तस्य षड्भागभाग्राजा सम्यग्भवति रक्षणात् ॥ ३०५ ॥

यदुक्तं 'सर्वत' इति तस्य प्रपंचोऽयम् । श्रष्ययनादयो धर्मार्थतयाऽन्यत्र ज्ञापिताः प्रसिद्धरूपाश्च । 'श्रचंनं' देवगुरूणां पूजनम् । तस्येति कर्मणोऽध्ययनादेः पदार्थस्येति योजनीयम् । कियायाः स्रोलिङ्गत्वात् । षड्भाग इति । न च कर्तुः पञ्चकर्मफलां-शात् षष्ठो नृपतेः, समग्रकर्मफलभोक्तृत्वस्याधिकारतः कर्तु रवगतत्वात् । श्रपि तु सम्य-ग्राक्षणात्स्वकर्मानुष्ठानात्तावन्मात्रं राज्ञः फलगुत्पद्यत इति । नान्यकृतस्य श्रुभस्याशुभस्य वा श्रन्यत्र गमनम् । नाकर्तुः फलमस्तोति स्थितम् ।। ३०५ ।।

रक्षन्थर्भेण भूतानि राजा वध्यांश्च घातयन् ॥ यजतेऽहरद्दर्थज्ञैः सहस्रशतदक्षिणैः ॥ ३०६ ॥

भूतानि स्थावरजङ्गमानि चौरेभ्यो रस्नन् । वध्याश्च शास्त्रतो वधार्हाः—तांश्च घातयन् । सहस्रश्चतदिस्यानां पौण्डरीकादीनां कतूनां फलमन्वहं राजा प्राप्नोतीति स्तुति: ॥ ३०६ ॥

योऽरक्षन्वित्तमाद्त्ते करं ग्रुल्कः च पार्थिवः ॥ प्रतिभागं च दण्डं च स सद्यो नरकं व्रजेत् ॥ ३०७॥

बिलप्रभृतीनि राजप्राह्यकरनामानि देशभेदे सूपमाणवकवत्प्रसिद्धानि । तत्र बिल-र्घान्यादेः षष्ठो भागः । करे द्रव्यादानम् । शुल्कं विणवप्राप्यभागः । भित्रभागं फलभरणिकायुपायनम् । राजैतद्गृह्णाति चौरेभ्यश्च न रचित स सद्य श्रायुःचया-त्रकं गच्छेत् । गृहीत्वा राजभागं रचा कर्तव्या नरकायुःचयभयादिति श्लोकता-त्पर्यम् ॥ ३०७॥

> त्र्यरक्षितारमत्तारं बिलवडभागद्दारियम् ॥ तमाहुः सर्वेछोकस्य समग्रमलद्दारकम् ॥ ३०८ ॥

पूर्वस्य शेषे। द्रयं निन्दार्थवादः । न रत्ति स्नत्ता । उपजीविता प्रजानां राजभागप्रह्योन । एतदेव स्पष्टयति । बिलपङ्भागहारियं तं तादृशं राजानमाहुः शिष्टाः
सर्वलाकस्य सर्वस्याः प्रजायाः सम्प्रं मलं पापं तस्य हारकं स्वोकर्तारम् । सर्वेष प्रजापापेन दृष्यत इत्यर्थः ॥ ३०८॥

> अनवेक्षितमर्यादं नास्तिकं विमछंपकम् ॥ अरक्षितारमत्तारं नृपं विद्याद्धोगतिम् ॥ ३०९ ॥

मर्यादा शास्त्रशिष्टसमाचारितक्त धर्मन्यवस्था—साऽनवेचिताऽतिकान्ता थेत। 'नास्ति परलोको नास्ति दत्तं नास्ति हुतमिति' नास्तिकः। प्रथमो रागादिना त्यक्तधर्मः, नास्ति वस्तिति विपरीताभिनिवेशः। विलुम्पति हरित धनान्यसद्दण्डैः प्रजानाम्। तत्तुल्योऽरिस्तिता। तमधार्गति विद्यान्नरकपतितमधोगतं विद्यान्नरकपतितमेवाचिरात्। पाठांतरम्—'श्रमत्यं च नृपं त्यजेत्'। श्रन्यदुक्त्वाऽन्यत्करोति यस्तं त्यजेच्तिद्विषये नासीत्।। ३०-६।।

त्रधार्मिकं त्रिभिन्यायैनि गृह्णीयात्मयत्नतः ॥ निरोधनेन बन्धेन विविधेन वधेन च ॥ ३१० ॥

श्रर्थवादैर्देढोक्टस्य निमहविधिमिदानीं प्रस्तौति । स्रधार्मिकः प्रकरणाचौरः । तं विभिनियमनप्रकारैनिगृह्णीयात्रियच्छेत् । न्याया नियामकः । निरोधनं राजदुर्गे वन्धनागारे धरणम् । वन्धस्तत्रैव रज्जुनिगडादिभिरस्त्रातन्त्र्योत्पादनम् । विविधा वधस्ताडनादारभ्य शरीरनाशनात् प्राणत्यागपर्यन्तः । निर्देशादेव त्रित्वे लब्धे विभिनिरिति वचनमन्येषामपि नियमनप्रकाराणां परिमहणार्थम् । तेन तप्ततैलसेकादयोऽपि परिगृहीता भवन्ति ॥ ३१० ॥

निग्रहेण हि पापानां साधूनां संग्रहेण च ॥ द्विजातय इवेज्याभिः पूयन्ते सततं नृपाः ॥ ३११ ॥

पापयुक्ताः पुरुषाः पापाः । तेषां निग्रहः पृत्रोक्तः । यथाशास्त्रवर्तिनः साधवः । तेषां संग्रहोऽनुप्रहे। यथाशक्तयुपकारः । तेन पूर्यते विपाप्माने। भवन्ति प्रायश्चित्तेन वेत्यर्थवादः । अथवा पापानुत्पत्तिरेव पूत्रत्वम् । त्राह्मणा इव सततिमज्याभिः नित्यैर्भद्दा-यज्ञादिभिः ॥ ३११ ॥

क्षन्तच्यं प्रभुणा नित्यं क्षिपतां कार्यिणां नृणाम् ॥ बालनृद्धातुराणां च कुर्वता हितमात्मनः ॥ ३१२ ॥ कार्यिणाऽधिप्रत्यधिज्ञातिसुहदः। कस्मिश्चिद्वण्यमाने यदि तत्पिता तन्माता वा राजानं चिपेत्कुत्सयेत् श्रभिशपेद्वा तदा चमा कार्या। वालादीनां कार्यिणामिष। एवमात्मने हितं छतं भवति। चंतव्यमित्येतिद्विधेः फल्लमेवात्महितम्॥ ३१२॥

> यः क्षिप्तो मर्षयत्याचैंस्तेन स्वर्गे महीयते ॥ यस्त्वैश्वर्यात्र क्षमते नरकं तेन गच्छति ॥ ३१३ ॥

क्रार्तिर्वण्ड्यमानतत्संबिन्धिभरिधि सिप्त आकृष्टो यनमर्थयित न कृष्यित तेन चम-योन स्वर्गे महीयते। कण्ड्वादित्वाद् यः। महत्त्वं प्राप्नोति स्वर्गे। अकोपेन ति चमा कर्तव्या। श्रकामिनो यथाकामी अत आह। यत्तु प्रभुरहमित्यभिमानेन न सहते तेन नरकं प्राप्नोति। स्नान्तं प्रहणं बालवृद्धयोरिप प्रदर्शनार्थं पूर्वशेषत्वादस्य।। ३१३।।

> राजा स्तेनेन गंतव्यो मुक्तकेशेन घीमता ॥ आचक्षाणेन तत्स्तेयमेवंकर्माऽस्मि शाधि माम् ॥ ३१४ ॥

श्रविशेषापादाने सुवर्णहारी स्तेनो द्रष्टव्यः । तस्यैव शास्त्रान्तरे गमनविधानात् । न चेदमागमनपरं विधिशास्त्रम्,दण्डविधित्वात् । उक्तं हि '' स्तेनस्यातः प्रवच्यामि विधि दण्डविनिर्णय'' इति (३०१) । श्रते।ऽनुवादो गमनस्यात्र । राजसकाशं सुवर्णचौरेण गन्तन्यम् । सुक्तकेशेन धोमता धैर्यवता । 'धावतेति' पाठान्तरम् । स्त्राचक्षाणेन कथयता पिथ तत्पातकमेवंकर्माऽस्मि—'ब्राह्मणस्य मयेथत्सुवर्णे हतमिति कुरु निमहं मे' ॥ ३१४ ॥

स्कन्धेनादाय मुश्रलं लगुडं वाऽपि खादिरम् ॥ शक्तिं चेाभयतस्तीक्ष्णामायसं दण्डमेव वा ॥ ३१५॥

वर्णानामनुक्रमेण मुशलादीनामुपदेशं मन्यन्ते । तद्युक्तम् । वाशब्देा न समर्थितः स्यात् । न च ब्राह्मणस्येदं प्रायश्चित्तमिच्छन्ति । तत्प्रायश्चित्तेषु निरूपयिष्यामः । खिर्जातिर्लगुड एव—न मुशलेनानुषक्तव्यः ॥ ३१५ ॥

शासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेनः स्तेयाद्विमुच्यते ॥ अशासित्वा तु तं राजा स्तेनस्यामोति किस्विषम् ॥ ३१६॥

शासनान्मुशलादिभिः प्रहरणात्चित्रयादिः पापान्मुच्यते । विभाक्षादुत्सर्गात् । गच्छ चान्तमिति । "ब्राह्मणस्त्पसैवेति" वधतपसी विहिते (मनु ११ । १००) । तत्र वधस्तावद्बाह्मणस्य नास्ति । तपस्तु प्रायश्चित्तम् । न च तप इच्छातो राजाभिगमनमस्ति ।

T

तस्मात्चित्रयादीनामेष विमोचः । स च धनदण्डं गृहीत्वा । यत श्राह स्रशासित्वे-त्यादि । न च विमोत्त्रणशुद्धौ सत्यां राज्ञस्तदशासनाद्दोषापपत्ति:। न च "शासनमपि विहितं मोचोऽपि विहित:—तत्र यस्मिन्पचे शासनं तदपेचं दे।पवचनम् ।" पाचिकं हि तथा कल्पनम् । न च नित्यवच्छुतस्य पात्तिकत्वं युक्तं कल्पयितुम् । तथा च सामान्येन वसिष्ठादय त्राहु:-- अधर्भेण स्वीयंन ऋच्छति राजानगुःसृजन्तं सिकिव्धिन्हं चेद् घातयेद् राजा घ्रन्धर्मेण न दुष्यति'। नायं विकल्पो युक्तः। कचिदियं हिंसा प्रतिषिद्धा ''न हिंस्याङ्कतानीति" रागादिना पुरुष।र्थतया प्राप्ता। किचिद्विहिता—क्रत्वर्थत्वेन 'यो दीचिते। यदमीषोमीयमिति'। इदं तु शासनविमोचणवचनं न नाम प्रतिषिद्धं सति विधौ। कथं न प्रतिषेधः । "न हिंस्याद्भू तानीति" सामान्यतः प्रतिषेधो विधिविशेषमन्तरेग न शक्यो बाधितुम्। श्रथोच्यते—नैवाय प्रतिषेधस्य विषयः, कर्मार्थत्वात् । कथं पुन-रन्तरेण विधिं कर्मार्थता शक्याऽवगन्तुम् । लोकत इति चेल्लौकिकी प्रवृत्तिः। कथं ति प्रतिषेधस्तत्रावतरेत् । ननु प्रधाने प्रवृत्तिर्निरूप्यताम् । यदि तावद्वैदिकी प्रवृत्तिस्ततस्तदङ्गे हिंसायामपि तत एव। एका हि प्रवृत्तिरङ्गप्रधानयो:। ग्रथ लिप्सातोऽङ्गेऽपि तत्र प्रवृत्तिः, सुतरां तर्हि हिंसेयं लैकिकी। जीविकार्थिना हि प्रजापालनाधिकार-नियमा न वैधः। तेनेयमङ्गस्थापि हिंसा श्येनतुत्यत्वात्प्रतिषेधविषयः। लै। किकमस्या नियतमङ्गत्वम् । ने। हिंसामन्तरेगा प्रजापालनमशक्यम्, निरोधादिनाऽपि शक्यत्वात् । नैष नियमः । एकरूपाऽङ्गप्रधानयोः प्रवृत्तिरिति स्यान्नामीषोमीययोरनेन विशोषः स्यात् । अतो लिप्सालचग्रेऽपि प्रधानेऽङ्गे विधिलचग्रमभ्युपेतव्यम् । न चैष हिंसाविधिलत्त्रणा शक्या ५ भ्युपगन्तुं स्वरूपस्य कार्यस्य च लैकिकत्वात्पालनस्य हिंसा-यारच। अथ विधिलचणा षोडशिमहणवद्विकारिपतुमईति शासनवचनेन प्रतिषिद्धा।

श्रन्ये तु मन्यन्ते । द्वे एते वाक्ये । शासनादिति स्तेनस्य शुद्धिरुच्यते, परेगार्धेन राज्ञस्तदशासने देाषः । तत्र यदि राजाऽशासनदेाषमात्मन्यङ्गीकृत्य मुंचेन्मुच्येतैवैनसः । एवं ब्राह्मग्रस्यापि स्वयमागतस्य वधः शुद्धिहेतुः—'लच्यं शस्त्रभृतामिति' वचनात् (मनु० ११।७३) । ''न शारीरेा ब्राह्मग्रदण्डः'' इति (गौतम सू० १२।४६) राजा यदि प्रतिषेधातिक्रमेगा इन्याद्बाह्मग्राह्मग्रः शुध्येदेव ।

स्रशासित्वा मुशलादिभिरहत्वा । स्तेनस्य यत्पापं तेन युज्यते ॥ ३१६ ॥

' अन्नादे भ्रूणहा मार्ष्टि पत्यौ भार्याऽपचारिणी ॥ गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेना राजनि किल्बिषम् ॥ ३१७॥

श्रन्तमत्तीत्यद्वादः । भ्रणहा ब्रह्महा । तद्दीयमत्रं यो भुङ्के तस्मिंस्तद्ब्रह्मह्यापापं मार्ष्टि निरस्यति रलेषयति । यथा मलिनं वस्त्रमुदके मृज्यते तन्मलं तत्र संक्रा-

मत्येवम्। धर्धवादश्चायम्। तस्य तत्पापमुत्पचते। ब्रह्मणो श्लोषः। पत्ये भर्तरि भार्यापचारिणी जारिणी —स चेत्चमते। ध्रत्रापि भर्तु रूत्पचते पापं, तस्या ध्रपैति। गुरी शिष्यश्च याज्यश्च 'शिष्यः' सूर्याभ्युदितादिभिरपराध्य गुरी चममाणे तत्पापं प्रचिपति। एवं याज्यो याजके। सोऽपि गुरुरेवेत्यते। याजकप्रहणं न कृतम्। एवं चौरे। राजनि—न चेद्राज्ञा निगृह्यते। याज्योऽपि कर्मणि प्रवृत्ते विधिमपकामित चेद्या-जकवचने नावतिष्ठते तदा त्याज्यः, न पुनस्तस्य ताडनादि शिष्यवत्कर्तव्यम्। ध्रत्नादिषु धर्वेष्वन्यत्र विधिरस्तीति न बुद्धः। ध्रतोऽर्थवादोऽयम्॥ ३१७॥

राजभिष्ट तदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ॥ निर्मत्ताः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिने। यथा ॥ ३१८ ॥

यदुक्तं पापकारियो। निमहेण कर्मकृते। रच्यन्त इति तत्स्फुटयति। भृतो विनि-पातिते। द्रण्डो येषां राजिभस्ते कृत्वा पापानि कृतपापा राजनिमहेण निर्मला निरस्तपापा भवन्ति । अपगते च पापे यदेषां स्वर्गारीहकं कर्म तेन स्वर्गे प्राप्तुवन्ति । महद्धि पापं शुद्धस्य कर्मणः फलस्य प्रतिबन्धकम् । सुकृतिना नित्यं सुकृतकर्म-कारिणः । यथा सन्तः धार्मिकास्तद्वत् । सतामधर्मो नैवोत्पद्यत एषामुत्पन्नो निमह्योन विनाशित इति प्राक्प्रध्वंसाभावयोविशेषः ।

मानवशहणात्रं प्रकरणाचौराणामेव।

दण्डशब्दस्तु शारीरनिम्रहिवषयो न हि प्रकरणमितकामित । धनदण्डो हि राजार्थः । वृत्तिर्हि सा राज्ञः । शारीरे तु दण्डे दण्ड्यमानार्थता न शक्यते निह्नोतुम् । त्वक्संस्कारो हि सा । ष्रथेय बुद्धिः—'पालनमेव हिंसामन्तरेण न निष्पाद्यते—तच राजार्थमिति कुतो मार्यमाणार्थता मारणस्य'—ग्रथ कि पालनं न पाल्यमानार्थं दृष्टमेवापह्नूयते । न हि तद्दृष्टमुपादेयं राज्ञेव स्वरचार्थं करशुल्कादिभृत्या उपाद्वीयन्ते । ग्रतः सुतरा रच्नोपयोगित्वे हिंसायां न हिंस्यमानार्थतासिद्धिः । कथं वा हिंस्यया विना न रच्नानिर्शृत्तिर्थिद तावदेवमर्थं निगृद्धान्ते पुनरकार्यमावर्तियव्यते तिन्नरोधनादिनापि शक्यते नियन्तुम् । ग्रथं तावनिगृद्दीतान्दृष्ट्या भयादन्ये न प्रवर्तियव्यन्त इति धनदण्डेनापि शक्यते दुःखियतुम् । इत्यमानेष्वपि सहस्रशः प्रवर्तन्ते । तस्मादियं हिंसा रचा सती हिस्यमानसंस्कार इति मन्तव्यम् । भत्रश्च कारणादिखेदने नियमः । इस्त्यादिविधिश्च दंड्ये व्वेवादृष्टमा-धास्रति, न राजार्थो भविष्यति ।

तस्माच्छरीरदण्डे पापान्मुक्तिने धनदण्ड इति स्थितम्।

तथाच महापातिकनां हतसर्वस्वानामप्सु प्रवेशितइण्डानां संव्यवहारपरिहारार्थमङ्कनं वस्यति । यदि च धनदण्डेन ग्रुध्येयुः पुनरङ्कनमनर्थकं स्यात् । भत्र च स्वयमागतस्य नानीतस्य विशेषा यः स्तेन एवं विशेषा भवतु । इदं तु सर्वे शारीरदण्डविषयम् ॥ ३१८ ॥

> यस्तु रज्जुं घटं कूपाद्धरेद्धिं द्याच यः प्रपाम् ॥ स दण्डं प्राप्तुयान्मार्धं तच्च तस्मिनसमाहरेत् ॥ ३१९ ॥

प्रिपवन्त्यस्यामिति प्रपा। जलाधारस्थानं उद्धृतजलनिधानं वा। माषस्य जातिने निर्दिष्टा। सा मरुजाङ्गलानूपमेदाद् द्रष्टव्या। तच्च रज्ज्वादि समाहरेद्व्यात्तिसमन् स्थाने, न राजनि॥ ३१ ६॥

> धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्ये। हरते। ऽभ्यधिकं वधः ॥ शेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥ ३२०॥

कुं भशन्दः परिमाणविशेषे वर्तते न घटमात्रे । किचिद्विंशतिप्रस्थान्कचिद्वाविंश-तिरिति देशभेदाद्वावस्था । दशभ्योऽधिकं हरतो वधविधिकक्तार्थोऽनुबंधादिना नियम्यते । शेषेषु दशसु प्राक्त एकादशगुणो दण्डः । तस्य च तद्धनमिति सर्वत्र स्तेये योज्यम् । धान्यं त्रोहियवादिसप्तदशानीति स्मर्यते ॥ ३२०॥

> तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः ॥ सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् ॥ ३२१ ॥

धरणं 'धरिमा' तुला। तेन मीयन्ते परिछिद्यन्ते तानि धरिममेयानि। घृतादीनां द्रवाणां प्रस्थादिमेयताऽस्तीति कठिनानां परिमेयता भवतीति तदर्थमाह । सुवर्ण-रजतादीनाम्। श्रादिमहणादेव रजते लब्धे पुनरुपादानाचुल्यमहणार्थात्प्रवालादीन गृह्यन्ते, न तु तास्रकोहादीनि। तेषां शतादृष्वं हरणे वधः।

किं पुनरेतच्छतं पलानामुत कर्षाणामेव कार्षापणानां वा।

केचिदातुः पत्नानामिति । न त्वत्र विशेषे हेतुरस्ति । तस्माद्यस्मिन्देशे धरिममानकात्ते यया संख्यया व्यवहारः—'शतिमदं सुवर्णस्य' कचित्तोलके कचित्पत्नेषु—युथादेशं व्यवस्था ।

उत्तमानां च वाससां कै।शेयपट्टादीनामिति। शतादभ्यधिके वधः इत्य-तुषङ्गः। अत्रापि शाटकयुगमेकमिति संख्यायते। पुष्पपटाद्युपवर्ह्यां त्वेकमेवेति।

"नतु च सुवर्णरजतादीनामित्येव सिद्धे परिमेयमहण्यमनर्थकम् । " नानर्थकम् कर्प्रागुरुकस्तूरिकादीनां महार्वाणां महणार्थम् । स्रादिशहणाद्धि तैजसानि गृह्यन्ते, निष्कादिपरिमाणव्यपदेश्यानि वा। न हि कर्पृरादीनां कर्षादिव्यपदेशोऽस्ति। यद्यपि सुवर्णवद्रजतेऽपि शतसंख्या तथापि प्रायश्चित्त- भेदवहण्डभेदोऽपि युक्तो विषमसमीकरणस्थान्याय्यत्वात्। स्रतो यावतसुवर्णगतस्य मृह्यं तावित रूप्ये गृहीते वयः। कर्पृरादीनां तु पत्नानामेव शतसंख्या।। ३२१।।

पश्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनिमध्यते ॥ . शेषे त्वेकादशगुणं मूल्याइण्डं मकल्पयेत् ॥ ३२२ ॥

सुवोधोऽयम् । सूरुयादिति । नापहृतमेव द्रव्यं देयम् । कित्रज्ञातीयं नैव प्राप्यते । स्रते रूपकैर्धान्यादिना वा विनिमेयम् ॥ ३२२ ॥

> पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां च निशेषत: ॥ मुख्यानां चैव रत्नानां हरणे वधमईति ॥ ३२३ ॥

सत्कुले जाता विद्यादिगुणयोगिनः कुलीनाः। नारीणां च विशेषता गुणक्रपसी-भाग्यसंपन्नानामित्यर्थः । चशब्दात्कुलीनानामित्येव परस्परापेचाणि नारीणां विशेषणानि । मुख्यानि उत्तमानि रत्नानि वज्रवैद्धर्यमरकतप्रभृतीनि ।

अत्रापि सुवर्षेशततुल्यानीत्यपेच्यम् । अन्यथोत्तमत्वमापेचिकमिति दण्डो न व्यवतिष्ठेत ।

वधमहित । अनुबन्धायपेचया सर्वत्र वध्यर्थो योजनीयः । अकुलीनानामविशिष्टानाममुख्यानां च 'शेषे त्वेकादशगुण' इत्येव ॥ ३२३॥

> ्महापञ्जनां हरसे शस्त्रासामीषधस्य च ॥ कालमासाद्य कार्यं च दण्डं राजा प्रकल्पयेत् ॥ ३२४॥

महापश्यवी हस्त्यश्वादयः। तेषां हर्गों कालकार्यापेचा दण्डप्रक्लितः। "नतु च सर्वत्रैव कालाद्यपेचोका। तथा च कालदेशवयःशक्तीश्चन्तयेदण्डकर्म-ग्रीति"।

सस्यम् । विज्ञाते •दण्डस्वरूपे न्यूनाधिकभावे। दुवन्धाद्यपेत्तः । यथा वधविधी ताडनमारणादिकन्पनाऽपेत्त्या । इहात्यन्तविज्ञत्त्रणो दण्डः । तथा हि विंशतिपणोऽपि खड्गः शत्रोक्द्यतश्चस्य सन्निधी यदि हियते तेन कार्यातिशयेन तेन च कालेन मारणं दण्डः । अन्यदा द्विगुण एकादशगुणो वा । तथे। षधमलभ्यत्वेन महाप्रयोजनं तदुपयोग-वेलायां हियते — लभ्यमानमपि काथाद्यपेत्रं कालातिकमणेन महदातुरस्य दुःखं जनय-तीति—तत्र महान्दण्डः । अन्यदा तु स्वल्प इति । न तत्रान्तरामन्तरेणेदशं वैषन्यं

लभ्यते । अन्यथा स एवैकः स्रोको दण्डविधी पठितव्यः स्यात् । तस्माद्वक्तव्यमिदम् । विमहकाले ऽश्वादीनां राज्यापेको दण्डः । शस्त्राणां राजे।पयोगिनां कदाचित्कमा कदा-चिन्महान्दण्डः । गोमहिष्यादीनां तु प्रजासंत्रन्धिनां न राज्ञा क्षन्तव्यम् । कार्य च यदश्वादिभिः कर्तव्यं तदप्यपेक्यम् । विमहो ऽपि यदि पर्वतादी भवति यत्र नातीवाश्वैः प्रयोजनं भवत्येव दण्डहासः ।

कालमासाद्य ज्ञात्वा निरूप्य द्रग्डं कल्पयेत्। स एवात्र भवति न नः शास्त्रम् ॥ ३२४ ॥

गोषु ब्राह्मणसंस्थासु खरिकायाश्च भेदने ॥ पश्नुनां इरणे चैव सद्यः कार्योऽर्धपादिकः ॥ ३२५ ॥

ब्राह्मण्यंस्या त्राह्मण्यित त्राह्मण्यामिकाः। तासां हर्णे । षष्टार्थे सप्तमी। पशूनां चाजैडकादीनाम्। बहुवचनं सर्वत्राविविचतम्। सद्यस्तत्वणादिवचार्थ। पादस्यार्धमर्धपादम्, तदस्यास्तीत्यर्धपादिकः। तच संभवति यदि पादार्ध छिद्यते। तेनार्धपादछेदनं कर्तव्यमिति वाक्यार्थः।

खरिका यया गोरथचेत्रादै। वाह्यते बलीवर्दः । भेदने वाह्यमानायाः प्रतोदेन पीडोत्पादने ।

'भेइनं' वाहानामुपलचाणार्थे व्याचचते पूर्वे । अवश्यं वाहयन्दुःखयति । प्रतादेन वाहने एवायं दण्ड इत्यन्ये पठन्ति ।

अन्ये तु पादस्य पश्चाद्वागं चतुर्थं खिरिकामाहुः। खरिकेति या प्रसिद्धा पत्ता-यनशीला या पालोऽन्यो वा भिन्दन्नर्धपादिकः कार्यः।

श्रन्ये त्वधिकरणसप्तमीं मत्वा गोसंस्थदध्यादीन्यध्याहरन्ति । तदयुक्तम् । श्रुतपद-संवन्धसंभवे कुतोऽध्याहारः ॥ ३२५ ॥

स्त्रकार्णसिकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च ॥
दक्षः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च ॥ ३२६ ॥
वेणुवैदलभाण्डानां छवणानां तथैव च ॥
मृण्मयानां च हरणे मृदो भस्मन एव च ॥ ३२७ ॥
मत्स्यानां पिक्षणां चैव तैलस्य च घृतस्य च ॥
मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत्पञ्चसंभवम् ॥ ३२८ ॥
अन्येषां चैवमादीनामद्यानामोदनस्य च ॥
पक्षान्नानां च सर्वेषां तन्मूल्याद्द्विगुणे। दमः ॥ ३२९ ॥

सूत्रमूर्णासणादि। लवणानि सैंधविषड्लवणादीनि। यञ्चान्यत्पशुसंभवमामि
षादि। ग्रान्येषामपूपमेदकादीनाम्। ग्रादिशब्दः प्रकारे। प्रकारः सादृश्यं तुल्यता

सदृशकार्यकरणोपयोगादिकपा। तथा च सिंपमेण्डे ज्ञुखण्डशकराकिलाटकू चिकाद्या

प्रपूपा गृद्धन्ते। पशुसंभवं राङ्कवाजिनाद्यपीच्छन्ति केचित्। ग्रादिशहणात्प्रकृतिर्विक्ठ
तिरिष्। यच्चोभयोपादानं दथ्नः चीरस्य चेति तदुदाहरणार्थम्। एवं सूत्रमृष्टिमहण्येन सूत्र
सयं वासोऽपि गृह्यते। निलकादीनां सत्यिष सूत्रम्यत्वे पशुसंभवत्व उत्तमत्वादुत्तमानां
चेत्यस्यापवादविषयः।

प्रश्रत्यन्तरे तैलशब्द स्नेहवाची, न तिलविकार एव । तेनातसीप्रियङ्गुपञ्चाङ्गुलतैला-दयोऽपि गृद्यन्ते ॥ ३२६–३२-६ ॥

> पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मवल्लीनगेषु च ॥ श्रन्येष्वपरिपूर्तेषु दण्डः स्यात्पञ्चकृष्णालः ॥ ३३०॥

नवमालिकादोनि पुरुपाणि । हरितं धान्यं चेत्रस्थं ग्रपकम् । नगा वृत्ताः । ग्रान्येष्वपरिपृतेषु । बहुवचनात्परिपवनस्य च धान्येष्वेव तुषपलालादिविमोत्तः रूपस्य संभवादुत्तरश्लोके धान्यग्रहणमेवाक्षुष्यते । गुरुमादीनां हि सत्यि पलाशे व्यामिश्रत्वे पुष्पाणां च परिपृतव्यवहारः ।

सप्तमी हरणापेचा। तत्तु पूर्वस्मादनुवर्तते।

अत्र पञ्चकृष्णला द्रण्डः। ऋष्णला नानाद्रव्यजाः। स्रत्पत्वमहत्त्वप्रयोजना-पेचाः। सुवर्णस्येति पूर्वे ॥ ३३० ॥

> परिपूर्तेषु घान्येषु शाकमूलकलेषु च ॥ निरन्वये शतं दण्डः सान्वयेऽर्घशतं दमः ॥ ३३१॥

सूलिम चुद्राचादि। निरन्वये द्रव्यहरणे। 'झन्वयो।' जुनयः, स्वामिनः प्रीत्यादिप्र-योगः—'यत्त्वदीय' तन्मदीयमेवेत्यनया बुद्ध्याऽहं प्रवृत्तः—न चेदेवं तद्गृहाणे'त्येवमा-दिवचनम् तद्यत्र न क्रियते तिद्गरन्वयम्। साहसप्रकारत्वादिधको दण्डः। झन्वयेन सह सान्वयः।

अथवा निरन्वयो येन सह कश्चिदिप संबन्धा नास्त्येकप्रामवासादिः। ततः शतं दण्ड्यः। अथवा अनारत्तं निरन्वयम्। सित तु रत्तके उभयापराधादल्पा दण्डः। खलस्थेषु धान्येष्वयं दण्डः। तत्र हि परिपूयन्ते। गृहस्थेषु त्त्वेकादशगुग्रः प्रागुक्तः (३२०)॥ ३३१॥ स्यात्साहरां त्वन्वयवत्प्रसभं कर्म यत्कृतम् ॥ निरन्वयं भवेत्स्तेयं हत्वापव्ययते च यत् ॥ ३३२ ॥

परद्रव्यापहरणं स्तेयमुच्यते । धात्वर्धप्रसिद्ध्या चास्यैव कर्ता 'स्तेनः' । इह तु विशेषेणायं व्यवहार इष्यते तदर्थोऽयं स्रोकः । न परद्रव्यादानमात्रं स्तेयम् । ऋणादाननिचेपादिष्वपि स्तेयदण्डप्रसङ्गात् । संज्ञाभेदे दण्डभेदार्थः ।

कर्म यत्कृतं परपीडाकं वस्त्रोत्पादनाग्निदाहद्रव्यापहरणादि। श्रीनदाहे यद्यपि द्रव्यापहरणं नास्ति तथापि चौर्यमेव रहसि करणादपह्नवाश्च मन्यन्ते। चौर्ये हि द्रव्यविशेषाश्रयो दण्डः। सोऽत्र न स्थात्। एवमर्थमेव स्तेयप्रकरणोत्कर्षणम्। प्रसभं कर्मिति कर्मग्रहणाद्द्रव्यापहारादन्यद्प्येवं कृतमयुक्तं साहस्रमेव। "कस्तर्द्यग्नदादाव-प्रसभं कृते दण्डः"। कंटकशुद्धौ वच्यामः (६। २५६)। श्रत एव सन्धिच्छेदेऽसस्यि द्रव्यापहरणे कण्टकशुद्धौ दण्डमामनन्ति। श्रान्यशा स्तेय एवावच्यत्॥ ३३२॥

यस्त्वेतान्युपक्तृप्तानि द्रव्याणि स्तेनयेक्षरः ॥ तं शतं दण्डयेद्राजा यश्चाग्निं चेारयेद्गृहात् ॥ ३३३ ॥

स्तानि सूत्रादीन्युपक्लप्तानि प्रसासन्नदाने।पभागादिकार्यकालानि । स्रथवा संस्कृतानि कृतसामर्थ्याधानानि । यथा तदेव सूत्रं तन्तुवायहस्ते वायनार्थं दत्तं किंचिद्वि-गुग्गीक्रियते किंचित्परिवर्त्यते—एवं दिध मन्थनमरिचशर्करादिसंस्कृतं चीरं घृतमित्यादि-संस्कारः । तत्र श्रातं दण्डः ।

श्राद्यमिति पाठे प्रथमसाहसः।

स्मिनगृहात् परिगृहीतं शालाभिहोत्रेत्यादिकम्—हेमन्ते वा शीतार्दितानां दरिद्राणामप्रणोतमप्यग्नेरुपकल्पनं पाककालः शीतादिनिवृत्त्यर्थे वा तापनकालः। स्मिनशेषेणायमग्नेद्दैण्डः खल्पस्य बहे।रुपक्लप्तस्यानुपक्लप्तस्य च।

सत्यिप सूत्रादिदण्डे ब्रादिग्रहणे नाग्नेस्तन्मूल्यादि संभवति, क्रयविक्रयञ्यवहारा-प्रसिद्धेः । यावता वेन्धनेनाग्निरपहतपरिमाण उत्पद्यते यावतीभिद्देचिणाभिस्तन्मूल्या-दृद्धिगुणो दण्डः संभवति शक्यते च व्यपदेष्टुम् । तुष्टगुत्पंत्तिश्च स्वामिनः स्थितैव । अतस्रोताग्निहरणे यावत्पुनराधाने गच्छति प्रायश्चित्तेष्टौ च तावदिग्नमते दातव्यः । अतो-ऽयमग्रेदेण्डः शालाप्रणीताग्निविषय एव स्वल्पत्वात् । त्रेतायां तु तन्मूल्याद्द्विगुण इति । तथा च "सुलभेष्विकारनिवृत्तिमकुर्वत्सु यागाङ्गद्रव्येष्वपहियमाणेषु कुशकरकाग्निहोत्र-द्रव्याण्यपहरते।ऽङ्गच्छदेः स्यात्" इति शङ्कः । अग्निषु तु हतेष्वधिकार एव निवर्तते । तत्र कथं महान् दण्डो न स्यात् ॥ ३३३ ॥ येन येन यथाङ्गेन स्तेना नृषु विचेष्ठते ॥ तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय॰पार्थिवः ॥ ३३४ ॥

भूयोभूयः प्रवृत्तस्यायं ६ण्डः । यो धनेन दिण्डते। पि न मार्गे प्रविष्ठिते तस्य त्रिचतुर्दिण्डतस्यानविष्ठिमानस्य द्रव्यजातिपरिमाणानपेजः सन्धिच्छेदाद्यनपेज्वश्चीर्यिक्रयामात्राश्रितो (क्षण्डतस्यानविष्ठमानस्य द्रव्यजातिपरिमाणानपेजः सन्धिच्छेदाद्यनपेज्वश्चीर्ये प्रवर्तते तत्तदस्य
हरिच्छन्द्यात् । यथा कश्चित्पादवलमाश्रित्यावष्टभ्य पलायते 'न मामनुगंतुं कश्चिदपि
शक्तोतीति' तस्य पादच्छेदः । अन्यः 'संधिभेदज्ञो (इं' तस्य इस्तच्छेदः । अत्यादेशाय
प्रविक्रपफलदर्शनाय । स्वावष्टंभेन साभिमानं सकोधं सावज्ञं न्यकरणं वा 'प्रत्यादेशः'—
य एवं करोति तस्य तस्याद्यमेवं कर्तेति व्याख्यापनं 'प्रत्यादेशः' ॥ ३३४ ॥

पिताऽऽचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरेाहितः ॥ नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मे न तिष्ठति ॥ ३३५ ॥

'भार्या पुत्रः स्वका ततुः' आत्मीयं शरीरं—कः पुनरात्मना दण्डः। प्रायश्चित्त-तपोधनदानादिविविचतम्। विचलिता धर्मात् स्वकात् यो यः स्वधर्मान्नानुतिष्ठति स सर्वो दण्ड्यः।। ३३५॥

> कार्षापण भवेदण्ड्यो यत्रान्यः पाकृतो जनः ॥ तत्र राजा भवेदण्ड्यः सदस्रमिति घारणा ॥ ३३६॥

प्राकृतो जनः सामान्यपुरुषो यो नातिगुग्रसंयुक्तः। तस्य यत्र यस्मन्नपराधे यावान् दण्डस्तत्सहस्रगुग्धो राज्ञः। कार्षापग्रम्रग्रस्य दण्डपरिमाग्गोपलप्तग्रार्थत्वात् दण्डस्त । तस्य चात्मानमनियम्य परो नियन्तुं न शक्यत इति युक्तं प्रत्यपराधे राज्ञो दण्डार्हत्वम्। महाधनत्वादल्पं दण्डं न विगग्रयेत्। राजाधिकृतानां मन्त्रिपुरोक्तिबादीनामनयैव कल्पनया न्यूनाधिकभावः।

धनदण्डरच ब्राह्मसोभ्योऽप्सु प्रवेशनेन वरुसाय वा। यता वच्यति 'राज्ञां दण्डधरा हि सः' (হ। २४५)।। ३३६।।

श्रष्टापाद्यं तु श्रूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम् ॥ षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशतक्षत्रियस्य च ॥ ३३७ ॥ त्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वाऽपि शतं भ ते ॥ द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्दोषगुणविद्धि सः ॥ ३३८ ॥ तद्दोषगुणविद्धि स इति हेत्वभिधानाद्विदुषां दण्डोऽयम् । यत्र खलजन एकं कार्षापणं दाप्यते तत्र विद्वान श्होऽष्टगुग्रम् । अष्टिमः आपाद्यते संबध्यते । यत्कित्विषं पापं तदेवमुच्यते । अष्टिमवाऽऽपाद्यत आह्न्यते गुण्यत इति यावत् । उभयथाऽप्यष्टगुग्रस्य वाचकोऽष्टापाद्यशब्दः । एवं तदेव द्विगुणं वैश्यस्य । स हि साचादध्ययनज्ञानयोरिषक्रतः । शृद्रस्तु कर्याचिद्वाह्यणापात्रिततत्सङ्गत्या किय-दिप ज्ञास्यति । चित्रयस्तु रच्चाधिकारदेषिण समाने विद्वत्त्वे ततोऽपि द्विगुणं दण्ड्यते । व्यक्तियस्तु रच्चाधिकारदेषिण समाने विद्वत्त्वे ततोऽपि द्विगुणं दण्ड्यते । व्यक्तियस्तु रच्यति । चतुःषष्टिशतमष्टविशं वा शतमिति । तस्य हि प्रवचनमुपदेष्ट्रत्वं वाधिकं च—यतो रच्चा ततो भवेत् । प्राकृतजनस्य तिर्थक्षप्रख्यस्य कोऽपराधः । अविद्वांसो गुग्रदेषानिमज्ञा अकार्ये प्रवर्तन्ते । विद्वानिप तथेव चेद्वर्तेत हन्त हतं जगत्, तृतीयस्य शिचितुरभावात् । तदुक्तं 'द्वौ लोकविश्रुतौ राजा व्राह्मग्रस्य बहुश्रुत' इति । रोज्ञः पूर्वेष्य दण्डाधिक्यमनेन व्राह्मग्रस्य ।

म्राधिक्यमात्राविधिश्चायं न यथाश्रुतसंख्याविधि:—ब्राह्मण्यदण्डेऽनवस्थाश्रवणादयं वायं वेति। न च विकल्पा युक्तो व्यवस्थाहेतुत्वाभावात्। तुल्यवलस्यैव विकल्पस्य परिविषयाश्रयानुपपत्तेः। को हि राजा द्विजगुणमुत्सृज्य चतुःषष्टि प्रहीष्यति। यदि परमदृष्टार्थो दण्डो विकल्प उपपद्येत—न चादृष्टार्थोऽयमित्युक्तम्। तथा च गैतिमः— (१२।१७) 'विदुषोऽतिक्रमदण्डभूयस्त्वम्'' इत्याह्। तस्मादनवस्था विधित्वं व्याहन्ति। न च गुणापेचो विकल्पो युक्तो नष्टादिश्लोकोनैव सिद्धत्वात्। स्रर्थवत्त्वाः च्चात्र विध्यवगतिः। स चाधिक्यविधा लब्धालंबन इति न यथाश्रुतपरिकल्पने विकल्पने समर्थः।। ३३७–३३८॥

वानस्पत्यं मूळफळं दार्वग्न्यर्थं तथैव च ॥ तृणं च गाभ्या ग्रासार्थमस्तेयं मनुरब्रवीत् ॥ ३३९ ॥

वनस्पतय एव वानस्पत्यं वृत्ताः । स्वाये प्रत्ययः । गुासार्थं गृह्यमाग्रमस्तेयं वंशांकुरादि । सूत्रादिगणेऽप्रासार्थं मूलफ- वाहरणे दण्ड वकः ।

स्नर्तेयवचनं प्राक्षार्थमात्रार्थम् । स्रचीखवृत्तेरि कथंचिज्ञातलैाल्यस्य स्मृत्यन्तर-दर्शनाचापरिवृतेश्च दण्डः । तथा च गैातमः (१२ । २८) ''पुष्पाधि स्ववदाददीत फलानि चापरिवृत्तानाम्' इति ।

दावंग्न्ययम्—माहिताग्नेरसंनिहिते वनस्पताबुद्वात्यग्नै। तद्धारणार्थं काष्ठमदेशं पालाशीर्वा समिधे। व्यादध्यात । अप्रचुरपलाशे च प्रामे कथं स्यादित्यादिति यदि गृह्येरत्र देशः।

तृणं च गाभ्यः। तादथ्यं चतुर्था। गोप्रहणात्प्रस्तरार्थे देष एव। ये तु प्रासार्थपदेन गवामभिसंबन्धमिच्छन्ति तेषां गोप्थ इति नोपपचते। षष्ठी हि तत्र युक्ता॥ ३३-६॥

योऽदत्तादायिना इस्ताछिप्सेत ब्राह्मणो धनम् ॥ याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः ॥ ३४० ॥

अतिदेशोऽयम् । यो त्राह्मणश्चीरानुपजीवति स चौरवदण्ड्यः । याजनाध्याप-नेनापि । अपिः क्रियान्तरसूचकः । तेन प्रतिप्रहप्रीत्याद्यापि गृह्यते । चित्रयादीना-मन्यथैव वृत्तिः वार्तादि । स्वकर्मणा चोरधनं गृह्यताम् । त्राह्मणप्रहणं तु 'मया किल धर्मेणार्जितं याजयता'इत्यिमगानिवृत्त्यर्थम् ।

श्रदत्तमादत्ते गृह्णातीयदत्तादायी चारः । लिप्सेत लब्धुमिच्छेत् । श्रगृहीतास्विप दिचणासु तत्संबन्धादेव चौरनिश्रहः ॥ ३४० ॥

> द्विजोऽध्वगः सीखद्यत्तिर्द्वाविक्षू द्वे च मूलके ॥ स्राददानः परक्षेत्राम्न दण्डं दातुमईति ॥ ३४१ ॥

द्विजयहणं शूद्रपतिषेधार्थम् । स्रध्वगा नैकयामवासी । तत्रापि स्री सावृत्तः स्रीय-पथ्योदनः । द्वाविस्तृ दण्डी । सूलके । प्रदर्शनार्थं चैतत् । परिमितहरीतकमुद्गादिश-मीधान्यानाम् । तथा च ''शमीत्रपुसयुग्यधासेषु च नाप्रतिषेध'' इति स्मृत्यन्तरम् । परसेचात्परकीयस्थानादित्यर्थः — परिवृतादपि ॥ ३४१ ॥

> श्रसंदितानां संदाता संदितानां च माक्षकः ॥ दासाश्वरथहर्ता च पाप्तः स्याचोरिकल्बिषम् ॥ ३४२ ॥

पश्चादयो विमुक्तशृङ्खलादिबन्धना मुस्तादियवभृथिष्ठेषु विजनेषु वार्यन्ते। ततश्चेनिन्नद्रायित स्वामिनि पाले वा कश्चित्सन्दानवतः कुर्यात् खलीनकवन्धादिना—नृतं
निनीषत्यसाविति शङ्कया—चौरवदण्ड्यः। यस्तु स्वामिगृहच्युतं यूथभ्रंशागतं वा रिचतुमेव वा बध्नीयात्र तस्य देषः। एवं गवादीनामिष गले दामादिसंजनने एष एव दमः।
ये च संदिताः पादस्थशृङ्खलादिना तेषां मेासकः। दासांश्च रहिस प्रोत्साद्य भक्तदासादीनपहरित 'श्रहं ते बहु ददामि किमेतं भजसे' इति। कुलीनानां हर्णे वध
कक्तः 'पुरुषाणामित्यत्र' (३२३)। श्रनेन दासानामुच्यते। यथा तत्रैव कुलीनमुक्तमेवमत्रापि प्रोत्साद्य नयनं श्रहणं न कर्तव्यम्—तत्र प्रबलादिना चौर्येण वेति। स्वश्चनर्यहर्तिति। श्रश्चानां रथानां च। महापश्चामित्यत्र (३२५) राजसंबंधिनोऽश्चाः, इमे तु

जनपदानाम् । तत्र राजेच्छया दण्डः, इह तु नियतो वधः । यद्यपि बहुवश्चोरदण्डा-स्तथापि स्मृत्यन्तरे

''बंदिमाहांस्तया वाजिकुक्तरायां च हारियाः। प्रसद्य घातिनश्चैव शूलमारोपयेन्नरान्।।'' इति । इहापि सामान्यता 'येन येने'त्युपक्रम्य' (३३४) 'तत्तद्देव हरेदिति'। ध्रन्ये त्वध-युक्तो रथ इति सामान्यं मन्यन्ते—प्रदर्शनाचाश्वगोर्थादीनाम्। तत्र केवलानामश्वानां रथस्य च दण्डश्चिन्त्यः। स्मृत्यन्तरे केवलानामश्वानां चै।रदण्डस्योक्तत्वात् रथयुक्तानामपि सिद्धः। ये तु प्रोत्साद्य नयनं 'हर्यां' मन्यन्ते तेषामश्वरथशब्देन रथकारा लच्यते—रथ-कर्तेति। तच्च सर्वशिल्प्यर्थम्। शिलिपनां हर्यो चै।रदण्डः। ध्रश्वानामपि प्रोत्साहनं वडवादर्शनेन ॥ ३४२॥

श्चनेन विधिना राजा कुर्वाणः स्तेननिग्रहम् ॥ यशोऽस्मिन्त्राप्तुयाह्वोके पेत्य चातुत्तम सुखम् ॥ ३४३ ॥

स्रनेनान्तरप्रकान्तेन मार्गेण चारिनग्रहं कुर्वाणा यशः सकलजनसाध्रवादे। स्रिक्सिल्लीके यावज्जीवम्—प्रेत्य मृतश्चानुत्तमं स्वर्गाख्यं सुख्मश्रुत इति । प्रकर-णोपसंदारे। ऽयम् ॥ ३४३॥

ऐन्द्रं स्थानमभिषेष्षुर्यशस्याक्षयमन्ययम् ॥ नोपेक्षेत क्षणमपि राजा साहसिकं नरम् ॥ ३४४ ॥

'सह।' बलं, तेन वर्तते साहसिकः । दृष्टादृष्ट्देश्वानपरिगण्य बलमात्रमाश्रित्य स्तेयिहंसासंप्रहृणादिपरपीढाकरेषु वर्तमानः प्रकाशं पुरुषः 'साहसिकः' । तदुक्तं 'स्यात्साहसमिति'' (३३२) । न स्तेयादिभ्यः पदार्थान्तरं साहसं, किन्तु प्रसद्धकार-णात् तान्येव 'साहसानि' भवन्ति । यद्प्यग्निहाहवस्त्रपाटनादि तदिप दृव्यनाशात्मक-त्वात्सिद्धमेवेति । तस्य निप्रहृत् नेषिस्ते न विलंबेत चण्यमिष्ण्येन प्राप्तुमिच्छन् । व्यवा स्वमेव राज्यपदमैन्द्रमिवेच्छन्नविचालित्वसामान्यम् । निप्राह्यनिप्रहेण हि प्रतापानुप्रहृश्यां प्रजा अनुप्रवर्तन्ते । तदुक्तं ''समुद्रमिव सिन्धव'' इति । यशोऽस्यम-व्ययं च । द्वे विशेषये हे विशेषये —स्थानमव्ययं यशोऽचयमिति । अथोभयेनापि यशो विशिष्यते —स्यो मात्रापचयः, व्ययो निरन्वयित्नशः। उभयमित तन्नास्ति । म मलिनीभवित यशो न कहाचिद्विच्छिद्यते । भूतार्थवादस्तुतिरियम् ॥ ३४४ ॥

वाग्दुष्टात्तस्कराचैव दण्डेनैव च हिंसतः ॥ साहसस्य नरः कर्ता विज्ञेयः पापकृत्तमः ॥ ३४५॥ अयमपरार्थवादे। निमह्विधिस्तुत्यर्थः। वाचा दुष्टो वाग्दुष्टस्तस्करश्चीरद्वर्ण्डः नैव—दण्डपाहृष्यकृत्। 'दण्डः' प्रहरखोपल्लच्छार्थः। त्रिभ्य एतेभ्योऽनन्तरातिकान्तेभ्यः पापकारिभ्योऽयमतिशयेन पापकृत्तमः ॥ ३४५ ॥

साइसे वर्तमानं तु या मर्पयति पार्थिवः ॥ स विनाशं त्रजत्याशु विद्वेषं चाधिगच्छति ॥ ३४६ ॥

भ्रयमप्यथेवादः । साह से स्थितं पुरुषं यो मर्षयति । प्रकृत्यथेंऽयं ग्रिच् । यो मृष्यति चमते। स विनादां प्राप्नोति द्वेष्यतां च प्रजासु प्राप्नोति द्वेष्येश्वाभिभृयते ॥३४६॥

न मित्रकारणाद्राजा विपुत्ताद्वा धनागमात् ॥ सम्रत्स्रजेत्साहसिकान्सर्वभूतभयावहान ॥ ३४७ ॥

श्रव श्राह पार्श्वस्थस्य कस्यचित्स्नेहहेतारमात्यादिना प्रार्थ्यमाना न मृष्येत्। श्रथवा स एवातिबहुधनं ददातीति नापेचेत। सर्वेषां भूतानां भयमावहन्ति साहसिकाः। श्रयमप्यर्थवादः ॥ ३४७॥

> शस्त्रं द्विजातिभिर्गाह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते ॥ द्विजातीनां च वर्णानां विष्त्ववे कालकारिते ॥ ३४८ ॥ त्रात्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च सङ्गरे ॥ स्त्रीविपाभ्युपपत्तो च घ्रन्धर्मेण न दुष्यति ॥ ३४९ ॥

"तैयावीं धारयेद्यष्टिम्" इति (४। ३६) विधानादनुसितशस्त्रप्रहणाः श्रोत्रियाः। स्वम्बाविष्टं भवति च साइसिकं बलातिशयधायि शस्त्रम् । धतः साहसिकत्वाशङ्कया शस्त्रप्रमाप्ताप्तं विधीयते। शस्त्रं द्विजातिभिग्रोह्यसिति। एतावता वाक्यं विच्छिद्यते। श्रवशिष्टं तु "व्रन्धर्मेण" इत्यनेनाभिसंबध्यत इस्रते। द्वे एते वाक्ये।

ये त्वेतेष्वेव निमित्तेषु प्रहणमिच्छन्ति नान्यदेति तेषामतिकते।पनताततायिमुखप-तितस्याशस्य का गतिः। न हि ते शस्त्रप्रहणं तस्य प्रतिपालयन्ति।

ग्रंथेवं व्याख्यायते—''धर्मो यत्रोपरुद्धात्ते'' ''विष्ठवे कालकारिते'' राजिन व्यति-कान्तेऽसंस्थायां प्रवृत्तायां शक्तं प्राह्मम् । ग्रन्यदा तु सौराज्ये ''राजैव रक्ततित''—न हि प्रसार्थ इस्तौ राजा प्रतिपुरुषमासितुं शक्तोति । भवन्ति केचिहुरात्मानो ये राजपुरु-षानिप श्रुरतमाभियुक्तान्वाधन्ते शक्षवतस्तु विभ्यतीति सार्वकालिकं शक्षधार्यां युक्तम् ।

कि पुनर्भेष्टग्रमात्रं विभीषिकाजननमात्रम् १

नेत्याह । प्रन्यमें पान दुष्यतीति । हिसापर्यन्तोऽयमुपदेशः । यत्त्वापस्तंबे-नोक्तं (१।१०।६) "न ब्राह्मणः परीचार्थमपि शक्षमाददीतेति"—असति यथा-मिहिते निमित्त स्राकर्षणस्य प्रतिषेधो न ब्रह्मणस्य । विकोशा हि परीच्यन्ते ।

धर्मस्यापराधी यदा यज्ञादीनां विनाशः कैश्चित्क्रियते । वर्णानां विद्वाने उन्यवस्थानं वर्णसंकरादि । कालकारिते राजमरणादी । तत्र स्ववनकुटुंवरचार्थ शस्त्रं प्राह्मम् । अन्ये तु परार्थमप्यस्मिन्नवसरे । तथा च गैतिमः (२१।१६) "दुर्वेतिहंसायां च विमोचने शक्तरचेदिति" ।

उक्तं यज्ञविनाशसङ्करिनवृत्त्यर्थं शस्त्रभहणम् । निमित्तान्तरमाह स्नातमनञ्च परिचाणे । परिः सर्वतोभावे शरीरभार्याधनपुत्ररत्तार्थं प्रन्थरेण न दुष्यति ।

दिस्यानां च संगराऽवरे।धः । यदि यज्ञार्धं किल्पता दिच्चियाः कैश्चिदपिहियेरं-स्तदा तिन्निमित्तं योद्धव्यम् । अन्ये त्वेवमिसंबध्नित—दिस्यानां हेतेः संगरे—यद्यु-परोधः प्रवृत्तो धर्मेऽप्रवृत्ते 'दिच्चियासंगर' इति ।

स्वीविप्राणामभ्यवपितः परिभवः। यत्र क्षियः साध्व्यो हठात्केनचिदुपगम्यन्ते हन्यन्ते वा। एवं त्राह्मणाः केनचिद्धन्यन्ते। तत्र प्रन्खङ्गादिना न दुष्यति। हिंसापतिषेधातिक्रमो न छतो भवतीत्यर्थः। असति प्रतिषेधे कामचारप्राप्तौ विध्यन्तरपर्यालोचनया गैतिमवचनमनुध्यायमानेन "दुर्वलहिंसायां विमोचने शक्तश्चेत्" (२१।१-६) इत्यवश्यं हनने प्रवर्तितव्यम्।

श्रथ प्रतिहारशङ्का भवति तदा सर्वत एवात्मानं गोपायेदित्युपेचा ॥ ३४८-३४६॥ स्रात्मपरित्राणार्थेमविचारेण योद्धन्यम् । तदनुदर्शयति

> गुरुं वा वालरृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ॥ द्याततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयंन् ॥ ३५०॥

'आततायी' उच्यते यः शरीरधनदारपुत्रनाशे सर्वप्रकारसुद्यतः। तमविचारयन् हन्यात्। गुर्वोदियहण्यमर्थवादः। एतेऽपि हन्तव्याः किसुतान्य इति। एतेषां त्वातता- यित्वेऽपि वधो नास्ति। "आचार्यं च प्रवक्तारम्' इत्यनेनापकारिणामपि वधे। निषिद्धः (४।१६२)। "गुरुमाततायिनमिति" शक्यः संबन्धः। तथा सत्याततायिवशेषणमेतत्। तते। गुर्वोदिव्यतिरिक्तस्याततायिनः प्रतिषेधः कुतः स्याद्—वाक्यान्तराभावात्। भ्रथ "नाततायिवधे दे।ष" इत्येतद्वाक्यान्तरं सामान्येनाभ्यनुद्वापकमिति—तदिष न, विधेर- अवणात्, पूर्वशेषतया चार्थवादत्वे प्रकृतवचनत्वात्।

इह भवन्तस्त्वाहु:—यद्यपि 'ब्राततायिनमि'त्येव विधिः, श्रवशिष्टोऽर्थवादः, तथापि गुर्वोदीनां वधानुज्ञानम् । यते।ऽन्यदपकारित्वमन्यदातताथित्वम् । यो ह्यन्यां कांचनपीडां करेगित न सर्वेण शरीरादिना सोऽपकारी, ततस्त्वन्य आततायी। तथा च पठ्यते—''उद्य-तासिर्विषाग्निभ्यां शापोद्यतकरस्त्रथा। आधर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चापि राजतः। भाषातिक्रमकारी च रन्ध्रान्वेषणतत्परः। एवमाद्यान्विजानीयात्सर्वानेवाततायिनः"।।

"आयान्तिमिति वचनादात्तरास्त्रो इन्तुमिधावन्दारान्वा जिहीर्षन्हन्तव्यः। कृते तु देग्षे किमन्यत्करिष्यतीत्युपेचा" इति ब्रुवते । तद्युक्तम् । यतः "प्रकाशमप्रकाशं वेति" वच्यति (३५१) । समानौ ह्येतौ करिष्यन्कृतवाश्च । तस्मादायान्तिमि यनुवादः – कर्तुमागतं कृत्वा वा गतमिति । श्राततायित्वाचासौ इन्यते । न च कृतवत श्राततायित्व-मपैति । नास्यात्मनो रचार्थ एव वध श्रात्मनश्च परित्राण इत्यनेनोक्तम् ॥ ३५० ॥

नाततायिवधे देषो इन्तुर्भवति कश्चन ॥ प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥ ३५१ ॥

न कश्चनिति। नाधर्मी न दण्डो न प्रायश्चित्तमिति। प्रकाशं जनसमन्तम् । प्रमाशां विषादिदानेन येनकेनचिदुपायेन। सन्युः क्रोधाभिमानिदेवताऽसी सन्युः मृच्छति। नात्र हन्तृहन्तव्यभावोऽस्ति। पुरुषयोर्थे भ्राततायिकोध इतरेण हन्यत इत्यर्थवादोऽयम्। यथा प्रतिमहकामः "को मह्यं ददातु नाहं प्रतिमहीता न त्वं दाता तत्व क्रुतः प्रतिमहदेषो मम" एवमत्रापि।

इह साहसिके दण्डो नाम्नातः। स दण्डपारुव्ये द्रष्टव्यः। इह त्वधिकतरः, यत उक्तं 'विज्ञेयः पापकृत्तम' इति (३४५) ॥ ३५१ ॥

> परदाराभिमर्शेषु प्रवृत्तान्नृन्महीपतिः ॥ उद्वेजनकरैर्दण्डैश्चिहयित्वा प्रवासयेत् ॥ ३५२ ॥

विवाहसंस्कृतायां श्चियां दारशब्दे। वर्तते । आत्मनोऽन्यः परः । अभिमर्शः सम्भोग आलिङ्गनादिः । आलिङ्गनं जनद्वयसमवायः, भोगजन्यायाः प्रोतेः प्रवृत्तिः प्रारंभस्तित्रवृत्त्यर्थं दूतीसंप्रेषणादिना प्रोत्साहनम् । अय च संप्रहणमभिमर्शनं प्रचत्तते । तेनायमर्थः—परभार्यागमने प्रवृत्तं पुरुषं ज्ञात्वेद्धेजनकरैत्तोच्णाप्रः शक्तिश्लादि-भिरङ्कियत्वा नासाञ्चेदादिभिविवासयेत् । सर्वत्रात्र विशेषदण्डस्योक्तत्वादस्य विषय-भावे। न सामान्यदण्डोऽयम् । कि तर्हि । पुनः पुनः प्रवृत्तौ । इदं तु युक्तम् । असभमानस्य विषयान्तरं प्रवासस्य धनदण्डस्य च कार्यभेदात्समुचयः । तथा दर्शयि-ष्यामः ॥ ३५२ ॥

तत्समुत्थे। हि लेकस्य जायते वर्णसंकरः ॥ येन मूलहरोऽधर्मः सर्वनाशोय कल्पते ॥ ३५३ ॥ समुत्यान गुरपत्तिः । ततः परदारागमनात्मं करे। वान्तरवर्गक्षे जायते । येन जातेनाधर्मी मूलस्य लोकस्य दिवः पतिता वृष्टिस्तां हरत्यधर्मः । धर्मे हि सित ''आदित्याज्ञायते वृष्टिः'' । न च संकरे सत्यपि कारीरीयागा नापि पात्रे दानमता दानयागहोमानां सस्योत्पत्तिहेतु मूतानामभावात्सर्वजगन्नाशसमर्थो भवति । तस्मात्पा-रदारिकान् 'अधर्ममूलं वर्णसंकरः स्यादिति' सस्यादिनिष्पत्तिमूलां वा वृष्टि रचन्त्र-वासयेत् ॥ ३५३ ॥

परस्य पत्न्या पुरुषः संभाषां योजयन् रहः॥ पूर्वमाक्षारितो दोषेः पाप्तुयात्पूर्वसाहसम्॥ ३५४॥

संभाषः संभाषणं—तमालापं ये जियन् कुर्वन्संप्रहणादिदेषिः तत्क्षीप्रार्थनादिभिः पूर्वभाक्षारिते। भिशस्तः—'श्रयमेनामुपजपती'त्यमुत्र दृष्टदेषः शंक्यमानदेषो वा चपतः। रहः बद्वातादी—निषद्धसंभाषण इति केचित्। कारणाद्य्यन्यपत्न्या संभाषणं कुर्वन्प्रथमसाहसं दण्डं प्रामुयादापयितव्य इत्रर्थः॥ ३५४॥

यस्त्वनाक्षारितः पूर्वमिभाषेत कारणात् ॥ न देाषं प्राप्तुयारिकंचिन्न हि तस्य व्यतिक्रमः ॥ ३५५ ॥

पूर्वस्य प्रत्युदाहरणमेतत्। स्ननाक्षारिते। ऽप्यकारणाःसंभाषयन्मिश्रयन्पूर्वदण्ड-भाक् ॥ ३५५ ॥

> परिस्तरां योऽभिवदेत्तीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा॥ नदीनां वाऽपि संभेदे स संग्रहणमाप्तुयात्॥ ३५६॥

'परस्य पत्न्येति' प्रकृते पुनः परस्त्रीग्रहणां मातृभगिनीगुरुपत्न्यादीनामप्रतिषेधा-र्थम् । न हि ताः सत्यिप परसंबन्धित्वे परस्त्रीव्यपदेश्याः ।

तीर्यमुच्यते येन मार्गेण नदीतलागादिभ्यो जलमानेतुमवतरिन्त । स हि विजनप्रायो भवति । नानुदकार्थेन तत्र संनिधीयते । सङ्केतस्थानं तादृशमत्र कित्पतायामवश्यमेव गन्तव्यमहमपि संनिधीयमानो नाशंक्यो भविष्यामीति उदकार्थी दिवा शौचाचारं वा करिष्यन्प्रतिपालयित्रिति जना मंस्यन्ते । प्रदेशान्तरे तु किमत्रायं प्रतिपालयतीति शङ्का स्यात् । अतस्तीर्थे प्रतिषेधः । अर्ग्यर्थं हि प्रामाद्विजनो देशो गुल्मवृचखतादिगहनः । चने वृचसंतती । नदीनां संभेदः समागमः । सोऽपि हि सङ्केतस्थानम् ।
संग्रहणं प्राप्नुयात् । परस्रोकामत्वं 'संग्रहणम्' । अतश्च यस्तत्र दण्डः
सोऽस्य स्यादित्युक्तं भवति । अनाचारितस्यापि सत्यपि कारणेऽयं प्रतिषेधः । यत्वा-

पस्तंबेनोक्तं ''नासंभाष्य स्त्रियमतिव्रजेदिति'' तदन्येषु संनिष्ठितेष्वेतच्छास्त्रज्ञेषु प्रकाश्ये—-'भिगिनि नमस्ते' इत्याद्यभिवादनमविलम्बमानेन कर्तव्यम् ॥ ३५६ ॥

> उपकारिक्रयाकेतिः स्पर्शो भूषणवाससाम् ॥ सह खट्वासनं चैव सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥ ३५७ ॥

या न केनचित्संबन्धेन संबन्धिनी तस्या वस्त्रमाल्यादिदानेन उपकारकरणम् । तथा भोजनपानादिना । केलिः परिहासी वक्रभणितादिना । स्पर्शे भूषणवाससास् । भूषणं हारकटकादि तदङ्गलग्नं—तदीयमेतद्वेति ज्ञात्वा विनाप्रयोजनेनान्यगृहीतमपि स्पृश्यते । एकस्यां खट्वायामसंसक्ताङ्गयोरिप सहासनम् । सर्वमेतक्तुल्यदण्डम् ॥३५०॥

स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तया ॥ परस्परस्यानुमते सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥ ३५८ ॥

स्रदेशस्पर्शस्य—यत्र विनेव तत्स्पर्शनं गमनागमनादि संसिध्यति । महाजनसंकुले न दोषः । तथा शरीरावयवोऽपि 'देशः' । तत्र हस्तस्कंधधृतभाण्डावरोपणे तत्स्पर्शे न देाषः । स्रोष्ठित्वकुकस्तनादिषु देाषः । तथा वा स्तनादिस्पर्शेनोत्पीडितो यदि तत्सहते 'मा कार्षी'रित्यादिना न प्रतिषेधति । परस्परस्यानुमते मतिपूर्वमेतस्मिन्छते दे।षे।ऽयम् । न पुनः कर्मादै। । स्वलन्तो पुरुषं कण्ठेऽवलंबते—पुरुषं। वा स्तनान्तरे स्त्रयं तद्धस्तगृही-तद्भयादानप्रवृत्तौ—शुष्के पतिष्यामीति कर्दमे पततीतिवत्ताविष न दुष्येताम् ॥ ३५८ ॥

त्रब्राह्मणः इणे पाणान्तं दण्डमहिति ॥ चतुर्णामिप वर्णानां दारा रक्ष्यतमाः सदा ॥ ३५९ ॥

उक्तं संग्रहणस्वरूपम् । दण्ड इदानीमत्रोच्यते । स्रजाह्मणः चित्रयादिः संग्रहणे कृते चतुर्णामिप वर्णानां हीने।त्तमजातिभेदमनपेचय प्राणानतं प्राणयाजने मारणे पर्यवसितं दण्डमहीत ।

क्षयं पुनर्जीक्षण्यां श्ट्रायां च संगृहीतस्य समा दण्डः।

अत्र देतुस्वरूपमर्थमाह दारा रहयतमाः सदा। सर्वस्य कस्यचिद्राज्ञा दारा धनशरीरेभ्योऽतिशयेन रच्याः। तुल्ये हि सङ्करे शूद्रस्यापि कुलनाशः। एतदुक्तं भवति। वाचनिकोऽयमर्थोऽत्र देतुर्वक्तव्यः, उक्तोऽसौ।

ग्रत्र पूर्वे व्याचख्युः—न सर्वस्मिन्संग्रह्यो प्रागुक्तदण्डोऽयम्। किं तर्हि मुख्ये स्पर्शिविशेषे जन्यप्रीतिविशेषात्मके गमने । कथं हि तीर्थादिष्वभिवदनं गमनं च सम-दण्डावुपपद्येयाताम्। तस्मादब्राह्मग्रः श्र्द्रो द्विजातिस्त्रीगमने प्राग्यच्छेदार्ही नान्यः। न हि विषमसमीकरणं न्याय्यम् । ध्रतश्च प्रागुक्तेषु संप्रहणेष्वनुवन्धाद्यपेच्या दण्डः कल्प्यः । यत्रैचं निश्चितं गमनार्थ एवायमुपकारिक्षयादिक्पक्रमस्तत्र मुख्यदण्ड एव युक्तः । न द्यत्र वैषम्यमस्ति । दृष्टं चैतदुभयत्रापीति । यचेंदमुक्तं—"यद्यत्रायं दण्डो मुख्ये संप्रहणे किं करिष्यतीति"—नैवान्यन्मुख्यसंप्रहणमस्ति । न द्यस्य लैकिकः पदार्थाऽन्वधृतो येन परदारोपकारादौ प्रयुक्त इत्येवमस्यैव । यं च भवान् मुख्यं संप्रहणं मन्यते तत्र महान्दण्डः । प्रतिषिद्धं परक्षीगमनं शास्त्रं पर्यनुयोज्यमिति चेत् उपकारादाविष प्रतिषेधं विद्धि । प्रतिषेधवद्धि प्रायश्चित्तमित् तुल्यं प्रसक्तमिति चेत्का नामयमनिष्टापितः । किन्तु प्रसक्तेत यदा संप्रहण्यश्चदेन तदुक्येत । सिक्ते हि रेतसि गमनाद्यभिधानम् । यत्र यादृशो दण्डस्तत्र तत्समानं दुःखं प्राप्तम् । ध्रते।ऽस्मिन्वपर्यये रेतःसेकिनिमत्तं प्रायश्चित्तं तक्छव्देनाभिधानात् उपकारादौ कल्प्यम् । यदि च संलापादौ स्वल्पे दण्डः स्यात्तदा प्रवर्तेरम् । ततश्च परस्रासंलापाद्दिभूतेनान्येनाभिभवता व्यादीपितमन्मधाः स्परशराक्षव्य-माणाः शरीरनिरपेचा राजनित्रहं न गण्ययेयुः । आद्यायामेव तु प्रवृत्तौ गृद्यमाणेष्व-प्रवन्धवृत्तौ रागे शक्यं निराकरणम् । तस्मात्परस्त्रोमुपजपत्तिव महादण्डो युक्तः ।

इह त्वन्तप्रहणादादिभूतेनान्येन दण्डेन भवितव्यम्। न ह्यसत्यादावन्ते। भवन्ति। प्राणोऽन्ते। यस्य प्राणान्तस्तावत्पातयिवव्यो यावत्प्राणेषु पति । तेन सर्वस्वप्रहणाङ्गच्छे-दाद्यपुक्तं भवति । एकेकस्य च दण्डत्वमन्यत्र ज्ञातं न समुदाये दंड्यते इति बहुदण्डे-व्वाम्नातेषु स महान् ये। द्विजातिस्त्रीसंप्रहणेऽत्राह्मणस्य । ध्रते। युक्तेव मारणकल्पना सर्वत्र । तत्र कुलस्त्रोभिरिनच्छन्तीभिर्भर्त्रमतीभिः संगृह्यमाणस्य प्राणापहरणं हीनजा-तीयाभिरिप ॥ ३५६॥

भिक्षुका बन्दिनश्चैव दीक्षिताः कारवस्तथा ॥ संभाषणं सह स्त्रीभिः कुर्युरविवारिताः ॥ ३६०॥

मिसुका भिचाजीविनो भिचायाचनारूपं संभाषणमवारिताः कुर्यु येदि स्वामिना न निषिद्धाः । अथवा नैते वारियतव्याः । बन्दिनः स्तावकाः । दीस्तिता यहे शृति-वचनार्थं संभाषेरन् । कारवः सूपकारादयः । एते तीर्थोदिष्विप न निवार्योः ॥३६०॥

> न संभाषां परस्त्रीभिः प्रतिषिद्धः समाचरेत् ॥ निषिद्धो भाषमाणस्तु सुवर्णः दण्डमईति ॥ ३६१॥

केचिद्भिज्ञुकादीनां निवारितानां संभाषणे दण्डोऽयमिति मन्यन्ते । तदसत् । नैव ते निवार्या इत्युक्तम् । कुतश्च भिज्ञुकाणां सुवर्णो दण्डः । तस्मात्कोऽपि प्रकाशमना-ज्ञारिते।ऽपि कथंचित्रिषिद्धः स्वामिना समाचरन्सुवर्णे दण्ड्यः ॥ ३६१ ॥ नैष चारणदारेषु विधिनीत्मेषिजीविषु ॥ सज्जयन्ति हि ते नारीर्निगृहाश्चारयन्ति च ॥ ३६२॥

यः संभाषग्राप्रतिषेध उपकारिक्रयाप्रतिषेधरच नैष चारणदारेषु स्यात्। चारणा नटगायनाद्याः प्रेचणकारिणः। तथा ग्रात्मापजीविषु वेषेण जीवत्सु ये दाराः। ग्रथवा ऽऽत्मजायैव ''ग्रधी ह वा एष ग्रात्मेति'' तां य उपजीवन्ति उपपितच्चमकाः। सज्ज-यन्ति संश्लेषयन्ति ते चारणाः परपुरुषेण। निश्रुद्धाः प्रच्छन्नम्। ग्रापणभूमी न तिष्ठन्ति। गृहवेषत्वादेव ताः प्रसिद्धवेश्याभ्यो भिद्यन्ते। चारयन्ति च ता मैथुनं प्रवर्त्यन्ति नेन्नभूविलासपरिद्धासादिभिः पुरुषानाकर्षयन्ति। तदनुद्धानं 'सञ्जनं', 'चारणं' संप्रयोग एव। ग्रथवा स्वा नारीः 'सज्जयन्ति' योजयन्ति, ग्रन्याश्च स्वक्षोभि'श्चार-यन्ति' प्रवर्तयन्ति वेश्यात्वं कुट्टनीत्वं च स्वदाराणां कारयन्तीत्वर्थः॥ ३६२॥

किंचिदेव तु दाप्यः स्यात्संभाषां ताभिराचरन् ॥ मेष्यासु चैकभक्तासु रहः मत्रजितासु च ॥ ३६३ ॥

रहे। प्रकाशं विजने देशे चारणनारीभिः संभाषां कुर्वन् किंचित्सुवर्णाद्ययन्ताल्पं सित्रश्रद्वागिकं जातिप्रतिष्ठाने ग्रपेच्य दण्ड्यः । यता न परिपूर्णं तासु वेश्यात्वम् । भर्तिभरनुज्ञाता हि ताः पत्न्यायन्ते । तत्र भर्ति विज्ञानार्थं दूतीसुखेन व्यवद्यतेव्यम् । न तु साचाचाभिरस्वतन्त्रत्वात् । प्रकाशं तु नृत्यन्तीनां गायन्तोनां वाऽभिनयतालादिनिक्षप-णावसरे कीदृशमेतदित्यादिप्रश्रद्वारं संभाषण्णमनिषद्धम् ।

मेच्या दास्यः सप्तिभिर्दासयोनिभिरुपनताः। एकं भजनते एकभक्ता एकेना-वरुद्धाः। तत्रान्योऽध्यस्ति दण्डलेशः।

"किंपुनरयं दासीशब्दः संबन्धिशब्दे। य एव यस्याः स्वामी तस्यैव दासी—उत सूपकारादिशब्दवत् कर्ममूलकः"।

इह तावदाद्या एव स्थिति:। विशेषणोपादानेऽसामर्थात्। या यस्य दासी वेश्या-वचान्यै: संसृज्यते, राजदासीव दासी वा, सा निगृह्यते। सा चेन्नावरुद्धा न देषः संप्रहृणे। श्रवरुद्धायामनेन दण्ड उक्तः। रिक्थविभागे चैतन्निपुणं वच्यामः। प्रव्र-जिताः श्ररुक्ताः शीलिमित्रादयः। ता हि कामुक इव लिङ्गप्रच्छन्नाः ॥ ३६३॥

योऽकामां द्षयेत्कन्यां स सद्यो वधमहिति ॥ सकामां द्षयंस्तुल्यो न वधं प्राप्तुयात्ररः ॥ ३६४ ॥

प्रासङ्गिकमिदम् । तुल्यः समानजातीयः । सोऽनिच्छन्तीं कुमारीं दूषये-त्कीमार्यादपच्यावयेत्क्वोपुरुषसंभोगेन—सद्यस्तस्मिन्नेवाहन्यविलंबं हन्तव्यः । सका- माया दूषणे नास्ति वधप्राप्तिः। यद्यात्र भविष्यति तद्वच्यामः। यद्यपि तुल्य इत्ये-वात्र श्रुतं वधोऽपि जात्यपेत्तायामवश्यंभाविन्यां प्रत्यासत्त्या संबध्यते ॥ ३६४ ॥

> कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टं न किंचिदपि दापयेत् ॥ जघन्यं सेवमानां तु संयतां वासयेद्गृहे ॥ ३६५ ॥

जातिधनशोलिवद्यानामन्यतमेनापि पितृकुलादुत्कृष्टं भजन्तीं प्रवर्तितमैथुनां न किचिदण्डयेत्। कन्यायाः स्वातन्त्र्याभावात्तद्रचाधिकृतानां पित्रादीनां दण्डे प्राप्ते प्रतिषेधः। ज्ञचन्यं जात्यादिभिर्द्यां सेवमानां मैथुनायोत्कलयन्तों संयतां निवृत्त-क्रीडाविद्यारां कञ्चुकिभिरिधिष्ठतां पितृगृह एव वास्येद्यावित्रवृत्ताभिलाषा संजाता। प्रथ हीनजातीये निर्वृत्तप्रोतिविशेषा तदा आऽन्त्ये।च्छ्यासात्संयतैव तिष्ठेत् ॥ ३६५॥

> उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमईति ॥ शुल्कं दद्यात्सेवमानः समामिच्छेत्पिता यदि ॥ ३६६ ॥

धकामायाः कन्याया दूषणे ब्राह्मणवर्जमिविशेषेण हीने।त्तमानां वध एव दण्ड इत्युकम् । सकामाया दूषणे त्विदमाहुः । उत्तमां रूपये।वनजात्यादिभिः । जधन्याऽ
त्यन्तिनकृष्टः । नातिसाम्येऽपि गुणैर्वेष्यः । समां तु गच्छन्सकामां स शुल्कमासुरविवाह इव पित्रे दद्यात् । न चेदिच्छति पिता तदा राह्मे दण्डं तावंतम् ।

"नतु च गान्धर्वे ऽयं विवाह 'इच्छया ऽन्योन्यसंयोग' इति । तत्र न युक्तो दण्डः ।" केनोक्तं गान्धर्वे नास्ति दण्डः । अत एव नायं सतीधर्मः, न चायं विवाहः, ध्रप्ति-संस्काराभावात् । यदिप शाक्तन्तले व्यासवचनममन्त्रकमनिक्तमिति तदुष्यंतेन काम-पोडितेनैवं छतम् । न चेच्छासंयोगमात्रं विवाहः । स्वोकरणोपायभेदादष्टौ विवाहाः, न पुनर्विवाहभेदात् । वृत्तवरणं तत्र पुनः कर्तव्यमेवमिति । ध्रथवा ऋतुदर्शनोत्तरकालं गान्धर्वः । प्रागृतोः शुल्को दण्डो वा ।

"श्रथ कन्यायाः काप्रतिपत्तिः ?" तस्मा एव देया । निवृत्ताभिलाषा चेत्काममन्यत्र प्रतिपाद्या । श्रुल्कप्रहणं चात्रापि सक्रद्रुपभोगनिष्कृत्यर्थमस्त्येव । वरश्चेत्रिवृत्ताभिलाषे। इठाद्प्राहयितव्यः ॥ ३६६ ॥

> अभिषद्य तु यः कन्यां कुर्यादर्पेण मानवः ॥ तस्याञ्च कर्त्या अंगुल्यो दण्डं चाईति षट्शतम् ॥ ३६७॥

यद्यपि सकामा कन्या पित्राहयस्तु तस्याः सन्निहितास्ताननिच्छते। भिषद्याभि-भूय दर्पेण वलेन—कः किं कर्त्तुं मे शक्तः—कन्यानुरागमात्राश्रितः कन्यां कुर्याद्वि- कुर्याद्वयोत्। भ्रतेकार्थः करोतिः। तस्याशु कर्त्याः छेत्तन्या श्रधीङ्गुलयः। षट्-शतानि वा दण्ड्यः।

श्रन्ये तु यो (कामां दूषयेदित्यस्यैव वध्यर्थस्योपसंहारे (४थम् । ताडनात्प्रभृतिमारणं यावद्वध्यर्थः । तत्रेमां निकृष्टजातीयां च दूषयन्न मार्यते (प त्वङ्गुली श्रस्य व्छियेत । ३६०॥

> सकामां दृषयंस्तुल्या नांगुळिच्छेदमाप्तुयात् ॥ द्विशतं तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिष्टत्तये ॥ ३६८ ॥

सकामामित्यनुवादः। पूर्वस्थापि सकामविषयात्। श्रभिषद्य करणो पूर्वः दण्डः, अप्रकाशं चौर्यवद्द्विशतोऽङ्गुलीच्छेदवर्जितः। अय कस्मिश्चित्पुरुषेऽनुरागवती कन्या तेन संयुज्यमाना कन्यात्विनवृत्तौ सकामा येन विक्वतीिक्रयते तस्यायं दण्डः। अथवा इस्तस्पर्शमात्रमिह दूषणम्। प्रार्थनीयायाः कन्याया इस्तस्पर्शः—मया स्पृष्टौ झात्वा नान्य एतामथेयिष्यतेऽन्यस्मिञ्चनुरागिणों मन्यमानः।। ३६८।।

कन्यैव कन्यां या कुर्यात्तस्याः स्याद्द्विशतो दमः ॥ शुल्कं च द्विगुणं दद्याच्छिफाश्चैवाप्नुयादश ॥ ३६९ ॥

बालभावाद्र्यादिद्वेषाद्वा कन्येव कान्यां नाशयेत्सा द्विशातं दाप्या । शुल्कश्च त्रिगुगः।

किंपुनः शुल्कस्य परिमाग्यम् । एषामन्यतमरूपसीन्दर्याद्यपेत्तं सीभाग्य।पेत्तं च । श्रिफा रञ्जुलताप्रहाराः ॥ ३६७ ॥

> या तु कन्यां प्रकुर्यात्स्री सा सद्यो मैाण्ड्यमईति ॥ अङ्गुल्योरेव वा छेदं खरेखोद्वहनं तथा ॥ ३७०॥

स्त्रियां कन्यानां कन्यालिङ्गं नाशयन्त्यां भी एड्य केशवपनं दण्डा ऽङ्गुलिच्छेदे। वा । खरेणोद्वहनं केशच्छेदपचे । कन्याजात्यादिभेदान्नियाह्य भेदात् त्रैवर्धिकस्त्रीणां ब्राह्म-णादिक्रमेणेमं दण्डमिच्छन्ति मुद्राश्च कल्पयन्ति । ते प्रमाणाभावादुपेचणीयाः ॥३७०॥

> भर्तारं तङ्घयेद्या तु स्त्री ज्ञातिगुणदर्षिता ॥ तां रवभिः स्नादयेद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते ॥ ३७१ ॥

'लङ्क्षनं' मर्त्तारमतिक्रम्यान्यत्र गमनम् । तचेत् छो करोति । दर्पेण—बहवे। मे ज्ञातयो बलिने। द्रविणसंपन्नाः । छोगुणो रूपसीभाग्यातिशयसंपत् । किमनेन शीलरूपेणेत्येव दर्पेषा । तां प्रविभि: खादयेचावन्मृता । संस्थानं देश: । बहवः संस्थिता यत्र जनाश्चत्वरादी ॥ ३७१ ॥

> पुमांसं दाइयेत्पापं शयने तप्त आयसे ॥ अभ्यादध्युश्च काष्टानि तत्र दहोत पापकृत् ॥ ३७२॥

योऽसी पत्न्या जारः स ग्नायसे लोहशयने तण्तेऽग्निसमे कृते दाहियतव्यः । तत्र च शयनस्थितस्य काष्टानि वध्यघातिनेऽभ्याद्ध्युक्पि चिपेयुः । यावत्काष्ठ-प्रहारैरग्निः वालाभिः शयनतापेन च मृतः ॥ ३७२॥

> संवत्सरेभिश्वस्तस्य दुष्टस्य द्विगुणा दमः ॥ व्रात्यया सह संवासे चाण्डाल्या तावदेव तु ॥ ३७३ ॥

स्त्रभिश्चस्तरतत्पापकारीत्यभिशब्दितः। यो यस्यां खियां संगृहीतः से।ऽभिशस्तो दिण्डतः। स चेत्संवत्सरं प्रतिपाल्यातीते संवत्सरे पुनस्तस्यामेव संगृह्यते तदा तस्यैकं वारमभिशस्तस्य संवत्सरे गते पुनर्दुष्टस्य द्विगुषो दण्डः।

संवत्तराभिश्चस्तस्येति समासपाठे कर्यविद्योजना।

ब्रात्यया सह संवासे तावदेव। "किं यावदेव पुनर्दुष्टस्य"। नेति त्रूम:। तत्राप्युत्त-माधममध्यमानामनेकविथा दण्डः । तत्र को इसाविद्द 'द्विगुण' इति न ज्ञायते । किं तर्हि चाण्डाल्या संवासे यावदेव तावदेव व्रात्ययेति । "सहस्रं त्वन्त्यजिस्यमिति" (३८५)। 'त्रातः' पूराः संवस्तेन चरन्तो पुंश्चलीति कथंचिद् यः कर्तब्यः। अथवा त्रातमहिति त्रात्येत्यस्तु-यकारो दण्डादिः। "काच त्रातमहीति।"याऽनेकपुरुषे।पभीग्या पुंश्चली सा हि पुरुषत्रातमहित । अथवा दिकपुरुषस्वामिका त्रामस्य दोस्यश्च 'त्रात्याः' । ये तूद्वाहहीनां ब्रात्यां मन्यन्ते-तेषां मतेन मुख्यः शब्दार्थः । भ्रयं हि ब्रात्यशब्दः स्मृतिकारैः सावित्री-पिततेषु प्रयुक्तः । न च स्त्रीयां तत्संभवः । स्रथ स्त्रीयां विवाहस्य तदापत्तिवचनादुपनयनं तद्धीनपुरुषवद्त्रात्या,-गौणसार्हि न मुख्यः । यदि नामोपनयनशब्देाऽनुपनयने विवाहे प्रयुक्तस्तथाप्युपनयनहींना त्रात्य इत्युक्तेन विवाहहीन इति प्रतीयते । यथाऽसिंहोऽयं देश इत्युक्ते न सिंह्शब्दस्य माणवको प्रयुक्तस्यापि देशस्यामाणवकात्वं प्रतीयते। श्रस्ति तत्र मुख्य इहासंभव इति चेन्नासंभवमात्रनिबन्धना गैाग्री प्रतीतिः, किं तर्हि, संबन्धमपरमपेच्य । भवेदुपनयनशब्देा विवाहे गै। या:, ब्रात्यशब्दस्तु गै। या इति को हेतु: ? गै। यात्वेऽपि विवाहाभावनिबन्धन इति दुरुपपादम् । त्रात्यजापि-काकाजातः काकः श्येनाजातः श्येन इति-त्रात्येति शङ्कपते। त्रात्यसंबन्धप्रत्यासत्त्या हि तत्र रूपातिदेशप्रतिपत्तिः। त्रात्यभार्यो तु सत्यिप संबन्धे न त्रात्यशब्देन शक्याऽभिधातुम्। सोऽयमिस्रिभसंबन्धे हि

पुंयोगादाख्यायामिति (पा० ४।१।४८) तथा भवितव्यम् । तावतश्चायं भेदविवचायां तिद्धितेनेति । तस्माद्यदि गाँगो व्रात्यशब्देश गृहीतव्यस्तज्ञाता प्रत्येया । श्रथशब्दार्थे व्रातमहतीति । विवाहभ्रष्टा तु न मुख्या न गाँगोति । न च विवाहभातः स्त्रीयां नियते। यत्कालाद्भ्रष्टा व्रात्याः स्युः । यदिष प्रागृतोर्विवाद्याः तहिष स्वयंवरस्य ऋतुमत्या विना तत्परेयाभ्यनुज्ञात एव काममामर्गां तिष्ठेद्गृहे कन्या ॥ ३७३ ॥

श्रुद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन् ॥ अगुप्तमङ्गसर्वस्वी गुप्तं सर्वेण हीयते ॥ ३७४॥

शूद्र श्राचाण्डालात्। गुप्तं वर्णं द्वेजातं द्विजातीनां श्रिय श्रावसन्मैशुनेन गच्छन् रित्ततां भर्त्रोदिभिः नियमेन दण्ड्यः। की दण्ड इति चेत्-स्रगुटतां चेद्रच्छ-त्यङ्गसर्वस्वी हीयते। श्रङ्गं च सर्वस्वं तद्वान्। केन हीयते। श्रष्ठतत्वात्ताभ्यामेन वान्यस्यानिर्देशाद्विशेषस्यानुपादानात्। श्रपराध्येवाङ्गम्। गुप्तं चेद्रच्छति सर्वेण हीयते। नैकेनाङ्गेन यावच्छरीरेगापि। हान्युद्देशेनाङ्गच्छदेनसर्वस्वहरणमरणान्युपितियाने भवन्ति। हानिरस्य कर्तव्येखर्थः। तथा च गैतिमः (१२। २-३) 'श्रार्थस्वय-भिगमने लिङ्गोद्धारः सर्वस्वहरणं च। गुप्तां चेत्'।। ३७४।।

वैश्यः सर्वस्वदण्डः स्यात्संवत्सर्निरोधतः ॥ सहस्रं क्षत्रिया दण्ड्यो मैाण्ड्यं मूत्रेण चाईति ॥ ३७५॥

वैश्यस्य सर्वस्वदण्ड इक्तः । इह तु साहचर्यात्सत्यपि द्विजातित्वे न वैश्यस्य समानजातीयागमे दण्डोऽयं किंतिर्हि ब्राह्मणचित्रययोरेव । एवं चित्रयस्य ब्राह्मणोगमने सहस्रं मीण्ड्यं च मूत्रेण । उदकस्थाने गर्दभमूत्रं प्रहीतन्यम् ।

श्रन्ये व्याचत्तते—ग्रन्यस्यानुपादानात्समानजातीय एव संवत्सरनिरोधनेन दण्डा-धिक्यम् । यदि संवत्सरमवरुद्धं करोति तते।ऽयं दण्डः ।

श्राद्यमेव तु व्याख्यानं न्याय्यम्। न च समहीनोत्तमानां कथं समदण्डत्विमिति वाच्यम्। यत उक्तं ''सर्वेषामेव वर्णानां दारा रच्यतमाः सदा'' इति ॥ ३७५॥

> ब्राह्मणीं यद्यगुप्तां तु गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ ॥ वैश्यं पश्चशतं कुर्यात्स्रत्रियं तु सहस्रिणम् ॥ ३७६ ॥

अगुप्ता व्याख्याता। भ्रष्टशीलाऽनाथा च। तद्गमने वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात्। करोतिः प्रकरणाइण्डने वर्तते। दण्डयेदित्यर्थः। पञ्च शतान्यस्येति पञ्चशतः। बहुत्रोहिर्मत्वर्थीयः। तथा कर्तव्यं यथा पञ्च शतान्यस्य भवन्ति। "कि

यदिष्यकं तत्तस्यापहर्तव्यमित्यर्थः"। नेति ब्रूमः। तथा सित यस्य पश्च वै श्रतानि धनं वा न्यूनं तस्य दण्डो न कश्चिदुक्तः स्यात्। कस्तर्हे प्रश्चेः पश्चरातं क्रुर्यादिति। दण्डाधि-काराद् दण्डं पश्चरातसंबन्धिनं क्रुर्यात्।

एवं **सहस्तिणं सन्धियमिति ।** सहस्रमस्यास्ति दण्डो, न गृहे धनम् । अङ्गस्तर्वस्वीति (३७४) व्याख्येयं—तथा कर्तव्यं यथाङ्गं सर्वस्वं च तस्य दण्डो भवति ।

चित्रयस्याधिको दण्डो रचाधिक्रतो रचिति तत्पुनः स एवापराध्यति ॥ ३७६ ॥

उभाविष तु तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह ॥ विष्छतौ शुद्रवहण्डयौ दग्धन्यौ वा कटामिना ॥ ३७७ ॥

तावेव चत्रियवैश्या गुप्रया ब्राह्मएया विष्तुती कृतमैथुनो मैथुनप्रवृत्तावेव शूद्रवहुण्ड्यो—'गुप्तं सर्वेष हीयत' इति (३७४)। दृश्ध्वयी वा कटाग्निना। वा शब्दे। वधप्रकारविकल्पे न वधविकल्पे। न हि शृहस्थागुप्ते वधादन्यो दण्ड श्राम्नातः।। ३७७।।

सहस्रं ब्राह्मणे। दण्डचो गुप्तां वित्रां वलाद्वजन् ॥ शतानि पश्च दण्ड्यः स्थादिच्छन्त्या,सह सङ्गतः ॥ ३७८ ॥

गुप्ता भ्रष्टशीलाऽपि यदि कोनचिद्रस्यते पित्रा भ्रात्रा बन्धुभिर्वा तां हठाद्ग स्छन् सहस्तं ब्राह्मणो दाप्यः। गुप्ता शीलवती चेत्प्रवासनाङ्कनेऽधिके। अथापि शीलवती वत्यपि गुप्तशब्देने। स्यक्षे—तथापि सहस्रमात्राद्वाह्मणे। सुच्यते। श्रङ्कनप्रवासने सर्वत्र सुखीक्रियेते परदाराभिमर्शे। ३७८।।

मैाण्ड्यं प्राणान्तका दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ॥ इतरेषां तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तका भवेत् ॥ ३७९ ॥

यत्र चित्रयादीनां वध उक्तस्तत्र ब्राह्मण्य मीण्ड्यम्। यथा ऽब्राह्मणः संप्रहणात्प्राणान्तं दण्डमहिति—तथा तु पुमांसं दाह्मयेदिति। प्राणानामन्तं गच्छिति प्राणानं वा करेति प्राणान्तकः। ''अन्येष्विप दृश्यते'' (पा० सू० ३।२। १०१) इति ण्वुल्। अन्ये तु प्राणान्तिक इति पाठान्तरम्। प्राणान्ते भवः प्राणान्तिकः—अध्यात्मादि-त्वाटुञ्।

इतरेषां ब्राह्मणादन्येषां चित्रयादीनां वर्णानां प्राणान्तिक एव श्रुतं मारणादि पूर्वमेव । तदनन्तरमिदमुच्यते । उच्यमानं मैाण्ड्यं तच्छेषतया सहस्रं दण्डो विधीयत

इति मन्यन्ते। अन्यथा ब्राह्मणस्य प्राणान्तदण्डाविधानात्कः प्रसङ्गो ब्राह्मणस्य येनैव-मुच्यते 'मौण्ड्यं प्राणान्तिक' इति । पुमांसं दाइयेदिति सामान्यविधानप्रसक्तमिति चेत्तत्रैव कर्तन्यं स्यात्तथा हि स्फुटं तद्विषयत्वं प्रतीयेत ॥ ३७५॥

> न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वेषापेष्वपि स्थितम् ॥ राष्ट्रादेनं वहिःकुर्यात्समग्रधनमक्षतम् ॥ ३८० ॥

सर्वपापेष्विति प्रकरणिविधा न केवलं संप्रहणे ब्राह्मणो न हन्यते यावदन्येष्व-प्यपराधेषु । श्रापशब्दे युगपत्सर्वपापकार्यपि ब्राह्मणो न जातु कदाचिद्धन्तव्यः । किं तर्हि तस्य पापकारिणः कर्त्तव्यम् । राष्ट्रादेनं विषयाद्राह्मणं बहिःकुर्यातिवीसयेत् । समग्रधनं सर्वस्वसहितम् । स्प्रह्मतमचतशरीरम् । धनमप्यस्य नापहर्तव्यम् । कथं तर्हि दण्डो ब्राह्मणस्य । केचिदाहुर्निर्वासने त्वाधीयमानं स्थमं निर्वास्य धनदण्डं प्रति-षेधति । स्रन्ये तु समग्रधनं हतसर्वस्यं कृत्वा निर्वास्यत इति मन्यन्ते ॥ ३८० ॥

> न ब्राह्मणवधाद्भूयानधर्मी विद्यते सुवि ॥ तस्माद्स्य वधं राजा मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥ ३८१ ॥

पूर्वशेषोऽयमधेवादः । न ज्ञाह्मणवधादन्या बहुतरेा उधसी दुःखफले। इस्ति । प्रन्यशब्दाध्याहारेण पश्चमी । तस्माद्धेतारस्य बाह्मणस्य राजा मारणमङ्गच्छेदं वा सन्साइपि नेच्छेत् ॥ ३८१ ॥

वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजेत् ॥ या ब्राह्मण्यामगुप्तायां ताबुभा दण्डमईतः ॥ ३८२ ॥

श्रगुप्ताया ब्राह्मण्या गमने वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात्सित्रियं सहस्रियमिति (३७६)। तत्र वैश्यस्य पञ्चशतम्। य एव परिपालयित स एव चेन्नाशयित युक्तं तस्य दण्ड-महत्त्वम् ॥३८२ ॥

> सहस्रं ब्राह्मणे। दण्डं दाप्ये। गुप्ते तु ते त्रजन् ।। शुद्राया क्षत्रियविशोः साहस्रो वै भवेदमः ॥ ३८३ ॥

गुभे चित्रयावैश्ये गच्छन्द्राह्मणः सहस्वं दण्ड्यः। प्रवासनाङ्कने स्थिते एव। शूद्राया गमने चित्रयवैश्ययोः साहस्त्री दण्डः। सहस्रमेव साहस्रम्। स्वार्थिकोऽण्। सहस्रं वा यस्मिन दण्डेऽस्ति साहस्रो दण्डोऽत्र पदार्थः। मत्वर्थीयोऽण्॥ ३८३॥

Ca

A

Ti

Box

K.T.

क्षत्रियायामगुप्तायां वैश्ये पश्चरातं दमः ॥ मूत्रेण मैाण्ड्यमृच्छेत् क्षत्रिया दण्डमेव वा ॥ ३८४ ॥

वैश्यस्य पञ्च शतानि दण्डः, अगुप्तां चेत् चित्रयां गच्छिति । चित्रियस्य स एव । यदि मीण्ड्यं मुण्डनमृचद्वेत्प्राप्नुयाद्गर्दभम्द्रोण। एव एव वैश्यागमन वभयोर्दण्डः ॥३८४॥

> त्रगुप्ते क्षात्रियावैश्ये ग्रुद्धां वा ब्राह्मणा व्रजन् ॥ शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यात्स्रहस्रं त्वन्त्यत्रस्त्रियम् ॥ ३८५ ॥

ब्राह्मणस्य चित्रयाद्यग्रास्त्रीगमन उभयोर्दण्डः। स्नान्त्यज्ञश्रण्डालश्वपचादिः।
सहस्त्रम्। तत्रायं सहस्त्रपणदण्डसंग्रहः। व्राह्मणस्य चतुर्ष्विप वर्णेषु गुप्तागमने
हस्त्रम्। श्रोत्रियदारेषु प्रवासनाङ्कते। स्नन्यत्र प्रवासनमेव। श्रोत्रियदारेषु प्रायश्चिमहत्त्वादेव कल्प्यते। स्रगुप्तागमने पञ्चशतानि प्रवासनाङ्कते। यद्यप्यगुप्ता परदाराप्रदेश्या भवति विवाहसंस्कारे स्रति—, तथापि स्वैरिणो भर्यः स्वतामतिकान्ता। स्नाह्मस्य प्राणान्ते। गुप्तागमने दण्डो बलात्। सकामागमने साहस्रो दण्डः प्रवासनाङ्कते
। गुप्तागमने 'वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात्चित्रयं सहस्रिणमिति' (३७६)॥ ३८५॥

यस्य स्तेनः पुरे नास्ति नान्यस्त्रीगा न दुष्टवाक् ॥ न साहसिकदण्डघ्नो स राजा शक्रलेकभाक् ॥ ३८६॥

> एतेषां निग्रहे। राज्ञः पश्चानां विषये स्वके ॥ साम्राज्यकुत्सजात्येषु लोके चैव यशस्करः ॥ ३८७ ॥

साम्राज्यं परप्राणियता । स्वातन्त्र्यम् । सजात्येषु । समानस्पर्धिनो राजानः सजात्यः ग्राभिप्रेताः । तेषु मूर्द्धन्यधितिष्ठति, तस्याज्ञाकराः भवन्तीत्यर्थः । लोकि च । श्रास्करः कीर्तिमुत्पादयति । उभयत्रापि निग्रह एव कर्त्ता हेतुत्वात् । जनमारकोऽयं होधन इति वदन्त्रिपि तु स्तुवन्ति ॥ ३८७॥

ऋत्विजं यस्त्यनेद्याज्या याज्यं चित्विक्त्यनेद्यदि ॥ शक्तं कर्मण्यदुं च तयार्दण्डः शं शतम् ॥ ३८८॥ यज्ञे कर्मकर ऋिवग् होते द्वात्रादिः। यद्यपि वरग्रोत्तरकालमाप्रयोगसमाप्तेस्तद्वप्र-देशस्तथाप्यत्र प्रारब्धकर्मणोरितरेतरत्यागे न विधिरयं कि तिर्हे प्राग्वरणात् । भूतपूर्वगत्या ऋिवग्व्यवहारः। यः प्रयोगान्तरे दृतः स एव शक्तः प्रयोगान्तरे ऽपि वित्वव्यः। न केवलं पूर्ववृतस्यायमत्यागः कि तिर्हे तित्पत्रादिभिरिष । तथाहि 'पूर्वो जुष्टः स्वयंवृत' इति नारदः। न चायमैकपुरुषिको नियमः। कि तिर्हे कुल्धमीऽयम्। तथा च महाभारते संवर्त्तमरुत्तीयेषु प्रपश्चितम्। तेन यत्कुलाः पित्रादिभिऋ दिवजो वृतास्त एव वरीतव्याः।

याजनकानामप्येष एव विधिः। तैरिप ते याजनीयाः। ऋतिवजं क्रतार्त्विज्यं तत्कुलीनं वाऽन्यं यो न वृश्वीत यियज्ञः, अपि त्वन्यं याजकमर्थयेत्। शक्तं कर्मिण्यं यज्ञे प्रयोगद्मसदुष्ट्रमभिशंसनाङ्गवैकल्यादिभिदेषिरयुक्तम्। एवमीदृश एवर्त्विगर्थ्यमानो यदि नाङ्गोकुर्याचाजकत्वं अदुष्टुमेभिरेव देषिरनाकान्तं याज्यं शक्तं विद्वत्तया च। तादृशे त्यागे तथाः शतं द्रखः। ऋत्विक् शतं दाप्यो याज्यं त्यजन्, याज्य ऋत्विजम्।

न केवलमयमृत्विग्याजकधर्मः, शिष्याचार्ययोरिष । तथाच गैातमः—(१२ । १२-१३) ''ग्रथायाजकावृत्विगाचार्यौ पतनीयसेवायां च ह्रेयावन्यत्र हानात्पतित'' इति । दातृसंप्रदानये।रिष प्रतिम्रहे केचिद्धर्मीममिनच्छन्ति ॥ ३८८ ॥

> न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्यागमईति ॥ त्यजन्नपतितानेतान्राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट् ॥ ३८९ ॥

माता न त्यागमहित । न व्याज्या । 'व्यागः' स्वगृहान्निष्कासनं मातृवृत्तेः स्वितायाः, उपकारस्योपिकयायामुदितायामकारणे । एवं पित्रादीनामि व्याख्येयम् । संबंधसाहचर्यातस्त्री भार्येवाभिप्रेता । प्रपतितानामेषां व्यागो नास्ति । मातुस्तु "न माता पुत्रं प्रतिपततीत्येक इति" शातातपः । भार्यायाश्चापि 'त्यागः' असंभोगो गृहकार्यनिष्वः । भक्तवस्त्रादिदानं तु न निषिध्यते । "योषित्सु पतितास्विप —वस्त्रान्नपानं देयं च वसेयुः स्वगृहान्तिके" इति पठ्यते ॥ ३८४॥

त्राश्रमेषु द्विजातीनां कार्छे विवदतां मिथ: ॥ न वित्रयान्त्रपा धर्मं चिकीर्षन्हितमात्मन: ॥ ३९०॥

वानप्रस्थादीनामरण्याश्रमवासिनामाश्रमेषु कार्यं धर्म संकटक्रपम्—ग्रयं शास्त्राधी नायमिति—इतरेतरं विवदमानानां न धर्मव्यवस्थां सहसा विव्व यात्प्रभुतया निर्णयम-न्येषामिव न कुर्यात्। कथं तर्हि ? वत्त्यमाणेन प्रकारेण। एवसात्मने हितं कृतं भवति—शास्त्रार्थत्यागां न भवतीत्यर्थः । गृहस्थानां चाश्रमित्वेऽपि यथेक एव निर्णय-प्रकारः । कार्यं धर्मसंशयात्मकविवादपदम् । ग्राग्रमग्रहणाच विशिष्टविषयता व्या-ख्यायते ॥ ३-६० ॥

> यथाईमेतानभ्यच्ये ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ॥ सान्त्वेन प्रशमय्यादै। स्वधर्मं प्रतिपादयेत् ॥ ३९१ ॥

यथा तत्कर्तव्यं तथेदानीमाह । यो याद्यां जामहित गुणानुरूपेण तं तथेवाभ्यच्ये जाह्यां मिन्त्रपुराहितादिभिः । अर्चायां साहित्यं धर्मप्रवचने वा । तदा च जाह्यणाः सत्या विश्लेयाः । तैः सह स्वधर्मं न्याय्यमर्थं बोधयेत् । सिद्धे सहत्वे सभ्येभ्य उपदेशः प्राधान्यार्थः । तान्पुरस्कुर्यात् । तथाहि । न राज्ञः कुध्यन्ति शास्त्रेण । प्रीतिस्तुतिवचनैः प्रथमं प्रशमय्य व्यपनीतकोधान्कृत्वा तते। ज्ञ्यात् ॥ ३-६१ ॥

प्रतिवेश्यानुवेश्यो च कल्याणे विंशतिद्विजे ॥ त्राहीवभाजयन्विपो दण्डमहीत माषकम् ॥ ३९२ ॥

विशन्त्यस्मिन्निति 'वेशो' निवास:—तत्प्रतिगतः 'प्रतिवेशः' गृहाभिमुखं, तत्र भवः प्रतिवेश्यः। स्राहिदीर्घपाठे स्वाधिकोऽण्। एवमनुवेश्यः पृष्ठते वसन्तुच्यते। तै। चेन्न भोजयेत्। यहि स्वगृहमानीय कल्याणे विवाहाद्युत्सवे विश्वतिमात्रा यत्र द्विज्ञा स्रन्ये भोज्यन्ते। तदा माषकं सुवर्ण दण्डं दाष्यः। हिरण्यमित्युत्तरत्र विशेषणादिद्दापि विज्ञायते। स्रहिन्यदि तै। प्रतिवेश्यानुवेश्यौ योग्यौ भवतः, न द्विपन्तौ नात्यन्तिनर्गुणौ ॥ ३-६२ ॥

श्रोत्रियः श्रोत्रियं साधुं भूतिकृत्येष्वभाजयन् ॥ तदन्नं द्विगुणं दाप्या हैरण्यं चैव माषकम् ॥ ३९३ ॥

ग्रातिवेश्यार्थोऽयमारंभः । सब्रह्मचारिणामयं नियमः । ग्रोजियसादृशमेव ग्रोजियं गुणवन्तं भूतिकृत्येषु । भूतिविभवस्तिनिमचेषु कार्येषु—विभवे धनसंपत्तौ सत्यां यानि क्रियन्ते गोष्ठोभोजनादोनि । ग्रथवा भूतिमहणं कृत्यविशेषणम् । भूतिमन्ति यानि कृत्यानि प्राचुर्येण प्रभूततया विवाहादीनि क्रियन्ते—यत्र विंशतेरिधक-नरा भोज्यन्ते । तादृशेष्ट्सवेषु अभोजयंस्तद्र्थमत्रं यावत् भूतिकृत्येषु भोक्तव्यं तावद्द्वि-गुणां तस्मै दापयेत् । राज्ञे वा दातव्यं हैरणयं माषकम् ॥ ३६३ ॥

> त्र्रन्थेा जडः∙पीठसर्पी सप्तत्या स्थविरश्च यः ॥ श्रोत्रियेषूपकुर्वश्च न दाप्याः केनचित्करम् ॥ ३९४ ॥

सप्तत्या स्थितरः। प्रकृत्या विरूप इतिवत्तृतीया। सप्ततिर्वर्षािण यस्य जातस्य स एवमुच्यते। ग्रोचियेषु वेदाध्यायिष्**पकुर्वन्पाद्**शुश्रूषादिना कारुकर्मणा वा। एते न केनिचत् शिल्पिना मासिमासीसादि (मनु ७।१३८) दाप्याः। चीयाकोशोनािप न दाप्या इति केनिचद्प्रहणम् ॥ ३-६४॥

श्रोत्रियं व्याधितात्तो च बालदृद्धाविकंचनम् ॥ महाकुलोनमार्थः च राजा संपूजयेत्सदा ॥ ३९५॥

संपूजनमनुप्रहः। अनेकार्थत्वाद्धातूनाम्। न हि बालादीनामन्या पूजोपपद्यते। श्रोत्रियोऽत्र ब्राह्मण एवेति स्मरन्ति। स्मार्तः प्रियवियोगादिना। स्मितंचने। दुर्गतः। सहाकुलीनः। ख्यातिधनविद्याशीर्थादिगुणो कुले जातो 'महाकुलीनः'। स्मार्य अस्जुप्रकृतिरवकः। एतेषां दानमानादिभिरनुप्रहः कर्तव्यः।

केचिदिकिंचनं महाकुलोनविशेषगं व्याचचते ॥ ३ ६५॥

शाल्मलीफलके श्रक्ष्णे नेनिज्यान्नेजकः शनैः ॥ न च वासांसि वासाभिनि र्हरेन च वासयेत् ॥ ३९६॥

शालमली नाम वृत्तसिकारे फलके। स हि प्रकृत्यैव रलच्णो भवति। न च वाससोऽिष पातैरवयवा श्रस्य च्यवन्ते। ते हि च्युता वासः पाटयेयुः। न चायं जाति- नियमोऽदृष्टाय। तेनान्यदिष यत्काष्टमेवंस्वभावं तत्फलके न दोषः। श्लक्ष्णोऽपरुषे च। वासांस्यन्यदीयान्यन्यदीयैविशाभिन निर्हरेत्। वद्ध्वोपरिवेष्ट्य तीर्थे. प्रचालियतुं न नयेत्। बन्धनाद्वाससां विनाशो माऽभृत्। श्रधिकं हि तानि पीडितानि भवन्ति। न च वासयेत्। श्रन्यदीयानि वासांस्यन्यस्मै न प्रयच्छेत्। मूल्येन वसनार्थे न दद्यात्। एतिद्व 'वासनं'—वस्तेऽपरः, तं रजको वासयित। श्रश्रुतत्वाहण्डस्य प्रकृतन्माषकयोजना कर्तव्या॥ ३-६६॥

तन्तुवायो दशपलं दद्यादेकपलाधिकम् ॥ श्रतोऽन्यथा वर्तमानो दाप्यो द्वादशकः दमम् ॥ ३९७॥

तन्त्न्वयति तन्तुवायः कुविन्दः। शाटकादेः पटस्य कर्ता। स सूत्रपलानि दश गृहोत्वा शाटकं वयन एकपलाधिकं वस्तं दद्यात्। अनया बुद्धरा सर्वे दद्यात्। स्थूल-सूत्त्मादिवाससां रोमवतां च कल्पना कर्तव्या। अन्यया द्वादशपणा दण्डः। बुद्धरदानेऽयं दण्डः। मूलच्छेदे तु गणोक्तः। एवं विंशतिपलं यदि न इदाति बृद्धिं द्विगुणो दण्डः। एवं कल्पना कार्या—त्रिगुणश्चतुर्गुण इत्यादि। अन्ये तु दण्डं राजभागमित्याहुः॥ ३-६७॥ ग्रुरुकस्थानेषु क्वश्वलाः सर्वपण्यविचक्षणाः ॥ कुर्युरर्घं यथापण्यं ततो विंशं तृपो हरेत् ॥ ३९८ ॥

येषु प्रदेशेषु शुल्कमादीयते तानि शुल्कस्थानानि राजभिर्वणिग्मः स्वप्रतिदेशनियतानि कल्पितानि । तेषु स्थानेषु ये कुशलाः शै।ल्किकाः—ये धूर्तेन शक्यन्ते वंचियतुं—
तथा सर्वेषां पण्यानामागमक्रयिवक्रयच्चययसारासारादिविधिज्ञा विचक्षणाः । ते
भाण्डस्यागतस्य देशान्तरात्रीयमानस्य वाऽर्घ कुर्युः । तता विश्वतिभागं राजा
गृह्णीयात् । "किंपुनर्धकरणेन । एतावदेव वक्तव्यं पण्यानां विश्वतिभागमिति" । सत्यम् ।
यदा स्वह्मपेण द्रव्यं राजा गृह्णाति । स्वह्मपकान्युपयुज्यन्ते साटकादीनि—तत्र विश्वतिभागः न पाटनमन्तरेणोपपद्यत इत्येवमर्थमर्थकरणम् । अविक्रयाणामात्मोपयोगिनां
नास्ति शुल्क इति ज्ञापितुं यथापगयम् । एवं कालानुहृद्येण । न सर्वपण्यं सर्वदा
विक्रियत एकह्मपेणार्थेण । अतो देशकालापेचया पण्यानामर्थव्यवस्था, न नियताऽर्घ
इति ॥ ३६८ ॥

राज्ञः प्रख्यातभाण्डानि प्रतिषिद्धानि यानि च ॥ तानि निर्हरतो लोभात्सर्वहारं हरेन्द्यपः ॥ ३९९ ॥

राज्ञः संबन्धितया प्रख्यातानि यानि भागडानि राजोपयोगितया—यथा हस्तिनः, काश्मीरेषु कुंकुमम्, प्राच्येषु पट्टोणांदीनि, प्रतीच्येष्वश्वाः, दाचिणात्येषु मणि-मुक्तादीनि । यद्यस्य राज्ञो विषये सुल्भमन्यत्र दुर्लभं तत्र तस्य 'प्रख्यापनं' भवति । तेन हि राजान इतरेतरं संदधते । प्रतिषिद्धानि यानि राज्ञा मदीयादेशान्नैतदन्यत्र नेयम् अत्रैव वा विक्रेयं यथा दुर्भित्ते धान्यमित्येवमादोनि । लेशमान्निहरते। देशान्तरं नयते विक्रीणानस्य वा सर्वहारं हरेत्सर्वहरणं 'सर्वहारः' । अयं धनलोभात्रयते। दण्डः । राजान्तरे।पायनार्थे त्वधिकतरः शारीरोऽपि दुर्गावरोधादिः ॥ ३६६ ॥

> ग्रुल्कस्थानं परिहरन्नकाले क्रयविक्रयी ॥ मिथ्यावादी च संख्याने दाप्योऽष्टगुणमत्ययम् ॥ ४०० ॥

क्रयविक्रयी वाणिजक उच्यते । शुल्कस्थानं परिहरन्नुत्पथेन गच्छन् । स्रकाले वा रात्री शुल्काध्यत्तेषु गतेषु । संख्याने मिष्यावादी न्यूनं कथयति गणनायाम् । उपलच्यां चैतत्संख्यानम् । तेन प्रच्छादनेऽत्येष एव विधिः । दाण्या-ऽष्टगुणमत्ययं दण्डः । यावदपह्नुते तावदष्टगुणम्, यावान्वा तस्यापह्नुतस्योचितः शुल्कस्तमष्टगुणं दाप्यः । श्राद्यमेव युक्तम् । 'श्रत्यय'शब्दो हि तत्र समंजसः तद्धेतुत्वाद्व्ये ।

ग्रन्ये त्वकाले क्रयविक्रयी इति संबन्धं कुर्वन्ति । श्रकात्तरचागृहोते शुल्के रहिस वा प्रतिषेधोऽयम् ॥ ४००॥

त्रागमं निर्गमं स्थानं तथा दृद्धिक्षयात्रुभा ॥ विचार्य सर्वपण्यानां कारयेत्क्रयविक्रयौ ॥ ४०१॥

श्रापणभूमी ये विक्रेतारस्ते न स्वेच्छया मृत्यं कर्तुं लभेरत्रापि राजा क्रोणीयात् स्वरुचिकृतेन मृत्येन। कयं तर्हि। इदिमदं निरूप्यम्। श्रागमम् — कि प्रत्यागच्छिति देशान्तरादुत न, तथेयता दूरादागच्छिति। एवं निर्गमस्थाने। कि संप्रत्येव विक्रियत उत तिष्ठति। संप्रति निष्कामता द्रव्यस्य स्वत्पे।ऽपि लाभा मद्दाफलस्तदुत्थितेन मृत्येन द्रव्यान्तराविषयेण कयविक्रयेण पुनर्लाभः। स्थानात् वृद्धिस्यो। कियत्यस्य वृद्धिस्तिष्ठति कीदृशो वा चयः—इत्येतत्सर्वं परीच्य स्वदेशे क्रयविक्रयो कारयेत्। यथा न विण्जां पोडा भवति नापि केतृणां तथाऽर्थे व्यवस्थापयेत्।। ४०१।।

पश्चरात्रे पश्चरात्रे पक्षे पक्षेऽथवा गते ॥ कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्पसंस्थापनं नृपः ॥ ४०२ ॥

श्रागमनिर्गमनादेर्द्रव्यस्यानित्यत्वादुपचयापचयावर्घस्यानेकरूपौ । तते। दर्धसंस्थापनं पञ्चराचे पञ्चराचे प्रत्यचीकार्यं, न सकृत्कृतं मन्तव्यं, नापि विणाजो विश्वसित-व्याः । कितर्त्ति स्वयं प्रतिजागरणीयम् । यद्द्रव्यं चिरेण निष्कामित तत्र पक्षे दर्धगवे-पणमन्यत्र पाञ्चरात्रिकम् ॥ ४०२ ॥

तुला मानं प्रतीमानं सर्वं च स्यात्सुलिक्षातम् ॥ षट्सु षट्सु च मासेषु पुनरेव परीक्षायेत् ॥ ४०३ ॥

तुला प्रसिद्धा । मानं प्रस्थो द्रोण इत्यादि । प्रतीमानं सुवर्णादीनां परिच्छेदार्थं यत्क्रियते । सर्वताभागे तत्सुलिस्तं राजचिह्न रिङ्कतं कार्यम् । स्वयं प्रत्यचेण परिच्छिद्य स्वसुद्रया । परीक्षयेत् षट्सु षट्सु मासेषु पुनः परीचां कारयेदाप्तैरिधकारिभिर्यथा न विचालयन्ति केचित् ॥ ४०३॥

पर्णं यानं तरे दाप्यं पैारुषोऽर्घपर्णं तरे ॥ पादे पशुरच योषिच पदार्घं रिक्तकः प्रमान् ॥ ४०४ ॥

नदीतीरे यानं गन्त्री शकटादितरेण पणं दाण्यम् । भाण्डपूर्णानामुत्तरत्रोपदेशा-द्रिक्तभाण्डानां यानानां यानद्रन्यानयनार्थमुत्तार्यमाणानामयं राजभागः । पौरुषवाद्यो भारा द्रन्यानयनार्थमानीयमानाऽर्घपणं दाप्यः । पशुर्गोमहिष्यादिः पादम् । स्त्री च । रिक्तका न किंचित्। यो गृहोतवान्भारं स पुमान्पादार्धं दाप्यः। रिक्तस्य पुंसो नदो-लङ्घनसामर्थ्यसंभावनया लाघवादल्पमादानम् । की श्रशक्तत्वात्स्वयं तर्गो बहु दाप्यते। तरे तरनिमिक्तम् ॥ ४०४॥

> भाण्डयूर्णानि यानानि तार्यं दाप्यानि सारतः ॥ रिक्तभाण्डानि यत्किंचित्युमांसश्चापरिच्छदाः ॥ ४०५ ॥

भाग छं द्रव्यं वस्त्रवीह्यादि—तेन पूर्णानि यानानि सारतस्तार्यं तारार्थ दाप्यानि। यदि महार्घ वस्त्रादि तत्र बह्वारोषितं तदा बहु दाप्यानि, स्रथ त्रोह्यादिना नातिभारेण तदाल्पम्। एवं नद्याः सुतरदुस्तरत्वेन कल्पना कर्तव्या। रिक्तभाग छानि यानानि यत्किंचित्—पणपादानि। भाण छशब्दोऽत्र धनवचनः। ये चापरिच इदाः ते न पादार्धमपि तु यत्किंचित्ततोऽधिकं न्यूनं वा। स्रत्र न शक्यो नियमोऽतः कल्पनैव शास्त्रार्थः ॥ ४०५॥

दीर्घाध्विन यथादेशं यथाकाछं तरे। भवेत् ॥ नदीतीरेषु तद्विद्यात्समुद्रे नास्ति लक्षणम् ॥ ४०६ ॥

पारावारोत्ताराग्ये पूर्वं दानम् । अयं नावा प्राप्तान्तरगमने । दीर्घाध्विन योजनादिपरिमाग्येन गन्तव्ये । यथादेशं—यस्मिन्देशे यत्तरिदानं नाविकैः स्थापितं तदेव ।
यथाकालं—कालो वर्षादिबहूदकस्तत्रान्यन्मूल्यम् । स्वल्पोदकायां सरिति विरेण्
प्रामप्राप्तौ नाविकानामधिकतरायासवतामधिकमूल्यम् । तरमूल्ये कारग्ये कार्यशब्दस्तरा
भवेदिति । यावद्यावद्दोघों देशस्तावत्तावत्तरपाग्ये वर्धते । एतच नदीतीरेषु
विद्यात् । समुद्रे सागरे नास्ति तरलक्षणम् । न शक्यते अचियतुं कित योजनानि नौर्व्यूद्धा येन तदनुसारेण मूल्यं कल्प्ये । नदनदीषु शक्यते ज्ञातुमयं पन्था योजनन्मात्रो द्वियोजन इति । तत्र हि तत्र प्रामाः परिमाणचिद्धम् । तत्रैकयोजनेऽध्विन यन्मूल्यं द्विगुणं तद्द्वियोजने । समुद्रे त बहुवाद्या नौः, न च सुष्टु शक्यते योजनादिपरिच्छेदः कर्तुम् । अत एवोक्तं समुद्रे नास्ति लक्षणिमिति ॥ ४०६ ॥

गर्भिणी तु द्विमासादिस्तथा प्रवनितो म्रनिः ॥ ब्राह्मणा तिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तारिकं तरे॥ ४०७॥

द्वाभ्यां मासाभ्यामृतुदर्शनस्य व्यक्तगर्भा श्री भवति तस्या स्रतुप्राह्यत्वात्तरपणे। न प्राह्यः । स्वितितश्चतुर्थाश्रमी । सुनिस्तापसः । ब्राह्मणा लिङ्गिने। ब्रह्मचारिणः । ब्राह्मणप्रहणं विशेषणम् । तेन बाह्मप्रव्रज्यालिङ्गधारिणां नैष विधिः । तरप्रयोजनं तारिकं पणादि तरनिमित्तं न दाप्याः। वृत्तानुरोधात् तारिकर्मिति सिद्धे तरमहणम् ॥ ४०७॥

यन्नावि किंचिद्दाशानां विशीये तापराधतः ॥ तद्दाशैरेव दातच्यां समागम्य स्वतेांऽश्रतः ॥ ४०८ ॥

नाव्यारोपितभाण्डं तरिषाकायां यदि दाशानां नाविकानामपराधादावर्तमानजलेन प्रदेशेन नयतां वा तत्थानं ज्ञात्वा दृढबन्धेन जलप्रवेशमञ्जर्वतां वृद्यादिनहनीभिरयो-मयोभिश्चर्मबन्धैः सूत्रबन्धैर्वा शिथिलीकृतवतां—यदि भाण्डं विश्वीर्थेत विनश्येत तदा तैरेव दातव्यं स्वतांऽशतः स्वभागाद्भाण्डस्वाभिने। समागस्य यावन्ते। नाव्याकृढा दाशाः ॥ ४०८॥

एष नैायायिनामुक्तो व्यवहारस्य निर्णयः। दाशापराधतस्ताये दैविके नास्ति निम्रहः॥ ४०९ ॥

नौभिर्यान्ति तच्छीला नैयायिनस्तेषामेष विधिकको यथा दाशापराधाद्यद्-भ्रष्टमुदके तद्द्युः । देविके दोष उत्पाते वातादिना नौभङ्गे नास्ति नाविकानां द्रव्यनाशे निग्रहः ।

एष स्थले भाण्डवाहकानां भारिकाणां वा न्यायः। यद्यप्रमादेन प्रक्रामित भारिका गृहीतदण्डावलंबने। दृढबन्धोपरिभागे। इकस्माद् बृष्ट्या पथि कर्दमीकृते पतितस्य भाण्डं नश्येत्र भारिकस्य देशवः स्थात् ॥ ४०-६॥

वाणिज्यं कारयेद्वैश्यं कुसीदं कुषिमेव च ॥ पश्चनां रक्षणं चैव दास्यं शुद्रं द्विजन्मनाम् ॥ ४१० ॥

इह केचिद्वराचचते—अनिच्छन्ताविष वैश्यशूद्रौ बलादेव तानि कर्माणि कारियतव्यौ यत एतयोः स्वधर्मोऽयम् । सत्यिष दृष्टार्थत्वेऽदृष्टार्थता विद्यते नियमविधित्वात् । एवं च सति ब्राह्मणोऽषि हठात्प्रतियाद्वयितव्य इत्यापति । पच एव देषत्वेनायमुक्त इति चेदत्राप्येष एव पचः ।

तदयुक्तम् । सत्यां धनार्थितायां शास्त्रता नियमः । न तु विधिनिबन्धनैव प्रवृत्तिः। यत्र स्वयं प्रयोजकमस्ति तत्र न विधेः प्रयोक्तृत्वम् । नियमाराे तु विधेर्व्यापारः । स चेद्दशो नियमः । वेश्यमेव कारयेद्वाणिज्यम् — अन्यं कुर्वाणमसत्यामापदि दण्डयेत् । एवं ब्राह्मणमेव प्रतियहम् । तथा च प्रतियहसमर्थोऽपि संतोषपरश्च स्थादित्यापद्यते । यदिप श्रूयते—'म्रिनच्छते।पीति' (४१२) से। प्र्येवादः । श्रूद्रमेव दास्यमित्येवं सर्वत्र नियमरूपता द्रष्टव्या ॥ ४१० ॥

क्षत्रियं चैव वैश्यं च ब्राह्मणो द्वत्तिकशितौ ॥ विभृयादानृशंस्येन स्वानि कर्माणि कारयेत् ॥ ४११ ॥

वृत्त्या किशती ब्राह्मणी विभृयाद्गक्तदानादिना चित्रयवैश्ययोर्भरणं कुर्यात । ब्राह्मण्यस्य यानि स्वानि समिस्वानुश्रांस्येनानुकम्पया स्वानि कर्माणि कारयेत् । ब्राह्मण्यय यानि स्वानि समिस्वशोदकुंभाहरणादीनि । अथवा चित्रयवैश्ययोर्यानि स्वानि । चित्रयो प्रामरचादौ ।
नियोक्तव्यो वैश्यः स्वकृषिपशुपाल्यादौ । महाधनो यो ब्राह्मणो महापरिच्छदश्च सामर्थ्यात्तस्यैष विधिः । स्वानि कर्माणीति वचनात् दास्यं न कारयितव्यौ गहितोच्छिष्टमार्जनादि ॥ ४११ ॥

दास्यं तु कारयँछोभाद्बाह्मणः संस्कृतान्द्विजान् ॥ अनिच्छतः प्राभवत्याद्वाज्ञा दण्ड्यः ज्ञतानि षट् ॥ ४१२ ॥

संस्कृता उपनीताः। यद्यपि द्विजप्रहणादेवैतल्लभ्यते तथापि जैवर्णिकजात्युपलचणार्थं न विज्ञायीति । यो ब्राह्मणः समानजातीयान्दास्यं पादधावने। च्छिष्टावकरणसंमार्जना-दिरूपमिनच्छतः । प्रभवते वाचः प्राभवत्यं प्रभुत्वम् । शक्त्यतिशययोगते बलादिना यः कारयति स षट्शतानि दग्ड्यः । लोभादेतद्, द्वेषादिभिस्त्वधिको दण्ड्यः । शत्रन्तस्य भवतेर्भावप्रत्यये प्राभवत्यदिति रूपम् । प्रभुत्वेनेति वचनाद्गुरोर्न देषः । प्रभिनच्छत इति वचनादिच्छतामस्यो दण्डः ॥ ४१२ ॥

शुद्रं तु कारयेदास्यं क्रीतमक्रीतमेव वा॥ दास्यायैव हि सृष्टोऽसा ब्राह्मणस्य स्वयंभ्रवा॥ ४१३॥

क्रीतसक्रीतं भक्ताद्युपनतम् । वस्यमाग्रस्य विधेरनुवादाऽयम् । दास्यायैवेत्यर्थ-वादः ॥ ४१३ ॥

> न स्वामिना निस्रष्टोऽपि शुद्रो दास्याद्विम्रुच्यते ॥ निसर्गजं हि तत्तस्य कस्तस्मात्तदपेाहति ॥ ४१४ ॥

यमाश्रितः सप्तिभिद्यानिभिस्तेन निमृष्टीऽपि तन्युक्तोऽपि । न स्वामिना निमृष्टीऽपि दास्याद् विमुच्यते। किंतु निसर्गजं सहजं जातिसहभावि कः तस्मा-च्छूद्राद् तत् दास्य भिषाहत्यपनयति । यथा श्रूजातिने तस्यापनेतुं शक्यैवं दास्य-मिष । अर्थवादे।ऽयम् । यते। वक्त्यति निमित्तविशेषे श्रूहस्य दास्यान्मोक्तम् ॥ ४१४ ॥

ध्वजाहृता भक्तदासा गृहजः क्रीतद्त्रिमा ॥ पैत्रिका दण्डदासश्च सप्तेते दासयानयः ॥ ४१५ ॥

ध्वज्यहणं वाहने।पलसणार्थम् । ध्वजिनी सेने।च्यते । तत स्माहृतः । संमामे जितः सन्दासीकृतः । "किंपुनिरदं चित्रयस्य वचनम्—युद्धे जितः चित्रयो दासीभवति ।" नेति त्रूमः । शूद्रस्यैव प्रकृतत्वात् । "दास्यायैव हि सृष्टोऽसै।" इति । स्वामिनं जित्वा तदोये। दास स्माहृतः । स्माहर्तुद्दिस्यं प्रतिपद्यते । "नतु शूद्रस्याविशेषेणैव दास्यमुक्तं 'निसर्गजं तत्तस्य' इति" ।

नैवम्। तथा सत्यव्यवस्था स्यात्—कस्यासी दास इति न विज्ञायेत । सर्वे हि त्रैवर्शिकास्तस्य दास्याः। स्वधर्ममनुवृत्तस्य चानियमोऽविधित्वात् ।

श्रन्ये तु'सर्वे चोत्तरे।त्तरं परिचरेयुरिति चत्रियादीनामिप दास्यमितः'(गौतम १०६६)। तदसत्। श्रन्यद् 'दास्यम्'श्रन्या 'परिचर्या'। निकृष्टकर्मकारित्वमध्यक्षातस्य 'दास्यम्', सर्वस्य प्रेषितस्याप्रतिबन्धः। 'परिचर्या' तु शरीरसंवाहनमर्थदारादिरचाधिकारः। नारदेन चैतत्प्रपिचतम्।

भक्तलाभार्थं दास्यं प्रतिपन्नो भक्तदासः ।
गृहे जातो गृहजः । दास्यामुत्पन्नो गर्भदासः ।
क्रीते । मूल्येन स्वामिनः सकाशात् ।
दिन मः प्रोत्याऽदृष्टार्थं वा दत्तः ।
क्रमागतः पैनिकः ।
"श्रथ गृहजस्यास्य च को विशेषः" ।
गृहजस्तदीयायामेव दास्यां जात इतरस्तु क्रमागतः ।

दग्डदासे। राज्ञे दण्डं दातुमशक्ता दासीक्रियते। "कर्मणाऽपि समं कुर्यात्" इत्यन्यवर्णस्यापि दास्यमिच्छन्ति। तदयुक्तम्। अन्यदास्यमन्यच तत्कर्मकारित्वम्। न चायं दण्डो येनान्तर्भवेत्। न च दासयोनिपुरुषधारणमुक्तं, केवलं कर्मणापीति। तथा दासकर्माऽप्यस्ति।

"नतु च धर्मोपनते। प्रित् दास इध्यते। तत्र कथं सप्त दासयोनयः"।
नैष दोषः। न तस्यै। त्पत्तिकं हासत्वम्। इच्छावीनत्वाद्धर्मार्थिनः। न हि तस्य दानाधानिकया युज्यते—क्रीतगृहजादिहासवत्। एवं ह्युक्तं—'यथायथा हि सद्वृत्तिमिति' (१०। १२८)। तेनैवं ब्रुवतैतत्प्रदर्शितं भवति—न तस्य नित्यं दास्यं कि तिर्हे फलविश्रेषा-िर्थनः। तत्थ्यानिच्छते। न दास्यमस्ति। अतो यदि श्रूहो विद्यमानधनः स्वातन्त्रयेग जीवेद्वाह्मणाद्यनपाश्रिते। न जातु दुष्येत्।। ४१५।।

50

भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः ॥ यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥ ४१६ ॥

एते त्रयोऽर्जितधना ख्राप्यधनाः । स्वामिनो धनम् । यत्किचित्ते धनमर्जयन्ति तद्भनं तस्य स्वं यस्य ते खत्वमापत्राः । भार्याधनं भर्तुः, पितुः पुत्रस्य, स्वामिनो दासस्य ।

"नतु च यद्येते निर्धनाः कथमेषां कर्मभिरिधकारः। तत्रेदं नेपपद्यते—'पुत्री चेदाहिताग्नी स्थातां येभ्यः पिता दद्यात्तेभ्यः पुत्र' इति । दम्पत्योरिप सहधर्मश्चरित्वयः। "धर्में चार्थे च कामे च नातिचरितव्या त्वयेति"। यदि च निर्धनाः कोऽन्योर्थे ऽनितचारः। श्रूद्धस्यपि 'पाक्रयहोः स्वयं यजेतेति' निर्धनत्वे विरुध्यते । स्वच्छन्दश्द्रविषयत्वेन विरोधो न भवेत् । श्रस्ति तावदासानां स्वधने स्वाम्यं, यदा स्वधनमिति व्यपदिश्यते । न स्वस्ति संवन्धे व्यपदेशः। श्रर्जनं च स्वत्वं नापाद्यतीति विप्रतिषिद्धम् । तस्माद्विरुद्ध-मिदं यत्ते समिधिगच्छिन्ति न तत्तेषां स्वमिति । यथा कश्चिद्श्र्याद्यस्या श्रद्धं पुत्रः सा न मम जननीति ताद्योतत् । श्रसति वा स्त्रीत्यां स्वाम्ये पत्न्ये वा तदनुमतं क्रियते । "पत्नी वै पारिणाद्यस्येष्टे" इत्यादि श्रुतयो निरालम्बनाः स्युः"।

श्रत्रोच्यते । पारतन्त्र्यविधानमेतत् । श्रसत्यां मर्तुरनुज्ञायां न स्त्रोभिः स्वातन्त्र्येण यत्रकचिद्धनं विनियोक्तव्यम् । एवं पुत्रदासयोरिप द्रष्टव्यम् ।

अन्ये तु मन्यन्ते—भार्यापुत्रप्रहणं दासार्थम् । तस्य चैतद्वचनमुत्तरार्थम् । आपिद तेषां धनप्रहणे न विचिकित्सितव्यं—भर्तुरेव हि तत्स्वम् ॥ ४१६ ॥ तथा हि—

> विस्रव्यं ब्राह्मणः श्रुद्राह्व्योपादानमाचरेत् ॥ न हि तस्यास्ति किंचित्स्वं भर्तः हार्यथना हि सः ॥ ४१७॥

अत्र कश्चिदाह—''धर्मोपगतशूद्रविषयमिदम्''। तदयुक्तं, विशेषे प्रमाणाभावात्। तस्मात्सर्वस्य दासः शूद्रसास्यैव प्रतिप्राह्यत्वमुच्यते।

विस्तर्धं नि:शङ्कम् । श्रूष्ट्रधनं कथं प्रतिगृह्णोयात्प्रतिषिद्धं हि तदित्येषा शङ्का न कर्तव्या । यते। न तस्य किंचिद्धं यस्य निचयः स्यादित्युक्तं भवति । स्वामी न हियते धनस्य एतदेवार्जने तस्य प्रयोजनं स्वामी हीयते । अते। विश्वरुधं द्वव्यापदानं द्रव्यप्रहणं कुर्योत् । तेनोपनीयमानमपि स्वगृहस्थमिव विनियुक्जोत । सित प्रयोजन एतद्युक्तं भवति—श्रविद्यमानधनस्य दासाच्छ्रद्वात्प्रतिगृह्णते। वेशः ॥ ४१७॥

वैश्यश्रुद्रौ प्रयत्नेन स्वानि कर्पाणि कारयेत्।। तौ हि च्युतौ स्वकर्मभ्यः शोभयेतामिदं जगत्॥ ४१८॥ कर्म व्यतिकामन्तः चोभयेयुराकुलीकुर्युर्जगत् । अतस्ते अयत्नेन स्वकर्मभ्यश्च्याव-ियतुं न लभेरन् । अनल्प एवातिकामे भूयसा दण्डेन योजनीया वैश्या अपि । बन्धनं नास्यपि, धनशक्यः स्वधर्मः ॥ ४१८ ॥

> श्रहन्यहन्यवेक्षेत कमीन्तान्वाहनानि च ॥ श्रायव्ययो च नियतावाकरान्क्षेत्रग्रमेव च ॥ ४१९ ॥

राजधर्माणामनुसन्धानार्थम् । कर्मान्ताः कृषिशुल्कस्थानादयः । वाहनम् इस्त्यादि । ख्रायठययौ —इदमस्य प्रविष्टमिदं निर्यातमित्येव सततं गवेषणीयम् । ख्राकरा धातवः सुवर्णाचुत्यादे भवन्ति भृमयः । केशियो द्रव्यनिचयस्थानम् ॥ ४१ ६ ॥

एवं सर्वानिमात्राजा व्यवहारान्समापयन ॥ व्यपेाह्य किल्विषं सर्वः प्रामोति परमां गतिम् ॥ ४२०॥

इति मानवे धर्मधास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां राजधर्मे व्यव-हारनिर्णये सामान्यव्यवहारा नाम अष्टमाऽध्यायः ॥ ८॥

उक्तेन प्रकारे**ण व्यवहारा**न्यादीन्समापयत्रिर्णयावसानं कुर्वन्यतिकविचत्तस्तर्व-मविज्ञातदेषं तत्सर्वं व्यवाद्यापनुय पापं—परमां गतिमभिप्रेतां स्वर्गापवर्गभूमि प्राप्नेति लभते ॥ ४२०॥

इति श्री भट्टमेधातिथिविरचिते मनुभाष्ये श्रष्टमोऽध्यायः॥

श्रय नवमोध्यायः ह।

पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्म्ये वर्त्मनि तिष्ठतोः ॥ संयोगे विषयोगे च धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ १॥

> अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वैदि वानिश्रम् ॥ विषयेषु च सज्जन्त्यः संस्थाप्या आत्मना वशे ॥ २ ॥

K.T S.

स्वेच्छया स्रीणां धर्मार्थकामेषु व्यवहर्तु न देयम्। यत्किचन धनं धर्माद्दी विनियुज्यते तत्र यथावयः स्वपुरुषाः पत्यादयोऽनुज्ञापनीयाः। 'स्वपुरुषाः' रच्चाधिगताः ''पिता
रच्चती''त्यादिनिर्दिष्टाः। विषयेषु हि गीतादिषु सज्जन्यः प्रसङ्गं कुर्वन्त्य स्थात्मना
वश्चे स्थाप्याः तते। निवारणीयाः। यद्यप्यस्वतन्त्रा इत्यनेनैव सर्विकयाविषया स्वातनत्र्यनिवृत्तिरुपदिष्टा भवति तथापि पुनर्विषयव्यावृत्तिवचनं यक्षतः परिद्वारार्थम्। मा
विज्ञायि यत्तेभ्य एव परपुरुषसंपक्षिय्भ्यो निवारणीयाः गृहावस्थितास्तु मद्यपानादिसक्ता न दुष्यन्ति।

चशब्देन ताबद्यं धर्मः पुरुषाणामुक्तः—स्वातन्त्र्यं स्त्रीणां ताबन्न देयम्, त्र्यात्तु ताभिरिप स्वतन्त्राभिने भवितव्यभित्युक्तं भवति । एवं च "पुरुषस्य स्त्रियाश्चैवेति" चशब्द इतरेतरिवषययोये स्त्रोपुंस्तयोधीर्मस्त एवोच्यन्ते । न तु यागाद्य इति समन्वये। भवति ॥ २ ॥

पिता रक्षति कै।मारे भर्ता रक्षति यै।वने ।। रक्षन्ति स्थविरे पुत्रा न स्त्री स्वातन्त्र्यमईति ॥ ३ ।।

'रचा' नामानर्थप्रतीयातः। अनर्थस्त्वनाचारवृत्तातिक्रमेणाप्रवृत्तिपरेण चान्यायता धनहरणादिना परिभवः। तस्य प्रतीयाता निवारणम्। तिपत्रादिभिः कर्तव्यम्। रस्ति भवन्तिर्लिङ्थं छान्दसत्वात्। ततो रचेदिति विधेयप्रत्ययः।वयोविभागश्रवणं चाधिकतरदेषार्थम्। सर्व एव तु सर्वदा रचार्थमधिकियन्ते। केशमार्प्रहणं दानात्पृर्वकालोपलचणार्थम्। एवं येशवनं जीवद्वर्त्त कायाः प्रदर्शनम्। अतरच नित्यानुवाद प्रवायम्। यदा यदा यदधीना तदा तदा तेनावश्यं रचितव्या। तथा च जीवत्यपि भर्तरि पितुः पुत्रस्य चाधिकारः। तथा दिश्तं मानवे। सर्व एते सर्वदा तत्संरचणं क्रियुः। कथ्यमानं तु प्रन्थगौरवं करोति।

"नतु च 'बालया वा युवत्या वे'त्यनेनोक्तमेवैतन्" ।

मैवम् । अन्यदेवास्वातन्त्रयमन्या च रक्षा । तत्र चास्वातन्त्रयमुपदिष्टम्, इह तु रक्षोच्यते । अन्यतन्त्राया अपि शक्योऽनर्थः प्रतिहन्तुम् ।

"ननु चेहापि पठ्यते 'न श्ली स्वातन्त्र्यमहीतीति'।"

बच्यते । नानेन सर्विक्रयाविषयमस्वातन्त्रयं विधोयते, कितिहैं, नास्वतन्त्राऽन्यमनस्का स्वात्मसंरत्त्रणाय प्रभवति शक्तिविकलत्वात्स्वतः । पञ्चमे तु वचनमस्वातन्त्रयार्थमर्थान्त-रस्य तत्रोक्तत्वात् ॥ ३ ॥

> कालेऽदाता पिता वाच्या वाच्यश्चानुपयन्पतिः ।। मृते भर्तरि पुत्रस्तु वाच्या मातुररक्षिता ।। ४ ।।

दानकाले प्राप्ते यदि पिता न ददाति + + + + + + + + + यः। कः पुनः कन्याया दानकालः। 'अष्टमाद्वर्षात्प्रभृति प्रागृते।रिति' स्मर्थते । इहापि लिङ्गमित्ति + + + + + + + + + + + + + तः। अनुपश्चगान्छन्नरमय-न्मार्याभिनिन्नः। उपगमने कालश्च ऋतुः सद्वतस्य पर्ववर्ष्यमित्युक्तः।। ४।।

सूक्ष्मेभ्ये। जिप मसङ्गेभ्यः स्त्रिया रक्ष्या विशेषतः ॥ द्रयोहि कुलयोः शोकमावहेयुररिक्षताः ॥ ५ ॥

> इमं हि सर्ववणानां पश्यन्ता धर्मम्रुत्तमम् ॥ यतन्ते रिक्षातुं भायां भर्तारा दुर्वला श्रिष ॥ ६ ॥

> स्वां प्रसृतिं चरित्रं च कुलमात्मानमेव च ॥ स्वं च धर्मं प्रयत्नेन जायां रक्षान्हि रक्षाति ॥ ७ ॥

न कोवलं शास्त्रोपदेशादेव स्त्रीरत्ता कर्तव्या, याविदमानि बहूनि प्रयोजनानि । प्रमूतिरपत्यं पुत्रदुहित्तत्त्त्त्यम् । संकरो न भवतीत्यर्थः । चिर्चं शिष्टसमाचारः । कुलं पूर्वोक्तम् । कस्यापि सत्कुलस्य भ्रष्टशीलायां भार्यायां देशः सर्व कुलमुपतिष्ठतीति— न साध्व्यः स्त्रिय पतेषामिति । श्रयवा पितृपितामहादीनां संतितशुद्धप्रभावादीर्ध्वंदिहि-कस्यानिवृत्ते रत्ता स्यात् । श्रात्मानम् । प्रसिद्धमुपपतिनाऽवश्यं हन्यते भार्ययैव वा विषादिना । स्वं च धर्मम् । व्यभिचारिण्या धर्मानिधकारात् । श्रता जायां रिचता सर्वमेतद्रत्ति ॥ ७ ॥

पतिर्भार्या संप्रविश्य गर्भी भूत्वेह जायते ॥ जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः ॥ ८॥

श्रर्थवादोऽयम् । न च पत्या पत्न्या उदरे प्रवेशदर्शनम् । श्रतः शरीरसारभृतशुक्र-द्वारेख गुखवादतः प्रवेशोऽयमुच्यते । ''श्रात्मा वै पुत्रनामासीति''—एतदेव जायाशब्दस्य भार्यावचनत्वे प्रवृत्तिनिमित्तम्। यते। **उस्यां पतिर्जायते**। श्रपत्यजन्मनिमित्ते जायाशब्दे जारस्यापि जाये।च्यते ॥ ८॥

यादशं भजते हि स्त्री सुतं स्त्ते तथाविधम् । तस्मात्मजाविशुद्धचर्थं स्त्रियं रक्षेत्मयत्वतः ॥ ९ ॥

"स्वां प्रस्तिमिति" (श्लो० ७) यदुक्तं तहर्शयति । न चैवं मन्तव्यं—याद्दशं 'द्वितीयं पुरुषं सेवेत सुतं सूते पुत्रं जनयति तथाविधजातीयम्' । नापि गुणसाद्दश्यमभिप्रेतम् । यतः शूद्रादिजातस्य चण्डालादिजातित्वम् । समानजातीयजातस्यापि नैव तजातीयत्वं— "पत्नीष्वचत्रयोनिष्विति" वचनात् । गुणसाद्दश्येऽपि विशीलदिरद्रपतिकाया उत्कृष्टपु-रुषगमनमनुक्तां स्यात् । यदा त्वयमर्थवादस्तदा याद्दशं तथाविधिमत्यकुलानुरूपिमिति नीयते ॥ ६॥

न कश्चिचोषितः शक्तः प्रसद्य परिरक्षितुम् ॥ एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरक्षितुम् ॥ १०॥

वत्त्यमाखोपायप्रशंसार्थः श्लोकः । प्रसह्य बलेनावष्टभ्य शुद्धान्तावरोधादिना पर-पुरुषादिनिष्कासनादिना न शक्या रिक्षतुम् । किंत्वेतेरुपाययोगैः शक्याः । 'योगाः' प्रयोगाः । 'उपायैः' प्रयुज्यमानैरित्यर्थः ॥ १०॥

> त्रथस्य संग्रहे चैनां व्यये चैव नियाजयेत् ॥ शै।चे धर्मेऽन्नपक्टां च पारिणाह्यस्य वेक्षणे ॥ ११ ॥

स्रयो धनम्। तस्य संग्रहः संख्यादिना परिच्छित्य रचार्थे वेश्मनि निधानं रज्जवायसवन्धादिना संयम्य स्थापनं सुद्राङ्कामित्येवमादि। ठयया विसर्गस्तस्यैव—इद-मेतावद्रकार्थमिदं च सृपार्थमेतावच्छाकार्थमिति। शीचं दर्विपिठरादिशुद्धिर्भूमिलेपना-दिश्च। धर्म श्राचमनोदकतर्पणादिदानं खीवासगृहकादी विलक्कसुमविकारैर्देवार्चनम्। स्रज्ञपिकः प्रसिद्धा। पारिणाद्धं विस्यासंदीखट्वादि। तत्प्रत्यवेच्चणे नियोक्तव्या।।११॥

अरिहाता गृहे रुद्धाः पुरुषेराप्तकारिभिः ॥ त्र्यात्मानमात्मना यास्तु रक्षोग्रस्ताः सुरिहाताः ॥ १२ ॥

श्राप्तं प्राप्तं काले तं कुर्वन्त्यामकारिगो। प्रविधानवन्त वच्यन्ते शुद्धान्ताधिकारिगः। कब्चुिकनः। तैः स्वे गृहे रुद्धाश्चास्वतन्त्रीकृता यथेष्टविहारिनषेधेन रच्यमागा न रिचता भवन्ति। किंत्वात्मनाऽऽत्मानं रचन्ति। ''ताः कथं रचन्ति"। यद्येतेषु कार्येषु नियुज्यन्ते।

उक्तोपायप्रशंसा नापायान्तरनिषेधः ॥ १२॥

पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहाऽटनम् ॥ स्वप्नाऽन्यगेहवासरच नारीसंदृषणानि षट् ॥ १३ ॥

स्रटनमापणभूमिषु स्रश्नशाकादिक्रयार्थम् । देवतायतनेषु च । ज्ञातिकुले वहूनि दिनान्यवस्थानम् स्रन्थगे ह्वासः । नारीसंदूषणानि । स्त्रीणामेते चित्तसंचोभद्देतवः । एता हि स्वश्चरादिभयं जनापवादभयं च त्यजन्ति ॥ १३॥

नैता रूपं परीक्षन्ते नासां वयसि संस्थितिः॥ सुरूपं वा विरूपं वा पुमानित्येव सुज्जते॥ १४॥

नायमभिमाना वाढव्यः—सुभगः स्वाक्वतिस्तरुगोऽहं मां हित्वा कथमन्यं काम-थिष्यते। यता नैता दर्शनीयोऽयं शूराक्वतिरयमित्येव विचारयन्ति। पुमानयमित्ये-तावतैव भुञ्जते संयुज्यन्ते तेन ॥ १४ ॥

> पौंश्रल्याचलित्ताच नैस्नेह्याच स्वभावतः ॥ रक्षिता यवते।ऽपीह भर्तु घ्वेता विकुर्वते ॥ १५ ॥

यस्मिन्कस्मिश्च पुंसि दृष्टे धैर्याच्चलनं कथमनेन संप्रयुज्येयेति चेतसो विकारः स्त्रीणां तत्थें श्चल्यम् । अन्यत्रापि धर्मादौ कार्येऽस्थिरता चलचित्तत्वम् । य एव द्वेष्यः स एव स्पृद्धत इति आतृपुत्रादियी दृष्टस्तस्मा एव कामुकत्वेन स्पृह्यन्ति । स्नेहो रागस्तृष्णा च भर्तेरि पुत्रादौ मानविक्द्यहृदया भवन्ति ।

एतैदींषैयींगादिकुर्वते विकियां भर्त पु गच्छन्ति । १५ ॥ तस्मात्—

एवं स्वभावं ज्ञात्वाऽऽसां प्रजापतिनिसर्गजम् ॥ परमं यत्रमातिष्ठेत्युरुषो रक्षणं प्रति ॥ १६ ॥

प्रजापति हिरण्यगर्भः । तदीये निसर्गे सृष्टिकाले जातस् । शिष्टं स्पष्टम् ॥१६॥

शय्यासनमञ्ज्ञारं कामं क्रोधमनार्यताम् ॥ द्रोग्धभावं कुचर्यां च स्त्रीभ्या मनुरकल्पयत् ॥ १७ ॥

श्राद्या शयनं स्वप्नशिलत्वम् । स्नासनमनभ्युत्थानशीलता । स्नलङ्कारः शरीर-मण्डनम् । कामं पुरुषीपभीगसप्रद्यां । क्रीधा द्वेषः । स्ननार्यता स्निग्धेऽपि द्वेषो द्विष्टेऽपि स्नेष्ठः, ध्वाकारसंवरणं, निर्द्धर्मता । द्वोग्धृभावः । द्रोग्धृत्वं भर्षे पित्रादेः । द्वहेः कर्त्तरि त्वा भावशब्देन समासः । कुचर्या नीवपुरुषसेवनम् । एष स्वभावः स्त्रीयां मनुना सर्गादौ किल्पतः । शय्यासनालङ्कारा द्रोहकु चर्ययोद्ध ष्टा-न्तत्वेनोपादीयन्ते । यथैते पदार्थाः स्वभावभूता स्रविचालिता एवं कुचर्यादयोऽपि ॥१७॥

> नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्त्रीरिति धर्मे व्यवस्थितिः ॥ निरिन्द्रिया ह्यपन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः ॥ १८ ॥

केचिदेवं मन्यन्ते—'सत्यिष प्रमदाव्यभिचारे वैदिकेन जापेन रहस्यप्रायश्चित्तादिना ग्रुद्धिमाप्स्यन्ति ततो नास्ति दे। इति'। तन्न । न हि स्वीणां मन्बेः क्रिया जपे। प्रवास्ति । येन वृत्तव्यतिकमेऽप्रख्यातैः स्वत एव वैदुष्याच्छुद्धिमाप्नुवन्ति । तस्मा- चन्नते रस्या इत्येतच्छेषमेवैतत् । अतो ये केचिदिवशेषेण मन्त्रप्रतिषेघोऽयमिति वर्णयन्ति— तत्रस्य प्रतिषेधं मन्यमाना यत्किच्चित् स्नोसन्वंधि कर्म येन केनचित् क्रियते तत्र सर्वत्र यत्र स्त्रियः कर्तृत्वया संबध्यन्ते सायंवित्तहरणादौ तथा संस्कार्यत्या चूडादिषु सम्प्रदानत्या श्राद्धादौ, —तत्र सर्वत्र मन्त्रप्रतिषेधादमन्त्रकं स्नोणां श्राद्धादि कार्यमिति— तेऽयुक्तवादिनोऽन्यपरत्वादस्य । प्रथवादत्या यद्दित तदालम्बनं न्यायेन विहित्रतिषेध- मन्त्रसंबन्धमन्त्रचूडासंस्कारापेचं व्याख्येयमेतत् । प्रध्ययनाभावाच प्रायश्चित्तमन्त्र- जपाभावः ।

निरिन्द्रियाः । 'इन्द्रियं' वीर्यः धैर्यप्रज्ञाबलादि तासां नास्यते। ऽनिच्छन्योऽपि कदाचित्पापाचारैर्वेलेनाक्रम्यन्ते । तते। रचितुं युक्ताः । स्त्रियाऽनृतिमिति । शील-स्नेह्योरिस्थरत्वादनृतवचनेन निन्द्यन्ते ॥ १८ ॥

तथा च श्रुतया बह् या निगीता निगमेष्विष ॥ स्वालक्षण्यपरीक्षार्थं तासां शृखुत निष्क्रतीः ॥ १९ ॥

स्वभावते। द्रशुद्धहृदयाः ख्रिय इट्यस्मिन्नर्थे वैदिकानि मन्त्रार्थवादरूपाणि वाक्यानि साच्चित्वेनोपन्यस्यति । तथा च यथा मयोक्तं 'श्वियोऽनृतम्' इति तथैव निगमेषु वेदेषु श्रास्य: सन्ति । निगमशब्दो वेदपर्यायो दृष्टप्रयोगश्च । निगमो वेदार्थव्याख्यानाङ्गवचनोऽप्यस्ति—'निगमनिरुक्तव्याकरणान्यङ्गानीति' निरुक्ते हि प्रयोगो—'निगमा इमे भवन्तीति' । तस्येद्व श्रुतिप्रहृणाद्वा वच्यमाणोदाहरणाच्चासंभवः । श्रुतो वेदवचनो निगमशब्द इह गृह्यते । समुदायावयवभेदाच्चाधाराध्यभावः । तेषु निगमेषु श्रुत्य एकदेशभूतानि वाक्यानि निगीता अधीताः संशब्दिताः पठ्यन्त इति यावत् । निट्य-प्रवृत्ते च कालाविभागादि निरुक्तम् ।

पाठान्तरम् 'निगदा' इति । 'निगदा' मन्त्रविशेषाः । श्रुतया ब्राह्मणवाक्यानि । मन्त्रेषु ब्राह्मणेषु चायमर्थो दर्शितो यदनृता श्रिय इति । सह्वयस्ताः संतीत्यस्मि-

न्पचेऽध्याद्वारः । तासां श्रुतीनां या या निष्कृतिरूपा व्यभिचारश्रायश्चित्तभूतास्ताः शृणुत । किमर्थमुदाहियन्त इति चेत्स्वालक्षण्यपरीक्षार्थम् । 'स्वलचणं' नित्यसं-निष्ठितस्वभावस्तत्प्रतिपादनार्थम् । अङ्गद्कुण्डलादि यत् लचणं तत्परिभूतिमदं 'स्वलचणं' स्वभाव इत्यर्थः । एतदासां 'स्वलचणं' यदव्यभिचारात्मकम् ॥ १६॥

> यन्मे माता मळुळुभे विचरन्त्यपतित्रता ॥ तन्मे रेतः पिता हंकामित्यस्यैतिन्नदर्शनम् ॥ २०॥

इतिकरणान्तेन पादत्रयेण मन्त्त्रैकदेशोऽनुकृतः।

यन्मे माता स्रपतिव्रता—'पत्युरन्यपुरुषे न कामश्चेतसापीति' यस्या 'व्रतं' नियमः सा 'पतिव्रता'। तद्विपरीताऽपतिव्रता। विचरन्ती परगृहानगच्छन्ती। तत्रोज्वलवेषं दृष्ट्वा प्रजुलुभे। लोभं स्पृहामन्यपुरुषं प्रति क्रतवती। तत्रापं ममोत्पत्त्या मित्पतुः संविन्ध यद्वेतः शुक्रं तद्वृङ्क्तामपह्नदृतः। तद्वेतसा स दे।षोऽपमृज्यताम्। पितेतिःषष्ठो स्थाने प्रथमा व्यत्ययेन। स्थवा रेत एव पितृत्वेन परिकल्यते। स्थवितिःषष्ठो स्थाने प्रथमा व्यत्ययेन। स्थवा रेत एव पितृत्वेन परिकल्यते। स्थवितिःषक्तिः वितिः पत्रा सामानाधिकरण्यमनुभवितः। "द्योमें पितेतिः" (ऋग्वेदे २। ३।२०) यथा। स्थवा मातृवीजमप्युच्यते 'रेतः'। तद्भे तः पिता जनको वृङ्क्तां शोधयताम्। पितृजवीजप्रभावेन मातृदीषोऽपनुग्रतामित्यर्थः।

स्रस्य व्यभिचारात्मकस्यैत त्विदर्शनं दृष्टान्तः। सर्वे जपमाना एतं मन्त्रमु-चारयन्ति। यदि च सर्वाः ख्रियो दुष्टस्वभावास्तते। मन्त्रस्य नित्यवत्त्रयोगोपपत्तिः। इतरथा पात्तिकः स्यात्। चातुर्मास्येष्वयं मन्त्रो विनियुक्तः (स्रापस्तम्ब श्रौत०१। ६६) पाद्यानुमन्त्रणे च श्राद्धे (शांखायन गृह्य०३। १३। ५)॥ २०॥

> ध्यायत्यनिष्टं यत्किंचित्पाणिग्राहस्य चेतसा ॥ तस्यैष व्यभिचारस्य निह्नवः सम्यगुच्यते ॥ २१ ॥

पाणियाहे। भर्ता। तस्य चैतसा यदिनष्टमिष्रयं परपुरुषसंपर्कादिकं स्त्री चिन्तयित तस्य मानसस्य व्यभिचारस्य निह्नवः शुद्धिरनेन मन्त्रेण कर्मणि नियुक्तेनेनच्यते। प्रसङ्गान्मन्त्रप्रयोजनं दर्शितम्। यद्यपि कर्मगुणतैव कर्माङ्गमन्त्रप्रयोजनं तथापि जपादै। विनियोगान्मानसव्यभिचारनिवृत्त्यर्थताऽप्युच्यते।। २१॥

यादृग्युणेन भर्त्रा स्त्री संयुज्येत यथाविधि ॥ तादृग्युणा सा भवति समुद्रेणेव निम्नगा ॥ २२ ॥ भार्यासंरचणकामेन दैा:शील्यादात्मा रचितव्यः। नाप्येतयैव केवलया। यतो दुःशीलस्य भार्याऽपि तथाविधैव भवति, गुणवतः शीलवती। यथा समुद्रेण निम्नगा नदी संयुष्यमाना चारोदका भवति मधुरसापि सती॥ २२॥

त्रक्षमाला वसिष्ठेन संयुक्ताऽधमयानिजा ॥ शारङ्गी मन्द्रपालेन जगामाभ्यईणीयताम् ॥ २३॥

हीनजातीयाऽप्यक्षमाला विसष्टभार्या तत्संयोगाद्भ्यहेणीयतां प्राप्ता । श्वारङ्गीं तिर्यग्जातिः चटका मन्द्रपालेन मुनिना संयुक्ता तथैव पूज्या । अतो हीनजातीयाः कनीयस्योऽपि भूयो भर्वे वत्यूज्याः । तथा चोक्तं ''वयसि स्त्रिय'' इति ॥ २३ ॥

एताश्चान्याश्च लोकेऽस्मिन्नवक्रष्टमस्त्रयः ॥ उत्कर्षं योषितः पाप्ताः स्वैः स्वैर्भर्त् गुणैः शुभैः ॥ २४ ॥

स्रवकृष्टा निक्रष्टा प्रसूतिकत्पत्तियां सां ता स्रवकृष्ट्रपसूतयः । स्रन्याश्च गङ्गा-कालीप्रभृतयः । द्वयोः प्रकृतत्वादेता इति बहुवचनं चशब्देन तृतीयामाचिष्य । द्विवचनं वा 'एते च' ॥ २४ ॥

> एषादिता छोकयात्रा नित्यं स्त्रीपु सयोः ग्रुभा ॥ भेत्येह च सुखोदकीन्प्रजाधमीनिवाधत ॥ २५॥

ले विधान लोकवृत्तं लोकाचारः । लोकसिद्धमेतत् । नायं विधिलत्त्रणोऽर्थो यदेवं शक्यते रिचतुं नान्यथेति—अपरिरित्त्वताभिश्च ताभिः प्रसूखादिदेशिः भवतीति ।

इदानीं प्रजाधर्मात्रिवाधत। कस्य प्रजा बीजिनी वा चेत्रिणो वेति।

उदर्क श्रागामीकातः—स सुखे। येषाम्। सर्वे हि वस्त्ववसाने विरमन्ते—ते तु नैवमिति प्रशंसा ॥ २५ ॥

"नतु च का सुखेादर्कता प्रजाधर्मस्य। या च प्रजाऽस्याधीना स्त्रियरच बहुभिदी-पैरावृतत्वत्यागाहीः को हि गृहे सर्वान्बिभृयात्"—इत्येतित्रवृत्त्यर्थमाह—

> पजनार्थं महाभागाः पूजार्हा गृहदीप्तयः ॥ स्त्रियः श्रियदच गेहेषु न विद्योषोऽस्ति करचन ॥ २६ ॥

शक्यप्रतिविधानत्वाद्दोषाणां पूजाहीः। यदेतद्दोषप्रपश्चनं तन्नावज्ञानार्थं परिवर्जनार्थं वार्ऽभिशस्तपतितादिवत् । कि तर्हि—रचार्थं दोषाणाम् । न हि भिच्चकाः सन्तीति स्थाली नाधिश्रयते । न च मृगाः सन्तीति यवा नोष्यन्त इति ।

प्रजनं गर्भप्रहणात्प्रमृत्यपत्यपरिपोषणपर्यन्ते। न्यापारे। दिभप्रेतः । तथा च वन्यित "उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम्" इति (२७)। गृहे दीप्रय इव । न हि गृहे सेवा स्त्रीभिर्विना काचिद्दस्तीति सुप्रसिद्धमेतत् । सत्यिप श्रीविभवे भार्यायामसत्या सुहृत्स्वजनादिष्वागतेषु न गृहस्थाः प्रतिपुरुषं भोजनादिभिरावर्जीयतुं समर्थाः । यथा दिरहे न भवति शक्तिः धतः स्त्रियः श्रियञ्च न विशेषा गेहेष्टिविति ॥ २६ ॥

उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपात्तनम् ॥ मत्यर्थं लोकयात्रायाः मत्यक्षं स्त्री निवन्धनम् ॥ २७॥

स्त्री निवन्धनम् निमित्तम्। ग्रपत्योत्पादनादै। प्रत्यसमेतत्। लोक-यात्रा गृहागतानामन्नादिदानेनावर्जनमामन्त्रणनिमन्त्रणादि। ग्रस्य प्रत्ययं सर्वस्मित्रर्थे स्त्री निवन्धनम्।

प्रत्यह्मिति पाठः।

मत्यस्यशब्दे। इन्तरङ्गवचनः । अन्तरङ्गमित्यर्थः ॥ २७ ॥

अपत्यं धर्मकार्याणि शुश्रृषा रतिरुत्तमा ॥ दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितृणामात्मनक्च ह ॥ २८ ॥

प्राग्दर्शितार्थों ऽयं श्लोकः ॥ २८ ॥

पतिं या नाभिचरति मनावाग्देइसंयता ॥ सा भर्त छोकानामोति सद्भिः साध्वीति चे।च्यते ॥ २९ ॥ व्यभिचारात्तु भर्त्तुः स्त्री छोके शमोति निद्यताम् ॥ शृगालयोनिं चामोति पापरेगिरच पीड्यते ॥ ३० ॥

पञ्चमे श्लोकाविमा व्याख्याता (५।१६४—१६५)॥ २-६-३०॥ पुत्रं प्रत्युदितं सद्धिः पूर्वजैश्च महर्षिभिः॥

विश्वजन्यमिमं पुण्यमुपन्यासं निवाधत ॥ ३१ ॥

उपन्यासे विचार्यवस्तुप्रचेप:। विचारी वा। तं निवाधत। पुत्रं प्रति पुत्रमधिकृत्यादितमुक्तम्। सद्भिविद्वद्भिमहर्षिभिश्च। विश्वजन्यं सर्वेभ्यो जनेभ्यो हितम्। पुरायं कल्याणकरम्।

स्रोस्तुत्या व्यवधानात् 'प्रजाधर्मे निबोधत' इत्यस्यार्थस्यापि पुनरादरार्थसुपन्यासः उपन्यासं निबोधतेति ॥ ३१ ॥

भर्तुः पुत्रं विजानन्ति श्रुतिद्वैधं तु कर्तरि ॥ आहुरुत्पादकं केचिदपरे क्षेत्रिणं विदुः ॥ ३२ ॥

भर्ता उद्वोढा । विवाहसंस्कारेण संस्कृता येन या नारी तस्यां यस्तस्मादेव जातस्तं पुत्रं तस्य विजानन्त्यभ्युपगच्छन्ति सर्वे एव विद्वांसः । नात्र विप्रतिपत्तिः । सिद्धांतोऽयम् ।

श्रुतिद्वेधं तु कर्तरि । यः कर्तैव केवलमुत्पादियताऽन्यदीयचेत्रे न तूद्रोढा—तत्र श्रुतिद्वेधं मतभेदः, तं दर्शयति । स्राहुकन्पादकमण्यवन्तं केचित् । स्रपरे सं वि-राम्—यस्य सा भार्या तस्यामनुत्पादकमि ।

एवमाचार्यविप्रतिपत्तेः संशयमुपन्यस्य कारग्राक्षयनेन तमेव समर्थयते ॥ ३२ ॥

क्षेत्रभूता स्मृता नारी बीजभूतः स्मृतः पुमान ॥ क्षेत्रबीजसमायागात्संभवः सर्वदेहिनाम् ॥ ३३ ॥

चेत्रमिव स्ने चभूता नारी। ब्रीह्यादेरुत्पत्तिस्थानं भूमिमागः चेत्रं, तचुल्या नारी। यथा चेत्रे बीजमुप्तं तत्र विधियमाणं जायते एवं नार्यामिप निषक्तं रेतः। बीजभूत एव पुमान्। अत्रापि भूतशब्द उपमायाम्। तदीयं रेतो 'बीजं' न साच्चोत्पुमान्—तदिधिकरणस्वाचु तथावद्व्यपदिश्यते। समायागः संबन्ध आधाराधेयलच्याः। ततः संभव उत्पत्तिः सर्वदेहिनां शरीरिणाम्। चतुर्विधस्य भूत-प्रामस्य। स्वेदजानामप्याकाशः चेत्रं, बीजं स्वेदः। अतो युक्तः संशयः। उभय-मन्तरेण संभवानुपपत्तेः। अपत्योत्पत्तौ उभयोव्यापारः। विनिगमनाय च हेत्वभावात्कस्य तत्—उभयोः अथान्यतरस्येति संदेहः।

सर्वस्य च प्रकरणस्यायमर्थो नानुमानपरिच्छेद्योऽपत्यापत्यवद्भावः । तथा च विभाग-श्लोके वच्यामः ॥ ३३ ॥

> विशिष्टं कुत्रचिद्बीजं स्त्रीये।निस्त्वेव कुत्रचित् ॥ उभयं तु समं यत्र सा मस्तिः पशस्यते ॥ ३४ ॥

बीजस्य वैशिष्ट्यं व्यासऋष्यशृङ्गादीनां महर्षीणां दृष्टम् । स्त्रीयानिस्त्वेव चेत्रजादिपुत्रेषु धृतराष्ट्रादिषु । ब्राह्मणाज्ञाता अपि मान्रजातयः चित्रयास्ते । उभयं तु समं एकस्वामिकमेकजातीयं समम् । सा प्रसूतिः प्रशस्यते विप्रतिपत्त्यमावात् तदुक्तमेतत्—"भर्तुः पुत्रं विज्ञानन्तीति" ॥ ३४ ॥

> बीजस्य चैव यान्याश्च बीजमुत्कृष्टमुच्यते ॥ सर्वभूतपस्तिर्हि बीजलक्षाणलक्षिता ॥ ३५॥

एवमुपपादिते संशये वीजप्राधान्यपः पूर्व परिगृह्णाति । तत्प्राधान्याद्यस्य वीजं तस्यापत्यम् । तस्य च प्राधान्यं त्रोद्यादेर्द्रेच्यस्य चित्याद्यनेककारणत्वेऽपि तद्धर्मानुविधान-दर्शनात् । अतश्च स्फुटमदृष्टवीजानुविधानस्थापत्यस्य कार्यत्वाद् त्रीद्यादीनामित्र तद्धर्मानुविधायत्वां युक्तमभ्यपगंतुम् । तथाद्वि सर्वत्र कार्य ऐक्यक्त्यं न त्यक्तं भवति । तथा च वीजे प्राधान्यं तद्दर्शयित सर्वभूतमस्तिहि । सर्वेषां भूतानां प्रस्तिकत्पत्तिवीज- लाखाणाद्यता । वीजस्य यद्धचाणं कपवर्णसंस्थानादि तेन लचिता चिद्धिता तद्रूपानु-विधायिनीति यावत् ॥ ३५ ॥

यादृशं तृष्यते बीजं क्षेत्रं काले।पपादिते ॥ तादृशोहति तत्तस्मिन्बीजं स्वैर्घिञ्जतं गुणैः ॥ ३६॥

अनन्तरस्यैवार्धविस्तरत्वेन श्लोकोऽयं वक्रान्वयप्रदर्शनेन। याद्व्रशं शब्दस्यार्थं व्याख्यास्यति (३६) 'त्रीहयः शालय' इत्यादिना। कालापपादिते—काले वर्षादी वपनकाले उपपादिते कृष्टसमीकरणादिना संस्कृते। ताद्व्योहित जायते। स्वैर्ग्यै-वर्णस्थानरसवीर्यादिभिर्गु श्रीः व्यद्धितं परिदृश्यक्षपम्॥ ३६॥

इयं भूमिहि भूतानां शाश्वती योनिरुच्यते॥ न च योनिगुणान्कांश्चिद्वीजं पुष्यति पुष्टिषु॥ ३७॥

बीजगुणानुवृत्तिः पूर्वेगोक्ता। अनेन चेत्रगुणानामभावमाह। एषा सूमिसू -तानां स्थावराणामेषधीतृणगुल्मज्ञतानां येशिनः चेत्रगुच्यते। न च तद्गुणास्तेषु भृतेषु केचन दृश्यन्ते। न मृदः पांसवे। वा तत्रोपज्ञभ्यन्ते।

बीजं पुष्यति पुष्टिषु । बीजशब्दे। त्राङ्करिनर्गतत्रीह्यादिवचने। न मूलवचनः । तद्दिपि हि पुनरुपभुक्तशेषमुष्यमानमपरिस्मन्वत्सरे भवत्येव बीजम् । तत् पुष्यिति नातु-वर्तते । पुष्ट्यङ्गभूतायामनुवृतौ पुष्यतिर्वर्तमानः । सक्रमेक्तत्वं द्वितीयानिमित्तम् । योनिगुणान्त्राप्नोति वा भजते । पुष्टिषु तदवयवेषु । यदि पुष्ट्यङ्गाऽनुवृतिरा-ख्यातेनोच्यते पुष्टिष्वत्यनर्थकम् । तस्मादनेकार्थत्वाद्धातूनामन्यवचनमात्र एवाख्यातेनानु-व्याख्येयः ।

श्लोकपूरणार्थं वा पुष्टि दिवति । कथंचित्पौनरुक्तयं परिहार्थम् । सामान्यविशेष-भावेन वाऽन्वयो वक्तव्यः । 'स्वपोषं पुष्ट' इति यथा ॥ ३७॥

> भूमावप्येककेदारे काले।प्तानि कृषीवलै: ॥ नानारूपाणि जायन्ते बीजानीइ स्वभावत: ॥ ३८ ॥

श्रनन्तरे। को उर्घ उदाहरणेन व्याक्रियते । एककेदारे—'श्रिपि'रत्र योजनीयः । एकिस्मित्रिप चेत्रे भूमेः । काले । यस्य बीजस्य यो वैकः कालस्तिमन् उप्नानि कर्षकैः भिन्नरूपाणि जायन्ते बीजानि स्वभावानुविधानादित्यर्थः । यदि च चेत्रे प्राधान्यं स्यात्चेत्रस्येकत्वात्सर्वाण्येकरूपाणि स्युः ॥ ३८ ॥

त्रीहयः शालया मुद्रास्तिला माबास्तथा यवाः ॥ यथाबीजं पराहन्ति लग्जनानीक्षत्रस्तथा ॥ ३९ ॥

तानि नानारूपत्वेन बीजानि दर्शयति । यथाबीजम् बोजस्वभावाभिपत्त्या । सर्वत्र जात्याख्यायां बहुवचनम् ॥ ३६॥

> श्रन्यदुप्तं जातमन्यदित्येतन्नोपपद्यते ॥ उप्यते यद्धि यद्वीजं तत्तदेव परोहति ॥ ४० ॥

एष एवार्थः शब्दान्तरेण निगम्यते । मुद्गेषूप्तेषु त्रीहयो जायन्त इत्येतन्नास्ति । प्रतिषेधमुखेनोक्तस्य विधिमुखेन पुनः प्रतिपादनमुच्यते यद्धि यद्वीजम् ॥ ४०॥

तत्प्राज्ञेन विनीतेन ज्ञानविज्ञानवेदिना ॥ श्रायुष्कामेन वप्तव्यं न जातु परयोषिति ॥ ४१ ॥

एवं पूर्वपत्ते सिद्धान्तमाह । चेत्रप्राधान्यमनेनोच्यते ।

"नतु च नात्र चेत्रप्राधान्याभिधायकं किंचित्पदमस्ति केवलं परचेत्रोपगमननिषेधः श्रूयते वप्तव्यं न जातु परयोषितीति—परदारेषु बीजनिषेको न कर्तव्य इत्य-स्यार्थः । न पुनर्थस्य चेत्रं तस्यापत्यभित्यनेने।क्तं भवति"।

सत्यम् । "तथा नश्यति वै चिप्तं बोजं परपरिप्रह" इत्यनेनैकवाक्यत्वात् दृष्टापत्या-पहारलचग्रदोषनिमिचोऽयं प्रतिषेध:—नादृष्टार्थ उपगमनप्रतिषेधः । स हि चतुर्थं विहित एव—"न हीदृशमनायुष्यम्" इत्यादिना (४।१३४)। तस्मादन्यशेषतया प्रतिषेधश्रुतेरनन्तरेगोकवाक्यत्वादसति स्वातन्त्र्ये युक्ता चेत्रप्राधान्यप्रतिपादनपरता।

पाज्ञेन सहजया प्रज्ञया। विनीतेन पित्रादिभिरनुशिष्टेन। ज्ञानिवज्ञान-वेदिना करणसाधनौ ज्ञानिवज्ञानशब्दौ। 'ज्ञानं' वेदाङ्गशास्त्राणि। 'विज्ञानं' तर्ककलादिविषयम्। एतदुक्तं भवति। यस्य काचिद्बुद्धिविद्यते तेनैवं न कर्तव्यं—यतः सर्वशास्त्रेष्वेषा स्थितिः। यस्तु मूर्खेस्तिर्येक्प्रख्यः सोऽत्र नाधिकृत एवेत्यनुवादे।ऽयम्।

स्रायुष्कामेनेति चातुर्धिकस्य प्रतिषेधस्य प्रत्यभिज्ञानार्थमेतत् । ततस्र पृथकप्रति-षेधराङ्का निरस्ता भवति ॥ ४१ ॥ अत्र गाथा वायुगीताः कीर्तंयन्ति पुराविदः ॥ यथा बीजं न वप्तव्यं पुंसा परपरित्रहे ॥ ४२ ॥

गायाशब्दो वृत्तविशेषवचनः । यथोक्तं पिङ्गलैन "ग्रत्रासिद्धं गाथेति" । प्रवि-गीताः परंपरागताः श्लोका ग्रप्युच्यन्ते । 'तदेषापि विद्यगाथा गीयत' इत्युक्ता 'गाथाः ऋोका उत्तरत्र वेदे पठ्यन्ते—यदस्य पूर्वमपरं तदस्येति' ।

वायुना गीताः पठिवा वायुत्रोक्ताः । पुराविदः पुराग्यकल्पान्तरवेदिनः । परपरिग्रहे परचेत्रे ॥ ४२ ॥

> नश्यतीषुर्यथा विद्धः खे विद्धमनुविध्यतः ॥ तथा नश्यति वै क्षिप्तं वीजं परपरिग्रहे ॥ ४३ ॥

ता इदानीं गाथा दर्शयति । इषु: शरः । स नश्यति । खे छिद्रे । अन्येनेष्वासेन विद्धं सगमनुविध्यतः पूर्वस्य वेधकस्यात्र स्वान्यम् ।

ग्रथवाऽऽकाशे खे शरः चिप्तो लच्यमन्तरेख—नश्यित निष्फलो भवति—विद्धं चानुविध्यतः—एवं परिश्लयां तेजो निःचिप्तं तस्य बीजिनः। चेत्रस्वामिनोऽपत्यं भवति ॥ ४३॥

> पृथारपीमां पृथिवीं भार्याः पूर्विवदे। विदुः ॥ स्थाणुच्छेदस्य केदारमाहुः शल्यवते। मृगम् ॥ ४४ ॥

ईहशोऽयं पुराणकृतो जायापितल्चण्यसम्बन्धो यद्भिन्नाविष तावेकीकृताविव दर्शयित। तथाहि अनेकवर्षसहस्रातीतपृश्रुसम्बन्धा मही तेनैव व्यपदिश्यते पृष्टियोति। तस्मा-दन्याऽपि स्री यस्य भार्यो तस्य पुत्रोऽन्येनापि जातः।

स्थाणुच्छे दस्य केदारं स्वमाहुः—सम्बन्धान्तरस्याभावात् स्वस्वामिसम्बन्धं पष्ठी प्रतिपादयति । 'स्थाणु'र्गुच्छगुरुमलतादिप्ररूढो यत्र भवति तच्छिनत्ति यः स 'स्थाणुच्छेदः'। तस्य तत्त्वेत्रं येन प्ररूढगुरुमलतावीरुधः छित्त्वा भूमिः चेत्रीकृता। तत्र कर्षणवपनजातं फलं तस्यैव।

श्चल्यवते। मृगमाहुरित्यतुष्च्यते। बहूनां मृगमतुधावतामाखेटकार्थं यस्यैव सम्बन्धि शरशाल्यं मृगे दृश्यते तस्य तमाहुः। यत् प्रथमवेद्धुश्च स भवतीत्युक्तं "नश्य-तीषुः" इत्यत्र ॥ ४४ ॥

एतावानेव पुरुषो यज्जायात्मा मजेति ह ॥ विमाः माहुस्तथा चैतद्यो भर्ता सा स्मृताङ्गना ॥ ४५ ॥ युक्तं च यस्य भार्या तस्यापत्यं यस्माद्भार्याया भर्तुश्चैकत्वमेव—प्रजाऽप्यात्मभूतैव । कथं वाऽन्यस्यात्मा सोऽन्यस्य भवेत् । एवं तावद्दष्टभेतन्नोके । शास्त्रज्ञा अप्येवमेव विप्राः प्राहुरिति ॥ ४५ ॥

> न निष्क्रयविसर्गाभ्यां भर्तुर्भार्या विम्रुच्यते ॥ एवं धर्मः विजानीमः पाक्पजापतिनिर्मितम् ॥ ४६ ॥

ग्रथ मन्येत—'धनादिदानेन कीत्वा खीयाः करिष्यन्ते, परभार्यायां तते। विनिष्टत्ते दुःस्वाम्ये तज्ञाते। जनयितुः पुत्रो भवतीति'—एतन्न । यते। न शक्या भार्यात्वेन निष्क-सहस्रेरप्यन्यदीयाः स्वत्वमानेतुम् । नापि भर्त्रा त्यक्ता प्रहीग्रद्रव्यतया प्रतिप्रद्वीतुः स्वत्वमा-पद्यते। यतः ''उद्वहेतेति" (मनु० ३।४) कर्त्रभिप्रायिकयाफलविषयादात्मनेपदािल्लङ्गान्नान्येन संस्कृताऽन्यस्य भार्या भवति । यथा नाहवनीयादय ग्राधातुरन्यस्य क्रयादिनाऽऽहव-नीयादिव्यपदेश्याः।

निष्क्रयो विक्रयो विनिमयश्च । विसर्गस्यागः । ताभ्यां न विसुच्यते । न भार्यात्वमस्या प्रपैति ॥ ४६ ॥

सकृदंशे। निपतित सकृत्कन्या प्रदीयते।। सकृदाह ददामीति त्रीण्येतानि सतां सकृत्॥ ४७॥

भयमनुशयविधावष्टमे व्याख्यातः (८।२२७)। विभागकाले हि समविषमांशभागिः समविषमांशभागेषु परिकल्प विभागः कर्तव्यः । तत्र कृते यो विप्रतिपद्येत तस्य प्रति-पेधार्थमिदम् । तत्रापि यद्यादावेव यथार्थतां कस्यचिदंशस्य प्रज्ञापयेत्तदा स्यादेव पुनर्विभागः । स्रथ बहुना कालेनायथाकृततां वृयाद्यावदित्ररैः स्वेषु स्वेषु भागेष्वन्यनिवेशशीर्यप्रति-संस्कारादि कृतं भवेद्—वस्नहिरण्यादि चोपयुक्तं स्यात्—तदा समतामात्रकर्यो प्रभवति, न पुनः सर्वे समवायविभागम् ।

श्रन्ये तु क्षीवादीनामनर्हितविभागकानां पश्चादभागहरत्वनिमित्तक्षीवत्वादिपरि-ज्ञानात्रास्ति भागापहार इति सकुन्निपातप्रयोजनं वहन्ति ।

एवं द्वित्रिचतुर्भागहराखां यदच्छया ये समतां प्रकल्पयेयुः पश्चादनुशयनाः प्राक्तनं व्यवस्थानमतिक्रम्यापद्वर्तुं न लभेरन् । पतितस्य तु लब्धभागस्याप्यपद्वारं वच्यामि ।

सकृत्कन्या प्रदीयते । यद्यपि चानेन वाग्दाने। त्रागि विवाहाद्रर्तुः स्वते। त्यापि "दत्तामि हरेत्कन्यां" (याज्ञ० १।६५) "तेषां तु निष्ठा विज्ञेषा विद्वद्भिः सप्तमे पह" (मनु ८।२२७) इत्यादिपर्यालोचनया विशिष्टविषयतैव । सा च व्याख्याता ।

K.T

सकृदाह ददामीति गवादयो हि येनैव रूपेणात्मनः स्वं तेनैवान्यस्मा श्रापयन्ते । कन्या तु दुहित्रत्वेन स्वं सती भार्यात्वेनानिवृत्तस्वसम्बन्धा दीयत इति पृथगुपन्यासः।

''नतु चानिवर्तमाने पितुः स्वसम्बन्धं कथं कन्यादानं प्रवर्तते। एतद्धि दानस्य रूपं यदेकस्य सम्बन्धो निवर्ततेऽन्यस्योपजायत इति"।

नैष दोषः । द्वावत्र सम्बन्धौ —ग्रपत्यापत्यवद्भावः स्वस्वामिसम्बन्धश्च । तत्रापत्या-पत्यवद्भावे न निवर्तते, इतरस्तु निवर्तते । तथा च "बाल्ये पितुर्वशे तिष्टत्" इति (मनु॰ ५।१८८) पितुश्चात्र स्वान्यनिवृत्तिमाह 'पाणियाहस्येति" मर्तुस्तदुत्पत्तिम् ॥ ४७ ॥

यथा गे। इत्रोष्ट्रदासीषु महिष्यनाविकासु च ॥ ने। त्पादकः प्रजाभागी तथैवान्याङ्गनास्विष ॥ ४८ ॥ येऽक्षेत्रिणे। बीजवन्तः परक्षेत्रप्रवापिणः ॥ ते वै सस्यस्य जातस्य न छभन्ते फलं कवित् ॥ ४९ ॥

प्रसिद्धमेवैतत्। अस्तिणा बीजवन्तो त्रोह्यादिवीजस्वामिनः सस्यस्य मुद्र-माषादेर्जातस्य न लभनते फलं —परचेत्रे चेदुत्पत्तिः॥ ४८-४६॥

> यदन्यगाषु द्वषभा वत्सानां जनयेच्छतम् ॥ गामिनामेव ते वत्सा माघं स्कन्दितमार्घभम् ॥ ५० ॥

पूर्वेण स्थावरेषु धर्मः प्रसिद्धवदुदिता ज्ञापिता वा । अनेन तिर्येच्च परिगृहीतेषु गवादिषु निदर्श्यते । अन्यदीयो वृषभा यद्यव्यन्यगवीषु वत्सान्वहूनिप जनयेन्न वृषभस्वाम्येकमिप वत्सं लभेत—सर्व एव ते वत्सा गामिनां गोस्वामिनाम् । आर्षभमृषभसम्बन्धिस्कन्दितं बोजनिषेको मीचं वृथा निष्फलम् ॥ ५०॥

तथैवाक्षेत्रिणा बीजं परक्षेत्रमवापिणः ॥ कुर्वन्ति क्षेत्रिणामर्थः न बीजी लभते फलम् ॥ ५१ ॥

पूर्वस्य निर्देशोऽयम् । यथा गवादिषु स्थावरेषु चैवं मनुष्येष्वपि कुर्वन्ति । चेत्र-स्वामिन।मर्थे प्रयोजनं बोजकार्यं सम्पादयन्ति ॥ ५१ ॥

> फलं त्वनभिसंघाय क्षेत्रिणां बीजिनां तथा ॥ मत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो बीजाद्योनिर्वलीयसी ॥ ५२ ॥

अविशेषेशोक्तं चेत्रियां फलं न बीजिनः। तस्यावशिष्टविषयत्वमाह अनिभसंधा-येति । अभिसंधानं बीजचेत्रिशोरितरेतरसंविद्वावस्थापनम्—'नष्टाश्वदग्धरथवदुभयो-रावयोः फलमस्त्विति'—यत्र वचनव्यवस्था न भवति तत्र संविश एव प्रत्यक्षोऽर्थो निश्चितं फलम् । प्रत्यक्षशब्देन निःसंदिग्धतामाइ । यते। बीजाद्योनिर्द्धलीयसी । चेत्रमधिकवलम् ॥ ५२ ॥

सलां तु संविदि—

कियाभ्युपगमास्वेतद्वीजार्थं यत्वदीयते ॥ तस्येह भागिना दृष्टी बीजी क्षोत्रिक एव च ॥ ५३ ॥

श्रनिभसंघाय चेत्रिणः फलमुक्तम् । श्रिमसंघाने कि बीजिन उत्तेभयोरिति संशय उभयोरित्याद्द । क्रियाया श्रभ्युपगमाऽङ्गोकरणमेवमेवैतदिति संविल्लचणः यो निश्चयः सा 'क्रिया'ऽभिष्रेता तामभ्युपगमय्य बीजार्थः बीजकार्यफलनिष्पच्यर्थे यत्मदीयते—सामर्थ्याद्वोजिमिति गम्यते । तस्येह द्वाविष भागिनौ ॥ ५३॥

श्रोघवाताहृतं वीजं यस्य क्षेत्रे परे।हृति ॥ क्षेत्रिकस्यैव तद्बीजं न बीजी लभते फलम् ॥ ५४ ॥

परचेत्रे वप्तुर्वीजनाश बकः । तत्र मन्येत—''पुरुषापराधात्तस्य युक्तोपहारा नृनमसी चेत्रं जिहीषीत—ना चेत्किमिति परचेत्रे वपतीति । येन तु स्वचेत्रे व्युप्तमोधवाताभ्या-मन्यत्रानीतं तस्य कोऽपराधा यदि स्वं द्रव्यं हारयति"—तद्दर्थमाह । स्रोधवाताहृतं वीजम् । स्रोधो जलनिषेकः, तेन वायुना चाहृतं नीतं यस्य स्रोधे परीहृति तस्यैव तद्भवति । एतेनैव सिद्धे विस्पष्टार्थं न बीजी लभते फलमिति । सर्वत्र चेत्रप्रधान्यमिस्पर्थः ॥ ५४ ॥

एव धर्मो गवाञ्वस्य दास्युष्ट्राजाविकस्य च ॥ विरङ्गमहिषीणां च विज्ञेयः प्रसवं प्रति ॥ ५५ ॥

श्रपत्याधिकारात्तद्विषयतैव माविज्ञायोति गवाश्वादिग्रहणम् । यदि वा बोजफलव्यवहारः सस्यादिविषयतया प्रसिद्धतरस्तित्रवृत्त्यर्थमाह । द्विपदां चतुष्पदां पित्तणां स्थावराणां च सर्वत्रेष धर्मः । एष इति द्वयं प्रत्यवमृश्यते । श्रनिभसंधाने यस्य चेत्रं तस्य
फलमभिसंधाने चे।भयोः । उदाहरणार्थत्वाच गवाश्वादिग्रहणस्य श्वमार्जारादिष्वप्ययमेव
न्यायः।

तर्हि किमर्थ ''यद्यन्यगोषु'' इति ।

प्रायेश गावः पुरुषाशां भवन्ति, न तथा विहङ्गमादय इति प्रसिद्धेरनुवादे। द्री। द्रास्यः सप्तिमिदीसयोनिभिरुपगताः । प्रस्वः कायजन्म । तं प्रति तत्रेत्यर्थः ॥५५॥

एतद्रः सारफल्गुत्वं बीजयान्याः प्रकीर्तितम् ॥ त्रातः परं प्रवक्ष्यामि योषितां धर्ममापदि ॥ ५६॥ सारं प्रधानम् । फल्ग्वसारम् । उपसंहारः पूर्वप्रकरणस्य । उत्तरार्धेन वस्य-माणस्चनम् ।

म्मापत् जीवनिस्थितिहेतुभूतभे।जनाच्छादनाभावः, सन्तानविच्छेदस्र ॥ ५६ ॥

श्रातुर्ज्येष्ठस्य भार्या या गुरुषत्त्यतुजस्य सा ॥ यवीयसस्तु या भार्या स्तुषा ज्येष्ठस्य सा स्मृता ॥ ५७ ॥

रतोकद्वयेन प्राकृतव्यवस्थामनुवदत्यापदि नियोगं विधातुम्। ज्येष्ठोऽप्रे जातः। स्रनुजः पश्चाज्जातः कनीयान्। यवीयान्तुज एव ॥ ५७॥

ज्येष्ठो यवीयसे। भार्यां यवीयान्वाऽग्रजस्त्रियम् ॥ पतितौ भवते। गत्वा नियुक्तावप्यनापदि ॥ ५८ ॥

इतरेतरभार्यागमने ज्येष्ठानुजयोः पातित्यमनापदि सत्यपि नियोगे ॥ ५८ ॥

देवराद्वा सिपंडाद्वा स्त्रिया सम्यङ्नियुक्तया ॥ प्रजेप्सिताऽधिगन्तच्या संतानस्य परिक्षये ॥ ५९ ॥

सर्वविशेषेण विशिष्टोऽनेन नियोगो विधीयते । संतानस्य परिक्षये नियुक्तया देवरादिभ्यः सम्यक् प्रजोत्पाद्यितव्येति । यदुक्तं "योषितां धर्ममापदि" इति सेयमापत् "संतानस्य परिक्षयः" । संतानशब्देन पुत्र उच्यते दुहिता च पुत्रिका । सा हि पितृवंशं संतनोति नान्या । तस्य परिक्षयोऽनुत्पिक्तत्पत्रनाशो वा पुत्रिकायाश्चाकरणम् । न हि स्त्रियाः केवलायाः पुत्रिकायामन्यस्मिन्या पुत्रप्रतिनिधावधिकार इति वच्यामः । नियुक्तोत्पादयेदनुज्ञाता गुरुभिः ।

" कुतः पुनः गुरुभिरिति"।

स्मृत्यन्तरिनदर्शनात् । अथवा नियोगशब्दादेव । नियोगो हि गुरुसम्बन्धी लोकेऽप्युच्यते । न हि शिष्येण नियुक्तोऽध्यापयतीत्युच्यते । आचार्थेण नियुक्तः करेत्येव वदति । 'गुरवश्च' श्वश्रृश्वश्चरदेवरादयो भर्नु सगोत्रा द्रष्टव्याः, न पित्राद्यः । पतेनापत्येनापत्यवन्तस्ते उच्यन्ते येषां चापकारस्तत्कृत भ्रीर्ध्वदेहिको भवति ।

"यद्येवं मातामहस्यापि दै।हित्रोपकाराऽस्ति । ततः पित्रा दुहिता नियोक्त-व्येत्यापत्रम् ।"

डकं—येनापत्यवन्त उच्यन्ते । देवरसिपण्डयहणेन तद्गीत्रा एव हृदयमागच्छन्ति । महाभारते च तत्र तत्र नियोक्तृभावे। भर्षुपिचणामेव दर्शितः । श्रत एव श्रात्युत्रे सित न नियोगः कर्तव्यः । "ये हि नियुक्तास्तेवामेव सन्तानोपकार:। पुत्रजनिते स्तेहेऽपत्योपकारमर्थयमाना अधिकियन्ते। न मृतस्याधिकारोऽस्ति। कयं तर्हि तस्यापत्यमिति व्यपदिश्यते"।

कथं चित्पिण्डदाने स उपकरोति। वचनादिति च ब्रूमः। न ह्यपत्यमुत्पादियतव्यमित्येष विधिस्तेनानुष्ठित इति—तथापि तदीये चेत्रे नियोगविधिजातेन पिण्डदानादि कर्तव्यमिति शास्त्रार्थः। तत्रश्च तस्योपकारकमवगतम्। यथा चैतत्तथा पुरस्तान्निपुर्या वच्यामः।

देवरः पतिश्राता । सपिण्डः पत्यन्वयः । समृत्यन्तरे जातिमात्राचेत्युक्तं भवति । सम्यगिति धृताकादिनियमं वत्त्यमाणमनुवदित । मजेण्सिताधिगन्तव्या विधा छत्ये । ईप्सितशब्देन कार्यक्रमतामाह । ततो दुहितर्यन्धविधरादे। च जाते पुनर्नियोगोऽनुष्ठेयः ॥ ५६॥

विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यते। निश्चि ॥ एकप्रुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथंचन ॥ ६० ॥

विधवाप्रहणमतन्त्रम्। क्वीबादिरूपे पत्या जीवत्यप्येष एव विधिः। यता वस्यति "नियुक्ता या विधिं हित्वेति" (६३)। एतदेव तस्य प्रयोजनम्। नियमोऽत्र विषयाणाम्, न नियमानामन्यथा विज्ञाते प्रकृतत्वाद्विधवाया एव स्यः। निश्चि। प्रदीपाद्यालोकनिवृत्त्यर्थमेतत्। वचनान्तरेण दिवापगमनप्रतिषेधात्। अन्ये त्वाहुः— पुरुषार्थोऽसा प्रतिषेधः कमीर्थस्त्वयम्। तेनाद्वि गमनेन न चेत्रजमुत्पादयेत्।

एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयम् ॥ ६० ॥ भस्य प्रतिप्रसनः—

> द्वितीयमेके पजनं मन्यन्ते स्त्रीषु तद्विदः ॥ अनिर्दृत्तं नियागार्थं पश्यन्ते। धर्मतस्तयाः ॥ ६१ ॥

द्वितीयः पुत्र इत्येकेषां मतम् । तद्विदः चेत्रजोत्पत्तिविधिज्ञाः । स्निवृत्तं नियागार्थं पश्यन्तः । नियुक्तया प्रजोत्पादियतव्येत्यस्य विधेरेकस्योत्पादनेना-संपत्ति मन्यन्ते ।

"कस्तेषामभिप्राय:।"

एकवचनमविविचितं मन्यन्ते । द्रव्यप्रधानत्वात् कर्मग्रो गुणभावादविवचा—यहै-कत्ववत् ।

ननु चानुपात्तोपदेशे सत्यिप द्वितीयया द्रव्यप्राधान्यावगमे संख्यादिविशेषेण विवचा स्थितैव । ''चद्वहेत द्विजो भार्याम्" इति लिङ्गादपत्यविधावेकत्वसंख्यातिक्रमेा ''दशास्या पुत्रानाधेहीति" (ऋग्वेदे २१०। ८)। यद्येवं न द्वित्व एवावस्थानम् ।

श्रस्यामेवाशङ्कायां द्वितीयमिति वचनं श्रन्यितवृत्त्यर्थम् । श्रर्थवत्ता तस्याप्ययम-भिप्रायः । श्रीरसे लिङ्गम्—विवाहप्रकरणे मन्त्रपाठात् । इह त्वेकत्वातिकमः । 'श्रपुत्र एकपुत्र' इति शिष्टप्रवादात् । श्रथवाऽस्या एव स्मृतेर्द्वितीयपुत्रस्तुतिकल्पनात् ।

धर्मतः शिष्टाचारतः ॥ ६१॥

विधवायां नियागार्थे निष्टत्ते तु यथाविधि ॥ गुरुवच्च स्तुषावच वर्तेयातां परस्परम् ॥ ६२ ॥

इह तु नियोगविषयो यत्र नियुज्यते। स च सम्प्रयोगाभिमईपर्यवसान उपगमन-लचणः तस्मितिवृत्ते पूर्वेव वृत्तिः। गुरुवत्स्नुषावत्। ज्येष्टस्य भार्यायां गुरुवद्यवीयसः स्तुषावत्। परस्परप्रद्यणात् स्तुषावद्वर्तेत स्त्री पुरुषे ज्येष्ठे, देवरे गुरुवत्॥ ६२ ॥

> नियुक्तों यो विधिं हित्वा वर्तेयातां तु कापतः ॥ ताबुभैा पतिता स्यातां स्तुषागगुरुतस्पगा ॥ ६३ ॥

विधि "घृताक्त" इलाहिः । तदतिकमे पातित्यम् । नियुक्ती ज्येष्ठः, स्नुषागः पुमान्, गुरुतल्पगः कनीयान् ॥ ६३ ॥

नान्यस्मिन्विषवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः॥ अन्यस्मिन्हि नियुद्धाना धर्मे हन्युः सनातनम् ॥ ६४॥

पूर्वेगा विहितस्य नियोगस्य प्रतिषेधोऽयम्।

तत्र केचित्—'विधवात्रहणान्सृतभत्र'कायाः प्रतिषेधः, क्षीवेन तु पत्या नियोक्तव्येति विधिप्रतिषेधौ विभक्तविषयाविति' प्रतिपन्नाः।

श्चन्ये तु—विधिशक्ये सन्तानविच्छेदस्य निमित्तश्रवणात्तस्य च क्षीबव्याधितयो।
र्मृतस्याप्युपपत्तिः। तथा च विधिवत् प्रतिषेधोऽप्यविशिष्ट एव। श्रपेतथवसम्बन्धाः
विधवेत्युच्यते। तत्तुल्यमुभयत्रापि।

ध्यवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । इतरथा घृताभ्यक्तादिनियमोऽपि क्वाबेन नियुज्य-मानाया न स्यात् । तत्रापि द्यामनन्ति "विधवायां नियुक्तश्च घृताक्तः" इति । तस्माद्विहितस्याविशेषेण प्रतिषेधोऽप्यविशिष्टः । ध्रतश्च विषयसमस्त्रे विधिनिषेधयो-विकल्पः श्रयं च नित्योऽपत्योदपादनविधिर्विकल्प एव कल्पते प्रहृणाप्रहृणवत् ।

यदा तु "पुत्रेण जयति" इत्येवमादिफक्षोत्पादनविधिस्तदाऽसत्यपत्ये तत्कार्यस्यौध्वं-देहिकस्योपकारस्याभावादित्रफल्रयोः क्षते विकल्पः। समानविषयौ विधिनिषेधावेकार्थे विकल्प्येते । षोडशीश्रहणाप्रहण्योरिति केचित् । डक्तमङ्गभूयस्त्वे फलभूयस्त्वम् । प्रधानकार्यसिद्धौ त्वविशेषः । तस्मादिसमन्पचे पुत्रोपकाराभावमात् । डक्कारविशेषार्थेनास्य प्रवृत्तौ प्रतिषेधातिक्रमेण श्येनतुल्यता ।

इदं त्वन्न निरूप्यम् । योऽसी नियुज्यते स किमिति प्रवर्तते । न हि तस्य विधिर्माति । 'नियुक्तेन गन्तव्यम्' इति । स्त्रिया पुनर्विद्यते ''सन्यक् स्त्रिया नियुक्तयेति'' । न च—''देवरादिषु प्रवर्तमानेषु स्त्रिया नियोगसिद्धिरित्यर्थः । तेषामिष प्रवृत्तिस्तिद्विधिना । संत्रज्ञ ईष्मित" इति वाच्यम् । यता रागतः प्रवृत्तिरूप्ययते । ''घृताक्तादिनियम-विधानमनर्थकिमिति'' चेन्नानर्थकम् । तथानियमैरुत्पन्ने चेन्नजञ्यपदेशो नान्य इति ।

यदिष गुरुवचनं कर्तव्यमिति केचित्प्रवृत्तिनिबन्धनमाहुः,—एवं सित सुरापाना-दिष्विष गुर्विच्छया प्रवृत्तिः प्राप्नाति । न चासी गुरुरकार्ये यः प्रवर्तेयति ।

"गुरारप्यवित्तप्तस्य कार्याकार्यमजानतः । उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागा विधीयत ॥" इति स्मरणात् । परित्यागश्च गुरुकार्यानिवृत्तिः ।

एतेनैतदिष प्रत्युक्तं—"यिन्नयमातिकमपातित्यवचनं नियमपूर्विकां वृत्तिमनुजानाति— 'तावुभे। पितते। स्याताम्' इति । इतरथा सर्वप्रकारं गच्छतः पातित्यमिति विशेषपा-तित्यमनुपपन्नम्"।। यतस्तन्न केवलस्य पुंसः श्रूयते किं तर्हि खिया इति । तस्यारच पुत्रार्थिन्या नियोगो विहितः । तदपेचं हि व्यतिक्रमे पतितवचनं ''तावुभे। पतिते। स्यातामिति"। असति व्यतिक्रम एकः पतितः पुमानेव, अतिक्रमे तु द्वावपीत्येवमिप लिङ्गान्निर्गच्छत्येव । तस्माहेवरादिविधिलच्चणा प्रवृत्तिः कथमिति वक्तव्यम् ।

उच्यते । व्यासादिदर्शनेनापत्यिपण्डदान इव चेत्रजोत्पच्यर्थे सिपिण्डानां गुरु-नियोगापेचा । तदा नेपगमने च्युतिरस्तीत्यनुमन्तव्यम् । न हि महात्मनां रागलचण-प्रवृत्तिरभ्युपगन्तुं न्याय्या । यचोक्तं नियमातिक्रमे पतितत्ववचनं लिङ्गमिति—तदयुक्तम् । यतः गुंसः पतितत्वे पतिते।त्पत्रस्याधिकाराभावादुत्पादनमन्थेकम् । तस्मादस्ति देवरादि-विधेराभासे।ऽयम् ॥ ६४॥

> नाद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियागः कीर्त्यते कचित् ॥ न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं पुनः॥ ६५॥

खद्वाहनं कमे—तत्र ये मन्त्राः प्रयुज्यन्ते "ग्रर्थमणं तु देव" कन्या ध्रिमयच्वत" इत्यादयः । तथान्येऽपि तत्संबन्धाः "मया पत्या जरदृष्टिः" इति, "मया पत्या प्रजाव-तीति"—तत्र सर्वत्र वेाद्धवेरियतुः स्वापत्यं भवतीत्याहुः । न तत्र श्रूयते 'मया यत्र नियुज्यसे तते जनयेति'।

मन्त्रप्रह्योनैतर्ह्शयित मन्त्रार्थवादा श्रिप नैवंविधाः सन्ति । दूरत एव तर्ह्शयित न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं पुनः । 'ख्रावेदनं' गमनमभिप्रेतमत्र । भ्रथ—''विवाह एवेयं वा संयुज्यते। विवाहिय व्यति देवरे। आतृजायाम्। ततोऽयं नियोगो विवाही विहित एव।'' न त्वत्र विवाहिविधिरिति पूर्वशेषे।ऽयमर्थवादः॥ ६५॥

> श्रयं द्विजैरविद्वद्भिः पश्चधर्मी विगहितः॥ मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेने राज्यं प्रशासति॥ ६६॥

ग्रयमध्यर्थवाद एव नियोगप्रतिषेधशेषः। येऽविद्वांसः सम्यक् शास्त्रं न जानते तत्र व्यवहारिणो लिङ्गाद्यम्यपरत्वं च न जानते तैरयं पशुधर्मः—स चात्यन्तगहिता मनुष्याणामपि प्राक्तः प्रवर्तितः। स चेदानीतने। न, ग्रादि वेने राज्ञि प्रशा-सति राष्टं पालयति।

"ननु च लिङ्गानि नैव सन्तोत्युक्तम्।"

नैवम् । उद्वाहकेषु मन्त्रेषु न सन्तीत्युक्तम् । भ्रन्यत्र तु दृश्यते । "को वा स पुत्रो विधवेव देवरं मर्थं न योषा कृष्णते सधस्य भ्रा" इत्यादि । यथा विधवा स्त्रो देवरपतिं मनुष्यं कुरुते समानशयन एवं को वा मनस्विनौ कुरुते येन नागच्छतः । को विशेषो विवाहमन्त्रेषु । स किलापत्योत्पत्तिविध्यनुक्रमरूप इत्यभिप्रायः ।

अन्यैर्विद्वद्भिरिति पठितम्। गहिता मनुष्याणां मोक्तः। पश्नामेष धर्मी श्राव्यक्षीगमनं नाम। स च प्रवृत्तो वेनस्य राज्ये ॥ ६६ ॥

स महीमित्वलां भुज्जन राजिषिनवरः पुरा ॥ वर्णानां संकरं चक्रे कामीपहतचेतनः ॥ ६७॥

भुजन्यालयन्। "कथं पुनर्वर्णसङ्करं प्रवर्तयन् राजर्षीणां प्रवर इत्युक्तम्।" महीमखिलां भुनक्ति यः महाराजत्वात्। कामेन रागादिलचणेने पहता नाशिता चेतना चित्तरथैरं यस्य सः।। ६७॥

ततःप्रभृति ये। मोद्दात्ममीतपतिकां स्त्रियम् ॥ नियोजयत्यपत्यार्थः तं विगर्हन्ति साधवः ॥ ६८॥•

स्पष्टार्थोऽर्थवादः॥ ६८॥

यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पति: ।। तामनेन विधानेन निजा विन्देत देवर: ॥ ६९ ॥

नियोगरूपत्वात्कन्यागतोऽयं धर्म उच्यते। वाचा सत्ये कृते वाग्दाने निवृत्ते एकेन दत्ताऽपरेण प्रतिगृहीता। तामनेन वत्त्यमाणेन विधानेन निजः सोदरे। देवरः विन्देत विवाहयेत्॥ ६६॥

यथाविध्यधिगम्यैनां शुक्कवस्त्रां शुचित्रताम् ॥ मिथा भजेताप्रसवात्सकृत्सकृदतावृतौ ॥ ७० ॥

यथाविधि यथाशास्त्रं वैवाद्यो विधिस्तथा विवाहः। वाचिनकोऽयं विवाहः। पुनर्भूरच तथोच्यते। नवा व्यूढाऽिप सती भार्यो भवति। केवलं परार्थोऽस्या वाचिनको विवाहः। तथा च दर्शयति (७१) ''न दत्वा कस्य चित्कन्यां पुनरन्यस्य दीयत'' इति। नासौ देवराय दीयत इत्यर्थः। भ्रदत्ता चास्वभूता कथमिव भार्यो भवेत्।

शुक्कवस्त्रास्। नियमो गमने। अन्यस्मित्रपि नियोगे धर्मोऽयमिष्यते॥ ७०॥

न दत्वा कस्य चित्कन्यां पुनर्दचाडिचक्षणः ॥ दत्वा पुनः मयच्छन हि प्रामोति पुरुषानृतम् ॥ ७१ ॥

"तेषां निष्ठा तु विक्रेया विद्वद्भिः सप्तमे पद" इति (८।२२७) प्राग्विवाहान्मृते वरे दत्तायामिष पुनर्दानाशङ्कायां प्रतिषेधोऽयम् । विशिष्टे तुं पुनर्वचनम्—तथाविधा पुनर्भू- रुक्ता । नान्यस्मै दत्वा तस्मिन्मृतेऽन्यस्मै द्वात् । तथा क्वर्वन्प्राप्नोति पुरुषा- नृतम् । मनुष्यहर्षो यत्पापं तत् तस्य भवति ॥ ७१ ॥

विधिवत्मतिगृह्यापि त्यजेत्कन्यां विगर्हिताम् ॥ न्याधितां विभदुष्टां वा छद्मना चेापपादिताम् ॥ ७२ ॥

विधिः शास्त्रं तदर्हतीति विधिवत्। याद्दशः शास्त्रेण विधिरुक्तः "ग्रद्भिरेव द्विजाग्र्याणाम्" इति (१।३५)। स च कैश्चिदुदकाधिकारः कन्याविषये समर्थते। तेन मितगृह्यापि त्यजेत्कन्यां प्राग्विवाहात्। विगहितां दुर्लचणाम्। पूर्वे प्रतिगृह्यापि त्यजेत्कन्यां प्राग्विवाहात्। विगहितां दुर्लचणाम्। पूर्वे प्रतिगृह्यीतामचत्रयोनिमपि। तथा निर्लच्जां बहुपुरुषभाषिणीम्। व्याधितां चयव्याधिगृहीताम्। विमदुष्टां रोगिण्यादिशब्दितामन्यगतभावां च त्यजेत्।

ग्रन्ये चतयोनि विप्रदुष्टां न्याचत्तते ।

न ते सम्यङ्मन्यन्ते । यदि तावत्पुरुषानुपभुक्ता स्त्रीक्षन्यादिविकृता तदा नैव दुष्यति । स्त्रश्च पुरुषसंयुक्ता तदा कन्यैव न भवति । तत्र "स्रजेत्कन्यामिति" सामानाधिकर-ण्यानुपपित्तः । उक्तरच तस्यास्त्यागः । स्वद्मना चोपपादिताम् । न्यूनाधिकाङ्गीम् । यतो हेतुरुक्तोऽकथितेषु स्वरुपेष्विप देषिषु कृतवरगाऽपि त्याज्यैव ॥ ७२ ॥

> यस्तु देाषवतीं कन्यामनाख्यायापपादयेत् ॥ तस्य तद्वितथं क्वर्यात्कन्यादातुर्दुरात्मनः ॥ ७३ ॥

कन्यादेषा उक्ताः। ताननाख्यायानुक्त्वा प्रयच्छति ददाति तस्य तद्दानं वितर्थं निष्फलं कुर्योत्प्रत्यपेग्रोन। उक्त एवायमर्थः पूर्वऋोक्षेनातिस्पष्टीकृतः॥ ७३॥

विधाय दृत्तिं भार्यायाः मवसेत्कार्यवात्ररः ॥ अद्वतिकिरीता हि स्त्री प्रदुष्येतिस्थितिमत्यिष ॥ ७४ ॥

यदा प्रवसेत्तदा भार्याया वृत्तिं विधाय प्रवसेदिति विधि विधायत्येवमर्थं द्रष्टवयम्—प्रवसन्भार्याया वृत्तिं विद्धातिति । तथा कुर्यायथाऽस्या यावत्प्रवासं वृत्तिभैवति ।
शारीरिथतिहेतुभोजनाच्छादनगृद्धोपकरणादि । तां विधाय प्रवसेत्स्वदेशाहेशान्तः
गच्छेत् । कार्यवान् कार्य पुरुषार्थो दृष्टोऽदृष्टश्च । अदृष्टो धर्मो दृष्टावर्थकामा । तथा
वद्यति (७६) "प्रोषितो धर्मकार्यार्थम्" इत्यादिना । अन्तरेणैतानि निमित्तानि भार्याः
दित्वा प्रवासो निष्ण्यते । स्ववृत्तिकिरिता हि । दृष्टदोषप्रदर्शनमर्थवादः । अवृत्त्या
दारिद्रेण किर्माता पीडिता प्रदृष्टयेत् पुरुषान्तरसम्पर्कादिना । स्थितिसत्यि ।
रिथतिः कुलाचारस्तत्संपन्ना ज्ञधावसरे दीना दोषमवाष्त्रयादन्यं भर्तारमाश्रिस्य जीवतीति
सम्भाव्यत एतत् । सम्भावनायां लिङ् ॥ ७४ ॥

विधाय प्रोषिते दृत्तिं जीवेन्नियममास्थिता ॥ प्रोषिते त्वविधायैव जीवेन्डिल्पैरगहि तै: ॥ ७५ ॥

'नियमो' यथा सिन्निति भर्तिर परगृहप्रयाणादिनिषेध एवं मोषिते उपि स्मास्थिता स्माश्रिता गृहीतवती। स्मकृत्वा तु वृत्ति मोषिते शिल्धेर्जीवेदिति। कर्तनजालिका-करणादिना। गर्हितानि वस्तूनि विजनादीनि। एष एव विधवादीनां निजश्रमजन्यो वृत्त्युपायः॥ ७५॥

पोषितो धर्मकार्यार्थं प्रतीक्ष्याडच्टी नरः समाः ॥ विद्यार्थं षड्यक्षोडर्थं वा कामार्थं त्रींस्तु वत्सरान् ॥ ७६॥

यदुक्तं कार्यवान्प्रवसेदिति तानि कार्याणि दर्शयति । तद्विशेषेण प्रतीचाकालभेदः । परतस्त्वदं तया कर्तेव्यमिति नोक्तम् ।

तत्र केचिदाहुः-प्रकरगादगहितैर्जीवेदिति।

तदयुक्तम् । प्रागस्मात्कालादगर्हितैरितीयं किं म्रियताम् । न ह्यस्या स्नात्मत्याग इष्यते । पुंस इव प्रतिषिद्धत्वात् । तस्मात्प्रागप्यस्मात्प्रतीच्याविधेरगर्हितैः शिल्पैरजीवन्ती गर्हितैर्जीवेत् ।

श्रन्ये व्यभिचारमिच्छन्ति । तथा च स्मृत्यन्तरे (नारद० १२ । ६७) "नष्टे मृते प्रत्रजिते क्षोबे च पतिते पतौ । पश्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥"

अन्येऽप्याहु:। नास्या ज्ञानेन ब्रह्मचर्यमपनेतुं शक्यते। स्त्रीधर्मेषु हि तदस्या विहितं मनुनाऽपि—"न तु नामापि गृह्णीयात्पत्या प्रेते परस्य तु" इति (५।१५८)। मृते भर्तरि नास्ति न्यभिचारः, किमङ्गप्रोषिते। पतिशब्दे। हि पालनिक्रयानिमित्तकः—प्रामपितः सेनायाः पितरिति। अतश्चासमाद्वचनान्नेषा भर्तु परतंत्रा स्यात्। अपि त्वातमने। जीवनार्थं सैरंध्रीकरणादिकमीभरन्यमाश्रयेत। तच्च यदा षण्मासभृत्या संवत्सरभृत्या वा किस्मिश्चिदाश्रिते भर्ता यद्यागच्छेत्तदानों तां चेद्वशीकर्तुं शक्नुयात्—'त्यज त्वं भार्यामिति' याबद्भवित कालो न पूर्णः प्राक् पत्युरेव सा। पञ्चमे चित्तिमन्यत् (५।१५६)।

ध्यन्येऽप्यर्थिसममाहुः।

पूर्वे तु पुनर्भूवृत्तिमच्छिन्ति। या पत्या वा परिस्रका भवति, यस्याः किल पतिरियन्तं कालं विद्वितवृत्तिको नागच्छिति, सा तेन त्यक्तैव भवति। ततश्च यदि सा पुनर्भूधर्मेणा-न्येनोढा भवेत्तदा भर्तोऽभ्यागता न किंचिद्व्र्यात्। पुनर्भवस्येयं भार्येति।

तदयुक्तम् । 'न निष्क्रयविसर्गाभ्याम्' इति (स।४६) तस्य स्रोकस्यार्थवत्त्वं दर्शयिष्यामः । धर्मश्च तत्कार्यं च 'धर्मकार्यम्' । सोऽर्थः प्रयोजनं प्रवासस्येति धर्मकार्यार्थम् ।

"कुतः १ न गृहस्थस्य धर्मार्थो दीर्घकालः प्रवासः । अवश्यं ह्यम्यस्तेन परिचरणीयाः । पाध्ययाज्ञिकमनुष्ठेयम् । कुता गन्तव्यम् । "वसन्ते वसन्ते व्योतिषा यष्टव्यमिति" । तीर्थस्नानादीन्यपि स्मार्तानि च श्रौताविरोधोन्यनुष्ठेयानि । संविधाय प्रोषितस्य वा भवतीति न च येनेष्व्येत संविधायापि प्रवास आपर्वणः । स्वयं पर्वणि जुहुयादृत्विज्ञामेकतरकाल-मित्युक्तम् । अनाहिताग्नेस्तोर्थयात्रायां पाध्वयाज्ञिकस्य तुल्यत्वेऽपि स्मार्तत्वे भार्यास-दितस्योपपत्तेः न तत्त्यागे तीर्थगमनं युक्तम् ।" उच्यते । गुरुवचनेन । यं गुरवे। धर्मार्जने राजोपसेवायां वा स्वकार्याय प्रेषयन्ति स 'धर्मार्थ' प्रवासः । प्रायश्चित्तं वा—तपा-वनदेशश्रमणेन । अथवाऽर्थार्जनार्थमेव धर्मकायर्थिस्भिप्रेतम् । दरिद्रोऽहं कुतश्चि-द्यनमर्जियव्ये ।

विद्यार्थम् । ''नतु स्नातस्य च भार्याधिगमः । इतिवद्यस्य च स्तानम् । तत्र कुतः कृतिववाहस्य विद्यार्थिता ।"

दर्शितमेतत्। ईषदवगतवेदार्थो विवाहेऽधिक्रियते। निश्चिते स्नानादै।।

"नैतयुक्तम् । कृतायां धर्मजिज्ञासायां स्नानं — जिज्ञासा च विचारपूर्वकसंशयच्छेदेन निश्चितार्था ।"

सत्यम् । नायं विधिर्विद्यार्थितायाः । तथा च सति धर्मकार्यार्थमित्यनेनैवावगता स्यात् । ज्रान्नेऽप्यधिकारोपयोगिन्यवगमेऽभ्यासातिश्रयार्थं विशेषार्थं चान्यासु विद्यासु ।

चित्रं शैर्ययशःख्यापनार्थं बहिः सविशेषविद्वत्वख्यापनार्थं देशान्तरप्रवसने यशो-हेतुः प्रवासः ।

कामार्थं रूपाजीवानुगमाऽभिन्नेततरां भागीमुद्रोहुम्।

स्मृत्यन्तरे प्रसूताभेदेन च कालभेदः स्मर्थते । तथा च विष्णुः—"श्रष्टौ विष्रसूताः षट् राजन्याः चतुरे। वैश्या द्विगुणं प्रसूतेति । न श्द्रायाः कालनियमः स्यात् । संवत्सरमित्येक" इति ॥ ७६ ॥

संवत्सरं प्रतीक्षेत द्विषाणां योषितं पतिः॥ ऊर्ध्वं संवत्सराच्वेनां दायं हृत्वा न संवसेत्॥ ७७॥

द्वेष्यः पतिर्थस्यास्तां द्विषाणास्। पतेन तु न निष्कासनं क्वर्यात्। सम्पूर्वस्य वसेरेनािमति च द्वितीयानुपपत्तेः। वासयेदिति निर्भत्सेयेत्। पातकेऽपि तस्या निष्कासनं नास्ति ''निरुन्ध्यादेकवेश्मनि'' इति वचनात्। प्रायश्चित्तेऽप्यस्मिन्निमित्ते विनयाधानार्थोऽपहार इष्यते। न सर्वेण सर्व ध्रात्यन्तिक श्राच्छेदः॥ ७७॥

त्रविक्रामेत्वमत्तं या मत्तं रेगगात्त मेव वा ॥ सा त्रीन्मासान्परित्याज्या विभूषणपरिच्छदा ॥ ७८ ॥

स्रितंत्रमस्तदुपचर्याऽवज्ञानं पथ्यै।षधादिष्वतत्परता—न पुरुषान्तरसञ्चारः। मास-त्रयं परित्यागश्च सम्भोगस्यैव, पूर्वस्मादेव हेतोः। हारकटकादिभूषणैर्वियुक्ता कर्तव्या। परिच्छद्परित्रहेण भाण्डकुण्डादिना दासीदासेन च ॥ ७८॥

> उन्मत्तं पतितं क्रीवमबीजं पापरेागिणम् ॥ न त्यागेाऽस्ति द्विषंत्याश्च न च दायापवर्तनम् ॥ ७९ ॥

क्कीबाबोजशब्दैः नपुंसकमाहतुः। भेदस्तु एको वातरेता, अप्रवृत्तेन्द्रियोऽपरः। तादृशं या द्वेष्टि तस्या नास्ति निम्रहः पूर्वोक्तः।

स्रपवर्तनमपहारः । प्रोषितप्रतिषिद्धान्नादयः स्मृत्यन्तरनिषिद्धाः ॥ ७६॥

मद्यपाऽसत्यवृत्ता च प्रतिकूछा च या भवेत् ॥ व्याधिता वाऽधिवेत्तव्या हिंस्नाऽर्थेद्यी च सर्वदा ॥ ८०॥

मद्यपाऽसौ मद्यपानरता। पिकसंस्कारगृहकार्यानुष्ठानासमर्था। तत्परिरच्चणाय सा परिवेदनमर्हति। या तु गुरुभिः प्रतिषिद्धमद्यपाना। तस्या दण्डं वच्यति ''प्रति-षेघे पिवेदिति" (८४)। स्वयं नियमस्य त्वन्यनियमव्यतिक्रमवत्प्रायश्चित्तेन प्रत्या-पत्तिर्युक्ता, पुनरिधवेदनं च। तथा च धर्मानुष्ठानप्रजोत्पित्तगृहकार्योपघातिनिमित्तान्यधिवेदनिनिमित्तानि पठ्यन्ते—

"प्रतिकूला व्याधितार्यद्वीति"।

ब्राह्मण्यास्तु शास्त्रेण प्रतिषिद्धमद्यायास्तत्पानप्रायश्चित्तमेव भूयोऽप्रवृत्तौ । पातित्यं तु—श्रूणहिन हीनसेवायां स्त्री पततीति परिसंख्यानात्र मद्यपाने पातित्यमिति । तदे-कादशे वत्त्यामः । उत्तं च पश्चमे (५।६०)।

स्मत्यवृत्ताऽसाध्वाचारा—भृत्येष्वसत्परुषवाक्, बिलकर्मणां प्रागेव भुङ्को, दैव-पित्र्ययोत्रीद्याणभोजनादी न श्रद्धावती। स्त्र्यप्त्री स्रतिव्ययशीला भाण्डोपस्करणं न परिरचित अनल्पमूल्येन क्रीणाति। हिस्ता नाकुलशङ्कयास्यादेवातिताङनशीला। अन्वाहिकस्य व्ययस्यापहन्त्री।

ऋधिवेदनं तस्या उपर्यन्याविवाहः ॥ ८० ॥ मन्यासामप्यधिवेदनमाह ।

> वन्ध्याष्ट्रमेऽधिवेद्याऽब्दे दशमे तु मृतप्रजा ॥ एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वियवादिनी॥८१॥

तत्र वन्ध्याऽष्टमेऽब्देऽधिवेद्या दशमे तु मृतमजा । नाधिवेदने-ऽपत्योत्पत्त्यभावाद्धि वन्ध्याया अनुष्ठानपरिपातनं स्यात् अपत्योत्पत्तिविधेराधानवि-वेश्च। नापुत्रे ह्याधानं श्रूयते। एवं मृतमजायाः स्त्रीजनन्याः। अप्रि-यवादिन्यास्तु देश्यभावेन नाधिवेदनेन सत्यां चमायां अमनियमः (१)।। ८१।।

> या रोगिणी स्यात्तु हिता संपन्ना चैव शीलतः॥ साऽनुज्ञाप्याऽधिवेत्तव्या नावमान्या च कर्हिचित्॥ ८२॥

भर्ते हिता परिचर्यापरा । अनुज्ञापनाश्रवमानये।रिह विधानम् , पूर्वासामेतद्भावात् । रोगिग्गीप्रहणं वन्ध्यास्त्रीजनन्याविष लच्चयति । प्रकृतत्वाविशेषादवमानिमित्ता-भावाच कर्हिचित्कदाचिदवमाननं शिष्टार्थं परिभाषितम् ॥ ८२ ॥

श्रिधिवना तु या नारी निर्गच्छेद्रुषिता गृहात् ॥ सा सद्यः सन्निरोद्धव्या त्याच्या वा कुलसन्निधै। ॥ ८३ ॥

क्रोधेनाधिवेदनहेतुना निर्गतायास्त्यागसंनिरेधी विकल्पते। विधीयेते । न तु यथोपपन्न-हेतुना भोजनाच्छादनादिना तत्र प्रीत्या क्रोधावमार्जनं श्वश्रुभिः श्वशुरादिभिर्वा परि-भाषणम् । संनिरोधा रचिपुरुषाधिष्ठानम् । त्यागो व्याख्यातः—श्रसंभोगः सह-श्राय्यावर्जनम् । कुलं ज्ञातयः—तत्पितृपचाः स्वपचाश्च ॥ ⊏३ ॥ प्रतिषेधे पिवेद्या तु मद्यमभ्युद्येष्वपि ॥ प्रेक्षासमाजं गच्छेद्वा सा दण्ड्या कृष्णतानि षट् ॥ ८४ ॥

प्रतिषेधे गुरुसम्बन्धिभः। ग्रयं दण्डः चित्रयादिक्राणाम्। न शास्त्रीया त्राह्मणोनाम्। न हि तत्र दण्डमात्रेण मे।चः। किं तिर्हे महता। न च तत्राभ्युदयेषु पानाशङ्का। ग्रप्रतिषिद्धमद्यानां तु नियमेनेत्स्ववसमागतानामाद्दवती प्रवृत्तिह श्यते।

यां सन्यङ्तिषेधत्यभ्युद्येष्ठवपीति । दण्डश्वायं भर्ता दीयते । सत्यपि राज-वृत्तित्वे "श्लोणां भर्ता प्रभुः" इति विज्ञायते । श्रन्येषामपि परिश्रहवतां भृत्यादिविषये कियति दण्डे स्वातन्त्र्यम् ।

स्नभ्युद्यः पुत्रजन्मविवाहादय बत्सवाः। प्रेक्षा नटादिदर्शनम्। समाजा नितान्तमपि जनसमूहः। तत्र कुतूहिलन्या स्रयं दण्डः ॥ ८४ ॥

> यदि स्वाश्रापराश्चैव विन्देरन्योषितो द्विजाः ॥ तासां वर्णक्रमेण स्याज्ज्येष्टचं पूजा च वेश्म च ॥ ८५ ॥

कामतः प्रवृत्ता यदि समानजातीया श्रसमानजातीयाश्च विन्देरिनववाह्ययेयुस्तासां वर्णाक्रमेणा जात्यनुरूपं ज्येष्ठयं—न वयस्तो न च विवाहक्रमतः। फले हि दाननिमित्ते पूजा। प्रथमं ब्राह्मण्यास्ततः चित्रयावैश्ययोरित्येष वर्णक्रमः। वेश्म प्रधानं गृहम्। तद्वाह्मण्याः सवर्णानां विवाहक्रमो निश्चयः स्मृतः। ८५॥

भतुः शरीरश्चश्रूषां धर्मकार्यः च नैत्यकम् ॥ स्त्रा स्त्रैव कुर्यात्सर्वेषां नास्वजातिः कथंचन ॥ ८६ ॥

श्रारीरशुश्रूषा भर्नुरुपयोगिपाकादिल्या दानभेजनप्रतिज्ञागरणं स्वा स्वैव कुर्यात् । पृष्ठपादसंवाहननिर्धेजनादौ त्वनियमः । युगपतसंविधा तु शरीरावयवक्रमा वर्धक्रमेण । नैत्यकं धर्मकार्यं ''सायं त्वत्रस्यत्यादि" अग्निशरणोपलेपनाच-मनोदकत्रपण्डानादि ॥ ८६ ॥

भ्रस्या निन्दार्थवादः—

यस्तु तत्कारयेन्मोहात्सजात्या स्थितयाऽन्यया ॥ यथा ब्राह्मणचाण्डातः पूर्वदृष्टस्तथैव सः ॥ ८७ ॥

यस्त्वेतत्कर्माऽन्ययाऽसमानजातीयया कार्येत्सजातीयायां श्वितायां द्वाह्मण एव स चएडालः पूर्वस्माद्दष्टः ॥ ८७ ॥ उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सहशाय च ॥ त्रमाप्तामपि तां तस्मै कन्यां दद्याद्यथाविधि ॥ ८८ ॥

उत्कृष्टायाभिक्षपायेति विशेषणविशेष्यभावः। उत्कृष्टायाभिक्षपतराय इत्यर्थः। स्रथवोत्कृष्टाय जात्यादिभिरभिक्षपायेति पृथग्विशेषणम्। क्ष्पमाकृतिमाभिमुख्येन प्राप्ताऽ'भिक्षपः'। स्वभाववचने वा। सुस्वभावो विद्वान्त्यभिक्षप उच्यते। सदृशाय जात्यादिभिः। वरा वेढा जामाता। स्राप्तामप्ययोग्यामिप कामावशत्वेन बालामप्राप्तां कीमारं वयः। स्मृत्यन्तरे निप्नकत्युच्यते। कामः स्पृह्ण यस्या नेत्पन्ना सा चाष्टवर्षा षड्वर्षा वा, न त्वत्यन्तवालीव। तथाहि लिङ्गम् ''स्रष्टवर्षामिति"।

इदमेव लिङ्गं धर्मप्रयुक्ततायामि विवाहस्येति । अन्यथा रागस्यैव प्रयोजकत्वे कुते। प्राप्ताया विवाह इत्याहु:।

तदयुक्तम् । धनार्थिने। ऽपि बालां विवाहयन्ति । न शास्त्रोयैव सर्वा प्रयुक्तिस्तृतीये निरूपिता ॥ ८८ ॥

> काममा मरणात्तिष्ठेद्गृहे कन्यर्तु मत्यि ॥ न चैवैनां प्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हि चित् ॥ ८९ ॥

प्रागृतोः कन्याया दानम् । ऋतुदर्शनेपि न दद्याद्यावद्गुणवान्वरा न प्राप्तः । गुरोग विद्याशीर्यातिशयः शोभनाकृतिर्वयोगहत्वोपेतता लोकशास्त्रनिषद्धपरिवर्जनं कन्याया-मनुराग इत्यादिः ॥ ८-६ ॥

> त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत ज्ञुमार्यु तुमती सती ॥ जर्ध्व तु कालादेतस्माद्विन्देत सदृशं पतिम् ॥ ९०॥

रेते।ऋतुकालं—तद्वत्यिष चौणि वर्षाणि तद्गृहे श्रासीत। श्रतः परममुत्क्रष्टामावे सदूर्यं समानजातीयं स्वयं वृण्यात् ॥ ६० ॥

अदीयमाना भर्तारमियाच्छेद्यदि स्वयम् ॥ नैनः किंचिदवामोति न च यं साऽधिगच्छति ॥ ९१॥

वर्षत्रयादृर्ध्वमदीयमाना यं भर्तारं वृण्यते तस्य देशो न । कन्यायाः पूर्वेणैव देशाभाव उक्ते त्रियमाणस्य देशशर्थमिदम् ।

ऋतुदर्शनं च द्वादशवर्षागामिति स्मर्यते ॥ ६१ ॥

अरुङ्कारं नाददीत पित्र्यं कन्या स्वयंवरा । मातृकं भ्रातृदत्तं वा स्तेना स्याद्यदि तं इरेत् ॥ ९२ ॥ भात्रादिभिर्यदादे। दत्तं स्वयंवरणाभिप्रायं तस्या स्वजानद्भिस्तदलङ्करणं तेषामेव प्रत्यर्पयेत्। यदि तु तथाविधाया एव ददाति तदा न त्यागः। तेनास्मै न वयमेनां दास्याम इत्येवमभिप्रायं यद्भूषणं न तस्मिन्नन्यथात्वमापन्ने युक्तम्।

"स्तेनः स्यादिति" पुँक्षिङ्गेन पाठान्तरम् । वरस्य चैारत्वमाहुः । तस्मात्तेन ऽलङ्कारस्याजयितव्यः ॥ ६२ ॥

> पित्रे न दद्याच्छुल्कं तु कन्यामृतुमतीं हरन्॥ स च स्वाम्यादतिक्रामेटतूनां प्रतिरोधनात्॥ ९३॥

शुल्कदेयाया ऋतुमत्याः शुल्किनिषेधोऽयम् । तत्र हेतुः—स च स्वाम्यादित-क्रामेत् । "बाल्ये पितुर्वशे तिष्टेत्" इत्युक्तम् । वयोन्तरप्राप्तौ चाददतः पितुः स्वाम्यं नास्ति । शुल्कादेयाया अपि हेताः समानत्वात्पितुः स्वाम्यनिवृत्तिः । 'अप-क्रमणं' निवृत्तिः । प्रतिरोधनं प्रतिरोधोऽपत्योत्पत्तिकार्ये ।

केचिदाहु: ग्रमानवे।ऽयं श्लोक: ॥ ६३ ॥

त्रिंशद्वर्षो वहेत्कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम् ॥ च्यष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा धर्मे सीद्ति सत्वरः ॥ ९४ ॥

इयता कालेन यवीयसी कन्या वेाढ्व्या न पुनरेतावद्वयस एव विवाह इत्युपदेशार्थः। अथापि न यथाश्रुतवर्षसंख्यैव। कि तिही। बहुना कालेन यवीयसी वेाढ्व्या। न स्रेतद्विवाहप्रकरणे श्रुतम्। येन संस्कार्यविशेषणत्वेन तदङ्गं कालो दशादिवर्षा पञ्चविश-त्यादिवर्षे च निवर्तयेत। "ननु च वाक्यान्तरस्थस्याव्यङ्गविधिभवत्येव"। सत्यसिह प्रकरणो-त्कर्रेण पाठादाचार्यस्याभिप्रायान्तरमनुमीयते। तथा शिष्टसमाचारः। सुतस्य च पुन-दर्शिकयायां नेष कालः संभवतीति "पुनर्दारिक्रयां क्वर्यात्" इति ने।पपद्यते॥ ६४॥

देवदत्तां पतिर्भार्याः विन्दते नेच्छयात्मनः ॥ तां साध्वीं विभृयान्नित्यः देवानां वियमाचरन् ॥ ९५ ॥

साध्वी भार्या प्रातिकूल्याप्रियवादादिदेषयुक्ताऽपि भर्जा न त्याज्येति स्रोकार्थः । अविशिष्टा प्रशंसा । यत् तु 'निरुध्यादेकवेश्मनी'त्यसाध्व्या ग्रपि विहितं तत्सकृद्वग्रिभचारे । अभ्यासे तु त्याग एव । नान्यथा तां साध्वीं विभृयादित्यनेन किंचित्कृतं स्यात् ।

यदिप "हृताधिकारां मिलनां पिण्डमात्रोपजीविनीम् । परिभृतामधःशय्यां वासये-द्वेयभिचारिग्रीम् ॥" (याज्ञ० १। ७०)—तच्च सत्यां शक्तौ पर्युरिच्छा सा । अनि-च्छायां तु त्याग एव । यच्चेदं पिततास्विप 'वस्नान्नदानं देयं चे'त्यादि वच्यति तद्ब्रह्महत्यादिषु प्रायश्चि-त्तेषु भैत्यभाजनारम्भे निर्वासप्राप्तौ प्रतिषेधवचनिमिति वच्यामः । सर्वथा तु पुनर्व्यभि-चारिण्या भर्गां नास्ति । न चात्र त्यागः श्रुतो येन संभोगविषयतया कल्प्येत ।

''सोमोऽददत्'' इत्यादिमन्त्रार्थवादेभ्यो (ऋग्वेद १०। ८५। ४१) देवतानां दातृत्वं प्रतीयते ।

अथवा विवाहे देवताया भार्या भवत्यत उच्यते —देवदत्तामिति ।

विन्देत—नात्मन इच्छया । यथान्यद्रोहिरण्याद्यापणभूमै। तभ्यते तथा नेयं भार्या । श्रत उच्यते नेच्छयात्मन इति ।

देवानां प्रियं देवेभ्यो हितं—त्यक्तायां भार्यायां वैश्वदेवादिकियानिमित्ते नास्ति देवहि-तम्। अतस्तां द्विषंतोमपि विभृयात्। पातित्ये तामनधिकारप्राप्तां पतिरधिविन्देत ॥ ६५॥

> पजनार्थ स्त्रियः स्टष्टाः संतानार्थं च मानवाः ॥ तस्मात्साधारणो धर्मः श्रुतौ पत्न्या सह।दितः ॥ ९६ ॥

प्रजनं गर्भग्रहणम् । सन्ताना गर्भाधानम् । तस्मा द्वेतारपत्येत्पत्तेरभयाधीनत्वाद्वेदे स्रोपुंसयोः साधारणो धर्मः पतन्या सह पुंस उक्तः । श्रतः केवलस्याधिकाराभावात् स्रियो द्वेष्या श्रापि न त्याच्याः ।। ६६ ॥

कन्यायां दत्तशुरुकायां म्रियेत यदि शुरुकदः॥ देवराय प्रदातच्या यदि कन्याऽनुमन्यते॥ ९७॥

यस्याः पित्रादिभिगृ हीतं शुल्कं, न च दत्ता, केवलवचनेन देयत्वेन व्यवस्थिता,— स्रत्रान्तरे स चेन्स्रियेत तदा—''श्रन्यद्रव्यवहेवरेषु प्राप्ता सर्वेषु वा युधिष्ठिरादिवत्, तदभावे सिपण्डेषु"—स्रतो विशेषार्थमिदमुच्यते—देवराय प्रदातव्येति—न सर्वेभ्यो भर्ष श्रात्रभ्यो नापि सिपिडेभ्यः, कि तर्ह्येकस्मै देवरायैव। तत्रापि कन्याया अनुमती। सत्याम्। ''प्रधासत्यां कन्यायाः शुल्कस्य च का प्रतिपत्तिः"। यदि कन्यायै रोचते बह्यचर्यं तदा शुल्कं कन्यापितृपचाणामेव। स्रथ पत्यन्तरमर्थयते तदा प्राग्गृहीतं शुल्कं त्यक्तवाऽन्यस्मादादाय दीयते ॥ ६७॥

> त्राददीत न श्द्रोऽपि शुल्कं दुहितरं ददन् ॥ शुल्कं हि गृह्धन्कुरुते छन्नं दुहित्विक्रयम् ॥ ९८ ॥

इच्छातः ग्रुल्कश्रहणे पूर्वेण विधिरुक्तः। कस्यचित्तत एवाशङ्का स्यात्—'अदेापं शुल्कश्रहणं शास्त्रे गृहीवश्रुल्काया विशेष उक्तो यतः'—अत इमामाशङ्कामपनेतुमाह । स्राददीत न शूद्रोऽपि शुल्किमिति। इच्छातः प्रवृत्तौ शास्त्रीयो नियमो न तु शास्त्रेण पदार्थस्यैव कर्तव्यताक्ता। यथा मद्यपीतस्य प्रायश्चित्तविधानेन न मद्यपानं शास्त्रेणानुज्ञातं भवति। शुल्कसंज्ञेन यदेवेक्तं "गृह्विन्ह शुल्कं लोभेन" इति। येन तु विशेषेण पुनः पाठोऽसौ प्रदर्शित एव ॥ स्⊏ ॥

एतत्तु न परे चक्रुर्नापरे जातु साधवः ॥ यदन्यस्य प्रतिज्ञाय पुनरन्यस्य दीयते ॥ ९९ ॥

यदुक्तं 'गृहीते शुल्के कन्येच्छायां सत्यां मृते तु शुल्कदे प्रस्या अन्यत्र दानिमिति' तिलिषेधित । यदन्यस्य शुल्कदस्य प्रतिज्ञाय पुनरन्यस्भे दीयते पुनः शुल्कं गृही-त्वेति वरं स्वयंवरं तु कारयेत्कन्याम् — एव एवार्थः ॥ ६६ ॥

नानुशुश्रुम जात्वेतत्पूर्वेष्विप हि जन्मसु ॥ शुल्कसंज्ञेन मूल्येन छन्नं दुहित्विक्रयम् ॥ १०० ॥

न कुतिश्चिदस्माभिः श्रुतम् । पूर्वेषु जन्मसु कल्पान्तरेष्वित्यर्थः ॥ १०० ॥

श्चन्यान्यस्यान्यभीचारे। भवेदामरणान्तिकः ॥ एष धर्मः समासेन द्वेयः स्त्रीपुंसयोः परः ॥ १०१ ॥

अविशेषेण वचनिकया सर्विकयास्व**ट्यिभ चारः।** तथा चापस्तम्बः ''धर्मे चार्थे च कामे च नाभिचरितव्या" इति। एतावच श्रेयो धर्मोऽर्थः कामः। तथा चे।क्तम्— ''त्रिवर्ग इति तु स्थितिः'' इति।

यज्ञाहु:—''श्रपरित्यागो। त्राव्यभिचारः, इतरथा छीवत्पुरुषस्यानेकाभार्यापरिग्रयनं न स्यात्"—तदयुक्तम् । छस्ति पुरुषे वचनं ''कामतस्तु प्रवृत्तानाम्'', तथा ''वन्ध्या-ष्टमें प्रिवेत्तव्या'' इति । न तु छियाः । तथा च लिङ्गान्तरं स्थात् ''एकस्य बहुव्यो जाया भवन्ति नैकस्या बहवः सन्न पतय" इति (ऐतरेयज्ञाह्मग्रे ३ । ३)।

आमरणान्ते भव ख्रामरणान्तिकः । अन्यतरमरणेऽपि तस्यान्ते।ऽस्तीत्यर्थः । एष संचेपेण स्त्रीपुंसयोः प्रकृष्टो धर्मी वेदितव्यः ॥ १०१॥

तथा नित्यं यतेयातां स्त्रीपंसा तु कृतक्रिया।। यथा नातिचरेतां ता वियुक्तावितरेतरम्॥ १०२॥

यतेयातां प्रयत्नवन्तौ तथा स्थातां यथेतरेतरं परस्परं नातिचरेताम् । 'भ्रतिचारो'ऽतिक्रमः, धर्मार्थकामेष्वसद्दभावः । कृतक्रिया क्रतविवाद्दादिसंस्कारौ नियुक्तौ । ततः परापसंद्दारश्लोकोऽयं नानुकार्थोपदेशकः ॥ १०२॥

पूर्वोक्तप्रकरणयोः संबन्धश्लोकोऽयम्।

एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वे। रतिसंहितः ॥ आपद्यपत्यपाप्तिरुच दायधर्मं निवेधित ॥ १०३॥

उक्तेषु स्नोपुंसयोध्यापत्योत्पत्तौ च दायधर्मस्य विभागस्यावसरः ॥ १०३ ॥

ऊर्घ्वं पितुरच मातुरच समेत्य भ्रातरः समम्।। भजेरन्पैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः।। १०४॥

भजेरिति प्राप्तकालतायां लिङ्। [तथा पश्चमे प्रपश्चितम्। ग्रथवा यस्मिन् शयने संकामति]॥ १०४॥

> ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात्मित्र्यं धनमशेषतः ॥ शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा ॥ १०५ ॥ ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ॥ पितृणामनृणाञ्चैव स तस्मात्सर्वमर्हति ॥ १०६ ॥ यस्मिन्नृणं सन्नयति येन चानन्त्यमञ्जते ॥ स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान्विद्ः ॥ १०७ ॥

इतरानित्यर्थवादे। ऽयम् । यथाश्रुततात्पर्यमहणाद्धि कनीयसामभागाईतैव स्यात् । ततश्च वच्यमाणविरोधः ॥ १०७ ॥

> पितेव पाळयेत्पुत्रान् ज्येष्ठो भ्रातृन्यवीयसः ॥ पुत्रवचापि वर्तेरन् ज्येष्ठे भ्रातिर धर्मतः ॥ १०८ ॥

पुत्रवत्पालनीया न तु बाला इति धनादिना गई श्वीयाः । तैरप्ययं पितेति भावनीयम् । तदाह—पुत्रवच्चापि वर्तरिति ॥ १०८॥

श्रपरा प्रशंसा।

ज्येष्ठः कुलं वर्धयति विनाशयति वा पुनः ॥ ज्येष्ठः पुज्यतमा लोके ज्येष्ठः सद्गिरगर्हितः॥ १०९॥

य एवंगुणो ज्येष्ठः स वर्धयति कुलम् । अयमेव निर्गुणस्तत्कुलं विनाशयति । शीलवति ज्येष्ठे कनीयांसोऽपि तथा वर्तन्ते । तेऽपि गुणहीनेन विवदन्ते । १०६॥

> यो ज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिः स्यान्मातेव स पितेव सः ॥ अञ्येष्ठवृत्तिर्यस्तु स्यात्स संयूज्यस्तु बन्धुवत् ॥ ११० ॥

ज्येष्ठस्य वृत्तिः पुत्रे इव स्नेहः, पालनं, शरीरधनेषु तदीयेषु स्ववदनुपेत्ता, स्रकार्येभ्यो निवर्तनम्। यस्त्वन्यथा वर्तते तत्र बन्धुवत्प्रत्युत्थानाभिवादनैः मातुलपितृव्यवत्संपृजा कर्तव्या। स्रन्यथाकरणे विधेयतानिवृत्तिः ॥ ११०॥

> एवं सह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाम्यया ॥ पृथग्विवर्धते धर्मस्तस्माद्धम्या पृथक्किया ॥ १११ ॥

स्वेच्छानियोज्यत्वाभावान्निरपेचल्लस्ट्रव्यसाध्येषु ज्योतिष्टोमादिष्वसंभवात्तित्सद्धान्योऽयं न्यायप्राप्तो विभाग उच्यते पृथावा धर्मकाम्ययेति—न पुनरविभागाद्दधर्मो विभाग एवाप्रिहोत्रादिवद्धर्मः। "नतु च धर्मानुष्ठानप्रतिबन्धहेतुत्वादधर्मतैवाविभागस्य"। नैष दोषः। अधिकृतस्याननुष्ठाने प्रस्रवायः। न चाविभक्तधनस्याधिकारोऽप्रिमच्वाभावात्। विभागकाल एवाप्तिपरिप्रहस्य विहितत्वात्। यस्तु जीवत्येव पितरि कृतविवाहस्तदैव च परिगृहीताप्रिस्तस्याधिकृतत्वान्नैवाविभागः। सोऽपि यदि विच्युतः परिप्रहादन्यते। वा विहितानुष्ठानपर्याप्रधनस्तदा नैव सह वसन्प्रस्यवेयात्। न हि विभागाविभागयोधर्माधर्मत्वं सक्रपेखास्तात्युक्तम्। "नतु च 'श्रातृशामविभक्तानासेको धर्मः प्रवर्ततः' इति वचनाद्दम्पत्योरिव सहानुष्ठाने प्राग्वभागादस्त्येव धर्मव्यक्तिः—साधारण्याद्द्वय्यस्य सर्वैः संभूय कर्तव्यमिति।" नैतदिप्रहोन्नादे। याहवनीयादिषु द्यप्रिहोन्नादयः। संस्कारनिमित्ता-श्राहवनीयादय श्रात्मनेपददर्शनादन्यतस्य संबन्धितं न प्रतिपद्यन्ते। परकीये वाऽमौ जुद्धतः प्रतिषेधदर्शनमस्ति—"नान्यस्याप्रषु यजेतेति'। न स्मार्ते द्यपि गृद्धोऽग्नी विधानम्। गृहशब्दस्य विशिष्टोपादानादिग्तवचनत्वादेष एव न्यायः। श्रतिथ्यादिभोजनदाने महायद्यमध्ये पाठात् "वैवाहिक्रेऽग्नौ कुर्वीत गृद्धं कर्म यथाविधि॥ पञ्चयञ्चविधानं चः' इति गृद्धत एवाधिकारः। तेनैतद्वचनमेका धर्म इति श्राद्धप्तिन्ताह्मान्नं विद्येयम् ॥१११॥

ज्येष्ठस्य वि श उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् ॥ तते।ऽर्घं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यवीयसः ॥ ११२ ॥

"इयमुद्धारनियोगस्मृतिरितकान्तकालविषया, न त्वद्यत्वेऽनुष्ठेया, नियतकालत्वा-त्समृतीनामिति' केचित्। अनुष्ठेयत्वव्यपदेशो दीर्घसत्रवज्ज्ञानादम्युद्दयो यथा स्यादिति। न हि दीर्घसत्रमद्यत्वे केचिदाहरमाणा दृश्यन्ते। अधीयते तु तदुपदेशं त्राह्मणाः। तथाच 'अन्ये किलयुगे धर्मा' इत्युक्तम्। (१। ८५) तेन देशनियमवत्कालनियमोऽपि धर्माणां दृष्टव्यः। न ह्युपदिष्टो धर्मः सर्वत्र देशेऽनुष्ठायते। तथाहि देशधर्मा नियतदेशव्यवस्थिता उच्यन्ते। अन्यथा सर्वानुष्ठाने न देशव्यपदेश्यता धर्माणाम्। तथा च पठित (६। ६६) 'अयं द्विजैिर्ह विद्वद्विः' इत्यादि। तस्मादुद्धारनियोगगोवधस्मृतय उपदिष्टा नानुष्ठेयाः। तदेतदपेशलम् । न होवंविधः कालनियमः कचिदिप श्रूयते सायंप्रातःपर्वादिनिय-मादन्यत्र । यच 'श्रन्ये कृतयुगे धर्मा' इति तत्प्रथम एव व्याख्यातम् । न हीदं युगमेदेन धर्मव्यवस्थाहेतुः । देशनियमोऽपि प्राचीनप्रविधादिव्यतिरेकेण मध्यदेशपूर्वदेशकृतो नैवा-स्तीत्युक्तम्—(८ । ४१) 'जातिजानपदान् धर्मानसद्भिराचरितान्' इत्यत्र । दीर्धसत्रेष्व-द्यत्वेऽप्यनुष्ठानसंभवः । संवत्सरशब्दस्त्वहःसु प्रथम एव दिश्तिः । यचु नाद्यत्वे केचि-दनुतिष्ठन्तो दृश्यन्त इति—उपदिष्टार्थस्य नित्यवदाम्नातस्यापि बहुभिः प्रकाररज्ञानसाध-नाशक्त्या फलानिच्छया वा नास्तिकतया वा । यचु 'वेने राज्यं प्रशासित' (६ । ६६) तदाप्रभृतिकं महापार्वकालिकमनुष्ठानं दर्शयतीत्यर्थवादे।ऽसा न कालोपदेशः ।

ज्येष्ठस्य विंशः । ज्येष्टस्य सर्वद्रव्याद् विंशतितमे। भाग जद्भृत्य दातव्य एव । मध्य-मस्य तद्धं चत्वारिंशत्तमे। भागः । एवं किनिष्टस्य तुरीये। ज्येष्ठापेत्वयाऽशीतितमे। भागः । एवमुद्धृते परिशिष्टं त्रिधा कर्तव्यम् । तत्र सर्वेभ्यो द्रव्येभ्यो यद्ध्रं श्रेष्ठं तज्ज्येष्टस्यैव । प्रथवा "द्रव्येष्विप परं वरम्" इति पाठः । जत्तमाधममध्यमानि यानि द्रव्यादीनि सन्ति ततस्तस्माद्यदेनं श्रेष्ठं तत्तस्यैव तदुक्तं भवति । यत्र गावेऽश्वा वा सन्ति एकः श्रेष्ठा ज्येष्टस्य दावव्यो न द्रव्यान्तरेण मूल्येन वा स्वीकर्तव्यः । त्रयाणां सर्वेषां गुण्यिनामयमुद्धारिविधः । गुण्यवतामुद्धारदर्शनात् ।। ११२ ॥

> ज्येष्ठरचैव कनिष्ठश्च संहरेतां यथादितम् ॥ येऽन्ये ज्येष्टकनिष्टाभ्यां तेषां स्यान्मध्यमं धनम् ॥ ११३ ॥

त्रिभ्योऽधिकपुत्रस्य ज्येष्ठकनिष्ठयोर्गुणवतीर्यथोक्तमुद्धृत्य बहूनामि मध्यमानां गुणवती मध्यमस्य यश्चत्वारिंशत्तमो भाग उक्तोऽनन्तरक्षोको बहुभिरिष मध्यमैः स विभजनीयः । समगुणानां तु मध्यमानां सर्देषामेकौकस्य पूर्ववचनाचत्वारिंशत्तमो भाग उक्त उद्धार्यः । तेषां स्यान्मध्यमं धनिमिति उभयथा वचनं व्यज्यते । मध्यमधनं यदनन्तरक्षोको निर्दिष्टं तत्सर्देषां समवायेन दातव्यम् । यदि वा प्रत्येकमेव ज्येष्ठ-किनिष्ठतामपेत्त्य । तत्र प्रथमपचो निर्गुणेषु युक्तः । ते न बहुधनार्द्यः । द्वितीयो गुणवत्स्वेव ॥ ११३॥

सर्वेषां धनजातानामाददीताग्रयमग्रजः ॥ यच्च सातिशयं किंचिदशतश्राप्तुयाद्वरम् ॥ ११४ ॥

श्राद्येनार्धश्लोकेन "सर्वद्रव्याच यद्वरम्" इत्युक्तमनुवदति । जातशब्दो जातिपर्यायः प्रकारवचनो वा । ज्यायजो ज्येष्ठः । ग्राय्यं श्रेष्टम् । यच्च सातिशयमेकमपि वस्नमलङ्कारं वा । दश्यता दशावयवाद्वा वरमेकसाददीत । यदि दशगावे। दशव वा सन्ति तदा एकं श्रेष्ठ-

माददीत । श्रवीग्दशावयवाद्वा न लभते । वर्गे दशशब्दः । श्रन्ये तु स्वार्थे तिसं चाचत्रते । "दशैव दशतो वरान्" इति बहुवचनं पठन्ति । दशवरानाददीत । श्रन्यस्तद्विशिष्टान्स्म-रति "दशतः पश्नामेकशफद्विपदानाम्" इति ॥ ११४ ॥

> उद्धारा न दशस्त्रस्ति संपन्नानां स्वकर्मसु ॥ यत्किंचिदेव देयं तु ज्यायसे मानवर्धनम् ॥ ११५ ॥

दशसु पशुषु यः पूर्वजोद्भार उक्तः स नास्ति । ये भ्रातरः स्वकर्मसु श्रुता-ध्ययनादिषु संपन्ना विशेषवंता दशस्ति चेपलचणं व्याख्यानयन्ति । दशसु यत्र श्लोक उद्धार उक्तः स सर्व एव नास्ति । कर्मसंबन्धात् । किंतु तैरिप यत्किंचि-देवाधिकसुपायनविधं सानवर्धनं पूजाकरं च्येष्ठाय देयस् ॥ ११५ ॥

> एवं समुद्धृतोद्धारे समानंशान्यकरपयेत् ॥ उद्धारेऽनुद्धृते त्वेषामियं स्यादंशकरपना ॥ ११६ ॥

समुद्धृते प्रथक्कृत उद्धारेऽधिके भागेऽवशिष्टे धने समानंशान्यकरूपयेत्। स्रानुद्धृते वत्त्यमाणा भागकरपना ॥ ११६॥

एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः पुत्रोऽध्यर्धं ततीऽनुजः॥ श्रंशमंशं यवीयांस इति धर्मो व्यवस्थितः॥ ११७॥

एकेनांशेनाधिकं स्वांशं हरेत्स्वीकुर्यात् द्वावंशी प्रतिपद्येतेत्यर्थः।

तताऽनुजलदनन्तरमध्यर्धमर्धद्वितीयम् । यवीयांसस्तस्मादर्वाजाताः सर्वे सममंशं नाधिकं किचित्राल्पमित्यर्थः ॥ ११७॥

स्वाभ्यः स्वाभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रदचुर्श्वातरः पृथक् ॥ स्वात्स्वादंशाचतुर्भागं पतिताः स्युरदित्सवः ॥ ११८ ॥

कन्याशब्दः प्रायोऽनूढासु प्रयुज्यते। 'कानीनपुत्रः'। स्मृत्यन्तरे चो'पात्तानामि'ति पठ्यते। श्रतोऽनूढायामयं भाग उच्यते।

स्वाभ्यः स्वजात्यपेचया स्वाभ्यो भ्रातरः कन्याभ्यश्चतुर्भागमंशं दृद्धुः स्वादंशात्। यत्र बह्व्यः कन्याः सन्ति तत्र समानजातीयभ्रात्रपेचया चतुर्थाशकत्पना कर्तव्या। तथा चायमर्थः। त्रीनशान्पुत्र श्राददीत चतुर्थे कन्येति।

यदिष कैश्चिदुक्तं—"महानुपकारः पितृकरणं कन्यानामदत्तानां, येन जीवति पितिर तिक्चित्रयाऽमूल्येनापि धनेन संस्क्रियन्ते सृते त्वंशहरा इति" तत्पुत्रेऽपि तुल्यम्। वाच- निके चार्थे केयं नेादना। अथाभिप्रायः "समाचार उद्घाहमात्रप्रयोजनं दानिम"त्याचारा दुर्वतः स्मृतेरिति । न चैकान्तिकः । अनैकान्तिकत्वे च स्मृतिते। यं नियमे। युक्तः ।

यदगीदं केनचिदुक्त 'मुद्राहमात्रप्रयोजनं देयं, न चतुर्थो भागा यथाश्रुतिमिति।" स इदं वाच्या नाद्वाहेऽपरिमितधनदानमिति। तस्य द्वादशशतं दिचिणेतिवत् 'कंवलमा-च्छाद्यालंकृतां विवाहयेत्। सीदायिकं वाऽस्या दद्यादिति' श्रूयते। श्रलङ्काशस्तु सुवर्णमणिमुक्ताप्रवालादिरनेकथा भिन्न इति। तत्र न ज्ञायते कियहातव्यं धनं कीटशो वाऽलङ्कार इत्यतश्च परिमाणार्थमेवेदं युक्तं स्वादंशाच्चतुर्भागमिति। न चास्मि-न्नर्थे शास्त्रविरोधो युक्तिविरोधो वा।

स्मृत्यन्तराण्येवमेव पत्तमुपोद्बलयन्ति। "ग्रसंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृिभः पूर्व-संस्कृतैः। भिगन्यश्च निजादंशाइत्वांशं तु तुरीयकम्"।। इति (या० व० स्मृ० २-१२४)। तथा "श्रा संस्काराद्धरेद्वागं परता विभृयात्पतिः" इति।

श्रास्यायमर्थः —यत्र स्वरूपं धनमस्ति श्रातुर्भगिन्याश्च न चतुर्भागे कन्याया भरणं भवति तत्र समभागं कन्या हरेत् श्रासंस्कारात् । परतस्तु स्मृत्यन्तराचतुर्भागं गृह्णीया- स्वरूपमि । कथंतर्हि भरणमात्रं कुर्यादत उक्तं — "परते। विभृयात्पितः" इति ।

भातृयहणं सोदर्यार्थं व्याचचते । कोऽभिप्रायः । श्रातृशब्दो निरुपपदसोदर्य एव मुख्यया वृत्त्या वर्तते । 'पृथक्'वचनं च लिङ्गम् ।

यस्यास्तु हि सोदयों नास्ति तस्या ग्रदायः सीदायिकस्य प्राप्नोति। "वैमाद्रेयो दास्यतीति" चेन्नासित वचनान्तरे ददात्ययम्। आतृशब्दा एकात्ममातृकाश्च गृह्यन्ते। पैतृष्वस्रेयादिषु तूपचाराद्वर्तत इति युक्तम्। एवमेकशब्दस्थानेकार्थत्वं नाभ्युपगतं भवति। स्मृत्यन्तरसमाचारश्चेति श्रेयान्। तत्र हि पठ्यते "यच्छिष्टं पितृदायेभ्यः प्रदानिकम्" इति। नात्र भगिनीशब्दो आतृशब्दो वा श्रूयते यत इयमाशङ्का स्थात्।

यत्तु पृथितित तद्देकैकस्यैव समूहः भागः सर्वाभ्य इत्येवमि युज्यते ।

इदमप्युच्यते। अददर्श प्रत्यवायो न तु इठाइाप्यन्ते। यत उच्यते पतिताः स्युरिदित्सव इति। यो हि यत्र यावत्यंशे स्वामी स 'हरेदि'त्युच्यते। न पुन'र-नेनास्मै दातव्यमिति'। यथा नोच्यते आता आत्रे दद्यादिति। यच्चेाच्यते तत् पुन-रस्वामिभ्यः॥ ११८॥

अजाविकं चैकशफं न जातु विषमं भजेत् ॥ अजाविकं तु विषमं ज्येष्ठस्यैव विधीयते ॥ ११९ ॥

एकशफ्तमस्वाश्वतरगर्दभादयः विभागकाले समसंख्यया यद्विभक्तुमजाविकं न शक्यते ज्येष्ठस्येव स्थान्न तदन्यद्रव्याशपातेन समतां नयेद्विकीतं वा ततस्तनमूल्यं दापयेत् । म्प्रजाविकमिति पशुद्र-द्वविधावेकवद्भावः ॥ ११६ ॥

यवीयाञ्ज्येष्ठभार्यायां पुत्रमुत्याद्येद्यदि ॥ समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ १२० ॥

ज्येष्टस्य नियोगधर्मेण पितृवत्सोदरेऽतिदेशे प्राप्ते तित्रवृत्त्यर्थमुच्यते । समस्तच विभागः स्यात् । न चोद्धारं न चैं 'वाधिकं हरेज्ज्येष्ठ'' इति । नापि यत्किंचिदेव देयमिति ।

समः स्यात् । केन । इत्यादकेन पितृव्यकेण कनीयसा । ग्रनियुक्तासुतस्य त्वभा-गाहतैव वक्यते । इदं च लिङ्गं भातिर सहिते । सत्यिप भातृशब्दे भातृपुत्रेणाप्यसित भातिर सह विभागः कर्तव्यः ॥ १२०॥

> उपसर्जनं प्रधानस्य धर्मता नोपपद्यते ॥ पिता प्रधानं प्रजने तस्माद्धर्मेण तं भजेत् ॥ १२१ ॥

उपसर्जनमप्रधानं चेत्रजः। प्रधानस्यौरसस्य तुल्य इत्येतदध्याहृत्य। तद्भमतः शास्त्रते । युज्यते। श्रीरसः किल पितृवज्ज्येष्ठांशं कृत्स्नं लभते। श्रयं तु चेत्रजो-ऽप्रधानम्।

तस्माद्धर्मेण तं भजेत्। 'धर्मः' पूर्वोक्ता भागकल्पना। ''नतु चायमपि ज्येष्ठः पुत्रो भवति किमित्यौरसवन्न सभते"।

श्रत श्राह पिता प्रधानं प्रजने। 'पिता' जनकोऽत्राभिष्रेतः। स प्रधानमप्त्येतात्वादने। श्रयं चाप्रधानः, कनीयसा जनितः। 'उपसर्जनं प्रधानस्य सम'मित्येवाध्याहृत्य श्लोको गम्यते। श्रर्थवादोऽयं पूर्वस्य अयेष्ठांशनिषेधस्य। श्रर्थवादत्वाच्च प्रधानोपसर्जनशब्दयोर्थित्कंचिदालम्बनमाश्रित्य व्याख्या कर्तव्या।

अन्ये पठन्ति "तस्माद्धर्भेण तं त्यजेत्" इति । तद्युक्तं, सर्वत्र समभागस्योक्तत्वात् । सर्थेवादत्वाच्चास्य न विकल्पाशङ्का कार्यो ॥ १२१ ॥

> पुत्रः किनष्ठो ज्येष्ठायां किनष्ठायां च पूर्वजः ॥ कथं तत्र विभागः स्यादिति चेत्संशयो भवेत् ॥ १२२ ॥

ज्येष्ठा प्रथमोढा। पश्चादृढा किनिष्ठा। तथोर्जातानां कि मातुरुद्वाहकमेण ज्यै-ष्ट्यं स्यात्स्वजन्मक्रमेण वेति संशयमुपन्यस्योत्तरत्र निर्णेष्यते संप्रतिपत्तुम् ॥ १२२ ॥

> एकं दृषभमुद्धारं संहरेत स पूर्वजः ॥ ततोऽपरेऽज्येष्ठदृषास्तदृनानां स्वमातृतः ॥ १२३॥

पूर्वस्यां जातः पूर्वजः । कनीयान् वृषभस्योक्तो भागवान् ।
तता वृषादन्ये ये वृषभा आज्येष्ठास्ते बहूनामेकशः कृत्वा देयाः ।

श्रतश्च ज्यैष्ठिने यस्यैतावदुक्तमधिकं यच्छ्रेज्ठो वृषो गुणमात्रेणाधिक्यं न संख्यया तद्नानां तस्मात्पूर्वजादूनानाम् । कियतामित्याह । स्वमातृतः पुनर्मुख्यते।ढत्वा-त्तेनात्र माद्वज्यैष्ठ्यमाश्रितं भवति न जन्मतः ॥ १२३ ॥

ज्येष्ठस्तु जाते।ऽज्येष्ठायां हरेद्रुषभषे।डशाः । ततः स्वमातृतः शेषा भजेरित्नति धारणा ॥ १२४ ॥

बद्धारान्तरं वैकल्पिकमेषामुच्यते । स्नुज्येष्ठायां ज्येष्ठो जातः पंचदश गा हरेत्। षोडशो वृषभो वृषभसंबन्धाद्वावा लभ्यन्ते । यथास्य गोर्द्धितीयेनार्थ इति ।

अन्ये शेषा गा हरेरन्स्वमातृतः यथैवैषां माता गरीयसी स गरीयसीं यस्य कनीयसी स कनीयसीमाहरेत्।

ग्रथवा ज्यैष्ठिने यस्यायमुद्धारोऽधिक उच्यते पूर्वस्तुं स्थित एव । नात्रानडुत्प्रश्लेषः । श्रोषाः कनीयांसः स्वमातृतो हरेरन् । स्वमातृत इति विविच्यते ।

श्लोकद्वयस्यार्थवादत्वात्र विवेके यत्नः। उपक्रममात्रमेतत्। सिद्धान्तस्त्वय-मुच्यते॥ १२४॥

> सद्दशस्त्रीषु जातानां पुत्राणामविशेषतः ॥ न मातृतो ज्यैष्ठ्यमस्ति जन्मते। ज्यैष्ठ्यमुच्यते ॥ १२५ ॥ .

सदूशः समानजातीयः ॥ १२५ ॥

जन्मज्येष्ठेन चाह्वानं सुब्रह्मण्यास्त्रपि समृतम् ॥ यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मते। ज्येष्ठता समृता ॥ १२६ ॥

ग्रर्थवादे। इयं जन्मच्येष्ठतामभ्युपगमयति । सुद्वह्मण्या नाम मंत्रो च्योतिष्टोमे छन्दोगै: प्रयुच्यत ''इन्द्राह्मनाय सुब्रह्मण्यो ३३ इन्द्र भ्रागच्छे"त्यादिप्रयोगे—बहुत्वाद्-बहुवचनम् । तत्रेदमुच्यते । प्रथमपुत्रेण पितरं व्यपदिश्य हूयते । 'देवदत्तस्य पिता यजते' । जन्मना ज्येष्ठ्यं मुख्यम् । श्रन्यत् तु मातृविवाहसंबंधाद्गीणम् । यमयोगिर्म एककालिन-षिक्तयोरिप जन्मते। ज्येष्ठ्यम् ॥ १२६ ॥

> श्रपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ॥ यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात्स्वधाकरम् ॥ १२७॥

यदपत्यमस्यां जायेत तन्मे महां स्वधाकरम्। श्रीष्वंदेहिकस्य श्राद्धादिपुत्र-कार्यस्योपलच्यार्थः स्वधाशब्दो न त्वयमेवेश्चार्यः। तथा च गैतिमः— 'पितोत्सृजेत्पु-त्रिकामनपत्योग्निं प्रजापतिं चेष्ट्रास्मदर्श्वमपत्यमिति संवाद्यः 'श्रभिसंबन्धमात्रात्पुत्रिकत्ये-षाम्' (गौ० २८-१-६) इति मन्त्रादियोगेन विनाऽपि भवति पुत्रिका।

"नतु संवादाभावेन यद्ययभिसंबन्धो हृदयाःकृत इत्युच्यते पुनर्वचनेन यावन्न ज्ञापित-स्तावज्ञामाता विश्रतिपद्येत"। कुर्वीत पुद्धिकामेष तस्या व्यपदेशः ॥ १२७॥

> त्रनेन तु विधानेन पुरा चक्रेऽथ पुत्रिकाः ॥ विद्युद्धचर्थं स्ववंशस्य स्वयं दक्षः प्रजापितः ॥ १२८ ॥

प्रजोत्पादनविधिज्ञः प्रजापतिद्कः स एवादाह्रियते। प्रर्थवादे।ऽयं परिकृति-र्नाम। १२८।।

> ददी स दश धर्माय ब्रक्श्यपाय त्रयोदश ॥ सामाय राज्ञे सत्कृत्य शीतात्मा सप्तविंशतिम् ॥ १२९ ॥

सत्कृत्येति । एतदत्र विधीयते । दशेत्यादिलिङ्गादनेकपुत्रिकाकरणमपी-व्छन्ति ॥ १२-६ ॥

> यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेश दुहिता समा ॥ तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्या धनं हरेत् ॥ १३० ॥

"यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात्" इत्युक्तम् । अपत्यं च ऋक्यभाक् । अतः पितिर सृते पुत्रिकाया अनुत्पत्रपुत्राया धनहरत्वमप्राप्तं विधोयतेऽर्थत्रादेन । तस्या-मात्मिन पुत्रनिमित्ते तिष्ठन्त्यामेव धनं न पुत्रोत्पत्तिस्तदीयाय युज्यते । अथवा तस्या-मात्मभूतायां पितृरूपायामिति ।

पुत्रेण दुहिता समेति सामान्यवचनो दुहित्याब्दः प्रकरणात्पुत्रिकाविषयो विद्येयः ॥ १३०॥

> मातुस्तु यौतकं यत्स्यात्कुमारीभागः एव सः ॥ दै।हित्र एव च हरेदपुत्रस्याखिलं धनम् ॥ १३१ ॥

यातकशब्दः पृथग्भावेन च क्षीधने । तत्र हि तस्या एव केवलायाः स्वाम्यम् । अन्ये तु सीदायिकमेव न सबन्धस्तीधनम् । तत्र हि तस्याः स्वातन्त्र्यम् ।

"सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीयां स्वातन्त्रयमिष्यते"।

इतरे तु मक्तभूषाद्युपयोगिनः म्रान्वाहिकाद्वर्त्वेदत्ताद्धनाद्युपयुक्तशेषमेव । युवत्या स्वीकृतं यौतकमाहः।

कुमारीभाग एव कुमारीप्रहणादृहा नास्ति। एवकारस्य च प्रसिद्धानुवादक-त्वात्प्रकरणवाधकत्वमतश्च पुत्रिकाकुमारीविषयमिष यातकम्। एवं च गीतमः— (२८।२४) ''स्रोधनं तदपत्यानाम्' इत्युक्त्वाऽऽह ''दुहितॄणामप्रतानामप्रतिष्ठितानां चेति''। तत्रा'प्रतिष्ठिता' या ऊढा अनपत्या निर्धना भर्ष गृहे याभिः प्रतिष्ठा न लब्धा।

देशहित्र एव च हरेदपुत्रस्यानै। ससपुत्रस्याखिलं धनं हरेत्। सति त्वै। स्यावानंशस्तं वच्यति । अत्रापि पुत्रिकापुत्र एव 'दै।हित्रो' न सर्वत्र, पूर्ववत्प्रकरणत्यागस्य यौतकविषयत्व एव प्रमाणसंभवात् ॥ १३१॥

दै। हित्रो ह्यालळं रिक्थमपुत्रस्य पितुईरेत् ॥ स एव दद्याद्द्यौ पिण्डै। पित्रे मातामहाय च ॥ १३२ ॥

अपुत्रमातामहप्रमातामहाय ।

पूर्वेग्रैव पैत्रिकेयदैतित्रस्याखिलं रिक्यहरत्वमुक्तम् । स्रतेऽयं श्लोकस्तदनुवादेन िण्डदानविधानार्थे इति कैश्चिद्व्याख्यातम् । 'हर्रैद्यदी'ति च ते पठन्ति । यस्मिन्यचे सर्वे हरेत्तस्मिन्नेव पचे दद्यात् । यदा तु "समस्तत्र विभागः स्यात्" इति पचस्तदा न दद्यात् । स्रन्यथा "यो यत स्राददीत स तस्मै दद्यात्" इत्यनेनैव पिण्डदाने सिद्धे पुनर्वचनमनर्थकम् । स्रिख्लिरिक्यप्रहणानुवादश्चानर्थक एव ।

तद्युक्तम्। "भ्रपुत्रस्य पितुईरेत्" इत्ययमेवार्थोऽत्रगीतिश्चरन्तनपाठः। पितृशब्दश्च जनके प्रसिद्धतरो न मातामहे। स्रतश्च पुत्रिकाया भर्ता यक्ष तदन्यभार्यायामपुत्रः पुत्रिका च पुत्रवती। तदाऽनेनैव पुत्रेण जातेन पिता मातामहश्चेःभाविष
पुत्रवन्ते वेदितव्यो। यदा तु बीजीतरासु जातपुत्रस्तदा पुत्रिकापुत्रः समानजातीयायामूद्धायां जातोऽिष नैव बीजिनो रिक्यं हरेन्नापि पिण्डं दद्यात्। स्रत्यो हि जन्यजनकभावे।ऽन्यश्चापत्यापत्यवत्संबन्धः। स्रजनका स्रिष चेत्रजादिभिरपत्यवन्तो जनकाश्च
विक्रीतापविद्धादिपितरो नैवाजीगर्तादयः पुत्रवन्तः। तथा चैरसलचणे 'स्वचेत्र'
(मनु ६।१६६) इति स्वयहण्म्। चेत्रं च पुत्रिकापितुरेव। भर्ता हि तस्य चानुविधेयवर इति मात्रकुले स्वामी। तस्मादेवं तद्वक्तव्यम्। यस्मिन्पचेऽविद्यमानान्यपुत्रं
पुत्रिकाभर्ता पुत्रिकापुत्रश्चाखिलद्रव्यद्वारी। तस्मिन्पचे येन कार्यमतः पिण्डदानम्।
यदा तु बीजी स पुत्रः संपद्यते तदा स पुत्रिकापुत्रो नैव बीजिने पिण्डं
दद्यात्। स तु देवित्र इत्युच्यते। पेतिक्रेय इत्यर्थः। यथा मातामहपचे पितुरिप यो
हरेक्तत्रापि स च दद्यादिति श्रूयते। न पुनः पचान्तरेऽपि पचान्तरेषु दद्यात्। न च सर्वश्रहण्यचे दद्यादिति नोदना पचान्तरेऽपि निषेधमन्तुमापयति। पित्रे पितामहाय
चेत्युभयोरप्राप्तत्वात्। द्योतनं। परिसङ्ख्येति स्रनुद्यमाने द्योतनमन्यस्मा एव द्वात्वनुगपदु-

भाभ्यामनेनायमनुवादः । यथैव पित्रे मातामहाय च एवं पितामहाय प्रमातामहाय च । तथैव च ततः पराभ्यां द्वाभ्याम् ॥ १३२ ॥

पौत्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्मतः ॥ तयोर्हि मातापितरा संभूतौ तस्य देहतः ॥ १३३ ॥

पूर्वशेषेाऽयमर्थवादः। कथमविशेषस्तयोर्ह्म मातापितराविति ॥ १३३॥

> पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रोऽनुजायते ॥ समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः ॥ १३४ ॥

समस्तर्ज तुल्यो विभागा जातेन पुत्रेण ब्येष्टांशनिषेधः । ज्येष्टता नास्ति हि स्त्रियाः रिक्थभाग एव ब्येष्टता निषिध्यते न त्वस्यां गुरुवृत्तौ ॥ १३४॥

अपुत्रायां मृतायां तु पुत्रिकायां कथंचन ॥ धनं तत्पुत्रिकाभर्ता इरेतैवाविचारयन् ॥ १३५ ॥

ष्प्रस्वामिन्यास्तु पुत्रिकाया भर्तुरप्राप्तधनसंबन्ध उच्यते।

श्रय कि पुत्रिकाविवाहेन संस्क्रियते । उताहो न किचन । यदि संस्क्रियते, भार्थे-वासी भवति । भार्याकरणो हि विवाहः । ततश्च तद्धनं.....न संस्तूयते । कन्या-गमनं प्राप्नोति 'स्वदारनिरतः सदा' इति नियमातिक्रमश्च । यथेच्छसि तथास्तु । .....

नतु चास्मिन्पचे स्रोकोऽयमनर्थकः।

नैष देषः । अपरिपूर्णत्वायार्धवत्वस्य । यथैतदयमपत्यं न भर्तुस्तेन वेत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थो युक्त एव श्लोकारम्भः । बहवश्चार्थवादिनो मानवाः श्लोकाः ।

श्रथवा पुनरस्तु न संस्क्रियत इति । न तु चास्मिन्पचे कन्यागमनं प्राप्नोति । किं कृतम् । तथाविधायां जाते। मातामहस्य पुत्र इतःसाध्यं गंतुर्विध्यर्थातिक्रमनिरूपग्रोन प्राकरणिकम् । न च तानि नामानि न पतनीयानि । .....

कि पुनर्भवां कन्याशब्दार्थ मत्वा चोदयित कन्यागमनं प्राप्नोतीति । त्रिधा हि कन्या—एका तावदप्रवृत्तपुंप्रयोगा । तथा.....देविहता प्रथमे वयसि वर्तमाना च । तत्र यदि तावत्युंसाऽसंप्रयुक्ता केढाया ग्रिप प्राथमिकात्संप्रयोगादनपगतमेवानुषज्येत । प्रायेण हात्र शास्त्रे कन्याशब्द: पुंसाऽसंप्रयोगमाचह्ये ।

श्रयसंस्कारहीनेति तदिप न। यतः प्रथममेव वचनमेवं स्मर्गाभिप्रायेण तत्र संभवि। प्रमाणान्तरवशाञ्चचणया 'हिता' इत्यत्र प्रतीयते। यथोक्तं—"पाणिप्रहणिका- मन्त्राः कन्यस्वेव प्रतिष्ठिताः। नाकन्यासु कचिननृषां लप्तधर्मिक्रया हि ताः।।" (मनु ८।२२६) इति । अत्र धर्मले।पवचनलिङ्गात्पुरुषोपसुक्ताऽकन्येत्युच्यते । तद्विपर्य-येणानुपसुक्ता कन्येति सर्वत्रेव सुख्यार्थमनुरुध्य क्रियमाणा धर्मा लच्यन्ते । ते च न सर्वे, किं तर्हि । यावतां प्रमाणमस्ति । तथा हि कानीन इति पितुः स्वता, संस्काराभावश्च प्रतीयते । केवले हि संस्काराभावे चोढास्वैरिणीपुत्राः कानीनाः । केवलायां च पितृस्वता-लच्चणायां पुत्रिकापुत्रोऽपि कानीन इति व्यपदिश्यते ।

यज्ञोक्तं "स्वदारतस्तु नियमातिक्रमः प्राप्नोती"ति । न ह्यस्यायमर्थः 'स्वदारेभ्योऽन्या गन्तव्येति । परिक्षयं च न कामयते न चापरां दाराम्'। तथा सत्यनेनैव गतत्वात्परदार-प्रतिषेघोऽनर्थकः स्यात् । किंतिर्हि स्वदारेषु रितधारियतव्या रितभावनयाऽऽभ्यासात्त्री-त्यितश्योत्पत्तेः । 'स्त्रियं च न कामयते न चापरान्दारांस्त्रधा सित धर्मेभ्यो न हीयत' इत्यनुवादोऽयम् । श्रयवा स्वदारिनरतोऽिप पर्ववर्जनमेनां व्रजेयुः । श्रसी सुषुष्त्यैवम-पत्न्यशेष एव । परदाराप्रतिषेघोऽपि नास्ति । श्रमृहत्वात्केनिचदारव्यपदेशाभावात् ।

किं पुनरपुत्रयुक्तम् । अविवाहोति । अष्टै। द्वि विवाहाः । ते च स्वीकारभेदेन ब्राह्मादिव्यपदेशभेदं प्रतिपद्यन्ते । न चास्याः स्वकरणं भर्तुरिक्ति । पितुरेव स्वत्वानितृष्ट्वः ।
प्रश्नातृकायां च विवाहप्रतिषेषः पुत्रिकामिववाहां दर्शयति । यथा 'नाश्रातृकामुपयच्छेत
ते।कं ह्यस्य तद्भवतीति । प्राकरणिकश्चायं प्रतिषेधस्तद्विकमे विवाहस्य संस्कारतैव नास्ति
शुद्धाद्याधानस्येवाहवनीयाद्यहेता रिनिगन्यादिप्रतिषेधेषूपलभ्यमानमूलत्वात्प्रकरणाधीनोऽपि
न संस्कारत्वमपनुद्वि । तथा च शिष्टां दर्शनीयकन्याभावे कपिलादिक्षपामुपयच्छन्ति,
तथा च सहधर्मानुष्ठानमाचरन्ति । [चत्रयोन्यन्यपूर्वाभागोऽत्र] । समानप्रवरादिकयोदयापि कथंचित्र पत्नीकार्यं कुर्वन्ति । एतद्रथमेव केश्चि नोद्वहेत्कपिलामि'(३—८)त्यत्र
दृष्टदोषोपवर्णनं, प्राकरणिकत्वेऽपि सपिण्डादिप्रतिषेधस्य चैकक्ष्यं मा विज्ञायीति ।

"क्यं पुन: स्पृष्टिप्रतिषेधा भ्रातृकामुपयच्छते तस्मित्रोद्वाहशङ्का"।

उच्यते । श्रस्य प्रतिषेधस्य वाक्यशेषः श्र्यतेऽ'पत्यं ह्यस्य तद्भवती'ति श्रनेन । ततश्चापत्योत्पत्तावेव पुष्टिका न भार्या । धर्मार्थमर्थकामयोस्त्वस्त्वेव सहाधिकार इति । भवत्वयं, परिहारस्तु स्वकरणाभावादिववाहः ।

ननु तस्मिन्पचे कानीन एव पुत्रिकापुत्रः स्यात् । न ह्यसै। पितुः 'स्व'' स्यादसंस्कृत-योश्चापत्यमिति । संस्कारपचे तु पितृस्वतासंस्कारभावे।भयलचणवान् प्रत्यचादन्यतर-धर्माभावे तु कानीनाद्भिद्यत इति युक्तम् ।

श्रत्रोच्यते। न वयं पुत्रिकापुत्रस्य कानीनस्य लच्चणं तदस्य नास्तोति ह्रूमः। इदं हि तस्य लचग्रम्— "पितृवेश्मिन कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः । तं कानीनं वदेशाम्रा वोदुः कन्यास मुद्भवम्।" (मतु ६। १७२) इति । अस्य चार्थः । य एवंलच्याः स इह शास्त्रे कानीनप्रह्योषु प्रहीतव्यः । स च कस्यापत्यिमित्यपेचायां 'वोदुः कन्यास मुद्भवम्' इति द्वितीयं वाक्यम् । अथवा नेह पदार्थो लच्यते । किं तर्हि ? संबन्धिता नियम्यते । य एवंविधः कानीनस्तं वोदुः संबन्धिनं वदेदित्येकवाक्यतेव । संबन्धिता च पदार्थभेदे चात्युपाधिभेदाद्भिद्यत एव । रहः प्रकाशभेदेन । (चैव माताम इस्य । अन्ये चाहुरिति पदार्थस्तु) तदा कानीनशब्दस्य शब्दार्थसंवंधे। द्वाधित एवावगन्तव्यः । तेन चापत्यमात्रो कानीने। भवति । भवतु पैतृके कानीने व्यवहारः ।

श्रन्ये तु स्मृतिमेव विशेषनिष्ठामाहुः। न हि कन्यापत्यमात्रे सर्वेत्र कानीनशब्दः प्रयुज्यते। कि तर्हि, मानवस्मृतिलचिते।

एतदप्यनुमन्यामहे (निश्चिते प्रयोगाभावेऽवशेषस्मरगोऽपि पुण्यसिद्धचादितद्विशे-षावगतिः प्रयोगते। न्याय्यैव ॥ १३५ ॥

> त्रकृता वा कृता वाऽपि यं विंदेत्सदशात्सुतम् ।। पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्धनम् ।। १३६ ।।

ध्यथस्तने।परितनवाक्यपर्यालोचनया पुत्रिकापुत्रविषय एवायमतिशयोक्सा प्रतीयते । श्रकृताया श्रपि दुहितुः पुत्रो मानामहधनभागित्युक्तम् । कि पुनः कृताया इत्येवम् । श्रन्थशेषत्वात्पुत्रिकाया विधिष्वानर्थक्यप्रसङ्गान्न दौहित्रस्य रिक्थप्राप्त्यर्थः ।

नतु च समृत्यन्तरे दौिहत्रमात्रस्य पिंडदानाधिकारः श्रूयते "मातामहानामप्येव-मिति" (या० १।२२८)। इहापि प्रकरणं हित्वा श्रुतिवाक्यसामर्थ्येन दौहित्रमात्रवि-षयतैव प्रतिपत्तुं न्याय्या। दद्यात्पिण्डं हरेद्धनमिति। तथापरमुक्तं "दौहित्रो ह्यस्तिलं रिक्थम्" (मतु० ६।१३२) इत्यादि।

अत्रोच्यते। यदुक्तं मातामहानामिति तद्वहुवचनं किं व्यक्त्यपेच्यमुत लच्चाया प्रमातामहाद्यभिप्रायेष। व्यक्तिपच एकत्यैव मातामहत्य पिण्डदानं प्राप्नोति श्राद्धादिवत्। तच्च सिपण्डीकरणे कृते विरुद्धम्। एवं ह्याहुः 'अत ऊर्ध्व त्रिभ्यो द्यात्' इति। अधापि "पितुरन्यस्य सिपण्डीकरणमेव न करिष्यतः" इत्युच्यते, तद्दिप न, निषेधा-भावात्। लच्चणयाः सिन्नकर्षो विशेषाभावाल्लचणविशेषपरिज्ञानेऽनवगमत्वमेव श्रुत्या-दिवलेन च प्रकरणत्यागत्यति विरोधप्रसङ्गस्तं निवेशो हि पदार्थः प्रकरणादुत्कृष्यते। द्वादशोपसदे। हीनस्येतिवत्। अकृता वेत्यस्य चान्यपरत्वमुक्तम्। तस्मात्पीत्रिकेय-विषयमेतत्॥ १३६॥

पुत्रेण लोकाञ्जयति पैत्रिणानन्त्यमश्तुते ॥ त्रथ पुत्रस्य पैत्रेण ब्रध्नस्यामोति विष्टपम् ॥ १३७ ॥

पुत्रेण जातेन तत्कृतेनापकारेण लेशकान्त्वर्गादीन्दश विशोकान् जयित प्राप्नोति । तत्रोत्पचत इति यावत् ।

एवं चौद्रोगानन्तयं तेष्वेव चिरन्तनकालमवस्थानं लभते ।

पैत्रस्य पुत्रेण ब्र**श्नस्य विष्टपमा**दित्यलोकं प्राप्तोति। प्राकाश्यमश्तुते न केन-चित्तमसा वियते ॥ १३७॥

> पुनाम्नो नरकाद्यसात्त्रायते पितरं सुतः ॥ तस्मात्पुत्र इति मोक्तः स्वयमेव स्वयं भ्रुवा ॥ १३८ ॥

द्मपत्योत्पादनविधिशेषोऽयमर्थवादः ।

पुंनामनरकं चतुर्विधभूतोत्पत्तिः पृथिव्यां व्यपदिश्यते । ततस्त्रायते पुत्रो जातः देवयोनौ जायत इत्यर्थः ।

तस्माद्धेताः पुत्र इति व्यपदिश्यते ॥ १३८॥

पैत्रदै।हित्रये।लोंके विशेषा ने।पपद्यते ॥ दै।हित्रोऽपि ह्यमुत्रैनं संतारयति पैत्रवत् ॥ १३९ ॥

मत्रापि दै।हित्र: पुत्रिकापुत्र एव विज्ञेय:।

दे।हिनोऽपि ह्यमुनैनं संतारयति घैानवत्। श्रयमप्यर्थवाद एव। विहितत्वादर्थस्य।

एतयोर्विशेषा नास्ति । एकस्य माताऽन्यक्कलीनाऽपरस्य पिता । तस्माद्देशिहचोऽ-च्यमुच लोक एनं प्रेतं सन्तं सततं संतारयति नरकात्पूर्वस्मात् ॥ १३-६॥

> मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत्पुत्रिकासुतः ॥ द्वितीयं तु पितुस्तस्यास्तृतीयं तत्पितुः पितुः ॥ १४० ॥

'स एव दद्याद्द्रौ पिण्डौ पित्रे मातामहाय च' (मतु ६। १३२) इस्तत्र पुत्रिकापुत्र-पिण्डदानं मातामहप्रक्रममुक्तम् । तस्मादयमपरः क्रमः पुत्रिकापुत्रपिण्डदानस्य । सातुः प्रथमतः पिग्डं निवंपेदित्येवमादि । द्वितीयं तु तस्या एव पितृरिस्यतुमन्तव्यम् ।

ये तु पठन्ति 'पितुस्तस्येति' तत्प्रथमं पुत्रिकायै निकृष्य जनकाय निर्वपन्ति । स्तित्पतुः पितुरिति च जनकस्यैव पित्रे तृतीयम् । स्रस्मिस्तु पत्ते मातामहाय पिण्डदानं नो स्यात् ॥ १४०॥

उपपन्नो गुणैः सर्वैः पुत्रो यस्य तु दत्त्रिमः ॥ स हरेतैव तद्रिक्थं संपाप्तोऽप्यन्यगात्रतः ॥ १४१ ॥

"न भातरे। न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः" (मनु ६। १८५) इति सर्वपुत्राणां रिक्थहरत्वमुक्तम् । सति त्वैारसे प्रजीवनमात्रभाक्वं चेत्रजादीनाम् ।

"एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः। शेषाणामानृशंस्यार्थे प्रदद्यातु प्रजीवनिमिति"।। (मनु ६। १६३)। अतोऽस्ति सिद्धमेव दित्रमस्य रिक्यहरत्वम्। इदं तु वचनं सत्येवौरसे प्राप्त्यर्थमन्यया न किचिदनेन क्रियते।

कियांस्तु तस्य भाग इति । विशेषादेशाभावात्सम धौरसेनेति केचित् ।

तदयुक्तम् । साम्ये ह्यभिधीयमाने यथैव पुत्रिकाप्रकरणे पठितमेवमत्राष्यपठिष्यत् "समस्तत्र विभागः स्यात्" (मनु ६। १३४) इति । तस्मात्चेत्रज्ञवत्षष्ठपंचमादिभा-गकत्पना कार्येत्युच्यते ।

धात्राप्यस्ति वक्तव्यम्। यथैव भागविशोष उक्तः चेत्रजस्य "षष्ठं तु चेत्रजस्यांशम्" (मतु ६। १६४) इति तथैव दित्रमे वन्त्यति । तस्मात्पुनर्वचने प्रयोजनं चिन्त्यम् ।

उपाध्यायस्त्वाइ—पुनर्वचनाद्विशेषनिर्देशाभावाच चेत्रजान्न्यूना कल्पना युक्ता, न त्वभागता, नापि समभागता, न चेत्रजतुल्यतेति ॥ १४१ ॥

> गात्ररिक्थे जनियतुर्न हरेहित्रमः क्वचित् ॥ गात्ररिक्थानुगः पिण्डा व्यपैति ददतः स्वधा ॥ १४२ ॥

इतश्च भागहरत्वं दित्रमस्य तृक्तम् । यता जनियतुः सकाशाद्गात्रं धनं च न हरित, वंशादपेतत्वात् । गात्रिरिक्थप्रहणाभावे च पिण्डमपि जनियत्रे न ददाति । गात्रिक्थानुगा हि पिण्डो गात्रिरिक्थेऽनुगच्छति । यदीये गात्रिरिक्थे गृह्येते तस्मै पिण्डोदकदानाद्यौर्ध्वदेहिकं क्रियते ।

व्यपैति तस्मान्निवर्तते । स्वधाकरसाधनं पिण्डश्राद्धादि लच्यते । तदेतत् योऽन्य-स्मै स्वपुत्रं ददाति तस्मान्निवर्तते । न तस्य कर्तव्यमित्यर्थः । एष एव न्यायः कृत्रि-मादीनां सहोढापविद्धद्व्यामुष्यायणानामुभयोपकारकत्वम् ।

श्रन्ये तु न हरेन्न हारयेदित्यन्तर्भावितण्यर्थं व्याचचते । तेनामयस्यापि द्व्या-मुष्यायग्रवदुपकर्तव्यमित्याहुः ।

उत्तरस्तूपकारोपक्रमः । तमेवं गमयन्ति । यदि गोत्ररिक्ये न हरेत्पुत्रस्तदा तु व्याख्येयम् । न चैतद्युक्तम् । न ह्यर्थान्तरभावे प्रमार्णं वक्तव्यम् ॥ १४२ ॥ श्रनियुक्तासुतश्चैव पुत्रिण्याप्तश्र देवरात् ॥ उभा ता नाईता भागं जारजातककामजा ॥ १४३॥

श्चपुत्रे भर्तरि मृते पुत्रोत्पादने खिया गुरुनियोगोऽपेच्तितव्य इत्युक्तम् । तस्यैवायमतु-वादः ।

या गुरुभिरिनयुक्ता पुत्रार्थिनी पुत्रमुत्पादयेत्—'चेत्रं किलाहं भर्तुः, चेत्रजश्च पुत्रस्तदर्थहर' इत्यनया भ्रान्त्या—स तस्यां समुत्पन्नो न रिक्थहरः । यतः चेत्रजाहि-विशिष्टेन विधिनोत्पन्नस्य शास्त्रे चेत्रजन्यपदेशात् । तेनैव चास्य चेत्रजस्य रिक्थहरत्वमत्र वार्यते । पिण्डदानं तु न निषिध्यते । यद्यपि पतितेत्वन्नो भवति ।

नारदस्तु विशेषं स्मरति---

"जाता ये त्वित्युक्तायामेकेन बहुभिस्तथा। अरिक्थभाजस्ते सर्वे बीजिनामेव ते सुताः ।। "द्युस्ते बीजिने पिण्डं माता चेच्छुल्कते। हता। अग्रुल्कोवनतायां तु पिण्डदा वेाढुरेव ते"। (अ०१३ स्रो०१-६-२०)॥ इति

सुतवचनात्कृत्रिमादिवदुत्पत्तिविध्यभावात्पुत्रमध्ये चापरिगणितत्वात् त्रैवर्णिकानां च बीजजाः प्रजीवनमात्रभागा, न रिक्थहराः । यते। दिवशेषेण सर्वपुत्राणां भर्तरि प्रेते स्मर्थते—'ऊर्ध्वमपि पितुः' पुत्रोपकर्तव्यशिष्टस्य धनस्य विभाज्यत्वाद्धभेरन्नेव प्रजीवनम् । एवमेवै। स्मादिपुत्रस्य सपिण्डवीजकाः प्रजीवनमात्रभागाः कर्तव्याः । रिक्थहरत्वं तु नास्ति । परिगणितपुत्रविशेषोद्देशेन रिक्थहरत्वस्य श्रवणात् । उक्तं चैतत् उक्तानां ''यदोकरिक्थनो स्थातामिति'' (मतु स्१६२)।

श्रत्रानेन च दर्शनेनानियुक्तासुताइय इतरत्रानंशत्वाद्वीजिनो रिक्यं लभेरिक्रिति । रिक्यं प्रजीवनपर्याप्तमेतिद्वज्ञेयम् । उक्तत्वादस्या भागार्थे एव दासीव भण्यते । या "सप्तैता दासयानय" (मनु ⊏।४१५) इति निरूपिता यासां प्रयोगार्थमवगन्तव्यं क्रियते । तस्यां जाता न दासः सुतव्यपदेशाभावः शूद्रस्थापि तज्जा ब्राह्मणादिवत्प्रजीवनभाजः ।

श्रन्यस्त्वाह—नियतकर्मकरा श्रिप दास्ता भवन्ति । यथा स्नापकः प्रसाधकः पाचकः इति । एवं कामते। ऽप्यवरुद्धा भक्ताच्छादनेन पोष्यमाणा दास्यो भवन्ति । एवं पुनिश्चमाने पुत्रे स्नाप्नो देवरानियुक्तयाऽपि । कथं पुनः पुत्रवसा नियोगः । देवर एव कामार्थे नियुक्तः । पुत्रोत्पादनव्यपदेशेनेसमिप्रायः ।

'जारजातकत्व'मुभयोः, 'कामजत्वं' तु पुत्रवत्यां जातस्य । श्राद्यार्थायां पुत्रार्थेव प्रवृ-चिने कामतो लोभेन ॥ १४३ ॥

> नियुक्तायामपि पुमान्नार्याञ्जातोऽविधानतः । नैवार्दः पैतृकं रिक्थं पतितोत्पादितो हि सः ॥ १४४ ॥

स्मविधानतः शुक्रवस्नादिनियमत्यागा 'विधानाभावः'। स नाईति रिक्थं, नासौ चोत्रज इत्यर्थः। नियमत्यागेन देवरभ्रातृजाययोः पुत्रोत्पादने प्रवर्तमानयोर्युक्तं पतितत्वम्। शास्त्रेण नियमितयोर्गमनानुज्ञानात्।। १४४।।

> हरेत्तत्र नियुक्तायाङ्कातः पुत्रो यथारसः । क्षेत्रिकस्य तु तद्बीजं धर्मतः प्रसवश्र सः ॥ १४५ ॥

यथे। स्व इत्येतदत्र विधीयते ब्येष्टांशप्राप्तयर्थमन्यदा नोच्यते। स्रनेन विधानेन ब्येष्टांश उद्धारः चेत्रजस्य प्राप्यते ब्येष्टभार्याजातस्य। स्रतश्च यत्पुत्रसमांशभाक्त्व मुपसर्जनं प्रधानस्ये त्यनेन तस्यायमपवादः। उभयस्य च प्रामाण्यातः विकल्पितस्य च गुणापेच्चया व्यवस्था। न ह्यन्यदस्य श्लोकस्य प्रयोजनमस्ति, प्रागुक्तत्वातः सर्वस्य।

से चिकस्य चेत्रखामिनस्तद्बी जं तत्कार्यकरत्वात् प्रशंसयैवमुच्यते । स्रत प्वाह धर्मतः धर्मेण शास्त्रीयया व्यवस्थया । तत्र प्रमाणांतरं दृश्येन रूपेण प्रस्वः स्रपत्यम् । स्रर्थवादः स्रोकः ॥ १४५ ॥

> धनं या बिभृयाद्भ्रातुम् तस्य स्त्रियमेव च ॥ स्रोऽपत्यं भ्रातुरुत्पाद्य दद्यात्तस्यैव तद्धनम् ॥ १४६ ॥

विभक्तधनस्य भ्रातुरभावे विधिरयमुच्यते। पूर्वस्तु सह वसतः। एतावान्पूर्वोत्तरयो-विध्योविशेषः।

सेापत्यं भ्रातुक्तपाद्य नियोगधर्मेश्वेति व्याख्येयम् । दद्यात्तस्यैव न पुनस्तदी-यायै च मात्रे । अनेनैव च दर्शनेन स्त्रियो भरणार्हाः । न तु पतिधनैश्वर्य इति । अन्यथैव रच्यमाणत्वात् । तस्य तद्धनम् । 'तस्य' विभक्तधनस्य 'धनं' दद्यादिति ॥ १४६ ॥

> याऽनियुक्ताऽन्यतः पुत्रं देवराद्वाऽप्यवामुयात् ॥ तं कामजमरिक्थीयं मिथ्योत्पन्नं प्रचक्षते ॥ १४७ ॥

श्रनियुक्तेति प्रश्लेषो द्रष्टव्यः। पूर्वोक्तेन च विरोधो यतः तथा सत्यनर्थक इति चेदुक्तः पै।नरुक्त्यपरिहारः तत्र तत्र। पूर्वे तु न तमिच्छन्ति। ततश्चेयं व्याख्या। नियुक्तायामपि जातः पैतृकं रिक्थं नार्हति। कामजमिति।

यत्तु उत्तर उच्यते । यद्यपि नियोगात्प्रवर्तते न कामात्त्रथापि तत्र कामोऽवश्य-भानी अत उच्यते । तं कामजिमिति । मिथ्योत्पन्नं यदर्थमुत्पादितस्तत्कार्यान-ईत्वादेवमुच्यते । एवं च पूर्वोक्तस्य भागाईत्वस्य प्रतिषेधोऽयमतश्च विकल्पितम् । ध्रनि-युक्तेति पाठे ६नः पाठात्र संगच्छेतेतरामित्युपाध्यायः ॥ १४७॥ एतद्विधानं विज्ञेयं विभागस्यैकयोनिषु ॥ बह्वीषु चैकजातानां नानास्त्रीषु निबेधित ॥ १४८ ॥

एकयोनिषु एकजातीयजानां सर्वेहरत्वमेव । नानास्त्रीषु नानाजातीयाखिदानीं व्याचचते । बह्वीिवत्यनुवाद: ।

श्रन्ये तु विवित्तितं मन्यन्ते । नानाजातीयासु बह्वीषु जातानां वच्यमाणा 'चतुरेा-शान्हरेदि'(मनु ६ । १५३)त्यादि भागव्यवस्था । एकस्यां तु विजातीयायां कदापि न प्रयुज्यते तस्येहासम्भवादप्रहणम् ।। १४८ ।।

> ब्राह्मणस्यानुपूर्व्येण चतस्त्रस्तु यदि स्त्रियः ॥ तासां पुत्रेषु जातेषु विभागेऽयं विधिः स्मृतः ॥ १४९ ॥

अनुपूर्वप्रहर्गं तृतीये दर्शितस्य क्रमस्यानुवादः । श्रयमपि वस्यमाग्यसंचेप-प्रतिज्ञानार्थः ॥ १४-६ ॥

> कीनाशे। गेाष्ट्रेषा यानमलङ्कारश्च वेश्म च ॥ विमस्यौद्धारिकं देयमेकांशश्च प्रधानतः ॥ १५०॥

कीनाशो वाहः। तथा च मन्त्रः "इन्द्र श्रासीत्सीरपितः, कीनाशा श्रासन्मरुतः, यथा सुतं कीनाशा श्राभियंतु वाहैरिति''। यानं गन्त्र्यादिः। श्र**लङ्कारः** पितृधृता-ङ्गुलीयकादिः। वेशम प्रधानम्। स्कांशश्च यावन्तोऽशास्तत एकः प्रधानमृतस्तस्य दात्व्यः। ज्येष्ठस्य एतन्मध्यकादुद्वृत्य शिष्टं वत्त्यमाणकल्पनया विभजनीयम्॥ १५०॥

> ज्यंशं दायाद्धरेद्दिषो द्वावंशे। क्षत्रियासुतः ॥ वैश्याजः सार्धमेवांशमंशं शुद्रासुते। हरेत् ॥ १५१ ॥

सत्यत्येकत्वश्रवणो द्विबहुष्वपि सर्माशेष्वेषैव करुग्ना दर्शिता। विषमसंख्येषु तु करुपना॥१५१॥

> सर्वं वा रिक्थजार्तं तद्दशधा परिकल्प्य च ।। धर्म्यं विभागं कुर्वीत विधिनाऽनेन धर्मवित् ॥ १५२ ॥

रिक्यजातं धनरूपम् । धर्मप्रवचनाद्धम्यस् । पूर्वोक्तं नानुमन्यते, वन्त्यमाग्रप्रति-ज्ञाश्लोकात् ॥ १५२ ॥

चतुरोंऽशान्हरेद्विपस्त्रीनंशान्कत्रियासुतः ॥ वैश्यापुनो हरेत् द्वयंशमंशं श्रुद्रासुते। हरेत् ॥ १५३ ॥

इह विशेषेणापि चत्रियादिपुत्राणां भागश्रवणे स्मृत्यन्तरे विशिष्टयोरागमयोरन्यो भागविशेष: श्रूयते—

"न प्रतिप्रहर्भूदेया चित्रयायाः सुताय वै। यद्यव्येषां पिता दद्यान्मृते विप्रासुता हरेत्" (व्रहस्पितस्मृति) ॥ इति । प्रतिप्रहोपात्ता 'प्रतिप्रहर्भूः' । क्रयाद्युपात्ताया न निषेधः । तथा ८ न्यत्र पठ्यते—"शूद्रायां तु द्विजाज्ञाता न भूमेर्भागमहैति" इति भूमिमात्रस्य शूद्रापुत्रे निषेधः ।

एतच यत्रान्यद्धनमस्ति तद्विषयं द्रष्टव्यम्। म्रान्यया दशमांशवचनमुपतिष्ठेत। धनान्तराभावे च जीविकैव न स्यात्।

श्रहं तु बुवे भागदानं तु निषिध्यते, प्रजीवनार्थत्वं चेापकल्पनमनिवारितमेव। को विशेष इति चेत्—भागपत्ते सर्वेश सर्वत्र स्वत्वेात्पत्ती दानविक्रयादिष्विप युज्यते। इतरत्र तूपजीवनं तदुत्पत्रस्य। ब्रीह्योदनं च प्रजीवनं ब्राह्मशीपुत्रादेव शूद्रो लभते, कि भूमि-

भागकल्पनया। तथा चोक्तं—''लभते तद्वृत्तिमूलमंतेवासिविधिनेति'' (गै।० २८।३६)।

सत्यम्। पितृधननिमित्तं तु तस्य प्रजीवनं कल्पियतव्यम्। भागकाले च यदि न कल्प्येत, तदा द्विजातयो आतरः कदाचिदसद्वृत्तयो निमित्तान्तरते। वा दानविक्रया-दिनाऽपहरेयुः। उच्छिद्येत तदाऽस्य जीवनम्। विकल्पिते तु तदीयामनुज्ञामन्तरेण न लभन्तेऽन्यत्र नियोक्तुम्।। १५३।।

यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रो यद्यपुत्रोऽपि वा भवेत् ॥ नाधिकं दशमादद्याच्छूद्रापुत्राय धर्मतः ॥ १५४ ॥

सत्पुत्रो विद्यमानपुत्रः। ब्राह्मणोपुत्र एव वा विद्यमाना विविचता, न द्विजाति-पुत्रमात्रम्। श्रतश्चासति ब्राह्मणपुत्रे चित्रयवैश्ययोः सतोरप्यष्टमाशं लभते, केवले च वैश्यपुत्रे तृतीयम्।

श्रन्ये त्वविशेषेण द्विजातिपुत्राभावे। पुजपदेनोक्त इत्याहुः। श्रस्मिन्पचे सिपण्डगामि दशमांशशेषधनं श्द्रो लभते।

इयं त्वदुष्टा व्यवस्था । यदा बहुधनं चोमे तदा दशमांशं हरेच्छौद्रः । स्रथ कतिपय-जनजीवनपर्याप्तं तदा शुद्रपुत्रस्यैव ।

चित्रयादीनां समानासमानजातीयास्त्रोजातानां स्मृत्यन्तरे (याज्ञ०२।१२५) विधिर्दर्शितः—''चत्रजास्त्रिद्धेयकभागा विङ्जाः स्युर्द्धेयकभागनः''। चित्रयाजाताः

खजातीयविजातीयासु शूद्रपर्यन्तासु वर्णक्रमेण त्र्यादिभागहराः। तदा तेन खधनं चित्रयस्य शूद्राः षष्ठमंशं लभन्ते, विशश्च तृतीयम् ।

श्रन्ये त्वस्य श्लोकस्य सामर्थ्यमाहु: । शृद्रपुत्राय यदा ददाति तदाऽनेन धनं सङ्कलय्य दशों ऽशो दावच्यो न तदधिक: सत्यिप स्वातन्त्र्ये । यथा वच्यति—''यदेवास्य पिता दद्यात्'' (६ । १६६) इति ।

श्रास्मिन्पचे 'स पुत्रो दद्यादि'ति समानाधिकरणे पदे उपपन्नतरे। इतरथा 'यस्य सदसत्पुत्रः पिता स दद्यादि'ति संबन्धा दुशिलष्टः स्यात्। सत्पुत्रपदेनास्य पुत्रादेर-भिधानं, 'दद्यादि'ति जीवतः पुत्रसपिंडादेः।

ततश्च यदि चित्रयवैश्यापुत्रौ न स्तः क्षेवलौ ब्राह्मणश्रुद्रौ, तदा न शुद्रस्य दशम एवांशः, किं तिर्ह । श्रत्यल्पं, नाधिकतरं, धनं लभते । यत्र दश गावः सन्ति तत्र चतसो ब्राह्मणस्यैका शुद्रस्य पञ्च चित्रयवैश्ययोः । यदा तै। न स्तः तदा पञ्चगावस्तयैव कल्पन्या ब्राह्मणश्रुद्राभ्यां विभजनीयाः । यदि सर्वा ब्राह्मण श्रादद्यात्र चांशहरः स्यात्र चतुरंशहरः । तस्मा'च्चतुरें।ऽशान्हरेदि'ति (६। १५३) चतुर्ष् श्रातृषु स्नत्सु कल्पना । श्रुद्रस्यापि दशमेंशहरत्वं चतुर्ष्वेव । द्वयोस्तिषु चतुर्षूभयोर्भागाधिक्यम् ॥ १५४॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शुद्रापुत्रो न रिक्थभाक् ॥ यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेत् ॥ १५५ ॥

न रिक्थभाग् द्विजातीनां शूद्रापुत्रः।

किं सदा। नेत्याह। यदेवास्य पिता दद्यात्। दायस्य। पित्रा दशमां-शकल्पना कृता तदेव तत्तस्य, तदिधकं पैत्रिकं नान्यस्नभते।

तत्रापि—शङ्खेनोक्तं—''न शूद्रपुत्रोऽर्थभागी। यदेवास्य पिता दद्यात्स एव तस्य भागी, गोमिथुनं त्वपरं दद्युर्विभागकाले भ्रातर'' इति वाक्यशेषः।

श्रन्ये त्वनृहायाः श्र्हायाः पुत्रस्येमं विधिमिच्छन्ति। न ह्यत्र विवाहिलिङ्गं किचिदस्तीति वदन्तः। जातिविशेषवचनः श्रूदाशब्दः। अतो यदेवास्य पिता दद्यात्, धतो यदस्य प्रजीवनं पित्रा दत्तं, तदे द्वातव्यम्। श्रय तेन काचित् विभागकल्पना कृता, यावज्ञीवं जीवनाय, तदा तदेवास्य धनं न भ्रातृभिः किचिदातव्यम्। यथा गैतिमः श्रूदापुत्रप्रकरण प्वाह—"अपरिप्रहीतास्त्रिप शुश्रुषुश्चेञ्जभेत वृत्तिमूल्यमन्तेवासि-विधिना" (२८।३-६) इति।

तेषां मते चत्रियवैश्ययोरनृढयोर्जाता रिक्थहराः प्राप्तुवन्ति । तत्र च कियानंश इति म ज्ञायते । "यावानंश ऊढयोरि"ति चेत्तत्रापि नोढाप्रहर्णं न लिङ्गं वचनं वास्ति ।

'कथन्नास्ति'। ''एक एवीरसः पुत्र, इति धर्मपत्नोष्वीरसो न चानूढयोर्जातानामीरस-लचणमस्ति । उक्तं च स्रनियुक्तासुतश्चैवेत्यादि''।

श्रय ''श्रातृजायाविषयमेतत्। तत्र किल नियोगे विहितेऽनियुक्तासुत इति प्रतिषेधेऽपि तद्विषया बुद्धिरुपजायते"।

अत्राप्यस्ति तर्हि जातमात्रेष्विति । तस्मात्परस्त्रीषु नियोगेन विना'ऽनियुक्तासुताः' सर्वेषां च तेषां प्रजीवनमुक्तम् ॥ १५५ ॥

समवर्णासु वा जाताः सर्वे पुत्रा द्विजन्मनाम् ॥ उद्धारं ज्यायसे दत्वा भजेरिन्नतरे समम् ॥ १५६ ॥

वाशब्दे। द्वितीयं विकल्पमन्तरेणानुपपद्यमानः प्रकृतमपेच्य निराकाङ्क्षो भवति । समवर्णास्वसमवर्णासु वा शूद्रस्यैव सर्वधनहरत्वनिषेधाद्द्विजातिविषयमेव विज्ञायते । तेन ब्राह्मणस्यासित ब्राह्मणीपुत्रे चित्रयादिजाताः सर्वधनहरा भवन्तीत्युक्तं भवति । एवं चित्रयस्य वैश्यापुत्रः ।

न त्वयमर्थः 'उद्घारं ज्यायसे दत्वा सर्वेऽसवर्णा जाताः समं सवर्णा-पुत्रैभंजेरन् । प्रागुक्तैकांशापचयिवेरोधात् ।

यद्यद्वतं 'निर्गुणेषु सवर्णापुत्रेषु गुणवित्स्वतरेषु युक्तमेव साम्यम् । तथा चेक्तं 'सवर्णापुत्रो ग्रन्यायवृत्तो न लभेत केषामिति' (गै।० २८।४०), तदेवदसत् । जाते-रत्यन्तमान्यत्वात् । "डत्पन्नो वाऽर्थस्वाम्यमित्याचार्या" इति । तेनेयमत्र व्याख्या । प्रसत्य सवर्णोद्वसवर्णास्विप ये जातास्तेऽपि ज्यायोशमुद्धारेण सवर्णोद्वमजेरन् ॥ १५६ ॥

श्रद्रस्य तु सवर्णैव नान्या भार्या विधीयते ॥ तस्यां जाताः समांशाः स्युर्यदि पुत्रशतं भवेत् ॥ १५७॥

प्रतिलोमविवादः शूद्रस्य नेष्यते । उक्तानुवादे । तस्यां जाताः समांशाः स्युरिति ।

पञ्चमस्य जात्यन्तरस्यामावादेवमुक्तम् । सवर्ग्येव तस्य मार्या, नान्याऽस्तीति ॥१५७॥

पुत्रान्द्वादश यानाह नृणां स्वायंभ्रवा मनुः ॥ तेषां षड्बन्धुदायादाः षडदायादबान्धवाः ॥ १५८ ॥

वन्यमाणसूत्रस्थानमेतत् । बन्धुशब्दे। बान्धवपर्यायः । गोत्रहरा दायहराश्च षट्, इतरे विपरीताः । यदत्र तत्त्वं तदुपरिष्टात्रिदर्शयिष्यते ॥ १५८॥

श्रीरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृतिम एव च ॥
गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ॥ १५९ ॥
कानीनश्च सहाढश्च क्रीतः पानर्भवस्तथा ॥
स्वयंदत्तश्च शाद्रश्च षडदायादबान्धवाः ॥ १६० ॥

श्लोकद्वयेन संख्यानिर्देशो वर्गद्वयप्रदर्शनार्थः ॥ १५६-१६०॥

यादशं फलमामोति कुछुवैः संतरं जलम्॥ तादशं फलमामोति कुछुत्रैः संतरंस्तमः॥ १६१॥

चेत्रजादीनामारसेन सहापदेशाचुल्यत्वाशङ्का। तन्निषेधार्थमिदम्। न तुल्य-मारसेनापकारं कर्तु शक्ताः क्षुचाः चेत्रजादयः।

असत्यिप विशेषश्रवार प्रकृतत्त्रादेवं व्याख्यानयन्ति ।

ध्रन्ये तु कुपुत्राननियुक्तासुतान्मन्यन्ते ।

एतदुक्तं भवति । नैतेषु सत्सु पुत्रवानहमिति कृतिनमात्मानं मन्यन्ते । किं तह्यी-रसोत्पादने पुनरिष यत्नवता भवितव्यम् ।

तमः पारलैकिकं दुष्कृतकर्मजं दुःखं ऋणानपाकरणनिमित्तं "सप्रजया पितृभ्य" इति ॥ १६१ ॥

यद्येकरिक्थिनौ स्यातामारसक्षेत्रजा सुता ॥ यस्य यत्पैतृकं रिक्थं स तद्गृह्णीत नेतरः ॥ १६२॥

क्वोबस्य प्रागुपाचे चेत्रजे 'यस्तल्पजः प्रमीतस्य व्याधितस्य वे'ति, पश्चादीषधे कर्याचित् क्वीबत्वनिवृत्तौ संभवति, तदीयमेवासी रिक्यं सभेतेति ।

जनयितुर्यदि नाम पितृन्यपदेशः स्यादिष जननहेतुकः, तस्मादिष पुत्रः सुते।यमु-पचारात्चेत्रज इत्युक्तः । तत्रौरसेन पितृधने गृहीते । कर्थंचित् जनयितुः अन्यदप-स्रात्नोत्पादितं भवतीति । न च 'परा'यत्तमेव प्रीत्यादिना धनं कृतं न चास्य सिपण्डाः सिन्त । अस्यामवस्थायां यद्यस्य पित्र्यमुपपद्यते एतदेव लिङ्गम् । अनियुक्तासुतादयो-प्रसत्सु सिपण्डेषु जनयित् रिक्थहरा भवंतीति ।

त्रन्ये तु व्याचचते । सति दायादे समुत्पन्नः चेत्रजः स जनयितुर्लभते रिक्यं, न चेत्रिकात्, सत्यारसे । उक्तश्च तस्य सत्यारसे भागः "ग्रीरसचेत्रजी पुत्री पितू रिक्थस्य भागिना" इति । तथा "षष्टं तु चेत्रजसांशम्" इति । एकरिक्यिने। एक इस्तस्थधनी यथा च ती भवतस्तथा दर्शयति ॥ १६२ ॥

एक एवारसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः यशुः ॥ शेषाणामानृशंस्यार्थं प्रद्यात्तु प्रजीवनम् ॥ १६३ ॥

सत्यौरसे चोत्रजादयः सर्वेऽदायादाः प्रजीवनभारसाल्लभेरन् । स्नानृशंस्यमपापम् । स्नददत्पापमाप्रोति ॥ १६३॥

षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशं पद्यात्पैतृकाद्धनात् ॥ श्रीरसा विभजन्दायं पित्र्यं पञ्चममेव वा ॥ १६४ ॥

क्रोतादिपुत्रवत्प्रजीवनमात्रे प्राप्ते चेत्रजस्य भागविकल्पे। यमुच्यते। स च गुणापेचः॥१६४॥

औरसक्षेत्रजा पुत्रा पितृरिक्थस्य भागिना ॥ दशापरे तु क्रमशा गीत्ररिक्थांशभागिनः ॥ १६५ ॥

त्र्याद्योऽय' श्लोक: पूर्वोक्तविध्यनुवाद एव न पुनर्विध्यन्तरम् । ग्रीश्सेन साम्यं चेत्र-जस्य नेष्यते ।

गोजभागिनो रिक्यांशभागिनश्च । रिक्थांशः प्रजीवनसंभित इत्युक्तः । दत्तके च चेत्रजवत् । स्मृत्यन्तरमुदाहरन्ति ।

क्रमशः । धीरसचेत्रजी युगपद्भागहरावन्येषां तु पूर्वीभाव उत्तरस्य भागहरत्वम्। "यद्येषां षट् दायादाः षडहायादा इति, वर्गद्वयप्रतिभागेन दायाहादायादयोरनयो। रिक्थवचनमनुपपत्रम्।"

सत्यौरसेऽदायादा इति । आद्याः षण्महोपकारा इतरे षट् न्यूना इति । आद्य औरसादन्ये समानफलाः । एवसुत्तरे षट् ततो न्यूनाः । अवान्तरापेचया तुल्या एव । न पूर्वोत्तरपठितानां भेदोऽस्ति ॥ १६५ ॥

> स्वक्षेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादयेद्धि यम् ॥ तमारसं विजानीयात्पुत्रं प्राथमकल्पिकम् ॥ १६६ ॥

श्रात्मीयवचनः स्वशब्दो न समानजातीयतामाह । एतेन खयं संस्कृतायां जात श्रीरस इतरथाऽसंस्कृतायां निवृत्तिपरः संस्कृतशब्दः संभाव्यते । ततश्चान्येन संस्कृताया-मन्य श्रीरसः स्यात् । उक्तार्थे च स्वशब्दे चित्रयादिपुत्रा श्रप्यौरसा भवन्ति । न हि तेषामन्यत्पुत्रलच्चमस्ति ।

अन्ये तु प्रायमकाल्पिकमौरसविशेषणं मन्वानाः चत्रियापुत्रानौरसानसंपूर्ण-लचणान्मन्यन्ते। एवं तु व्याख्याने यथा स्वक्षेत्रे संस्कृतायामसंपृर्धेलचण ध्रीरसस्तव स्वेऽसंस्कृतायां प्राप्नोति । कि पुनः चित्रयादीनामै।रसत्वेन । पुत्रास्तावद्भवन्ति परिमितांशभाजश्च । ध्रियोच्यते "श्रसत्यौरसचेत्रजादिलचणे द्वादशसंख्यानियमात्कथं पुत्रत्वमिति"।

श्रत्रोच्यते। किं लच्चणेन। लोकतो व्यवहारप्रसिद्धेः। तथाहि यो यतो जातः स तस्य पुत्र इति लैकिका व्यवहरन्ति। तथा चाजनके कश्चित्पितृव्यवहारं कुर्धन्नन्येनेति बोध्यते नैव ते पिता न हि त्वमनेन जात इति। श्रन्वयव्यतिरेकाभ्यां जनकः पिता जन्यश्च पुत्र इत्येतद्वगम्यते।

विशेषव्यपदेशार्थस्तु लचणारम्मः । यनु चेत्रजादेरजनके वा पुत्रत्वमिति, तत्कार्य-निबन्धनमपुत्रस्यापि कार्यविधानात्पुत्रत्वम् ।

पुत्रत्वस्य तन्निषेधात्र जातत्वमिति । तथा चैते प्रतिनिधय उच्यन्ते । तैरत्रायम् । जन्मनिबन्धे हि पुत्रत्वे श्रीरसपुनर्भवनियुक्तासुतानां विशेषो न स्यात् । जन्मनस्तुल्यत्वात् । किंच पुत्रकार्यकारणान्नैव कश्चिदपुत्रः स्यात् । यस्तु लैकिको व्यवहारः, श्रसी जनके- ऽपि पितृव्यवहारदर्शनाद्व्यभिचारी ।

तेन सत्यिप प्रयोगे इन्द्रादिशब्दवल्लोकते। ऽर्थातिशयाच्छाखे चेात्पितिविधानाद्भार्था-दिव्यवहारवत् पुत्रव्यवहारोऽवगन्तव्यः।

"तत्र च यदौरसस्य प्राथमकल्पिकत्ववचनं तत्र व्यवहारोऽवगन्तव्यः । न व्यवहारे कि तर्द्धुपकारेऽपि । पितुक्षपकारेण दृष्टं यथौरस्रो भूयांसं शकोत्युपकर्तुमिति प्राथम-कल्पिकमिति पदं ज्ञापयति । उपकारापचयाभिप्रायाच प्रतिनिधिव्यवहारः । न होषां प्रतिनिधिता संभवति प्रारब्धस्य कर्मणोऽङ्गोपचारप्रतिनिधेः । न च पुत्रः कर्मांगं, प्रप-त्योत्पादनकर्मणो गुणकर्मत्वात् । तेन सत्येव चेत्रजादीनां पुत्रत्वे प्रतिनिधित्ववचन-मैारसत्वप्रशंसार्थम् । यथा प्रशिवा वाऽन्ये गोऽश्वेभ्यः पश्वो गोऽश्वा इति पश्नामपश्चत्व-वचनं गवाश्वानां प्रशंसितुम् ।

यथा च यो यदीयाद्वीजाजातः स तस्य न पुत्र इति, तथा च दर्शितं महाभारते । द्वैपायनाजाताः पाण्डुधृतराष्ट्रविदुरादयो नैते व्यासपुत्रा इति व्यपदिश्यन्ते ।

यथा च सप्रयोजनं चत्रियादिपुत्राखामारसत्वं तथापपादितम् । पुत्रिकापुत्रस्य पुत्रत्वे द्वादशसंख्यातिरेक त्राप्नोति ।

भवतु को दोषः। त्रयोदशोऽयं पुत्रोऽस्तु। श्रीरसेन तुल्यफलत्वात् तदप्रहणम् । तत्सा-म्याच । तथा च स्मृत्यन्तरं "तत्समः पुत्रिकासुतः" इति (याज्ञवल्क्य २ । १२८) ॥१६६॥

> यस्तल्पजः प्रमीतस्य क्लीबस्य व्याधितस्य वा ॥ स्वधर्मेण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः ॥ १६७ ॥

व्याधितस्याप्रतीकारराजयन्मादिव्याधितस्य । भवशिष्टं स्पष्टम् ॥ १६७ ॥

> माता पिता वा द्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि ॥ सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेया दित्रमः सुतः ॥ १६८ ॥

'च' शब्दः पठितुं युक्तो "माता पिता चेति"। न ह्युभयोरपत्यमन्यतरानिच्छायां दातुं युक्तम् ।

अयापि वाशब्द: पठ्यते। तथा चोक्तम् ''माता पिता वा दद्यात्, तथारपि पिता श्रेयान्'' इति कार्यान्तरविनियोगविषयमेतत्।

नतु सत्वापत्ते। सानुमापीदृशं दशान्तु पितिर पुत्रं प्रति दातृत्वं नास्ति । सत्यिप तृत्तरवचने ध्रभावे। बीजिने। नास्ति वियोगे विशेषविषयत्वात्सदृशेत्युक्तम् । ध्राह च वसिष्ठः—"न स्त्री पुत्रं द्यात्प्रतिगृह्णीयाच्व" (ग्र० १५ सू० १) इति ।

सद्ध्यां न जातितः। कि तर्हि, कुलानुरूपैर्गुगैः। चित्रयादिरपि ब्राह्मणस्य दत्तको युज्यते। मीतियहणं लोभादिना प्रतिषेधार्थम् ॥ १६८॥

> सद्दशं तु प्रकुर्याचं गुणदेशविचक्षणम् ॥ पुत्रं पुत्रगुणैयुक्तं स विज्ञेयश्च कृत्रिमः ॥ १६९ ॥

अत्रापि **सद्भुशो** गुगात एव विह्नेय:।

ये तु 'सदृशं' सवर्ण व्याचचते, तेषां 'सजातीय' इति एव पाठे। युक्ता यद्यसर्थो-ऽभिप्रेतः। न तु जात्या सादृश्यमिप तुक्तमेव।

गुणदेषिविचक्षणम्। केचिदाहुः—'तावन्न क्रियते यावन्न प्राप्तव्यवहारः, न द्यसी गुणदेशिषान् जानाति। तदा त्वेवं जानाति येनाहं जातो येन च संप्रति पुत्रतया भरणं मे क्रियते तस्याप्यहं पुत्र'इत्यभ्युपगतपुत्राभावात्त्रथैव प्रहीतव्योऽपि त्वन्यतरत्वे विशेषो नास्ति॥ १६६॥

> उत्पद्यते ग्रहे यस्तु न च ज्ञायेत कस्य सः ॥ स ग्रहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजः ॥ १७०॥

न च जायेत माता यद्युद्ञान्ता बहुशो गता वा तदा न ज्ञायते का पुनस्तस्य जातिर्यतः पूर्वेदक्तं 'श्रविज्ञातबोजिनो मातृतः'।

एतम यत्र द्वीनजातीयपुरुषशङ्का नास्ति । तदाशङ्कायां हि प्रतिलोमसंभवः । प्रतिलोमत्वात्र कचित्पुत्रकार्याधिकारियः ॥ १७०॥ मातापितृभ्यामुतसृष्टं तये।रन्यतरेण वा ॥ यं पुत्रं परिगृह्णीयाद्पविद्धः स उच्यते ॥ १७१ ॥

बहुप्रजातया भरणासमर्थेनात्यन्तदुर्गत्या केनचिद्वा देषयोगेन मातापितृभक्ति-हीनत्वादिना। न पुन: प्रत्यचत्वेन, तस्य न कचिदेव पुत्रकार्थेऽधिकार इति दर्शितं अन्यत्र। तथैवमप्यन्यतरेणोत्सर्गः।

'परिप्रहः' पुत्रबुद्धचाः, न तु तन्जोवितेच्छया च ॥ १७१ ॥

पितृवैश्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः ॥ तं कानीनं वदेत्राम्ना वाहुः कन्यासमुद्भवम् ॥ १७२ ॥

श्रयं श्लोकः प्राक् व्याख्यातः। स्वयंदत्तकृत्रिमापविद्धेषु श्रस्य च भागकल्पना प्राक् निरूपिता। प्रतिप्रहभूमिनिषेषश्च सत्यन्यस्मिन्धने न तावत्॥ १७२॥

या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताऽज्ञातापि वा सती ॥
वाद्धः स गर्भो भवति सहोह इति चाच्यते ॥ १७३ ॥
क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात् ॥
स क्रीतकः सुतस्तस्य सहग्रोऽसहग्रोऽपि वा ॥ १७४ ॥
या पत्या वा परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया ॥
उत्पादयेत्पुनर्भूत्वा स पै।नर्भव उच्यते ॥ १७५ ॥
सा चेद्सतयोनिः स्याद्रतप्रत्यागताऽपि वा ॥
पै।नर्भवेन भर्ता सा पुनः संस्कारमहित ॥ १७६ ॥
मातापितृविद्दीनो यस्त्यक्तो वा स्यादकारणात् ॥
सात्रापत्विद्दीनो यस्त्यक्तो वा स्यादकारणात् ॥
सारयन्नेव ग्रद्दायां कामादुत्पादयेत्सुतम् ॥
स पारयन्नेव ग्रवस्तस्मात्पारश्चः स्मृतः ॥ १७८ ॥

कामादित्यनुवादः ''कामतस्तु प्रवृत्तानाम्'' इत्यस्य । पारयन् पिण्डदानादिना घपक्कर्वन्नपि श्रावतुल्यः । श्रनुपकारकः । श्रसंपूर्णोपकार-कत्वात् ।। १७३-१७⊏ ।।

> दास्यां वा दासदास्यां वा यः शृद्रस्य सुता भवेत् ॥ साऽनुज्ञाता हरेदंशमिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ १७९ ॥

शूद्रस्यानूढायामनियुक्तायामपि जातः सुत एव। एवं यद्यपि दासस्य दासी-त्यर्थेऽपि वचनात्तस्यां जातो न दासस्य दासस्वामिनः।

से15नुज्ञातः पित्राः समसंशमारसेन हरेत्। जीवितभागे कियमाणे, श्रन्यथा वा यदि ब्रूयादेष वः समांश इति।

यदा तु पिता नानुजानाति, तत्त्मृत्यन्तरे पठितं—"जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽश-हरो भवेत्" (याज्ञवल्क्य २।१३३)। 'कामतो' यावन्तमंशं पिताऽनुजानाति। "मृते पितिर कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्धभागिकम्" (याज्ञवल्क्य २।१३४)। तं कुर्युः स्वांशापेच्या, श्रात्मना द्वौ द्वौ परिगृह्णोयुर्भागा तस्यैकं द्युः। "अभ्रात्का हरेत्सर्व दुहितॄणां सुताद्दते" (याज्ञवल्क्य २।१३४)। अस्तर्त्वौरसेषु सर्व रिक्यं स एव हरेयदि दाहित्रो न स्यात्। सति तस्मिन्नौरसवत्कल्पना दाहित्रस्य, अन्यस्याभुतत्वात्, तस्य च प्रकृतत्वेन बुद्धौ सन्निवेशात्।

ब्राह्मणादीनां तु दासीसुताः प्रजीवनमात्रभाजो न रिक्थभाज इति स्थितिः ॥ १७६॥

क्षेत्रजादीन्सुतानेतानेकादश यथादितान् ॥ .पुत्रपतिनिधीनाहुः क्रियालेापान्मनीषिणः ॥ १८०॥

मुख्याभावे 'प्रतिनिधिः'। श्रते। इत्यादस एते कर्तव्या इत्युक्तं भवति । एतेषां समृत्यन्तरे इन्यादशः क्रम उक्तः । यथा गृहोत्पन्नः कैश्चित्पंचमे । पृष्ठे । तत्र पाठकमा नात्राङ्गमत एवानियमपाठात् । प्रयोजनं चे त्तरत्रानङ्गत्वे दर्शयिष्यामः ।

क्रियाले।पाछेतेः क्रियते प्रत्यमुत्पादियत्वयिम त्यस्य विधिले।पे। माभूदिति । नित्यो ह्ययं विधिः । स यथाकर्यं चिद्गृहस्थेन संपाद्यः । तत्र मुख्यः कल्प ग्रीरसः । तदसंपत्तावेते पुकल्पा त्राश्रयित्वयाः ॥ १८०॥

य एतेऽभिहिताः पुत्राः प्रसङ्गादन्यबीजजाः ॥ यस्य ते बीजता जातास्तस्य ते नेतरस्य तु ॥ १८१ ॥

पूर्वीक्तस्याभावे विधिप्रतिषेधोऽयमिति व्याचक्तते । य एते श्रीरसाभावे प्रतिनिषयः कर्तव्यतया उक्तास्ते न कर्तव्याः । यतस्तेऽन्यबीजजातास्तस्यैव ते पुत्रा नेतरस्य । येन क्रियन्ते तस्य ते न भवन्तीत्यर्थः ।

अत्रश्च पूर्वेण विधिरनेन प्रतिषेध इति विकल्पः। स च व्यवस्थितो रिक्थप्रहणे। कानीनसहोद्वपुनर्भवगूढोत्पन्ना न रिक्थमाजः। इत्तकादयस्तु रिक्थमाजः असत्यारसे। कानीनादयश्चासत्यप्यारसे न पितृधनहराः, प्रासाच्छादनभाजः केवलं सत्यसित चैरिसे। यत उक्तं—

"सर्वेषामिष चन्याय्यं दातुं शक्त्या मनीषिणा । प्रासाच्छादनमत्यन्तं पतिते। ह्यददद्भवेत्" (६।२०२)॥ १८१॥

> भ्रातणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्भवेत् ॥ सर्वास्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणा मनुरब्रवीत् ॥ १८२ ॥ सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत्पुत्रिणी भवेत् ॥ सर्वास्तास्तेन पुत्रेण पाह पुत्रवतीर्पनुः ॥ १८३ ॥ श्रेयसः श्रेंयसाडलाभे पापीयान्तियमईति ॥ वहवश्चेत्त सद्दशाः सर्वे रिक्थस्य भागिनः ॥ १८४ ॥ न भ्रातरों न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः ॥ पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव च ॥ १८५ ॥ शयाणामुदकं कार्य त्रिषु पिण्डः पवर्तते ॥ चतुर्थः संपदातैषां पञ्चमा नेापपद्यते ॥ १८६ ॥ त्रनन्तर: सिपण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत् ॥ त्रत ऊर्घ्व[:] सङ्ख्यः स्यादाचार्यः शिष्य एव वा ॥ १८७ ॥* सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्यभागिनः ॥ त्रैविद्याः शुचया दान्तास्तथा धर्मी न हीयते ॥ १८८ ॥ श्रहार्य' ब्राह्मणद्रन्यं राज्ञा नित्यमिति स्थिति:।। इतरेषां तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्द्रपः ॥ १८९ ॥ संस्थितस्यानपत्यस्य सगात्रात्पुत्रमाहरेत् ॥ तत्र यद्भिवथजातं स्यात्तत्तिसम्मितपदियेत् ॥ १९०॥ द्रौ तु या विवदेयातां द्वाभ्यां जाता स्त्रिया धने ॥ तयोर्यद्यस्य पित्र्यं स्यात्तत्त्त गृह्णीत नेतरः॥ १९१॥ जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः ॥ भजेरन्मातृकं रिक्थं भगिन्यर्च सनाभयः ॥ १९२ ॥ यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथाईतः॥ मातामहा धनात्किंचित्प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम् ॥ १९३ ॥

[्] ४ रत्ने। क्यांस्यास्य ब्यांस्यानं कुर्वता कुल्लूकेन 'श्रते। यन्मेधातिथिना परनीनामंश्रमागिरः निषिद्रमुक्तं तदसंबद्ध'मित्यादिना रत्ने। कस्यास्यापि भाष्यं मेधातिथिविरचितमासीदिति सूचितम् ।

अध्यग्न्यध्यावाहनिकं दत्तं च पीतिकर्मिणा॥ भ्रातृपातृपितृपाप्तं षडिवधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥ १९४ ॥ अन्वाधेयं च यहत्तं पत्या मीतेन चैव यत्॥ पत्या जीवति द्वतायाः प्रजायास्तद्धनं भवेत् ॥ १९५ ॥ ब्राह्मदैवार्षगान्धर्वप्राजापत्येषु यद्वसु ॥ श्रमजायामतीतायां भर्तुरेव तदिष्यते ॥ १९६ ॥ यत्त्वस्याः स्याद्धनां दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु ॥ अप्रजायामतातायां मातापित्रोस्तदिष्यते ॥ १९७ ॥ स्त्रियान्त यद्भवेद्वित्तं पित्रा दत्तं कथंचन ॥ ब्राह्मणी तद्धरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेत् ॥ १९८ ॥ न निर्हारं स्त्रियः कुर्युः कुटुंबाह्रहमध्यगात् ॥ स्वकादिप च वित्ताद्धि स्वस्य भर्तुरनाज्ञया ॥ १९९ ॥ पत्या जीवति यः स्त्रीभिरलङ्कारो धृता भवेत् ॥ न तं भजेरन्दायादा भजमानाः पतन्ति ते ॥ २०० ॥ अनंशा क्रीवपतिता जात्यन्थवधिरा तथा।। उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥ २०१ ॥ सर्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्तचा मनीषिणा ॥ ग्रासाच्छादनमत्यन्तं पतिते। ह्यदद्द्वनेत् ॥ २०२ ॥

सर्वेषामि क्षेत्रादीनां च प्रकृतत्वेन दर्शितमिति । स्नत्यन्तं यावज्ञीवमित्यर्थः । शरीरधारग्रार्थत्वाद्यासाच्छादनस्य, भृत्यादेस्तदुपयोगिनः परिचारकस्यापि वेतनदानं विह्ने-यम्। न ह्यन्धादेः परिचारकमन्तरेग्र जीवनसंभवः । येषां दारकरग्रं मतं तेषां सभायीग्रां भरग्रं दातन्यम्। शक्तयेति धनानुकृषेग्र भोजनवस्नादि देयम्। पतित इत्यर्थवादः ॥२०२॥

> यद्यर्थिता तु दारैः स्यात्क्लीबादीनां कथंचन ॥ तेषाम्रुत्पन्नतन्तूनामपत्यं दायमईति ॥ २०३॥

स्त्रियोगेच्छा रिविनिमित्तम्। तस्यां सत्यां विवहेत्। तत्रोत्पन्न-संताना नामापत्यं पुत्रो दुहिता वा दायं रिक्थविभागमहिति।

दुहितुर्यावान्भागः प्रागुक्तः।

"वान्तरेतास्तु यः क्षीबस्तस्य भवत्येव मैथुनेच्छा । क्रुतः पुनस्तस्य तंतूत्पन्तिः"। उक्तं च तस्य "यस्तस्पजः प्रमीतस्य क्षीबस्य व्याभितस्य" (६ । १६७) इति ।

रागप्रयुक्तता वाऽनेन श्लोकोन विवाहस्य दिशीता। धर्मप्रयुक्तत्वे ह्यनिधक्रतानां कर्मसु क्रुतस्तेषां विवाहः। उपनेयता च जात्यन्धपङ्गूनां वातरेतसः क्लीबस्य दिशीता। उन्मत्तादयस्त्वनुपनेयाः क्रुतस्तेषां विवाहः।

स्रादिशहणं चोक्तविषये चरितार्थम् । यदि हि स्रादिशहणसामर्थ्यातसर्व एव गृह्यरम्पतितोऽपि गृह्येत । तच्च स्मृतिविरोधान्नेष्टम् ।

श्रथवा कृताष्ययनानां कृतविवाहानामुन्मत्तादिरूपे समुपजाते विधिरेष विज्ञेय:। ''नतु च कृतविवाहानां 'यद्यर्थिता तु दारैरिति' नोपपद्यते"।

नैतद्देवम् । क्रतविवाहानां जायार्थितायाः संभवात् ।

पूर्वेस्तु धर्म्येऽपि विवाहेऽस्य प्रयोजनं दृष्टम् । ततश्च झीबस्य स्मार्तेष्वधिकारात्तदर्शो विवाहोऽसत्यामप्यर्थितायां युक्त एव । श्रौतेषु तु जातपुत्रस्याधानात्झीबस्य नाधिकारः । यस्य च प्रयोजकत्वं युक्तं तद्दिशितम् ॥ २०३॥

यत्किंचित्पितरि पेते घनं ज्येष्ठोऽधिगच्छति ॥ भागा यवीयसां तत्र यदि विद्यानुपाछिन: ॥ २०४ ॥

पितृक्रमागतान्मित्राद्राजामात्यपुरोहितादेवी चेत्राद्वा कया चियुक्त्याऽधिकोत्पत्ति जनयेत्तत्सर्वेषां साधारग्रम् । नैव मन्तव्यं 'मयैतद्बुद्ध्या पित्रा प्रागनुपार्जितं मयैतद्वहधं ममैवैतदिति'।

विद्यानुपालिन इति वचनाद्विद्याजीविनां शिल्पिकारुकप्रभृतीनामेष विधिवै-द्यनटगायनादीनाम् ॥ २०४॥

> अविद्यानां तु सर्वेषामीहातक्ष्वेद्धनं भवेत् ॥ समस्तत्र विभागः स्यादिषत्रय इति धारणा ॥ २०५ ॥

अविद्या 'कृषिवाणिज्यराजेापसेवादि'। तत्र ईषन्न्यूनाधिकभावो न गणियतव्यः। तत्रापि यदि केनचिदपि बहुर्जितं तदाऽस्त्येवऽविभागता।

ज्येष्ठस्य तु ज्येष्ठांशनिषेधार्थं वचनम् । **ईषदा**धिक्ये तु सर्वेषां समांशकल्पना ।

स्रिपिच्य इति हेढुवचनादनपत्यधनस्याप्येष एव विधि: ॥ २०५ ॥

विद्याधनं तु यद्यस्य तत्तस्यैव धनं भवेत् ॥ मैत्र्यमाद्वाहिकं चैव माधुपर्किकमेव च ॥ २०६ ॥

'विद्यया' श्रध्यापनादिना शिल्पकैशि तो । तथा मित्रात् । श्रिकितम् । श्रीद्वा-हिकं चैव माधुपिककमार्त्विक्येन । यद्यप्येतदिप विद्याधनं भवति तथापि याजनेन निमित्तेनोपाद्यीयमानत्वाद्भेदेन व्यपदिश्यते । श्वशुरगृहलब्धमाद्वाहिकम् । अपरे उद्वाहिनिमित्तेन यद्धनं लभ्यते ॥ २०६ ॥

भ्रातृणां यस्तु नेहेत धनं शक्तः स्वकर्मणा ॥ स निर्भाज्यः स्वकादंशात्किचिद्दत्वोपजीवनम् ॥ २०७ ॥

ये भ्रातरः सह वसन्ति विद्यमानिष्ठिधनाश्च कृष्यादिना व्यवहरन्ति तेषां यद्येको न व्यवहरेत्तस्येयं निर्भाज्यता पठ्यते स निर्भाज्यः स्वकादंशादिति। भागान्नेतव्योऽपसारियतव्यः। स्वकादंशाद्यावदिधकं तदीयाद्धनाद्व्यवहारेग्रोत्पन्नं तत्तस्य न दातव्यं, न तु मूलधनस्य पैतृकस्य निषेधः। तत्रापि न सर्वेग्र सर्व निर्भाज्यं, किंचिदन्योपजीवनं क्रेशफलमात्मनो गृहीत्वा शिष्टमस्मै दातव्यम्।

श्रथवा निर्भाज्य: पृथकार्यः सह वस्तुं न देयम्। कदाविदुत्तरकालशिक्तसाधा-रण्येन धनेनार्जितत्वात्स्तमांशता। तत्र भागकल्पना नारहेन दर्शिता। तत्र वचनेनो-द्रतस्य निर्गतस्य भूयान्भागा गृह्यतेऽनुक्तस्य स्वल्प इति ॥ २०७॥

> अनुपन्नित्रिद्वयं श्रमेण यदुपार्जितम् ॥ स्वयमीहितल्ज्ञ्यं तन्नाकामा दातुमहित ॥ २०८ ॥

विद्यानिमित्तस्य स्वयमर्जितस्यादानमुक्तम् । अनेन व्यतिरिक्तस्य कृष्यादिलब्धस्या-दातव्यते।

"नतु चायमेव रलोको वक्तव्यः—'स्वयमीहितेन स्वयं चेष्टया यल्लाव्धं तन्ना-कामा दातुमहतीति' कि विद्याधनादिश्लोकोन"।

उच्यते । मैत्रे विवाहादै। न सर्वस्य स्वयमीहे।पपत्तिरिति भेदेन व्यपदेश: ॥ २०८ ॥

पैतृकं तु पिता द्रव्यमनवाप्तं यदाप्तुयात् ॥ न तत्पुत्रीर्भजेत्सार्थमकामः स्वयमर्जितम् ॥ २०९ ॥

महाबादन्यदर्थयन्पित्रा स्वयमिर्जतं तदाकामा न विभजनीयोऽधिकारप्राप्तैरिप पुत्रै:।

"कः पुनर्जीवति पितरि पुत्रायां विभागकालः"।

उच्यते । यदा तावत्स्वयं पिता पुत्रान्विभजते । तदुक्तम्—''निवृत्ते रजिस मातु-जीवित वेच्छतीति" (गैं।०२८।२) तथा ''मातुर्निवृत्ते रजिस प्रतासु भगिनीषु च। निवृत्ते चापि रमग्रे पितर्युपरतस्पृहे" (नारद १३।३) इति।

अन्यया तु यदैव प्राप्ताः पुत्रा भवन्ति तदैव ते पितामहधनस्येशते। तथा चे।क्तं—
"भूर्या पितामहोपात्ता निबन्धा द्रव्यमेव वा । तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य
चोभयोः" (या० व० स्मृ० २ । १२१) इति ॥

सत्यिप च पुत्रस्य स्वाम्ये यावदप्राप्तास्तावत् सर्वेषा विशेषाभावास्सवे पितामद्वयमानः स्वत्वपूर्वकत्वाद्विभागस्य । बन्धक्रयादिक्रियासु पितृष्वनं जातपुत्रेण न नियोक्तन्यम् । योगकुटुंबभरणादौ तु विनियोगो दिशितः । ग्राचारेण सत्यिप चास्याम-वस्थायां पुत्राणां स्वाम्ये 'पित्रा चाकामेन विभक्तानिति' निन्दादर्शनाद्वलाद्विभाजयन्तः पापा इत्यनुमीयते । यथाऽसक्तत्र्प्रतिप्रदेण भवति स्वाम्यं देषस्तु पुरुषस्य । तेनान्वयागतिमतोद्दशन्मगुद्धमेव । अवः संभवत्युपायान्तरे न पिताऽर्थनीयः । श्रधमी हि तथा स्यात् ।

स्वयमिक्तितमिष धनमधिकारप्राप्तानगुणवतः पुत्रान् क्वास्वा विभक्तन्यमेव । उक्तं च—
"वयसि स्थितः पिता पुत्रान्विभजेत् व्येष्ठं श्रेष्ठांशेनेतरान्समैरंशैः" इति । न चैतित्पतामद्द्यमविषयम् । न द्वि तत्र पिता व्येष्ठस्याधिकांशदानाय प्रभवति । तुल्यस्वादुभयोः
स्वान्यस्य ।

यत्त्वदं "न्यूनाधिकविभक्तानां धर्म्यः पितृक्ठतः स्मृतः" (या० व० स्मृ० २ । ११६) इति तत्पितामहेऽपि स्वल्पया मात्रयेच्छन्ति । यत्र न परिपूर्णे भागद्वयं गृहीतं स्वयमर्जितविषये ह्यपवाद एव स्यात् ॥ २० ६॥

विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन्पुनर्यदि ॥ समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठचं तत्र न विद्यते ॥ २१० ॥

स्पष्टार्थ: ऋोक: ।

विभागधर्मे विभागस्योद्धारप्रद्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं, "ग्रापित्र्य इति धारणेति" (६।२०५) वचनात् । पित्र्यस्य सर्वधनस्योद्धारः । इह तु भूतपूर्वगत्या पित्र्यं नास्तीत्याशङ्कया वचनम् ॥ २१० ॥

> येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा दीयेतांशपदानतः ॥ स्रियेतान्यतरेा वापि तस्य भागा न छुप्यते ॥ २११ ॥

येषां भातृ यां जयेष्ठः किन हो वा भानांश्वाप्यदानाद्धीयते। 'श्रंशप्रदानं'विभाग-कालः । 'हीयते' पातित्याद्यविभागार्थं च हेतुमासादयेत् । मियेत वा । तस्य भागा न जुप्यते । तस्येयं प्रतिपत्तिः ॥ २११ ॥

> सादर्या विभनेरंस्तं समेत्य सहिताः समम् ॥ भ्रातरे। ये च संस्रष्टा भिगन्यश्च सनाभयः ॥ २१२ ॥

सेदिया आतरा येषां संसृष्टेार्थे, ते गृह्वीयुः । भिरान्यश्च सनाभयः । सेदियां ध्रप्रतास्ता हि सनाभिन्यपदेश्याः । प्रत्ताः पुनः पतिगोत्रभावमनुभवन्तीति न श्रातृशां 'सनाभयः' ।

ये च संमृष्टा इति चशब्दो भगिनीं समुचिनोति। न त्वियमाशङ्का कर्तव्या— "सोदर्या गृह्णोयुर्वे च भ्रातरः संसृष्टा" इति।

तथा सत्यसे।दर्शाणामिप संसृष्टानां भागः प्रसज्येत । सन्त्येव सोदर्शा असंसृष्टाः संसृष्टाश्च । संसृष्टा असंसृष्टाश्च सोदर्श यत्र सन्ति, तत्रोभयोरिप विभागेन विभागे गृह्वीयुः ।

न चेदं विरुध्येत।

"बन्योदर्थस्तु संसृष्टी नान्योदर्थी घनं हरेत्। घ्रसंसृष्टोऽपि वा दद्यात्सोदर्थो नान्यमात्रिकः" (याज्ञ० २।१३६) ।।

श्रस्यायमर्थः । सापत्नो भ्राता सत्यिष संसृष्टित्वे न गृह्णाति । यदा सोदयीऽसं-सृष्टोऽपि विद्यते सोदर्थाणां मध्याद्येन संसृष्टः स एव नान्यः, सत्यिष सोदर्थत्वे । तदुक्तं— ''संसृष्टिनस्तु संसृष्टो सोदर्थस्य तु सोहरः'' (याज्ञ०२।१३४) इति । यदा तु सोदरा नैव सन्ति तदायैरेव सापत्नैः संसृष्टस्त एव गृह्णीयुर्ने त्वितरे । सोदर्थविभक्तानां सह वसतां महानिकटमावस्यिष सान्निध्यं विशेषकार्यं सामान्योत्थं विभक्तानामिष विज्ञायत इत्याहुः।

तेन विभक्तानामप्यन्यतरप्रमेथे सोदर्थ एव गृह्णीयात्रास्य भागः परिलुप्यते । न चैतच्चोदनीयं ''नैवास्य तदानीं भाग चित्यतः परह्णोको वा चिन्त्यते।"

यत उक्तम्—''समुत्पन्नो वाच्यः स्वामीति'। "श्रनोशास्ते हि जीवतोः" (६।१०४) इति तत्र पितुरूर्ध्वं समनन्तरमेव पुत्राणां स्वाम्यं दर्शयति ॥ २१२ ॥

> या ज्येष्ठो विनिक्कवींत ले।भाद्भात्न्यवीयसः॥ साऽज्येष्ठः स्यादभागश्च नियंतन्यश्च राजभिः॥ २१३॥

विनिकारे। राजपूजादिष्ववज्ञा परे धनेन वचनम्। स्रज्येष्ठो बन्धुवत्पृज्य इत्युक्तम्। न सर्वण सर्वे ज्येष्ठवृत्तिनिषेधः। स्रभागकत्वं च ज्येष्ठांशानईत्वम्।

नियन्तव्यस् । अविशेषोपदेशात् । वाग्दण्डधिग्दण्डाभ्यां धनं चार्थानुरूपे-ऽपराधे ॥ २१३ ॥

सर्व एव विकर्मस्था नाईन्ति भ्रातरे। घनम् ।। न चादत्वा कनिष्ठेभ्या ज्येष्ठः कुर्वीत यातकम् ॥ २१४ ॥ विकर्मस्थाः प्रतिषिद्धाचरणाः ।

कुटुंबार्थे चानुतिष्ठमानानां तेषामन्येषां भ्रातृयां संबन्ध्युपविष्टं स्थापयेद्यंदा ते वच्यन्ते कुतस्तद्धनमिति तदा मूलं इर्शियध्यामीतिः तादृशं वृद्धिसिहतमि सर्देषामि दापयेत्। यदि तु तस्मिन्नेव काले भ्रातॄयां दर्शये'दिदमिधकं दृश्यते तद्यथांशं गृह्णो- ताहमपि स्वतस्तत्पृथकृत्य दृष्टि नेष्यामीति' तदा नास्ति तेषां भागः। तस्यैव तद्यौतकम् ॥ २१४ ॥

> भ्रातृणायविभक्तानां यद्युत्थानां भवेत्सह ॥ न पुत्रभागं विषयं पिता दद्यात्कथंचन ॥ २१५ ॥

यदुक्तं—"न्यूनाधिकविभक्तानां धर्म्यः पितृकृतः स्मृतः" (याज्ञवल्क्य २ । ११६) इति तस्यास्मिन्विषये प्रतिषेधः।

सहात्यानं सर्व एव धनमर्जयन्तीत्यर्थः । कश्चित्कृष्यादिना कश्चित्प्रतिप्रहेण कश्चित्सेवया कश्चिद्यथाहतं परिरच्चति यथोपयोगमसन्निहितेषु विनियुक्ते । तत्सर्वमे क्रीकृत्य समं विभजनीयम् । न स्नेहादिना कस्मैचित्पित्राऽधिकं देयम् ।। २१५ ॥

> ऊर्ध्यः विभागाञ्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम् ॥ संस्रष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह ॥ २१६ ॥

विभागोत्तरकालं पित्रा यद्विभागे भागद्वयं गृहोतं "द्वावंशी प्रतिपद्येते" इति तहेव सत्यां पितृरिच्छायां प्रहीतव्यम् । पितृरूष्वे वा । न तत्र भ्रातृभिर्वाच्यं 'किमित्ययं द्वावंशी गृह्णातीति' । अथ च नास्ति पितृरिच्छा, तदा समं च स्वसमे। इस्य भाग उद्धर्तव्यः ।

ये पितुक्ष्वं संसृष्टास्तेषामेव स पैतृकोऽशः। तदुत्यं दद्यात्। अपरेषां स्वांशां "जातस्य च मृतस्य च" इति। जातस्य संसृष्टिन एव दद्यः। पितुक्ष्वं तक्षीयमंशं च तत एव। 'विभक्ताः सद्द' (६। २१०) इत्यनया बुद्ध्या। "भिगन्या थ्रा प्रसवान्नैव विभागोऽस्ति" इति वसिष्ठेन दर्शितम्॥ २१६॥

अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवासुयात् ॥ मातर्यिप च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम् ॥ २१७ ॥ व्याख्याताऽयं स्रोकः ॥ २१७ ॥

ऋणे धने च सर्वस्मिन्पविभक्ते यथाविधि॥ पश्चाद् दृश्येत यत्किंचित्तत्सर्वं समतां नयेत्॥ २१८॥

अविज्ञानान्न्यूनमधिकं वा विभक्तं परते। ज्ञातं समाशकीकर्तव्यम् । किंच विभागो-त्तरकालं लब्बे नास्ति ज्येष्ठस्योद्धार इति ॥ २१८ ॥

वस्त्रं पत्रामलंकारं कृतान्नमुदकं स्त्रिय: ॥ योगक्षेमं मचारं च न विभाज्यं प्रचक्षते ॥ २१९ ॥ वस्त्रपत्रालङ्कारकृतान्नोदकानामेकत्वं विविचतम् । पत्रं वाहनं गन्त्रीशकटादि । स्नलङ्काराऽङ्गुलीयकादि । वस्तं सममृत्यं, न तु महार्घम् । उदकं कूपवाप्यादि । स्वियो दास्यः । योगक्षेमं यता योगे चेमो भवति, मन्त्रिपुरोहितामात्यवृद्धाः वास्तु च । चौरादिभ्यस्तते। रचा भवति । समृत्यन्तरं च पठ्यते—'वास्तुनि विभागा न विद्यते'।

प्रचारं यत्र गावश्चरन्ति । प्रवेत्रे(?)त्याह ।

तेन यत्पैतृकोनोक्तं 'न हात्र धर्मातिक्रमः कश्चिद्स्तीति' तदनुपपन्नं दरीयति । अट-ष्टासु हि ते प्रतिषेवाः । तदतिक्रमादधर्मो न स्यात् ॥ २१६॥

> अयमुक्तो विभागा वः पुत्राणां च क्रियाविधिः॥ क्रमशः क्षेत्रजादीनां चूत्रधम निवाधत ॥ २२० ॥ चूतं समाहयं चैव राजा राष्ट्रानिवारयेत् ॥ राजान्तकरणावेता द्वौ दे।षौ पृथिवीक्षिताम् ॥ २२१ ॥ प्रकाशमेतत्तास्कर्यं यद्देवनसमाहयै।।। तयोर्नित्यं प्रतीघाते नृपतिय बनान्भवेत ॥ २२२ ॥ अपाणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके चृतमुच्यते ॥ माणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः ॥ २२३ ॥ च्तं समाह्यं चैव यः कुर्यात्कारयेत वा॥ तान्सर्वान्धातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः ॥ २२४ ॥ कितवा इज्ञीलवान्क्ररान्याषण्डस्थांश्र मानवान ॥ विकर्मस्थान शैाण्डिकांश्र क्षिप्रं निर्वासयेत्युरात् ॥ २२५ ॥ एते राष्ट्रे वर्तमाना राज्ञः पच्छन्नतस्कराः ॥ विकर्मक्रियया नित्यं बाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः ॥ २२६ ॥ च्तमेतत्पुराकल्पे दृष्टं वैरकरं महत्।। तस्माद्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥ २२७ ॥ पच्छत्रं वा प्रकाशं वा तिन्नपेवेत या नरः॥ तस्य दण्डविकल्पः स्याद्यथेष्टं न्द्रपतेस्तथा ॥ २२८ ॥

विविधः कल्पे विकल्पः। सम एव राज्ञोच्यते।

'द्यूतधर्म निवेधत' (६। २२०) इति तत स्रारभ्य द्वित्राः स्रोका विधायकाः। सर्वोऽप्यर्थवादः।। २२०—२२८।। सत्रविट्शूद्रयोनिस्तु दण्डं दातुमशक्तुवन् ॥ श्रानृण्यं कर्मणा गच्छेद्विमा दद्याच्छनैः शनैः॥ २२९ ॥

चत्रियादयो निर्धना न बन्धनेनावसादियतव्याः । कितर्त्ति ? क्स्मिशा यद्यस्योचितं कर्म राजीपयोगि तेन दण्डधनं संशोधियतव्याः ।

ब्राह्मण्स्तु कुटुंबानामविरेधिन श्रन्दैर्दाच्यः। वन्धताडनकर्मणी तस्य निषिध्येते। धनिकविषयः प्रागुक्तः श्लोकः। दण्डविषयोऽयम्। श्रपै।नरुक्त्यम्।। २२-६।।

> स्त्रीबालान्यत्तरद्धानां दरिद्राणां च रोगिणाम् ॥ शिफाविदलरज्जवाद्यैवि दध्यान्तृपतिर्दमम् ॥ २३० ॥

दसम् । कर्मकरखेऽप्यसमर्था दरिद्रा एव गृह्यन्ते। महापातिकनां स्नाम्यात्तिच्छफादि-भिस्ताडनम् ।

श्चिषा लता । विदलं वृत्तत्वक् ।। २३० ॥

ये नियुक्तास्तु कार्येषु इन्युः कार्याणि कार्यिणाम् ॥ धनेष्मणा पच्यमानास्तान्त्रिःस्वान्कारयेन्द्रपः ॥ २३१ ॥

ये कार्यिणामधिप्रत्यिभेनां कार्येषु न्यवहारदिशितादिषु नियुक्ता ग्रिधिकृता राजस्थानीयप्रश्रुतयस्ते धनेष्टमणा पच्यमाना ग्रन्यतरस्माद्धनं गृहीत्वा कार्याणि नाशयेयुस्ताद्भिःस्वान्कारयेत्सर्वस्वहरणं तेषां कार्यम् ।

सत्यानामभ्यासेन वर्तमानानां सत्यपि वद्यमागादण्डान्तरविधावेष एव दण्डो न्याय्यः। येऽप्यन्ये सेनापतिप्रभृतयः कस्यचित्साहाय्यके नियुज्यन्ते तत्रश्चार्थं गृहीत्वा शयन्ति तेऽप्येवमेव दण्ड्याः।

धन्ये तु 'येऽनियुक्ता' इत्यकारप्रश्लेष' पठन्ति । ये राजवल्लेख्याद्वलातिशयाद्वाऽ-न्यस्य साहाय्यं कुर्वन्ति, कार्यनाशनार्थे द्वितीयस्य, तेषामयं दण्डः ।

धने ाठमणीत्यविविचतम् । अनियुक्ता इत्येतदेव प्रधानम् ॥ २३१ ॥

क्टशासनकर्तृश्च पक्रतीनां च दूषकान् ॥ स्रीवालब्राह्मणघ्रांश्च इन्याद्द्विट्सेविनस्तथा ॥ २३२ ॥

कूटशासनस्य कर्तारे। यन्नैव राज्ञादिष्टं तद्राजकृतमिति वदन्ति । शासनं राजादेशः । 'एतस्य गृहे न भोक्तव्यम्', 'श्रस्य चायं प्रसाद धाज्ञात', 'इयं वा स्थिती राज्ञा कृतेति' पत्रकं राजाधिकृतलेखकलिखितमिति 'शासनं' राजादेशसंबन्धेन शासनम् । तत्कूटं कुर्वन्ति पालयन्ति ।

प्रकृतीनां कुढलुब्धानां दूषका भेदकाः।
स्त्रीबालयात्रीह्मात्रस्यापि हन्तारः।
दूर्देविना राजशत्रुसेविनः प्रच्छन्नं गतागतिकान्॥ २३२॥

तीरितं चानुशिष्टं च यत्र कचन यद्भवेत् ॥ कृतं तद्धमेता विद्यान्न तद्भूया निवर्तयेत् ॥ २३३ ॥

यत्र कचन राजाधिकरणे व्यवहारपदं तीरितम् । पारतीरकर्मसमाप्ती । निश्चि-तम् । असी यत्र प्रयुक्षीतेति न केवलं वाचा सत्यैक्तं यावदनुशिष्टं दण्डप्रणयनं छतम् । तद्राजा छतमेव विद्यात् । न पुनर्निवर्तयेदन्तरेण द्विगुणं दण्डम् । यथाह्-"द्विगुणं दण्डमास्थाय तत्कार्यं पुनरुद्धरेत्" इति ॥ २३३ ॥

धनग्रहणसंवन्धेन पूर्वे नि:स्वीकरणम् । ष्रयं तु निमित्तान्तरेणाज्ञानादिना ।

श्रमात्याः प्राद्विवाके। वा यत्क्रुयुः कार्यमन्यथा ॥ तत्स्वयं नृपतिः क्रुयीत्तं सहस्रं च दण्डयेत् ॥ २३४ ॥

धनमहण्यसंबन्धेन पूर्वे निःस्वीकरण्यम् । अयं तु निमित्तान्तरेण अज्ञादिना । अमात्या राजस्थानीयादिः ।

तं सहस्तं च दण्डयेत्। गर्गशतदण्डनवत्समुदायेन वाक्यपरिसमाप्तिः।।२३४।।

ब्रह्महा च सुरापञ्च तस्करे। गुरुतल्पगः॥ एते सर्वे पृथक् क्षेया महापातकिना नराः॥ २३५॥

सुरापा नाह्या एव महापातकी। तस्करा नाह्यायसुवर्णापहारी। नराः कथिताः।

उक्तार्थकथनमुत्तरार्थम् ॥ २३५॥

चतुर्णामिप चैतेषां प्रायश्चित्तमकुर्वताम् ॥ शारीरं धनसंयुक्तं दण्डं धम्य प्रकल्पयेत् ॥ २३६ ॥

"ननु च सुरापे। त्राह्मण एव पातकी । तस्य च शरीरसंयुक्तो दण्डो नास्ति 'न शारीरे। त्राह्मणे। दण्ड' इति तत्र चतुर्णा भपीति कथं" केचिदाहुः । पतितः संप्रयुक्तो गृह्यते पूर्वमनुपात्तोऽपि । चतुःसंख्यासामर्थ्यात् ।

अन्ये त्वंकनं शरीरसंयुक्तमित्याहुः । तच्च ब्राह्मणस्याप्यस्ति । अन्ये त्व'पि'शब्दात्पञ्चानामयं दण्ड इत्याहुः । चतुर्णामिष । अपिशब्दात्पञ्चमस्यापि तत्संसर्गिणः । त्राह्मणस्य वधे पूर्व' शरीरदण्ड उक्त एव, ''स्त्रोबालत्राह्मणप्रांश्च ह्रन्यादि"ति । अनेनान्तः शरीरयुक्तमङ्कनमेवोच्यते ।

धर्म्य मित्यपरावानुरूपेण गुरुतरलाघवं कार्यमित्यर्थः ॥ २३६ ॥

गुरुतरुपे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ॥ तस्करे श्वपदं कार्यः ब्रह्महण्यक्षिराः पुमान् ॥ २३७ ॥

त्तताटाङ्कनम् । प्रतिषेधविधी "नाङ्क्या राज्ञा तताटे स्युः" (६ । २४०) इतितच्छवणात् ॥ २३७ ॥

श्रसंभे।ज्या ह्यसंयाज्या श्रसंपाठ्याविगर्हिताः ॥ चरेयुः पृथिवीं दीनाः सर्वधर्मबहिष्क्रताः ॥ २३८ ॥

सर्वधर्मप्रहणादेवासंभाजनादीनां सिद्धे प्रतिषेधे देषगुरुत्वख्यापनार्थमेषामुपादानम् । संभाग एकत्र प्रसनं गीतादिश्रवर्णं च ।

संयाजनं तेषामेव याजनं तैः सह याजनं वा। एवं संपाठाऽपि द्रष्टन्यः। श्रसंपाठ्याविगर्हिता इति। श्रसंपाठ्याश्च विगर्हिताश्चेति द्वन्द्वः।

दीना इति । सत्यपि स्वरत्वे तत्संबिन्धिनिषेधिमचादिभोजनेन परयाऽवज्ञया च वस्रखण्डादिवर्जनम् ॥ २३८ ॥

> ज्ञातिसवन्धिभिस्त्वेते त्यक्तव्याः कृतलक्षणाः ॥ निर्द्या निर्नेमस्कारास्तन्मनारजुशासनम् ॥ २३९ ॥

कृतलस्ता इति निश्चिते कार्यकारणत्वे इत्यर्थः।

च्याध्यादियोगेष्येषु द्या न कर्तव्या । ज्येष्ठ्यादिगुण्योगेऽपि च नैते नमस्कार्याः प्रत्युत्थानादिभिः ।

एष एव वचनसामर्थ्याद्धमी विज्ञेय: ॥ २३-६॥

प्रायश्चिर्ते तु कुर्वाणाः पूर्वे वर्णा यथादितम् ॥ नाङ्कचा राज्ञा ललाटे स्युर्दाप्यास्तूत्तमसाहसम् ॥ २४० ॥

श्द्रादन्ये पूर्वे वर्णाः । तेषां प्रायश्चित्तं कुर्वतामङ्कनं नास्ति । दण्डस्तूत्तमसाहसं पणसहस्रं दाप्यते ॥ २४० ॥

> त्रागस्सु ब्राह्मणस्यैव कार्यो मध्यमसाहसः ॥ विवास्यो वा भवेद्राष्ट्रात्सद्रव्यः सपरिच्छदः ॥ २४१ ॥

प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणा इत्येतदत्र नापेत्तते ।

एतेषु ब्रह्महत्यादिष्वपराधेषु ब्राह्मणो मध्यमसाहसं दण्ड्यः।

ख्नकामत इत्युत्तरश्लोकादपक्रव्यते ।

दण्डियत्वा प्रायश्चित्तं कारियतव्यः।

स्वरिच्छदः । गुण्वती ब्राह्मणस्यानुमाह्यस्यैतत् । स्रकामं वाऽनिर्वास्यः ॥२४१॥

इतरे कृतवन्तस्तु पापान्येतान्यकामतः ॥ सर्वस्वहारमर्हन्ति कामतस्तु प्रवासनम्॥ २४२॥

इतरे चित्रयादया वर्षा स्तानि पापानि महापातकान्यकामते।

तवन्तः सर्वस्वहरणाः कार्याः।

केचित्प्रायश्चित्तमपि कुर्वतामेतद्दण्डं पूर्वेण वैकल्पिकमिच्छन्ति ।

कामतस्तेषां वध उक्तः।

शृद्रस्याकामते। रङ्कनसर्वस्वहरगो । कामती वधः ॥ २४२ ॥

नाददीत रृपः साधुर्महापातिकना धनम् ॥ त्राददानस्तु तङ्कोभात्तेन देषिण त्रिप्यते ॥ २४३ ॥

"ननु धनेन दण्डनं राज्ञा वृत्तिरिति स्थापितम् । कथमित् तद्धनस्याप्रहणम् ।" डक्तम्—'राजनिर्धृतदण्डा' इत्यत्रान्तरे ॥ २४३ ॥

> अप्सु प्रवेश्य तं दण्डं वरुगायोपपादयेत् ॥ श्रुतद्वत्तोपपन्ने वा ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ॥ २४४ ॥

'वरुषायेदमि'ति मनसा ध्याय**न्न ः तु** दद्यादप्सु निन्तिपेत् । **ब्राह्मणाय** वा द्याशीलसंपन्नाय दद्यात् ॥ २४४ ॥

> ईशा दण्डस्य वरुणा राज्ञां दण्डयरो हि सः ॥ ईशः सर्वस्य जगता ब्राह्मणा वेदपारगः ॥ २४५ ॥

पूर्वस्य प्रतिपत्तिविधेरर्थवाहे।ऽयम्।

महापातिकने। दण्डस्य वरुण ईष्टे। यते। राज्ञां स दण्डधरा नेता ईशितेति। वत्। एवं ब्राह्मणोऽपि तद्धनस्येशोऽनेन ब्राह्मः ॥ २४५॥

> यत्र वर्जयते राजा पापकृद्धचो धनागमम् ॥ तत्र कालेन जायन्ते मानवा दीर्घजीविनः ॥ २४६॥

निष्पचन्ते च सस्यानि यथाप्तानि विशां पृथक् ॥ बालाश्च न प्रमीयन्ते विकृतं न च जायते ॥ २४७ ॥

प्रसिद्धाविमावष्यर्थवादश्लोको । कालेन जायन्त इति वर्तमानजन्म विविच्चतम् । जातं जनिष्यमार्गं च । विकृतं करचरणाचिविद्यीनम् ॥ २४७ ॥

त्राह्मणान्वाधमानं तु कामाद्वरवर्णजम् ॥ इन्याचित्रैर्वधोपायैरुद्वेजनकरैन् पः॥ २४८ ॥

स्रवरवर्णजः श्रूदः।

बाधनं धनाद्याहरणं शरीरोपपीडनं च । चित्रा विविधोपायाः शूलारेपणं शिरश्-छेदः ग्रंककल्पनं खङ्गप्रहारकर्तिका इत्याद्याः । उद्वेजनकरैर्दीर्घकालपोडाकरैः ॥ २४८॥

> यावानवध्यस्य वधे तावान्वध्यस्य मोक्षणे ॥ श्रधमी नृपतेद्विष्ठो धर्मस्तु विनियच्छतः ॥ २४९ ॥

ख्रवध्यवधे यो देषस्तत्तुल्यो वध्यमे। साग्री राज्ञ उपर्युक्तेषु ।

श्रर्थभागहरस्य धर्मानकुर्वतः प्रत्यवायेन श्रवश्यमेव भवितन्यम् । कुर्वतस्तु न कदाचिददृष्टसिद्धिः । यस्त्वयं धर्मस्तु विनियच्छत इति एवमादिधर्मप्रवादः, सर्वोऽसी स्वकर्मानुष्ठानानुशंसार्थोऽर्थवादः ।

निमहोपसंद्वारार्थस्त्वयं वधोपदेशः। स्रतो यथाश्रुति चित्रवधोपायैः कर्तव्यः। दृष्टार्थेषु राज्यतन्त्रसिद्ध्यर्थमुपदेशेषु प्रवचनं, यथाद्दमं योधांश्च दृन्यादित्युक्तम्। तत्र दृष्टप्रयोजनत्वादुपदेशस्य, न नियते। वधः। एवं च सत्युपायांतरेगापि बन्धनादिना 'विनियच्छते।' न देशः॥ २४-६॥

उदितोऽयं विस्तरशे िमथे। विवदमानये।: ।। त्रष्टादशसु मार्गेषु व्यवहारस्य निर्णय: ॥ २५० ॥

सर्वव्यवहारोपसंहारार्थः श्लोकः ।। २५० ।।

एतं धम्याणि कार्याणि सम्यकुर्वन्महीपतिः॥ देशानलब्धान्छिप्सेत लब्धांश्च परिपालयेत्॥ २५१॥

स्रलब्धां ल्लिप्सेतेति संताषपरेख न भवितव्यमित्यर्थः ॥ २५१ ॥

सम्यङ्निविष्टदेशस्तु कृतदुर्गश्च शास्त्रतः॥ कण्टकोद्धरणे नित्यमातिष्ठेद्यवसुत्तमम्॥ २५२॥

देशनिवेशो दुर्गकरणं यत्सप्तमाध्याये उक्तं तत्कृत्वा कण्टकाद्धरणम् । तेनापि राष्ट्ररचा क्रियते ।

कण्टकशब्दः पीडाहेतुसामान्यात्तस्करादिषु प्रयुक्तः ॥ २५२ ॥ एतदेव दर्शयति—

रक्षणादार्यवृत्तानां कण्टकानां च शोधनात् ॥ नरेन्द्रास्त्रिदिवं यान्ति प्रजापास्त्रनतत्पराः ॥ २५३ ॥

स्नार्यं शास्त्रनोदितं कर्तव्यमितरानुष्ठानिषेधः, तद्वृत्तं येषामित्युत्तरपदलोपी समासः। तेन दीनानाथश्रोत्रिया स्रकरशुल्कदा गृह्यन्ते। तद्रचणाद्धि त्रिदिवगमनं युक्तम्। स्रन्येषां तु वृत्तिपरिक्रीतत्वादकरणे प्रत्यवायः यथोत्तरत्र वद्यते "स्वर्गीच्च परिहीयत" इति। रचानुवृत्तिनिष्क्रयणेन प्रत्यवायाभावमात्रं न तु स्वर्गः।

श्रयवा वृत्तिनियमापेत्तं त्रिदिवप्राप्तिवत्तनं यथोक्तं प्राक्।

अन्येषां तु वृत्तिपरिक्रीतत्वादर्शनम्। अर्थवादमात्रं राज्ञः स्वर्गवचनम्। अवृतिद्वपरिपालनमिव वृत्तिप्रयुक्तं स्वराज्यभागस्थानीयस्य तद्राज्ञः। यथैव च 'शिल्पिजीविनः शिल्पिनो मासि मास्येकैकं काम्यं क्चर्युरिति' वृत्त्यर्थं शिल्पं क्चर्याया राज्ञा कर्म कार्यन्ते करम्रहणाय, एवं राजापि वृत्तियुक्तः प्रजापालनप्रवृत्तो नित्यकर्मवदार्थपरिपालनं कार्यते शास्त्रेय। यथैव हि कामश्रुतिते। ऽग्न्याहिते। नित्याननुतिष्ठति, न स्वर्गादि-लाभाय, न हि तानि फलार्थतया नोदितानि, अथ च कियन्ते; तद्वदेतद्द्षष्टव्यम्। अते। यावती काचित्फलश्रुतिः सा सर्वाऽर्थवाद इति कोवरविष्णुस्वामी।

यदत्र तत्त्वं तह्शितमधस्तात् ॥ २५३॥

अशासंस्तस्करान्यस्तु बिछं गृह्णाति पार्थिवः ॥ तस्य पक्षुभ्यते राष्ट्रं स्वर्गाच परिद्वीयते ॥ २५४ ॥

'शासनं' यथाशास्त्रं वधादिदण्डमन्तरेण तस्कराणां निग्रहं रचा न शक्यते । स्रते। वृत्तिं गृष्टीत्वा यस्तस्करवधाःजुगुप्सते तस्योभयो देखः । इह राष्ट्रक्रते।ऽमुत्र स्वर्गपरि-हानिः । युक्ता च बलिपरिगृहीतस्य तन्निष्कृतिमक्कवेता देखवत्ता ॥ २५४ ॥

> निर्भ ं तु भवेद्यस्य राष्ट्रं बाहुबलाश्रितम् ॥ तस्य तद्वर्धते नित्यं सिच्यमान इव द्रुमः॥ २५५ ॥

प्रसिद्धमेवैतच्छ्लोके तस्करधर्मविशेषतयाऽनू वर्ते ॥ २५५ ॥

द्विविधांस्तस्करान्विद्यात्परद्रव्यापहारकान् ॥ प्रकाशांश्चापकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः ॥ २५६ ॥

चाराः प्रच्छन्ना राष्ट्रे राजकृत्यज्ञानिनः । ते चज्जुषी इव यस्य स चारचज्ञुः । प्रकाशस्तरकरायां नातितस्करच्यवहारा यथा लोकेऽन्येषामटवीरात्रिचरायाम् । आप्तस्तैः सामान्योपादानं तद्वित्रमहार्थे क्रियते ॥ २५६ ॥

प्रकाशवंचकास्तेषां नानापण्यापजीविनः ॥ प्रच्छन्नवश्चकास्त्वेते ये स्तेनाटविकाद्यः ॥ २५७ ॥

तत्र ये क्रेयार्थं मानतुलाविशेषेण मुष्णन्ति द्रव्याणामागमस्थाननिर्गमनापेचार्थं कुर्वन्ति ते प्रकाशवंचका वाणिजकाः।

प्रच्छज्ञास्तु ये राहेरनुहरन्ति ते । स्तेना आटिविका विजने प्रदेशे वसन्ति । अपरे तु प्रसद्य हारिखे। न केवलमेत एव, कितर्हीमे चान्ये यानूर्ध्व वस्त्यामः ।। २५७ ।

उत्कोचक। वचै। पिथका वश्चकाः कितवास्तथा ॥ मङ्गलादेशद्वत्तावच भद्रपेक्षणिकैः सह ॥ २५८ ॥

उत्कोचका ये कस्य चित्कार्येश कस्य चिद्राजामात्यादेः प्रवृत्ता प्रह्णातिकार्यसिद्धौ प्रवर्तन्ते ।

श्रीपिकाः छद्मव्यवहारिषः। अन्यद्बुवन्त्यन्यदाचरन्ति। प्रत्यक्तं प्रीतिं दर्शयित्वा हठे।पकारे वर्तन्ते। विद्याप्यर्थप्रहणेन निमित्तान्तरतः अन्यते। प्रत्यक्षं कार्यसिद्धिमवश्यं विज्ञाय 'मया तत्रैतित्क्रयत' इति परं गृह्णन्ति। भीषिकाप्रदर्शनं वा 'उपिधः'।

कितवा धनमहणवञ्चका विप्रलम्भकाः । 'इदं कार्यं वयमेव करिष्यामस्तव नान्य-त्रोद्यथा' इत्युक्तवा न कुर्वते । उपेत्य नानाकारिणो नानाविधैरुपायैर्गामीणान्मुष्णान्ति ।

शिवमाधवादयः शिवमादित्यं जीवन्ति । मङ्गलादेशवृत्ता ये सुपदेशिका व्योतिषिकादयः । अथवा 'एतां देवतां त्वदर्धेनाहं प्रोग्गयामि दुर्गा मार्तण्डं चेति' तथाऽऽढ्यानां धनमुपजीवन्ति । अथवा मङ्गलं 'तथाऽस्तिवि' वादिनः, 'मङ्गलादे- शवृत्ताः' ।

सर्वस्य करवर्धने भद्रमेश्विणिकाः प्रशंसिपुरुषत्वत्वणाः ॥ २५८॥

त्रसम्यकारिणश्चैव महामात्राश्चिकित्सकाः ॥ शिल्पे।पचारयुक्ताश्च निषुणाः पण्ययोषितः ॥ २५९ ॥

महामात्रा मन्त्रिपुरोहितादयो राजनिकटिकः । ते चेद्सम्यक्कारिणः । चिकित्सका वैद्याः ।

शिल्पेापचारयुक्ताः चित्रपत्रछेदरूपकारादयः। 'उपचार' उपायनमनुपयुज्य-मानं स्वशिल्पकीशलं दर्शियत्वाऽनुष्ठाय धनं नयन्ति।

एवं पर्ययोषिता नियुगाश्चोपचारेगासत्प्रीतिदर्शनेन। स्रमस्यक्कारिण इति सर्वत्रानुयुज्यते ॥ २५६ ॥

एवमाद्यान्विजानीयात्प्रकाशां छोककण्टकान् ॥ निगूदचारिणश्चान्याननार्यानार्यालाङ्गनः ॥ २६० ॥

स्वसाद्यान् न शक्यन्ते धूर्तानां परद्रव्यापहाराणां प्रकारान्संख्यातुमित्याद्यप्रह-णम्। तथा ह्यशक्यां कथयन्ति अवधारयन्तोमनुरागिणीम्। तथाऽभृत्यो भृत्यवदात्मानं दशियत्वा नयति। हिरण्यमृजुप्रकृतेः न चार्थभृत'स्त्वं ब्रह्मा त्वं बृह्स्पतिरि'त्युक्त्वा मूर्खा-ढ्यान्नयन्ति। 'देहि प्रसादेन कतिपयैर्वाऽहाभिः प्रत्यपयामीति' सिद्धे प्रयोजने तनुतरा भवति प्रियवाद्यप्रियवादी संपद्यते॥ २६०।।

> तान्विदत्वा सुचिरितैर्गू हैस्तत्कर्मकारिभिः॥ चारैश्चानेकसंस्थानैः प्रोत्साद्य वश्चमानयेत्॥ २६१॥

निगूढचारिणः । तुल्यकर्मकारिभिर्विद्या । पूर्वं ये तत्कर्म कृतवन्तः । स्रथवा संप्रत्येव तत्कर्मे कार्यन्ते ध्रन्तर्भावसिद्ध्यर्थे लब्धान्तरा स्रागत्य कथिष्यन्ति तथादौरिप चारैस्तत्कर्मकारिभिरनेकसंस्थानैः ॥ २६१॥

तेषां देषानभिख्याप्य स्वे स्वे कर्मणि तत्त्वतः ॥ कुर्वीत शासनं राजा सम्यक् सारापराधतः ॥ २६२ ॥ न हि दण्डाद्दते शक्यः कतु पापविनिग्रहः ॥ स्तेनानां पापबुद्धीनां निभृतं चरतां क्षितौ ॥ २६३ ॥ सभा प्रपाप्पशाळावेशमद्यात्रविक्रयाः ॥ चतुष्पथाश्चेत्यद्वक्षाः समाजाः प्रेक्षणानि च ॥ २६४ ॥ जीणोद्यानान्यरण्यानि कारुकावेशनानि च ॥ २६५ ॥ शून्यानि चाप्पगाराणि वनान्युपवनानि च ॥ २६५ ॥

एवं विधान्तृपा देशान्गुल्मैः स्थावरजङ्गमैः ॥ तस्करमतिषेधार्थं चारैश्चाप्यनुचारयेत् ॥ २६६ ॥ तत्सहायैर्जुगतैर्नानाकर्मप्रवेदिभिः ॥ विद्यादुत्साद्येच्चैव निपुणैः पूर्वतस्करैः ॥ २६७ ॥ भक्ष्यभे। ज्यापदेशैश्र ब्राह्मणानां च दर्शनैः ॥ शै।र्यकर्मापदेशैश्च कुर्यु स्तेषां समागमम् ॥ २६८ ॥ ये तत्र नेापसर्पेयुर्मृतप्रितिहताश्च ये ॥ तान्त्रसह्य चृपे। इन्यात्सिमत्रज्ञातिबान्धवान् ॥ २६९ ॥ न होढेन विना चौरं घातयेद्धार्मिका नृपः ।। सहोढं सापकरणं घातयेदविचारयन् ॥ २७० ॥ ग्रामेष्विप च ये केचिचौराणां भक्तदायकाः॥ भाण्डावकाशदाइचैव सर्वास्तानपि घातयेत् ॥ २७१ ॥ राष्ट्रेषु रक्षाधिकृतान्सामन्तांश्चैव चोदितान् ॥ अभ्याघातेषु पध्यस्थान् शिष्याचौरानिव द्रुतम् ॥ २७२ ॥ यश्चापि धर्मसमयात्वच्यते। धर्मजीवनः ॥ दण्डेनैव तमप्यापेत्स्वकाद्धर्माद्धि विच्युतम् ॥ २७३ ॥ ग्रामघाते हिताभङ्गे पथि मेाषाभिदर्शने ॥ शक्तिता नाभिधावन्ता निर्वास्याः सपरिच्छदाः ॥ २७४ ॥

शक्तौ सत्यामालस्यादिना । ते निर्वास्याः ।

ये तु चौरैः क्रतसंकेतास्तेषां पूर्वत्र वध उक्तो 'घातयेदि'ति ।

परिच्छदे। गवाधादिः । तदिप निर्वास्य नापहर्तव्यम् । नासत्परिच्छदः कर्तव्यो धनं तु हर्तव्यम् ॥ २७४ ॥

राज्ञः कोञ्चापहर्त्व्च पातिक्रुल्येष्ववस्थितान् ॥ घातयेद्विविधेर्दण्डेररीर्गां चे।पजापकान् ॥ २७५ ॥

केरियो राज्ञां धनसंचयस्थानं तत्रापहर्तारो द्रव्यजातिपरिमाणानपेचमेव वध्याः । ये च मातिकूल्येन वर्तन्ते । यद्राज्ञां देशान्तरादानेतुमभिप्रेतं तद्देशदुर्लभ-माजनेयाश्वादि प्राच्यानाम् । उद्दीच्यानां कलिङ्गदेशोद्भवहस्सादि । तदानयनप्रति- बन्धे ये वर्तन्ते । तथा यानि मित्राणि तानि शत्रून्कुर्वते । कृत्वा शत्रुभिः संयोजयन्ति ।

स्रदीणामुपजापकाः प्रोत्साहकाः । तान् घातयेत् । स्वतन्त्रप्रयोजनत्वात्रावश्यं घातनिमत्युक्तम् ॥ २७५ ॥

सिन्धं भिन्ता तु ये चै।पं रात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः ॥
तेषां छित्वा नृपे। इस्तै। तीक्ष्णे ऋहे निवेशयेत् ॥ २७६ ॥
ऋङ्गुलीर्ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत्प्रथमे ग्रहे ॥
दितीये इस्तचरणै। तृतीये वधमर्हति ॥ २७७ ॥

त्रिन्थं भिनत्तोति ग्रान्थिनेदः। 'भेदनं' मोत्तो त्रन्थेर्वस्त्रप्रान्तादे। प्रान्थः। यद्वा यद्द्रव्यं गृहीतं तत्केनचिच्छलेन प्रन्थिमवमोच्य ये निनीषन्ति ते ग्रान्थिमेदाः। तेषां प्रथमायां प्रवृत्तावङ्गुलीनां छेदः। द्वितीयस्यां प्रवृत्तौ हस्तचरणयोः। तृती-यस्यां मारणम् ॥ २७७॥

> त्रिवान्भक्तदांश्चैय तथा शस्त्रावकाशदान् ॥ संनिधातृंश्च मोषस्य हन्याचौरिमवेश्वरः ॥ २७८ ॥

स्राग्नदाः शीतापनीदनाद्यर्थः येऽनिनं ददित । शस्त्रं कर्तरिकादि । मेष्ठस्य सित्रधातारः कर्तारः ।

सर्वे चौरवत होयाः।

शस्त्रावकाश्रद्यहणं प्रागुक्तमध्युपसंहारार्थमुच्यते ॥ २७८ ॥

तडागभेदकं हन्यादप्सु ग्रुद्धवधेन वा ॥ यद्घाऽपि प्रतिसंस्कुर्याद्दाप्यस्तूत्तमसाहसम् ॥ २७९ ॥

तङ्गागंभहणसुपलचणार्थम् । नचुदकहरणेऽप्ययं देष इति केचित् । तदयुक्तम् । महान्हि तडागमेदनेऽपराधः । स्वल्पे नदीमेदने । तडागस्य हि वप्रमेदनेनोदकेऽप्ययमेव विधिः ॥ २७-६॥

> कोष्ठागारायुघागारदेवतागारभेदकान् ॥ हस्त्यश्वरथहर्तृश्च हन्यादेवाविचारयन् ॥ २८०॥ यस्तु पूर्वनिविष्टस्य तडागस्यादकं हरेत् ॥ स्रागमं वाष्यपां भिद्यात्स दाष्यः पूर्वसाहसम् ॥ २८१॥

सम्रुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्ययनापदि ॥ स द्वौ कार्षापणै। दद्याद्मेध्यं चाशु शोधयेतु ॥ २८२ ॥

राजमार्गे प्रामनगरे रथ्यायाममेध्यं मूत्रपुरीषं समुत्सु जेदन्यते। वाऽऽनीय चण्डालादिभिर्निचिपेत्।

स्मनापदि स्रापद्वेगेनात्यर्थमुक्तं भवति । चण्डालादेर्मूल्यं दत्वाऽपासयेत्स्वयं वाऽन्यासंभवे ॥ २८२ ॥

> त्रापद्गतोऽथवा दृद्धा गर्भिणी वाल एव वा ॥ परिभाषणमईन्ति तच्च शोध्यमिति स्थितिः ॥ २८३ ॥

आपदृतः पूर्वोक्तः । वृद्धादयो ये बिहुप्रीमं निर्गन्तुमशक्ताः ते गृह्यन्ते । शोधि-तमिष कर्तुमित्याशङ्क्य तेऽमेध्यमिष व्यपदेष्ट्रम् ।

'न पुनरेवं कर्तव्यम्'। पुनःकरणे राजते। महान्प्रत्यवायो भवति क्रोधगर्भमीदश-वचनं परिभाषणम्।

तञ्ज शोध्यमिति राज्ञ उपदेशः। यदुत्कष्टारो न ज्ञायन्ते। तथा च रथ्या-चण्डालादिभिरपासनीया।। २८३॥

> चिकित्सकानां सर्वेषां मिथ्याप्रचरतां द्यः ॥ त्रमानुषेषु प्रथमा मानुषेषु तु मध्यमः ॥ २८४ ॥

चिकित्सका भिषजः। तेषां मिष्याप्रचाराणामीषधदानमुभयथा संभवति।
यदि वाऽविज्ञातशास्त्रप्रयोगतया, शास्त्रे परिचितेऽपि वाऽतत्परतयाऽर्थितिप्सया।
ग्रमानुषेषु गवाशव-हस्त्यादिषु। प्रथमः साहसशब्दीनुषक्तव्यः।
एवं मानुषेषु तु मध्यम इति।
तथाप्रचारेण यद्याश्वेव विपद्येत तदा महान्दण्डः कल्पनीयः॥ २८४॥

संक्रमध्वजयष्टीनां मतिमानां च भेद्कः ॥ मतिकुर्याच तत्सर्वं पश्च दद्याच्छतानि च ॥ २८५॥

संक्रमः। येन संक्रामन्ति मार्गेणावतरन्ति जलीपस्पर्शादिना निमित्तेन।
शुश्रं वासः। ध्वजः चिह्नं राजामात्यादीनाम्। देवायतनेषु च यष्टिः।
ईदृशे च प्रतिमानामिति व्याख्यातम्।
प्रतिकुर्यात्समद्धीत प्रत्यापत्तिं नयेत्।। २८५।।

त्रदृषितानां द्रव्याणां दृषणे भेदने तथा ॥ मणीनामपवेधे च दण्डः प्रथमसाहसः ॥ २८६ ॥

यानि स्वयमदुष्टानि द्रव्याणि लाभार्थी दूषयति । तथा धान्यविक्रयी चेत्रे निर्दीषं धान्यमुत्तमं तृणबुसैर्योजयति । कुंकुमादेश्च श्रकुंकुमादिना द्रव्यान्तरेणैकीकरणम् ।

सण्या मुक्तास्तेषां भेदनं द्विधाकरणम् । अवेधितव्यप्रदेशेन विध्यते इति अपवेध: । अनेकार्थत्वाद्धातूनां विध्यते रूपमेतत् ।

मण्यो हीनमध्यमेात्क्रष्टतमा भवन्ति । तत्र दण्डकल्पना कर्तव्या । मध्यमेषु मध्यम उत्तमेषूत्तमः ॥ २८६ ॥

समैिई विषयं यस्तु चरेद्वें मूल्यते।ऽपि वा ॥ समामुयादमं पूर्व नरे। मध्यममेव वा ॥ २८७ ॥

येषां द्रव्याणां समत्वेन विनिमय उक्तो यथा "तिला धान्येन तत्समा" इति, तत्र यदि विषमाधरित व्यवहारार्थं तिलं दत्वा बहुधान्यं त्रीह्यादि गृह्णोयात् । असित वा विनिमये मूल्यतः क्रयव्यवहारेण त्रीह्यादिधान्येभ्योऽधिकोन मूल्येन तिलान् क्रीणाति । अथवा कस्यचिदुत्तरीयमुपबर्हणमस्ति विक्रेतव्यं कस्यचिदन्तरे शाटकाः । तत्र यस्योपबर्हणमस्ति तस्यान्तर उपयुज्यन्ते । उपबर्हणेन च ते सममूलाः । तत्र तदीयां कार्यवत्तां ज्ञात्वा समत्वेन न ददात्यधिकमूल्यं गृह्णाति । स उच्यते 'समैविषमं चरित मूल्येन' । तयोः क्रेतुर्विकेतुश्च तौ दण्डाः । चरित मूल्यतं इत्येकार्थस्तथैव । वाशब्दोऽस्मिन्पचे पादपूरण एव । प्रथम-मध्यमोक्तौ क्रयविक्रयौ विकल्पितौ द्रव्यसारापेच्या ॥ २८७ ।

बन्धनानि च सर्वाणि राजमार्गे निवेशयेत् ॥ दुःखिता यत्र दृश्येरन्विकृताः पापकारिणः ॥ २८८ ॥

प्रसिद्धे राजरथ्याप्रदेशे वन्धगृहाश्चि सन्निवेशयेन्कुर्यात् ।

दुःखिता यत्र द्वृश्येरित्तत्थन्यत्रापि संनिवेशनं तत्प्रदेशश्रमणं दर्शयति। एतेनान्या श्रपि बन्धसंस्थानां पीडाः कर्तव्या इत्याह।

शरीरात्यन्तकार्शाद्यवस्थांतरायत्त्या विकृताः स्रभाजनेनेषद्रोजनादिना । शेषं स्पष्टम् ॥ २८८ ॥

माकारस्य च भेत्तारं परिखाणां च पूरकम् ॥ द्वाराणां चैव भङ्कारं क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥ २८९ ॥ दुर्गगतानां प्राकारादीनां विनाशने प्रवासनं दण्डः। परिखा भूभागाः खाताः॥ २८६॥

श्रभिचारेषु सर्वेषु कर्तव्या द्विज्ञतो दमः ॥ मूलकर्मिण चानाप्तैः कृत्यासु विविधासु च ॥ २९० ॥

अदृष्टेनोपायेन मन्त्रादिशक्त्या मारणम्भिचारः । तत्र प्रवृत्तानाममृतेऽभिचारणीये दण्डोऽयम् । अनभिवारणीयाभिचारेषु नैतावता मुच्यते तत्र । मनुष्यमारणदण्डः स विद्येयः ।

सर्वप्रहणं लैकिकवैदिकयोरविशेषेण दण्डार्थम् । वैद्यिकाः श्येनादयः । लैकिकाः पादपांशुप्रहणस्चीभेदनादयः ।

सूलकर्म वशीकरणादि। स्नाप्ताः पौत्रभार्यादयस्तते। उन्येऽनाप्ताः। कृत्या स्रभिचारप्रकारा एव मन्त्रादिशक्तयः, उज्ञाटनं सुहद्धन्धुकुलाद्धि विचित्ती-करणादिहेतवे। भूतविद्याः प्रसिद्धाः ॥ २-६०॥

श्रवीजविक्रयी चैव बीजोत्क्रष्टा तथैव च ॥ मर्यादाभेदकव्चैव विक्रतं प्रामुयाद्वधम् ॥ २९१॥

अवीर्ज बीजिमित्युक्ता विक्रीग्रीते स्वरूपलीपेन । धान्यशाकादीनां बीजानि चिर-प्रोषितानि चेत्रे प्ररोहन्ति न च तानि शक्यन्ते वन्ध्यानीति ।

चेत्राचु बीजमुत्कर्षति शोभनं यद्वोजं चिप्रं प्ररोहित तदुत्कृष्य तदाभासं प्रति-धान्यादि चिप्त्वा विक्रीग्रीते। अथवा न्युप्तं बीजं चेत्राहेवे। छृत्य नयन्ति।

मर्यादा शास्त्रदेशाचारनिरूढा स्थिति:। विकृतं कर्णनासादिकर्तनम् ॥ २-६१ ॥

> सर्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारं तु पार्थिवः ॥ मत्रर्तमानमन्याये छेदयेत्खण्डशः क्षुरैः॥ २९२ ॥

यावन्तः केचन कण्टकाः पूर्वमुक्तास्तेषां पापतमः सुवर्णकारः । यदि निर्धारणे पष्ठो । कथं न ''न निर्धारण' इति समासाभावः ।

तस्य च पापतमत्वं स्वल्पेनैवापहरणेन महत एनसेत्पत्तिर्वाह्यणापहरणे च महापातकम्। अतस्तमन्याये प्रवर्तमानं छेदयेत्खएडशः।

परिवर्तनतुलान्तरतापच्छेदादिभिः श्रपहरन्ति गृहते। न चात्र हियमाणद्रव्यपरि-माग्रापेचा, न खामिजात्यपेचा। श्रभ्यासस्त्वपेच्यत इति, महत्त्वादण्डस्य। श्राद्यायां तु प्रवृत्तौ धनदण्डेन चुरमांसलवच्छेदे। विनिमातव्यः।

शारीरनिमहे निगृद्यमाणानां पापमपैतीति प्रतिपादितम् ॥ २-६२ ॥

सीताद्रव्यापहरणे शस्त्राणामाषघस्य च ॥ काल्रमासाद्य कार्यः च राजा दण्डं पकल्पयेत् ॥ २९३ ॥

कृष्यमाणा भूमिः सीता । तद्द्रव्याणि लाङ्गलकुदालकादीनि । तदपहरणे दण्डः प्रकल्प्यः ।

कि इच्छयैव। नेत्याह। कालमासाद्य कार्यं च। कर्षणकाले प्रत्यासनने महान् दण्डः। अकृष्टे च यदा तस्मिन्महतः फलस्य नाशस्तदा भूयानेव।

स्रासाद्यासन्तं ज्ञात्वेत्यर्थः । स्रन्यदा तु द्रव्ये जात्यतुरूपः ।

एवं शस्त्रात्मां च खड्गादीनां युद्धकाले । श्रीष्यस्य भेषजार्थमुपयोगकाले । तेन चैषधेन हतेनानुपयुक्तेन यद्यातुरस्य महती पीडा जायते, श्रन्यच तिस्मिन्काले न लभ्यते, तल्लभ्यमपि वाधकादिसंस्कारापेचया चिरेग्रोपयोगार्थम, एवमाद्यपेचा राजदण्ड-प्रकल्पनायै प्रभवेत् ।

श्चर्याणां राजापकरणानाम्, अन्यथापि जनवदस्य भातृव्यतस्कराशङ्किनः। तदा महान्दण्डः। स्वरुपे स्वरुपः।। २-६३॥

स्वाम्यमात्ये। पुरं राष्ट्रं कोञ्चदण्डौ सुहृत्तथा ॥ सप्त प्रकृतये। होताः सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥ २९४ ॥

समाप्तायां कण्टकशुद्धी केवलं राज्यतन्त्रोपयोगी राजधर्म उच्यते। यथैतिसम्
त्रनुष्ठीयमाने राज्यानाशः, एवं व्यवहारदर्शने कण्टकशुद्धी वा क्रियमाणायां तुस्यो
राज्यानाशः। कि च महिषीकुमारराजवल्लभसेनाध्यक्ताश्रिताः प्रायेण भवन्ति कण्टकाः,
तान् कदाचिदनया बुद्धचा नोद्धरेत् 'प्रकृतक्तीभशङ्कायां महत्तमं प्रयोजनं सेनाध्यक्तेण
सामन्तेन च,—किमनेन निगृहीतेन राष्ट्रापराधिना'—तदर्थमुच्यते। तुस्यं राष्ट्रं स्वाम्यादिनेति राज्यप्रकृतित्वेन गुरुलघुभावश्च। प्राकृतीनामेवार्थमुच्यते। यदि महान् क्लोमोऽमात्यादिति राज्यप्रकृतित्वेन तत्परिहर्तव्यम्। राष्ट्रं तते। दुर्वलं केनिचदुपायेन वा बीधियत्वा
कण्टकशुद्धं करिष्यामीति न सहसा प्रवित्तिव्यम्। अतः सप्तमाध्यायोपदेशते।ऽप्युत्कव्यास्मित्रवधा बुध्यते।

स्वामी राजैव । स्रमात्ये। मन्त्रीपुरोहितः सेनानी । पुरं निवासनगरम् । राष्ट्रं जनपदाः । केश्यो रूप्यसुवर्षे रूपकादिधनसंचयः । हस्त्रश्वरथपादातं द्रग्रहः धर्मदंडादिव । सुहृत्यमानकार्यः । यथोक्तं ''मित्रं तस्मादनन्तरमिति'' ।

एता राज्यस्य प्रकृतयः कारणम्, ध्रवयवा यथा घटस्य कपालानि । स्वभाववचनो वा प्रकृतिशब्दः । एवं तदात्मकमेव राज्यं समस्तं चिप्तम् । श्रस्यैव भेदो विस्तारी द्वासप्तितस्तापि यो भेद: स डक्त एव ।। २-६४ ।।

सप्तानां प्रकृतीनां तु राज्यस्यासां यथाक्रमम् । पूर्वः पूर्वः गुरुतरं जानीयाद्वचसनं महत् ॥ २९५॥

मित्रव्यसनात्स्वव्यसनं गरीय:। स्वबत्तसंपन्नो हि शक्तोति मित्रमनुत्रहीतुम्। एवं दण्डकोशयो:।कोशनाशे हि दण्डोऽपि नश्यत्येव। एवं कोशराष्ट्रयो: राष्ट्रनाशे हि कृत:कोशोत्पत्ति:।

पुनः राष्ट्रविनाशंकायां पुरं यत्तते। रिचतव्यम् । तत्र हि सर्वावयवसाधनादि संभवति ।

पुरादमात्यः प्रधानम् । प्रधानामात्यनाशे सर्वनाशः ॥ २६५ ॥ तथा च दृष्टान्तः।

> सप्ताङ्गस्येह राज्यस्य विष्टब्धस्य त्रिदण्डवत् ॥ श्रन्योन्यगुणवैशेष्यान्न किंचिद्तिरिच्यते ॥ २९६ ॥

विष्ठब्धस्य चिद्रगडविति । विष्ठब्धस्यान्योन्यस्याधारभावेन । एतदेवाह ।
स्नन्यान्यगुणविशेष्यात् परस्परस्योपकार्योपकारकाभावेनैकैकस्य न विनाशोत्पत्तेः
भूमिबीजोदकसामध्या इव संक्ररजनने ।

तस्मात्सर्वेषां पूच्यताऽत्रोच्यते । त्र्यस्येवात्र गुरुलघुभावः । यत्तु न किंचिद-तिरिच्यत इति तन्महतादरेण मित्रादिरचायां वर्तितव्यमित्येवंपरमेतत् । मित्रनाशेऽ-चिरेण राज्यनाशो यदा बलवते।परे।धे। न तु तदानीमेवेत्यालंबनं लघीयस्तायाः ॥ २-६६ ॥

> तेषु तेषु तु कृत्येषु तत्तदङ्गं विशिष्यते ॥ येन यत्साध्यते कार्यः तत्तस्मिन् श्रेष्ठमुच्यते ॥ २९७ ॥

नास्ति तद्वस्तु यद्राज्ञो नोपयुज्यते । भवति हि तत्कार्यं यन्निकृष्टेन साध्यते न महता । तस्मात्सर्वाः प्रकृतयो यत्नतः पालनीयाः, ग्रसहण्डादिना न राष्ट्रं करीनीयम्, चौराद्युपद्रवेभ्यश्च यत्नतो रह्यमिति तात्पर्यार्थः । ग्रतः कण्टकशुद्धिशेषेऽयम् ॥ २६७ ॥

> चारेगोात्साहयागेन क्रिययैव च कर्मणाम् ॥ स्वशक्ति परशक्ति च नित्यं विद्यात्परात्मनाः ॥ २९८ ॥

परस्यात्मनश्च नित्यं शक्तिं विद्यात्। 'किमयं प्रारिप्सते किंच मिय कर्तुं शक्तं किं चाहमस्मिन्निति'—एतन्नित्यं वेदितन्यम्। कथं चैतच्छक्यते वेदितुम्। चारेशा सप्तमाध्यायोक्तेन। उत्साहयागेन दानादिपरितेषिता उत्साहेन युज्यन्ते संपन्नकृष्यादिफलाश्च ।

क्रिययेव च कर्मणास् । 'कर्माणि' निवेशादीनि, तदारंभेन शक्तिमान् रिपुरवगम्यते । तानि हार्थसंपरकराणि । ततः सामध्यीत्पत्तेः ॥ २६८ ॥

पीडनानि च सर्वाणि व्यसनानि तथैव च ॥ त्रारभेत ततः कार्यः संचिन्त्य गुरुलाघवम् ॥ २९९ ॥

पी डनानि नरकदुर्भि चपातादीनि । तथाऽवर्षादिवर्षपर्जन्यमूषिकशलभाशनि-प्रभृतयः ।

ट्यस्नानि कामकोधसमुत्थानि स्वपुत्रसंप्राप्तदैवविघटनयोपन्यासेन वा । तथापि न नित्यमुत्साहेन भवितव्यम् । अथवा न संतोषिणा भवितव्यम् । अथ तावत्षाड्-गुण्यचिन्ता, अन्वाहिकौ चायव्यया, कया चिन्मात्रया गता च राष्ट्रवृत्तं प्रकृति-समीहितं चरमुखादवधृतम् । नृत्यगीतादि पुखानुभवव्यापारान्तरेण वा पुनः कर्माणि वेदितव्यानि ॥ २ ६ ॥

आरभेतैव कर्माणि आन्तः आन्तः पुनः पुनः ॥ कर्माण्यारभमाणं हि पुरुषं श्रीनिषेवते ॥ ३००॥

पुरुष्प्रहर्णं 'तिष्ठतु ताबद्राजा' अन्योऽपि जानपद उद्योगिश्रयोपचीयते। एत-दुक्तम् ''आमृत्योः श्रियमन्विच्छेत्" इति ॥ ३०० ॥

> कृतं त्रोतायुगं चैव द्वापरं कलिरेव च ॥ राज्ञो वृत्तानि सर्वाणि राजा हि युगम्रुच्यते ॥ ३०१

इतश्च कर्मारंभपरेण भवितव्यम् । अनारंभी किलः स्यात् । स च महान्दोषः । न चैवं मन्तव्यं राज्ञा 'किलनीम कालविशेष इतिहासप्रसिद्धः कथमहं स्थामिति' यते। राज्ञी वृत्तानि युगादि ।

तदुत्तरेग निर्दिश्यते ॥ ३०१ ॥

कितः प्रमुप्तो भवति सजाग्रद्द्वापरं युगम् ॥ कर्मस्वभ्युद्यतस्त्रेता विचरंस्तु कृतं युगम् ॥ ३०२ ॥

श्रवुत्थानशोतः प्रसुप्तः कलिर्भवति । जानानश्चोत्कर्षाभ्युपायानवुत्तिष्ठन्सजाग्रद्द्वापरं भवति । व्यवसितकर्मप्रयोगस्चेतायुगं भवति । विश्वस्य सर्वेरूपाणि यथाशास्त्रं कर्मफलसंपदा कृतयुगं भवति ॥ ३०२ ॥ इन्द्रस्यार्कस्य वायाश्च यमस्य वरुणस्य च ॥ चन्द्रस्याग्नेः पृथिव्याश्च तेजाहुत्तः नृपश्चरेत् ॥ ३०३ ॥

तेज: शुक्रं कार्ये सामर्थ्यमित्यर्थ: ॥ ३०३॥

वार्षिकांश्चतुरो मासान्यथेन्द्रोऽभिनवर्षति ॥ तथाभिवर्षेत्स्वः राष्ट्रः कामैरिन्द्रव्रतं चरन् ॥ ३०४ ॥

नात्र प्रकरणे मासनियमोऽभिष्ठेतः। केवलं चतुर्धु मासेषु सन्ततवर्षी पर्जन्यो भवति। धतः सन्ततं सर्वकालं स्वं राष्ट्रं कामैः पूरयेदित्युक्तं भवति। तथा कर्तव्यं यथा स्वराष्ट्रिया अनुरक्ता भवन्ति॥ ३०४॥

अष्टौ मासान्यथादित्यस्तायं इरति रिवमि: ॥
तथा हरेत्करं राष्ट्राम्नित्यमर्कवतं हि तत् ॥ ३०५ ॥

तीर्यं स्तोकमपि रसमीषत्तापेनादत्ते यथाऽऽदित्यस्तथा करमाद्द्यादित्येष उपमार्थः॥ ३०५॥

प्रविश्य सर्वभूतानि यथा चरति मास्तः ॥ तथा चारैः प्रवेष्टव्यं व्रतमेतद्धि मास्तम् ॥ ३०६ ॥ यथा यमः प्रियद्वेष्यौ प्राप्ते काले नियच्छति ॥ तथा राज्ञा नियन्तव्याः प्रजास्तद्धि यमव्रतम् ॥ ३०७ ॥

अपराधे मियद्वेष्ययोर्निमहसमत्वेन वर्तितव्यम् ॥ ३०७ ॥ वरुगोन यथा पाशैर्वेद्ध एवाभिदृश्यते ॥ तथा पापान्निमृत्वीयाद्त्रतमेतद्धि वारुणम् ॥ ३०८ ॥

श्रविशोषिता एव श्रकार्यकारियो निम्नहीतन्या, यथा न पत्तायन्ते । २०८ ॥ परिपूर्ण यथा चन्द्रं दृष्ट्वा हृष्यन्ति मानवाः ॥ तथा मकृतयो यस्मिन्स चान्द्रत्रतिको नृपः ॥ २०९ ॥

श्रकोधनेन प्रसाधनालङ्कारवता प्रहृष्टवदनेन प्रजादर्शनकाले भवितव्यम्। निर्वातपरितापा भवन्तीत्यर्थः॥ ३० ॥

> मतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्यात्पापकर्मसु ॥ दुष्टसामन्तहिंस्रश्च तदाग्नेयं त्रतं स्मृतम् ॥ ३१० ॥

भृगमुद्रोजनीया **दुष्ट** इत्याग्नेयव्रतम् । सामन्ता स्रमात्या एव साधनयुक्ताः ॥ ३१० ॥

> यथा सर्वाणि भूतानि घरा धारयते समझ् ॥ तथा सर्वाणि भूतानि विभ्रतः पार्थिवं व्रतम् ॥ ३११ ॥

धरा पृथ्वी । तद्वद्दीनानायाश्च वंशाश्च भरगोयाः ॥ ३११ ॥

एतैरुपायैरन्यैश्च युक्तो नित्यमतन्द्रितः ॥
स्तेनान्राजा निगृह्णीयात्स्वराष्ट्रे पर एव च ॥ ३१२ ॥
उपसंहारस्रोकः । एतैर्देवव्रतैरन्यैर्तीकतोऽवगम्यैः ॥ ३१२ ॥

परामप्यापदं प्राप्तो ब्राह्मणान्न प्रकापयेत् ॥ ते होनं क्रुपिता हन्युः सद्यः सवलवाहनम् ॥ ३१३ ॥

यः चीयाकोशो बलीयसा च राज्ञा दण्ड्यते, तथापि न त्राह्मयाधनमप्यापदि प्रहीत-व्यम् । न चावज्ञानादिना प्रकोपनीयाः ॥ ३१३ ॥

> यैः क्रतः सर्वभक्षोऽग्निरपेयश्च महोद्धिः ॥ क्षयी चाप्यायितः सामः को न नश्येत्मकोप्य तान् ॥ ३१४ ॥

प्रागुक्तार्थसिद्धये त्राह्मग्रमाहात्म्यं इतिहासं लोकप्रसिद्धमनुवदति । एष्वर्थेष्वाख्या-नानि महाभारतादवगमयितव्यानि ॥ ३१४ ॥

> लेकानन्यान्स्रजेयुर्ये लेकपालांश्च कापिताः॥ देवान्कुर्युरदेवांश्च कः क्षिण्वंस्तान्त्स मृष्ट्युयात्॥ ३१५॥

चिखोति छादयति तदविशेषात्स्मृतीनां चिण्वन्हि संचेपाऽप्युत्तमानामेवेति युधिष्ठिरेख गाण्डीवे विचिप्ते व्यासमुनिना दर्शितम् ॥ ३१५ ॥

> यानुपाश्रित्य तिष्ठन्ति लेका देवाश्च सर्वदा ॥ ब्रह्म चैव धनं येषां के। हिंस्यात्ताञ्जिजीविषुः ॥ ३१६ ॥

ले कास्त्रयः पृथिन्यादयः । देवा आहुतिद्वारेण ब्राह्मणोपाश्रिताः । अध्यापना-धेक्येन कर्मबहुत्वेन ब्राह्मणो देवानामाश्रयो न तथा चत्रियवैश्यो ॥ ३१६ ॥

> अविद्वांरचैंव विद्वांरच ब्राह्मणो दैवतं महत्।। मणीतरचापणीतश्च यथाग्निदैंवतं महत्।। ३१७॥

जातिमात्राश्रयाणामनवज्ञानं, न विद्वत्तामपेत्रोत । दानादिकियास्त्रिव । यथा 'चैतन्न पादतः कुर्यां दित्यमौ ॥ ३१७ ॥

रमञ्चानेष्वपि तेजस्वी पावको नैव दुष्यति ॥ हूयमानश्च यज्ञेषु भूय एवाभिवर्धते ॥ ३१८ ॥ गतार्थोऽयम् । दुराचारोऽप्यनविज्ञेय इत्यर्थः ॥ ३१८ ॥

> एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्तन्ते सर्वकर्मसु ॥ सर्वथा ब्राह्मणाः पूज्याः परमं दैवतं हि तत् ॥ ३१९ ॥

स्मिष्टेषु प्रतिषिद्धेषु वर्तमाना सृदूपक्रमैर्यथाशास्त्रं दण्ड्या न सहसाऽऽक्रम्य, वर्णान्तरवत् ॥ ३१-६॥

> सत्रस्यातिषद्वद्धस्य ब्राह्मणान्यति सर्वशः॥ ब्रह्मैव सन्नियंत्र स्यात्स हि ब्रह्मसंभवम्॥ ३२०॥

स्वियस्य ब्राह्मणान्त्रतिबाधितुं प्रवृत्तस्य ब्राह्मणा एव संनियन्तारः । श्रीमदा-वित्राः व्यवस्थाभङ्गेन वर्तमानाः चित्रयाः, जपहोमादिशापादिना ब्राह्मणैर्मार्गे व्यवस्थाप्यन्ते ।

भन्न हेतुः सर्च ब्रह्मसंभवस् । त्राह्मणजातेः स्वकाशात्वित्रियाणां संभवः । स्रत्रा-र्थवाद एवायम् ॥ ३२० ॥

ननु यो यस्योत्पत्तिहेतुर्नासी तस्य नाशकः । नैवम्

श्रद्भ्योऽग्निर्इस्तः सत्रमश्मना छे।हसुत्थितम् ॥ तेषां सर्वत्रगं तेजः स्त्रासु ये।निषु शाम्यति ॥ ३२१ ॥

स्रद्भा श्रोषधिवनस्पतिभ्य एव जायत इत्येवमित्ररद्भा एव उत्पन्नः । तस्य सर्वगं तेजः सर्वदाद्यं दहति तेजसाऽभिभवति । स्रपः प्राप्य तदस्य तेजः श्राम्यति । स्रश्मने। लोहं खड्गादि । तेन सर्वं विदार्यते स्रश्मसंपातात्स्फुटति । एवं चित्रयाः सर्वत्र जिगीषवे। विजयन्ते ब्राह्मशेषु चेदौद्धत्येन वर्तन्ते तदा विनश्यन्ति ॥३२१॥

> नाब्रह्म क्षत्रमृध्नोति नाक्षत्रं ब्रह्म वर्धते ॥ ब्रह्म क्षत्रं च संपृक्तमिइ चाम्रुत्र वर्धते ॥ ३२२ ॥

यत्त्रत्रं यद्बाद्यग्राहितं राज्यं, मन्त्रिपुरेाहितादया यत्र न बाह्यग्रास्तत्र कुतः समृद्धिः। एवं ब्राह्मग्रा स्रपि राजापाब्रिताः कुतः संपत्तिं स्वभन्ते । उसी युक्ती जगज्ञयतः। ब्रह्मचत्रशब्दौ ब्राह्मणचित्रयजातिवचनौ ॥ ३२२॥

दत्वा धनं तु विषेभ्यः सर्वदण्डसम्रुत्थितम् ॥ पुत्रें राज्यं समासाद्य कुर्वीत पायण' रखे ॥ ३२३ ॥

यदा तु जरसाऽभिभूयेत ऋतऋत्यः स्यात्तदा वसुनि धने सति सर्वदण्डसमुद्भूतं न्राह्मणेभ्यो दद्यात्। महापातिकधनस्य वरुणाय प्रतिपादनमुक्तम्। न राज्ञा तद्प्रही-तव्यम्। अन्यत्तु दण्डधनं राज्ञा दृष्टादृष्टकार्यार्धवादाद्वहुधनमस्ति प्रयाणकालश्च, तदा सर्वस्यायं विनियोगः।

अन्ये तु दण्डप्रह्यां करशुल्कादीनामिप प्रदर्शनार्थं व्याचक्तते । तथा सित सर्वस्वं दद्यादित्युक्तं भवति । वाहनायुधभूमिपुरुषवर्ज्ञ सर्वे दातव्यम् ।

एवं तु व्याख्याने पुत्रे राज्यं समासाद्य इति न घटते । न हि तस्याकोशस्य राजकरणसंभवः।

कुर्वीत प्रायणां रणे। त्रात्मत्यागे संप्रामं कुर्यात्। यदि कथंचिदन्याव-स्थायां रणं नोपलभेत तदारन्युदकादिना शरीरं जह्यात्। फलातिशयसंपत्तिस्तु रणे समासं जनमारोपणम्॥ ३२३॥

एवं चरन्सदा युक्तो राजधर्मे षु पार्थिवः ॥ हितेषु चैव छोकेभ्यः सर्वान्मृत्यान्नियोजयेत् ॥ ३२४ ॥

एवं चरन्विहरन्राजधर्मेषु यथाशास्त्रोपदिष्टेषु । सदा युक्तस्तत्परः । लेकिभ्यः स्वराष्ट्रीयेभ्यो हितेषु । सर्वान्भृत्यान्नियोजयेत् । ३२४ ॥

एषोऽखितः कर्मविधिरुक्तो राज्ञः सनातनः ॥ इमं कर्मविधि विद्यात्क्रमशो वैश्यशूद्रयोः ॥ ३२५ ॥

म्राचेनानेन कण्टकशुद्धिपर्यन्ते। राजधर्म उपसंहियते। द्वितीयेन 'वैश्यश्र्द्रो-पचारं' चेत्युक्तमनुस्मारयति । ३२५ ॥

> वैश्यस्तु कृतसंस्कारः कृत्वा दारपरिग्रहम् ॥ वार्तायां नित्ययुक्तः स्यात्पज्ञ्नां चैव रक्षणे ॥ ३२६ ॥

कृतसंस्कार उपनीतः कृतविवाहरच। वार्तायां वच्यमाणकालसमुद्दाया 'वार्ता'। तत्र नित्ययुक्तः स्थात्। यथा बाईस्पत्ये वार्ता समुपदिष्टा ॥ ३२६ ॥

प्रजापितिर्दि वैश्याय सृष्ट्वा परिददे पशून् ।। ब्राह्मणाय च राे च सर्वाः परिददे प्रजाः ॥ ३२७ ॥ पशुरचणं वैश्यस्य न केवलं जीविकायै, यावद्धर्मायापीति दर्शयत्यर्थवादेन । ''कथं पुनर्द्ध सत्यदृष्टमुक्तम् ।''

प्रजापालनवित्रयमात्परिपालनीयं त्वयेति नियोगपरिदानम् । चित्रयस्य प्रजापालने-ऽधिकारे। निरूपितः । ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तोपदेशादिना जपदेगादिना च ''ब्रादि-त्याज्जायते वृष्टिः'' इति सर्वाधिकारः ।

दृष्टान्तार्थं चैतत्। तथैव धर्म एव वैश्यस्य पशुरत्ताणादिः॥ ३२७॥

न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयं पश्निति ॥ वैश्ये चेच्छति नान्येन रक्षितन्याः कथंचन ॥ ३२८ ॥

"नतु को जीवितार्थं कामः यदुक्तं यद्यप्यदृष्टं तदा दृष्टाश्रितमेव । भोजने प्राङ्मुख-तायामेव । तत्र कथंचिदिदमुच्यते न च वैश्यस्य कामः स्यादिति । न ह्यबुभुत्त-मागाः प्रत्यवैति" ।

सत्यमेवं 'क्रष्टाविक्ठष्टं पाशुपाल्यमिति' ज्ञापियतुम् । कश्चिन्मन्यते सर्वाण्येतानि नियमार्थानि तुल्यफलानीति । तत्र तुल्यफलत्वे च पच्चेऽकामोऽपि स्यात्कर्मान्तरं काम-यमानस्य । यदा त्वन्येभ्यो गुग्रवत्तरः तदा तु तेनाजीवेत्र कर्मान्तरे प्रवृत्तिः । अत एव तदालंबने जीवेत् ॥ ३२८॥

मिणिमुक्ताप्रवालानां लेहिनां तांतवस्य च ॥ गन्धानां च रसानां च विद्यादर्घवलावलम् ॥ ३२९ ॥

लाहशब्देन ताम्रायस्कांस्यान्याह ।

अर्घवलावलं न्यूनताऽर्घस्य न्यूनताधिक्ये देशकालापेचे। कस्मिन्देश इदं महार्घम्। कस्मिन्वाऽपचितार्धम्। एवं कालेऽपि॥ ३२-६॥

> बीजानामुप्तिविच स्यात्क्षेत्रदे।षगुणस्य च ॥ मानयागं च जानीयाचुलायागांश्च सर्वशः ॥ ३३०॥

इदं बीजं विस्तृतमुप्यत इदं संहतमुप्यत इत्येनासुमिं विद्यात् । इदं बीजमस्मिन् चेत्रे प्रराहतीदं न । इदं च बलवल्फलित । एवमादया गुणदेखाः । द्रेगणशूर्पाढकादया मान्विशेषास्तेषां योगा ये हस्तेन मीयन्ते ॥ ३३०॥

सारासारं च भाण्डानां देशानां च गुणागुणान् ॥ छाभालाभं च पण्यानां पश्चनां परिवर्धनम् ॥ ३३१ ॥ भागडशब्देन विक्रेयवस्त्राजिनान्युच्यन्ते । तत्र सारासारता, यत्कालान्तरे स्थितं च न नश्यति तत् सारम् ।' तदितरद सारम्'।

अस्मिन्देशे त्रीहयो भूयांसे। इस्मिनकाले यवा अस्मिनीहश आचार ईहशे। जानपदानां स्वभाव एवामादयो देशे गुणागुणाः।

अनेन च यवसेनेहरोन च लवणेनास्मिन्काले प्रयुक्तेन पश्चो वर्धन्त इति ॥ ३३१ ॥

भृत्यानां च भृतिं विद्याद्वाषाश्च विविधा नृणाम् ॥ द्रव्याणां स्थानयागांश्च क्रयविक्रयमेव च ॥ ३३२ ॥

भृत्या दासा प्रेष्यादयः गोपालाजपालमहामात्राद्याः । तेषां च कियती भृतिरिति विद्यात् ।

मालवकमगधद्रविद्धादिदेशभाषाः एतदेशा ग्रस्मिन्नर्थे ईदृशमुचारयन्ति । इदं द्रव्यमेवं स्थाप्यत एवं संवर्तत एवमान्नियतेऽनेन योज्यत इयता विक्रीयते ॥ ३३२ ॥

> धर्मेण च द्रव्यद्वद्धावातिष्ठेचत्नमुत्तमम् ॥ दद्याच सर्वभूतानामन्नमेव प्रयत्नतः ॥ ३३३॥

वहु अन्नं दातव्यमित्यर्थः । धन्यथा राज्ञा दण्ड्यः । एवमर्थमत्रोच्यते महा-धनस्य चैतत् ॥ ३३३॥

विषाणां वेदविदुषां गृहस्थानां यशस्विनाम् ॥ शुश्रूषेव तु शृद्धस्य धर्मा नैश्रेयसः परम् ॥ ३३४ ॥ यशस्विनामिति साध्वाचारे लच्यते । शुश्रूषा परिचर्येव । तस्य धर्मः परं श्रेय ग्रावहति ॥ ३३४ ॥

> ग्रुचिष्तकृष्टग्रुश्रुषुमु दुवागनहंकृतः ॥ ब्राह्मणापाश्रया नित्यमुत्कृष्टां जातिमरनुते ॥ ३३५ ॥

शुचिः मद्वारिशुद्धेनिद्रयसंयमनेन च। उत्कृष्टान्स्त्रैवर्धिकान् शुश्रूषुः।
मृदुवाक् न तर्कादिशास्त्रगन्धितया परुषभाषी। उत्कृष्टां ब्राह्मणादिजातिमाप्नोतीत्यर्थः। स्पष्टमुक्तं प्रयोजनम्। पुनद्भिह्मणापाश्रयमहणात् श्रन्यानप्याश्रितस्यान्यशुश्रूषकस्यैतदिवरोधेन धर्म एव ॥ ३३५॥

एषोऽनापिद वर्णानामुक्तः कर्मविधिः शुभः॥ त्रापद्यपि हि यस्तेषां क्रमशस्तिनिबोधत ॥ ३३६॥ इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुभाक्तायां संहितायां नवमाऽध्यायः॥ ८॥ स्पष्टमुक्तं प्रयोजनं च ॥ ३३६॥

इति श्रीमद्वीरस्वामिस्नामंद्रमेधातिथिकृतौ मनुभाष्ये नवमे।ऽध्यायः॥

श्रय दशमे। ऽध्यायः १०।

अधीयीरंस्रये। वर्णाः स्वकर्मस्था द्विजातयः ॥ प्रब्रूयाद्ब्राह्मणस्त्वेषां नेतराविति निश्चयः॥१॥

"वेदः क्रस्ते। प्रियं नित्यं सरहस्यो द्विजन्मना" इति प्रहणार्थं नैवर्णिकानां स्वाध्यायविधिकतः । गृहीतस्य चाविस्मरणमण्युक्तं सर्वाश्रमिणाम् । 'स्वाध्यायं नित्ययुक्तः स्या'त्तथा 'नित्यं शास्त्राण्यवेचेत' । शास्त्रं प्रमुख्यया वृत्त्येव शासनाद्धि शास्त्रं प्रमाणा-न्तरानवगतविधिप्रतिपादनाच्च वेद एवेति । तदेव शास्त्रम् । त्रव्यत्र प्रन्थसंदर्भसामा-न्याच्छास्त्रशब्दप्रयोगः । तथा नियता वेदमभ्यसेत् । त्रह्योभभ्यता वेदनिदेति । यस्तु त्रह्मपद्धाः स एकोनापि सूक्तेन साम्नानुवाकोन खण्डेन कण्डिकया वैकयैव यावज्ञीवमधीन्तया सिध्यति । न तेन त्रह्मस्मरणमान्तिप्यते । तदेवं निर्विषयत्वादस्य विधेरनुवाहार्थते ।

प्रव्र्याद्व्राह्मण्रस्तेषां नेतराविति चित्रयवैश्ययोः प्रवचनं निवर्तियतुम्। ''नतु च 'ग्रध्यापनं त्राह्मणस्य' इत्यादिना तथोस्तदप्राप्तमेव"।

नैष दोष:। वृत्तिकरग्रस्य श्रुतत्वात्तदर्धैंव निवृत्तिः संभाव्यते। धर्मार्थः तु विद्यादानं तयोरप्यस्त्येवेत्याशङ्कां निवर्तयति।

श्रयास्ति सामान्येन निषेधः एवं वर्षि जातिस्वचणप्रसङ्गजननार्थे सिद्धमेवोच्यते। एवं च कृत्वाऽनुक्रमणीयः संबन्धा न हातव्ये।ऽयमिति भविष्यति। ''वैश्यश्ट्रोपचारं च संकीर्णानां च संभागं' इति।

कश्चिदाह । 'ष्रध्यापनं' शब्दोचारणशिचणम्, 'प्रवचनं' तु तदर्थव्याख्यानमि । अतो भिन्नत्वान्नाध्यापनिवृत्त्या तदर्थव्याख्यानिवृत्तिर्भवतीत्यतः पुनरुपदेशः ।

"नतु च नात्र वेदशब्दोऽस्ति । क्रुतस्तत्कर्मता अध्ययनिक्रयायाः । अध्यवाली-किकगद्यपद्यविषयमपोदमध्ययनमुच्यते"।

उच्यते । तथा सत्यदृशर्थी विधिः स्यात् । अतरचाधिकारकरुपना प्रसञ्येत मृत्वकरुपना च स्यात् । यथा तु व्याख्यातं उपलब्धमूलैवेयं स्मृतिभवतीति नादृष्टमूल-करुपनाप्रसङ्गः ।

द्विजातय इति सिद्धे चया वर्णा इति पादपूरणम्। एवं स्वकर्मस्या इति ॥१॥

सर्वेषां ब्राह्मणो विद्याद्दृत्युपायान्यथाविधि ॥ पत्रुयादितरेभ्यश्च स्वयं चैव तथा भवेत् ॥ २ ॥

'न चास्यापिदशोद्धर्मम्' इति न कश्चिद्धमीपदेशः शूद्रस्य कर्तव्य इत्युक्तम् । वृत्ति-धर्मा उपदेष्टन्या इति तस्यापवादः ।

वृत्तिः शरीरकुटुम्बिस्यितिस्तदर्शा उपायास्तान् विद्यात् । प्रब्रूयात्सर्वेभ्य इतरेभ्य इति । बहुववनं शृद्रावरोधार्थम् । स्वयं च तथा भवेद्यथोपदिष्टा वृत्तिनियमा स्रनुष्ठेया इत्यर्थः ॥ २ ॥

> वैशेष्यात्मकृतिश्रेष्ठ्यान्नियमस्य च घारणात् ॥ संस्कारस्य विशेषाच वर्णानां ब्राह्मणः प्रभुः ॥ ३॥

"कि पुनः कारणं त्राह्मण एव प्रकृतत्वेनाऽधिकियते, न पुनः चत्रियादयोऽपि"। यत एतच्छेषतया प्ररोचनं पठति।

वैशेष्याद्विशिष्टत्वादित्यर्थः, गुणाधिक्यादिति यावत् ।

तदिदानीमाधिक्यमाह । प्रकृतिश्चैष्ठवादुत्तमाङ्गोद्भवादिदमुक्तम् । 'प्रकृतिः' कारगम् ।

नियमस्य च धारणान्मद्यपानप्रतिषेधादयमेव नियमोऽभिप्रेतः। स्नातकत्रतानि वा वैणवधारणादीनि ब्राह्मणस्यैव।

र्संस्कारस्य च विशेषा नियमाऽभिप्रेतः, स्नातकत्रतानि च 'विशेषा' हृदय-क्रमाभिरित्यादेरुपनयनादेवी बालस्यैव विधानात् । चित्रयवैश्ययोस्त्वतीतशैशवये।रेकादश-द्वादशयोः ।

अतो हेते विश्वानां ब्राह्मणः अभुः शासिता ॥ ३ ॥ के पुनरमी वर्णा नाम मनुष्यजातिवचने। वर्णशब्दी नेत्याह

> ब्राह्मणः क्षत्रिया वैश्यस्त्रया वर्णा द्विजातयः ॥ चतुर्थ एकजातिस्तु ग्रुद्रो नास्ति तु पश्चमः ॥ ४ ॥

चत्वारे। वर्षा ब्राह्मणाद्याः शूद्रपर्यन्ताः । अन्ये तु वर्वरकैवर्तादयः संकीर्षयोनयो यथा वच्यन्ते । तत्र चतुर्णां चया द्विजातयः, उपनयनस्य तेषां विहितत्वात् । एकजातिः शूद्रो, न हि तस्योपनयनमस्ति । उपनयनविधी ब्राह्मणादिवर्णविशेष-संयोगात् । "अष्टमे ब्राह्मणमुपनयोतैकादशे राजन्यं द्वादशे वैश्यम्" इति । न कस्मिश्चित्काले शूद्रं पठन्ति ।

"नतु कालविशेषातुपादानादनियतकालं श्ट्रोपनयनमस्तु।"

भवेद्यद्यसंयुक्ता सामान्येने।पनयनस्योत्पत्तिः स्यात् । एताश्च वर्णकालविशेषयुक्ता निमित्तार्थाः स्तुतयः स्युः । न तु पृथगुत्पत्तिरस्यास्ति । तत्कस्य प्रमाणस्य सामर्थ्ये-नास्योपनयनमनियतकालं क्रियताम् ।

"यद्येवं कि तर्द्धनेन चतुर्य एकजातिरिति"।

सत्यम्। त्राशङ्कामात्रनिवारणार्थम्। 'मन्त्रवर्जं तदुच्यत' इति ग्रमन्त्रकस्यानि-यतकालस्य प्राप्तिराशङ्केयत ।

"नतु च पाकयज्ञविधावेतद्वाक्यं तत्स्वित्रधे। श्रवणात्तत्र कृतार्थं नान्यत्र भवितुमहिति"। श्रत एवाशङ्कामात्रमित्युक्तम् । परमार्थतस्तु व्यवहारनियमार्थपरः श्लोकः ॥ ४ ॥

> सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतये।निषु ॥ स्रानुलेम्येन संभूता जात्या ज्ञेयास्त एवं ते ॥ ५ ॥

के पुनरमी ब्राह्मणादयो नाम । न ह्योषां परस्परेग भेदः शक्योऽवसातुम् । व्यक्त्य-धीनाधिगमा दि जातयो न च व्यक्तयः स्वावयवसित्रवेशविशेषावगमशून्याः शक्तुवन्ति तासां भेदमावेदियतुम् । न च ब्राह्मणक्तियाक्षीनां गवाश्वस्येव वाऽऽकारभेद्दे।ऽस्ति, येन रूपिसमवायाचाचुन्यः स्युः । नापि विलीनघृततैलगन्धरसादिभेदेन क्रियान्तरगोचराः । नापि शीषाचारपिङ्गलकेशत्वादिभिधेमें शक्यभेदावसानाः, तेषां सर्वत्र संकरोपलब्धेः । व्यवहारश्च पुरुषाधीनो, विप्रलंभभृषिष्ठत्वाच पुरुषाणां नान्तते। वस्तुसिद्धः । इत्यते। जातिलचणमुच्यते ।

सर्ववर्गिष्वेतल्लचणं जातेर्यनुल्यासु समानजातीयासु संमूतासु पतनीषूढासु जातास्त पत्र जात्या च्रेया: । प्रायेण मातापित्रोर्या जातिः सैवापत्यस्योद्धायां जातस्य वेदितव्या । संविन्धशब्द त्वात्पत्नीप्रहणास्याते। वोढा 'पिता' लभ्यते । तेन येनैवोढा तत एव यस्तस्थामेव जातस्तदा तज्जातीयो भवति ।

स्राप्ता नियहणं पुनर्विवाहसंस्कारेण पत्नीत्वमाशङ्कमानं निवर्तयति । सहो-हकानीनमातृणां च।

"नतु च नैवैतासां विवाहसंस्कारोऽस्ति, "पाणिप्रहणिका मन्त्राः कन्यासु" (८।२२६) इति वचनात्। यदपि "वोद्धः सगर्भो भवति" (६।१७३) इति विवाहश्रवणेन शास्त्रोयसंस्कारप्रतिपत्तिः, प्राप्तिमात्रवचनत्वात्तस्य न विहितवचनीर्थं प्रसिभज्ञानमस्ति। तस्मात्स्वीकारमात्रे घातुर्वतेते स्वीकर्त्तुरित्यर्थः। पित्रादीन् वंचयित्वा येनैव स्वीकृता तस्यैव सा भवति, ततः पुत्रश्चेति तस्यार्थः। पुनर्भूसंस्काराभावात्। "सा चेदच्चतयोनिः स्थात्" (६।१७६) इति पठ्यते। गतप्रत्यागतायामपि पुनः-

शब्दप्रत्यभिज्ञानाद्वर्तुकृकाः । न च ताभिः सहाभिः सहाधिकारे। दित । यज्ञसंयोगेऽिस्त पत्नीशब्दः । अतो 'ऽक्तयो नि'शब्दो ऽतिरिच्यते । अत्र पूर्वे पत्नीशब्दपर्यायेषा नारी विवित पठिनत तदिप न किंचित् । केवले ह्यक्तयो निशब्दे त्वसंस्कृतास्विप जातास्तज्ञातोयाः स्यः । पत्नीशब्दपाठेन शास्त्रीयेषा विधिना या संस्कृता भार्योत्वमापादिता सा गृह्यते । यास्तु कुमार्य एवे।पगम्यन्ते भवन्ति ता 'अक्ततयो नयो' न तु 'परन्यः' । तस्मादक्ततयो निशब्दस्य प्रयोजनं वाच्यम्" ।

बच्यते । यत्तावदुक्तं 'न ताः 'पत्न्यो' यज्ञसंयोगाभावादिति' यदि विवाह्येरन् स एव यज्ञः स्यात् । तत्रापि पूषवरुणार्यम्णामस्त्येव यागः । समानार्थो च यागयज्ञशब्दौ । तस्मातस्युरेव पत्न्यः । ध्रकन्यात्वादविवाह्यतयैव न पत्न्य इति युक्तम् ।

अतरवानर्थक्येऽचतयोनिशब्दस्य प्रयोजनमुच्यते। दृश्यते खचण्याऽसत्यिप यज्ञसंयोगे पत्नोशब्दः प्रयुज्यमाना लोके रजकस्य पत्नी। यथाऽन्यत्रावरुद्धासु श्लीषु गृहिणोशब्दः सोऽपि भार्यावचन एव केनचिद्धर्मसान्येन तत्रापि प्रयुज्यते। यद्यपि सति मुख्ये खचणा न न्याय्या, तथापि मन्दिधयां सुहद्भूत्वा आशङ्कामात्रं निवर्तयति। किनाम नाशङ्काते मूहमतिभिः।

म्रानुले।स्यमहणमुत्तरार्थम्।

येऽपि 'त एव त' इति पठन्ति तेषामपि स एव।र्थस्तज्ञातीया इति ।

अत्रोच्यते। "किं प्रमाणमूलमेतत्स्यृतिकाराणां समरणम्। अमकार्थक्रपत्वात्र धर्माधर्मोपदेशतुल्यम्। प्रमाणान्तर च नास्तीत्युक्तम्। स्मृत्यन्तरमूलत्वेऽन्धपरंपराप्रसङ्गः प्रमाणश्लोके दर्शितः"।

चच्यते । वृद्धव्यवहार एव मूलं साधुःवस्मृतिवत् । नतु च सापराधाऽसावित्युक्तम् ।

त्रत एव नियामिकाः स्मृतयः फलवयः। स्रभियुक्तस्मरग्रमन्यथेति न शक्यते वक्तुम्। शास्त्रस्थाः प्रसिद्धाः प्रमाणतराः। संभवति च तेषामनाद्दिव्यवहारी मूलम्।

एतत्स्मृतिसंस्कृतानां वावगताभिजनजातीयानां प्रत्यचमप्युपपद्यत इति कोषांचिद्दर्शनम् । एतस्मृतिविवेको प्रपंचितम् ।

नतु च समृत्यन्तरे नायं विशेषे। दिस्त "सवर्षोभ्यः सवर्षासु जायन्ते हि सजातयः। अनिन्दोषु विवादेषु पुत्राः संतानवर्धनाः।।" (याज्ञ०१। ६०) इति। आद्येनार्धन जातिर्लिच्यते। उत्तरेण हि ब्राह्यादिविवाहजातानां संतानवर्धनत्वम्। तत्र सवर्षोभ्यः सवर्षास्त्रिति नात्र पत्नीशब्दो दिस्ता।

कथं नास्ति । यावता ''विक्रास्वेष विधि: समृत'' (याज्ञ० १ । ४२) इति । मा वा भूत् । श्रविशेषसमृतेर्विशेषसमृतिर्वलीयसी । श्रदर्शनादर्शनं बलीयः । यत एकेन विशेषो न दृष्टोऽपरेण दृष्ट इति संभवत्येतत् ।

अतो (भियुक्तस्यरणं संभवनमूलतया प्रमाणम्

"नतु चाव्याप्तेरलच्यामेतत्। न हि सहे। दकानीनपौनर्भवादीनामनेन ब्राह्मण्यं भवति। 'कुण्डगोलकयोः चेत्रजस्य च ध्रनिभित्रेतमेव तत्तेषामिति' चेत् का तिह तेषां जातिः। कुण्डगोलकयोश्च ध्रसति ब्राह्मण्ये श्राद्धे प्राप्त्यभावादनर्थको निषेधः स्यात्। स्मृत्यन्तरिविरोध्यस्च। ''सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः'' (या० व० व्य० १३३) इति। किंच यदेव लच्चणं तदेव लच्यम्। ध्रनिर्ज्ञां लच्चं भवति। निर्ज्ञांतं लच्चं भवति। हत्त्वाहुः। इत्त्र च्यां कश्चित् ब्रूयात्कः काक इत्युक्ते काकाज्ञात इत्युक्तरं ताद्यगेव 'को ब्राह्मणो' यो ब्राह्मणाव्यात्वातं इति। जनकेऽपि हि ब्राह्मण्यमप्रसिद्धमेव। न्यायविरोधश्च। सजाती-यात्सज्ञातीयायां जातः सं लोको सजातीयो भवति। यथा गोर्गवि गौरश्चाद्वडवायामश्चः।

अत्रोच्यते। यत्तावदुक्तं का तेषां जातिरिति—किमन्यया जात्या। मनुष्यास्ता-वद्भवन्ति। पुरुषधर्मेश्चाधिक्रियंते अनुपात्तजातिविशेषै:। पुत्रत्वाच्छ्राद्वादिभिश्च। दाने च सर्वेषामधिकारः।

"नतु च विशेषस्योपदेशेन विना व्यवहारी न सिध्यति। सर्वसाधारणःवान्म-नुष्यजातेः"।

श्रसदेतत् । सर्वस्थैव स्वसंज्ञाविशेषा विद्यते । प्रतिपुरुषं देवदत्तो यज्ञदत्त इति । श्रयापि संबन्धव्यपदेशः कर्तव्य इति ''कानीनः सद्दोढः' इत्येव व्यपदिश्यते । 'सोऽपि चातुर्वण्ये सद्भावात्सामान्यक्त्य एवेति' चेहेवदत्तस्य कानीन इत्यादि जनकेन व्यपदेशः करिष्यते । तस्मादसंबद्धमेतद्यदुच्यते व्यपदेशः कथमिति ।

एवं तर्हि सर्व एव धर्माश्चातुर्वण्यं प्रतिबोध्यन्ते "ग्रन्तरप्रभवानां च" (मनु १।२)। तत्र बहुत्वं ब्राह्मणादिजातिचतुष्टयविषयम्। न चैतेषामप्येक्तजातिः। सर्वजातिष्वेतस्य जच्चास्य प्रवृत्तेः। यथैव ब्राह्मणादृहायां ब्राह्मण्यां जाते। ब्राह्मणः, एवं चत्रियादयोऽपि समजातायमादृपिद्जाताः। सर्वविशेषाभावे च कुतः सामान्यम्। न हि शिशपादिसर्व-विशेषाभावे वृत्तत्वसंभवः।

ग्रन्तरप्रभवाश्चानुलोमप्रतिलोमाः । तत्रानुलोमा माराजातीयाः । प्रतिलोमास्तु धर्महीना ग्रन्यत्राहिंसादिभ्यः । ते च सर्वे स्वसंज्ञाभिविशेषता निर्दिष्टाः । न चैषां नामापि तत्रास्ति ।

'तत्र कतमे ते धर्मा यत्रामी श्रिधिक्रियेरन्। क च तद्वचनं यदेतानिधकुर्वीत। न हि कश्चिजातिविशेष: स्त्रियो धर्मविधिरस्ति। सर्ववर्णानाम'न्तरभावानां चेति' शास्त्रा-दिधकृतत्वाच''।

उच्यते। यत्तावदित्तं सादिषु चातुर्वण्यवचनं तन्नरमात्रोपलचणार्थमेव। सत्यपि प्रति-लोमाधिकारे मुख्यार्थवृत्तेः। प्रत्युत सत्तचारिजात्यन्तरपरःवमेव लचियतुं चमं नान्तरा-ऽवस्थातुमत्ति। तत्रैव च बच्यामः। इदं चास्ति। 'शूद्राणां तु स्वधर्माणः सर्वेऽप-ध्वंसजाः स्मृताः' (मनु १०।४१) इति। 'श्रपध्वंसो' ऽसंस्कारः। स चाष्टविधः। 'व्यभिचारेण वर्णानाम्' (मनु०१०।२४) इत्यादिने।क्तः। व्यभिचारः परस्त्रीषु गमनं सजातीयासु। श्रन्यद्वच्यामः। तस्मादसत्यपि वर्णत्वे वाचनिक एव वेषामधिकारः।

चित्रयस्य तु मातृजातीयत्वमेव, लिङ्गदर्शनात् । पुत्रो द्व्यामुख्यायग्रस्य संविधाना-दितिकर्तव्यताविशोषः श्रुतः । अन्येष्विप श्रौतेषु तस्य विधानान्तरं दृश्यते ।

तस्मादेष ब्राह्मणादिजातीय एव समभागः स्विपतृन्येण, "तस्माद्धर्मेण तं भजेत्" इति । न च यथे कि विधा तद्युक्तम् । तदा ह्ययं श्रूद्धर्मा । धनस्य यज्ञार्थेतायामु-क्तायां कुतस्तस्य तावद्भागः ।

कुण्डितालकी चेत्रजावेव। शिष्टसमाचारश्चैवमेव। पाण्डुधृतराष्ट्रविदुराः चेत्रजाः सन्ते। मातृजातीयाः। द्यते। युक्तः श्राद्धे प्रतिषेधः। किं च पतिते। प्रित प्रतिषिद्धः, यस्य सर्वधर्मबहिष्कृतत्वात्प्राप्ट्याशङ्कीव नास्ति।

यत्तु सजातीयेष्विप स्मृत्यन्तरं तदुक्तानुवादत्वाद्यथासंभवं व्याख्येयम् । कार्यपुत्र-विषयतया वा ।

यच्च निर्ज्ञातं लच्चां भवति तत्किं ब्राह्मणार्थो नैव लोकप्रसिद्धः। यत्र ब्राह्मणा-दिशब्दः प्रयुज्यते तत्रापध्वंसनिष्टस्यर्थे वचनम्। मातापित्रोरेतदेव जातिलच्चाम्। न चानवस्था, श्रनादित्वात्संसारस्य।

प्रस्तुतन्यायिवरे।धस्तु साचात् व्यवसायगम्यत्वे आसां जातीनां स्यात् । तास्तु स्मृतिलच्याः यथास्मरणं भिवतुमर्हन्ति । यथा वा विस्ष्ठादयः शब्दा अन्तरेणैवान्व-यधर्ममनविच्छत्रस्मृतिपारंपर्यं कैश्च विदितार्थेषु प्रयुष्यन्ते, भवन्ति व्यवहारहेतवे। विस्षष्ट-ब्राह्मणा 'वासिष्ठाः' शृण्वंतीति । तद्वदेतद्द्रष्टव्यम् । यथा समाने ब्राह्मणत्वे केचि-द्भुगवे। वत्सा भारद्वाजा इत्यादिविशेषः स्मृत्येकप्रमाणः, तथैव समाने पुरुषत्वेऽमी ब्राह्मणा अमी चित्रया इत्यादिरुपत्नो व्यवहारः ।

चैरिप लिङ्गदर्शनत्वेन जाबालश्रुतिरुक्ता ''सत्यकामो जाबालो मातरमपृच्छ-त्किंगोत्रोऽहमस्मीति । सैवं प्रत्यव्यवीत्, बह्वहं चरन्ती परिचारिग्री चैविने त्वामा- लभे नाहं तद्वेदेति", स एवमुपश्रुत्य हारिद्रुमतं गै।तमियाय। तं हे।वाच ब्रह्मचर्यं भवते विवत्त्यामि। स एवमुवाच। किंगोत्रत्वमसीति। स प्रत्युवाच। श्रप्रच्छं मातं सा माता प्रत्यव्वति ('यौवने त्वामि'त्यादि। गै।तमे। न चैतदबाह्मणे। वक्तुमईति सिमधं सोम्याहर उप त्वानेष्ये",—श्रस्यायमर्थः। बहुभिरहं यौवने पुंभिः संगताऽभूवं न जाने केन जातोऽसीति। गै।तमस्तु सत्यवचनात्रिश्चिकाय ब्राह्मणेनायं जातस्ततस्त-मुपनिन्येऽते। मन्यामहे स्वैरिणीष्यप्यन्द्रासु समानजातीयाऽजातासु तज्ञातीया भवन्ति"।

तदेतन्न किंचित्। यते। यै।वने त्वामालभे, यौनने किल न स्मृतिर्दृढीभवित । उत्कलिकाबहुलत्वायौवने चेतसः। किंच परिचारिग्रीपरिचारिकाहेतेः ज्ञुधापोडिता बहुविचरन्तो नैकस्मिंस्थाने, तते। मे न स्मृतिरक्षि भर्तुः किंगोत्रमिति।

श्रतः स्थितमेतत्समानजातीयोढायां जातास्तज्जातीया इति । गौतमस्यापि न तती वचनाद्बाह्यणोऽयिमत्यवगमः । प्रागेवासी तं ब्राह्मण इति वेद । गोत्रं तु न वेद । गोत्रप्रश्नेन चरणप्रश्नो वेदितव्यः । तत्र उपनयनभेदे।ऽस्ति । न तु गोत्रभेदेनोपनयने प्रयोजनम् ।

नतु यथा केचिदातुः ''जातिप्रश्नोऽयमाभिजात्याद्गोत्र एव जातिमवगमिष्यामि, साचाज्ञातिप्रश्ने हि मुखरता स्थान्" ॥ ५ ॥

> स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितानसुतान ॥ सदद्यानेव तानाहुर्मातृदे।षविगर्हितान् ॥ ६ ॥

स्मनन्तरास्वव्यवहितास्वानुतोम्येन य उत्पन्नाः पुत्रास्ते सदृशा झेयाः, न तु तज्जातीयाः। यथा ब्राह्मणात्चित्रयायां चित्रयाद्वैश्यायाम्। तेन सदृशाः, न तु त एव।

श्रत्र हेतुः मातृदे।षविगहितान्।

तत्सदशमहायानमातृत उत्कृष्टानिपतृते निकृष्टान्।

द्विजैरिति बहुवचननिर्देशान्मातृतश्च प्रह्मादानुलोम्येष्वेतत्संभवति । प्राति-लोम्ये पितृता प्रहम्ने मातृतः, पितुर्निकृष्टजातीयत्वात् ।

श्रत श्रानुलोम्यमहणं पूर्व स्रोके । यदुक्तमुत्तरार्थमिति तदिहानर्थकम् । श्रतःपरेषु स्रोकेषूपदिश्यते ॥ ६ ॥

श्रनन्तरासु जातानां विधिरेष सनातनः ॥ द्वेचकान्तरासु जातानां धर्म्यः विद्यादिमं विधिम् ॥ ७ ॥

अविनार्धश्लोकोनोक्तमर्थमनुवदति । द्वितीयेन वच्यमाणसंचेपः । द्वेयकान्तरा द्वान्तरा ब्राह्मणस्य शूद्रा । एकान्तरा वैश्या ।

नातीवऋोकः सप्रयोजनः ॥ ७॥

ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामंबष्ठो नाम जायते ॥ निषाद: शुद्रकन्यायां य: पारशव उच्यते ॥ ८ ॥

एकान्तरा ब्राह्मणस्य वैश्या, तत्र जातीं (ब्रहः। स्मृत्यन्तरे (गै।०४।२०) 'भुज्यकण्ठ' इत्युक्तः।

द्वचन्तरायां शूद्रकन्यायां निषादः पारशवश्च।

निषादशब्दः प्रतिलोमजातीयेऽपि वर्तते ।

कन्याप्रहणं श्रीमात्रोपलचणार्थमिति व्याचचते, वैश्यश्चियामित्यर्थः । एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥

> क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रूराचारविद्यारवान् ॥ क्षत्रशूद्रवपुर्जन्तुच्छो नाम प्रजायते ॥ ९ ॥

श्राचारिवहारी कायचेष्टावाग्व्यापारश्च। तावस्य कूरी भवतः। स्वभावानुवादोऽयम्। वपुःशब्दः स्वभाववचन एव। उभयजातिसंभूतत्वादुभ-यधर्मा भवति॥ ६॥

> विमस्य त्रिषु वर्णेषु तृपतेर्वर्णयोद्धेयाः ॥ वैश्यस्य वर्णे चैकस्मिन्वडेतेऽपसदाः स्मृताः ॥ १० ॥

श्रत्र त्रिपादी श्रनुवाद एव । चतुर्थस्तु पादे। प्रसदामिधानार्थः । एते त्रैवर्णिकानामेकान्तरद्वान्तरस्त्रीजाता श्रापसदा वेदितव्याः । श्रपसदा पुत्रा-र्थफलादवसत्राः समानजातीयपुत्रापेचाया नियन्ते ॥ १० ।

> क्षत्रियाद्विपकन्यायां स्ता भवति जातितः ॥ वैश्यान्मागधवैदेहा राजविषाङ्गनासुता ॥ ११ ॥

ब्रानुले। म्ये पूर्वी विधि: । प्रातिले। म्ये न त्वयमुच्यते । कन्यापदणमुक्तार्थम् ।

वैश्यान्मागधवेदेहै। यथासंख्येत । राजस्त्रियां मागधः ब्राह्मण्यां वैदेहः ॥ ११ ॥

ग्रुद्रादायागवः क्षत्ता चण्डाळश्राधमा नृगाम् ॥ वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसंकराः ॥ १२ ॥

ग्रत्रापि यथासंख्यमेव ।

वैश्यराजन्य इति निर्देशे जातिपरेऽपि सामर्थ्यात्स्त्रीलिङ्गप्रतिपत्तिः । 'सृगचीरं', 'कुक्कुटाण्ड' इति यथा । वृत्तानुरोधात्स्त्रीप्रस्येग न कृतः ॥ १२ ॥

एकान्तरे त्वानुल्लाम्यादंबष्टोग्रौ यथासमृतौ ॥ क्षत्तृत्रैदेहके। तद्वत्यातिल्लाम्येऽपि जन्मनि ॥ १३ ॥

एकान्तरे वर्षे ब्राह्मणा रयायामम्बष्टः, चित्रयाच्छूद्रायामुत्रः एतावानुलोम्येनः, एवमेकान्तरे प्रातिलोम्येन श्द्रात्चित्रयायां सत्ता, वैश्याद्राह्मण्यां वेदेहः; ते तुल्या, भवनादिक्रियासु, न तु यजनादिषु।

चण्डाल एकः प्रतिलोमोऽस्पृश्यः। यथा च दिवाकीर्तिश्तोको तत्स्पर्श एव स्नानं नान्येषु प्रतिलोमोषु। सृतमागधायोगवानामनन्तरज्ञातानां चण्डालवद्दण्डापूपिकायां सिद्धः स्पर्शादिसंबन्धः॥ १३॥

> पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीजाः क्रमेगोक्ता द्विजन्मनाम् ॥ ताननन्तरनाम्नस्तु मातृदेशात्मचक्षते ॥ १४ ॥

यथा ब्राह्मणात्त्रियायां वैश्यायां च एवं चित्रयादुभये।स्ताननन्तरनास्ना प्रच-चते । प्रानन्तराऽनुलोमा जातिः समाना तेषां, मानृजातीया इत्यर्थः ।

अनन्तरप्रहणमविविचितमत एवाह आतृदेशादिति। पितृजात्युत्कर्षेण ने। दुष्यन्ते। अतश्च सत्यिप वर्णसंकरत्वे वचनान्मातृजात्याः स्मृताः। संस्कारास्तेषु कर्तव्या इत्युक्तं भवति। न होतद्वचनमन्तरेण चित्रयादिसंस्कारास्तेषु लभ्यन्ते। अश्वतरवज्ञान्त्यन्तरत्वात्। वचनने तु मातृजातावुक्तायामदेशः॥ १४॥

त्राह्मणादुग्रकन्यायामाद्येता नाम जायते ॥
त्राभीरेांऽबष्ठकन्यायामायाग्व्यां तु धिग्वणः ॥ १५ ॥
त्रायागवश्च क्षत्ता च चण्डालश्चाधमा दृणाम् ॥
नातिलेाम्येन जायन्ते शृद्धादपसदाह्मयः ॥ १६ ॥
वैश्यान्मागधवैदेही क्षत्रियात्स्त एव तु ॥
मतीपमेते जायन्ते परेऽप्यपसदाह्मयः ॥ १७ ॥
जाते। निषादाच्लूद्रायां जात्या भवति पुक्कसः ॥
शृद्धाञ्जाते। निषाद्यां तु स वै कुक्कुटकः स्मृतः ॥ १८ ॥

ध्ययं 'निवादो' रिसँ क्लोके न श्द्रायां त्राह्मणाज्ञाते। यः प्रागुक्तः । कितर्हि । यः प्रतिलोमो वन्त्यमायः, प्रतिलोमाधिकारात्प्रतिलोमा हि पुल्कसाजातिः प्रसिद्धा ।

एवं शूद्रान्निषाचां कुक्कुटकः ॥ १५—१८ ॥

क्षत्तुर्जातस्तथाग्रायां श्वपाक इति कीर्त्यते ॥ वैदेइकेन त्वंबष्ट्याग्रुत्पनो वेण उच्यते ॥ १९ ॥

श्रनुलोमाः ह्रियः, प्रतिलोमाः पुमांसः, तयोः संभवे श्वपाकवेणौ प्रतिलोमजा-तीयौ॥ १६॥

> द्विजातयः सवर्णासु जनयंत्यव्रतांस्तु यान् ॥ तान्सावित्रीपरिभ्रष्टान्त्रात्यानिति विनिर्दिशेत् ॥ २० ॥

नैते प्रतिक्वोमवर्णसंकराः स्युः । अते। दिमन्विधानुच्यन्ते । द्विजातया यान्सवर्णासु जनयन्ति ते देवदवता भवन्ति, अवस्य चारियः साविचीपरिश्रष्टा उपनयनहीनाश्च तदा व्रात्या इति तान्निर्दिश्चेत् ।

अव्रताञ्जनयन्तीति नार्यं संबन्धः। न हि व्रतिने। प्रवता वा जन्यन्ते, जाता-नामुपनयनसंस्कारविधानात्। उक्तव्रात्यलच्यानुवादः, उत्तरिवच्चया।

यस्तवयं पाठो 'ऽन्नताया जनयन्ति तान्त्रात्यान्विनिर्दिशेत्' तदसत्, उक्तन्नास्य-लचणविरोधात् ॥ २०॥

> त्रात्यात्तु जायते विपात्पापात्मा भृज्जकण्टकः ॥ त्रावन्त्यवाटधानौ च पुष्पधः शैख एव च ॥ २१ ॥

स्ववणीस्विप पूर्विस्रोकादनुवर्त्यते।

इह खीनातेरनुपादानादवश्यंभावाच तदपेचायाः स्मृत्यन्तरे वैश्यायां ब्राह्मणाज्जाता भृजजकण्टकः स्मर्थते । अतो विशिनष्टि पापात्मेति । स ह्यनुलोमत्वानन पापात्मा । अयं चासंस्कृतात्मना ब्रात्याच्जाताऽनिधकारित्वाद्यक्तं यन्निन्द्यते ।

न च पर्यायशब्दा देशभेदेन प्रसिद्धप्रयोगभेदाः।

पूर्वेस्तु व्याख्यातं तत्पुत्रपात्रामामेता म्नाख्याः। भृजजकण्टको ब्राह्मण्यां जातः। स्नावन्त्यश्चावन्त्याम् । तस्यामेव वाटधानः। वाटधानात्पुष्पश्चीखरः। एवमुत्तरेष्वपि ॥ २१ ॥

भक्को मछश्च राजन्याद्वात्याछिच्छिवरेव च ॥ नटश्च करणश्चैव खसे। द्रविड एव च ॥ २२ ॥ वैश्यात्तु जायते व्रात्यात्सुधन्वाचार्य एव च ॥ कारुषश्च विजन्मा च मैत्रः सात्वत एव च ॥ २३ ॥

- 3

एताभिः संज्ञाभिः प्रसिद्धा एवंजातीया वेदितव्याः ॥ २२--२३ ॥ व्यभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च ॥ स्वकर्मणां च त्यागेन जायन्ते वर्णसंकराः ॥ २४ ॥

व्यभिचारः परस्त्रीगमनम् । तत्समानजातीयासु परकीयास्वनुलोमप्रतिले।मासूढा-स्वनूढासु च स्वयम् ।

ग्रवेद्यावेदनम् विवाह्याविवाहः । 'ग्रविवाह्याः' स्वसृनप्त्राद्दयस्तदयोन्यः । स्वक्षमणां त्याग उपनयनवेदमहणादीनाम् । चात्रवृत्त्यादयोऽपि पुत्रपैत्रान्वयिन एवमुक्ताः इति केचित् ॥ २४ ॥

संकीर्णयानया ये तु प्रतिलोमानुलेमजाः ॥ अन्यान्यव्यतिषक्ताश्च तान्त्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ २५ ॥

टयतिषङ्गः संबन्धः । इतरेतरमनुलोमानामनुलोमैः प्रतिलोमैश्चैवं प्रतिलोमाना-मन्यैः प्रतिलोमैरनुलोमैश्च ।

वद्यमाणसंज्ञायै वचनम् ॥ २५ ॥

स्रता वैदेहकश्चैव चण्डालश्च नराधमः ॥ मागधः क्षत्रुजातिश्च तथाऽयोगव एव च॥ २६॥

उक्तलचणा एते प्रातिलोमा उत्तरार्थे पुनरूपन्यस्यन्ते ॥ २६ ॥

एते षट्सदृशान्वर्णाञ्जनयन्ति स्वयानिषु ॥ मातृजात्याः प्रम्यन्ते प्रवरासु च यानिषु ॥ २७ ॥

स्ते स्तादयः प्रतिलोमाः स्वयोनिष्ड सद्ध्यान् जनयन्ति, तण्जातीयानित्यर्थः । तद्यथा । स्तः स्तायां स्तमेव जनयति । एवं चण्डालः चण्डालायाम् ।

ये च मातृजात्याः प्रसूयन्ते ऽनुलोमा मातृजातीया ये पूर्वमुक्ता 'स्ताननन्तरानाम्न' (१०। १४) इति, तेऽपि स्वयोनिषु सदशानेव जनयन्ति । यथाऽम्बष्टोऽम्बष्टायाम् । तथा वैश्यायामात्मनो हीना वैश्याखनयन्ति । मातृजातित्वस्योक्तवात् ।

सन्ये पुनः पठिन्त 'मातृजाता प्रसूयन्ते'। सर्थश्वायम्। स्वयोनिषु स्थान्वष्टादा मातृजाता च वैश्यायां सहशानेव जनयन्ति। यद्यपि शुद्धवैश्येभ्य ब्द्कृष्टा स्थन्बष्टाद-यस्त्रश्चापि साम्यमुच्यते, वैश्यधर्म स्थयेषामधिकारात्।

द्मनुलोममहर्णं मारुजातिपदसामर्थ्याद्धभ्यते सत्यपि प्रकृतिप्रतिलोमप्रत्यवमर्शकत्वे एत इति । प्रवरासु च योनिषु प्रतिलोमा गच्छन्ते जनयन्ति हीनतरमित्येवं झेयं, वदयमाण-पर्यालोचनया।

न हि ग्रायोगवादिभिः स्वजातीयासु जनिता ग्रयोगवादिव्यपदेशं लभन्ते । सदश-प्रहणं तु प्रातिलोग्यसामान्येन । हीनतरत्वं चावान्तरिवशेषमनपेच्य प्रयुक्तम् । तेनायमत्र वाक्यार्थः । 'प्रतिलोमेभ्यः समानजातीयासूत्ऋष्टजातीयासु च प्रतिलोमा एव भवन्ति'।।२७।।

> यथा त्रयाणां वर्णानां द्वयारात्माऽस्य जायते ।। त्र्यानन्तर्यात्स्वयान्यां तु तथा वाह्येष्वपि क्रमः ॥ २८ ॥

स्य बाह्यणस्य चयाणां वर्णानामात्मा जायते। द्वयार्वणयोः चत्रियवैश्य-योद्विज्ञत्वं जायते। तथा स्वयोनौ। एवं त्रयाणां वर्णानां ब्राह्मणो द्विजान् जनयति।

एवं बाह्येष्विप प्रातिलोम्येन वैश्यचित्रयाभ्यां चित्रयत्राह्यणयोरात्मा द्विजत्वं भवति । सित च द्विजत्वे उपनयनं कर्तव्यम् । वच्यन्ति च 'एते पट्द्विजधर्माण' इति । एतावांस्तु विशेषः । अनुलोमाञ्जाता मातृजात्या मातृजातीया । स्तुतिमात्रमिदं वच्यामः ॥२८॥

ते चापि बाह्यान्सुबहूंस्तते।ऽप्यधिकदूषितान् ॥ परस्परस्य दारेषु जनयन्ति विगर्हितान् ॥ २९ ॥

ते चाण्ययोगवादयः षट् बाह्यान् सुबहून् परस्परदारेषु जनयन्ति। तद्यथाऽऽयोगवः चत्तृजायायां चत्ताऽऽयोगव्याम् । परस्परमात्मापेचया गर्हितान् जनयन्ति। तद्यथाऽऽयोगवः चत्तृजायायामात्मना बाह्यतरं जनयति। तत्ते।ऽपि बाह्यतं चण्डाल्याम्। एवं सर्वत्र ॥ २६॥

यथैव शृद्धो ब्राह्मण्यां वाह्यं जन्तुं प्रसूयते ॥ तथा बाह्यतरं बाह्यश्चातुर्वण्यं प्रसूयते ॥ ३० ॥

एवं परस्परगमने स्नीप्रतिलोमानां पूर्वेण बाह्यतरेत्विर्विर्णता । इदानीं चातुर्वण्ये कथ्यते ।

सूयतिर्जनिनात्यन्तसमानार्थोऽत्र प्रकरणे प्रयुक्तः । प्रसूयते जनयतीत्वर्थः । तदुत्तरश्लोकोन निर्दिश्यते ॥ ३० ॥

प्रतिक् ं वर्रामाना बाह्या बाह्यतरान्पुनः ॥ हीनाद्दीनान्प्रसूयन्ते वर्णान्पश्चदश्चेव तु ॥ ३१ ॥

एकैकस्य तु वर्ष्यस्य संकीर्णयोनयो भवन्ति । कस्यचिदनुलोमाः, कस्यचित्प्रतिलोमाः, कस्यचिदनुलोमप्रतिलोमाः । ब्राह्मणस्यानुलोमाः, शूद्रस्य प्रतिलोमा एव । चत्रिय-

वैश्ययोरनुलोमाः प्रतिलोमाः । चित्रयस्य द्वावनुलोमी, एकः प्रतिलोमः । वैश्यस्यैकोऽनुकोमो द्वौ प्रतिलोमाः । एतेषामेकैकस्य चतुर्षु गच्छतश्चत्वारो मेदा भवन्ति । ते च केचिद्धीनाः केचिदद्दीनाः । बाह्यतरास्तु सर्व एव । बाह्यतरत्वं मातापितृजातेविप्रकर्षः, कर्मभ्यो होनत्वात् । तदेतदुदाहरणैः स्फुटोक्रियते ।

प्रतिलोमांस्तावदगृहीत्वा वच्यामः।

श्रयोगवे। वैश्यायां श्र्हाङजातः श्र्हायां वैश्यायां चित्रयायां न्नाह्मण्यां चतुरो जनयति । सोऽयमात्मना सह पंचधाऽऽयोगवः । एवं चत्तृचण्डालाविष । एवं श्र्हारूयः पंचकाः पंचदशधा भवन्ति ।

एवं वैश्यप्रभवी द्वी प्रतिलोमी। चित्रियायां मागधो ब्राह्मण्यां वैदेहकः । श्रूद्रायाम-तुन्तोमः । तत्र यः श्रूद्रायां जातः स यदा चातुर्वण्यं जनयति तदेष एव प्रकारः । स यदा श्रुद्रां गच्छति तदा द्वीनतरे। वर्णो जायते तद्दपेचया । एवं वैश्यां गच्छन्द्वीनतरं जनयति ।

एवं चत्रियायां ब्राह्मण्यां च केवलशूद्राज्ञाता उत्कृष्टा। एवमित्यपेचावशाद्धीनां-श्चाहीनांश्च। एवं चत्रिये ब्राह्मणे च द्रष्टवम्। ब्राह्मणस्य त्वयं विशेषः। अनुलोमा एव तस्य भवन्ति।

एवं चतुर्वर्शानां प्रत्येकं पंचदशधा भेदाः षष्ठिः संपद्यन्ता मुख्याश्चरवारा वर्णाः सा चतुःषष्ठिर्भवति । परस्परसंपकात्तेषामन्येऽनन्तभेदा भवन्ति । तदुक्तम् । ''ते चापि बाह्यान्मुबहून्" इति (१०।२-६)।

प्रतिकूलं शास्त्रव्यतिक्रमेण।

वर्तमाना मिथुनीभवन्तः।

हीनाहीनानित्येकं पदम् । श्रथवा हीनाः सन्ते। दिनान्यसूयन्ते जनयन्तीत्यर्थः । वर्णान्पंचदश्चेविति 'नास्ति तु पंचम' (१०४) इति पंचमस्य वर्णाभावात्पंचदशसु वर्णात्वसुपचाराद्द्रष्टव्यम् ॥ ३१ ॥

पसाधनेापचारज्ञमदासं दास्यजीवनम् । सैरन्ध्रं वागुराद्यत्तिं सृते दस्युरयोगवे ॥ ३२ ॥

प्रसाधनं मण्डनम् । उपचारे । क्षेशरचनाकुंकुमचन्दनादिनाऽतु-लेपनविच्छित्तः पाणिपादविमर्दनं प्राप्तित्रोभात् कर्मकारित्तिप्रकारिकार्याणामवसरमित्या-दिविधिज्ञ एवसुच्यते ।

श्रदासं दास्यजीवनस् । वत्सरभृत्या षण्मासभृत्या च कंचन सेवते । श्रयवैतद्विधिज्ञतया सर्वोपस्थापको भवति जीवनाय । मता (१) वागुरावृत्तिम् । द्वितीयोऽयं वृत्त्युपायः। 'वागुरा' श्ररण्यपशुहिंसनम् । तश्चार्याणां दैविषत्रपर्यं त्तुधार्यं च, न तु व्याधवत्पश्नृन्हत्वा मांसविक्रयेण जीवनम् । राजनियोगाद्वहुप्राणिवधो जीविकार्थः।

सैरन्ध्रनामानं सूते उत्पादयति । दस्युर्नाम वस्यमाणः । ध्रयोगवे जातिविशेषे । सामर्थ्यात्स्रीत्वलाभः ॥ ३२ ॥

मैत्रेयकं तु वैदेहा माधूकं संपस्यते ॥ नृन्यशंसत्यजस्रं यो घण्टाताडोऽरुणादये ॥ ३३ ॥

मैत्रेयकं नाम्ना वर्णमायोगव्याम् । संप्रसूयते जनयति । वैदेहनामा त्राह्मण्याः वैश्याञ्जातो यः ।

पाठान्तरं मैरेयकमिति।

माधूकम्। उपमापदमेतत् मधूककुसुमतुल्यम्, मधुरभाषित्त्रात्। स्रथवा मधुकायतीति 'श्रन्येष्वपि दृश्यते' (पा. ३।२।१०१) इति डः । स्रन्येषामपीति दीर्घः । स्वार्थिकेन चाक्षिवृद्धिस्तस्य वृत्तिः ।

नृन् मनुष्यान् प्रशंसन्ति अजस्रं सर्वदा बन्दीति यः कथ्यते । स्रक्रोगाद्ये श्रवेधकाले घण्टां ताडयत्याहन्ति, राज्ञामीश्वराणां चान्येषां प्रवेश्याय । स्रायोगन्यामेवानुजनयति, प्रकृतत्वात् ॥ ३३ ॥

> निषादे। मार्गवं स्रुते दासं नौकर्मजीविनम् । कैवत्त मिति यं पाहुरार्यावर्तनिवासिनः ।। ३४॥

प्रतिलोमप्रकरणात् न यः शूद्रायां त्राह्मणाः जाते। निषाद पूर्वमुक्तः स इह गृह्यते, स्रिप तु दस्युवत्प्रतिलोम एव ।

मार्गवं नाम प्रतिलीमं सूते, आयोगव्यामेव। यस्येमे अपरे नामनी 'दासः' कैवर्त इति। आर्यावर्तः प्रसिद्धः।

तस्य वृत्तिनींकर्मणा नौवाहनेन जीवति ॥ ३४ ॥

येऽनन्तर उपदिष्टास्त्रयो मार्गवपर्यन्तास्तेषां मातृजातिर्नोक्ता, तत्प्रतिपादनार्थोऽयं श्लोकः।

> मृतवस्त्रभृत्स्वनार्यासु गर्हितान्नाशनासु च ॥ भवन्त्यायागवीष्वेते जातिहीनाः पृथक् त्रयः ॥ ३५ ॥

स्रायागवीषु स्त्रीष्वेते जायन्ते ।

तासां च विशेषणम्। मृतवस्त्रभृतमु शववासांसि परिदधतीष्वित्यर्थः। स्रमार्यो स्रस्पृश्याः। गहितमुच्छिष्टं मांसादि चात्रमश्रन्ति॥ ३५॥

कारावरे। निषादात्तु चर्मकारं प्रस्नयते ॥ वैदेहिकादन्ध्रमेदे। बहिग्रीयप्रतिश्रये। ॥ ३६ ॥

उत्तरत्र वैदेशामेव जायन्त इत्येवकारकरणाल्लिङ्गादिहापि वैदेशां निषादात्कारा-वरा नाम जायत इति संबंधप्रतीति:।

वैदेहिकाद्द्वावन्ध्रमेदी । कस्यां स्त्रियाम् । कारावरीनिषाद्योः । तथारत्र सित्र-धानात् । वैदेह्यां च वैदेह्याद्भिन्नवर्णसंभवादेवं व्याख्यायेते । स्त्रीभेदेन चैकस्माद्वर्णा-देते द्वे जातो ।

बहिर्जामं मतिष्रया निवासा यथाः ॥ ३६ ॥

चाएडालात्पाण्डुसोपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान् ॥ त्राहिण्डिको निषादेन वैदेह्यामेव जायते ॥ ३७॥

चारडालात् वैदेशां पाराडु सापाका नाम वर्णी जायते।

तस्य वृत्तिस्त्वक्षार्व्यवहारवान् । 'त्वक्सारे।' वेशः तद्व्यवहारेश वंशक-यविक्रयादिना कटादिकरशेन वा जीवति ।

निषादात्तस्यामेवाहिण्डकस्तस्य वृत्तिरेषैव, ग्रन्वेष्या वा ॥ ३७॥

चाण्डास्ट्रेन तु सापाका मृत्तव्यसनदृत्तिमान् ॥ पुल्कस्यां जायते पापः सदा सज्जनगर्हितः ॥ ३८ ॥

व्यसनं दुःखं तस्य सूलं मारणं तद्वृत्तिर्वध्यमारणं राजादेशादनाथशववहनं तद्व-स्नादिप्रहणं प्रेतिपण्डभोजनिमत्येवमादिवृत्तिः।

पुल्कस्यां चाराडालेन जायते।

श्रयना सूलादिवृत्तादीनां तद्व्यसनं विभागकरणं सा वृत्तिव्येविच्छिन्नेषु वृत्तेषु यदनुवृत्तं मूलं तदुखृत्य विक्रयादिना जीवति ॥ ३८ ॥

> निषादस्त्री तु चण्डालात्पुत्रमन्त्यावसायिनम् ॥ रमशानगोचरं स्ते बाह्यानामपि गर्हितम् ॥ ३९ ॥

स्रन्त्यावसायिनं चण्डालमेव वदन्ति । स्रथवा निषाद्यां चण्डालादुत्पत्रस्यान्त्यावसायीति नामधेयम् । इसग्रानगे। चरं शवदहनादिवृत्तिः। अतश्राण्डालादिप कुतिसत्ततरे। विज्ञेयः। तदेतदानन्त्यात् संकराणां प्रदर्शनमात्रं कृतम्॥ ३ ६ ॥

> सङ्करे जातयस्त्वेताः पितृमातृपदर्शिताः ॥ प्रच्छन्ना वा प्रकाशा वा वेदितन्याः स्वकर्मभिः ॥ ४० ॥

यान्येतान्यनन्तरमुहिष्टानि त्वक्सारव्यवहारादीनि कर्माणि तैः अप्रसिद्धाः सोपाका-दिनामतया तज्ञातीया वेदितव्याः।

पित्रा मात्रा च विभागेन दर्शिताः।

प्रच्छद्भा वा प्रकाशा वा तजातीया वेदितव्याः । श्रायेगव्यां मात्रा विभागे। निषादाद्वैदेहिकादान्ध्रभेदाविति पित्रा दिशतो विभागः ॥ ४० ॥

स्वजातिजानन्तरजाः षट्सुता द्विजधर्मिणः ॥ शूद्राणां तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः ॥ ४१ ॥

स्वजातीयास्त्रविर्धिकेभ्यः समानजातीयासु जातास्ते द्विजधर्माण इत्येतिसस्दिन् मेवान् सते । स्रनन्तरजानां तुल्यताभिधानं तद्धर्मप्राप्त्यर्थम् । स्ननन्तरजा स्रनुलेभाः । ब्राह्मणात् चित्रयवैश्ययोः चित्रयाद्वैश्यायां जाताः तेऽपि द्विजधर्माण उपनेया इत्यर्थः । उपनीताश्च द्विजातिधर्मैः सर्वैरिधिक्रयन्ते ।

"नतु च 'ताननन्तरनाम्न' इति मातृजातीयत्वमेषामुक्तमेव । ततश्च तज्जात्या समेषु धर्मेषु सिद्ध एवाधिकारः"।

सत्यम् । ध्रनन्तरनाम् इति नामप्रहणा'त्संज्ञैवैषां न तु जात्यतिदेश' इति कस्य-चिदाशङ्का स्यादतः स्पष्टार्थे 'षट्सुता द्विजधर्मिण' इति वचनारम्भ:।

ये पुनरपध्वंसजाः संकरजास्ते शूद्राणां सधर्माणः समानाचारास्तद्धमेँरिधिकि-यन्त इत्यर्थः।

प्रतिलोमानां तु विशेषा वस्यते।

श्चनन्तरप्रहण्यमनुलोमोपलचणार्थमेव । तेन व्यवहितोऽपि ब्राह्मणाद्वैश्यायां जाते। गृह्यते ।

षट्संख्यातिरिक्तत्वान्न शुद्धायां पारशवः ॥ ४१ ॥

तपाबीजपभावैस्तु ते गच्छन्ति युगे युगे ॥ जत्कर्षं चापकर्षः च मनुष्येष्विह जन्मतः ॥ ४२ ॥ त एते (तन्तरजाः तपःसामर्थ्येन बीजसामर्थ्येन युगे युगे जन्मिन जन्मिन उत्कर्ष-मपकर्षं च गच्छन्ति । तद्वच्यामः 'शूद्रायां ब्राह्मणाज्ञात' (१०। ६४) इत्यत्र ॥ ४२॥ यहुक्तं 'स्वक्रमेणां त्यागेनेति' तस्यैवायं प्रपञ्चः ।

> शनकैस्तु क्रियाले।पादिमाः क्षत्रियजातयः ॥ दृष्ठत्वं गता लोके ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥ ४३ ॥

क्रियालोपा यत्र संस्कार्यतया संबध्यते, यश्चोपनयनाहिषु; यत्र वा कर्त् तया, यथा नित्यामिहोत्रसंध्योपासनाहिषु। तासां लोप उभयासामप्यननुष्ठानम्। अत्रश्च न केवलमुपनयनसंस्काराभावेन जातिश्रंशः, ग्रापि तूपनीतानां विहितकियात्यागेनापि। तथा चाह श्वनकेरिति। पुत्रपात्राहिसंततेः प्रभृतिशृहत्वं, न तु जातस्यैव। उपनयनाभावे तु तस्यैव व्यपदेशान्तरं प्रवर्तते। यद्यपि सा जातिने निवर्तते तत्पुत्रपात्राणां भृज्जकण्टकादिजात्यन्तरमेव व्यपदेशहेतुकमिति ब्राह्मणातिक्रमेण ब्राह्मणविधिविहिताति-क्रमेणेत्यर्थः। श्रथवा शास्त्रार्थसंशये प्रायश्चित्ते वा परिषद्गमनाभावः॥ ४३॥

पुण्ड्रकाश्चोडद्रविडाः काम्बोजा यवनाः शकाः ॥ पारदापह्नवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः ॥ ४४ ॥

पुंड्रकादयः शब्दाः परमार्थते। जनपदशब्दाः, इह तु 'चित्रयेषु मुख्यास्तत्संबन्धत्वाज्ञ-नपदेषु वर्तन्त' इत्येतदर्शनमाश्रितम् । यथाल्लग्विधा 'तस्य निवासा', 'जनपदे ल्लगिति' न तु यथा 'ल्लग्योगात्प्रख्यानादिति'।

नैतेषु देशेषु बाहुल्येन चातुर्वण्येमस्तोत्येतदालंबनं वृषलत्ववचनम् ।

यदि वा पुंड्रादयः शब्दाः कथंचिद्देशसंबन्धेन विना दृश्यन्ते, तदैतज्ञातीया वेदि-तव्याः। 'महाभारतादौ चत्रिया वर्ण्यन्ते तथाऽऽद्यत्वेऽप्येते चत्रिया एवेति' कस्यचित् भ्रान्तिः स्यादत एवसुक्त'मेते वृषला' इति ।

ये चैते दिगन्तवासिनः किरातवेनदरदादयस्तेषामप्राप्तरूपं वेदेनानू वते 'न जनिमया-स्रांतिमयादिति' (वृह० १ । ३ । १०) ।। ४४ ॥

> मुखबाहूरपञ्जानां या लोके जातया बहिः॥ म्लेच्छवाचश्चार्यवाचः सर्वे ते दस्यवः स्मृताः॥ ४५॥

ष्मसदिवद्यमानार्थासाधुशब्दान्वया वाक् ्रक्लेच्छोच्यते । यथा शवराणां किराता-नामन्येषां वान्त्यानाम् ।

स्रार्थवाच स्रार्थावर्तिनवासिन:। ते चातुर्वण्याद्दन्यजातीयत्वेन प्रसिद्धास्तदा दस्यव उच्यन्ते। एतदुक्तं भवति । न देशनिवासेन म्लेच्छवाक् संकरत्वे कारणमपि

तु यथोक्तवर्वरादिशब्दप्रसिद्धिर्भुखादिजानां बहिष्क्रियते ब्राह्मणादिशब्दैरप्रसिद्धैरित्यर्थः । ते सर्वे दस्यव उच्यन्ते ॥ ४५ ॥

> ये द्विजानामपसदा ये चापध्यंसजाः स्पृताः ॥ ते निन्दितैर्वतेयेयुद्धिजानामेव कर्मभिः ॥ ४६ ॥

स्रपसदा अनुलोमाः प्रतिनोमाः । स्रपध्वंसजा गोबलीवईवद्भेदः । द्विजानामुपयोगिभिः प्रेष्यकर्मभिवतयेयुः स्रात्मानम् ।

निन्दितै: प्रेव्यकार्यत्वामिन्दितानि । ४६ ॥

तथा च वद्यते

स्तानामश्वसारथ्यमंबष्ठानां चिकित्सनम् ॥ वैदेहकानां स्त्रीकार्यं मागधानां वणिक्पथः ॥ ४७॥

स्त्रीकार्यमन्तःपुररचाकारित्वम्। विणकपयः स्यलपथवारिपथादिः प्रसिद्धः ॥४०॥

मत्स्यघाता निषादानां त्वष्टिस्त्वायागवस्य च ॥ मेदान्त्रचुञ्चुमद्गूनामारण्यपश्चिहिंसनम् ॥ ४८ ॥

त्वष्टिर्दारुतचणं तचकर्म ॥ ४८॥

क्षत्रुप्रपुक्तसानां तु विलेको वधवन्धनम् ॥ धिग्वणानां चर्मकार्यः वेणानां भाण्डवादनम् ॥ ४९ ॥

बिलाकसाऽहिनकुलगर्गरादयः । तेषां वधवन्धनं चत्रादीनां जीविका । चर्मकार्यं कवचादिसीवनमुपानद्प्रथनमित्येवमादि । भांडवादनं मुरजार्धमुरजादी-नाम् ॥ ४ ॥

> चैत्यद्रुमश्मशानेषु शैलेषूयवनेषु च ॥ वसेयुरेते विज्ञाता वर्तयन्तः स्वकर्मभिः॥ ५०॥

बहिर्शामनिवासिनः पर्वतलचगाप्रदेशे निवसेयुः । विज्ञाता जातिचिह्नं विदुषाम् । यद्यस्य कर्म विद्वितं स तेनैव जीवेत् । उत्कृष्टं कर्मसंकरं कर्तुं न लभते ॥ ५०॥

> चण्डालश्वपचानां तु बहिर्ग्रामात्मतिश्रयः ॥ स्रपपात्राश्च कर्तव्या धनमेषां श्वगर्दमम्॥ ५१॥

प्रतिश्रयो निवासस्तेषां ग्रामानिष्कान्तः स्यात्। ग्रापपात्राश्चिरवसानीया-स्तैर्थेषु पात्रेषु भुक्तं तानि न संस्कार्याणि, त्यक्तव्यानि। सौवर्णराजताभ्यामन्यानि। तयोः शुद्धिविशेषा उक्ताः। अथवाऽवपाचाः । तदीयेषु च सक्तेषु पात्रेषु सक्तुभक्तादि न दातव्यम् । भूमिष्टे पात्रेऽन्यहस्तस्ये वा दत्वा तत्पात्रं भूमी स्थितं ते गृह्णोयुः ।

भिन्नं वा पात्रसवपार्चं यथा वस्यति ''भिन्नभाण्डे च भोजनम्' इत्यादि । धनभेषां श्वगद्भम् । गवाश्वादि सुवर्णरजतादि न धनत्वेन गृह्णोयुः ॥ ५१ ॥

> वासांसि मृतचैलानि भिन्नभाण्डेषु भाजनम् ॥ काष्णायसमलङ्कारः परित्रज्या च नित्यशः ॥ ५२ ॥

सर्वकालं परिव्र ज्या, नैकत्रस्थाने वसेयुः ॥ ५२ ॥

न तैः समयमन्विच्छेत्पुरुषे। धर्ममाचरन ॥ व्यवहारे। मिथस्तेषां विवाहः सहग्रेः सह ॥ ५३ ॥

समयः 'संकेत' 'एककार्यता' 'संगति'रित्यनर्थान्तरम् । एकत्र स्थानासनविद्वारास्तैः सह न कर्तव्या इत्यर्थः । विवाहा दारप्रहणादिः । सोऽप्येवमेव ॥ ५३॥

अन्नमेषां पराधीनं देयं स्याद्धिन्नभाजने ॥ रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥ ५४ ॥

तत्साचादेषां न दातन्यम् । प्रेष्यैः कैश्चित्पूर्वोक्तेन प्रकारेण दापियतन्यः । रात्रै। स्पर्शाशङ्कयाऽन्तर्शमनगरचर्याप्रतिषेधः ॥ ५४ ॥

दिवा चरेयुः कार्यार्थं चिह्निता राजशासनैः ॥ अवान्धवं शवं चैव निर्दरेयुरिति स्थितिः ॥ ५५ ॥

दिवा विचरिनत कार्यार्थं क्रयविक्रयस्वकार्यसिद्ध्यर्थम् । राजकार्याय वा चरे-युर्नेगरेात्सवप्रेचादिनिमित्तम् । तत्रापि च चिह्निता राज्यासनैरुपलचिता राजा-दिष्टैर्वजादिचिह्नैः, वध्यवधशासनैर्वा परश्चकुठारादिभिः स्कन्धारोपितैः ॥ ५५॥ तथा चाह

वध्यांश्च हन्युः सततं यथाशास्त्रं तृपाइया ।।
वध्यवासांसि गृह्णीयुः शय्याश्चाभरणानि च ॥ ५६ ॥
वर्णापेतमविद्वातं नरं कछषयोनिजम् ॥
त्रार्यरूपमिवानार्यः कर्मभिः स्वैर्विभावयेत् ॥ ५७ ॥

वर्णाद्पेतं चातुर्वण्यीद्श्रष्टम् । स्रविज्ञातं सत्यां शङ्कायां जारजातम् । वच्यमायीः कर्मभिः स्वभावातिशयैश्च निश्चितुयात् । हीनकर्मरितः क्रूरकर्मा च सत्यां शङ्कायां कलुषयानिजा जारजाता वेदितव्यः ॥५०।।

> श्रनार्यता निष्ठुरता क्रूरता निष्क्रियात्मता ॥ पुरुषं व्यञ्जयन्तीह लोके कलुषयानिजम् ॥ ५८ ॥

स्नाये द्वेषमत्सरप्रधान: । निष्ठुरः स्वार्थपरः । क्रूरे तो महिसापरः । निष्क्रियात्मा विहितक्रियावर्जितः ।

एतै: स्वभावै: कल्लुषयोनिता व्यज्यते ॥ ५८ ॥

पित्र्यं वा भजते शीलं मातुर्वोभयमेव वा ॥ न कथंचन दुर्योनिः मकृतिं स्वां नियच्छति ॥ ५९ ॥

दुर्यानिः संकीर्णजन्मा । प्रकृति स्वामात्मीयं कारणं न नियमेन निगृह्णाति ॥ ५६ ॥

> कुले ग्रुख्येऽपि जातस्य यस्य स्याद्योनिसङ्करः ॥ संश्रयत्येत्र तच्छीलं नरे।ऽस्पमपि वा बहु ॥ ६० ॥

तस्य शीलं येन जाती, न तु यस्य चेत्रम्। स लोको प्रसिद्धः ॥ ६०॥

यत्र त्वेते परिध्वं साज्जायन्ते वर्णदृषकाः ॥ राष्ट्रीयैः सद्द तद्राष्ट्रं क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ ६१ ॥

तस्माद्वर्णसंकरो राज्ञा परिवर्जनीयः।
राष्ट्रिया जानपदाः।
राष्ट्रमाखादयः॥ ६१॥

ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा देहत्यागोऽनुपस्कृतः ॥ स्त्रीबाळाभ्यवपत्तौ च बाह्यानां सिद्धिकारणम् ॥ ६२ ॥

स्र नुपस्कृते। धनमगृद्दीत्वा। स्रभ्यवपत्तिरनुप्रहः। बाह्यानां प्रतिलोमानाम्। सिद्धिकारणं चत्क्रष्टजाता जन्मसिद्धेः सिद्धिहेतुत्वादेवमुच्यते। तादशं जन्म लभन्ते यथाधिकृता भवन्ति। स्वर्गीदिप्राप्तिर्वा सिद्धिः॥ ६२॥ श्रहिंसा सत्यमस्तेयं शै।चिमिन्द्रियनिग्रहः ॥ एतं सामासिकं धर्मं चातुर्वण्ये ऽब्रवीन्मनुः ॥ ६३ ॥

शोचं मृज्जलादिबाह्यगतम् । सामासिकं समस्तस्य सर्वमनुष्यभेदजातेरुक्तम्, न ब्राह्मणादिजातिविभागेन । व्याख्यातमन्यत् ।

"यद्यहिंसाप्रतिलोमानां धर्मः स्यात्कश्चं तर्हि तदुक्तम्—'मत्स्यघाते। निषादानां', 'विलोको वधवन्धनम्', चत्रादीनामरण्यपशुहिंसनमेव च''।।

केचिदाहुः । ये जीविकाहेतुतया वध्यत्वेनोक्तास्तते। इन्यत्राहिंसा ।

् अन्ये मन्यन्ते। 'अहिंसा' तेषामभ्युदयसाधनहेतुत्वेन धर्मी, न तु प्रतिषेधे। हिंसायाः संमत इति । यथा ''न मांसभच्चणे देाष'' इतिवत् ।

"यग्रहिंसाधर्मस्तेषां कथं तर्हि तैर्जीवितन्यम्।" "यथा कुतिश्चिदवगमान् तेषामनुपपन्ना हिंसानिवृत्ति 'र्धर्मायेति' चेत्तदा को जीवनापायः। अन्याश्च वृत्तयः प्रतिवर्णनियताः। अध्यापनादयस्तावदयन्तासंभवादप्राप्ताः। कृष्यादयोऽपि वैश्यनियताः। शूद्रस्य सेवाऽन्या वा साथारणी वृत्तिरस्ति"।

यथा "वर्तेरिनवद्याशिल्पं" (१०।११६) इस्रत्र दर्शयिष्यामः । यदपीदमुच्यते "ते निन्दितैर्वर्तयेयुर्द्विजानामेव कर्मभिः" इति तत्र किमस्ति निन्दिततरमन्यदते। हिंसायाः । न च मस्ययाते। द्विजानामुपयुज्यते । श्राद्धेऽतिथिभोजनादै। च कदाचित्क उपयोगी, न सार्वकालिको जोविकाभावः ।

तस्मान्न घातादि स्वतंत्रम् ॥ ६३ ॥

ग्र्द्रायां ब्राह्मणाज्ञातः श्रेयसा चेत्मनायते ॥ अश्रेयान् श्रेयसीं जातिं गच्छत्या सप्तमाद्युगात् ॥ ६४ ॥

'गर्में गृह्णाति', 'गर्भश्च श्रवणाज्ञात' इति पुल्लिङ्गिनिर्देशेऽपत्यर्थयोगता विज्ञेया। श्रत इदमुक्तं भवति। शूद्रायां ब्राह्मणात् या जाता कुमारी, सा चैरके यसा जात्युत्कर्षवता ब्राह्मणेनैव, मजायते विवाहादिसंस्कृताऽपत्योत्पित्तिहेतुसंबन्धं प्राप्नोति। तस्यामपि यदि कुमारी जायते सा ब्राह्मणेनैव विवाह्मते। एवमनया परंपरया सप्तमे पुरुषे प्राप्ते ब्राह्मण्यां यस्तत्र जायते तस्य भवति।

श्रेयसेति यद्यत्कृष्टजातीयमात्रे वर्तते, तथापीह ब्राह्मणपदसन्निधानादुत्तरत्र च ''श्र्दी ब्राह्मणतामेति'' इति वचनात् ब्राह्मण्यप्राप्तिः श्र्द्रवर्णस्य विज्ञेया।

म्रानयैव कल्पनया पञ्चमे वैश्यायां जातस्य वर्षस्य; तृतीये चित्रयायाम् । स्रित्रापि स्त्रीत उत्क :। एवं वैश्यस्य तृतीये चित्रयत्वम् । श्द्रायां जातायाः कुमार्या वैश्यान्तरेण संयोगे तृतीये जन्मनि वैश्यत्वम् । चित्रयजातायाः श्द्रायाः पञ्चमे युग इति ।

'युग'शब्दो जन्मवचनः।

स्रश्रेयात्रिकृष्टजातीयः श्रेयसीमुत्कृष्टाजाति गच्छ ति प्राप्नोति । स्राङ्क् स्रभिविधी व्यापकार्थः ॥ ६४॥

> शृद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणक्चैति शृद्रताम् ॥ क्षत्रियाज्जातमेवं तु विद्याद्वैश्यात्तयेव च ॥ ६५ ॥

शूद्रो ब्राह्मणतामेतीत्युक्तोऽर्थः।

ब्राह्मण्यचैति शूद्धताम्। ब्राह्मणोऽत्र पारशवा ब्राह्मणजाता विज्ञेयः। स चोक्तलचणशूद्धां यदि परिणयते तदाऽपकर्षे जन्मनि प्राप्नोति। तृतीय इति व्याचचते। यथोक्ते युगपरिवर्ते उत्कर्षे प्राप्ता यथा संस्कारैः कर्मभिश्चाधिक्रियन्ते।। ६५॥

> त्रनार्यायां समुत्पन्नो ब्राह्मणात्तु यदच्छया ॥ ब्राह्मण्यामप्यनार्यात्तु श्रेयस्त्वं कस्य चिद्गवेत् ॥ ६६ ॥

किंशब्दः चेपे।

यदि वीजप्राधान्याद्धीनजातीयासु जाता मातृजातेरुत्कृष्टाः क्रमेण पितृजातितां प्राप्तुवन्ति, इदं तिर्हे चेत्रप्राधान्येऽपि द्रष्टव्यम्, यथा चेत्रजः पुत्रः । अत्रश्च यथाऽनार्यायां श्रृद्रायां द्वाह्मणाण्जात उत्कृष्टो भवति, यहुच्छ्या यथाकथंचिदनृहायामिष, एवं द्वाह्मण्यामनार्याच्छूद्रात्चेत्रप्राधान्येन श्रेयस्त्वस् । यथोक्तं
"कचित् वीजं किचिद्योनिः" इति ॥ ६६ ॥

जातो नार्यामनायायामार्यादायों भवेद्गुणैः ॥ जातोऽप्यनार्यादार्यायामनार्य इति निश्चयः ॥ ६७ ॥

नार्यो स्त्रियामनार्यायां हीनजातीयायामार्याङ्जात उत्कृष्टजातीयाद्बाह्यणा-दार्य एव भवेत्।

किं ब्राह्मणजातीयत्वम् । नेत्याह—गुर्गेः । गुणता गीएया वृत्त्या पाकयज्ञाद्य-धिकारमात्रेगः।

वत्त्यमाणानार्यापेचयाऽऽर्य इत्युच्यते ।

ख्र**नार्या**च्छूद्रादार्यायां त्राह्मण्यां जाताऽनार्य एवैष निश्चयः।

एतदुक्तं भवति । याबद्वचनमेव प्राधान्यमवतिष्ठते, नानुमानेन शक्यमन्यत्प्रसंज-यितुम् । श्रतः समानजातीयागमनमेव युक्तं, चेत्रप्राधान्यं चेत्रज एव नान्यत्र ॥ ६७ ॥ एवं च कृत्वा

ताबुभावप्यसंस्कार्याविति धर्मो व्यवस्थितः ॥ वैगुण्याज्जन्मतः पूर्व उत्तरः प्रतिल्लोमतः ॥ ६८ ॥

उभाविष, चण्डालः पारशवज्ञासंस्कार्यावनुपनेयौ।

स्रत्र हेतुवित्रगदे। श्वीत्रायाज्जन्मतः पूर्वः। ब्राह्मणायः श्द्रायां जातः, सत्यपि बीजप्राधान्ये विगुणमेतस्य जनम्, योनिदेशवात् । उत्तरश्चण्डालः। स प्रतिलोमोऽत्यन्तप्रातिलोम्यात्, सत्यपि चेत्रप्राधान्ये, पितृदेशवात् ॥ ६८ ॥

सुवीजं चैव सुक्षेत्रे जातं संपद्यते यथा ॥ तथाऽऽयीज्जात त्र्यायायां सर्वं संस्कारमहीति ॥ ६९ ॥

पूर्वीक्तावसंस्कार्यी, खजातिजास्तु संस्कार्याः, इत्युभयत्राप्यर्थवादः । श्रत एतदेव स्थितं ''क्रचिद्वीजं कचिद्योनिः'' इति यथोपदेशात् । एकान्तरपरिग्रहस्तु न युक्तः ॥ ६-६॥

वीजमेके मशंसन्ति क्षेत्रमन्ये मनीषिणः ॥ वीजक्षेत्रे तथैदान्ये तत्रेयं तु व्यवस्थितिः ॥ ७० ॥

यथा त्रय एते पत्ताः । तेषां कश्चित्पत्तः केनचित्परिगृहीतः । केचिदाहुबीजिमेव ज्यायः । तथा च ब्राह्मणाज्जातः चित्रयादिस्त्रीषु माठुजातित उत्कृष्टः ।

अन्ये पुनराहु:—क्षेत्रं श्रेष्ठं, यतः चेत्रियो यत्र चेत्रे जातः तन्जातीयो भवति, तस्यैव च तदपत्यम्।

त्रपरे मन्यन्ते—उभये बीजचेत्रे ज्यायसी । तदुक्तं "सुबीजं चैव सुचेत्र" इति । तदेतत्सर्वमारोचयमान त्राह तचेयं तु व्यवस्थितिः इयमत्र निरूप्याव-स्थितम् ॥ ७० ॥

> अक्षेत्रे बीजमुत्स्ष्ष्टमन्तरैव विनश्यति ॥ अबीजकमपि क्षेत्रं केवलं स्थण्डिलं भवेत् ॥ ७१ ॥

स्रहोचें जपरे उत्सृष्ट्यप्तमपि बीजमन्तरेवादत्वैव फलं नश्यति। स्रबीजकम-योग्यबीजकं वा होचं स्थिषिङलमेव भवेत्खिलमेव। तते। न फलं लभ्यत इत्सर्थः ॥ ७१॥

> यस्माद्बीजमभावेण तिर्यग्जा ऋषये।ऽभवन् ॥ पूजिताश्च पशस्ताश्च तस्माद्बीजं विशिष्यते ॥ ७२ ॥

पूजिताः सर्वेण केनचित्प्रणम्यन्ते । प्रशस्ताः स्तुतिवचनैः स्तूयन्ते । तस्माद्वीजं विशिष्टयतः इति बोजप्राधान्यवादिनः । तदेतदयुक्तमित्युक्तम् । ''तत्रेयं तु व्यवस्थितिः'' इति ।

श्रयवा बीजप्रभावेगोति न बीजप्रधान्यं दर्शितमिषतु दूषग्रामेव। यदाशंक्यते बीजप्रधान्यानमन्दपालादीनां तिर्याजा ऋषय इति बीजप्रधान्यं तद्दरीनात्, न तत्र बीजप्रधान्येन तदपत्यानामृषित्वमिष तु तपःश्रुतादिजेन प्रभावेग्य धर्मविशेषेगा ॥ ७२ ॥

> अनार्यमार्यकर्माणमार्यं चानार्यकर्मिणम् ॥ संपधार्यात्रवीद्धाता न समा नासमाविति ॥ ७३ ॥

स्नार्यः श्दः। स स्नार्यकर्मा द्विजातिश्चश्रूषादिरतः पाकवज्ञयाजी च देव-द्विजनमस्कारपरः। स्नार्थो बाद्यणादिः सोऽनार्यकर्मा प्रतिषिद्धाचरणो विहित-कर्मत्यागी। ताबुभी संप्रधार्य तद्गुणत्वेनावगम्य तथोः कि कस्यचित्सातिशयो गुणः कस्याश्चित् वा स्रन्ते निरूपणवृद्धिः। संप्रधार्य धाता प्रजापतिर्मनुर्बुद्धग निरूप्याद्ववीत्।

न सभी जातेर्गरीयस्या उत्कृष्टगुणोऽपि शूद्रः तुल्यो न स्यात्। पुनराह ना सभी कि जात्या तूत्कृष्टयाऽपि बहुदेशवावगृहीतस्य।

एतदुक्तं भवति । न जातिबलमाश्रित्य नरी माननीयः, किंतु गुणा माननीयाः । न गुणाद्दीनं जातिः परित्रातुमलम् । प्रायश्चित्तोपदेशवैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।

"अनार्यायां समुत्पन्नः" इत्यत आरभ्य यावदयं श्लोको वर्णसङ्करनिन्दा कर्मप्रशंसाऽर्थो नात्र किंचिद्विधोयते प्रतिषिध्यते वा । नापूर्वार्थो झाप्यतेऽभिलच्छवत् । तस्मात्प्रशंसार्थो एवैते ॥ ७३ ॥

त्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ये स्वक्तमण्यवस्थिताः ॥ ते सम्यगुपजीवेयुः षट्कर्माणि यथाक्रमम् ॥ ७४ ॥

मापद्धर्माणामुगोद्वातः । योनिः कारणम् । ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्थास्ते षठ्-कर्माण्युपजीवेयुग्तुतिष्टेयुः । अनेकार्था धातवः ।

ययाक्रमं यथाधिकारम् । यश्मिन्कर्मीण योऽधिकारी । कानिचिद्विध्यर्थानि कानिचिद्दष्टार्थानि ॥ ७४ ॥

त्रध्यापनमध्ययनं यजनं याज्ञं तथा ॥ दानं प्रतिग्रहरचैव षट्कर्माण्यग्रजन्मनः ॥ ७५ ॥ प्रथमेऽध्याये शास्त्रस्तुत्यर्थ एषां पाठः । इत तु विध्यर्थम् । यद्यपि तेषां केवलानां विधिकक्तस्त्रथापीह समस्य निर्दिश्यते सीहार्देन । विध्यन्तरसापेच्यमेवेदं रूपम् । वचनाचैतेषां कर्मणाम् । अतो यथाविहितमनूद्य वच्यमाणोऽर्थो विधीयते ॥ ७४ ॥

षण्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ॥ याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ॥ ७६ ॥

कर्मत्रिकविभागः स्पष्टप्रयोजनः । एकं त्रिकं दृष्टार्थसुपात्तं सामर्घ्यात् । अन्यस्या-

विशुद्धोऽपापकर्मा।

एवं शूद्रोपि विशुद्धः प्राप्नोति।

को भवते। मत्सर:।

स्मृत्यन्तरविरोधः प्राप्नोति । 'प्रशस्तानां स्वकर्मसु द्विजातीनां ब्राह्मणो भुक्तीत प्रतिगृह्णीयाचे'ति । एवं तर्हि यथाऽविरोधो भवति तथा व्याख्येयम् । न ह्यविरोधे संभवति विरोधो न्याय्यः ।

श्रपि वाऽनुवाद एवायं, 'राजते। धनमन्विच्छेत्' इति । एवमादावश्यार्थस्य विह्नितत्वात् ॥ ७६ ॥

> त्रयो धर्मा निवर्तन्ते ब्राह्मणात्सत्रियं प्रति ॥ अध्यापनं याजनं च तृतीयश्च प्रतिग्रहः ॥ ७७ ॥

जीविकाकर्माण्येतानि चित्रयस्य न भवन्ति । यानि त्वदृष्टार्थानीष्टरभ्ययन दानानि न विवर्तन्ते । वेदस्य च प्रकृतत्वादेतद्व्यापनं निषिष्यते । न तु धनुर्वेदशिल्प-कलाविद्यानाम् ॥ ७७ ॥

वैश्यं मित तथैवैते निवर्तेरिन्निति स्थितिः ॥ न तौ मित हितान्धर्मान्मनुराह मजापितः ॥ ७८ ॥

पूर्वेगीतद्व्याख्यातम्।

ते। चत्रियवैश्या प्रत्येतेऽध्यापनादया धर्मा सनुना प्रजापतिना नाकाः, न स्मृता इसर्थः ॥ ७८ ॥

शस्त्रास्त्रभृत्त्वं क्षत्रस्य विणक्पश्चकृषिवि शः ॥ त्र्याजीवनार्थः धर्मस्तु दानमध्ययनं यजिः ॥ ७९ ॥

इदं तयोजीविकाकर्म।

श्रस्त्रं खड्गादि । स्नस्त्रं तन्मन्त्राः धनुर्वेदप्रसिद्धाः ।

अयमप्युक्तानुवाद एव।

विशायपशुराब्दी कर्मान्तभीवेन प्रयुक्ती, विशाविया पशुपालनं च। यद्यप्यथ्ययनाहिधर्माः सर्वेषां सन्ति तथापि प्राधान्यमेतेषाम् ॥ ७६ ॥

वेदाभ्यासा ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य च रक्षणम् ॥ वार्ताकर्मेव वैश्यस्य विशिष्टानि स्वकर्मसु ॥ ८०॥

वेदाभ्यासा इत्तिप्रकरणादध्यापनम्।

एवं विशिष्टानि स्वक्तर्मसु। शास्त्रीयवृत्तिकर्मस्वन्येभ्यो जीवनकर्मभ्य इमानि श्रेयस्करतराणि ॥ ८० ॥

> त्रजीवं स्तु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन कर्मणा ॥ जीवेत्क्षत्रियधर्मेण स द्यस्य प्रत्यनन्तरः ॥ ८१ ॥

यदाऽस्य शरीरकुटुंबनित्यकर्मावसादो भवति, न तेभ्यः पर्याप्तं धनं भवति, तदाऽ-य'मजीवति'त्युच्यते।

ययोक्तेनाध्यापनादिना ।

तदा चत्रियवत् प्रामनगररचादिना शस्त्रास्त्रधारणेन स्रति संभवे सर्वाधिपत्येन जीवेत्। जीवितर्र्याख्यातार्थः शरीरमात्रसंधारणे न वर्तते। किं तर्हि। कुटुंबस्व-कर्माणि नित्यकर्मावस्थितामपि सच्चयित।

स ह्यस्य प्रत्यनन्तरोऽनन्तर एव प्रत्यनन्तरः।

हेतुवचनाद्व्यवहितवृत्तिः पापकरी ।

स्ववृत्तिपरित्यागेपि नैवं मन्तव्यं शास्त्रातिक्रमकृतस्तत्र न विशेषो वैश्यश्द्रेष्वपीति तथा चाह ॥ ८१॥

> उभाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ॥ कृषिगेारक्षमास्थाय जीवेद्दैश्यस्य जीविकाम् ॥ ८२ ॥

उभाभ्यामण्यजीर्वस्तु । क्रमोऽनेन प्रदश्येते । प्रथममनन्तरा वृत्तिस्तदभावे व्यवहितेति ।

कृषिगारसामहणं वैश्यवृत्तिमात्रप्रदर्शनार्थम् । तथा च विण्यायामविक्रेयप्रति-षेथं वदयति ।

जीवेद्वेश्यस्य जीविकामिति। सामान्यविशेषभावेन क्रियायाः साध्य-साधनभावः प्रागुपपादितः। तत्र छिषदाणिज्यक्रशीदान्यनापद्यैवोक्तान्यध्यापनादिवत्। ''प्रमृतं कर्षणं स्मृतम्''। ''सत्यानृतं तु वाणिष्यम्'' इति तु केचिदाहुः। ''कृषिवाणिष्ये चास्वयंकृते। कुसीदं चेति'' (गैा० १०।५-६)। डक्तं स्वयंकरणमत्राभ्यनुज्ञायते।

यत्त्वध्यापनादिवदिति साम्यमाशङ्कितमत्रैव परिहतम्। यदि सर्वेषां कृष्यादयः समत्वेन स्युः कथमिद्मुच्यते ''विणिक्पशुक्ववीर्वेशः आजीवनार्थम्''। ब्राह्मणचित्रययोरिप नाऽऽजीवनार्थस्तदा। किंच 'याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच प्रतिप्रहः' इत्यत्र तान्यिप समाख्यास्यत्। तस्मादध्यापनादिनियमैर्जीवतः कृष्यादयः प्रतिषिद्धा एव। यस्तु प्रकर्णादन्यत्रैषामुपदेशः स तत्रैव प्रदर्शितप्रयोजनः॥ ६२॥

वैश्यवृत्त्याऽपि जीवंस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियाऽपि वा ॥ हिंसापायां पराधीनां कृषिं यत्नेन वर्जयेत् ॥ ८३ ॥

कृषिनिन्देतरवैश्यवृत्तिस्तुत्यर्था, न पुनस्तस्याः प्रतिषेधार्था । तथा च सति उपदेशो व्यर्थोऽस्या भ्रापद्यते ॥ ८३ ॥

कृषिं साध्विति मन्यन्ते सा दृत्तिः सद्विगहि^रता ॥ भूमिं भूमिशयांश्चैव इन्ति काष्ठमयोग्जखम् ॥ ८४ ॥

कृषिं लोकाः साध्वेव कर्मेति मन्यन्ते ।

यदुक्तम् । कर्षतः पुरुषस्य बहु धान्यं भवति तते।ऽतिष्यादिभ्योऽन्नदानेनोपकरोत्यतः साध्वी । तथा चोक्तं ''नाकृष्यते।ऽतिथिप्रियः'' । ''कृषि यत्नेन कुर्वीत मैार्व्या सर्वेत्र यत्नतः'' । तथा ''लाङ्गलं पवीरवं सुशेवं सुमितित्सरु । उदिरकुषितगामविष्रफर्व्यं च पीवरीम्'' (वाजसनेयिसंहिता १२।७१) इत्यादि ।

ते न सम्यक् मन्यन्ते । सा हि वृत्तिः सद्भिर्निन्दाते । कस्य हेताः । भूमिं हिन्त काष्ठमयामुखं लाङ्गलम् । भूमिशयांश्च । भूमी शेरते ये प्राणिनस्तृण-जल्कादयस्तांश्च हिन्त ।

ननु च भूमेः कीदृशं इननं न हि सा प्राध्यिवत्काष्ठहत्यापीडामनुभवति । अनुभूतं तु संवैविदारणं भूमेदेषिवदिति ज्ञापयति ॥ ८४ ॥

इदं तु दृत्तिवैकल्यात्त्यजतो धर्मनैषुणम् ॥ विट्पण्यमुद्भृतोद्धारं विक्रे ं वित्तवर्धनम् ॥ ८५ ॥

इदमिति वस्यमाणस्य प्रतिनिर्देश:।

विशः पण्यं विट्पण्यं वैश्यानां यद्विन्यं तदिप वृत्तिवैकल्याद्धनाभावाद्व्याद्धायोन विकेयम् । बद्धार्याणि द्रव्याण्युद्धारशब्देनोच्यन्ते । उद्धृत उद्धारे यस्मिन् तदेवमुच्यते । वत्त्यमाणानि द्रव्याण्यत बद्धृत्यान्यानि विक्रेयाणि ।

वित्तवर्धनिमिति स्वभावानुवादः । वाणिज्यायां हि धनवृद्धिः प्रसिद्धा ।

त्यजता धर्मनेपुणं धर्मे या निष्ठा। श्रतस्तेन पण्यविकयो न कर्तव्य इति ज्ञापयति । श्रतरचेदमनगम्यते सर्वासां वैश्यवृत्तीनां गर्हिततरा क्रिवः। तते। न्यूना वाणिज्या। तते। गोरचा॥ ८५॥

> सर्वात रसानपेहित कृतान्नं च तिलैः सह ॥ अश्मनो लवणं चैव पश्चो ये च मानुषाः॥ ८६॥

मधुरादयः षड्रसाः । तत्प्रधानानि द्रव्याणि गुडदाडिमिकरातिक्तकादोनि प्रति-षिष्यन्ते । न हि केवलानां रसानां संभवः । यद्यपि रसशब्दो न स्वयं द्रव्ये शुक्तादिशब्दवद्वतेते सामानाधिकरण्येन, तथापि लच्चयति द्रव्यम् । 'गंगायां घोष' इति यथा ।

स्रपाहेत त्यजेन विक्रीग्रीयादिति यावत्। कृतान्नं सिद्धमन्नमोदनादि तण्डुलादि च।

तिले: सह तिला अपि न विक्रेयाः। न तु पुनिस्तलकृतान्नयोः सहप्रयुक्तयोः प्रतिषेधः, क्षेत्रलयोरभ्यतुज्ञानम्।

ख्रारमानः सर्वपाषाणाः।

लवणामपाषाणारूपमिष्, सैन्धवस्य पाषाणाशब्देन महणाम्। रसपचे लवणस्य नित्यार्थे आरंभः। तेन मधुरादीनां पाचिको विक्रयः।

पश्चेता श्राम्या श्रारण्याः । मानुषा मनुष्याः ॥ ८६ ॥

> सर्वः च तान्तवं रक्तं शाणक्षौमाविकानि च ॥ श्रापि चेत्स्युररक्तानि फलमूळे तथौषधीः ॥ ८७॥

तान्तवं तन्तुनिर्मितं वस्तपटबृहतिकादि । रक्तं लोहितम् । लोहिते वर्णे रक्तशब्दः प्रसिद्धतरः । तथाहि रक्तो गैलोहित उच्यते, यद्यपि शुक्तस्य वर्णान्तरापादनमपि रञ्जेरर्थः ।

शायक्षीमाविकान्यरकान्यपि। यत ब्राह। स्निप चेत्स्युररक्तानि। शिष्टं प्रसिद्धम्।। ८७॥ त्रपः शस्त्रं विषं मासं सामं गन्यांश्र सर्वशः ॥ सीरं सीद्रं दिष घृतं तैलं मधु गुडं कुशान ॥ ८८ ॥

श्च खड्गपाशादि । गन्धास्तगरेाशीरचन्दनादयो द्रव्यविशेषाः । रसशब्दवदेत-द्व्याख्येयम् ।

े **सीरं** रसविकारं स्मृत्यंतरप्रसिद्धमते। मस्तुकिलाटे।दश्चिदादीन्यपि न विक्रेयानि । दिधिचृतप्रहर्णं प्राधान्यादुपात्तम् ।

मधु मधूच्छिष्टमेकदेशलोपादेवदत्तो दत्त इतिवत् । स्मृत्यन्तरे हि तत्प्रतिषिद्धम् । इह च चौद्रशब्देन सारवस्य निषिद्धत्वात् । माध्वीकस्य च मद्यप्रहणेनोत्तरत्र प्रतिषेधात् ।

श्रन्ये तु माध्वीकस्यैवाप्राप्तमद्यावस्थस्य प्रतिषेधार्थं मधुशब्दं वर्णयन्ति ।

तदयुक्तम् । नायं निष्पोडितसृद्वीकारसवचनः । किं तर्हि ? मद्यरूपतयैव वर्तते । डमी मध्वासवचीवाविति प्रयोगदर्शनात्, चीवतामद्यक्रतैव ।

गुडस्य रसत्वप्रतिषेधनिवृत्त्यर्धप्रहण्णम् । ग्रन्ये तु खण्डमस्यण्डिकादीनामनुज्ञानार्थे व्यावचते ॥ ८८ ॥

त्रारण्यांश्च पश्चन्सर्वान्दं ष्ट्रिणश्च वयांसि च ॥ मं नीलीं च लाज्ञां च सर्वा श्चैकश्चफांस्तथा ॥ ८९ ॥

स्नार्गयपशुशन्दौ गुडलवर्णेनैव न्याख्यातै। प्राम्यपश्वनुज्ञानार्थम् । प्राम्या स्रपि पशवो हिंसायां संयोग इति निषिद्धार्थः।

दंष्ट्रियाः श्वशूकरादयः।

वयांसि पत्तिणः। एकशका अश्वाश्वतरगर्दभादयः। 'बहुनि'ति तथाशब्दस्थाने पठन्ति। एकस्य विक्रये तथा न देशः॥ ८-६॥

काममुत्पाद्य कृष्यां तु स्वयमेव कृषीवतः॥ विक्रीणीत तिलान् ग्रुद्धान्धर्मार्थमचिरस्थितान्॥ ९०॥

"छतात्रं च तिलैः सङ्ग" इति प्रतिषिद्धानां तिलानां खरूपप्रयोजनविशेषाश्रयः प्रतिप्रसवः।

शुद्धानिवरस्थितानिति च स्वरूपविशेषः । धर्मार्थमिति प्रयोजनिवशेषः । शुद्धा त्रोह्यादिभिरिमश्राः । कृशराद्यर्थं मिश्राणां विक्रयासंभवः । स्वर्षिदस्थिताः । अर्थादिकं लाभमनपेच्य स्वरूपं मूल्यम्य कालान्तरे चागामिनि

बहुमूल्यं लभेयेत्येवं न प्रतीचितव्यम्।

अथवा शुद्धा अञ्चल्णाः। ऋष्णतिलानां प्रतिषेधः। स्मिचरस्थितानिति वेयमर्थः। चिरस्थितं हि ऋष्णं भवति । ऋष्णा उत्पाद्य कीत्वा न विक्रेयाः।

स्वयं कृष्या कृषीवल इति प्रायिकोऽतुवादो, न विविचतानि पदानि। प्रतिमहाद्यर्जितानामप्यप्रतिषेधः।

धर्मप्रयोजने यत्र तिलान् विक्रीयते । इह च रूपकैर्गावा दिल्लाखर्थं स्वाध्यायाग्नि-होत्राद्यर्थं क्रीयन्ते । ब्रीह्यादयो वा दर्शपूर्णमासाद्यये स 'धर्माथी विक्रयः'। यस्य वा तिला एव दानादिधर्मायोपयुज्यन्ते, भेषजतैलोपयोगं वा क्रेतुः, सोऽप्येवमेव ॥ ६० ॥

> भाजनाभ्यञ्जनाद्दानाद्यदन्यत्कुरुते तिल्लैः ॥ कृमिभूतः श्वविष्ठायां पितृभिः सद मञ्जति ॥ ९१ ॥

प्रकृततिल विशेष व्यतिरेकेण तिल विक्रयपतिषेधे विशेषा ऽयमर्थवादः।

"नत् चोक्तं प्रतिषेधानां दोषसृचनं फलतयैव संबध्यते । तिस्वं भेाजनाभ्य हुना-द्वानाद्यदन्यत्कु दते तिलैः । कृमिभूत इत्ययभर्थवाद" इति ।

उच्यते। श्रसंभविनः फल्लस्य शास्त्रान्तरेण विरुद्धस्य च श्रवणादेवमुच्यते। तथा पितृभिः सहेत्युच्यते, न च तैः किंचिदपराद्धम् । सुकुल्दुष्कृतयोः फलं हि कर्तृगामि । न च पितृणां कर्धचिदपि कर्तृत्वमित्येतत्प्रागुक्तमेव । किंच "सद्यः पतित मासेन" इति पतितत्ववचनं परेषां न पातित्यमिति नियमात्। तस्मादिस्त किचिदनिष्टमित्येतावन्मात्रं प्रतिषेधेन संबध्यते। यथाश्रुतमेव न युक्तम् । भोजनादिकिया यत्र तद्व्यतिरेकेण यदन्यद्विक्रयस्नानादि तत्र तिलेयः कुरुते स कृमित्वं प्राप्नोति यथोक्तेन देषिण संयुच्यते ॥ ६१ ॥

सद्यः पतित मांसेन लाक्षया लवणेन च ॥ ज्यहेण शुद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥ ९२ ॥

बक्तार्थः ॥ ६२ ॥

इतरेषां तु पण्यानां विक्रयादिह कामतः ॥ ब्राह्मणः सप्तरात्रेण वैश्यभावं नियच्छति ॥ ९३ ॥

कामत इतिवचनादनापदित्यनुमीयते।

गुरुलघुत्वदर्शनं मांसादीनां प्रायश्चित्तविशेषार्थम् । गुरुणिगुरूणि लघुनिलघू-नीति वच्यामः ॥ ६३॥

> रसा रसैनि मातच्या न त्वेव लवणं रसैः ॥ कृतानं च कृतान्नेन तिला धान्येन तत्समाः ॥ ९४ ॥

रसाः पूर्वीकास्ते रसैनिमातव्याः । मधुररसं गुढादि दत्वाऽऽन्लादिरसमामल-क्यादि प्रहीतव्यम् । न केवलं लवरां दत्वा रसान्तरमादेयम् ।

पाठान्तरं 'लवणं तिलैरिति'। श्रस्मिन्पाठे तिलैरेव लवणस्य प्रतिषेधो न रसान्तरै: । कृतान्नं सक्त्वोदनाद्यन्तेन पायसापूपादिना निमात्तव्यम् ।

तिलास्तु धान्येन त्रोह्यादिना तत्स्याः। प्रस्थं दत्वा प्रस्थ एव प्रहीतन्यो नार्थापेच्याऽधिकं वाऽऽदेयम्।

'विनिमयो।' नाम विक्रय एव । क्रीणातिस्तु द्रव्यविनिमये पठ्यते ।

न हि तयुक्तम्, "विक्रये प्रकृतिविनिमयमस्त्वित" गौतमा भेदं दर्शयति। एवं तर्हि प्रसिद्धेन रूपकादिना द्रव्यापीग्रं 'विक्रयः'। तद्दन्यद्रव्यपरिवृत्तौ 'विनि-मयः'॥ ६४॥

> जीवेदेतेन राजन्यः सर्वेणाप्यनयं गतः ॥ न त्वेव ज्यायसीं दृत्तिमभिमन्येत कहि चित् ॥ ९५ ॥

एतेन सर्वेणापि । प्रतिषिद्धपण्यप्रतिप्रस्तवे। प्राजन्यस्य । न किंचित्तस्याविक्रेयं वैश्यवत् । किंतु सत्यिप स्ववृत्तित्यागे न ज्यायसीं ब्राह्मणवृत्तिं कदाचिदण्यिभ-मन्येत । इमां करेमिति चेतिस न कुर्यात् ।

प्रतिकूलं दैवसनयः। एतदापदुपलचणार्थम्। गृतः प्राप्तः। स्रापद्गत इति यावत्।। ६५ ।।

> या छोभाद्धमा जात्या जीवेदुत्कृष्टकर्मभिः ॥ तं राजा निर्धनं कृत्वा क्षिपमेव प्रवासयेत्॥ ९६ ॥

या जात्याऽधमा निकृष्टः चत्रियादिः । सत्यपि प्रकृतत्वे राजन्यस्य, सर्वेषामयं ब्राह्मणवृत्तिप्रातषेघ एवमेवायं ऋोकः।

. उत्कृष्टेर निरपेचो ब्राह्मण एव । कर्म भिरध्ययनादिभिर्जीवति । दण्ड्योऽयं सर्वस्वप्रदासनैः ॥ ६६ ॥

वरं स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वधिष्ठितात् ॥ परधर्देण जीवन्दि सद्यः पतति जातितः ॥ ९७ ॥

पूर्वस्य विधेर्निन्दार्थवादे। त्यम् । यो यस्य विहितो धर्मी जात्याश्रयेण विगुणी-ऽप्यपरिपूर्णाङ्गोऽपि युक्तोऽनुष्ठातुम् । न परधर्मः सर्वाङ्गसंपूर्णोऽपि ।

पत्र निन्दार्थवादः पर्धर्मेगोति॥ स्णा

वैश्योऽजीवन्खधर्मेण शुद्रवृत्त्याऽपि वर्तयेत् ॥ श्रनाचरत्रकार्याणि निवर्तेत च शक्तिमान् ॥ ९८॥

स्वधर्मेणाजीवते। वैश्यस्य श्रृहष्टित्तरनुज्ञायते। पाद्यावनादिशुश्रूषया। स्रामाचरज्ञकार्याणि। उच्छिष्ठष्टापमार्जनार्यंकार्यम् , तत्परिहर्तव्यम्। श्रिक्तमाज्ञिवर्तेतित सर्वशेषः

अत्र केनचिदुक्तम् । सामर्थात् हाह्यणचित्रययोरप्येतदितिदिश्यते । तत्रापरेण संदिह्यते । कथं श्रूडवृत्तिं त्राह्यणः कुर्यात् । एवं हि श्रूयते— ''उत्कृष्टं चापकृष्टं च विद्येते कर्मणो तयोः । मध्यमे कर्मणो हित्वा सर्वसाधारणे हि ते''॥ इति तद्युक्तम् । न त्वस्थायमथीं त्राह्यणस्य श्रूडवृत्तिरनुज्ञायते सामर्थ्यादिति, कि तर्ष्टि ? निवर्तेत च शक्तिमानिति यदस्माभिष्क्तं सर्वशेष इति ॥ स्ट ॥

> अशक्तुवंस्तु शुश्रूषां शुद्रः कर्तुः द्विजन्मनाम् ॥ पुत्रदारात्ययं पाप्तो जीवेत्कारुककर्मभिः॥ ९९ ॥

कारकाः शिल्पिनः । सूदतन्तुवायादयः । तेषां कर्माणि पाकवयनादीनि प्रसिद्धानि । तैर्जीवेत् । पुत्रदारात्ययस्तद्भरणासमर्थता । एतेन धनतन्त्रभंगेन तस्यापदि विवाहादिकर्मणामेषां विधानानिकृष्टताऽन्त्रमीयते ॥ ६६॥

यैः कर्मभिः प्रचिरतैः शुश्रूष्यन्ते द्विजातयः ॥ तानि कारुककर्माणि शिल्पानि विविधानि च ॥ १००॥

प्रचरितेरतृष्ठितैः। शुश्रूष्यन्ते सेव्यन्ते । तदुपयोगीनि यानि कर्माणि शिल्पानि । यद्यपि शिल्पमपि कारुकर्मैव, तथापीह भेदेने।पादानात्तत्तिकर्धिकप्रभृत्यः कारवस्तेषां कर्माणि तत्त्वणवर्धनादीनि ।

श्चिल्पानि पत्रच्छेदरूपकर्माण्यालेख्यानि ॥ १०० ॥

वैश्यद्वत्तिमनातिष्ठन्त्राह्मणः स्वै पथि स्थितः ॥ अद्वत्तिकर्षितः सीदन्निमं धर्मः समाचरेत् ॥ १०१ ॥

अनातिष्ठनिच्छया।

एतदुक्तं भवति । चत्रवृत्त्यसंभवे यदि वा वैश्यवृत्तिमाचरेदसत्प्रतिप्रहं वा । तुल्ये एते वृत्तो । श्रमत्प्रतिप्रहात्चत्रवृत्तिः श्रेयसी ।

श्रयवाऽनातिष्ठन् वैश्यवृत्तिमसंभवे । ततश्चासत्प्रतिप्रहो वैश्यवृत्तेर्हीनतरः । स्वे पिथ स्थित इति बुवन्नापद्वृत्तोनां समुचयोऽस्तीति ज्ञापयित ।

अवृत्त्या कर्षितः । सीदन्नवसादं प्राप्तुवन् ॥ १०१ ॥

> सर्वतः प्रतिगृह्णीयाद्वाह्मणस्त्वनयं गतः ॥ पवित्रं दुष्यतीत्येतद्धर्मतो नेापपद्यते ॥ १०२ ॥

स्वत इति प्रतिप्राह्मजातिगुग्रानामपेत्रा न कर्तव्या।

अत्रापि हीनहीनतरहीनतमेषु क्रमेण पूर्वपृवीभावे उत्तरे।त्तरप्राप्तिरस्त्येव । यथा त्तत्रवृत्यभावे वैश्यवृत्ति:।

पवित्रं गङ्गास्रोतस्तदमेध्यसंसर्गे न दुष्यति । "नदी वेगेन शुध्यति" इत्युक्तम् । एवं त्राह्मणोऽपीति ॥ १०२ ॥

नाध्यापनाद्याजनाद्वा गहिंताद्वा यतिग्रहात् ॥ देाषो भवति विप्राणां ज्वलनांबुसमा हि ते ॥ १०३ ॥

पूर्वेणासत्प्रतिमह उक्तः । ध्रनेन याजनाध्यापने ध्रनुज्ञायेते ।
गर्हितादिति सिंहावलोकितवत्पूर्वोभ्यामप्यभिसंबध्यते ।
यथाप्रिरापश्च सर्वत्र शुद्धा एवं ब्राह्मणा अपोति प्रशंसा ।

केविदातुः । अस्तर्प्रतिष्रह्वदसद्याजनाध्यापने अप्यनुज्ञायेते । यद्यभविष्यतां, तदा पूर्वरलोक एव प्रतिप्रह्वदपिष्यताम् । इह तु विधिप्रत्ययाभावाद्देषि भविति विप्राणामिति । वर्तमानप्रस्थेन सिद्धन्यपदेशादर्थवादताप्रतीतेः । किंच प्रतिवचनं तावदर्थवादः पूर्वेण सिद्धत्वात्तदेकवाक्यत्वापत्तेर्याजनाध्यापने अप्येवं भवितुमर्हतः ।

वयं तु त्रूमेाऽसंभवेऽसत्प्रतिप्रहस्य तत्रापि वृत्तिर्युक्ता । यतः प्रवृत्तिः स्मर्यते । भयवाकर्यन्तित्स ग्रात्मानमुद्धरेदन्यत्र प्रत्यवायेभ्यः । कर्मार्थस्त्वापद्धमेपाठः ॥ १०३ ॥

> जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति ततस्ततः ॥ श्राकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते ॥ १०४ ॥

> श्रजीगर्तः सुतं इन्तुमुपासर्पद्बुभ्रक्षितः ॥ न चालिप्यत पापेन क्षुत्प्रतीकारमाचरन् ॥ १०५ ॥

ख्रजीगती नाम ऋषिः। स ज्ञत्परिपीडितः पुत्रं सुतं शुनःशेपनामानं हंतुसुपासर्पत् प्रचक्रमे। न चासी क्रव्याद इति युज्यते। शीनःशेपमाख्यानं वह्वृचि
सुप्रसिद्धम्। नात्र विस्तर ग्रागमस्योपयुज्यते। परमार्थस्तु परक्रतिरूपोर्थे (वादः।

एवं सर्व एते द्रष्टच्याः ॥ १०५ ॥

क्वमांसमिच्छन्नाचोंऽचुं धर्माधर्मविचन्नयाः ॥ प्राणानां परिरक्षार्थं वामदेवो न छिप्तवान् ॥ १०६ ॥

एवं वामदेवा नाम ऋषिः। स ख्रात्तीः स्वधा श्वमांसमत्तुं भन्नयितु-मैच्छत्॥ १०६॥

> भरद्वानः क्षुघा रत्तु सपुत्रो विजने वने ॥ वद्वीर्गाः प्रतिजग्राह व्रधोस्तक्ष्णा महातपाः ॥ १०७॥

वृधो नाम तत्ता अप्रतिप्राह्यः। तते। बह्वीर्गा भरद्वाजा नाम ऋषिः प्रति-जप्राहः॥ १०७॥

> क्षुधार्त्तश्चात्तुमभ्यागाद्विश्वामित्रः श्वजायनीम् ॥ चण्डालहस्तादादाय धर्माधर्मविचक्षणः॥ १०८॥

विश्वामित्रो नाम महामुनिः प्रसिद्धः। स कस्मिश्चिदवसरे सुधादुःखेन श्वजा-घनीं चण्डालहस्तादादायानुमभ्यागत ग्राभिमुख्येनाध्यवसितः।

न केवलं परिदुष्टेऽन्ने देापाऽस्ति यावत्स्वभावदुष्टेऽपीति श्वजावनीवहण्यम् । सर्वदेाष-दुष्टमप्यापदि भचयितव्यमिति श्लोकतात्पर्यार्थः ॥ १०८॥

> पतित्रहाद्याजनाद्वा तथैवाध्यापनादिष ॥ पतित्रहः पत्यवरः प्रेत्य विमस्य गर्हितः ॥ १०९ ॥

श्रापदीषद्गर्हितयोर्याजनाध्यापनयोः संभवे न गर्हितप्रतिप्रहे वर्तितव्यमिति श्लोकार्थः ॥ १०-६ ॥

> याजनाध्यापने नित्यं क्रियेते संस्कृतात्मनाम् ॥ मतिग्रहस्तु क्रियते श्द्राद्प्यंत्यजन्मनः ॥ ११० ॥

अत्रैव हेतुरूपोऽर्थवादः। प्रवृत्तिरेवेदशो लोकस्य यदनुपनीता नाधीयते न च यजन्ते। अतः सुष्ट्रवार्त्तोऽपि न शूद्रं याजयिष्यत्यध्यापयिष्यति वा। दानं तु सार्वविर्धिकं प्रसिद्धम्। शूद्रादिप प्रतिग्रहः कर्त्तुं प्राप्नोत्यतः स प्रत्यवरः ॥ ११०॥ जपहोमेरपैत्येना याजनाध्यापनैः कृतम् ॥ पतिग्रहनिमित्तं तु त्यागेन तपसैव च ॥ १११ ॥

जपेन होमेन चैनः पापमधैति विनश्यति । तेन न चितः।

प्रतिव्रहाचदेनस्तस्यागेन तस्य प्रतिव्रहस्य, तपसा, वद्यमाणेन "मासं गोष्ठे पयः पीत्वा" इत्यादि ॥ १११ ॥

शिलोञ्छमप्याददीत विपोऽजीवन्यतस्ततः ॥ मतिग्रहाच्छिलः श्रेयांस्तते।ऽप्युञ्छः प्रशस्यते ॥ ११२ ॥

ग्रस्याप्यनुवादे। ऽर्थवादमेवाह ।

महदेतद्दन्याय्यं यत्परद्रव्ययहण्म् । तत्र कदाचिदश्रूयमाणस्य महणेऽपीदं भवदुष्यते।ऽत्येतावता प्रशस्यत्वम् । अत्र शिलःप्रतिमहसमानजातीयः । स एवायं
प्रकर्षप्रत्ययहेतुर्भवति । प्रतिग्रहाच्छिलः श्रेयानिति । यते। निकृष्टमपेच्योत्कृष्टत्विनिमत्तं प्रकर्षमनुभवति । न हि भवति चण्डालाद्बाह्यणः श्रेयान् । अतः शिलोव्छयोरिप महणेऽनस्वमहण्णम् । तथापि शिलोव्छं श्रेयः । यद्यपि शिलोव्छवृत्तित्यन्तेत्कृष्टोक्ता तथाप्यस्ति प्रतिमहेण् किचित्साम्यम् । यतस्तत्राधिदेवतानिष्ठितभृत्यागतं
कियावैकल्यम् । श्रसत्प्रतिमहेऽप्यात्मिन मह चपपन्नो न कुप्यतीत्वयमिति । तत्रेतरसंनिद्दितद्वयस्याऽऽत्मिनमहः । अतः शिलोव्छवृत्तिरिप न निरवद्या । तते। युक्तं
प्रतिग्रहाव्छिलः श्रेयानियादि ॥ ११२ ॥

सीदद्भिः कुप्यमिच्छद्भिर्धनां वा पृथिवीपतिः ॥ याच्यः स्यात्स्नातकैर्विभैरदित्संस्त्यागमईति ॥ ११३ ॥

अत्र त्रीणि निमित्तानि राजप्रतिमहे उच्यन्ते।
सीदद्भिः कुटुंबावसादं प्राप्तैरापदीत्यर्थः।
कुप्यमिच्छद्भिः। कुण्डलकटकाद्युष्णोषासनादि काञ्चनादि।

अन्यद्वा धनं गोहिरण्यादि यज्ञोपयोग्यन्यद् वा । विभेः पृथिवीपतिर्याच्या देशेश्वरोऽभ्यर्थीयतव्यः।

श्रत्र यदुक्तं 'न राज्ञः प्रतिगृह्णोयात्' इति स दुष्टराजविषयः प्रतिषेधो द्रष्टव्यः । तथा चोक्तं ''लुन्धस्योच्छास्त्रवर्तिन" इति ।

प्रदित्सन् याचितः सन् दातुं यो नेच्छति । स त्यागमईति । तस्य विषये न वस्तव्यम् । अथवा त्यागो हानिः । अन्यस्य चानिर्देशाद्धर्महानि प्राप्नोति ॥ ११३॥ त्र न कृतात्क्षेत्राद्गारजाविकमेव च ॥ हिरण्यां धान्यमन्नं च पूर्वं पूर्वमदेापवत् ॥ ११४ ॥

स्रकृतमकुष्टं चेत्रं प्रशस्यम् । स्रजाविकं च भवति । परस्परविशेष उक्तार्थः क्लोको गम्यते ॥ ११४॥

सप्त वित्तागमा धर्म्या दाया लाभः क्रया जयः ॥ प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च॥ ११५॥

दायाऽन्वयागतं धनम्।

लाभी निष्यादेः । पित्राद्यर्जिताद्वा बन्धात्संविभागः । यद्यपि तिपत्रादिक्रमायातं तथापि न तद्दायशब्देन शक्यमभिधातुं, बहुसाधारण्यात् । तथा च 'निबन्धे। द्रव्यमिति' (याज्ञ०२।१२१) स्मृत्यन्तरे पठितम् । अध्यवा मित्राच्छुशुरगृहाद्वा यद्भव्धं श्रीत्या स 'लाभः'।

क्रयः प्रसिद्धः।

जयः संप्रामे।

पयागकस्यागा कुसीदक्विषवाणिज्यानि ।

श्रतश्च वर्णभेदेनैतेषां धर्म्यत्वम् । तत्राद्याख्यः सर्वसाधारणाः । 'जयः' चत्रि-यस्य । 'प्रयोगकर्मयोगी' वैश्यस्य । 'सत्प्रतिष्रहो' त्राह्मणस्य विशेषः । सर्ववर्णेऽपि प्राग्दर्शनन्यायो विभागः ।

केचित्कये विवदन्ते।

तन्न युक्तम् । सर्वव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् ।

जयं यानवन्धेनापि केचिदिच्छन्ति सर्वविषयम्।

तदयुक्तम् । चूतधनस्य स्मृत्यन्तरेष्वशुद्धित्ववचनात् पाशुक्तचूतेत्यत्र ।

तथा परे मयोगमन्यापारमाहुः। तथा हि प्रयोगो दृश्यते 'ज्ञानपूर्वप्रयोग' इति। तत्र शब्दस्य प्रयोग इति गम्यते।

तथा 'कर्मयोगः' कर्मप्रचारः ॥ ११५ ॥

विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गारक्ष्यं विपिशः कृषिः ॥ धृतिभैक्षं कुसीदं च दश जीवनहेतवः ॥ ११६ ॥

सर्वपुरुषागामापदि वृत्तिरियमनुज्ञायते।

तत्र विद्या वेदविद्याव्यतिरेक्गेण वैद्यकतर्कभूतविषासनविद्या सर्वेषां जीवनार्था न दुष्यति । शिरुपं न्याख्यातम् । भृतिः प्रेष्यकत्वम् । °

सेवा परवृत्तानुवृत्तित्वम्।

भृतिः संतोषः । दृष्टान्तार्थं चैतत् ।

ध्ये यथाविहितवृत्त्यभावेनैते जीवनीपायाः संकीर्यन्ते । पुरुषमात्रविषयःवात् । ११६॥

ब्राह्मणः क्षित्रिया वाऽपि दृद्धिं नैव श्योजयेत् ॥ कामं तु खळु धर्मार्थं दद्यात्पापीयसेऽस्पिकाम् ॥ ११७ ॥

धर्मार्थमिति पूर्वोक्तैवाऽऽपत्तिवृत्तिर्देदितव्या।

पापीयस इति वचनाद्धार्मिकादल्पाऽपि न शहीतच्या । यदुक्तं 'ग्रध्यापनतुल्यानि कृषिवाणिज्यकुसीदानि' तदापद्गतेन ॥ ११७॥

चतुर्थमाददाने।ऽपि क्षत्रियो भागमापदि ॥ मजा रक्षन्परं शक्त्या किल्बिषात्मतिग्रुच्यते ॥ ११८ ॥

राज्ञः चीयकोशस्य षड्भागप्रह्यापवादश्चतुर्थभागे। (१२४ तुज्ञायते । परिशिष्टो (१४ वाहः ।

परमिति कियाविशेषणं परया रच्चयेत्यर्थः ॥ ११८॥

स्वधर्मो विजयस्तस्य नाहवे स्यात्पराङ्मुखः ॥ शस्त्रेण वैश्याद् रक्षित्वा धर्म्यमाहारयेद्धिसम् ॥ ११९ ॥

विजयशब्देन विजयफलं युक्तं स्वधर्मतया विधीयते।

तथा चाहवे न स्यात्पराङ्मुखः। भये उपस्थिते पराङ्मुखे। युद्धे न स्यादित्यर्थः।

भ्रनेन प्रकारेण प्रजा रिस्तत्वा वैश्याद्व लिहीरियतव्यः। वैश्या महाधना भवन्ति । ततस्त्रथाहरणे नियुक्ताः कृतापराधा न हन्यन्ते ॥ ११-६॥

> धान्येऽष्टमं विशां शुल्कं विशं कार्षापणावरम् ॥ कर्मोपकरणाः शुद्धाः कारवः शिल्पिनस्तथा ॥ १२० ॥

धान्यव्यवहारिणां लाभादष्टमा भागा श्रहीतव्यः। विट्रशब्दः प्रजावचनः। हिरण्य-व्यवहारिणां विंशतितमः। श्रृद्धाः कर्मापकरणाः कर्म उपकरणसुपकारा येषाम्। न ते किंचिद्दापथितव्याः। एवं श्रिल्पिनः कारवस्तदेवसुक्तं प्राक् 'शिल्पिना मासिमासि' इत्यादि।

अधिकभागग्रह्णार्थोऽयं श्लोकः ॥ १२०॥

शुद्रस्तु द्वत्तिमाकांक्षनक्षत्रमाराघयेदिति ॥ धनिनं वाऽप्युपाराध्य वैश्यं शुद्रो जिजीविषेत् ॥ १२१ ॥

शूद्रस्तु वृत्तिमाकां से तदा सजमाराध्येत्। वृत्तिप्रहणाज्ञीविकार्थमेव जत्रा-राधनम्, न धर्मार्थम् । ब्राह्मणाराधनं तूभयार्थमपोत्युक्तं भवति । एवं धनिनं वैश्यमाराध्य जीवेत् ॥ १२१ ॥

> स्वर्गार्थम्रथां वा विषानाराधयेत्तु सः ॥ जातब्राह्मणशब्दस्य सा ह्यस्य कृतकृत्यता ॥ १२२॥

ख्राराधयेदित्युक्तं भवति । तदाह ।

जातब्राह्मणशब्दस्य 'ब्राह्मणोऽयमिति' यदाऽस्य एष शब्दो भवति, तदास्रौ कृतकृत्यः कृतार्थो वेदितव्यः।

श्रयवा जातत्राह्मणव्यपदेशस्येति व्याख्येयम्। त्राह्मणाश्रिते।ऽयमिति यदाऽस्य व्यपदेशो जायते ॥ १२२ ॥

> विप्रसेवैव श्द्रस्य विशिष्टं कर्म कीर्त्यते ॥ यदते।ऽन्यद्धि कुरुते तद्भवत्यस्य निष्फल्लम् ॥ १२३ ॥

न्नाह्मणशुश्रूषैन मुख्यः श्रूद्रस्य धर्मः । ततो यदन्यद्व्रतोपनासादि कुरुते तदस्य निष्फलस् । न तु दानपाक्रयज्ञादीनामस्य प्रतिषेधः, प्रस्चितिधानात् । इतरप्रतिषेधो न्नाह्मणशुश्रूषास्तुत्यर्थः ॥ १२३॥

> पकल्या तस्य तैर्वृत्तिः स्वकुटुं वाद्यथाईतः ॥ शक्तिं चावेश्य दाश्यं च भृत्यानां च परिग्रहम् ॥ १२४ ॥

द्विजातीनामयं धर्मः । तस्य वृत्तिः कल्पनीया ग्रुश्रूषमाणस्य । स्वकुदुं बादिति पुत्रवदसौ पालनीयः ।

म्रात्मीयां शक्तिसवेष्ठय। दाष्ट्यं च तस्य कार्येषु योगम्। भृत्यानां च पुत्रदाराणां तदीयानां परिग्रहं कियंते। इत्येतदपेदय सर्वेषां भरणं कर्तव्यम् ॥ १२४ ॥

उच्छिष्टमन्नं दातव्यं जीर्णानि वसनानि च ॥ पुलाकाक्ष्मैव धान्यानां जीर्णाक्ष्मैव परिच्छदाः॥ १२५॥ उच्छिष्टशब्दो न्याख्यातार्थः । अतिथ्यादिभुक्तशिष्टमाश्रिताय शूद्राय दातन्यम् । एवं वासांसि जीर्णानि धातानि शुक्तानि । पुलाका असारधान्यानि । एवं परि-च्छदाः शय्यासनादयः ॥ १२५ ॥

न शुद्रे पातकं किंचित्र च संस्कारमहीति ॥ नास्याधिकारो धर्मेऽस्ति न धर्मात्प्रतिषेधनम् ॥ १२६॥

सर्वोऽयमनुवादश्लोकः।

यदस्याहत्यशृङ्गमाहिकया न प्रतिषिद्धं, यथा हिंसास्तेयाद्यनादृतवर्णिविशेषं सामान्य-शास्त्रप्रतिषिद्धं, न तद्वचितिक्रमादस्य पापसुत्पद्यते । श्रुतमेवास्य शब्देन यथा हिंसास्तेया-दिस्तत्रास्य भवत्येव दोषः ।

न च संस्कारमुपनयनलचणमहित । तदुक्तं ''त्रयो वर्णा द्विजातय" इति । एवं नास्याधिकारा धर्मेऽस्ति स्नाने।पवासदेवतार्चनादे। नास्य नित्योऽधि-कारोऽस्ति । श्रकरणे न प्रत्यवैति ।

न धर्मात्मितिषेधनस्। येषु स्नाने। विषयि नित्याधिकारा नास्त्यकरणे प्रत्यवायाभावे। विषये। निषये। पर्वे त्याप्यस्य प्रतिषयः। अतः शिष्टाप्रतिषिद्धत्वादभ्युदयकामस्य तदनुष्टानं युज्यते। एवं त्यशुनादिभक्त-णिनवृत्तिरप्यभ्युदयायास्य वेदितव्या। सामान्यशास्त्रविद्वितं 'निवृत्तिस्तु महाफलेति'। अते। निष्टित्तिष्यनमिति यत्रारम्भः।। १२६॥

धर्मेष्सवस्तु धर्मज्ञाः सतां धर्ममजुष्ठिताः ॥ मन्त्रवर्जः न दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्तुवन्ति च ॥ १२७॥

एतदेवाह । धर्ममाष्तुमिच्छन्ते। अयुदयकामाः । सतां साधूनां धर्ममनुष्ठिताः समाश्रिताः । मन्त्रवर्जं न दुष्यन्ति । अतस्ते अनेकाहोपवासदेवतार्चनगुरुवाह्मणन-मस्कारादि सतां वृत्तमाचरन्ते। न दुष्यन्ति । प्रशंसां फलं च प्राप्नुवन्ति ।

न पुनरेतनमन्तव्यं ''यानि समन्त्रकाणि त्रः ह्यायादीनां कर्माणि दर्शपौर्णमासादीनि तानि मन्त्रवर्जं श्द्रस्य न दुष्यन्तीति"। यतः समन्त्रेष्ट्पन्तेषु मन्त्ररहितेनानुष्टानम-शाब्दं स्यात्। मन्त्रवर्जमित्येतस्य दर्शितो विषयः। तथा च भगवान् व्यासः—

"न चेह शूद्रः पततीति निश्चयो न चापि संस्कारमिहाईतीति। स्पृतिप्रयुक्तं तु न धर्ममश्रुते न चास्य धर्मे प्रतिषेधनं स्पृतम्"।। इति

एतदिप यथाविहितानुवाद्येव । लग्छनसुरापानादेने पतित । संस्कारानहिताक्तेव । उक्तं चानुपनीतत्वाच्छुतिविहितधर्माभावे स्मृतिविषये सामान्यविहिता धर्मा यथोक्तप्रका- रास्ते नास्य प्रतिषिध्यन्ते । तथा च स्मृत्यंतरं—''पाक्रयज्ञैः स्वयं यजेत, अनुज्ञाते।ऽस्य नमस्कारो मन्त्र इति" (गैतिम १०। ६४-६५)।

ये पुनराहु:—"ग्रावसध्याधानपार्वणवैश्वदेवान्नपाक्यज्ञादिषु शृद्वाणां पाचिको-ऽधिकारः" तेषामभिन्नायं न विद्यः। ग्रावसध्याधानं तावद्गृह्यकारेराम्नातं त्रैवर्णिको-देशेनैव। मन्वादिभिश्च नैवमाम्नातम्। तथा केवलं 'वैवाहिकाम्रो कुर्वीत गृद्यं कर्मेति" (३।६७) तत्र नैवाम्नातम्। कुतः शृद्रस्याधानम्। ध्रथ पाक्रयज्ञविधाना-दग्न्याधानाच्रेपस्तद्दपि न, लीकिकामी वैश्वदेवो भविष्यति। यावद्वचनं वाचिनकं नान्यदाच्रेत्तुमलम्। विवाहामावित्यत्रैव प्रदर्शितम्। पार्वणशब्देन च यद्यामावास्यं श्राद्धमुच्यते तदभ्यनुजानीमः, ग्रष्टकापार्वणश्राद्धवैश्वदेवानां विह्नितत्वात्। ग्रथ दर्श-पौर्णमासी, तदपाक्रतम्॥ १२७॥

> यथा यथा हि सद्वृत्तमातिष्ठत्यनस्यकः॥ तथा तथेमं चाम्रं च लोकं मामोत्यनिन्दितः॥ १२८॥

बक्तार्थः श्लोकः ॥ १२८ ॥

शक्तेनापि हि शुद्रेण न कार्यो धनसंचयः ॥ शुद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव वाधते ॥ १२९ ॥

शक्तेनापि कृष्यादिकर्भणा धनसंचयः शूद्रेण न कर्तव्यः।

तत्र हेतुस्वरूपमर्थवादमाह । शूद्रो धनं बह्वासाद्य स्वीकृत्य द्वाह्मणानेव बाधते।

''का पुनर्जीहाणानां वाधा''।

महाधनत्वादत्यर्थं त्राह्मणानप्रतिप्राह्येत्। शूद्प्रतिप्रहश्च तेषां प्रतिषिद्धः। तत्र निमित्तभावमापद्यमाना दुष्येत्।

एतच न विहितं कुर्वतः कर्मदोषाराङ्का । तस्माद्बाह्यग्रात्र परिचरेदित्येषैव 'बाघा' ॥ १२-६॥

एते चतुर्णां वर्णानामापद्धमाः प्रकीर्तिताः॥ यान्सम्यगनुतिष्ठंता व्रजन्ति परमां गतिम्॥ १३०॥

सम्यगापद्धमित्रिष्ठानात्परमा गतिः प्राप्यते। शरीररच्याद्विहितातिक्रमा न भवतीति, युक्ता शुभफलप्राप्तिः। नापद्रतेनास्तरप्रतिष्रहादै। विचिकित्सितव्यमिति शास्त्र-न्यायानुवादः ॥ १३०॥ मेघातिथिभाष्यसमलङ्कृता । [दशमः ग्रध्यायः]

एष धर्मविधिः कृत्स्त्रव्वातुर्वर्ण्यस्य कीर्तितः॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभम्॥ १३१॥ इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुत्रोक्तायां चंहितायां दशकाऽध्यायः॥ १०॥ पाठादेव सिद्धार्थोऽयिमिति ॥ १३१ ॥

इति श्रीभद्दवीरस्वामिस्नुमेघातिथिविरचिते मनुभाष्ये दशमे।ऽध्यायः ॥

अथ एकादशाऽध्यायः ११।

सान्तानिकं यक्ष्यमाणमध्वगं सार्ववेदसम्।।
गुर्वर्थं पितृमात्रथः स्वाध्यायाध्यु पतापिनः॥ १॥
न वै तान्स्नातकान्विद्याद्ब्राह्मणान्धर्मभिश्चकान्॥
निःस्वेभ्या देयमेतेभ्या दानं विद्याविशेषतः॥ २॥

श्लोकद्वयेन च वाक्यार्थसमाप्तिः। स्रनेकविशेषणविशिष्टो दानार्थी विधीयते। सान्तानिकादिभ्योधर्मार्थं भित्त्यमाणेभ्यो निःस्वेभ्यो विद्याविशेषण दातव्यमिति। संप्रति संप्रदानविशेषणत्वे धर्मभित्तुकशब्दस्याधिकारसंपादनमपि प्रतीयते। एवं नैवं विशिष्टाया-श्चैव निमित्तमिति नैमित्तिको दानाधिकारश्चे। च्यते।

संतानं प्रजा प्रयोजनमस्येति सान्तानिको विवाहार्थी भण्यते। तत्र हि धनसुप-युज्यते। भवति च पारंपर्येण संतानप्रयोजनः। धर्मप्रहणात् 'कामतस्तु प्रवृत्तानाम्' इति द्वितीयादिविवाहप्रवृत्तौ न नियमते। देयमिति।

एवं यस्यमाणो नित्ययज्ञाग्निष्टोमाद्यर्थं वृत्तिवचनं यः करोति स वेदितव्यः। स्रध्वगः जोणपञ्चोदनः।

सार्ववेदसे। विश्वजिति सर्वस्वं दिचातात्वेन दत्तवात्र तु प्रायश्चिताद्यर्थम् ।

स्वाध्यायार्थी। यद्यपि ब्रह्मचारिगोऽध्ययनं विहितं भित्ताभाजनं च तथापि वक्षाचेषियोगि धनं दातव्यम्। ग्रथवा गृहीतवेदस्य तदर्थजिज्ञासा भैत्तभुजोऽपि।

उपतापी रागी।

स्नातकमहणं प्रशंसार्थम् ।

गुर्वर्थं स्वाध्यायार्थत्वं प्रायः स्नातकविषये विद्यते । ब्रह्मचारियो गुर्वर्थं कर्तव्यमिति विद्यतम् ।

निःस्वेभ्यो निर्धनेभ्यः।

विद्याविशेषते। बहुविद्याय बहु स्वल्पविद्यायाल्पमिति।

"ननु च सर्वमेवेदमप्रकृतं प्रक्रियते । एवं हि प्रतिज्ञातम् , 'ग्रतः परं प्रवत्त्यामि प्रायिश्चत्तविधि शुभम्' इति" ।

नैव देाव:। स्राश्रमधर्मत्वादस्य प्रकरणस्य। प्रायश्चित्तानामतुरुयरूपतया सहो-पदेशस्तत्र प्रायश्चित्तनिमित्तत्वादस्यार्थस्य प्रथमम्भिधानम्।

दानं देयमित्युक्तम् । दानशब्दश्व कर्मसाधनः । किं तद्देयमित्यपेचायामुत्तर-ऋोकः ॥ १—२ ॥

> एतेभ्या हि द्विजाप्रयेभ्या देयमत्रं सदक्षिणम् ॥ इतरेभ्या बहिवेंदिकृतात्रं देयमुच्यते ॥ ३ ॥

'दिच्चिणाशब्दोा' यद्यपि कर्मकरसंयुक्ते संत्यागे वर्तते, तथापि गोभूमिहिरण्यादिभाज-नादन्यदेयं द्रव्यमुच्यते । तथा हि लौकिकी प्रेसिद्धिरिति ।

द्वतरेभ्य एतद्वचितिरक्ता ये भिज्ञकास्तेभ्यः । कृतातं सिद्धमन्नं भोजनार्थे दातव्यम् । विद्विदि यज्ञादन्यत्रातिथिभ्यो दानं गृहस्थधर्मेषु यदेवत्तदेवान् यते ॥ ३॥

> सर्वरत्नानि राजा तु यथाईं मितपादयेत् ॥ ब्राह्मणान्वेदविदुषो यज्ञार्थं चैव दक्षिणाम् ॥ ४ ॥

सर्ववर्णानां स्वर्गादिफलाय पुरुषार्थोपयोगि दानं विहितम् । अयं तु राज्ञों नियमार्थसुपदेशः ।

बहुधनेन राज्ञा सर्वरत्नानि मणिमुक्तादीनि । यथाई विद्याकर्मानुरूपेण ब्राह्मणेश्यो दातव्यानि । यज्ञार्थं च दक्षिणा । काम्यकर्मसिद्धयेऽपीति पुनरूपदेशः । प्रतिपादयेत्स्वीकारयेत् ब्राह्मयेदिति यावत् ॥ ४ ॥

कृतदाराऽपरान्दारान्भिक्षत्वा याऽधिगच्छति ॥ रतिमात्रं फलं तस्य द्रव्यदातुस्तु सन्ततिः ॥ ५ ॥

कामते द्वितीयादिविवाहप्रवृत्तौ भित्तमाग्रस्य निषेघोऽयम् । रितिमाचं फलमित्यादिरर्थवादो, न यथाश्रुतमेव प्रतिपत्तव्यम् ।

्र श्रन्ये तु व्याचत्तते । धर्मार्थे स्नान्तानिकाय दातव्यं न कामप्रवृत्तायेति । स एवायमर्थः पुनरन्यथोच्यते । सान्तानिकाय दातव्यं, अयं तु रितकामो, न सान्तानिक इत्यर्थः ।

द्रव्यदातुर्हि सा संतितिन वस्येति ॥ ५ ॥

यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्याप्तं सृत्यद्वत्तये ॥ श्रिथकं वाऽपि विद्येत स सामं पातुमईति ॥ ६॥

त्रीणि वर्षाणि यस्य पर्याप्तं भृत्यभरणाय धनं तत् चैवार्षिकं तते। दिकं वा यस्यास्ति स से मं पातुमहीत ।

श्रुतौ नित्यस्य सोमस्यावश्यकतेव्यतया उक्तत्वात् भृत्योपरोधेऽपि नैष निषेधः प्रवर्तते, वलीयस्त्वाच्छुतेः । अत इच्छासोमविषयोऽयं निषेधः ।

ननु च सोमे धनं परिक्रयार्थमुपयुज्यते 'तस्य द्वादशशतं दिचाणेति'। तत्र वृत्तिर्वर्ध-तेऽतश्च सोमे तत्र धनमुपयुज्यते। नोच्यते यस्य त्रैवार्षिकमिति।

नतु च वृत्तिधनमसित धने नित्यवदस्तीति विद्यमानधनेनापि तत्कर्तव्यमेवेष्यते । प्राशस्त्यकरदानशब्दो भक्तमात्रे यदि हिरण्यदानं सामक्रयार्थमेवमादिनिवृत्तिः ॥ ६ ॥

> त्रतः स्वल्पीयसि द्रव्ये यः सामं पिवति द्विजः ॥ स पीतसामपूर्वोऽपि न तस्यामोति तस्फलम् ॥ ७॥

प्रतिषेधातिक्रमेणानिधकारिणः कुर्वते न्यायसिद्धफलामावाऽनेनान्यते । फलप्रहणाच काम्यविषयता स्फुटतरा प्रतीयते ।

स पीतसामपूर्विऽिप । अनेन प्रथमयज्ञस्यावश्यकर्तव्यतां दशेयति । स पीतत्वाद्यर्थवादोऽयम्, न पुनरपीतसोमस्य प्रतिषेधः ॥ ७॥

> शक्तः परजने दाता स्वजने दुःखजीविनि ॥ मध्वापाते। विषास्वादः स धर्मप्रतिरूपकः॥ ८॥

यः स्वजने। शृत्यामात्यमातृपितृपुत्रदाराष्ट्रिः तस्मिन् दुःखजीविनि । यः पर-जने यशोर्थं ददाति तस्यासी विषास्वादः । आपाते सन्निपाते मधुरः । यथा विषस्यास्वादः सन्निपातमधुरो विपाकविरसी मरणफलत्वात्, एवं तादृशं दानम् । यद्यपि संप्रति यशः सुखं जनयत्यमुत्र प्रत्यवायोत्पत्त्या विषास्वादसमं संपद्यते।

तदेवाह धर्मप्रतिरूपकांऽसी धर्मसहशो न धर्मः, ग्रुक्तिरिव रजतज्ञानस्य ॥ ८ ॥

भृत्यानाम्चपरेाधेन यत्करोत्यौध्वदेदिकम् ॥ तद्भवत्यसुखोदर्भः जीवतश्च मृतस्य च ॥ ९ ॥

पूर्वस्य निन्दार्थवादे। ऽयम् ।

भृत्या व्याख्याताः।

उपरोधा भक्तवस्त्रादिना यथोपयोगमाहरसम्।

श्रीर्थ्वदेहिकं परलोकप्रयोजनम् । श्रसुखेादर्कः ध्रागामीकालः, सोऽस्य दानस्यासुखोदकं भवतीति प्रयोजनं सिद्धमेव ॥ ६॥

> यज्ञश्चेत्मतिरुद्धः स्यादेकेनाङ्गेन यज्वनः ॥ ब्राह्मणस्य विशेषेण धार्मिके सति राजनि ॥ १० ॥ या वैश्यः स्याद्धहुपशुर्हीनक्रतुरसामपः ॥ कुटुम्बात्तस्य तद्द्रव्यमाहरेद्यज्ञसिद्धये ॥ ११ ॥

ग्रत्राङ्गमहणात्र केवलं सर्वासां दिचणानामसंपत्ती हिरण्यानामिदमाहरणं विधीयते । ग्रिप च तस्मिन्नपि पश्चादे। ग्राहरेदिति तस्त्वीकारात्पत्तिमात्रमुच्यते, नेापायविशेषः । ग्रतश्च याच्यया विनिमयेन चै।येंग्रीवापहर्तव्यम् ।

"ननु च चौर्येश साम्यं नीत्पद्यत इत्युक्तम्"।

नैष दोष:। इह स्वशब्देनैवोक्तं 'हर्तव्यमिति'। एवं ह्याह---'कर्तव्यं हीनकर्मण' इति।

द्र्ययं चापहार: प्रागारब्धयागस्य सर्वाङ्गोपेतस्यैकाङ्गासंपत्तौ प्रारिप्स्यमानस्य वेति न विशेषहेतुरस्ति ।

ब्राह्मणस्य विशेषेणेतिवचनात्चित्रयवैश्ययोरप्यस्ति तदेकाङ्गग्रहणमस्मिन्निमित्ते । नतु कः चित्रयो याचेदिति चित्रयस्य याच्या प्रतिषिद्धा ।

श्चत्यस्पमिदमुच्यते । ब्राह्मग्रस्यापि चौर्यं निषिद्धम् । तस्मात्तस्मित्रिमित्ते नास्त्य-र्जनोपायनियमः ।

धार्मिके सतीत्यनुवादे। यम् । यो हि धर्मज्ञो राजा तस्मिन्निमित्ते चै।ये विहत-मिति । अन्यस्य तु निगृहीतत्वात्कुतः प्रवृत्तिः ।

बहुपशुप्रहणं धनमात्रोपलचणार्थम् ।

हीनक्रतुः कर्म यागादन्यदिष दानादि न करोति । सत्यप्यसोमपे ।

कुदुंबाद्गृहादित्यर्थः। गृहाद्धि चौर्य देषवत्तरमतस्तदनुज्ञायते।

न पुनरप्येवमेव नियमः। अन्यते।ऽपि यत्खलादेः संपद्यते तत्कर्तव्यमेव। वस्यति च 'खलात्चेत्रादगाराद्वेति'।। १०-११।।

त्राहरेत्त्रीणि वाद्वे वा कामं शुद्रस्य वेश्मनः ॥ न हि शुद्रस्य यज्ञेषु किश्चदस्ति परिग्रहः ॥ १२ ॥

वैश्यासंभवे शुद्राद्प्याहर्तव्यम् । चीणि वा द्वे वेत्यङ्गप्रकरणादङ्गानि वेदितव्यानि । स्रत्रार्थवादे। न हि शूद्रस्येति।

यद्यपि पूर्वमनेकोपायकतमाहरणं विहितं तथापि भिचणमत्र नास्ति, 'न यज्ञार्थे धनं श्द्राद्विप्रो भिचेतेति'।

"नतु च स्मृत्यन्तरेऽविशोषेण श्र्इधनेन यागः प्रतिषिद्धः"। श्रस्योपदेशस्य सामर्थ्याच्छूद्रात्प्रतिगृह्णीतेति द्रष्टव्यम्।

अन्ये त्वाहुः। ब्राह्मणेन स्वीकृतत्वान्नैव तच्छूद्रधनमिति। यस्तु प्रतिषेधः, स शूद्धस्य शान्तिकपैष्टिकादि येन धनेन करोति ऋत्विग्वत्तत्र द्रष्टव्यः। इह तु भूतपूर्व-गत्या शूद्रधनव्यपदेशोऽस्य स्यात् सांप्रतिकत्वाभावे च शास्त्राद् या चैवति चेत्ययमेव ॥१२॥

> ये।ऽनाहिताग्निः शतगुरयज्ञश्च सहस्रगुः ॥ तयारिष कुटुम्बाभ्यामाहरेदविचारयन् ॥ १३ ॥

त्राह्मणचित्रयाभ्यामप्येवंविधाभ्यामाहर्तव्यमिति क्लोकार्थः। गाप्रहणं तावत्परिमाणधनोपलचणार्थम्। स्रयच्चोऽसोमयाजी ॥ १३॥

> त्र्यादाननित्याचादातुराहरेदमयच्छतः ॥ तथा यशोऽस्य मथते धर्मश्चैव मवर्धते ॥ १४ ॥

अयं सर्ववर्णविषयः श्लोकः ।

स्रादाननित्या यः सर्वकालं कृषिप्रतिमहकुसीदादिभिर्धनमर्जयित न च ददाति । तत उपायान्तराण्याश्रयणीयानि ।

स्रदातुरित्ययागशीलस्यापि द्रष्टव्यम् ॥ १४॥

तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्रता ॥ श्रश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः ॥ १५॥

स्रात्मकुदुम्बावसादेऽिप पूर्ववत्परादानं कर्तव्यम् । स्राप्त्वस्तन्यव्यादेकदिनवृत्त्यर्थमेवानुजानाति नाधिकम् । होनकर्मण इति कर्मार्थम् ।

स्मृत्यंतरे 'हीनादादेयमादै। स्यात्तदलाभे समादि। असंभवे त्वाददीत विशिष्टादिष धार्मिकात्॥'

सप्तमे भक्ते । त्रयहं येन न भुक्तं चतुर्थे ऽहिन प्रातभीजनार्थे परादाने प्रवर्तेत । सायंप्रातभुं जीतेत्यहन्यहिन भक्तद्वयं विहितम् ॥ १५ ॥

खलात्सेत्रादगाराद्वा यते। वाप्युपलभ्यते ॥ स्राख्यातन्यं तु तत्तस्मै पृच्छते यदि पृच्छति ॥ १६ ॥

यता वापीति भारामादेरि ।

स्राख्यातव्यं पृच्छत इत्येव। यदि पृच्छतीति वचनं न हठात्पुनः प्रेषणा-दिना प्रश्नमसी कारियतव्यः।

ग्रथवा पुच्छते धनस्वामिने, यदि पुच्छति राजेति। 'राजपुरं नीत्वैव' विषय-भेदो दर्शीयतब्यः। तथा च गैतिमः (अ०१८ सू०३०) 'श्राचचीत राज्ञा पृष्ट' इति।

भक्तच्छेदे यज्ञप्रतिबन्धतः प्रकरणविशेषादुभयत्रायं विधिर्हेयः ॥ १६ ॥

ब्राह्मणस्वं न हर्तेव्यां क्षत्रियेण कदाचन ॥ दस्युनिष्क्रिययोस्तु स्वमजीवन्हर्तुमहेति ॥ १७॥

स्वियेगेति। चत्रियप्रहणं वैश्यश्द्रयोरिष प्रदर्शनार्थम्। कदाचनेति महत्यामापदीत्यर्थः। दस्युनिष्क्रिययोर्गाह्यणयोरेव। 'दस्यु'स्तस्करो 'निष्क्रिय'स्त्वकर्मा (नाश्रमी ॥१०॥

योऽसाधुभ्योऽथमादाय साधुभ्यः संमयच्छति ॥ स कृत्वा प्रवमात्मानं संतारयति ताबुभा ॥ १८॥

म्नवः समुद्रतरणः। उभी यस्यापहरति यस्मै च प्रयच्छति । शेषोऽर्घवादः ॥१८॥

यद्धनं यज्ञशीलानां देवस्वं तद्विदुर्बुधाः ॥ त्र्ययज्वनां तु यद्वित्तमासुरस्वं तदुत्त्यते ॥ १९ ॥

श्रयमस्यार्थवाद एव । 'गुणवद्भचो नापहर्तव्यं निर्गुणेभ्यस्तु न देाषः' ॥ १६॥

न तस्मिन्धारयेइण्डं धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥ क्षत्रियस्य हि बालिश्याद्ब्राह्मणः सीदति क्षुधा ॥ २० ॥

ग्रस्मित्रिमित्ते चौरत्वेनानीतेभ्यो राज्ञा दण्डो न कर्तव्यः। यतस्तस्यैव वालिश्या-न्मौर्स्थात् सुधाऽवसीदित । सुधेत्यविवस्तितमुभयोः प्रकरणादर्थवादक्त्वाच ॥ २०॥

> तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा स्वकुदुम्बान्महीपतिः ॥ श्रुतशीले च विज्ञाय दृत्तिं धम्यीं मकल्पयेत् ॥ २१ ॥

धम्या वृत्तिर्यया नित्यकर्माण्यपि संपद्यन्ते । चीग्रकोशेनापि महिषीराजपुत्रादि-कित्ताहायाद्विहिताच्च धनाच्च किंचिदवक्षव्य दातव्यमिति । स्वकुदुम्बादित्यादिना सहाधनस्यैव राज्ञोऽयं विधिः । 'सर्वरक्षानीति' वचनात् ॥ २१ ॥

> कल्पयित्वाऽस्य वृत्तिं च रक्षेदेनं समन्ततः ॥ राजा हि धर्मषड्भागं तस्मात्मामोति रक्षितात् ॥ २२॥

स्पष्टार्थोऽयं श्लोकः ॥ २२ ॥

न यज्ञार्थं धनं शूद्राद्विमो भिक्षेत किह चित्।। यजमाना हि भिक्षित्वा चण्डाल: पेत्य जायते।। २३।।

भिचणमत्र निषिध्यते । त्रयाचिते।पपन्नं तु न दुष्यति । तथा चीक्तं 'भ्रयाचिते।प-पन्नान्नां द्रव्याणां यः प्रतिप्रहः । विशिष्टलोकशास्त्राभ्यां तं विद्यादप्रतिप्रहम्' ॥ इति । यज्ञार्थोऽयं प्रतिषेधो न तु भृत्यभरणे ।

केचित्पूर्वशोषमेव मन्यन्ते । भिचारे देशवदर्शनादुपायान्तरेखोक्तमादानम् ॥ २३॥

यज्ञार्थमर्थं भिक्षित्वा या न सर्वं प्रयच्छति ॥ स याति भासतां विपः काकतां वा शतं समाः ॥ २४॥

भित्तितस्य यज्ञार्थपरिशोषितस्य कार्यान्तराय फलं काकताभासताप्राप्तिः ॥ २४ ॥

देवस्वं ब्राह्मणस्वं वा ले।भेनापहिनस्ति यः ॥ स पापात्मा परे ले।के गृधोच्छिष्टेन जीवति ॥ २५ ॥

यागशीलानां त्रयाणां वर्णानां यद्वित्तं तद्देवस्वम्। ब्राह्मणस्यायागशीलस्यापि यत्स्वं तद्ब्राह्मणस्यमिति।

प्वमिष श्लोको गच्छत्येव। किंतु अर्थवादश्लोकोऽसी। 'यद् धनं यज्ञशीलानामिति', न चौर्यादिशब्दवच्छब्दार्धपरिभाषापरः। अतोऽन्यथा व्याख्यायते। देवातुदिश्य यागादिकियार्थं धनं यदुत्मृष्टं तद्दे वस्वम्। मुख्यस्य स्वस्वामिसंबन्धस्य देवानामसंभवात्। न हि देवता इच्छया धनं नियुक्षते। न च परिपालनव्यापारस्तासां
दृश्यते। स्वं च लोके तादृशमुच्यते। तस्माहेवोहेशेन यदुक्तं 'नेदं मम देवताया इदमिति'
तद्दे वस्वम्। तच दर्शपूर्णमासादियागेष्वग्न्यादिदेवताभ्यश्चोदितम्। शिष्टसमाचारप्रसिद्धय्यते नौर्योपायदुर्गायागादिषु।

"नतु चतुर्भुजादिप्रतिमासंबन्धि लोके देवस्व मुच्यते। लोकप्रसिद्धश्च शब्दार्थः शास्त्रे प्रहीतुं न्याय्यः"। स्यादेवं यदि देवस्वशब्दो निर्भागः प्रसिद्धिमुपेयात् । देवानां स्वं देवस्वमित्यवय-वप्रसिद्धचा समुदायार्थः प्रकृष्टः । न च वाक्यान्तरप्रकल्पना प्रमाणेनाप्यस्ति । मुख्यं चतुर्भुजादीनां देवत्वं प्रतिमान्यवहारेणैवापहृतम् । न च न्ययोकूल् (१) लचणमस्ति । स्रथ समाचारते देवस्वं भवतु, स्वस्वामिभावस्तावन्नास्ति । यथे।क्तेन च प्रकारेण स्वन्यवहारो-पपित्तिरिति शिष्टं द्वितीये ॥ २५ ॥

> इष्टिं वैश्वानरीं नित्यां निर्वपेदब्दपर्यये ॥ क्लुप्तानां पश्चसामानां निष्कुत्यर्थमसंभवे ॥ २६ ॥

वैश्वानर्या इष्टेर्ण् ह्यस्मृतिभ्यः स्वरूपमवसातन्यम् । समाप्ते वर्षे द्वितीयवर्षस्य प्रवृत्तिरब्दपर्ययः।

क्ल्प्रानां विहितानां पशुसामानां नित्यानां षाण्मास्यः सांवत्सरः पशुर्नित्यं वसन्ते सोमः। तेषामसम्भवे धनाभावादिदेषिण । निष्कृत्यर्थं नित्यस्याकरणे यो देषस्तित्रवृत्त्यर्थम् ।

श्रुतेऽस्मिन्निमित्तेऽन्यकर्म समामनन्ति । तत्र केचित्समुचयं मन्यन्ते, सत्यप्येक-कार्यत्वे प्रमाणभेदेन विधानात् । तद्युक्तम् ।

तथा च ब्रह्महत्याप्रायश्चित्ते श्रौते स्मार्ते च स्वशब्देन विकल्पं वद्यति ' श्रमिजि-द्विश्वजिद्भयां च ' इति ॥ २६ ॥

> आपत्करपेन ये। धर्म कुरुतेऽनापदि द्विजः ॥ स नामोति फलं तस्य परत्रेति विचारितम् ॥ २७ ॥

म्रापत्करपप्रतिनिधि वैश्वानरीं वा विद्यमानधनो यो गै। ग्रापचमाश्रयति तस्य न सोऽर्थः सिध्यति ॥ २७॥

विश्वेश्व देवैः साध्येश्व ब्राह्मणैश्व महर्षिभिः ॥ त्रापत्सु मरणाद्गीतैर्विधेः प्रतिनिधिः कृतः ॥ २८ ॥ एष एवार्थः 'त्रापदि प्रतिनिधिराश्रयितन्यो न संपदि'॥ २८ ॥

पश्चः पथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते ॥
न सांपरायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम्।। २९॥
भ्रयमि पूर्वशेषोऽर्थवादः।
सांपरायिकं पारखीकिकम्॥ २ ॥

न ब्राह्मणो वेदयेत किंचिद्राजनि धर्मवित् ॥ स्ववीर्येणैव तान् शिष्यान्मानवानपकारिणः ॥ ३०॥

निमित्ते दिभारों न देषायेति श्लोकार्थः। न त्वभिचारे। विधीयते। न च राजिन वेदनं प्रतिषिध्यते। क्षेवले सित निमित्ते दिभावितुं प्रवृत्तो राज्ञा न किंचिद्वक्तव्यः। तथा वद्यति 'विधाता शासिता वक्ता' इति। 'तस्मै नाकुशलं ब्रूयात्' इति राजेति प्रतीयते।

शिष्यादिति। सत्यपि विधा राजनि निवेदयेत्। न च प्रतिषेध उपसंद्वार-श्लोकपर्यालोचनया तत्परमवतिष्ठते।

निमित्तानि चेक्कानि 'भार्यातिक्रमकारी' चेत्यादीनि । किंचित्पीडानिमित्त'मनेन मे कृतमिति' राज्ञे निवेदयेत् । धर्मावत् ग्रभिचारविधिज्ञः । स्ववीर्येण मन्त्राभिशापाभ्याम् । तत्रैवेक्तरश्लोकार्थः ॥ ३०॥

> स्ववीर्याद्राजवीर्याच स्ववीर्यं वलवत्तरम् ॥ तस्मात्स्वेनैव वीर्योण निगृह्णीयादरीन्द्रिजः ॥ ३१ ॥

राजा कदाचिदनिपुणतया न निम्रहेण प्रवर्तेत स्वतस्तु न कदाचिदुपेचेति स्ववीर्य बलीयः ॥ ३१ ॥

> श्रुतीरथर्वाङ्गिरसीः कुर्यादित्यविचारयन् ॥ वाक्शस्त्रं वै ब्राह्मणस्य तेन इन्यादरीन्द्रिजः ॥ ३२ ॥

किंतत्स्ववीर्यमिति शङ्कानिवृत्त्यथेऽयं श्लोकः।

श्र्यन्त इति श्रुतयः। अथर्वणवेदे येऽभिचारप्रकाराः श्रुतास्ते कर्तव्या इत्यर्थः। वाहुल्येन तत्राभिचाराणां विधानात् अथर्वाङ्गिरसप्रहण्यम्, नपुनरन्येषु वेदेव्वननुज्ञातम्। अथवाऽभिचारश्रुतयोऽथर्वाङ्गिरसशब्देनोच्यन्ते। अथवाथर्वणशब्दा एवंविध एवार्थे प्रयुज्यन्ते 'यज्ञोऽथर्वणवित्काम्य' इति ॥३२॥ '

क्षत्रिया बाहुवीर्येण तरेदापद्मात्मनः ॥ धनेन वैश्यशूद्रौ तु जपहामैद्विजात्तमः ॥ ३३ ॥

पूर्वशेष एव ॥ ३३॥

विधाता शासिता वक्ता मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ तस्मै नाकुशलं ब्रूयान शुष्कां गिरमीरयेत् ॥ ३४ ॥ प्राग्व्याख्यातेऽयम् ।
तस्मै त्राह्मणायाभिचरते 'निगृह्मतामयमि'श्यकुशकं न त्र्यात् ।
न शुक्तां गिरमीरयेत् । वाग्दण्डधिग्दण्डयोरिप प्रतिषेधः ।

ग्रथवा सर्वेषां वर्णानां न त्राह्मणः चोभयितव्यो यस्त्रयीविद्याप्रभावेण शक्तः स्वयं निमहीतुम् ।

विधाता स्रष्टा। अन्यस्य राज्ञः शासिता नियहीता। वक्ता हितान्। अतो मैत्रस्तस्मात्सर्वप्रशक्तियुक्तत्वात्र दुर्वलोऽयमिस्यवमन्तन्यः॥ ३४॥

> न वै कन्या न युवतिर्नालपविद्यो न वालिशः ॥ होता स्यादिष्रहोत्रस्य नार्ची नासंस्कृतस्तथा ॥ ३५ ॥

श्रिप्रहोत्रे ऋत्विग्वरणस्य समाम्नानात् 'जुहुयाद्धावयेद्वेति' स्नीपुंसयोरिवशेषेण चीरहेावताप्राप्ती कन्यायुवत्योः प्रतिषेधः।

एवमाहुतिद्वयमात्रविधिक्षस्या**लपविद्यस्य बालिशस्य** वा प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । स्रान्तो व्याधिना ।

म्म**पंस्कृती** ऽनुपनीतः ।

एतचायुक्तम्। श्रीते द्यमिहोत्रे 'स्वयं पर्वणि जुहुयात् ऋ त्विजामेक इतरेषां कालमिति' समाचरिनतः। न च स्त्रोणामार्त्विज्यसंभवे। ऽतो गृह्यामिविषये कन्यायुवत्योः प्रतिषेधो, जातपुत्रायाः प्राप्त्रर्थे इति वर्णयन्ति। तथा चान्येपि सूत्रकाराः 'कामं गृह्यो ऽप्री पत्नी जुहुयात्सायंप्रातर्होमाविति'।

अन्ये तु 'वैतानकुशल' इति वचनात्त्रेताग्निविषयमेवेदं मन्यन्ते ।

'विताना' विहारः। स च श्रौतेष्विप्रषु सम्भवति। न च तत्र स्त्रयादीनां प्राप्तिः, न त्वविदुषां, विशिष्टानामेव पुंसामार्त्विष्यविधानात्। स्रते। प्रिहोत्र'महणं सर्वकर्मणां, 'होत्र'महणं च सर्वर्दिजां प्रदर्शनार्थम्।

भतः श्रुत्यर्थानुवादमात्रमेषा स्मृतिः ॥ ३५ ॥

नरके हि पतन्त्येते जुहृतः स च यस्य तत् ॥ तस्माद्वैतानकुशलो होता स्याद्वेदपारगः ॥ ३६ ॥

एते कन्यादयो जुह्नतो नरकं गच्छन्ति। स च यजमानी हावयिता॥ ३६॥

प्राजापत्यमद्त्वाऽश्वमग्न्याघेयस्य दक्षिणाम् ॥ श्रनाहिताग्निर्भवति ब्राह्मणो विभवे सति ॥ ३७॥ ग्रान्याधेयेऽश्वो दिचणा दातव्या।

प्राजापत्यप्रहृगां स्तुत्यर्थम् ।

श्रयवा नात्युत्कृष्टो नातिनिकृष्टः 'प्राजापत्यः'। श्रय च लौकिका ईदृशे वस्तुनि 'प्रजापति'शब्दमुदाहरन्ति।

विभवे सतीति वचनादसंपत्तावददद्भवत्येवाहिताप्तिः ॥ ३७ ॥

पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत श्रद्धानो जितेन्द्रियः ॥ न त्वलपदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेतेह कथंचन ॥ ३८ ॥

यावती दिचणा विहिता ततो न्यूना दीयते यत्र सीऽल्पदिक्षणी यन्तः।

"परिक्रय: किल दिच्या। स्वल्पेन चेत्परिक्रयेण कर्मकरे। लभ्यते किमिति बहु दीयते लोक इव वाहादीनाम्। 'पणलभ्यं हि कः प्राज्ञः क्रीणाति दशिभः पणैः'। द्वाद-शशतदानं तत्फलभूयस्त्वायेति" मन्यमानस्य प्रतिषेधः।

ये तु स्वल्पदिचाणा उत्पत्त्यैव च सोमे दिचाणेति क्रतुमन्ते। न तिव्रिषिध्यते ॥ ३८ ॥

इन्द्रियाणि यशः स्वर्गमायुः कीति प्रजाः पशून् ॥ इन्त्यत्पदक्षिणो यज्ञस्तस्मान्नाल्पधना यजेत् ॥ ३९ ॥

पूर्वविध्यतिक्रमे फलकथनम् ॥ ३६ ॥

त्रप्रिहोज्यपविध्याप्तीन्त्राह्मणः कामकारतः ॥ चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं हि तत् ॥ ४०॥

स्रपिवध्य त्यक्ता। त्यागश्च नित्यानामित्रहोत्रादीनां स्वकरणमुद्रापनं च। प्रसङ्गादत्र प्रकरणात्प्रायश्चित्तोपदेशः। स्नग्नीनिति बहुवचननिर्देशात् गृह्यामित्यागे कल्पना कार्या।

वीरहत्यासमामिति श्रुतिः 'वीरहा वा एष देवानामिति'। कामकारवचनादकामत्यागे कल्पनैव ॥ ४० ॥

ये ग्रुद्रादिधगम्यार्थमित्रहात्रमुपासते ॥ ऋत्विजस्ते हि ग्रुद्राणां ब्रह्मवादिषु गर्हिताः ॥ ४१ ॥

श्द्रादिधगतेनार्थेन प्रीत्यादिनाऽग्न्याधेयं न कर्तव्यमिति व्याचचते । न तु प्रवृत्त-कर्मणो नित्यकर्मानुष्ठानं प्रतिषिध्यते । तथा चोक्तं न श्द्राद्भिच्चित्वाऽनुष्ठानं करणोयम् । स्रयाचितलाभे तु नास्ति देषः प्रवृत्तकर्मणस्तदर्थम् । तथा चासत्प्रतिप्रहादात्मवृत्तिरेका प्रतिषद्धा । नित्यानि कर्माण्यभ्यनुज्ञातानि । अतः श्द्रधनेन प्रार्थितलब्धेन वाऽविशेषा-

भिवानसामर्थ्यादग्न्याधेयस्यैकस्य प्रतिषेधोऽयं विज्ञायते । यदि सर्वकर्माथोऽयं प्रतिषेधः स्यादनेनैव सिद्धत्वात्र भिच्यां प्रतिषिध्येत 'न यज्ञार्थं धनं श्द्रात्' इति ॥ ४१ ॥

तेषां सततमज्ञानां दृषछाग्न्युपसेविनाम् ॥ पदा गस्तकमाक्रम्य दाता दुर्गाणि संतरेत् ॥ ४२ ॥

श्रमीनां वृषलाग्नित्ववचनं लिङ्गात् पूर्वविध्यतिक्रमे देशाभिधाने निखिलप्रकर-णमेतत्।। ४२।।

> श्रकुर्वन्विहतं कर्म निदितं च समाचरन् ॥ मसञ्जिनिन्द्रयार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः॥ ४३॥

इदानीं प्रकृतान्येव प्रायश्चित्तानि कथ्यन्ते । प्रथमं तावत्तेष्वधिकारं निरूपयति । कोऽत्राधिकारः ।

विहितं नित्यतया संध्योपासनामिहोत्रादि 'यावज्ञीवमिमहोत्रं जुहुयात्' इत्यादिभि: पदैर्हापितनित्यभावात् । यद्प्यनियतनिमित्तेऽशुचिस्पर्शनादौ स्नानादि तिहिहितस् ।

अकुर्वन् प्रमादालस्यादिना ।

तथा निन्दितं प्रतिषिद्धं सुरापानादि । तदिप शास्त्रमतिक्रम्य सेवमानः । प्रायश्चित्तीयते ।

तदेतदुक्तं भवति। नैमित्तिकोऽयमधिकारे। विहिताकरणात्प्रतिषिद्धसेवनाच्च प्रायश्चित्तम्।

"नतु च प्रामकामस्य सांप्रह्णी विहिता। तते। प्रामार्थिनः कथंचिदकरणे विहितातिक्रमः स्यात्। यदि नाम प्रामार्थी प्रत्यवेद्यात्ततस्तत्कामोऽस्य। यदा तु प्रामं कामयते तदा तस्य तद्विहितं भवति। न चेत्प्रवर्तते विहितमतिक्रामेत्। ग्रतश्च प्रायश्चित्तो प्राप्तः"।

उच्यते। यामस्य स्वामी स्यामिति फललिप्सया तस्य तत्र प्रवृत्तिने विधिलच्चणा। शास्त्रं तु यागयामयोः साध्यसाधनसंबन्धावेदकमेव। वस्तुतो यद्यपि तत्रापि कर्तव्यता-प्रधानप्रसाधनो वाक्यार्थः, तथापि फलसिद्धचर्थमेव कर्तव्यता विधिरवगमयति। अतस्र यागमकुर्वतः फलं न निष्पद्यते, न पुनः प्रत्यवायः। यत्र प्रत्यवायस्तत्र च प्रायश्चित्तम्।

''ननु च नित्यानामकरणो प्रत्यवायो भवतोति क्रुत इयमवगति:। न ह्येवमित्रहोत्रादै। श्रूयते 'यो न कुर्यात्स प्रत्यवेयात्' "।

श्रूयते वाक्यशेषेषु 'वेदिभ्यः परमा भवति' इति । सर्वत्रार्थवादाः प्रत्यवायप्रदर्श-नार्थाः सन्ति । त्र्यवश्यं च तेषामालंबनं वाच्यं नान्यथा विधिनैकवाक्यतां भजन्ति । यत्रापि न श्रूयन्ते तत्रापि विध्यनुप्रहार्था स्रर्थवादाः प्रकल्पन्ते । किं चार्थवादैर्विधेरेव प्रवर्तकत्वम् , स्रन्यथा नापपद्यते यावदप्रवृत्तौ प्रत्यवायपरिहारा न कल्पितः । एवंविध एवार्थे वृद्धव्यवहारे विधिः प्रवर्तते । वोध्यते तु पुरुषप्रवर्तनारूढोऽसौ । न च पुरुषा स्रपुरुषार्थे प्रवर्तियतुं शक्यन्ते । स्रतः प्रवर्तकत्वविह्नतविधिर्माभूदिति श्रुतिसिद्धच्यर्था कल्पनेषा । यद्यपि स्वर्गोदिकल्पनायामपि तथार्थलाभस्तथापि यावज्ञोवादिपदविरोधा-तप्रत्यवायपरिहारार्थताऽपि स्यात् । उक्तम्—

'भयाद्धि यादशो पुंसां प्रवृत्तिरूपजायते । न तादशो भवेदत्र विधिकोटिशतैरिप'।। तस्मादकुर्वन्विहितस् इति नित्यं कर्मेति द्रष्टव्यम् ।

"नतु चाशुचिस्पर्शनादै। न नित्यावेदि किंचित्पदमस्ति, यावज्ञीवमित्यादिवत्।" किमत्रान्येन पदेन निमित्तविशेषे यत् श्रुतं तस्य च तिश्वमित्तेन कर्तव्यता प्रतीयते। नाधिकारान्तरं प्रत्यपेत्ता जायते। यदा निमित्तसंविधानं तदा कर्तव्यमित्युपगमैर्नित्य-तासिद्धिः। श्रिमहोत्रादाविप न नित्यशब्दोऽस्ति निमित्तनित्यत्वात्।

मसङ्ज्ञत्नविदितत्वेषु विषयेषु संस्कृतात्रभोजनचन्दनानुलेपनादिषु तात्पर्यत ग्रासेवा प्रसङ्गो विषयाभिलाषपरतेति यावत् ।

''ननु चैतदपि प्रतिषिद्धम् 'इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसन्येत कामत' इति"।

स्नातकव्रताधिकारात्रायं प्रतिषेध इति मन्यते । व्रतशब्दाधिकारे हि तत्र प्रतिषेधकः । संकल्पविशेषो हि मानसस्तत्रोपदिश्यते 'इदं मया न कर्तव्यमिति' ।

अथवा कश्चिदलपप्रतिषेधे न तुल्यतां मन्येत, 'पदार्थस्तावदयं न निषिध्यत' इति मन्यमानः, अतः समानीकियते ।

अथवा सामान्ये तद्भूतस्यापि विशेषस्य पृथगुपदेशो दृष्टः, प्राधान्यख्यापनार्थम् । यथा 'ब्राह्मणा भाषाताः', 'वसिष्ठोऽप्यायात' इति ।

प्रायश्चित्तीयते। प्रायश्चित्तशब्दो रूढिरूपेण विशिष्टे नैमिश्वको वर्तते। तदेतीच्छति वेति विनिमय: (१) कर्त्तव्यो "व्यत्ययो बहुलम् " इति (व्या० सू० ३।१।८५)।

नर इति वचनं चातुर्वण्याधिकारार्थम् ॥ ४३ ॥

अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्ब्धाः ॥ कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिद्रशनात् ॥ ४४ ॥

कामकारकृतेऽप्यतिकमे प्रायश्चित्तगैरवार्थिमदमुच्यते । स्रकामतः कृत इति प्रमादकृते पापे शास्त्रव्यतिकमे प्रायश्चित्तमाहुः । कस्य

अकामतः कृत इति प्रमादक्षते पाप शास्त्रव्यातकम प्रायाश्चलमाहुः। कस्य पुनर्हेतोः। विधिः। 'प्रतिशास्त्रमतिक्रम्याकार्ये प्रवर्तते स प्रायश्चित्तमाचिरिष्यत' इति । कोऽत्र विशिष्टहेतुः यस्मात्कामकृते देशि प्रायश्चित्तशास्त्रानर्थक्यिमिति मन्यन्ते । एवं पूर्वपत्तभङ्गचोपन्यस्थिति । कामकारकृतेऽपीति शब्दात्कामतेऽकामतश्च कृते व्यक्तिमे प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यमिति शास्त्रार्थः ।

श्रुतिनिद्रश्चनादिति वैदिकलिङ्गनिदरीनमुपहन्यत्राह्यणमुदाहर्तन्यम् 'इन्द्रो यतीन् शालावृक्षेभ्यः प्रायच्छत् '। न च श्वभ्यो दानं यतीनामकामतः संभवति । उपहृन्यं प्रायश्चित्तार्थे प्रजापतिरिन्द्राय प्रायच्छदिति स्पष्टार्थः ॥ ४४ ॥

> श्रकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुद्धचित ॥ कामतस्तु कृतं मोहात्मायित्वत्तैः पृथम्विधैः ॥ ४५ ॥

कि पुनरेतानि प्रायश्चित्तानि निमित्तमात्रपर्यवसायीनि सन्ध्योपासनादिवत्, उत कार्यपर्यन्तानि शारीरशौचवदुत्पन्नदोषनिर्यातार्थानि ।

तत्र फोचिदाहु:। न हि कर्म चीयते। कार्यविरामित्वमेव धर्माधर्मयोः। न हि कर्मािया स्वफलमद्दवा प्रलीयन्ते। तदुक्तं 'न हि कर्म चीयत' इति। तस्माद्योऽति-क्रमकारी स तते। नरकफलं भुंक्त एव। प्रायश्चित्तानि यदि न करोति ततस्तद्तिक्रमा-स्प्रत्यवायान्तरोत्पत्तिः।

तदेतदयुक्तम्। न हि कर्म चिरतव्यमता नित्यं प्रायश्चित्तम्। 'विशुध्यत' इति स्वशब्देनैव शुद्धचर्यता विहिता। तथा च तैः छतैरपोह्नेत पापं स्वयं छतत्वात्। यदप्युच्यते ''प्रतिषेधविधिना प्रतिषिध्यमानिक्रयाकर्तुः प्रद्यवायभागित्वमवगिमतं, न तस्य प्रायश्चित्तीर्मथ्यात्वं शक्यते कर्तुं' तदप्ययुक्तम्। यतस्तेन दुःखहेतुता तस्या-वगिमता। प्रायश्चित्तेष्वपि तपोदानादि दुःखमस्त्येव। श्रव्येन तादात्मिकेन दुःखेना-गामिनः संभाव्यमानस्य महतो दुःखस्य निवृत्तिर्युक्तेव। यथा व्याधेस्तिक्तकदुकीषधदा-नत्ववाहारादिना। यथा व्यतिक्रमं छत्वा कश्चित्स्वयमागत्य राजनि वेदनं करोति 'इत्येवं कर्मास्मि' इति सोऽर्द्धदण्डभाग्भवति। यस्तु राजपुरुषेर्ह्यादानीयेत स भूयो दण्ड्यते।

एवमुपदेशानामर्थवत्वसिद्धिः । अतः स्वयं कार्यविरोधित्वमस्य विह्तित्वात् । निष्कृतिः प्रायिश्चत्तमिति समाख्यानमि सत्तदेव कृतदेषस्य निर्यातनमि । श्रकारणं निर्याते। निष्कृतिरिति उच्यते । एवं प्रायश्चित्तमिप नास्याधिकारप्रतिप्रसवार्थम् । पंचानामेव पातकानामिधकारेपगमविह्नितत्वादृद्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनमिति ।

न चात्र 'वेदाभ्यासोऽकामतः, कामतस्तप इति, विषयविभागो बे। छुव्यः । उभयार्थो-भयत्रोपदर्शनार्थत्वात् । निमित्तोपदेशकरणे पठितत्वात् । 'ब्रह्महा द्वादशे'त्यादि प्रायश्चित्तानामुपक्रम्यमाणत्वात् । तस्मादकामते। लघुप्रायश्चित्तं कामते। गरीय इति श्रतोकस्य तात्पर्यम् । "नतु चाकामता नैव तस्य कर्तृत्वं, बुद्धिपूर्वं कुर्वन्कर्तेत्युच्यते । यथा च लौकिको 'दैवेन कार्यते । किमयं करोतीति'। कि च लिप्सया यत्र प्रवृत्तिस्तत्र प्रतिषेधः । यो हि मद्याय स्पृह्यति स पिपासुं न कदर्थयति 'मा पासीः सुराम्' इति । यस्तु जलार्थी जलबुद्धा सुरां पीतवांस्तस्याजानतो नापराधो न हि तस्य सुरालिप्सया प्रवृत्तिः ।

अथोच्यते 'विधिलचणाप्रवृत्तिने निषिध्यते', सत्यम्। भवत्वनर्धलचणानां तु मध्ये तह्यु दक्तेन च सर्वस्या अर्थलचणायाः प्रतिषेधः"।

केचिदाहुः । प्रत्यवायपर्यन्ते विधिर्विषभच्चणवित्रषेधशास्त्रार्थः । तेषामचे। द्यमेतत् । विषमविशेषेणोपान्तं ज्ञानते। द्वानतश्च मरणाय करूपत एव । एवं ब्रह्महृत्यादयोऽपीति । येषामपि 'कर्तव्यमिति वचनात्' कियते, 'न कर्तव्यमिति' न क्रियते, तेषामपि लै। किक-क्रियया प्रवर्तमानस्य निषेधः प्रवर्तमानश्चोच्यते प्रवृत्तः कर्ता । कर्त्वत्वमबुद्धिपूर्वकम-प्यस्ति । कृले पततीति । न चायं गै। याः कर्त्वतामानः । 'स्वतंत्रः कर्ते'ति हि समयते । ने 'च्छ्रया प्रवर्तते यः स कर्तेति' । कि चारमादेव वचनारप्रमादकृतो देषोऽस्ति, प्रायश्चित्तमिति, किमपरेण विकरिपतेन ॥ ४४ ॥

मायश्चित्तीयतां पाष्य दैवात्पूर्वक्रतेन वा ॥ न संसर्गः व्रजेत्सद्भिः पायश्चित्तेऽक्रते द्विजः॥ ४६॥

देवात्स्वीकृतात्प्रमादादित्यर्थः।

अन्ये तु दैवशब्दस्थाने मोहादिति पठन्ति । मोहादेवाकार्थे क्रियते । को ह्यमूर्खः शास्त्रं व्यतिक्रमिष्यति ।

पूर्वकृतेन जन्मान्तरकृतेन चेापभुक्तफलेन कर्मणा विशेषेण कैानख्यादिलिङ्गा-चनुमितेन। एतदुक्तं भवति। इह जन्मकृते व्यतिक्रमे बुद्धिपूर्वमबुद्धिपूर्व वा तथा जन्मान्तरकृतेऽपि लिङ्गानुमेये कर्तव्यम्।

किं पुन: कुनख्यादीनां प्रायश्चित्तम्।

क्रच्छ्रातिक्रच्छ्रौ चान्द्रायणमिति सर्वप्रायश्चित्तानि । वसिष्ठेन तु 'यस्य यि ह्ना तेन तहेव प्रायश्चित्तं केनिचदंशेन कर्तव्यमिति पठितम् ।

श्रतश्चैव ते सर्वेऽक्ठतप्रायश्चित्ताः संसर्गं सद्भिर्वर्जयेयुः। श्रध्ययनादिकिययैक-स्थानादिरूपतया।

संसर्गो यद्यपुभयाश्रयत्वादन्यतरप्रतिषेधेने।भयोरिप सिद्धः प्रतिषेधस्तथापि, 'सद्भिस्तैः संसर्गो न कर्तव्य' इति पुनः प्रतिषिध्यते उत्तरत्र, कर्द्यभेदात् । एकस्य हि प्रतिषेधे स एव प्रायश्चित्ती स्यात्र द्वितीयः, सत्यिपं संसर्गे । अत उभयोः प्रायश्चित्तार्थमुभयत्र प्रतिषेधः । सतामसतां चातः श्यावदन्तिप्रशृतिभिरकृतप्रायश्चित्तैः सह संसर्गो न कर्तव्यः ॥ ४६ ॥ इइ दुश्चिरितैः केचित्केचित्पूर्वक्रतस्तथा ।। प्रामुवन्ति दुरात्माना नरा रूपविपर्ययम् ।। ४७ ।।

एतदेवाह । इह दुश्चरितैः केचिद्रिमन् जन्मनि प्रतिषिद्धाचर्गौः । तथा पूर्वकृतैः कर्मभित्तथे। कं प्राक् । स इदानीं रूपविपर्ययप्रपंची दुष्कृतशेषचिह्नरूपती-ऽनुकन्यते ॥ ४७ ॥

सुवर्णचौरः कैनिन्ह्यं सुरापः श्यावदंतताम् ॥ व्रह्महा स्वयरोगित्वं दै।श्चम्यं गुरुतह्यगः ॥ ४८ ॥ पिछनः पौतिनासिक्यं सूचकः पूतिवक्त्रताम् ॥ धान्यचौरोऽङ्गहीनत्वमातिरैक्यः तु मिश्रकः ॥ ४९ ॥ अत्रहर्तामयावित्वं मै।क्यं वागपद्वारकः ॥ दल्लापद्वारकः शव्यं पङ्गुतामश्वद्वारकः ॥ ५० ॥ एवं कमिवशेषेण जायन्ते सिद्धगिर्दिताः ॥ जहमूकान्थविषरा विकृताकृतयस्तथा ॥ ५१ ॥

स्यो नाम रेगो राजयत्रमेति वैद्यानां प्रसिद्धस्तेन तद्वान्भवति ब्रह्महत्याविशेषेण । गुरुक्षोगामी दुश्चमा । क्वथितगन्धवाहिन्या नासिकया युक्तः पिशुनः ।

एवं सूचका दुर्गन्धवाहास्य:।

"नतु च सूचकः पिशुन" एव ।

सत्यम् । एकः कल्पियत्वा परदेशान् प्रकाशयति । धन्यस्तु सत्यानेवाविदिता-निति भेदः ।

स्रातिरैक्यमधिकांगता। भिग्नके। यो द्रव्याण्यद्रव्येस्तदाभासैः संमर्दयति। यथा कुंकुमं कुसुंभेनान्येरन्यानि।

स्रामयावी यस्य भुक्तमत्रं न सम्यक् जीर्यते। मीक्यं वाग्वैकल्यं यत्राप्रतिपत्तिमानपस्मारी। शिष्टं प्रसिद्धम्।

विकृताकृतयः। 'ब्राकृतिः' संस्थानं 'विकृता'ऽमनोरमा निन्दितैषां कर्मविशेषेणेति। एषां कर्मणां कुम्भोपाकयमयातनास्थानेषु फलं तदनुभूतवत ईषच्छेषे तस्मिन् कर्मण्युद्रिक्ते च सुकृतेऽदक्तफले फलदानान्मुखे दुष्कृतस्यासद्भावे।ऽतः कर्मावशेषोप-पत्तः॥ ४८—५१॥

चरितव्यमते। नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये ॥ निन्धैर्हि लक्षणैयुक्ता जायन्तेऽनिष्कृतैनसः ॥ ५२ ॥

निन्द्ये हिं लक्ष्योः कुनखश्यावदन्तादिभिरनिष्कृतेनसः ॥ ४२ ॥

ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयां गुर्वङ्गनागमः ॥ महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥ ५३ ॥

गुर्वक्रनागमः स्तेयं पतितसंप्रयोगः सर्ववर्णीनां महापातकानि । सुरापानं ब्राह्मणस्यैव ।

स्तेयं त्राह्मणसुवर्णहरणं—स्मृत्यन्तरात् 'त्राह्मणसुवर्णापहरणे महापातकम्' इति । पातकशब्दः पातयतीति व्युत्पत्त्या सर्वव्यतिक्रमेषु वर्तते, महापातकेषूपपातकेषु च । महच्छब्दो गुरुत्वप्रदर्शनार्थः ।

तैश्च संयोगमेकैकेनापि। स च वत्त्यति 'संवत्सरेण पतति' इत्यादिना ॥ ५३ ॥

अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैग्रुनम् ॥ गुरेश्थालीकनिर्वन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥ ५४ ॥

समुत्कर्ष इति निमित्तसप्तमी, 'चर्मीण द्वीपिनं हंति' इतिवत् । समुत्कर्षे प्राप्सामीति यदनृतमिभधीयते तद्बह्यहत्यया समम् । यत्र पूजातिशयो धनातिशयो बाह्यणत्वेन श्रोत्रियत्वेन महाकुलीनतया वा प्राप्यते तत्रातद्रूपमात्मानमावेदयति । यो वा पात्रातिशयेन पुण्यस्कन्धोत्कर्षे प्राप्तुमिच्छति तस्यापात्रं पात्रमित्युच्यते । एवंविधे समुत्कर्षे- ऽनृतम् । न पुनः स्वल्पवस्तुनि अपेचायौ, सत्यिप समुत्कर्षेच्यपदेशे ।

पिशुनमलीकवदिति परच्छिद्रप्रकाशनम्।

गुरोश्चालीकनिर्बन्धोऽसत्याभिधानेन चित्तसंचोभः, 'कन्या ते गर्भिणी' इत्येवमादिना निष्प्रयोजनो द्वेषः। राजकुलात्तेन सह विवादे। निर्वन्धोऽनृताभिशंसनं वा। तथा च गौतमो 'गुरावनृताभिशंसनम्' (२१—१०) इति पातकसमानि ॥ ५४॥

ब्रह्मोच्मता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः॥ गर्हितानाद्ययोर्जिग्धः सुरापानसमानि षट्॥ ५५॥

श्रधीतस्ववेदस्यानाभ्यासेन विस्मरणं ब्रह्मोज्भता । नित्यस्वाध्यायविधे: त्यागा वा । कूटसासं समुत्कर्षादन्यत्रापि । सुहृद्वधो मित्रमारणम् । ४-६ गहितानाद्ययाः । गहितं शास्त्रप्रतिषिद्धं लशुनाद्यनाद्यममनस्तुष्टिकरं, न भोच्य इति कल्प्य यद्भुज्यते ॥ ५५ ॥

निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च ॥ भूमिवज्रमणीनां च रुक्मस्तेयसमं समृतम् ॥ ५६ ॥

निस्त पस्यासारद्रव्यस्यापि ।

नराश्वशब्दो जातिशब्दो, नारीहरणेऽप्येतदेव। यो हि दुहितरं दत्वाऽसित नरदोषेऽन्यस्मै पुनर्ददाति, तस्याप्येतदेव। तदुक्तं 'प्राप्नोति पुरुषोऽनृतम्' इति ॥४६॥

> रेतःसेकः स्वयानीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च ॥ सच्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतत्पसमं विदुः ॥ ५७ ॥

स्वयानया भगिन्य एकोदरसंभूताः।

कुमायेऽन्दः।

ग्रन्त्यजा वर्वरचंडालिखयः।

स्ट्युः । सखा मित्रं तस्य स्त्रियः । स्त्रोग्रहणं न जायायामेव प्रतिषेधार्थम् । एवं पुनस्यान्यापि या अवरुद्धा मैथुनधर्मेण ।

वयं तु त्रूमः । सत्यिष स्त्रीयहण्येनोढान् ढयोविषमसमीकरणस्यान्याय्यत्वादसमत्व-वचनम् । एतत्र प्रायिश्चत्तिनिर्देशार्थः, किं तिहः, गुरुत्वख्यापनपरम् । अत्रश्च गुरुत्दं प्रायिश्चत्तं भवति । तथा चोक्तं 'एनसि गुरुणि गुरुणि लघुनि लघूनि' । यदि ह्यं त-त्रायिश्चत्तिनिर्देशार्थमभविष्यत्रायिश्चत्तिनिर्देशप्रकरण एव वाऽवच्यत् । कैं।टसाच्यसुहृद्धययोश्चेह सुरापानसमीकृतयोत्र हृद्धस्याप्रायिश्चत्तातिदेशमुपरिष्टात्र कुर्यात् । 'गुरो-श्चालीकनिर्वन्ध' इत्येतस्य चेह बह्महत्यासमीकृतस्य पुनरुपरिष्टात् ब्रह्महत्याप्राय-श्चित्ताभिधानात् । तथा कुमार्यामिति रेतःसेकस्य गुरुत्वल्पसमीकृतस्ये ह पुनस्तत्र गुरुत्वल्प-प्रायिश्चत्तिधानाद्भयते नेदं प्रायिश्चत्तार्थं समीकरणमिति ।

श्रन्ये तु मन्यन्ते । भेदेन समीकरणं गुरुत्वभावेऽिप विविच्चिते नान्याय्यम् । श्रतः प्रायश्चित्तार्थमेव सुरापानस्य समीकृतयेश्च कौटसाच्यसुद्धद्वधयेश्विद्धहृत्याप्रायश्चित्त- निर्देशो विकल्पार्थे सुरापानप्रायश्चित्ते । श्रस्य चातिदेश एव श्रूयते । समीकरणे तु विकल्पो नास्ति । यथा 'हत्वा गर्भमविज्ञातम्' इति ॥ ५७॥

इदानीसुपपातकान्याह

गोवधोऽयाष्यसंयाज्यं पारदार्यात्मविक्रयाः ॥ गुरुमातृपितृत्यागः स्वाध्यायाग्न्योः सुतस्य च ॥ ५८ ॥ स्रयाज्या अविरुद्धापातिकशूद्राद्यस्तेषां संयाज्यं संयाजनम्। भावे ण्यच्छांदसः।

स्रात्मविक्रयं गवाहिद्रव्यवदात्मनः परविधेयकर्णां दास्येन ।

त्रन्ये तु **पारदार्थमविक्रय**मिति पठन्ति ।

अनुत्साहो निराहारः स्वल्प एवापघातेऽवसादाश्रयग्रम्।

गुरास्त्यागो यथावदननुवृत्तिः। ग्रध्यापनसमर्थेऽध्यापयितर्युपाध्यापकान्तराश्रयः। एवं सातापिचोः।

अपिततानां चैतेषां त्यागो देाषाय । पतितानां त्विष्ट एव ।

स्वाध्यायाग्न्ये।स्त्याग इति संबध्यते । स्वाध्यायस्य त्यागश्च 'ब्रह्ररहः स्वाध्या-यमधीयीत' इत्यस्य विधेरननुष्टानम् ।

''किमैकाहिके माससांवत्सरिके वा त्यागे व्यतिक्रमोऽयम्"।

अविशेषादैकाहिके प्राप्नोति।

तदयुक्तम् । एतस्य विधेर्नित्यत्वात् । नित्यानां च व्यतिक्रमे प्रायश्चित्तांतरं वद्यति । तस्माद्विस्मरणपर्यन्तस्यागोऽभिप्रेतः ।

स ब्रह्मोज्भतापदेन सुरापानेन समीकृतः। तत्र विकल्पनार्थमेतत्। अस्य च लघुत्वात्तस्य गुरुत्वाद्व्यवस्थायां विकल्पा योज्यः। तत्र यो वैदिक एवान्यस्मिन् कर्मीण युक्ततया स्वाध्यायं जहाति तस्योपपातकत्वम्, यस्तु भोगसेवयाऽर्थपरतया कलहशीलतया जहाति तस्य सुरापानसमत्वम्।

भ्राग्नेस्त्वेकत्वविशिष्टस्येहोपादानाद्गृह्यस्येति द्रष्टव्यम्। 'प्रागग्नीनिति' बहुवच-नाच्छ्रौतानां प्रहणम्।

"ननु च तत्रापि चान्द्रायग्रमुक्तमिहाय्युपपातकःवात्तदेवात्र वाच्यम्"।

नैष देषः । उपपातकेष्वप्यन्यान्यपि प्रायश्चित्तानि सन्ति । शक्त्यपेत्तया गुरु-लघुभावो न्यूनाधिकभावः । अतो नियमार्थं तत्र चान्द्रायग्रप्रहण्यम् ।

सुतस्य त्यागाऽभरणं गृहात्रिष्काशनमशिशोः प्राप्तस्य च गुणवतः, पातिकनस्तु न दोषः ॥ ४८॥

परिवित्तिताऽनुनेऽनृढे परिवेदनमेव च ॥ तयार्दानं च कन्यायास्तयारेव च याजनम् ॥ ५९ ॥

ख्रनुजः कनीयान् भ्राता ।

तयार्याजनं विवाहे दर्शपूर्णमासादी वाऽऽित्विज्यम्।। ५ ६।।

कन्याया दृषणं चैव वार्धु व्यं व्रतले। । तडागारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः ॥ ६० ॥ कन्याया दूष्यां नेयं कन्या पुरुषेग्रोपभुक्तेत्यध्यवसायेन प्रतिपादनम् । श्रङ्गुष्ठादिना वा प्रजननं धर्मभेदो मैथुनधर्मवर्जम् ! तत्र हि गुरुतल्पसाम्यमुक्तम् ।

वाधु चित्वं स्रनापदि धनप्रयोगेन वृत्तिप्रह्णम् । वासिष्ठे तु 'वृद्धेस्तु प्रयोक्ता धान्यानां वार्धुषित्वं तदुच्यते'। सा च शास्त्रपरिभाषा। न लौकिके वा पदार्थे।

व्रतच्युतिः शिष्टप्रतिषिद्धेऽमुष्यगृहे न भोक्तव्यमुपवस्तव्यमेवंरूपः संकल्पो 'व्रतम्'। ततो यः संकल्पाञ्चलति सा तस्य व्रतच्युतिः।

"ननु च त्रतमिति इच्छाकृता नियम उच्यते । यदि चेच्छाकृतः संकल्पस्तता निवृत्ती कः शास्त्रातिक्रमा 'विहितमकुर्वन् प्रायश्चित्तायत' इत्युक्तम् । न चैतद्विहितम् ।"

डच्यते। सत्यमिच्छालच्या झारंभः। समाप्तिस्तु शास्त्रीया। यथा सौर्यादीनां काम्यानां कर्मयां लिप्सातः प्रवृत्तिः, समाप्तिस्तु शास्त्रीया। झतीतायां फलेच्छायामवाप्ते वा फले यथोक्तं तदर्थ एवावशिष्टं वर्जयेयुः (x x) प्राक्रमिकोऽयं कापुरुष इति वदन्तः। स्नातक- व्रतानां त्वसन्तल्वीयः प्रायश्चितं प्रवच्यते। तेनेदं विकल्पित्मईति।

ख्राराम उद्यानापवनादि । स्मृत्यन्तरे सर्वभूमिरविक्रेया ॥ ६० ॥

वात्यता बान्धवत्यागा भृत्याध्यापनमेव च ॥ भृताचाध्ययनादानमपण्यानां च विक्रयः॥ ६१॥

बान्धवा ज्ञातयः सोदरादिभ्योऽन्येपि मातुलमातृष्वस्रेयादयः। स्ति विभवे तेऽप्यजीवन्ता भर्तव्याः। तदुक्तं 'स्वजने दुःखजीविनि' इति।

"यद्येवं सुतस्येत्याद्यनर्थकम्"।

न, श्रनन्यार्थं वचनम् । जालपादप्रतिषेधे हंसप्रतिषेधवत् । तेन मात्रादित्याग उपपा-तकमेव । इह तु लघोय इति ।

भृत्याध्यापनम्।

सृतकस्य सतोऽध्यापकत्वात् यश्च सृतकादधीते। स्माप्यानि दशमे उक्तानि॥ ६१॥

सर्वाकरेष्वधीकारोः महायन्त्रपवर्तनम् ॥ हिंसीषधीनां स्त्र्याजीवेाऽभिचारो मूळकर्म च ॥ ६२ ॥

स्राकराः सुवर्णादिभूमयस्तत्राधिकारा राजनियोगेनाधिपतित्वम् सर्वप्रहणादन्य-दप्यर्थोत्पित्तस्थानं गृह्यते । तेन प्रामनागरिनयोगो व्यवहारदर्शनदण्डयहणादियोगः । एवमेव यन्त्राणि सेतुवन्धादीनि जलप्रवाहिनयमार्थानि तेषां महतां प्रवर्णनम् । स्रीषधीनामशुष्काणां हिंसाच्छेदः । स्त्रीयामाजीवः। स्त्रिय उपजीव्यते। स्त्रीधनेन शरीरकुटुंबधारग्रं क्रियते। भार्यापण्यभावे। वेशस्त्रीप्रयोजनं वा।

स्रिभिचारे। वैदिकेन शापादिना मन्त्रप्रयोगेण श्येनादियागेन वा शत्रुमारणम् । सूलकर्म वशीकरणं मन्त्रादिकिययैव ॥ ६२ ॥

इन्ध्रनार्थमग्रुष्काणां द्रुपाणामवपातनम् ॥ अत्रात्मार्थं च क्रियारम्भा निन्दितान्नादनं तथा ॥ ६३ ॥

इन्धनाद्यर्थे तु न देशः अग्निग्रुद्धत्वाच्छुष्कसर्वसंभवे।

क्रियारंभः पाकारंभः। 'म्रातुरत्वादेवात्मार्थं न भवेदिति' प्रतिषेधात्। क्रियारंभ एं व्याख्यायते। क्रियारंभे हि प्रायश्चित्तोपदेशादेव प्रतिषेधः कल्प्येत। न द्याप्रतिषिद्धप्रायश्चित्तं युक्तं 'निन्दितं च समाचरन्' इति वचनात्। अद्य पुनर्थत्प्रभाषितं तथासिद्धे प्रतिषेधे प्रायश्चित्तं विधीयते। न कल्पनागीरवं भवति तेन।

निन्दिताच्चादनम्।

"ननु गहितान्नाद्ययोरिति कुत एतत्"।

विकल्पार्थम् । अभ्यासे तत्प्रायश्चित्तमिदं तु सक्रदेव । प्रत्ययभेदे वा ॥ ६३ ॥

अनाहितात्रिता स्तेयमृणानामनपक्रिया ॥ असच्छास्त्राधिगमनं कै।शीलव्यस्य च क्रिया ॥ ६४ ॥

कृतविवाहस्य विदुषे। द्रव्यसंपत्तौ जातपुत्रस्य वाऽनाहितािःनता । साऽधिकारावि-शोषात्रित्यश्रुतयो नित्याधानस्य प्रयोजिका इति स्मृतिकारो मन्यते ।

"क्यं पुनः श्रुतिप्रयुक्तमाधानं विहितम्। कस्यचित्प्रकरणे कथ्यते येनागमोऽप्यु-च्छिदोत । स्वतस्य प्रतीयमानाधिकारत्वादग्निनिष्पच्यर्थतया क्रुतोऽधिकारान्तरप्रयुक्तिः"।

श्रग्नयस्तानद्विनियुक्ता 'यदाहननीये जुहोति' इत्यादिना। न चाधानेन विना तेषां निष्पत्तिरित्यताऽग्निषु प्रयुक्तेषु तदिप प्रयुक्तमित्युच्यते।

"यद्येवमिग्निन्ध्यर्थं तदाहिताग्निष्वधिकारोऽसस्विग्निषु नाधिक्रियते। न चाधानं नित्यं यावज्ञोवादिविधिवदतः कथमनाहिताग्नितादोषः"। 'अकुर्वेन् विहितं कर्मेति' विहिताकरणे प्रायिश्चतं विहितम् 'अप्रोनादधोतेति'। "सत्यं विहितम्। न स्वर्गाय नाधिकारान्तरसंपत्तये। किं तिहर्भे, अप्रिनिष्पत्तये। अग्नेश्च ज्ञातप्रयोजना यस्य तैः प्रयोजनं स तेनोपायेनार्जयित्, अन्यस्तु नेति। का तत्र विहिताकरणाशङ्का येन प्राय-श्चित्ती स्थात्। यो हि सुवर्णे नार्जयित कथमसौ दुष्येत"।

उच्यते । भ्रस्मादेव वचनात्सत्यधिकारेऽमयोऽवश्यमर्जनीया इति गम्यते । स्तियमुक्तेभ्यो द्रव्येभ्योऽन्यस्य ।

च्यानां ''चतुर्भिऋ यैः'' इत्येतच्छुतेरनतुष्ठानम् । श्रमच्छास्त्राणि चार्वाकनिर्धन्थाः, यत्र न प्रमार्गं न वेदकर्भ फलसंबद्धमापद्यते । केशिनवत्वं चारणत्वं नर्तनत्वं गायनत्वम् ॥ ६४॥

> धान्यकुष्यपशुस्तेयमद्यपस्त्रीनिषेवणम् ॥ स्त्रीशूद्रविट्सत्रवधे। नास्तिक्यं चापपातकम् ॥ ६५ ॥

शणसप्तदशानि धान्यानि । कुण्यं लोहताम्रादिमयं कुण्डकटाहादि । "नतु चाविशेषेण पूर्वस्रोके स्तेयमुक्तम्" ।

परिहतमेतत् 'हंसप्रतिषेधवदिति'। अथवा स्तेयं यदन्यस्मादुद्धृते गृहीते संभवेनाशो-ध्यते न हि जातु स्तेयमिति लोकप्रसिद्धं यथा धैर्यादिना अपकरणम् ।

मद्यपेति।

ब्राह्मणस्य चित्रयादिस्त्रीनिषेत्रणं सह शयनं संप्रयोगं वा। स्त्रिया वधा, ब्राह्मण्या ग्रपि। नास्तिक्यं नास्ति परलोको नास्ति दत्तमित्याद्यमिनिवेशः॥ ६५॥

> त्राह्मणस्य रुजःकृत्यं घातिरघ्रेयमद्ययोः ॥ जैह्मच च मैथुनं पुंसि जातिस्रंशकरं स्मृतम् ॥ ६६ ॥

दण्डहस्तादिना शरीरपोडाजननं रुजःकृत्यस्।

"कि पुनरघेयम्। न हि भच्चणप्रतिषेधवत् घाणप्रतिषेधः कचिदस्ति। न तु शक्यं विज्ञातुं यदभच्यं तदघेयमिति। घृतादेर्यागार्थमुपात्तस्याभच्यत्वन्नचाघेयत्वम्"। उच्यते। पूतिदुर्गन्धतया घाणं विकरति लशुनपलाण्डुपुरुषपुरीषादि तद्गृद्यते। मद्यसाहचर्याच यदभद्यं तदेव विज्ञायते। न पूतिदार्वादि।

जैह्मयं कुटिलताऽप्रसन्नहृदयत्वम्, अन्यदुच्यतेऽन्यत्क्रियते हृदये चान्यत् ॥ ६६ ॥

खराश्वोष्ट्रमृगेभानामजाविकवधस्तथा ॥ सङ्करीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य च ॥ ६७॥

मृगा रुरुप्रवतादय ग्रारण्याः । इभी हस्तो । सत्यपि मृगत्वे बाहुल्येन प्रामवासि-त्वाद्प्रहणम् । मीना मत्स्यः । श्रहिः सर्पः ॥ ६७॥

निन्दितेभ्या धनादानं वाणिज्यं शुद्रसेवनम् ॥ अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम् ॥ ६८॥ निन्दिता अप्रतिप्राद्धाः शूद्धा ये पापकर्माणस्तेभ्यो धनादानं प्रतिप्रहेण पुनः पुनः, प्रत्यादिष्ठप्रतिप्रहस्य प्रतिषिद्धत्वात् ॥ ६८॥

क्रमिकीटवयोहत्या मद्यानुगतभाजनम् ॥ फल्टेघःक्रुसुमस्तेयमधैर्यं च मन्तावहम्॥ ६९॥

कृमया भूमिशरणाः चुद्रजन्तवः। कीटास्तथाविधा एव किञ्चिदुपचितमूर्तयो-ऽपचाः सपचारच मच्चिकाशलभादयः। वयांसि पच्चिणः शुकसारिकादयः। मद्यानुगर्तं मद्येन संस्पृष्टं तद्गन्धाचितं च। स्रधैर्यं चेतसोऽस्थिरत्वं स्वल्पेऽप्यु-पद्यातेऽपध्वंसः॥ ६ ॥

> एतान्येनांसि सर्वाणि यथोक्तानि पृथक्षृथक् ॥ यैर्येर्वतैरपोद्यन्ते तानि सम्यङ्निवाधत ॥ ७० ॥

प्रायश्चित्तनिमित्तान्युक्तानि । संज्ञाभेदश्च प्रायश्चित्तभेदार्थः । वस्यमाणस्य संचेपवचनम् ॥ ७० ॥

> ब्रह्महा द्वादशसमाः कुटीं कृत्वा वने वसेत् ॥ भैक्षाश्यात्मविशुद्धचर्यः कृत्वा शविशरोध्वजम् ॥ ७१ ॥

त्रणपर्णादिक्रते। निकेता वर्षातपशीतत्राणादिहेतुर्गः क्टीति कथ्यते।

समा वर्षाण।

भैसाशीति स्पृत्यन्तरं सप्तागारमनभिसंहितं च भैदयमुक्तम् ।

श्विशा इतस्यान्यस्य वा ध्वजे काष्टादिमयीं शिरःप्रतिकृतिमुद्यता धार-येदिति मन्यते।

नैवं शब्दार्थविदः। न हि तच्छवशिर इत्युच्यते। सन्योऽप्यत्र विधिर्भविष्यति 'कृतवापनो निवसेत्' इत्यादि॥ ७१॥

> लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुषािषच्छयात्मनः ॥ प्रास्येदात्मानमग्रौ वा समिद्धे त्रिरवाक् श्विराः ॥ ७२ ॥

धानुष्का यत्र युद्धं कर्तुं लत्तं विध्यन्ति तत्र तद्भूतेन भवितव्यम् । श्रयवा संप्रामे-ऽन्यत्र युध्यमानानां शस्त्रप्रहाराः प्रतीष्मितव्याः । ज्ञात्मन इच्छ्येति । प्रमादा-त्तदन्तरंगतस्य सत्यपि स्ववधे न शुद्धिः ।

विदुषामित्येव जानते प्रायश्चित्तोपदेशोऽयमिति । अथवा धनुर्वेदज्ञानाम् । अग्ने वाऽऽत्मानं चिपेत्सिमिद्धे जिरुत्थाय पुनः पतेत् ॥ ७२ ॥

यजेत वाऽश्वमेधेन स्वर्जिता गोसवेन वा ॥ स्रभिजिद्धिश्वजिद्धचां वा त्रिष्टताप्तिष्टुताऽपि वा ॥ ७३ ॥

जनपदेश्वरस्याश्वमेधेऽधिकारः। तत्र हिरण्यादिप्राच्यादिदिग्भ्यः स्राहृतं द्रव्यं दिच्या विहिता।

ये चानाहिताप्रयस्ते न यागेष्वधिक्रियन्ते । न पुनस्तदर्थमेवाधानं कर्तव्यम् । कर्माणि हि प्रायश्चित्तार्थानि सांगानि । न चांगमाधानम् ॥ ७३॥

> जपन्वान्यतमं वेदं योजनानां शतं व्रजेत् ॥ ब्रह्महत्यापनादाय मितभुङ्नियतेन्द्रियः ॥ ७४ ॥

मितभुग्यावता न तृष्यति । नियतेन्द्रिया ब्रह्मचारी विषयेष्वगृष्तुः ॥ ७४ ॥

> सर्वस्वं वेदविदुषे ब्राह्मणायापपादयेत् ॥ धनं हि जीवनायाळं गृहं वासःपरिच्छदम् ॥ ७५ ॥

यावित्विच्गोहिरण्यादिकं तत्सर्वे दातव्यम् । अत्रार्थवादे धनं हि जीवनायालामिति । तावता धनेन दत्तेनान्यस्मै जीवितं दत्तं भवतीत्थेव साम्यम् ।

गृहं वासःपरिच्छद्म्। परिच्छद्शब्देन यावत्किचिद्गृहोपकरणं सिर्पस्तै-लघान्यादि कुण्डकटाहादि कुप्यशयनासनादि तत्सर्वे गृह्यते ॥ ७५॥

> हविष्यभुग्वाऽनुसरेत् पतिस्रोतः सरस्वतीम् ॥ जपेद्वा नियताहारिस्तर्वे वेदस्य संहिताम् ॥ ७६ ॥

हिवष्यं मुन्यन्नं नीवारादि प्राम्यमिष पयोष्ट्रतादि ।
प्रतिस्त्रोतः स्रोतःस्रोतः प्रति यावन्ति सरस्वत्याः स्रोतांसि तावन्त्यनुसरेत् ।
नियताहार स्राहारनिष्ट्रितं कृत्वा ।
वेदसंहितां समन्त्रबाह्यणकाम् । त्रिरावर्तेत ।
एतेषां प्रायश्चित्तानामियमत्र व्यवस्था ।

बुद्धिपूर्वेश ब्राह्मश्रमात्रवधे द्वादशवार्षिकं 'लच्यं शस्त्रभृता'मनेन विकल्प्यते। यद्यपि द्वाद-शवार्षिकं न मरणान्तं तथापि देवे।पपित्तपतितेऽन्तरामरणे सामिक्तते प्रायश्चित्ते शुद्धश्यभा-वात् प्रत्यवायो न निवर्तते। द्वितीये तु तदानीमेव निर्मुक्तपापः। शस्त्रहते। वा कदाचित्र मियते। अत एव आद्योपात्तप्रायश्चित्तमिच्छया विकल्पेन दात्व्यम्।

श्रमी प्रवेशस्तु श्रोत्रियत्वादिगुणयुक्ते। तत्रापि सवनगुणेऽग्नी । सन्ति ब्रह्म-प्रक्षिरवस्थास्तस्यावसानं शस्त्रेण गात्राणां खण्डशो विदारणं सवनगत इति पठन्ति। न च प्राणान्तिकषु द्वैगुण्यसंभवः। न ह्येकस्मिन् जन्मनि द्विभैरणोपपत्तिः। तत्तुल्य-पीडानुभवात्तस्य द्वैगुण्यम्। न च द्वादशवार्षिकं द्विगणं युक्तम्। को हि देवसमश्चतु-विश्वतिवर्षाणि प्रायश्चित्तं चरेत्। संवत्सरशेषे हि मृतस्य सर्वं निष्फलं स्थात्।

अधमेधयागस्तु त्रैवर्धिकानां सति संभवे पूर्वोक्तैर्विकल्पते। गोसवादयस्त्वबुद्धिः वे महागुग्रवति हन्तरि स्युः।

योजनशतं बुद्धचा च ब्राह्मणजातीयमात्रवये। एवमुत्तराण्यपि। त्रिष्टुताग्निष्टुतेति समानाधिकरणे। एवं स्वर्जिता गोसवेनेति अभिजिद्विश्वजितौ द्वे प्रायश्चित्ते॥ ७६॥

> कृतवापने। निवसेद्ग्रामांते गाव्रजेऽपि वा ॥ श्राश्रमे द्वसमूले वा गाव्राह्मणहिते रतः॥ ७७॥

द्वादशवार्षिकस्यायं विशेषः कश्चिद्वैकल्पिकधर्म उपिदश्यते । वपनं श्रपूर्वम् । श्राश्रमष्टचमूले वैकल्पिकमेव वा कुटी स्यात् । ''किमर्थं पुनस्तरेव नोक्तम् ।''

प्रकान्तद्वादशवार्षिकस्य वच्यमार्गा यथा स्यात् पृथक् प्रायश्चित्तं मा भूदिति पूर्वे-व्यांख्यातम् । स्वतनं ह्यन्यस्मिन् प्रकान्तेऽन्यत्र प्राप्नोति, प्रकान्तासमाप्ती देशपश्चराणात् । पृथगधिकारात्पृथक्प्रयोगता । अन्यस्यान्यतरप्रयोगः ॥ ७७ ॥

> त्राह्मणार्थे गवार्थे वा सम्यक् प्राणान्परित्यजेत् ॥ मुच्यते त्रह्महत्याया गाप्ता गात्रीह्मणस्य च ॥ ७८ ॥

अपरित्रायापि सम्यक् माणपिरत्यागेन मुच्यते । परित्रायाप्राणस्यागेनापि ॥ ७८ ॥ त्रयवरं पतिरोद्धा वा सर्वस्वपविजत्य वा ॥ विमस्य तिन्निमित्ते वा भाणालाभेऽपि मुच्यते ॥ ७९ ॥

मितराद्धाः प्रकृतः शस्त्रेण चता वा युद्धकरणे।

इयवरम् । यदि न्यूनं तदा तिस्र श्राष्ट्रत्तयः। कृते युद्धेऽसी मुच्यते, श्रपरित्राय मृतोऽपि।

सर्वस्वमवजित्येति बाह्यणादीनां चौरापहृतं यदि प्रत्यानयति, तदा मुच्यते। बाह्यणस्य वा तिज्ञिमिक्ते प्राणदाने।

"नतु चोक्तं 'गोप्ता गोब्राह्मणस्ये'ति"। ५० सत्यम् । युद्धेनान्येन वा शरीरव्यापारेण गां पङ्कलश्नां दस्युभिवीह्यमानां ब्राह्मणं शत्रुभिश्चौरैर्निचा वाऽपिह्यमाणं यदि मोच्चयित ततः शुध्यतीत्युक्तम् । इह तु तिन्निमित्त- श्रहणाचिद धनेऽपिह्यमाणे ब्राह्मणो व्यामृहत्याऽऽत्मानं हन्ति निरपेचं वा चेारै- युध्यते तत्र तत्समधनदानेन 'मा मृथा अहं त इयद्धनं ददामी'ति तमाश्वास्य दत्वा मुच्यते ॥ ७-६॥

एवं दृढत्रते। नित्यं ब्रह्मचारी समाहित: ॥ समाप्ते द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपाहित ॥ ८० ॥

अस्माद्वचनादाद्यशेषमुत्क्रान्तं विज्ञायते । दूढव्रत इति समाहित इति च पादपूरणे पदे । उपसंहारोऽयं पूर्वस्य ॥ ८० ॥

> शिष्ट्वा वा भूमिदेवानां नरदेवसमागमे ॥ स्वमेने।ऽवभृथस्त्राता हयमेधे विम्रुच्यते ॥ ८१॥

चरमपत्त उच्यते।

शिष्ट्वा स्वमेन आत्मीयं देषम् । भूमिदेवतानां ब्राह्मणानां नरदेवैः चित्रयैः समागमे । ऋत्विजो ब्राह्मणाः चित्रयो यजमान एवं कृताऽश्वमेधेऽवभृथस्नाता विमुच्यते । द्वादशवाधिकस्योपसंहतत्वात्स्वतन्त्रमिदं वैकल्पिकमिच्छन्ति ।

धन्ये तु वैकल्पिकानां मध्य उपदेशात्प्रकान्तद्वादशवार्षिकस्यैव गोत्राह्यग्परित्राग्य-वत्समाप्तच्यविधमाहुः। यथा सारस्वतेन पत्तं वा प्रस्नवर्णं प्राप्योत्त्थानमिति।

वयं तु त्रूम: । उपसंहतत्वादाद्यस्य वैकल्पिकमध्ये वा पाठादुभयरूपताऽस्य प्रक्रा-न्तेऽपक्रान्ते च सति संभवे ॥ ८१ ॥

> धर्मस्य ब्राह्मणो मृत्तमग्रं राजन्य उच्यते ॥ तस्मात्समागमे तेषामेना विख्याप्य शुध्यति ॥ ८२ ॥

यजमानिर्दिजां ब्राह्मण्चत्रियागामश्वमेधसमागम एना विख्यापनीयमित्यत्रार्थवादः॥⊏२॥

ब्राह्मणः संभवेनैव देवानामिप दैवतम् ॥ पमाणं चैव ल्रोकस्य ब्रह्मात्रैव हि कारणम् ॥ ८३ ॥

प्रायश्चित्तिना परिषद्गमनं कर्तव्यम् । परिषत्पृष्यस्तु विधिरनुष्टेयः । सा चैवंरूपा परिषदेवमर्थश्लोकोऽयमुत्तरश्च। उत्पत्त्यैव ब्राह्मणा देवानामिप देवा लाकस्य प्रमाणं प्रत्यितः, प्रत्यत्त-दर्शनवत् । न तदीयं वचनमिप शङ्कते कश्चित् ।

स्रच कारणं ब्रह्म वेदस्तदर्थज्ञो हाइष्टमुपदरीयन् प्रमाणीकियते ॥ ८३ ॥

तेषां वेदविदे। ब्र्युस्त्रयेाऽप्येनः सुनिष्कृतिम् ॥ सा तेषां पावनाय स्यात्पवित्रं विदुषां हि वाक् ॥ ८४ ॥

परिषद्गमनं प्रायश्चित्तिनो ६नेन कथ्यते । तस्याश्च लच्चां 'त्राह्मणा वेदविद्स्वयः परिषदि'ति ।

"ननु च 'दशावरा वा परिवत्' इति वच्यति। तथा 'एकोऽपि वेदविद्धर्मम्' इति ।"

न दशसंख्या पुरुषाणामुपदिश्यते कि तर्हि गुणानाम्। तथा 'च त्रैविद्यो हैतुक-स्तर्कां' इति गुणानामेव निर्देशः। 'एकोऽपि वेदवित्'' इत्यनेन चैतत्प्रकटीकरोति हैतु-कत्वादिगुणांतराभावेऽपि केवलेनैव वेदेन वेदवित्परिषक्तं लभते।

त्रयं तु श्लोकः संख्यानिर्देशार्थः । अत्र यद्यपि वेदविद इत्युपात्तं, हैतुकत्वादयोऽपि गुणा गृह्यन्ते । न ह्यन्यथा वेदविदवं शिष्टपरिषल्लचणम् । तत्रैव व्याख्यास्यामः।

"यदि वेदिवत्त्वं न हैतुकत्वादिना विना भवति, कथं तहींदमुक्तम् 'एकोऽपि वेद-वित्' इति"।

गुणान्तराभावेऽपि वेदवित्परियहार्थमित्येतदपि तत्रैव वद्याम:।

श्रतः प्रायश्चित्तिना त्रयः समुदिताः प्रष्टव्याः। एकस्य कदाचित्प्रमादोऽनवधानं स्यात्। तथैतत्परिषद्गमनं विदुषाऽप्यदृष्टार्थं कर्तव्यमिति। यथा च पविचं विदुषां हि वाक्।

न च रहस्यप्रायश्चित्ताभावप्रसङ्गः । यत्र कस्याप्यविदितं तद्रहस्यम् । विदिते तु परिषद्गमनम् । तथा चेक्तं 'ख्यापनेनानुतापेन' इति ।

तदेतदयुक्तम् । कल्पनाविषयत्वादस्य । 'शक्ति चावेच्य पापं च प्रायश्चित्तं विक-ल्पयेदिति' अनुक्तनिष्कृतोनां प्रायश्चित्तं कल्पयेत् । तत्र त्रिभिर्या कल्पना कृता सा प्रमाणियतन्या ॥ ८४ ॥

> अतोऽन्यतममास्थाय विधिं विषः समाहितः॥ ब्रह्महत्याकृतं पापं व्यपे।हत्यात्मवत्तया॥ ८५॥

सर्वेषां ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तानामुपसंहारार्थः श्लोकोऽयम्।

विमयहणं चात्र सर्ववर्णप्रदर्शनार्थम्।

व्यपे हत्यपहरति ।

स्थात्मवत्तयाऽऽत्मज्ञानतया । शास्त्रार्थकृताभिनिवेश स्रात्मवानित्युच्यते । तस्या-यमध्यवसायो 'न शास्त्रार्थमन्यथा वर्त्तते' ॥ ८५ ॥

> इत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतं चरेत् ॥ राजन्यवैरयौ चेजानावात्रेयीमेव च स्त्रियम् ॥ ८६ ॥

गर्भी त्राह्मण्यज्ञातीय एव । कैन गर्भस्य पातनं कारयेत् ।

ग्राविद्यात्मज्ञातस्त्रीपुरुषिवशेषव्यश्वनम् । उपज्ञाते यथायथं स्रोपुंसिनिमित्तमेव ।

"कथं पुनः स्त्रियामहृतायां गर्भस्य वधा भवति ।"

ग्रीषधादियोगेन गर्भस्य पातनम् ।

ग्रतदेवेत्येकवचनात्प्रत्यासन्नद्वादशवार्षिकमेवातिदिश्यत इत्याहुः ।

ग्रतदेवेत्येकवचनात्प्रत्यासन्नद्वादशवार्षिकमेवातिदिश्यत इत्याहुः ।

भ्रन्ये एतदिति शुद्धिकारणं सामान्यापेचायाम्, श्रतः सर्वेप्रायश्चित्तातिदेशः। सिन्यवैश्यो चेजाना यजमाना । भूतकालता न विविच्चता।

स्मृत्यन्तरे 'सवनगती राजन्यवैश्याविति'। अत्रश्च प्रारब्धसोमपानयोरेष विधिर्न दर्शपूर्णमासादियजमानयोः। लिङ्गदर्शनं तु यजमानमात्रयोर्भावयतीति। ब्राह्मणीभूयैव यजत इति।

स्राचेयों स्त्रियमत्रिगोत्रजाताम् । जातेरिवशेषात् स्त्रोपुंसयोत्रीह्यणीनामिष प्राप्तावात्रेय्या वचनमन्यगात्रनिवृत्त्यर्थम् । स्रते ब्राह्मण्या स्रप्यन्यस्या वध उपपातक-मेव । 'स्रीशुद्धविद्चित्रियवध' इति ।

यत्तु 'स्रीसुहद्वधम्' इति तचातुर्वण्येस्तीमात्ते । अधमस्त्रीणामुपपातकमद्वापातक-प्रायिक्षत्ते विकल्प्येते । भर्तः स्त्रगुणापेचो विकल्पो बुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्वकृतस्त्र सः । स्तनप-वालापत्ययोस्तदभावे बालानां दुःशके जीविते विज्ञातियाया अपि, ब्राह्मणभार्यायां भर्तः द्वेषादनपराधिन्या निमित्तान्तरता वापजाप्यमानायाः शीलं रचन्त्या असंप्रयुज्य-मानाया वधः । पवमप्युत्प्रेचया 'स्रीसुहद्वधम्' इत्यादेशात् । अन्यत्र तु 'स्रीश्र्द्रेति'।

म्रात्रेय्यां त्वविकल्पः।

धन्ये त्वाचेयीं गर्भसाहचर्याद्युमतीमाहुः। पत्यते श्रूणहात्रेयाश्च हन्तेति। श्रूणहा ब्राह्मणवधकारी सा । सा च ब्राह्मण्येव। श्रत्र कुचाववश्यं गर्भ उद्यत इत्यात्रेयी। यद्यपीदृश्यां वृत्तौ तिद्धते। न स्मर्थते, प्रयोगानुसारेण तु भवतोति॥ ८६॥

> उक्त्वा चैवानृतं साक्ष्ये पतिरभ्य गुरुं तथा ॥ अपहृत्य च निःक्षेपं कृत्वा च स्त्रीसुहृद्वधम् ॥ ८७ ॥

हिरण्यभूम्यादिसाच्ये नु वधादिसंशये वाऽनृताभिधाने प्रायश्चित्तमेतत्। अत्र हि देाषातिशयः श्रूयते 'भक्तता'मित्यादि । अन्यत्र गुरुलघुभावेन कल्पना कार्या।

प्रतिरभ्येति यदुक्त'मलीकनिर्वन्थ' इति तदेवेदं 'प्रतिरंभः', संरंभपृर्वको गुरेाकपद्रवारंभः।

निक्षेप:। अत्रापि दरिद्रस्य महतो धनवतोऽधमस्योतान्यस्य ब्राह्मग्राजातीयस्येत्या-दिकलपना। यत्र त्वेकमेव श्रूयते तत्र यथाश्रुत्येव भवितुमर्हेति। कः कलपनाया अवसरो, न चेह कै।टसाचिनिचेपयोर्लघुप्रायश्चित्तमस्ति। यद्दपि सुरापाने तदपि तुल्यमनेन गरीय:, श्रुताश्रुतविषयत्वं 'शक्तिं चावेच्येति' यत्।

सत्यप्य नुक्तनिष्कृतीनामिति अवणे ॥ ८७ ॥

इयं विद्युद्धिरुदिता प्रमाप्याकामता द्विजम् ॥ कामता ब्राह्मणवर्धे निष्कृतिन विधीयते॥ ८८॥

प्रसाप्य हत्वा। निष्कृतिरिति।

प्रागयं व्याख्यातार्थः प्रायश्चित्तगीरवापदेशपरः ॥ ८८ ॥

सुरां पीत्वा द्विजो मोहाद्गिवर्णां सुरां पिवेत् ॥ तया स काये निर्दग्धे सुच्यते किल्विषात्ततः ॥ ८९ ॥

द्विजश्रुतिर्नोद्ययार्थैव । श्राह च स्मृत्यन्तरे 'ब्राह्मणस्य उच्यां मा सिचेयु: सुराम्' (गैा० २३।१) इति ।

माहादित्यनुवादः।

अग्निवर्णा' वर्षश्रुतिप्रहणं सामान्यलचणार्थम्। अत एवाह काये निर्द्ग्धे मुच्यत इति ।। ८६॥

गामूत्रमिवर्णा वा पिवेदुदक्तमेव वा ॥ पया घृतं वाऽऽमरणाद्गोशकृद्रसमेव वा ॥ ९०॥

श्रन्यतरप्रायश्चित्तमभिवर्णं भवत्येव ।

गोमूत्रादयो द्रव्यविशेषा अन्यप्रकारमरणिनवृत्त्यर्थाः।
सुरा च पैष्टोति विज्ञेया। तां सुख्येत्युपचरिन्तः। अन्यत्र तु प्रयोगो गौणः।
कामतः पाने चैतत्। तथा च वच्यति। 'अज्ञानाद्वारुणीं पीत्वा संस्कारेणैव शुध्यति'।
अगिनवर्णमित्यिमस्पर्शमिति ज्ञातव्यम्। तथा चाह 'आमरणादिति'।
सुरा च स्रोणामिप प्रतिषिद्धाः। उक्तं हि वासिष्टे

'तया ब्राह्मणी सुरापी भवति । न तां देवाः पतिलोकं नयन्ति ।। इहैव सा भ्रमित चीग्रपुण्या लोके प्रेत्यावाप्सु च जलभुग्भवति' ॥ ६० ॥

> कणान्वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृत्रिशि ॥ सुरापानापनुत्यर्थं वालवासा जटी ध्वजी ॥ ९१ ॥

इदं प्राग्रात्यये श्रीषधार्थम् । अन्येन विद्वितस्यापि तस्य । अज्ञानात्तु तप्तकृच्छ्रसिहतः पुनः संस्कारे दर्शयिष्यते । अन्ये तु गौडीमाध्व्योरूपचरितसुराभावयोरिच्छन्ति । तथा च स्मृत्यन्तरे 'असुरा-मद्यपाने चांद्रायग्रमभ्यसनीयम्' ।

सकृदिति कणिप्याकयोरुभयोः शेषः । निशायास् । अवालमयम् । गोलोमाजालोमादिकृतं वासः । जटी शिखयाऽन्यैर्वा केशैः । ध्यजी मद्यदिकादिनेति ॥ ६१ ॥

> सुरा वै मलमन्नानां पाप्मा च मलग्रुच्यते ॥ तस्माद्त्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिवेत् ॥ ९२ ॥

'स्रत्न'शब्दे। यद्यप्यदनिक्रयाकर्मीण व्युत्पाद्यते, तथापि ब्रीह्यादिप्रभृतावेव भक्त-सक्त्वपूर्णादे। प्रसिद्धतरप्रयोगः। तथा चा'न्नेन व्यश्वनिम'ति भेदे।पपित्तः। स्रतः पिष्ट-विकारत्वात् सुराया स्रश्रव्यपदेशे लब्धेऽतानां मलिमिति निवारणे।पपत्तौ पैष्ट्याः सुरायाः प्रतिषेधे लिङ्गमिदम्।

तिङ्गं त्रयाणां वर्णानां संपद्यते । त्राह्मणचित्रयवैश्यैरिप वर्णेः पैष्टो न पातव्या । किंच सैव सुरा मुख्या गौडीमाध्व्योः । एवं यथा सीधुमाध्वीकयोर्गुक प्रायित्रचं न तथान्येषामरिष्टादीनां मद्यानाम् ।

सलाशब्दः पाण्मेति व्याख्याता निन्दातिशयदर्शनार्थः। सत्यपि प्रायश्चित्तप्रकरणे वाक्यात् सुरापाननिषेधोऽयम् । भिन्नवाक्यत्वाच नार्थवादः॥ ६२॥

> गाैडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ॥ यथैवैका तथा सर्वा न पातन्या द्विजाेत्तमै:॥ ९३॥

गुडविकारे। गाडी । येषामपीचुरसमेव मद्यतामापद्यते तेषामि कारणे कार्योपचा-रेख 'गौडी'व्यपदेशो न विरुद्ध:। मधुने विकारे माध्वी। मधु माध्वीकं विकारपृत्या। न सद्यो जातस्य मृद्रोकारसस्य प्रतिषेधो यावन्मद्यावस्थामप्राप्तस्येति दर्शयति। अविकृतं हि मधुमाध्वीकमिच्छन्तीति स्मरति। यत्रापि मद्यशब्देन प्रतिषेधसात्राप्यनासादितमद्यपानशक्तियोगस्य
नैव प्रतिषेधः। तस्य मद्यशब्देनानभिधानात्। यथा 'शुक्त'शब्दोऽवस्थाविशेषवित
प्रवर्तते नाविशेषेषा। न हि तदेवान्लतामनापन्नं 'शुक्त'मित्युच्यते। यथा स एव गैाः
वत्सावस्थायां न 'बलीवर्दः'। एवं च पिष्टोदकादिसंघातसंमष्ट्या न 'सुरा' यावत्कालपरिवासेन न मदशक्तिमापन्ना। एविमक्तरसमृद्वोकारसयोर्द्रष्टव्यम्।

"अल्पायास्तर्हि पानं प्राप्नोति, यावत्या मात्रया पीता न मदयति । प्रतिबन्धकद्र-व्ययोगेन च"।

नैष देशः। नायं मदोत्पत्तिप्रतिषेधः। 'तथा कर्तव्यं यथा मत्तः चोबो न भव-तीति'। कि तर्हि 'यन्मदजननसमर्थशक्तियुक्तं तन्न पातव्यमिति'। म्रल्पाया ग्रिप सा शक्तिर्विद्यते। यावता रूचमल्पप्राणं स्वल्पमि मद्यं मदयित स्त्रिग्धं महाप्राणं बहुपि नेति। नैतावता मदशक्त्यभावः शक्यो वक्तुम्। कार्याभावेन कारणभावान्मद्यानामिषि नैव निश्चीयते। न हि महत्काष्ठं दग्धुमसमर्थस्याग्नेरदाहकत्वमनुमीयते, शुष्कृत्ये ताद्य-शस्यैव दाहकत्वेपलंभात्।

"यद्रपुक्तं द्रव्यान्तरेश शक्तिप्रतिबन्धकत्वे पानप्राप्तिरिति", तद्र्यचेश्यम् । न हि तृश्येन तादृशस्यैव दाहे तदानीं सा तस्य शक्तिनीस्ति किंतु विद्यमानाऽपि कार्यारंभं प्रत्यसमर्था। शक्तिसंभवश्च प्रतिहेतुने ते नित्यकार्यम् । न च द्रव्यान्तराशि शक्तिं विनाशयन्ति, श्रपि तु कार्योरंभं प्रतिबध्नन्ति । तथा च तत्परिमाशारंभकद्रव्ययोगेऽपि पैत्तिको माद्यति न श्लैष्मिकोऽतोऽनुमीयते न तस्य विनाशः ।

तस्मान्न भाविमद्यावस्यस्य प्रतिषेथा नापि प्राप्तावस्थाविशेषस्य प्रतिवन्धकाभावादि-वत्तत्प्रतिषेधः। यथा चै।रः स वर्जनीय इति । नोदश्वितोऽप्राप्ताम्लभावस्य प्रतिषेधः।

'माध्वीति कथं, यावता गुणेन मार्ध्वाति भवितव्यम्"।

'संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति' (परिभाषा ६५) परिहारः। ज्ञापकं चास्याः परिभाषाया श्रोरोदिति वक्तव्ये 'श्रोर्गुण' (पा० सू० १३। १४६) इति गुणत्रहणम्।

श्रत्र द्विजोत्तमग्रहणं च चत्रियवैश्ययोर्भद्यानुज्ञानार्थम्। तथा च महाभारते भारतानां यादवानां मद्यपानं तु वर्ण्यते 'डभौ मध्वासवचीवै। दृष्टी मे केशवार्जुनी' इत्युत्तर स्रोका-दर्थवाद एव।

''नतु च तथा सर्वा इति बहुवचनं कथम्''। यावता एकसुपमानं द्वे उपमेये। अञ्चलत्वं चात्र हेतुमित्रगदेाऽर्थवादेा मलं हेतुर्यथा शूपेंग्य जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियत इति ॥ ६३॥

यक्षरक्षः पिशाचान्नं पद्यं मांसं सुरासवम् ॥
तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानायश्वता इविः ॥ ९४ ॥
यहादयो निन्धाः प्राणिनो भच्याभच्यविवेकशून्या मांसमभच्यत् ।
सुरा चासवश्च सुरासवस् । 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवद्भावः ।
स्रासवोऽत्र मद्यविशेष एव, ईषन्मद्याद्भिन्नं गोबलीवईविद्दिशोपादानम् ।

देवानामश्नता देवदेयानि हवींषि चरुपुरोडाशादीनि दर्शपूर्णमासीदितानि ब्राह्मणसाशितुं युक्तानि, न पिशाचाद्यत्रं मद्यमांसादीनि ॥ ६४॥

> अमेध्ये वा पतेन्मत्तो वैदिकं वाष्युदाहरेत् ॥ अकार्यमन्यत्क्वर्योद्वा ब्राह्मणे। मदमे।हितः ॥ ९५ ॥

अमेध्ये पतनं देवान्नाशनवदर्शवादः। "नतु च वैदिकोदाहरणं कथमकार्थम्"।

अत्रोच्यते। तदपेचयाऽन्यदकार्यं कुर्यादिति। कथमकार्यम्। अधुचेर्वेदाच-राचारणप्रतिषेधात्॥ ६५॥

> यस्य कायगतां ब्रह्म मद्येनाष्ट्राच्यते सकृत् ॥ तस्य व्यपैति ब्राह्मण्यां शुद्रत्वं च स गच्छति ॥ ९६ ॥

अधीते वेदे संस्काररूपेगावस्थितं हृदयं ब्रह्मशब्देनोच्यते । अतो हृदये मद्यो ना-प्लाविते । स श्रृहतां गच्छति ।

त्राह्मण्यवचनं सर्वप्रकारमद्यनिषेधार्थं त्राह्मणस्य । चत्रियवैश्ययोः पैष्टचा एव निषेध इति दर्शयति ॥ ६६ ॥

एषा विचित्राऽभिहिता सुरापानस्य निष्कृतिः ॥ श्रत उर्ध्व पवश्यामि सुवर्णस्तेयनिष्कृतिम् ॥ ९७ ॥ उक्तप्रयोजनौ पूर्वोत्तरश्लोकौ ॥ २७ ॥

> सुवर्णस्तेयकृद्धिमो राजानमभिगम्य तु ॥ स्वकर्म ख्यापयन् ब्र्यान्मां भवाननुशास्त्वित ॥ ९८ ॥

बाह्यणसुवर्षस्तेये एतत्प्रायश्चित्तम् ।

विष्ठमहणं सर्ववर्णप्रदर्शनार्थम् । चित्रयादीनामन्यस्य प्रायश्चित्तस्यासमाम्नानात् । मामनुशास्तु निमहं करोतु । राजा गत्वा च वक्तव्यः । अत्र च राजशब्दो देशोश्वरवचन एव न चित्रयजात्यपेचः ॥ ६८॥

यहीत्वा मुसलं राजा सकृद्धन्यात्तु तं स्वयम् ॥ वधेन ग्रुध्यति स्तेना ब्राह्मणस्तपसैव तु ॥ ९९ ॥

मुश्रलं दण्डविशेष श्रायसे। दारुमये। वा। सकृतस्वयमिति च विवित्ततम्।

वधेन शुध्यति । सक्तः प्रहारेण वधो मरणफत्तो वा भवतु मा वाऽस्तु । ताहरोन मुशलप्रहारेण शुद्धो भवति ।

ब्राह्मणस्तु तपसा वच्यमाणेन।

भत्रापि ब्राह्मणप्रहण्यमविविचितम्। तथा चात्तरत्र द्विजयहण्यम्।

यद्यपि च कृष्णलयह्यो महापातकं तथापि मरणान्तं प्रायश्चित्तं सुवर्णशतहरणे द्रष्टव्यम् । उक्तं दण्डप्रायश्चित्तं तुल्यरूपेण । तत्र चोक्तं 'शतादभ्यधिके वध' इत्यते। ऽ-विक् कल्पना कार्या ।

यस्तु 'मरणात्पृते। भवति' इति प्रायश्चित्तान्तरं, तस्मिन् राजा शस्त्रं उद्धंबरं श्रादः चात्तस्मात्तं प्रमापयेन्मरणात्पृते। भवतीति विज्ञायते। यदा ज्ञियादिईर्तो स्वामी च गुणवांस्त्रत्रैतद्विज्ञायते। दातुमुद्युक्तं यदा स्यादिति प्रयोजने प्रयोजने।पहारस्तदा वा शिष्टं निष्कान् को घृताक्तो गोमयादिना या प्रकृतिः (१)। स्ट।।

तपसाऽपनुनुतसुस्तु सुवर्णस्तेयजं मलम् ॥ चीरवासा द्विजोऽरण्ये चरेद्ब्रह्महणे। व्रतम् ॥ १००॥

इति च द्वादशवार्षिकधर्मानुवादात्तस्यैवातिदेशो न ब्रह्महत्यायाः, प्रायश्चित्तान्तरम् । ब्रह्महिण यद्वतमुक्तं तच्चरेदिति योजना ।

अपनुनुत्सुरपनेतुमिच्छः। शुद्धिं चिकोर्षतीति यावत् ॥ १००॥

एतैर्त्रतैरपेाहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः ॥ गुरुस्रीगमनीयं तु त्रतैरेभिरपानुदेत् ॥ १०१॥

"नतु च वधेन शुध्यति स्तेनस्तपसा चेति द्वयस्य प्राक्तनत्वादेतैरिति बहुवचनं न सम्यक्"।

एतदेव ज्ञापकं —एष निःशेषोक्तानप्यनुक्तान् कल्पेतानुबन्धाद्यपेक्तया । गुरुह्मोगमनप्रयोजनं गुरुस्त्रोगमनीयम् । निमित्तमिष प्रयोजनगुच्यते, प्रयो-जयति प्रवर्तयतीति ।। १०१ ॥

> गुरुतरूप्यभिभाष्यैनस्तरूपे स्वप्यादयामये ॥ सूर्मी ज्वलंतीं वाश्चिष्येनमृत्युना स विशुध्यति ॥ १०२ ॥

गुरुतल्पगः । गुरुतल्पोति वा पाठः । तल्पोतिमत्वर्थीयेन विशिष्ट एव स्त्री-पुंसयोः संसर्ग उच्यते ।

गुरुराचार्यः पिता चेति । तल्पशब्दो दारवचनः ।

त्राचार्याणीं गत्वेदं प्रायश्चित्तम्। अपरा मातेव मातासमानजातीयायां गमने । इमानि त्रीणि प्रायश्चित्तानि कल्प्यते बुद्धिपूर्वे च ।

स्रभिभाष्येनः पापं विख्याप्य । तल्पे शयनेऽग्निस्पर्शेऽयोमये शयीत । मृत्युना शुध्यतीति वचनात् । सूर्मिः तप्ता स्नीप्रकृतिरयोमयी तामाशिलष्येदालिंग्येत् ॥ १०२ ॥

स्वयं वा शिश्वरृषणावुत्कृत्याधाय चाझ्नछै। ॥ नैऋ^९तीं दिशमातिष्ठेदानिपातादजिह्मगः ॥ १०३॥

उत्कर्तनं न कल्पेन शोधनम् । शस्त्राद्याचिप्तम् । शक्तिः सर्वत्र सहकारियो । येन शक्येत छेत्तुं तत्सामर्थ्याद्वभ्यते ।

प्रत्यग्दिचणा नैक् ती दिक्।

स्रजिह्मगाऽकृटिलगः। श्वश्रकूपादि न परिहरेदित्यर्थः। कुड्यादिषु प्रतिपातनं हि तदापाताद्गच्छेदेव ॥ १०३॥

्र खट्वाङ्गी चीरवासा वा **इमश्रुल्ठा विजने वने ॥** प्राजापत्य[ं] चरेत्क्रच्छ्रमब्दमेकं समाद्दितः ॥ १०८ ॥

श्रवुद्धिपूर्वकं स्वभायीश्रान्त्या गमन इदं प्रायश्चित्तम् । विजातीयगमने बुद्धिपूर्वक-मि । चीरं वस्रखण्डम् । रमश्रुला रूढश्मश्रुः । समानजातीयाया अपि व्यभिचा-रिण्या गमने लिन्वेव प्रायश्चित्तम् ॥ १०४॥

> चान्द्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यस्येन्नियतेन्द्रियः॥ इविष्येण यवाग्वा वा गुरुतल्पापनुत्तये॥ १०५॥

श्रितिदेष्टगुरुभावानां मातुलिपतृज्यादीनां या भार्यास्तद्गमन इदं प्रायश्चित्तम् । हिन्दं प्रायश्चित्तम् । हिन्दं प्रायश्चित्तम् । हिन्दं प्रायश्चित्तम् । हिन्दं प्रायश्चित्तम् ।

एतैर्त्रतैरेपोहेयुर्महापातिकना मलम् ॥ उपपातिकनस्त्वेवमेभिर्नानािवधैर्त्रतै:॥ १०६॥

उक्तवच्यमाणसंचेपवचनाऽयम् ॥ १०६ ॥

उपपातकसंयुक्तो गोन्नो मासं यवान्पिवेत् ॥ क्रतवापा वसेद्रोष्ठे चर्मणा तेन संदृत: ॥ १०७ ॥

गोद्भो गोघाती। मूलविभुजादिदर्शनात्कः।

यवान् पिबेदिति यवसक्तुपानं केचिदाहुः। अन्ये तु प्रकृतिशब्दः काये व यवाग्वां प्रयुक्तोऽतो यवान् पिष्टा पाययेदित्युक्तं भवति।

पूर्वस्मिन्पचेऽश्रुते।दकादिद्रवकल्पना भवति । न हि यवा उदकादिना विना पातुं शक्यन्ते । इह तु लच्चणामात्रम्, ग्रश्रुतकल्पनायाश्च लघ्वी लच्चणा ।

कृतवपनः कृतमीण्ड्यः। केशच्छेदवचना वा।

गेष्ठे यत्र गाव स्रासते।

चर्मणा तेन । या न गौईता, श्रपि त्वन्यस्या श्रपि ॥ १०७॥

चतुर्थकालमश्रीयादसारखवणं मितम् ॥ गामुत्रेणाचरेत्स्नानं द्वौ मासा नियतेन्द्रियः ॥ १०८॥

द्वी मासावेककमाहारं भुका द्वितीयेऽहनि सायमश्रीयात्।

लवणिवशेषेण चारश्रहणात्सैन्धवस्याप्रतिषेधः । स्वतन्त्रः चारप्रतिषेधे हि द्वन्द्वे सित स्थात् । तत्र वचनप्रवृत्तिः पदद्वयस्य च लचणार्था । युगपदिधिकरणतायां द्वन्द्वः । स्थिते विशेषणसमासे विशिष्टस्यार्थस्य नानुक्वासंबन्धः । न समासादिलाघवम् ।

मितं स्वल्पमित्यर्थः। न यावता तृप्तिर्भवति शरीरस्थितिश्च जायते। गामुचस्नानं त्रिष्विप कालेषु।

चतुर्थकालं द्वी मासाविति संबन्धः । एवं स्मृत्यन्तरे 'कृतवपना वसेद्रोष्ठे चर्मणा तेन संवृतः । द्वी मासी स्नानमप्यस्य गामूत्रेण विधीयते' ॥ 'पादशीचिक्रियाकार्यमिद्धः क्वर्वीत केवलम् ।'

न चास्य द्वौ मासावित्यस्यानेन संबन्धः संभवति । स्नानप्रहर्णं पादपूरगार्थम् । स्नानकाले यदि पादाद्यशुद्धिभवत्यर्थात्तदुदकेनैव द्रव्यशुद्धिविधिना शोधनीयम् । अत

808

ग्राचमनमिष शुद्धश्चर्थमुदकेनैव स्नानकाले । श्रन्यदा मृदा शुद्धिः । सा मृद्वारिक्रमेणैव कर्तन्या । स्नानिविधा गोमूत्रश्रवणादाचमनादे कः प्रसङ्गः । स्नानेऽपि प्रायश्चित्ताङ्गेन शुद्धत्रथम् ॥ १०⊏ ॥

दिवानुगच्छेद्रास्तास्तु तिष्ठन्नूर्ध्वं रजः पिबेत् ॥ शुश्रृषित्वा नमस्कृत्य रात्रौ वीरासनो वसेत् ॥ १०९ ॥

यासां गवां स्थाने वसति ताश्चरितुं गच्छन्तीः पश्चाद्गच्छेत्। तच्छब्देन प्रत्यव-मर्शाद्यासां गृहे स्थितस्तासाम्। श्रन्यासां गच्छन्तीनां न भवसनुगमनम्।

ताभिः समुत्थापितं रजे। रेखक्धर्वं गच्छन् पिवेत्। एवं तत्रैव ताभिः सह दिवसं विहत्य ताभिरेव सह पुनर्गोष्ठमागच्छेत्। शुश्रूषित्वा कण्डूकर्षणरजापनादनेनोपगच्छन्।

नमस्कृत्य जानुशिरसा प्रणामं कृत्वा।

वीरायने। वसेत्। भित्तिशय्यादावनिषद्य यदुपविष्टस्यावस्थानं त'द्वीरा-सनम्'।। १०-६।।

> तिष्ठन्तीष्वनुतिष्ठेत्तु व्रजन्तीष्वप्यनुव्रजेत् ॥ त्रासीनासु तथासीना नियता वीतमत्सरः ॥ ११० ॥

तिष्ठन्तीत्येवमादिको विधिः।

यत्र काश्चित्तिष्ठन्ति काश्चिद्वजन्ति काश्चिद्वाऽऽसते तत्र भूयसीनां धर्मे समाश्रयेत्।

वीता मत्सरा लाभा यस्येति । प्रदर्शनार्थं चैतत् । त्यक्तरागादिमनोदाष इति यावत् । नियतेन्द्रियवचनात् ॥ ११०॥

त्रातुरामभिशस्तां वा चैारच्याच्चादिभिर्भयैः॥ पतितां पङ्कलयां वा सर्वपाणैर्विमाचयेत्॥ १११॥

स्रातुरां व्याधिताम्। स्रभिश्चस्तां गृहिताम्। भयेव्याद्रादिनिमित्तैः। सर्वेण सामरुर्येन प्राण्यशब्देाच्छ्वासपवन एव। 'स्रलपप्राणो महाप्राण' इति स्यूले बत्तवित च प्रयोगदर्शनात्। तेन स्वयमशक्तेन सहायकोपादानेनाप्युद्धारः कर्तव्यः॥ १११॥

उच्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम् ॥ न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गारकृत्वा तु शक्तितः ॥ ११२ ॥ उष्णेन भृष्टां तपत्यादित्ये वर्षति पर्जन्ये श्रीते वा मारुते वाति वायाः भृशमिति ॥ ११२ ॥

> श्रात्मने। यदि वाऽन्येषां गृहे क्षेत्रेऽथवा खले।। भक्षयन्तीं न कथयेत्पिबन्तं चैव वत्सकम्।। ११३॥

त्रोह्यादिभक्षयन्तीं गां न वारयेत्। न चान्यानाचचीत निवारगार्थम्। यदि तु बिश्रीयात् ग्राशंक्यते बाधेति तृष्या तदा पूर्वोक्तकरणे न देशिः। तदनुप्रहेश विधीयते। एवं पिवंतं वत्सकमि ॥ ११३॥

अनेन विधिना यस्तु गोघ्नो गामनुगच्छति ॥ स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मासैर्व्यपाहित ॥ ११४ ॥ दृषभैकाद्शा गाश्र द्यात्सुचरितव्रतः ॥ स्रविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्वयो निवेद्येत् ॥ ११५ ॥

दश गावा देया एका वृषभः। शक्ती चत्वारि व्रतानि। स्राविद्यमांभे गदितधने तता न्यूनं सर्वस्वं देयम्।

वेदविद्य इति बहुशः, न द्वयोरेकस्मिन् वा। 'वेदविद्'यहणं न बहुवचनार्थमनुवादे। वेदविदामेव पात्रतयोक्तत्वात्।

यत्तु समृत्यन्तरे 'दह्दनवाह्दनबन्धनदामपाशयोजनतैलीषधादियोगे मृते सिशिखं वपनं कृत्वा प्राजापत्यं चरेत्ततश्चैलखण्डं दद्यादिति' यो नातिप्रयत्नेनैतासु क्रियासु प्रवर्तते तस्य प्रमादजेऽपराधे प्रायश्चित्तमेतत् । यतः

'यंत्रणे गोश्चिकित्सायां गृहगर्भविमोचने । यत्ने कृते विपत्तिः स्यात्प्रायश्चित्तं न विद्यते' ॥ 'श्रीषधं स्नेहमाहारं दद्याद्रोत्राह्मणेषु यः । दीयमाने विपत्तिः स्यात्र स पापेन लिप्यते ॥' इति सांवर्तम् ।

तथाऽस्य मासेन शुद्धिरुक्ता 'पंचगव्यं पिनेत् षष्ठे काले पयः समाप्ते ब्राह्मणांस्तर्पयेत् । तिलधेनुं च दद्यात्'।

तथान्याऽर्छमासेन 'सक्तुयावकशाकपयोदिध घृतं सकृदिति'। विकल्पानेतान्व-च्यामि । येन द्रव्येण यः प्रयोग ग्रारब्धः स तेनैव समापनीयो न तु कस्मिश्चिदिह्न सक्तवः कस्मिश्चिद्यावकादीनीति । त्रोहिभिर्यक्रेत यवैर्वेति विकल्पितेऽपि द्रव्यद्वये न त्रीहिषूपपन्नेष्विच्छया चैतेषां वा विनाशे यवा उपादीयन्ते। प्रतिनिधिनैवं प्रयोग-समाप्तिः । तत्रापि गोदानं विहितम् । तथैतावन्त्येव तपांस्यते। वत्ससिहतां गां दद्यादिति । अत्रोक्तं गोतमीये (२२।१८) च 'गां वैश्यवदिति'। तत्र श्रोत्रियस्य यज्ञविदुषे। ऽग्न्याहितस्य देग्भ्रों बहुत्तोरां बालवत्सां निर्धनस्य गां हत्वा गौतमीयं, चेत्रारामादौ त्रोद्यादिषु च प्रविश्य तित्रवारणार्थे प्रदुते 'मा मारयाम्येनामिति' अनया बुद्ध्या कथंचिन्मृतायामिदं मासिकम्। तथाऽश्रोत्रियस्य जरत्या अचीरायाश्च बुद्धि-पूर्ववधे त्रेमासिकम्। सर्वतो निर्गुणाया निर्गुणस्वामिकाया अबुद्धिपूर्ववधे प्राजापत्यम्। तस्या एव बुद्धिपूर्वमृतायां त्रैमासिकमिति । ११४-११५ ।।

एतदेव व्रतं कुर्यु रुपपातिकेना द्विजाः ॥ अवकीर्णिवर्जं शुद्धचर्यं चान्द्रायणमथापि वा ॥ ११६ ॥

सतदेवेति गोघातकप्रायश्चित्तं सर्वेषूपपातकेष्वतिदिशति। वैकल्पिकं चान्द्रायग्रमपि। उपपातकित्वे विशेषापदेशात्र गोप्तस्य चान्द्रायग्रमिच्छन्ति। तेषाग्रुपपातकित्ववचने गोप्तस्य प्रयोजनं मृग्यम् ॥ ११६॥

> श्रवकीर्णी तु कारोन गर्दभेन चतुष्पथे।। पाकयज्ञविधानेन यजेत निऋीतं निश्चि॥ ११७॥

'अवकारों'ऽ'वकीर्णों' ब्रह्मचारिणो व्रतानि तस्यातिकमः खोसंप्रयोगलच्चणः सोऽस्या-स्तीत्यवकीर्णो । वस्यति 'कामते। रेतसः सेकमिति'।

कार्णेन गर्दभेनेति सगुणद्रव्यनिर्देशः । चतुष्पयेनेति देशस्य । निशीति कालस्य । नैक् तिमिति देवतायाः । पाकयज्ञविधानेनेतीतिकर्तव्यताविधानम् ।

"नतु च पशुयागा द्यमिष्टोमीयपशुसाध्या द्यमिषोमीयपशुप्रकृतयः"।

सत्यम् । स एव पाकयज्ञप्रकृतिः । सत्यधिकारे हि सः । उक्तं च 'पशुरिप द्रवति पयोऽपि द्रवतीति' । 'पाकयज्ञाः' पूर्णमास्रादयः ॥ ११७॥

हुत्वाऽग्नाै विधिवद्धोमानंततश्च समेत्यृचा ॥ वातेन्द्रगुरुवह्नीनां जुहुयात्सिपिषाऽऽहुती: ॥ ११८ ॥

ख्रानी यदा होमम्। अभिहोमाश्च 'हृदयस्याम' इति ।

भन्ततः समाप्तेषु होमेषु मरुद्ध्य इन्द्राय बृहस्पतयेऽप्रयेऽप्याहुतीर्जुहुयात् । 'सम्' इयनया । 'सं मा सिञ्चन्तु मरुतः समिन्द्रः सं बृहस्पतिः । संचायमग्निः सिञ्चतु प्रजया च धनेन च ।' (अथर्ववेद ७ । ३३ । १) इत्येतया जुहुयात् । मान्त्रवर्शिकत्वात् देवतानां श्लोके 'वातगुरुशव्दे। मरुद्षृहस्पतिशब्दलचणी। अतो वातादिषु स्वाहाकारादे। मरुद्षृहस्पतिशब्दे। प्रयोक्तव्यी, न वातगुरुशब्दे। ॥ ११८ ॥

> कामते। रेतसः सेकं व्रतस्थस्य द्विजन्मनः ॥ त्र्यतिक्रमं व्रतस्याहुर्धमेज्ञा ब्रह्मवादिनः ॥ ११९ ॥

त्रवकीर्थिपदार्थनिरूपणम् । त्रवश्चोपात्तत्रतातिरिक्तविषय एवं विज्ञायते । त्रतस्यस्येति त्रह्मचर्यात्रमस्यस्येति, स्मृत्यन्तरदर्शनाद्विज्ञेयम् । रेतःसेकस्त्वस्यैव विशेषतः प्रतिषिद्धो ८न्तरेणापि स्त्रीसंप्रयोगम् । कामतः सेके विधिरयम् ॥ ११-६॥

> मारुतं पुरुहूतं च गुरुं पावकमेव च ॥ चतुरे। व्रतिनेाऽभ्येति ब्राह्मं तेजेाऽवकीणिनः ॥ १२०॥

'जुहुयादाहुतीरिति' विधेरर्थवादः । व्रतिनः सत ग्रवकी श्रिनः यत् ब्राह्मं तेजा विविधविज्ञानापार्जितं पुण्यं तद्देवतां देवतामुपैत्युपसंक्रामित । तत्र लयं गच्छतीति यावत् । व्रतिनापैतीति विविच्चतम् ॥ १२०॥

> एतस्मिन्नेन्सि प्राप्ते वसित्वा गर्दभाजिनम् ॥ सप्तागारांश्चरेद्धेक्षं स्वकर्म परिकीर्तयन् ॥ १२१ ॥

वसित्वा आच्छाद्य। स्वकर्मावकीर्योऽस्मीत्येवम्॥ १२१॥

> तेभ्या छन्धेन भैक्षेण वर्तयन्नेककालिकम् ॥ उपस्पृशंस्त्रिषवणमञ्देन स विद्युध्यति ॥ १२२॥

प्रातमेष्याह्वापराह्वेषू परपृश्चन् स्नानं क्वर्वन् । संवत्सरेख पूतो भवति ॥ १२२ ॥ जातिभ्रं शकरं कर्म क्रत्वाऽन्यतमिच्छया ॥ चरेत्सान्तपनं कुच्छ्ं माजापत्यमनिच्छया ॥ १२३ ॥

समाप्तान्युपपातकानि ।

स्नन्यतमित्यनुवादः। न हि निमित्तानां समाहारसंभवः। समुदायविवचायां न च कस्यचित्प्रायश्चित्तमुपदिशति। को हि मनुष्यः सर्वाणि जातिश्रंशकराण्य-कार्याणि कुर्यात्। एक एव शब्दः प्रायश्चित्तानुदेशेऽशास्त्रताप्रसंगः। न च साहि-त्यविवचाऽप्युक्ता, लच्चणत्वेन श्रवणात्पुरुषं प्रति निमित्तानाम्। श्रतः प्रत्येकं वाक्यपरि-

समाप्तिः 'यस्य पिता पितामहः सोमं न पिनेदि'त्यन्यतरस्य पितुः पितामहस्य वा सोमम-पीतवते। भवत्येव पशुः। यथा सत्यप्युभयश्रवाये यद्युभयं इविरार्तिमियादित्यन्यतरह-विविनाशेऽपि भवत्येव पंचशरावः, एवं सर्वप्रायश्चित्तेषु द्रष्टन्यम्।

इच्छ्येति विविच्चतम् । ग्रानिच्छ्येति च । प्राजापत्यसान्तपनयोः स्वरूपं वच्यति ॥ १२३ ॥

सङ्करापात्रकृत्यासु मासं शोधनमैन्दवः ॥ मिलनीकरणीयेषु तप्तः स्याद्यावकैस्त्र्यहम् ॥ १२४ ॥

सङ्करीकरणमपात्रीकरणं पूर्वमुक्तेनेति । एवं सङ्करापाचकृत्यास्विति संज्ञिभेदा-द्वहुवचनम् । कृत्याशब्दः प्रत्येकमिसंबध्यते । 'कृत्यं' कारणम् ।

ऐन्द्वा मासः चान्द्रायणः।

यावका यवविकारः पेयलेहादिः।

त्रत्राविशेषश्रवणेऽपीच्छानिच्छयोर्गुरुलघुभावा विज्ञेय: ॥ १२४ ॥

तुरीया ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे समृतः ॥ वैश्येऽष्टमांशो दृत्तस्थे शूद्रे ज्ञेयस्तु षाडशः ॥ १२५ ॥

सवनगतयो राजवैश्ययोर्नोह्मणसममुक्तम्। इह तु तते। इन्यत्र। स्वधर्मानुष्ठानयो-श्चतुर्थाष्टमविभागविधिः। तथा च वृत्तस्य प्रहणं सर्विक्रयार्थम्।

त्रीिया वर्षाया चित्रयस्य, सार्धवर्षे वैश्यस्य, नव मासान् श्रूद्रस्य।

यतु 'स्रीशूद्रविट्चत्रियवध' इति तत्परित्यक्तस्वकर्मणेः अधर्मस्थितयोः। शूद्रस्य 'वृत्तं' द्विजशुश्रूषादि, न महायज्ञानुष्ठानं च।

वृत्तं शीलं वैश्यवृत्ती वैश्यस्य वृत्तावेव वा तिष्ठति । गहने यथा समये 'तियच्छ-मिवेति'।

खधर्मपराणां विधिवत्प्रायश्चित्तम् ॥ १२५ ॥

श्रकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः ॥ वृषभैकसहस्रा गा द्वात्सुचरितव्रतः ॥ १२६ ॥

इदमपरं दानप्रायश्चित्तम् । संभवद्वित्तस्य तपा नास्ताति वचयति, 'दानेन वध-निर्धोकम्' इत्यादि ।

श्रकामत इति न विविचितं, महत्त्वात्प्रायश्चित्तस्य। यदि वा 'सवनगतयो-रेवाकामत' इति कल्पनीयम्। वृषभ एको यासां सहस्रे ता वृषभैकसहस्ताः ॥ १२६ ॥

त्र्यब्दं चरेद्वा नियता जटी ब्रह्मह्णा व्रतम् ॥ वसन्द्रतरे ग्रामाद्वक्षमृत्तनिकेतनः ॥ १२७॥

ग्राद्योऽर्घः श्लोकस्तुरीय इत्यस्यानुवादः ।

जटीति चीरखट्वाङ्गधारणादिनिवृत्त्यथैमिति केचित् ।

तदयुक्तं तत्रैव ते धर्मास्तदीयतुरीयभागातिदेशो नान्येषां सत्यपि संभवे, सरस्वती-परिसर्पणादीनामिव प्रयोजनसत्त्वोपपत्तौ।

दूरत इति यामात्रिवृत्तिः।

वृक्षमूले कुटों कुत्वेति ॥ १२७॥

एतदेव चरेदब्दं भायश्चित्तं द्विजोत्तमः ॥ प्रमाप्य वैशं द्वतस्थं दद्याद्वैकशतं गवाम् ॥ १२८॥

पूर्वत्राष्टमों (शः, अनेन द्वादशो विधीयते । अल्पत्वाद्वहदं न्यूनगुग्रस्य विधिरयमिति विज्ञायते ।

"ननु वृत्तस्यं इति श्रुतम्"।

सत्यम् । संप्रति वृत्तस्था वनकाले, प्राङ्निर्गुण इति । यस्तु सर्वदैव वृत्तस्थस्तस्य पूर्ववदिति ज्ञेयम् ॥ १२८ ॥

> एतदेव व्रतं कृत्स्नं षण्मासान् शूद्रहा चरेत् ॥ दृषभैकाद्शा वाऽपि दद्याद्विमाय गाः सिताः ॥ १२९ ॥

श्रत्रापि मासषट्कं नवकं च वृत्तस्थेतरभेदेन थेाज्यम् । यथाश्रुतसंख्यं च गोदानं सर्वत्र वैकल्पिकम् । द्विजोत्तमग्रहणं च प्रदर्शनार्थम् । सिता न वर्णतः । कि तर्हि ? शुद्धिसामान्याद्या बहुचीरास्त्र्यपत्या ग्रनष्ट-प्रजाश्च ॥ १२ ६॥

> मार्जारनकुळे। इत्वा चाषं मण्डूकमेव च ॥ श्वगोधोलूककाकांश्र शूद्रइत्याव्रतं चरेत् ॥ १३० ॥

अतिमहत्त्वात्प्रायश्चित्तस्य समुदायवधे प्रायश्चित्तमेतत् ।

"नतु चात्र साहित्यं न विविच्चितिमित्युक्तं यता जातिभ्रंशकरादिषु । कथं चैते सर्वे चैकस्य हन्तव्यतया उपनयेयुः । भ्रतिरिक्तसद्भावे न तिन्निमित्तं स्थात् । भ्रथीन्तर-मेवैतद्वशेनैव तच्छक्यते वक्तुम् । तेनावृत्तेन हन्ता । अधिकवधे त्वन्यद्भविष्यति ।

नैतच्छू यते न्यूने वधे च न स्यात् । पयः पिबेदित्यादि प्रत्येकविधेन संबध्यते । न समुदाये प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः समुदाये वा । अर्थान्तरे तु स्थातुं लभ्यते" ।

यत्ताबदुच्यते साहित्यं न विविच्चतिमिति । तत्र न विवच्यते यत्र प्रत्येकं संबिन्ध-वाच्यमर्थवत् । यथा 'यस्य पिता पितामहः सोमं न पिवेत्' इति । यत्र पुनरविवच्य-माणे वाच्यमेवानर्थकं तत्र तत्परिहारार्थे युक्ता विवचा । यथा वच्यति 'सहस्रस्य प्रमापणे पूर्णे वानसीति' । स्रत्राविवचायां सहस्रस्येति व्यर्थं स्यात् । एवं हि शास्त्रा-न्तरविरोधादतिमहत्त्वे युक्तेव विवचा ।

"नजु च पदोपादानतायामिप लच्चणागतस्य विशेषणस्याविवच्चेव । यथा यस्योन् भयं हिविरित्युभयशब्दार्थं तत्र तुल्यम् । अत्र हिवरुभयमिति च पदद्वये वच्यमाणे वाक्यभेदः । हिवरत्रोभ चेति । यत्रावस्थाभेदस्तत्र वाक्यभेदपरिहारार्थमवश्यं भेदः । अन्यतरिमन् व्यवहितो गुणो वा हातव्यो भवति । तथाभयशब्दे सर्वमस्ति । आच्छेदिति हिवःशब्देन व्यवहितो भवति संख्याजुरूपत्वात् । गुणानुवादकत्वं वाऽस्य संभवति । अविवच्चिते च तिसम् परिशिष्टं वाक्यमर्थवाद एव । इह पुनः समुदाय-विवचायां सहस्रशब्दिववचायां वा कृत्स्नमेव वाक्यमन्थकम् । तथा होताबद्वाच्यं स्यात् । स्थानतां प्रमाणतां तथाऽस्यां शूद्रहत्यात्रतिमत्येतावद्वक्तव्यं स्यात् । प्रमाणे शूद्रहत्येति । एतावतामेव हिंसा संभवति" ।

तथाऽन्यद्रत्येवं जातीयकं विशेषणं न विवच्येत, समानन्यायत्वात्, 'फलदानां तु वृत्ताणाम्' इति । ततश्च सर्वमसमंजसं स्यात् ।

पैरिषयं चेदं वाक्यं नैव वैदिकम्। वेदे च कस्य पुरुषस्य प्रयोगः किमर्थमनर्थकं प्रयुक्तमिति । इह तु बुद्धिपूर्वे प्रयोगे मात्रायामप्ययुक्तमानर्थक्यम् । तत्साहित्यविवचावि-शेषणविवचा वायुक्तेव । यच्चोक्तं ''क्षयं च तदिति सर्व ऐत इति च'', तत्राप्याखेटकार्थ-मृगयायां दावदाहिनो वा उपपद्यतयैव ।

यद्प्युक्तमतिरिक्तसङ्गावे न तिन्निमित्तमिति, तद्प्ययुक्तम् । न त्वाधिक्ये पूर्वेषां नाशो न्यूनेषु च तथैव कल्पना कार्या ॥ १३० ॥

> पयः पिवेत्त्रिरात्रं वा योजनं वाऽध्वना व्रजेत् ॥ उपस्पृशेत्स्रवन्त्यां वा स्रुक्तं वाऽब्दैवतं जपेत् ॥ १३१ ॥

प्रत्येकं वधे प्रायश्चित्तान्तरमुच्यते।

पयः चो रं, प्रसिद्धतरत्वात्प्रयोगस्य, नापः, सत्यामप्युभयार्थतायाः; यथा 'पयसा जुद्दोति' इति यथैव वराहशब्दो मेघे पर्वते सृकरे वर्तते। प्रसिद्धतरः सूकरे। पर्वतादिप्रवृत्तौ सामानाधिकरण्यमपेत्रते 'वराहे। हिमवान्', 'वराहः पारियात्र' इति।

प्रकृते च भोजने भक्तादै। शारीरिस्थित्यर्थं प्राप्ते तत्स्थाने पयो विधीयमानमन्यदन्नं निवर्तयति । तपेक्तपत्वाच्चैतदेव प्रतिपत्तुं युक्तम् । तापयति दुःखयतीति तपः । अते। यथा 'प्रायायामे घृतप्राशनमिति' नात्र पीरस्य भोजनं निवर्त्यते, एवमिह नाचमनं निवर्तयति । यो घृतप्राशनं भोजनान्तरनिमित्तं बाधत इति ।

नापः पयःपानेन विकल्पिताः, किं वर्हि ? उपस्पृशेत् स्ववन्त्यामिति । पयः-पानात्तद्भमने श्रध्वगमनशब्द उक्तस्य नद्यां स्नानम् । स्रवन्तिवचनात्तडागसरसार्मिवृत्तिः ।

ब्रब्दैवतं 'आपो हि छा' इत्यादि ऋक्स मुदायोक्तं पवमानसूक्तम् । स्मृत्यन्दरेषु 'क्रशरभोजनमेकार्थं लोहदण्डं च दिच्चणेति'। व्रजेत् न देशान्तरप्राप्तिरित्येव, किं तिर्हि १ पादाभ्यां गमनम् ॥ १३१॥

> अभि कार्ष्णायसीं दद्यात्सर्पं हत्वा द्विजात्तमः ॥ पत्तात्तभारकं षण्डे सैसकं चैकमाषकम् ॥ १३२ ॥

द्विजात्तमग्रहणमतंत्रम् । तीत्त्यामायसीमभ्रीस् । काटणायसीग्रहणं काष्ठादिनिवृत्त्यर्थम् । षर्णे नपुंसके । तचतुर्विधम् । श्ररेतो वातरेतो वा स्प्रप्रवृत्तेन्द्रियसुभयव्यक्षनं वा । सर्वप्राणिमात्रसंबन्धेनैतत्प्रायश्चित्तम् । ब्राह्मणस्य श्द्रस्य मेषस्य छागस्य च ॥१३२॥

घृतकुम्भं वराहे तु तिलद्रोंणं तु तित्तिरै। ।। ग्रुके द्विहायनं वत्सं क्रौंचं इत्वा त्रिहायनम् ।। १३३ ।।

वराहः सुकरस्तिस्मिन्हते घृतघटं दद्यात् ।

चतुराहको द्वीया:।

हायने। वर्षम् । वत्सा गाजातीया बालः ॥ १३३॥

इत्वा हंसं बलाकां च बकं बिह्णमेव च ॥ वानरं रथेनभासा च स्पर्शयेद्ब्राह्मणाय गाम् ॥ १३४॥

हं सादयः पित्रयः। वानरा मर्कटः। स्पर्शयेदद्यात्।

प्रत्येकवधे चैतत्प्रायश्चि तं, द्वन्द्वानिर्देशादित्युक्तम् ॥ १३४॥

वासे। दद्याद्धयं इत्वा पंच नीलान्द्रषानगजम् ॥ अजमेषावनड्वहं खरं हत्वैकहायनम् ॥ १३५॥

ह्याऽश्वः। गजा हस्ता।

स्न**नड्वान्** पुंगवः। स्नजमेषवधे। खरवधे स्रनडुत्साहचर्यादेकहायने। गोवत्सः॥ १३५॥

> क्रव्यादांस्तु मृगान्हत्वा घेनुं दद्यात्पयस्विनीम् ॥ त्रक्रव्यादान्वत्सत्तरीमुष्ट्ं हत्वा तु कृष्णतम् ॥ १३६ ॥

क्रव्यादास्तरज्ञुसिंहमृगादयः। ख्रक्रव्यादाः रुरुप्रवतादयः। धेनुगीरिव। कृष्णलं विशिष्टपरिमाणं सुवर्णम् । दण्डाधिकारशास्त्रपरिभाषा। अन्यत्र लीकिकमेव। 'शत-कृष्णलं घृतमायुष्काम' इति ॥ १३६॥

जीनकार्म्युकवस्तावीन्पृथग्दद्याद्विग्रुद्धये ॥ चतुर्णापपि वर्णानां नारीईत्वाऽनवस्थिताः ॥ १३७ ॥

स्मनवस्थिताः । बहुभिः संगच्छमाना वेश्यावृत्तमाचरन्त्योऽ नवस्थिता भवन्ति । न पुनः शास्त्रातिक्रममात्रम्, तथा सति न परपुरुषसंप्रयोग एव लभ्यते ।

वर्णकमेण जीनादिदानात् जीनं चर्मपुटं सुटकाधारादिपयोजनम्। कार्मुकं धनुः। बस्तः छागः। स्रविमेषः।

पृथाग्रहणं लिङ्गादुक्तं न समुदाये प्रायश्चित्तमिति । केचिद्गत्वेति पठन्ति तदयुक्तम् । हिंसाप्रकरणात् ॥ १३७ ॥

> दानेन वधनिर्णेकं सर्पादीनामशक्तुवन् ॥ एकैकशश्चरेत्कुच्छ्ं द्विजः पापापनुत्तये ॥ १३८ ॥

निर्गेकः गुद्धिः।

हिंसायां दानं मुख्यमिति दर्शयति । न च तस्यैकेकश इति लिङ्गात् कचि-त्समुदायेऽपीति ।

द्भिज इत्यादिपादपूरणम् । श्रविशोषमहणे कृच्छ्रशब्दं प्राजापत्ये इति स्मरन्ति ॥ १३८॥

> त्रस्थिमतां तु सत्वानां सहस्रस्य प्रमापणे ॥ पूर्णे चानस्यनस्थ्नां तु शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥ १३९ ॥

खल्पशरीरत्विमहास्थिमस्यम्, श्रनिस्थिसाहचर्यात् । ग्रानः शकटस्तत्संख्यानमेतत् । डक्तार्थे सत्येव ॥ १३ ६ ॥ किंचिदेव तु विशाय दद्यादिस्थमतां वर्धे ॥ स्नम्थनां चैव हिंसायां प्राणायामेन शुद्धचित ॥ १४० ॥

किंचिदिति खल्पधनमुच्यते । परिमाणतः प्रयोजनते मूल्यतश्च । पूर्वेषामेव प्रत्येकवध एतत् । श्रनुक्तनिष्कृतयश्चा नास्थिमन्ते। श्रेयाः । श्रात्मनिरोधः प्राणायामः ।

मिलनीयेषु यत्क्रिमिकीटवयोप्रहणं तदुपिचतप्रहपरिमाणार्थम् । इदं तु ये जुदा मशकादयः ॥ १४० ॥

> फलदानां तु द्वलाणां छेदने जप्यमृक् शतम् ॥ गुल्मवळ्ळीलतानां च पुष्पितानां च वीरुधाम् ॥ १४१ ॥

फलदा आम्रकण्टक्यादयः।

मृक् शात्तज्ञेग द्विजानाम्।

शृद्रस्य तर्हि कि ?

केचिदाहुः 'इन्धनार्थमशुष्काणाम्' इति उपपातकप्रायश्चित्तम्।

तच न, श्रतिमहत्त्वात्।

यदि न तद्भवति किमर्थे तर्द्धापपातकेषूपदेशः।

भूयोभूयः प्रवृत्तौ स्यादिति।

तस्माच्छद्रस्य द्विरात्रत्रिरात्राद्दीत्येव कल्पयेत्।

गुरुमाद्या व्याख्याताः।

लता वृत्तशाखाः॥ १४१॥

श्रनाद्यजानां सत्त्वानां रसजानां च सर्वशः ॥ फलपुष्पेद्भवानां च घृतपाशो विशोधनम् ॥ १४२ ॥

स्रज्ञाचाद्रक्तसंक्त्वादेश्चिरिष्यताद्यानि जायन्ते सत्त्वानि प्राणिनः। रसजानामिति गुडोदिष्यदादिभ्यः। उदुंबरमशकादीनि फलपुष्पाद्भवानि।

घृतमाशः अशनप्रारंभे घृतं पातव्यम्। 'प्र'शब्द आदिकर्मणि। तेन न प्राकृतं भोजनं निवर्तते, यथा पयोत्रतादौ। तथा चैते प्राणिनः चुद्रजन्तवा, येषां वधे प्राणायाम उक्तः। तदपेचयोपवासोऽतिमहान्। तस्मादाचमनवत् घृत-प्राशनम्॥ १४२॥

कृष्टजानामाषधीनां जातानां च स्वयं वने ॥ वृथालम्भेऽनुगच्छेद्रां दिनमेकं पयात्रतः ॥ १४३ ॥

फालक्क हालादिना याः कृष्टे जायन्ते । याश्च स्वयं वने । तासां वृथालंभे गवादि प्रयोजनेन विना छेदनम् ।

गवानुगमनम् । दिनमेकं परमहर्षाय परिचर्यते । पयाव्रतं भोजनान्तरनिवृत्तिः ॥ १४३॥

एतैव्रतेरेपोद्यं स्यादेना हि'सासमुद्भवम् ॥ ज्ञानाज्ञानकृतं कृत्स्नं शृणुतानाद्यभक्षणे ॥ १४४॥

हिंसासमुद्भवं हिंसात उत्पन्नसेनः पापसेतेरनन्तरोक्तैः प्रायश्चित्तरेषाह्यस-पनाद्यम् । बुद्धिपूर्वकृतमबुद्धिपूर्वकृतं वा ।

स्रनाद्यभक्त ग्रेभचयभच्यो यथा पापमपे। हाते तथा शृगुत ॥ १४४॥

त्रज्ञानाद्वारुणीं पीत्वा संस्कारेणैव ग्रुध्यति ॥ मतिपूर्वमनिर्देश्यं प्राणान्तिकमिति स्थितिः॥ १४५ ॥

मेखलादीनां निषेधादुपनयनं विज्ञायते । तच स्मृत्यन्तरात्तप्तकुच्छ्रसहितम् । एवं हि गै।तमः 'ग्रमत्या मद्यपाने पयोषृतमुदकं वायुं प्रति ज्यहं तप्तानि सकुच्छ्रास्तते। ऽस्य संस्कारः' (२३।२)।

सुरा चात्र न पैष्टी, किं तर्हि ? गीस्टी माध्वी वा। "कुत एतत्"।

स्मृत्यन्तरदर्शनात् । 'प्रमादान्मद्यमसुरा सकृत्पीत्वा द्विजात्तमः । गोमूत्रयावकाहारा दशरात्रेण शुध्यति' ॥ पेष्ट्याश्च प्रमादपाने प्रत्यवायप्रायश्चित्तात् । व्रतं विधिता विज्ञाय संवत्सरं कणभत्तश्चानद्रायणाभ्यासा वा ।

मित्रपूर्वं तयोरिप पाने एतदिन द्वे प्रयम् । किं ति १ येन प्राणाना मन्तो भवति । किं तत् १ यत् मुख्यायाः सुराया उक्तम् ।

अभ्यासे चैतदृष्टन्यम् । 'सक्तत्पाने असुरा मद्यपाने चान्द्रायणमभ्यसेदिति'। त

इयमत्र व्यवस्था । बुद्धिपूर्व पैष्ट्याः पाने प्राणान्तमेव तस्या एवाबुद्धिपूर्व सक्त पाने कणमचणचांद्रायणाभ्यासोऽबुद्धिपूर्वेऽप्यसक्तत्पाने बुद्धिपूर्ववत् । श्रन्येषां तु मद्यानां बुद्धिपूर्वत्वे चांद्रायणमभ्यसेदिति । श्रबुद्धिपूर्वं सक्तत्पाने तप्तक्रच्छ्रसंस्कारगोमूत्रयवक-द्रव्याणि । श्रबुद्धिपूर्वमसक्तत्पाने पैष्टीवत् ।। १४५ ।।

त्रपः सुराभाजनस्या मद्यभाण्डस्थितास्तथा ॥ पश्चरात्रं पिवेतपीत्वा शङ्खपुष्पीशृतं पयः ॥ १४६ ॥

यत्र सुरारसे। रिनुभूयते तत्र तङ्गाजनस्थानामपां पाने प्रायश्चिमेतत् । "ननु च मद्यशब्दस्य सामान्यशब्दत्वान्मद्यभाग्डस्थिता इत्येव सिद्धे स्रपः सुरेखादि न वक्तव्यम्"।

सत्यम् । यदि सुरामद्ययोर्भद्यपाने ऽत्यन्तप्रायश्चित्तभेदो न स्यात् । सति तस्मिन् कल्पनायाश्चानुज्ञातत्वात् सुराभाजनस्थाना अधिकतरं स्यादतः कल्पनानिवृत्त्यर्थे सम-प्रायाश्चत्तवचनम् ।

पंचराचं शांखपुष्पीशृतं पयः । श्वतप्रहणां त्पयः वीरमेव । सीरहिविषे रिव श्वतशब्दः साधः । शांखपुष्पीनामीषिः । तया पिष्टं क्विथतं पंचाहानि पयः पातन्यम् ॥ १४६ ॥

> स्पृष्टा दत्वा च मदिरां विधिवत्मतिगृह्य च । श्रुद्रोच्छिष्टारच पीत्वाऽऽपः कुश्चवारि पिवेत्त्रयहम् ॥ १४७॥

विधियत्प्रतिगृह्य स्वस्तिवाचनिकेन । एवं दत्वेत्यपि । ब्रीह्यादै। न देषि: । कुशो दर्भः ॥ १४७॥

> ब्राह्मणस्तु सुरापस्य गन्धमाद्राय से।मपः । प्राणानप्तु त्रिरायम्य घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ १४८ ॥

सुरापस्य गन्धमिति सुराया एव जाठरेणाग्निना धातुभिश्च संयोगेन गन्धवाणे लघीयः। भाण्डान्तरस्थितायाः प्राप्तिरव्रायैव ।

श्रन्ये तु व्यावचते। सुरापस्य ब्राह्मणस्य ग्राह्माणेऽप्येतदेव। से।मप् इति वचनाइर्शपृर्णमासयाजिनः करूपे न। घृतं प्राश्येति। श्रश्रापि न भोजनान्तरनिवृत्तिः। सुराश्रहणात्र 'मद्य'स्य॥ १४८॥

> अज्ञानात्पाश्य विण्मूत्रं सुरासंस्पृष्टमेवच ॥ पुनः संस्कारमईन्ति त्रया वर्णा द्विजातयः ॥ १४९ ॥

विश्मू च शहर्ण रेतस उपलचणार्थम् । स्मृत्यन्तरे 'पुरीषकुणपरेतसां प्राशने चैवमिति'।

"किंजातीयविष्मूत्रप्राशन एतत्"।

मनुष्यागामेव। अन्येषां तु वच्यामः।

स्रत्रापि तप्तकुच्छं समुचीयते। दर्शितश्च हेतुः।

द्विजातय इति विविच्चतम्। शृद्धस्यान्यद्वच्यामः।

स्रज्ञानादित्यनुवादः। को हि ज्ञात्वा विष्मूत्रमश्नीयात्।

तथा मद्यपाने एतदेवोक्तं 'मद्यं मुक्त्वा चरेत्कुच्छ्रमिति', यदि तु संस्कारा भवति
तदा वचनाचुल्यमेव।। १४-६॥

वपनं मेखलादगडेा भैक्ष्यचर्या व्रतानि च ॥ निवर्तन्ते द्विजातीनां पुनःसंस्कारकर्मिण ॥ १५० ॥

व्रतानि वेदव्रतानि ।

तदयुक्तम् । प्रहणार्थत्वात्तेषां कुतः प्राप्तिः ।

तस्माद्यान्युपनयनकाले 'मा दिवा स्वाप्सीः सायंग्रातः समिधमादध्या आचार्याधीने। भव' इत्येवमादीनि च त्रतानि । तानि निवर्तन्ते ॥ १५०॥

> अभोज्यानां तु अक्त्वाऽन्नं स्त्रीशूद्रोच्छिष्टमेव च ॥ जग्ध्वा मांसमभक्ष्यं च सप्तरात्रं यवान्पिवेत् ॥ १५१ ॥

येवामन्नं न भुज्यते ते (भोज्या: पुरुषा: अश्रोत्रियस्त्रीसंग्रामजीव्ययाज्ययाजकादय:। शुद्रजातिग्रहणादेव जातिनिर्देशास्त्रीग्रहणे लब्धे सवर्णार्थ स्त्रीग्रहणं विज्ञेयम्। उन्छिष्ठं तदास्य पृष्टम्। यच 'नित्यमास्यं श्रुचि: स्त्रीणामिति' तस्य विषये। दर्शित:।

शूद्रीच्छिष्टानामपां पाने पूर्वत्र कुशवार्युक्तम्, इह तु सप्तराचं यवानिति । द्यागमिकत्वादस्यार्थस्योभयत्र भक्ताद्युच्छिष्टभोजने इदं द्रष्टव्यम् ।

ग्रभस्यं मांसं प्लवहंसचकवाकादीनाम्।

इदं तु बुद्धिपूर्वकमभ्यासभन्नाणे द्रष्टव्यम् । स्त्रन्यत्र 'शेषेषूपवसेदहरिति' । एतदेव पयः पीत्वा, सूकरे।ष्ट्रादिभ्यो स्नन्यत्र, तत्र प्रतिपदं प्रायश्चित्तान्तराम्नानात् । सक्तुपानं यवपानं भवत्येव ॥ १५१ ॥

> शुक्तानि च कषायांश्च पीत्वा मेध्यान्यपि द्विजः ॥ ताबद्भवत्यमयता यावत्तन्न व्रजत्यधः॥ १५२ ॥

मेध्यानि शुक्तानि 'दिध भद्यं च शुक्तेष्वि'त्याद्यनुज्ञातानि । दध्नस्तु सत्यिप शुक्तत्वे भद्यताया विहितत्वान्नैष विधिः । पवित्रं हि तदिति स्मरन्ति ।

कषाया वैद्यकप्रसिद्धा अनेकीषिसंयोगेन ये काष्यन्ते। अप्रयत्ते।

यावद्वजत्यधः । अधागमनं जीर्णानां मूत्रपुरीषभागेन निष्क्रमणम् । यदि वा पाकाशयप्राप्तिः ॥ १५२॥

विड्वराहखरेाष्ट्राणां गोमायोः किपकाकयोः ॥ पारय मूत्रपुरीषाणि द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ १५३ ॥

विशेषानुपदेशादमत्या वा तुल्यमेव च युक्तं अमत्या लाघवकल्पनात् ॥ १५३॥

ग्रुष्काणि ग्रुक्त्वा मांसानि भै।मानि कवकानि च ।। अज्ञातं चैव सुनास्थमेतदेव व्रतं चरेत् ।। १५४ ॥

शुष्काणि वल्लूरादीनि । भीमानीति कोटरजातानामनिषेधार्थम् । स्राचातं मेषस्य महिषस्येति प्रकृतेरज्ञानात् ।

सूना घातस्थानम्। यत्र विक्रयार्थे पशवा हन्यन्ते। स्रताऽन्यत्र स्थितस्य लघुप्रायश्चित्तम्।

"ननु 'सूनास्य' इति वचनादन्यत्र स्थितस्य प्रायश्चित्ताभाव एव युक्तः"। नैतदेवम् । सीनमित्यविशेषेण प्रतिषेधात् । प्रायश्चित्ते तुच्छपहणात्तद्रहितस्य गुरु-लघुभावो युक्ततरः।

तदेव चान्द्रायणम्।

ज्ञाते तु जातिविशेषे (भ्यासे सप्तरात्रं यावकपानम् । 'शेषेपूपवसेदहः' इति ॥१५४॥

क्रव्यादस्करेष्ट्राणां कुक्कुटानां च भक्षणे ॥ नरकाकखराणां च तप्तकुच्छुं विशोधनम् ॥ १५५॥

चेति पूर्वऋोकोऽत्राक्टब्यते । तेन विड्वराहादीनां मचण एतदेव । द्वितीयेन चशब्देन कव्यादादीनां विष्मूत्रप्राशने यदेव विड्वराहादीनाम् । स्मृत्यन्तरे च नरमात्राधि-कारेणेह द्विजमहणमविवित्तं 'द्विजश्चान्द्रायणमिति'।

एविमयं द्विन्हों की विडालका केरयत्रापेच्यते । त्रतश्चैतेषामप्युच्छिष्टप्राशने विडाला-दिवत् तते। इस्यां त्रिन्हों क्यां समुद्दिष्टं मूत्रपुरीषं च सर्वेषां प्रतिषिद्धम् । अत्रश्च यत्क्रव्यादानां मूत्रपुरीषप्राशने तद्विडालादीनामि ॥ १५५ ॥ मासिकान्नं तु येाऽश्रीयादसमावर्तको द्विजः ॥ स त्रीण्यहान्युपवसेदेकाहं चेादके वसेत् ॥ १५६ ॥

मासिकमे के दिष्टश्राद्धम्। 'श्रकृते सपिण्डीकरणे प्रतिमासं तु वत्सरम्' इति । ध्रामा शस्यस्य तु मासिकव्यपदेशेऽप्यनुज्ञातत्वात्, 'काममभ्यर्थिते।ऽश्रीयात्' इति । कृतः प्रायश्चित्तम् ।

ग्रन्थे त्वस्यर्थितस्यानुज्ञानादनभ्यर्थ्यमानस्योक्तमेवेत्याहुः । ग्रम्मावर्तका गुरुकुले तिष्ठन्नर्थाद्बद्धवार्युच्यते । त्रयहादन्यतरस्मित्रहन्युद्के वसेत्, त्र्यहस्यैव बुद्धौ स्थितत्वात्तर्हि चतुर्थमहः स्तिद्वसः ॥ १५६ ॥

> व्रतचारी तु योऽरनीयान्मधु मांसं कथंचन ॥ स कृत्वा पाकृतं कुच्छ्ं व्रतशेषं समापयेत् ॥ १५७ ॥

व्रतचारी प्रयुक्तो ब्रह्मचर्याश्रमस्य एव ।

कथंचन भ्रापद्यपीत्यर्थः । 'प्राणानामेव चात्यय' इत्यापिद्दविधानात् भ्रसित दे। षे न ति विर्वातार्थमेतत्प्रायश्चित्तम् । किं ति हैं ? निमित्तमात्रपर्यवसायि वचनात्क्रियते ।

माकृतं प्राजापत्यं प्रकृतै। भवं प्राकृतम् । सर्वकृच्छ्रागां प्रकृतित्वादेवमुच्यते । व्रत्यायं समापयेत् स्रकृतप्रायिक्षत्तस्यावशिष्टत्रतसमाप्तावनिधकारमाह ॥ १५७॥

विडालकाकाख्चिल्छं जग्ध्वा स्वनकुलस्य च ॥ केशकीटावपन्नः च पिवेद्ब्रह्मसुवर्चलाम् ॥ १५८ ॥

केशकीटावपन्नं च पिवेद्ब्रह्मसुवचेलाम् ॥ १५८ । स्राखुर्मूषकः ।

श्रवपन्नमेतरसंपर्कदृषितम् । ब्रह्मसुवर्चलां पिष्टोदकेन सह पिबेदेकाहमविशेषात्तेनैव शास्त्रार्थस्य कृतत्वात् ॥ १५८॥

> अभोज्यमत्रं नात्तव्यमात्मनः शुद्धिमिच्छता ॥ अज्ञानभुक्तं तृत्तार्यं शोध्यं वाष्याशु शोधनैः ॥ १५९ ॥

माबोऽर्धः स्रोकोऽतुवादः। प्रज्ञातभुक्तशुद्धार्थमित्येतद्विधीयते। समनन्तरं तूत्तार्यं विमतन्यमित्यर्थः। चिप्रं वा शोधनैः प्रायश्चित्तैः शोध्यम्। ग्रन्थे तु शोधनानि हरीतक्यादीनि रेचनान्याहुः, गौतमीयं चेदमुदाहरन्ति 'ग्रभोज्यभाजने पुरीवाभाव' (२३।२३) इति।

तदेतदसाधकम् । उपवासेनापि निष्पुरीषत्वे।पपत्तेः । तस्मादवान्ते। यथाश्रुतप्राय-श्चित्तमेव वेदितव्यम् ॥ १५-६ ॥

एषाडनाद्यादनस्याक्तो त्रतानां विविधो विधिः ॥ स्तेयदेशापहर्वृणां त्रतानां श्रूयतां विधिः ॥ १६० ॥

व्रतानामनाद्यादनस्याभन्यभन्तस्य।

स्तेयं तद्दोषशमस्तमपहरन्ति यानि व्रतानि तेषामिदानीं विधिरुच्यते ॥ १६० ॥

धान्यात्रधनचौर्याणि कृत्वा कामाद्द्विजात्तमः ॥ स्वजातीयगृहादेव कुच्छाब्देन विशुध्यति ॥ १६१ ॥

द्विजात्तमग्रहणं प्रदर्शनार्थं चत्रियादीनामि ।

द्विजात्तमशब्दसन्निपाताच स्वजातीयगृहादिति न्नाद्यणगृहाद्विज्ञायते। तेनैतदुक्तं भवति। सर्व एव वर्णा न्नाद्यणगृहात् धनं हत्वा कृच्छ्राब्देन शुध्येयुः।

धन्यह्यात्सर्वासन् धने सिद्धे 'धान्यान्न'प्रहणं सद्धान्यार्थम् । अरुपसारायामन्यं विधि वच्यति । अतः सारभूतप्रधानद्रव्यापहरणे इदं विज्ञायते ।

"तेषां हि परस्परद्रव्यापहरणे ब्राह्मणस्य तद्दीयधनापहारे कतरत्य्रायश्चित्तम्।" डच्यते। हिंसाप्रायश्चित्तवत्तुर्योष्टमादिभागकल्पना कर्तव्या। चत्रियस्य धने त्रीन्, वैश्यस्य सार्धे, शूद्रस्य द्वाविंशतिरात्रं वा।

''कियत्परिमार्गो धान्येऽपहृते"।

दशभ्यः कुंभेभ्यः किंचिदूने, महत्त्वात्प्रायश्चित्तस्य । धनमप्येवं कालं न कल्पनेति विज्ञेयम् ।

कामादिति श्लोकपूरणम्। न ह्यकामस्य परधनहरणसंभवः। धान्यं त्रोह्यादि तदेवापहृतम्। ग्रातं सिद्धम्। धान्यादीनां प्रत्येकं हरणे त्रयब्दं क्रच्छ्रम्। केचिच समुदायहरणे प्रायश्चित्तमिच्छन्ति, गरीयो ह्योतत्॥ १६१॥

> मनुष्याणां तु इरणे स्त्रीणां क्षेत्रगृहस्य च ॥ क्ष्यवापीजलानां च शुद्धिश्चांद्रायणं स्मृतम् ॥ १६२ ॥

मनुष्याणां दासानाम् । स्त्रीणां दासीनाम् । स्त्रेतं भूभागे त्रोह्यादिधा-न्योत्पत्तिस्थानम् । कूपवाण्यार्जलशब्दः प्रत्येकमिसंबध्यते । उद्धृतोदकस्येरणादि-स्थस्यापहरणे एतद्भवति । जलप्रहणाच्छुष्कयोः कूपवाण्योर्विध्यन्तरम् । वापी खात-तडागे च ॥ १६२ ॥

> द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयं कृत्वाऽन्यवेश्मनि ॥ चरेत्सान्तपनं कृच्छं तिज्ञर्यात्यात्मशुद्धये ॥ १६३ ॥

स्रक्पसाराणि न चिरमविष्ठिन्ते, स्वल्पमूल्यानि च मृन्मयानि स्थालोपिठरा-दीनि दारुमयानि द्रोणाढकादीनि श्रयोमयानि लेपनीकुद्दालकादीनि ।

वेश्मनीति गृहस्थितापहारे भूयान् दोषः । न तथा खलचेत्रादिगते । निर्यात्य दत्वा । सर्वशेषश्चायं, विशेषाभावात् । यत्र त्वपहृतं दातुमशक्यं तत्र द्विगुणं प्रायश्चित्तम् ॥ १६३ ॥

> मक्ष्यभोज्यापहरणे यानशय्यासनस्य च ॥ पुष्पमूलफलानां च पञ्चगव्यं विशोधनम् ॥ १६४ ॥

यानं गन्त्रयादि । श्राट्या खट्वादि । स्नासनं ब्रस्यासंदीपट्टादि ।
भद्यभोष्ययोः खर्विशदतद्वैपरीत्येन भेदो विज्ञेयः । भृष्टयं मोदकशष्कुल्यादि ।
भाज्यं यावकादि ।

पंचगव्यं प्रसिद्धम् । स्रत्राप्येकाहमेव ॥ १६४ ॥

> तृणकाष्ठद्रुमाणां च ग्रुष्कान्नस्य गुडस्य च ॥ चेलचर्मामिषाणां च त्रिरात्रं स्यादभाजनम् ॥ १६५ ॥

तृणादीनां पूर्वस्मात् यानादेरधिकहरणे प्रायश्चित्तमेतत्।
काष्ठमघटितं वंशस्तंभादि, द्रुमसाहचर्यात्।
द्रुमा वृचः।
शुष्कान्नं तण्डुलादि श्रष्टयवा वा।
गुड्यहणं स्वविकारार्थम्। तेन खण्डमत्स्यण्डिकादेर्यहणम्।
चैलं वस्नं बहूनां 'क्तमानां च वाससाम्'। प्रागुक्तेन धनप्रहणेन कुच्छ्रादेः।
चर्म कवचम्।

ग्रध्यायः]

मांसमामिषम् ॥ १६५ ॥

पिण्यमुक्तात्रवालानां ताम्रस्य रजतस्य च ॥ अयःकांस्येापलानां च द्वाद्शाहं कणान्नता ॥ १६६ ॥

स्वल्पबहुत्वापेचया च कालहासः सक्रदावृत्तौ च ॥ १६६ ॥

कार्पासकीटजोर्णानां द्विशकैकखुरस्य च ॥ पक्षिगन्धेषधीनां च रज्ज्वाश्चेव ज्यहं पयः ॥ १६७॥

कीटजाः पट्टाः।

द्विशका गनादयः। एकखुरा अश्नादयः।

पक्षिणः शुकश्येनादयः।

रज्जुः कूपादेहदकोदंचनी ॥ १६७ ॥

एतैर्वतैरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः ॥ स्रगम्यागमनीयं तु त्रतैरेभिरपानुदेत् ॥ १६८ ॥

डक्तार्थः श्लोकः ।। १६८ ।।

गुरुतल्पव्रतं कुर्याद्रेतः सिक्त्वा स्वयानिषु ॥ सरुयुः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च ॥ १६९ ॥

गुरुतरूपवृतमित्यविशेषवचनेऽपि, न तेन 'सुप्यादि'त्येवमाद्यतिदिश्यते, ऋपि तु 'प्राजापत्यं चरेदब्दम्' इति महापातकत्वात्। न हि महापातकभ्योऽन्यत्र मरणांतं प्रायश्चित्तमस्ति। अभ्यासे तु स्यादिति।

स्वयानया भगिन्यः सोदराः।

सर्युः स्त्रीषु सुहद्रार्यासु । सुहत्त्वमेवात्र कारणं, न यौनादिविशेषः, नापि श्रोत्रियत्वादिगुणः।

एवं पुनस्य स्नीषु स्नुषासु ।

असमानजातीयास्विप कुमारीषु पित्रादिभिरदत्तासु । स्वयं संप्रीत्यानुपनतास्वे-तदेव बलाद्गमने ।

अत्रापि न सत्यपेचा। यद्यविदेशे विशेषो नास्ति तथापि प्रायश्चित्तद्वयं स्यादिति, दृष्ट-त्वात्। तथा च गुरुत्वघुभावाद्धोनजातीयासु कुच्छ्राब्दाचांद्रायणं मासत्रयं लघीय आदेश्यम्।

स्मन्त्यजाश्वाण्डालम्लेच्छादिस्त्रियः । चण्डालादिस्त्रीषु च समृत्यन्तरे झाना-ज्ञानकृतो विशेष उक्तः । 'श्रन्त्यावसायागमने कुच्छ्रार्घमन्यासु द्वादशरात्रम्' ॥ १६ स ॥ पैतृष्वसेयीं भगिनीं स्वस्नीयां मातुरेव च ॥ मातुरुच भ्रातुराप्तस्य गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ १७० ॥

पितृष्वसुर्दुहिता **चैतृष्वसेयी भगिनी।**मातृष्वस्त्रीया मातृष्वसुर्दुहिता।
मातुष्य भ्रातुर्मातुलस्य दुहिता। ग्राप्तस्य सोदर्यस्येत्यर्थः॥ १७०॥

एतास्तिस्रस्तु भार्यार्थे नेापयच्छेत्तु बुद्धिमान् ॥ ज्ञातित्वेनानुपेयास्ताः पतिति ह्युपयन्नधः ॥ १७१ ॥

''नतु च सिपण्डा चेत्यनेनैवैतासामिववाह्यत्वे सिद्धे किमर्श्वमिदं नेपयच्छेतित''। केचिदाहुः। अन्यासां पचेऽभ्यतुज्ञानार्श्वे सिपण्डश्लोके प्रतिषिद्धानाम्। तद्युक्तम्। पतित ह्युपयन्नध इति प्रायश्चित्ताविधानात्। एतस्मिश्च प्रयोजने संभवति सिपण्डश्लोकस्य पाचिको बाधोऽयुक्तोऽगत्या हि विकल्प आश्रीयते।

चातित्वेन बन्धुत्वेनेसर्थः। अनुपेया प्रविवाद्या ग्रगम्यारच।

उपयन्तिवाहयन् । स्रधः पतिति नरकं प्राप्नोतीति यावत् । स्रथवा जातिते। अश्यति हीनजातीयः संपद्यते । यद्यपि जातेर्जीवत्पिण्डानपायः, तथापि तत्कर्मानिधका-राहेवमुच्यते ॥ १७१॥

> श्रमानुषीषु पुरुष उदक्यायामयानिषु ॥ रेत: सिक्त्वा जले चैव कुच्छ्रं सांतपनं चरेत् ॥ १७२ ॥

स्रमानुष्या वडवाद्याः । गोरमानुषीत्वेऽपि 'स खिसयोनिसगोत्राशिष्याभार्यासु स्नुषायां गिव च तल्पसमः । अवकरं (गै।० २३ । १२-१३) इति विशेषविद्यतमेव । अनयोर्गुरुतल्पावकीर्यप्रायश्चित्तयोर बुद्धिपूर्वबुद्धिपूर्वभेदेन व्यवस्था । तल्पशब्देन प्रसिद्ध-सम्बन्धादत्र शास्त्रे गुरुतल्पमेवोच्यते । 'अवकरो'ऽवकीर्यानिमित्तम् । निमित्ते चातिदिष्टे तत्कार्यातिदेशः । 'सखी' चात्र या पुरुषवन्मेत्रीमागता, न तु या सख्युः स्त्री । न स्त्रत्र पुरोगात्प्रवृत्तिः । न च भार्यासंबन्धेन संबन्धोऽस्ति, सयोनिपदेन व्यवधानात् । तथा च वसिष्ठो 'गुर्वी सखी न च पात्रांगत्वात्कुच्छ्राब्दपात्रं न च पात्रकुमारी धनयो-स्तूपस्थादन्यत्रं।

उदम्यायां च मासिकेन रजसाभिष्तुतो दक्या । पाठान्तरं 'पीत्वाधरं पुरुष इति उदम्यायामये। निषु । एक एवार्थः । स्रयोनिः स्रीलिङ्गादन्यत्र स्थाने । तथान्ये 'जले खे च' इति पठन्ति । "ननु चायोनिप्रहणादेव सिद्धं 'ख' इति न पठितव्यम् । त्राकाशः खशब्देनोच्यते । योनेरन्यश्च सः"।

नैव देशः । योनिशन्देन साहचर्यात् अन्यदङ्गमेवाच्यत इति मन्यन्ते । जले साचात् ॥ १७२॥

> मैथुनं तु समासेव्य पुंसि ये। षिति वा द्विनः ॥ गोयानेऽप्सु दिवा चैव सवासाः स्नानमाचरेत् ॥ १७३ ॥

मैथुनेषु । समनन्तरं सवाससः स्नानम् । गायाने गन्त्रयादावण्सु चापि ॥ १७३॥

> चं डालांत्यिश्चिया गत्वा भुक्त्वा च मतिगृद्य च ॥ पतत्यज्ञानता विभो ज्ञानात्साम्यं तु गच्छति ॥ १७४ ॥

चण्डाला म्लेच्छा दिगन्तवासिनः। तत्स्रोगमने प्रायश्चित्तं तद्श्रभोजने प्रतिप्रहेच।

पतनीति वचनात्कुच्छ्राब्दादिधकं प्रायश्चित्तं, न पुनः पातित्यमेव भोजने। 'श्रभोष्यानां तु भुक्तवाऽत्रम्' इतिप्राप्ते वचनमिदं कुच्छ्राब्दप्रायश्चित्तार्थम्। एवं प्रतिप्रहे-ऽपि 'मासं गोष्ठे पय' इति प्राप्ते तदर्थमेव।

चानात् साम्यमिति। कामकारकृतेऽपि प्रायश्चित्तविधानार्थेऽर्थवादोऽयम्। यत्सम्-त्यन्तरेऽब्दशब्देन ज्ञाताज्ञातयोः प्रायश्चित्तमुक्तं तच्च दर्शितम्। ग्रतः कुते।ऽधिक-प्रायश्चित्तार्थता।

"भुक्त्वा चेति क्षेन संबध्यते"। चाण्डालान्त्येत्यनेन।

"ननु च गुणीभूतमेतत्"।

गुणीभूतस्याप्यपेचायां संबन्धो दर्शितः। 'भुक्ता' 'कस्ये'त्याकांचायां ग्रन्यस्याश्रुतत्वात्साम्यवचनाच चाण्डालान्त्यानामेव सम्बन्धः। ग्रतोऽयमर्थो भवति चाण्डालक्षीम्लेच्छानामत्रमशित्वा तेभ्यः प्रतिगृह्य च स्त्रियं गत्वा सकुद्गमनात्प्रायश्चित्तम्।
ग्रभ्यासे तु साम्यमेव युक्तमनिधकारप्रायश्चित्तेन। यतः प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकेन
भवितव्यं न च तान्येकेन जन्मना शक्यन्तेऽनुष्ठातुम्॥ १७४॥

विषदुष्टां स्त्रियं भर्ता निरुन्ध्यादेकवेश्मनि ॥ यत्पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेद्व्रतम् ॥ १७५ ॥ विशेषेण मदुष्टां निरुन्ध्यात्पत्नीकार्टीभ्या निर्वर्तयेत् 'स्रर्थस्य संप्रहे चैनाम्' इत्यादिभ्यः।

एकवेश्मनीति निगडबन्धे कर्न्च्या। न स्वैरं भर्त्र गृहे विहर्तु लभेत। तत्र निरुद्धां प्रायश्चित्तं कारयेत्।

किं पुन:।

यत्पुंतः परदारेषु प्रायश्चित्तमुपपातकं ब्राह्मणस्य तत्समानहोनजातीयासु पारदार्थमिति। वर्णान्तराणां तदेव। उत्तमागमने तु द्विगुणां वैश्यस्य त्रिगुणां ब्राह्मण्यां चित्रयस्य। तथाऽयं विशेषो द्वे परदारे त्रीणि श्रोत्रियस्येति। शूद्रस्य ब्राह्मणोगमने महापातकप्रायश्चित्तम्। वैश्यस्य चित्रयागमन उपपातकं द्विगुणां त्रिगुणाम्। केचित्तूत्तमागमने शूद्रस्य ब्राह्मणोविद्यञ्ञानित। 'प्रातिलोग्ये वधः पुंसाम्' (याज्ञ० २।२८६) इति लिङ्गदर्शनादेतदुक्तम्। दण्डेव्विप विशेषो दर्शितः। यथैवोत्तमागमने पुंसां व्यवस्था तथैव स्रोणां होनजातीयपुरुषसंपर्के चेति। देषिऽपि स्रीणामर्धं प्रायश्चित्तम्।

'प्रायश्चित्तार्द्धमर्हिन्त स्त्रियो रोगिण एव च। बालश्चाषोडशाद्वर्षोदशीतिपरत: पुमान ॥'

तथा दृष्टव्यिभचारायां गमने लघीयः। स्वैरिण्यां वृषल्यामवकीर्याः सचैलस्नाना-दुदकुंभं द्याद्त्राह्मणायः। वैश्यायां चतुर्थकालाहारे। त्राह्मणं भोजयेत्। चित्रयायां त्रिरात्रोपोषणं प्रवादकं द्यात्। वैश्यवदित्यिप स्मर्थते। तद्वच्छूद्भार्यायां दृष्टव्यम्। ऋतै। वा गच्छते। गर्भमाद्यते। वा।

'त्राह्मणचित्रयविशां स्त्रियः श्रृहेण संगताः । श्रवजाता विशुध्येयुः प्रायश्चित्तेन नेतरा ॥' श्रयवा या पता न केन चिद्ह्यन्ते, वैश्येन चरन्ति, तद्गमनेऽस्ति प्रायश्चित्तं नेति संदेहः ।

"कुतः संशयः"।

दारशब्दस्य संस्कारशब्दत्वात् । असित विवाहे न ता अस्य दारा इति व्यपदेश-मर्हन्ति । पारदार्ये च प्रायश्चित्तम् । अतो नास्तीत्यवगच्छामः । यतस्तु 'स्वदारनिरत' इति नियमो विहितोऽतो भवतीति मन्यामहे ।

"िकं पुनरत्र युक्तम्"। स्रस्तीति।

कुतः ?

नियमस्य विह्तित्वात् । 'श्रक्कुर्वन्विहितमि'त्यादि, तदतिक्रमे प्रायश्चित्तस्मरणात् । माभूत्रामोपपातकम् । न तावता प्रायश्चित्ताभावः प्रायश्चित्तार्थमुपपातकजातिभ्रंशक-रादि परिगणितम् । सामान्यं तु निमित्तं सर्वत्राक्जुर्वन्विहित्मित्यादि । उक्तं च प्राक् 'स्वैरिग्गीत्यादि'।

"ननु च मृतभर्व पचेण पिरृपचेण वा संबद्धेव परदारव्यपदेश्या। अधिकामिव-हारित्वात् स्वैरिण्यः"।

सत्यम् । वेश्यास्विप स्वातन्त्र्यावलंबनः स्वैरिशब्दे। न विरुध्यते । अतश्च तासां सचैलस्नानोदक्कंभादिदानम् ।

तत्र केचिदाहुः। व्रतमेतत्। 'तस्य व्रर्तं' इत्युपक्रस्य 'व्रतानीमानि धारयेदिति' च यानि विहितानि तानि स्नातकव्रतानि, न सर्वपुरुषधर्मः॥ १७५॥

> सा चेत्पुनः प्रदुष्येत्तु सहशेने।पर्मत्रिता ॥ कच्छ्रं चांद्रायणं चैव तदस्याः पावनं स्मृतम् ॥ १७६ ॥

प्रार्थिता समानजातीयेन पुनः संसर्गे चांद्रायग्रमुपपातकस्वात्सिद्धम् । गोन्निवृत्त्यर्थे पुनश्चांद्रायणविधानं साकल्यविधानार्थम् ।

यावच्चैवमुक्तम्—

'माता मातृष्वसा श्वश्रूमीतुलानी पितृष्वसा । पितृव्यसिखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सस्त्री स्तुषा।। दुहिता चार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता । राज्ञी प्रव्रजिता साध्वी धात्री वर्णोत्तमा च या।।'

अत्र सत्यप्यतिदेशे न तुल्यप्रायश्चित्तता, इण्डिविशेषदर्शनात् । तत्र मातर्युक्त-मेव । मातृष्वसृप्रभृतीनां दुहित्रन्तानां कुच्छ्राब्दः । अवशिष्टानां चान्द्रायणाभ्यासः ।

तत्र या उक्तास्ताः सगोत्रा उच्यन्ते यञ्जातीयास्तेन व्यपदिश्यन्ते, उत यस्मै इत्ता-स्तद्गोत्रा इति ।

उभयेनेत्याह, उभयथालिङ्गदर्शनात्।

'गोत्रं' वंशः पित्रादिरभिजनः, तत्सम्बन्धाच पितृष्वसृत्रहणमनर्थकं, सगोत्रा हि सा। अथ येनैकतां गतास्तद्भावमनुभवन्ति, तदा भत्रंगोत्रव्यपदेशार्हाः, तस्मिन् पचे पितृव्यस्त्रोत्रहणमनर्थकं भवति हि सा सगोत्रा।

निन्वयं कस्येति लिङ्गाभावादुभयोरिप युक्ता। सर्वेवां तु दर्शनं भर्तु गोत्राः 'सगोत्राः'। यक्तु केश्चिदुच्यते 'श्राद्धविधा कुर्वन्तु पैत्रिकं गोत्रमिति' तक्तत्रैवास्ति। ग्रथवाऽ- प्यस्तिवचनाक्तथा क्रियेत ॥ १७६॥

यत्करे।त्येकरात्रेण दृषलीसेवनाद्द्विजः ॥ तद्भेक्षभुजपिन्नत्यं त्रिभिर्वर्षेव्यपाइति ॥ १७७॥

वृषल्यत्र चण्डाल्यभिप्रेता, महत्त्वात् । द्विरभ्यासे चेद्बुद्धिपूर्वे द्रष्टन्यम् । भन्यथा क्रच्छाब्द एव वा । एकरात्रप्रहणात् । सर्वा रात्रिं शयानस्य तया सह गच्छतश्चैतद्विज्ञेयम् । सेवर्नं संभागः।

वृषलीशब्दे। निन्दया प्रयुक्तो न जातिशब्दे।

यत्कराति यत्पापं जनयति तिन्निभवंषे व्यपोहिति विनाशयति । भैचाहारा जपितिति अविशेषचादनायां भावी आसु परं च नास्तीत्याहुः । अन्ये तु यथाअद्ध-मन्यानि मन्त्रवाह्यणवाक्यानि, न तु लैकिकं वाक्यम् ।

स्रविशेषेण मन्त्रजपस्य शुद्धार्थं विद्वितत्वार्टं क्संहितामित्यादि'।

यत्तु 'त्रिभिर्मासै: सेवित्वा वृषलीं' श्र्द्रामेवाचचते, तदप्ययुक्तम् । श्रुद्राविवाहस्या-विहितत्वात्, स्वैरिण्यात्रच लघुप्रायश्चित्तस्योपदेशादन्यस्याश्चोपपातकत्वाद्गुरुतरिमदः मयुक्तम् । १७७ ।।

> एषा पापक्रतामुक्ता चतुर्णामिप निष्कृतिः ॥ पतितैः सम्प्रयुक्तानामिमाः शृणुत निष्कृतीः ॥ १७८ ॥

ऋज्वर्थः रतोकः ॥ १७८॥

संवत्सरेण पतित पतितेन सद्दाचरन ॥ याजनाध्यापनाद्यौनाम तु यानासनाज्ञनात् ॥ १७९ ॥

द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतत्यर्थः । पतित अश्यति, हीयतेऽधिकारात् । पतिताश्चत्वारे। ब्राह्मणादयः । तैः सहाचरन् संवत्सरेण पतितो भवति तत्तुल्यो भवतीत्यर्थः ।

किमाचरन् ।

यानासनाश्चनात् । संज्ञापगात्रस्पर्शादिना सह गमनम् । 'यान'मासनं तादृश-मेव । एकस्या शय्यायामेकस्मित्रासने, एकस्मिन् आसने एकपात्रे भाजनम् ।

याजनाध्यापनाद्यौनाज्ञ त्वितिविच्छेदः। कि याजनादिभिनैव पातित्य-मयार्वाकसंवत्सरादृष्वं वेत्येतद्वक्तव्यम्। स्मृत्यन्तरदर्शनादिभिः सद्यः।

याजनाध्यापनमिति द्वितीयान्तः पाठो युक्तः। म्राचरित्रति शत्रा हेत्वर्थस्य गमितत्वात् ॥ १७-६॥

या येन पतितेनेषां संसर्गः याति मानवः ॥ स तस्यैव व्रतः कुर्यात्तत्संसर्गविद्युद्धये ॥ १८० ॥ यस्य पतितस्य यद्विहितं तत्प्रायश्चित्तं कुर्योत्तत्संसर्गस्य शुद्धये । रुषामिति निर्धारणे षष्टी। रुषां पिततानां येन पितिनेन यः संसर्गं याति पूर्वोक्तसंसर्गं गच्छिति स तस्येव पिततस्य यद्विहितं प्रायश्चित्तं तत्कुर्यात्। तत्सं-सर्गाद्यो देष उत्पन्नस्तिद्वशुद्धये तद्विनाशाय। अनुवादोऽयं श्लोकपूरणः।

श्रय यदिदमुच्यते पिततात्याग्यपिततात्यागीत्यादिनिन्दितकर्माभ्यासेन पतनं तत्र यदेतत्पितत्ववचनं तिकमुपिदश्यत श्राहोस्विद्दितिदिश्यते । यदि तावदुपिदश्यते पंच पातकानीति प्रसिद्धेर्मूलं वाच्यम् । श्रय पंचानामापदेशिकमन्येषामातिदेशिकैर्व्यवहारे भेदे न कश्चिद्धे: । तान्येव प्रायश्चित्तानि त एव धर्मा यस्मा उपदिश्यन्ते, श्रितिदेशेन व्यवहारेण कोऽर्थ: ।

श्रथोच्यते । "न व्यवहाराः प्रयोजन एव भिद्यन्ते श्रिप त्वन्यते। पि निमित्तात्, इह चास्ति प्रमाणतो भेदः । यत्र पतितत्वमभिधाय द्विजातिकर्मभ्यो हानिः 'पतित-स्योदकं कार्यमि'त्याद्यभिधीयते सक्तत्वधर्माभिधाना'दुपदेशः', यत्र तु तत्संबन्धवचना-त्राम्ना लिङ्गसंयोगाद्वा तद्धर्मप्राप्तिः सो'ऽतिदेशः'। सूर्योग्निपदयोने हि सौये किश्चद्धर्मः श्रुते। येनातिदेशे सत्ययं विशेषो लभ्य इति निश्चीयते"।

तदसत्। यतः सूर्यदिशब्दस्यैव प्रभुता, अकृतत्वाद्वेदस्य। अयं पौरुषेयो प्रन्थः। पुरुषश्चासति भेदे किमिति व्यवहारं नवं प्रवर्तयति। या तु प्रत्यचानुमानाभ्यां वाध-काभावात्सिद्धः साऽत्र कदाचिदुपलभ्यते। योऽप्यभ्यासः सोऽपि द्विरावृत्तिस्तत्र ततः प्रवृत्तिः आवृत्तिशतेष्वभ्यासरूपतयैक एवेति। लोके तावदावृत्तिमात्रमभ्यासः। तत्र योऽपि द्विरपवादः योऽपि शतकृत्वः तै। द्वाविप प्रायश्चित्ते समी स्याताम्। निन्दितं च कर्म प्रतिषिद्धम्। तत्र योऽपि द्विरिवा सुप्याद्योऽपि गा असकृद्धन्यात्तत्र निन्दित-कर्माभ्यासेऽविशेषेण पतनप्राप्तः। तस्माद्विचिन्त्यमेतत्।

किमन्न चिन्त्यते । पंचानां तावत्पातिकत्वं सर्वस्मृतिकारैक्षच्यते, अन्येषां केषां चित्तत्समत्वम् । तदुभयमपि बाधितुं तन्न विशेषो नास्तोति संकल्पयिष्यते 'शक्तिं चावेच्य पापं च' इति । न हि तस्य तत्सदृशस्येति वा एकत्वं युक्तं, गार्गवयस्येव । अध्य केषांचिद्धर्माणां भेद: केषांचिद्देकत्वे सादृश्यं भवति ।

तस्मात्तत्समानां पितत्वं भवति । अतः किंचिद्रनं तत्समानां पिततप्रायश्चित्तम् । अविकारापगमे केंचिद्विशेषमातः । श्रीतेष्वधिकारा निवर्तते साचात्, न स्मार्तेषु । यद्प्युक्तं "द्विरावृत्तौ शतकृत्वश्च भेदो न स्यादिति' तत्राप्यभ्यासानां भेदः । कथं तुल्यप्रत्यवायता । यदिष दिवा स्वप्नगोवधयोर्निन्दितत्वाविशेषात्तदभ्यासे तुल्यं पिततत्व-मिति, कथमविशेषो निदायाः, यत्रार्थवादेषु प्रत्यवायविशेषः श्रूयते, प्रायश्चित्तवहुत्वं वाह्रस्येऽपि प्रतिषेधे ।

तत्रायं विधिः। 'निन्दितकर्माभ्यासे पतनमिति' न प्रतिषिद्धमात्रे, तथा च 'पूर्णे-वानसीति'। सत्यपि निन्दितकर्माभ्यासे नैव पातित्यमस्ति ॥ १८०॥

> पतितस्योदकं कार्यं सिपण्डैर्बान्धवैर्विद्यः ॥ निन्दितेऽहनि सायाह्ये ज्ञात्यृत्विग्गुरुसिन्निधौ ॥ १८१ ॥

जीवत एव पतितस्य प्रायश्चित्तमिन्छते। घटोदकदानं मृतस्येव कर्तव्यमुच्यते। सिपिएडाः सप्तमपुरुषावधयः एकव्श्याः। तते। द्वि बान्धवाः सगोत्राश्च। निन्दितेऽहिन चतुर्दश्यादे। स्थायाह्वे द्वि। सायाह्वे द्वि। ज्ञात्यादयः कर्तृथां, तथा पतितस्य।। १८१॥

दासी घटमपां पूर्णं पर्यस्येत्मेतवत्पदा ॥ अहारात्रमुपासीरन्नशीचं बान्धवैः सह ॥ १८२ ॥

मेतविति । कर्तव्यते। पद्मेशोऽयम् । दासी प्रेष्योदकुंभम् । पदा पादेन । पर्यस्येत् चिपेदिदममुष्मा इति । चिप्ते तस्मिन्नहोराचमाश्रीचं युक्तम् । बान्धवैः सह तथासीरन्नेकत्र स्थाने निवसेयुस्तदहः । दासीमहणात स्वयंकरणं निषेधति ।

"यद्येवं ज्ञात्यृत्विग्गुरुसिन्नधाविद्यस्वयंकरणपचे ज्ञातीनां सिपण्डानां च को विशेषो येनेाच्यत एतेषां संनिधान एतेन कर्तव्यमिति। यावता सर्व एव सिन्धानमात्रेग्योप-कुर्वन्ति। तस्यासिन्नपाद्योपकारत्वात्"।

नैतदेवम् । सपिण्डादयः प्रयोजकत्वेन कर्तारः । ज्ञात्यादयस्तु सन्निधाप्यन्ते केवलमदृष्टायेति ॥ १८२ ॥

> निवर्तेरंश्च तस्मात्तु संभाषणसहासने।। दायाद्यस्य पदानं च यात्रा चैव हि लेकिकी।। १८३।।

क्रतेदिके यथा वर्तितव्यं तथेदानीमुच्यते । संभाषणामितरेतरमुक्तिप्रत्युक्तिरूपो व्यवहारः । दायाद्यं धनं तदिष तस्मै न दातव्यम् ।

लोकिकी यात्रा संगतयोः कुशलप्रश्नादिका। विवाहादी नैमित्ते गृहानयनं भोजनं चेत्येवमादि। ''नतु च संभाषग्रप्रतिषेधादेवैषु निवृत्तिः सिद्धैव"। स्रभ्युत्थानासनत्यागस्यापि निवृत्तिरूपस्य संभवात्। संभाषग्रं तु शब्दात्मकमेव॥१८३॥

> ज्येष्ठता च निवर्तेत ज्येष्ठावाप्यं च यद्वसु ॥ ज्येष्ठांशं प्राप्तुयाचास्य यवीयान्गुरणते।ऽधिकः ॥ १८४ ॥

ज्येष्ठावाण्यं च यद्भ । अत्रापि चे। चते। "दायाद्यदाननिषेधाज्ज्येष्ठप्राप्यवसुनो धनस्य सिद्ध एव निषेधः"। केचिदाहुर्गुणतोऽधिकस्य यवीयसस्तदंशप्राप्तत्रर्थमनृद्यते।

अन्ये तु मन्यन्ते । दायाद्यशब्देन धनमात्रमुच्यते नान्वयागतमेव । तथा चाभिधा-नकोशे 'दायाद्यं धनमिष्यत' इति स्मर्थते । अतो यत्तस्मात्केनचिद्यग्रत्वेन गृहीतं तेनापि तन्न दातव्यम् । किं वर्ष्टि कर्तव्यम् ? पुत्रभ्रात्रादिरिक्यहारिणामपैग्णीयम् ।

श्रन्ये तु मन्यन्ते । श्रविभक्तधनानां दायाद्यधननिषेधः, कृते तु विभाग उद्धारस्यैव ज्येष्ठांशस्यैवेाच्छेदः । सत्स्विप पुत्रेषूद्धारं वर्जीयत्वाऽन्यस्य पुत्रा एवेशते ।। १८४ ।।

> मायश्चित्ते तु चरिते पूर्ण कुम्भमगं नवम् ॥ तेनैव सार्ध मास्येयुः स्नात्वा पुण्ये जलाश्चये ॥ १८५॥

कृतप्रायश्चित्तस्येदानीमुदकित्रयोच्यते ।

तेनेव सार्ं स्नात्वा जलाशये पुण्यस्रवन्सां महाहृदे वा प्रभासमानसादै। वा तीर्थविशेषे छतस्नाने। पां कुंभं नवं स्वयं प्रास्येयुः।

नवकुंभमहणाद्दासीमहणाचात्र पूर्वत्रोपयुक्तस्य क्रियासु कुंभस्य महण्म् । उदकेन पूरियत्वा हरणमुक्तम् ॥ १८५ ॥

पुनरसी घट: प्रचेप्तन्य इत्याह

स त्वप्सु तं घटं शास्य प्रविश्य भवनं स्वक्तम् ॥ सर्वाणि ज्ञातिकार्याणि यथापूर्वं समाचरेत् ॥ १८६ ॥

यास्वप्सु स्नातास्तास्वेव घटः प्रचेप्तव्यः।

ततस्तं पुरस्कृत्य तदीयं भवनं प्रविशेयुः। ततो ययापूर्व संभोजनादीनि जातिकार्याणि प्रवर्तयेयुः। अन्ये तु सकृत प्रायश्चित्त इति संबप्नन्ति। घटप्रासनं तेनैव कर्तव्यम्।

एषा चास्य पतितेादकिकया नान्यस्य त्याज्यस्य, 'त्यजेचे त्पितरं राजधातकं शूद्र-याजकम्' इत्यादेः ॥ १८६ ॥ एतमेव विधिं कुर्याद्योषित्सु पतितास्विष ॥ वस्त्रान्नपानं देयं तु वसेयुश्च गृहान्तिके ॥ १८७ ॥

योषितमु स्रोप्विप पतितास्वेष एव विधि:। 'पतितास्व'कृतप्रायश्चित्तासु च । ताभ्यस्तु कृतोदकाभ्योऽपि वस्नान्नं दातन्यम् । दानप्रहणात् वस्त्रान्ने शरीरस्थि- तिमात्रसंपादिनी दातन्ये, न भोगादयः।

पानमीक्तियादुदकम् । तच प्राचुर्याददत्तमिष लभ्यते । वचनं तु परानुराधात् प्रीत्या तदिष स्वातन्त्रयेख तासां न देयम् ।

यादृशं च पानं तादृशे एव वस्नान्नेऽतो निकुष्टं वस्नं चान्नं दातव्यम् । तथोक्तं (याज्ञ० स्पृ० १।७०) 'हृताधिकारां मिलनां पिण्डमात्रोपजीविनीम् । परिभूता-मधःशय्यां वासयेद्व्यभिचारिग्रोम् ॥'

पातित्यहेतवश्च स्नोगां ये एव मनुष्यस्य। यत्तु भ्रूणहिन हीनवर्णसेवायां 'न च स्नोगामधिकं भ्रूणहिनीति' तत्तुल्यतार्थं न तु परिसंख्यार्थम्। तथा च याज्ञवल्क्यः (प्रायश्चित्ते. ३।२६८)।

'नीचाभिगमनं गर्भपातनं मर्लः हिसनम्। विशेषपतनीयानि स्तीणामेतान्यपि घ्रुवम्'।। वसेयुः स्वगृहान्तिके प्रधानगृहानिष्कास्य कुटीगृहे वासयितव्ये'त्यन्तिक-' प्रहण्णम्।

केचिदाहु:--प्रायश्चित्तं तु कुर्वतीनामेतद्देयं न त्वन्मथा।

तदयुक्तम् । वस्त्रान्नदानव्यवहारस्य तत्र ये।गत्वात् । प्रायश्चित्ते भिचाहारता पये।त्रतं चांद्रायणविधिश्चेत्यादि । न च भैचाहारता चानेन विवर्तियतुं शक्या । वृत्ति-विधानेन चरितार्थत्वात् । तस्माद्यस्याः प्रायश्चित्तेष्वनिधकारः अशक्ततयाऽतिपृष्टतया वा तस्या अपि वस्त्रादिदानं कर्तव्यमिति श्लोकार्थः ॥ १८७॥

> एनस्विभिरनिर्णि कैर्नार्थ कि चित्सहाचरेत् ॥ कृतनिर्णेजनांश्चैत्तान्न जुगुप्सेत कर्हिचित् ॥ १८८ ॥

एनस्वनः प्रकृतत्वात्पातिकनः। तैरनिणिक्तरशुद्धैरक्ठतप्रायश्चित्तीर्यं किंचिद्दणदानक्रयविकययाजनायुक्तम्।

नियो जनं शोधनं पापापनोदनम् । तस्मिन् कृते । नैनां जुगुण्सेत कृतप्राय-श्चित्तात्र कुत्सयेत् ॥ १८८॥

> बालघ्रांश्च कृतघ्रांश्च विश्चद्धानिष धर्मतः ॥ शरणागतहतृश्च स्त्रीहंतृश्च न संवसेत् ॥ १८९ ॥

शरणागतः । यः शत्रुभिरभिहन्यमाना बलवता इन्येन वे।पद्यमानः परित्राणार्थं कंचिदन्यमभिधावेत् 'त्रायस्व मामिति'। एवं कृतदे।षो विद्वान् समुप्धावेत् 'उद्धर मां देहि प्रायश्चित्तमिति' शर्णागतः।

कृतप्तः कृतमुपकारं विस्मृत्य योऽपकाराय यतते यो वा कृतोपकारं पुनर्विनाशयित तस्यैवोपकृतस्यापकार्य उद्यच्छित । यद्यप्येषा शब्दव्युत्पत्तिस्तयापि लोकप्रसिद्धेर्यत्रोप-कर्तुरपकारे वर्तते स 'कृतप्रः'।

श्रत्र जातिर्नापेच्यते बालादिस्वरूपमेव कारग्रम्।

स्त्रियो व्यभिचारिण्योऽपि। यद्यपि तासां स्वल्पं प्रायश्चित्तं तथापि वाचनिकः संवासप्रतिषेधः।

संवासः संगतिस्तद्गृहनिवासश्च ॥ १८६॥

येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि ॥ तांश्चारियत्वा त्रीन्क्रच्छान्यथाविध्युपनाययेत् ॥ १९०॥

'अ' षोडशाद्त्राह्यग्रस्य' इत्यादिनोपनयनकालिनयमः कृतः । तदतिक्रमे प्रायश्चित्त-मिदम् ।

गर्भाष्टमात्प्रभृति यावत्षे। इत्राह्मणस्य साविज्ञी नानूच्येतः। साविज्यनु-वचनेने।पनयनाख्यसंस्कारे। तच्यते। अस्मिन् काले यद्युपनयनं न क्रियेत। एवं 'आ द्वाविंशात् चत्रियस्य, सा चतुर्विंशतेर्षिशः'।

त्रत कर्ध्वं चीन् कृच्छ्रांश्चारियतव्यः । निरुपपद'क्रच्छ्र'श्रवणे प्राजापत्यप्रत्यय इति स्मृतितन्त्रसिद्धिः ।

ग्रन्ये तु कुच्छ्रातिकुच्छ्रानाहुः।

कुच्छ्रं षु कृतेषूपनेतव्याः।

यथाविधीत्यनुवादः ॥ १६०॥

प्रायश्चित्तं चिकीर्षन्ति विकर्मस्थास्तु ये द्विजाः॥ ब्रह्मणा च परित्यक्तास्तेषामप्येतदादिशेत्॥ १९१॥

विकर्मस्या यथा ब्राह्मणाः शूद्रसेवाद्यभिरताः । यस्य यत्कर्म जीविकाहेतुस्तयाः तत्तस्य विहितं कर्म । यस्य यत्र विहितं तस्य तद्विकर्म । द्विजातीयस्य विहितं विजाती-यस्य विकर्म ।

ब्रह्मणा परित्यक्ता उपनीता अप्यस्वीकृतवेदा अधीत्य वा वेद सुपविस्मरेयुस्तेषा-मण्येतत्क्रच्छ्रत्रयम् । प्रायश्चित्तं चिकी र्षन्तीत्यनुवाद एवायम् । इच्छन्नेव यतः प्रवर्तते ॥ १६१ ॥ यद्गहिं तेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ॥ तस्ये।त्सर्गेण शुध्यन्ति जप्येन तपसैव च ॥ १९२ ॥

गहितनेत्यविशेषेऽप्यसत्प्रतिमहणेति द्रष्टव्यम् । उत्तरत्र विशेषविधेस्तं प्रत्येवे।पदि-श्यमानत्वात् 'मुच्यतेऽसत्प्रतिमहादिति' ।

उत्सर्गः त्यागा ममतानिवृत्तिर्दानेन वा। अनपेत्त्य दृष्टमदृष्टं राजरथ्यादिषु त्यागेन देयं भम यो गृह्णाति स गृह्णात्वि'त्याद्यमिधाय त्तिपेत्, श्वश्रे गर्ते नद्यादिषु वा। जपतपसी वत्त्यत्यपदिष्टरतीके।

अन्ये तु ब्राह्मणशब्दस्थाने मानवशब्दं पिठत्वैवं व्याचचते। यस्य वर्णस्य द्विजातेः श्रुद्रस्य वा धनार्जनापायतया यत्प्रतिथिद्धं तत्तस्य 'गर्हितम्'। यथा 'ब्राह्मणः चित्रयो वाऽपि वृद्धिं नैव प्रयोजयेत्' इत्यादि। तेन येऽजियन्ति धनं कर्मणा तस्योत्सर्गजपतपांसि त्रीणि समुचितानि प्रायश्चितानि । ब्राह्मणस्यासत्प्रतिष्रहे उत्तरो विशेषविधिः ॥ १-६२ ॥

जिपत्वा त्रीणि सावित्र्याः सहस्राणि समाहितः ॥ मासं गाष्ठे पयः पीत्वा मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहात् ॥ १९३॥

चीिण साविचीसहस्ताणि प्रत्यहमिति केचिदाहुः। अन्ये तु सासं चीएयभिसंबध्नन्ति। अतश्च प्रत्यहमेकैकं शतम्। गाष्ठ इति वासस्थानम्॥ १८३॥

> उपवासकुशं तं तु गात्रजात्पुनरागतम् ॥ मणतं प्रतिपृच्छेयुः साम्यं साम्येच्छसीति किम् ॥ १९४ ॥

काश्येवचनात्स्वरुपं पयःपानमाह । प्रगातं जानुभ्यां स्थितं भुवि ।

ते विद्वांसी ब्राह्मणाः पृच्छेयुस्तं 'हे साम्येच्छिसि साम्यमिति'। 'श्रथ पुनरिप शास्त्रमवगण्यय न प्रवर्तितव्यमसन्त्रतिश्रह्णोभेनेति'॥ १-६४॥

> सत्यमुक्ता तु विशेषु विकिरेद्यवसं गवाम् ॥ गाभिः भवर्तिते तीर्थे कुयु स्तस्य परिग्रहम् ॥ १९५ ॥

पृष्टेन वा तेन वक्तव्यं 'सत्यिमि'ति ।

येन मार्गेण गात्रे। विचरन्ति नदीप्रस्वणादिजलं पातुं तस्मिस्तीर्थे तरणप्रदेशे । ते बाह्यणाः परिग्रहमस्य कुर्युस्ते हि इस्तारोपणेना'त्मैकदेश'मानयेयुः ॥ १८५ ॥ व्रात्यानां याजनं कृत्वा परेवामन्त्यकर्म च ॥ श्रभिचारमहीनां च त्रिभिः कुच्छू वर्यपे। इति ॥ १९६ ॥

व्रात्याः सावित्रीपतितास्तेषां व्रात्यानां व्रात्यस्तोमः क्रतुर्विहितस्तेन ये याजयन्ति आर्त्विज्येनोपदेष्टृत्वेन च। परेषां मातापितृगुरुवर्जमन्त्यकर्म श्मशानादि। प्राभिचारं श्येनचिदादि। ख्राहीनं च द्विरात्रादिकम्। क्रुच्छूर्विशुध्यति।

श्रन्ये त्वाहुः। नायमभिचाराहीनये।र्यजमानस्य विधिः। कस्य तर्हि ? ऋत्विजाम्। तथा च त्रात्यानां याजनमितीदृश एवाधिकारः। यजमानस्य तु विधिलत्त्वणाप्रवृत्तिस्तस्याः प्रतिषेधाभावे क्रुतः प्रायश्चित्तम्।

"भवत्वहीने शास्त्रतः प्रवृत्तिः श्येनादै तु कथम्। न हि शत्रूच् मारयेदिति नीद-नाऽितः । कितिर्हि ? 'यः शत्रोमीरणं कामयते तेन तित्सध्यर्थं श्येनादि कर्त्तव्यम्'। शत्रुमारणे च हिंसालचणाप्रवृत्तिः । सा च निषिद्धा 'न हिंस्यात्सर्वाभूतानीति'। श्रहीने-ष्विप लिप्सात एव प्रवृत्तिः । फलकामस्य हि तत्राधिकारे। भवति । न तु फलकामना तत्र निषिद्धां, नापि काम्यमानार्थनिष्पादको व्यापारः । इह तूभयं निषद्धं 'न हिंस्या-दिति' मरणफलव्यापारेण न प्रवर्त्तितव्यम् । तत्फलं च श्येनादेरेव । इह तु नास्ति निषेधः 'स्वर्गादिफलकर्म न कर्त्तव्य'मिति"।

केचिदाहुः। 'वाक्शस्त्रं वै ब्राह्मग्रस्य' इत्यभिचरणीयाभिचारे। ऽप्यनुज्ञयाऽऽम्नात एव। तुल्यावहीनाभिचारौ। तत्र ऋत्विजामेव प्रायश्चित्तं युक्तम्।

"नतु च काम्यान्यपि निषिद्धानि 'कामात्मता न प्रशस्ता' इति"।

यस्तस्य विषयः स तत्रैव व्याख्यातः । श्रुतिश्चा हीनतया याजनं कार्यमिति । श्रमि-चरणायाभिचारे च यजमानस्यायुक्तम् ।

''कथम्" । श्राम्नातं यंज्ज्योतिषाभिचार्यन्ते' । तद्वत्प्रायश्चित्तान्येव । श्रस्य श्रभिचरित्विग्वषयेऽभिचरणीयाभिचारे सविषयत्वात् । वैदिकेन जपहोमादिना शत्रो-मीरणम'भिचारः' ॥ १-६६ ॥

> शरणागतं परित्यज्य वेदं विष्ठाच्य च द्विजः ॥ संवत्सरं यवाहारस्तत्पापमगसेधति ॥ १९७॥

द्विविधः शर्णागतः प्रागुक्तस्तस्य 'परित्यागः' प्रत्याख्यानम् । सत्यां शक्तो । प्राम् चैतद्विचारितम् ।

वेदं विष्लाव्यानव्यायाभ्ययनं कृत्वा। अधिकारेणाधीयानस्यानुयोगदानं 'कि पठिस नाशितं त्वयेति'। अथवा धनहेतोः परीचास्थानेष्विनयुक्तेन पठ्यते। स्मृतिश्च 'दत्वा नियोगं धनहेतोः पतितान्युनिरत्रवीत्'॥ १-६७॥ श्वस्रगालखरैर्देष्टो ग्राम्यैः क्रव्याद्धिरैव च ॥ नराश्वोष्ट्रवराहैश्च प्राणायामेन शुध्यति ॥ १९८ ॥

दष्टो दंष्ट्राभिः। ग्राम्यैः क्रव्याद्भिर्मार्जारनकुलादिभिः॥ १६८॥

षष्ठान्नकालता मासं संहिताजप एव वा ॥
होमाञ्च शाकला नित्यमपाङ्क्तचानां विशोधनम् ॥ १९९ ॥

स्नपांक्त्यास्तृतीयाध्याय उक्ताः । येषां प्रतिपदं प्रायश्चित्तमन्यत्राम्नातम् । तेषां मासं संहिताजपः । शाकलहोमः षष्ठान्नकालता चेति समुचयः । काष्ठशलाकादि'देवकृतस्य' (वाजसनेयिसंहिता ⊏। १३) इत्यादिभिर्मन्त्रैर्हूयते संशाकलहोमः'।

नित्यप्रहणं समाप्तेऽपि संहिताजपे पुनः पुनरावृत्त्यर्थः, यावनमासः पूर्णः ।।१-६-६।।

उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानं तु कामतः ॥ स्नात्वा तु वित्रो दिग्वासाः प्राणायामेन शुध्यति ॥ २००॥

उष्ट्रे युक्तं यानं गन्त्र्यादि । साचादुष्ट्रादावारोहण्यमञ्यवधानेन चाधिकतरम् । प्राणायामानामावृत्तिः ।

दिग्वासा नग्नः । नग्नदेषिनिर्हरणार्थं पुनः सवासाः स्नानं कृत्वा प्राणायामः कर्त्तेव्यः ॥ २००॥

विनाऽद्धिरप्सु वाऽप्यार्तः शारीरं सिन्निषेव्य च ॥ सचैलो •बिहराप्खुत्य गामात्तभ्य विश्वध्यति ॥ २०१॥

विनाऽद्भिरसंनिहितास्वप्सु ग्रदृष्टगोचरस्थासु ।

श्रण्सु श्रान्तो विष्ठया स्तब्धः । श्रारीरं मूत्रपुरीषोत्सर्गम् । सिन्नषेठ्य । सचैलो यत्प्रावृतं वस्त्रं तेन सहितः । बहिर्प्रामात्रद्यादावाण्लुत्य निमन्य तते। गामालभ्य स्पृष्ट्वा विशुध्यति ॥ २०१ ॥

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समितक्रमे ॥ स्नातकव्रतछोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥ २०२ ॥

वेदोदितानां दर्शपौर्णमासादीनां श्रौतानां, स्मार्तानां च संध्यापासनादीनाम्। तान्यपि वेदोदितानि तन्मूलत्वात्स्मृतीनाम्। स्नातकव्रतानि 'न जीर्णमल-वद्वासां' इत्यादीनि। तेषां लोप एकाइमुपवासः।

श्रीतकर्मातिकमे या इष्टय उक्तास्ता अनेन समुद्यायन्ते ॥ २०२ ॥

हुङ्कारं ब्राह्मण्रस्योक्त्वा त्वङ्कारं च गरीयसः ॥ स्नात्वाऽनश्रन्नहः शेषमभिवाद्य प्रसादयेत् ॥ २०३ ॥

सक्रोधाचेपे हुंकारेण हुंकुरुते 'तूष्णीमास्व हुं मा एवं वादीः' इत्येवमादिष्वर्थिकियासु तित्रपेधार्थे हुंकारकरणम् ।

ब्राह्मणस्य ज्येष्टस्य समस्य कनीयसी वा शिष्यस्य पुत्रस्य वा ।

तथा गरीयसस्त्वंकारमुक्त्वा—'त्वमेवमात्थ', 'त्वयेदं कृतम्'। एकवचनान्तयुष्मच्छब्दोचारणे प्रायश्चित्तमेतत्। प्रथमादिविभक्तिने विविचता। तथा च समाचारो
गुरौ युष्मास्तित्यादिबहुवचनं प्रयोक्तव्यमिति।

स्नात्वाऽनश्नन् प्रातर्भक्तत्यागः । स्रभिवाद्य उपसंप्रहर्णं कृत्वा । समाद-येत् कोधं त्याजियत्वा सायमश्नीयात् ॥ २०३॥

> ताडियत्वा तृगोनापि कण्ठे वाबध्य वाससा ॥ विवादे वा विनिर्जित्य प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥ २०४ ॥

तृणेन पीडाकरेणापि ताडियत्वा प्रहत्य। वाससाऽपि करि मुदुस्पर्शेन सद्ध्वा। विवादे लीकिके कलहे विनिर्जित्य। प्रणिपत्य नम्रेण भूत्वा प्रसादियतव्यः।

वादजल्पयोस्तु नायं विधि: ॥ २०४ ॥

त्रवगूर्य त्वन्दशतं सहस्रमभिहत्य च ॥ जिगंसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥ २०५ ॥

स्रवगूरणप्रतिषेधों ऽयम् । परिशिष्टो ऽर्थवादः । जिघांसया हन्तुमिच्छया दण्डादिकमुद्यम्य । संवत्सरधातं नरकेष्वास्ते । स्रमिहत्य प्रहारं दत्वा । सहस्तं संवत्सराणाम् । जिघांसया, न परिहासतः ॥ २०५ ॥

> शोणितं यावतः पांसुन्संग्रह्णाति महीतले ॥ तावन्त्यब्दसहस्राणि तत्कर्ता नरके व्रजेत् ॥ २०६ ॥

वाद्ययस्य रुघिरं दण्डादिप्रहारेण भूमै। पतितं यावत्पांसून् रजेवयवान् संगृह्णाति ताविन्त संवत्सरसहस्त्राणि तस्य जनियता नरके व्रजेद्वसेत्। प्रयमप्यर्थवादः ॥ २०६॥

अवगूर्य चरेत्कृच्छ्मतिकृच्छ्ं निपातने ॥ कृच्छ्रातिकृच्छ्रो कुर्वीत विप्रस्यात्पाद्य शोणितम् ॥ २०७ ॥

पूर्वस्य प्रायश्चित्तमेतत् ।

'ब्राह्मण्यक्जः कुत्वेति' शोणितीत्पादनादन्यत्रैतत् । यदि वा तेनेदं विक-ब्प्यते ॥ २०७ ॥

> अनुक्तनिष्कृतीनां तु पापानामपनुत्तये ॥ शक्तिः चावेक्ष्य पापं च पायिवच्तं प्रकलपयेत् ॥ २०८ ॥

स्रनुक्ता निष्कृतयः प्रायश्चित्तानि येषां विकर्मणाम्। यथा चाण्डालादि-प्रतिलोमनधे। तत्र कल्पयेत्।

"ननु चात्राप्युक्तं 'किंचिदेव तु विप्राय दद्यादिस्थिमतां वधे' इति"। अनिस्थिसाहचर्यात्चुद्रजन्तुप्रायास्तत्रास्थिमन्ते। गृह्यन्ते। महाकायानां तु नैष विधिः। "ननु चत्वारे। वर्षां 'नास्ति पंचम' इति शूद्रप्रभेदा एव प्रतिलोमाः"। यदि नाम पंचमो वर्षो न जाते। नैतावता श्ट्रैस्तैर्भवितव्यम्। तेषामि लच्चणस्य नियतत्वात्

'समानजात्यामृदायां जातः शूद्र' इति वर्णसंकरजाश्चैते । तस्मान्न शूद्रइत्याप्रायश्चित्तम्। नापि 'किंचिदेव तु विप्राय' इत्यन्यस्तत्र कल्पनाया ध्यनवसरः।

शक्तिः प्रायश्चित्तिनस्तपसि । तथा किमयं तपसि समर्थे उत दाने ।

पापं च। हिंसाया विहितप्रायश्चित्तमेव। ग्रभत्यभत्तगो तदेव। ग्रय पापस्य गुरुत्तघुभावे।ऽपेत्तग्रीय:।

"नतु च गुरुलघुभावः पापस्य कथं ज्ञायते ? प्रायश्चित्तमहत्त्वादिति चेत् अनुक्त-प्रायश्चित्तविषयेयं कल्पना"।

सत्यम् । अर्थवादे देषातिशयश्रवणाद्गुकत्वात् । तथा बुद्धिपूर्वानुकृते च । किंच नेदमनुक्तिनिष्कृतिविषयमेव प्रकल्पयेत्, उक्तेऽपि कल्पना कार्या । कुत एतत् ?

दण्डप्रायश्चित्तयोस्तुल्यत्वात् । दण्डेन चोक्तानुक्तविषयमनुज्ञायते । किंचैतस्मिन् व्यतिक्रमे गुरुलघूनामुपदेशात्तत्रावश्यंभावनीया कल्पना । स्रत उद्दिष्टानुद्दिष्टसर्व-शेषोऽयम् ॥ २०८ ॥

> यैरभ्युपायैरेनांसि मानवो व्यपकर्षति ॥ तान्वोऽभ्युपायान्वक्ष्यामि देवर्षिपितृसेवितान् ॥ २०९ ॥

"नतु चोक्ता एवाभ्युपायाः इह चान्द्रायगं इह प्राजापत्यं इह द्वादश्रवार्षिकमिति"।

सत्यम् । संज्ञामात्रेण निर्दिष्टाः । इह तु स्वरूपं सेतिकर्तव्यताकमुच्यते । डपाय एवाभ्युपायः । व्यपकर्षति अपमार्षि । देवर्षीत्यादः स्तुतिः । मानव्यहणं सर्ववर्षार्थम् ॥ २०६॥

> त्रयहं पातस्त्रयहं सायं त्रयहमद्यादयाचितम् ॥ त्रयं परं च नाश्रीयात्प्राजापत्यं चरन्द्रिजः ॥ २१० ॥

यद्यप्यहर्मुखं 'प्रात'स्तथापि पूर्वाह्नकालो लच्यते। द्वितीयाद्वकालप्रतिषेधादस्य। प्रातःकालिवधी हि यद्यच्छया भे।जनं प्राप्तं निवर्तते। केत्रलमत्यर्थे हि 'यत्पूर्वाह्ने वा मध्यंदिने वा मनुष्याणामिति' स्रयाचितत्वात्प्राप्तमिथित्वाद्धोजनम्। तदेव चेत्प्रातःकाले विधीयते तदा माध्यंदिनं निवर्तेत, न सायंतनम्। स्रद्य पुनर्यदेव पारस्त्यं पूर्वाह्मध्यंदिनकालयोविक- िष्पतयोः प्राप्तं भोजनं तदेव पुनरुच्यमानं कालान्तरनिवृत्त्यर्थे संपद्यते। स्रतत्वाच्चैतदेव युक्तम्। एकाहारता हि स्रवपरिगणनायां संख्यायते। तपश्चेदं तापयति दुःखयतीति। यदि च द्वितीयं भोजनं निवर्तते तत्र सायंतनं निवर्तते ।

अन्ये तु 'हविष्यान् प्रातराशानिति' स्वल्पपरिमाणता भेाजनस्य लच्यत इत्याहुः। प्रातराशे हि स्वल्पं भुंजते। तच्छीलाः प्राकृतपुरुषाः। तथा सिद्धे पाके भेाजनात् प्राकृतभोक्तेति व्यपदिशन्ति।

सायमिति वाऽपरिसन् ज्यहे।

ततोनन्तरं त्रयहो हिविष्यं वैदिकं यावद्भुत्यते तावदनुज्ञायते । उक्तं च स्मृतिकारै: 'ईषत् भुक्त्वाऽर्थं संविशेत्'।

श्रयाचितेऽपि इविष्यभाजनमेककालिकं च।

स्वगृहेऽपि 'दीयतां में भोजनिमिति' यत् भृत्यादय ग्राज्ञायन्ते तदपि 'याचितमेव'। प्रार्थनामात्रं याच्ञा, प्रेषणाध्येषणयोः साधारणम् । धतः स्वगृहेऽपि यद्भार्यादयो-ऽननुज्ञाता उपहरन्ति तथा भोक्तव्यं, न त्वन्यथेति ॥ २१०॥

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दिध सर्पिः कुशोदकम् ॥ एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्ं सान्तपनं स्मृतम् ॥ २११ ॥

गोमृत्रादीनां कुशोदकानां समाहारमाहुरेकस्मित्रहिन । एकसचोपवासश्च। ततो द्वयहं सांतपनस्।

धन्ये तु प्रत्यहमेकैकं भचयितव्यं, संहतस्याश्रुतत्वात्। श्रतः सप्ताहानि 'सांतपनम्'।

द्वानच्येतै। पत्ती स्मृत्यन्तरे परिगृहीतै। ।। २११ ।।

एकैकं ग्रासमश्नीयात्त्र्यहाणि त्रीणि पूर्ववत् ॥ त्र्यहं चापवसेदंत्यमतिकृच्छ्रं चरन्द्रिजः ॥ २१२ ॥

पूर्ववदिति प्राजापत्यविधिमतिदिशति । एष्वेव कालेष्वेकैकं ग्रासमश्नीयात् ॥ २१२॥

तप्तकुच्छ्रं चरन्विमो जलक्षीरघृतानिलान् ॥ मतिज्यहं पिबेदुष्णान्सकुत्स्तायी समाहित: ॥ २१३ ॥

तेष्वेव कालेषु जलादीनि यावता नातितृप्तिर्भवति । कचित्परिमाणं पठ्यते । 'श्रपां पिबेत्तु त्रिपलं पलमेकं तु सर्पिषः । पयः पिबेत्तु द्विपलं त्रिपलं चेष्णमारुतमः । सकृत्सनायीति त्रिरद्वः त्रिनिशायामित्यस्यापवादः ॥ २१३॥

यतात्मनाऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभाजनम् ॥ पराको नाम क्रुच्छ्रोऽय सर्वपापापनादनः॥ २१४ ॥

यतात्मा संयतेन्द्रियो गीतादिशब्दश्रवगोष्वनभिलाषी । स्त्रभमत्तस्तत्परः । अर्थवादोऽयम् । सर्वक्रच्छ्रेष्वस्य धर्मस्य विहितत्वात् ॥ २१४॥

एकैकं हासयेत्पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्धयेत् ॥ जपस्पृशंस्त्रिषवणमेतचान्द्रायणं स्मृतम् ॥ २१५ ॥

चतुर्दश्यामुपोष्य श्वेाभूतायां पैार्यमास्यां पंचदश व्यासानश्रीयात् । व्यासप्रमार्यः चास्याधिकारेख व्रास्वातुमंत्रयो च 'ब्राप्यायस्व सन्ते पर्यासीति' (गौ० ५) स्मृत्यन्तरोक्तो विधिरपेचितव्यः । एकशास्रत्वात्सर्वस्मृतीनामस्रति विरोधे समभं योज्यम् । विरोधे तु विकल्पः ।

प्रतिपदमारभ्येकैकं वासं दिवसे दिवसे हासयेत्। प्रतिपदि चतुर्दश द्विती-यायां त्रयोदशेखादि यावचतुर्दश्यामेकी व्रासी भवति । तते। उमावस्यायामुपेष्य प्रतिपद्येकं प्रासमश्नीयात् । द्वितीयायां द्वावेवमेकैकं वर्धयेद्यावत्पीर्यमास्यां पश्चदश भवन्ति ।

उपस्पृशन् स्नानं कुर्वन् ।

विषवणं प्रातमेध्यंदिनापराह्नेषु । 'त्रिनिशायामिति' निवर्तते विशेषविद्यि-तत्वात् ॥ २१५ ॥

> एतमेव विधि कुत्स्तमाचरेद्यवमध्यमे ॥ ग्रुक्रपसादिनियतरचरंद्रचान्द्रायणं व्रतम् ॥ २१६ ॥

यवसध्यमेऽमावास्यायामुपोष्य प्रतिपद्येको प्रासः । द्वितीयस्यां द्वौ यावत् पौर्ध-मात्यां पंचदश । पुनः प्रतिपदमारभ्य कृष्णपच एकैकप्रासापचयो यावदमावास्या-मुपवासः ॥ २१६ ॥

> त्रष्टावष्टौ समश्रीयात्पिण्डान्मध्यंदिने स्थिते ॥ नियतात्मा इविष्याशी यतिचान्द्रायणं चरन् ॥ २१७ ॥

प्रयहं मासम्धी वासान् कृष्णपत्ताद्वाऽऽरभ्य शुक्रपत्ताद्वा यतिचानद्रायणं भवति।

मध्यंदिने स्थिते प्रवृत्ते । पूर्वाह्वापराह्वौ वर्जियत्वेत्यर्थः । शिष्टं प्रसिद्धम् ॥ २१७॥

> चतुरः पातरश्नीयात्पिण्डान्विपः समाहितः ।। चतुरोऽस्तमिते सुर्ये शिशुचान्द्रायणं समृतम् ॥ २१८ ॥

ग्रत्र प्रातःशब्दोऽस्तमयसाहचर्यात्सूर्योदयप्रत्यासन्नं कालं लचयित । स्त्रस्ति मूर्ये प्रदेश इत्यर्थः ॥ २१८ ॥

यथाकथंचित्पिण्डानां तिस्रोऽशीतीः समाहितः॥ मासेनाश्चन्हविष्यस्य चन्द्रस्यैति सल्लोकताम्॥ २१९॥

कसिंशिद्विसे चतुरे। प्रासान् कस्मिश्चिद्द्वादश कस्मिश्चित्राश्राति यथाकथंचित् त्रिंशद्रात्रौ प्रवृत्तिः। यदि कस्मिश्चित् षेडिश। अयं तु नियमः तिस्तोशीती-मिसेनेति द्वे शते चत्वारिंशदिधके।

चंद्रलोकं प्राप्नोति ॥ २१ ६॥

एतद्रुद्रास्तथादित्या वसवश्चाचरन्त्रतम् ॥ सर्वोक्कश्चमोक्षाय मस्तश्च महर्षिभिः॥ २२०॥

एतबांद्रायणं द्वतं सर्वे देवाः समाचेरः, सर्वेषामकुशलानां विमाक्षाय । न क्षेवलं यत्रैवोक्तमनुक्तेष्विप द्रष्टव्यम् । तदुक्तं 'क्रच्छातिक्रच्छी चांद्रायणिमिति सर्वप्रायश्चित्तं सर्वप्रायश्चित्तम्' (गौ० १६।२०)।

अत्रेदं संदिद्यते। यदेतत्सर्वप्रायश्चित्तवचनं कि तन्त्रेश सर्वेषां शोधनमुत योग-सिद्धिन्यायेन प्रतिनिमित्तमावर्तत इति।

डच्यते। यद्यप्येतन्न्याय्यं निमित्तावृत्तौ नैमित्तिकावृत्तिरिति तथापीदमनाम्नात-प्रतिपदप्रायश्चित्तिमित्तेष्वसंविदितेषु कृतसम्भावनायामाम्नायते। तत्र येषां ताव-स्सम्भावनामात्रेण शुद्धिः क्रियते, यथा 'संवत्सरस्यैकमपीति', तत्र निमित्तस्यानिश्चित- त्वादुपपत्तेः कुत ग्रावृत्तिसंभवः । यथा सुप्तस्य परिवर्तनैः श्राय्यागतसूर्मप्राणिवधस्तथा नगरस्य रथ्यासु भ्राम्यतः परस्त्रीमुखसंदर्शनमा गृहप्राप्तेरसकृत् संभवति । ताद्यिवषये तन्त्रभाव एव युक्तः । दर्शितं चैतत् 'ग्रस्थन्वताम्' इत्यादे। समुदायवध एकं प्रायश्चित्त-मिति । यानि च गरीयांसि पापानि तत्र सर्वत्र प्रायश्चित्तान्यान्नातानि । इदं च यथाप्रदर्शित एव विषये भवितुमर्हति । महत्त्वाच नानावृत्तौ न्याय्यम् । तस्मात् संशितेष्विप कथंचित्प्रायश्चित्तेषु न निमित्तान्तरोत्पत्तौ युक्त एव तन्त्रभावः । तथा च तन्त्रधर्म एव न्याय्य इति दर्शयति 'यदिवा च नक्तं चैनश्च कुम तस्याऽवयजनमसि स्वाहा । यद्वद्वांस इत्यादि' । यदिति च वीप्सायां युगपदशेषपापवर्जन'मत्र वदन्ति' ॥ २२० ॥

महाव्याहृतिभिर्होमः कर्तव्यः स्वयमन्वहम् ॥ अहिंसा सत्यमकोधमार्जवं च समाचरेत् ॥ २२१ ॥

सर्वे ब्वेते िवतिकर्तव्यतेयमुच्यते ।
सर्वे हो मेष्वाज्यंद्रव्यमनुपात्ते द्रव्यविशेषे दिश्तिम् ।
स्वयं प्रह्यात्परकर्त्वे कता निवर्तेत ।
किंपुनर्यं होमो लैकिके दुशावनावसध्यस्य भवति नेति विचार्यते ।

इदमेव ताविद्वचार्यं कुताऽमी होमः। प्रचेपाविधकस्यागा जुहोतेरथेः। तत्र यस्मिन् कस्मिश्चिदाधारे प्रचेपयो सिध्यत्येव 'होमः'। ततश्च स्थले जले वाऽमी वा कियतां होमा गृह्यामिमतस्तु न लीकिकेऽमी होमः, माम्यामी तस्य तद्धोमप्रतिषेधात्। समाचारादिमिसिद्धिरिति चेत्समाचार एव तह्यं न्विष्यताम्।

गृह्यकारैस्तत्प्रणीताग्न्यधिकारै: कुच्छ्रविधिषु होम ग्राम्नातः । तद्दर्शनेनानाव-सञ्चस्य प्रायिश्चत्ते नाहोमकाः कुच्छ्राः । ग्रभ्युदयार्थिनस्तु नैवानिप्रकस्य सन्ति, सर्वाङ्गोपसंहारेण फलसिद्धेः ।

स्रिष्यभृत्याद्यपि ताड्यं न ताडनीयम् । सत्यं नर्भणाऽपि नानृतम् । यदि वा पुरुषार्थतया प्राप्तयोरङ्गत्वाय विधानम् । स्राजवसकूरता ॥ २२१ ॥

त्रिरह्मिर्निशायां च सवासा जलमाविशेत् ॥ स्रोशुद्रपतितांश्चैव नाभिभाषेत कर्हि चित् ॥ २२२ ॥

चिरह्न इति 'सवनेष्वनुसवनमुदकोपस्पर्शनमिति' (२६।१०) गीतमः। निश्चाया-मपि त्रिषु यामेषु महानिशां वर्जीयत्वा तदविध न हि अस्ति स्नानकातः। यदेव वासोयुगमाच्छादनार्थमीचित्यप्राप्तं तेनैव सह जलं प्रविशेत्। स्नाविशे-दिति ने। द्भृतोदकेनेत्यर्थः।

स्त्रिया त्राह्मणीरिप नाभिभाषेत, अन्यत्र मातृज्येष्ठभगिन्यादिभ्यः । भार्यया सह कमीपयोगी संलापे। न निविध्यते । अन्यस्तु न कर्तव्य एव ॥ २२२ ॥

> स्थानासनाभ्यां विहरेदशकोऽयः शयीत वा ।। ब्रह्मचारी व्रती च स्याद्गुरुदेवद्विजार्चकः ॥ २२३ ॥

उत्थित ग्रासीन उपविष्टोऽयवा। न कचित्रिषीदेत्। ग्रशक्तावधः श्रायीत, न पर्यङ्के। ब्रह्मचारी मैथुननिश्तः।

व्रती शिष्टप्रतिषिद्धेषु नियमं गृह्णीयादिदं मया न कर्ते ज्यमिति । गुर्वादीनामची प्रणतेन स्नगनुलेपनाद्युपहर्तव्यम् ॥ २२३ ॥

सावित्रीं च जपेत्रित्यं पवित्राणि च शक्तितः ॥ सर्वेष्वेव व्रतेष्वेवं प्रायश्चित्तार्थमादृतः ॥ २२४ ॥

सावित्री ''तत्सवितुरिति" गायत्रो । सवितृदेवत्वाज्जपचादनासु सावित्रीशब्देन तस्याः सर्वत्राधिकारः ।

पविचाण्यवमर्षणपावमानीपुरुषसूक्तादीनि शुक्रियाध्यायाजनरीहिणेयादीनि सामानि ।

सर्वेषु सर्वक्रच्छ्रेषु । स्राद्धता यत्नवान ।

सर्वेष्ट्रियादिश्लोकपूरणस्त्रणाविधस्यैवाधिकारात् ॥ २२४ ॥

एतैर्द्विजातयः शोध्या व्रतेराविष्क्रतेनसः॥ अनाविष्कृतपापांस्तु मन्त्रेहोंमैथ शोधयेत्॥ २२५॥

स्माविष्कृतं प्रकाशं लोकविदितमेनः पापं येषाम् । एतैः कुच्छैः शोध्याः ।
ये तु रहस्यपापास्तेषां न कुच्छूतपांसि । कितिहिं ? मन्नेहे मिश्च शोधयेत् ।
रहस्येषु नास्ति परिषद्गमनमाविष्कृतं न स्यात् । विदुषां हि तत्राधिकारः । उच्यते ।
न प्रायिश्चत्तमनागतं शोधयेदित्युच्यते, अपि तु शास्त्रव्याख्यानकाले शिष्याखामुपदेशादिदं रहस्येषु शोधनं वोद्धव्यमिति ॥ २२५ ॥

्यापनेनानुतापेन तपसाऽध्ययनेन च ॥ प्रापकृन्मुच्यते पापात्तथा दानेन चापदि ॥ २२६ ॥ विप्राणां विदितेऽन्येषामप्ये वंकर्माऽस्मीति प्रकाशयेत् स्तत्ख्यापनम् । ज्ञानुतापः । तस्मात्तापा वैमनस्यम्— धिङ्कां महदकार्यमकरवमनर्थो मे दुष्कृतका-रिणो जन्मे त्येवमादिः वित्तपरिखेदः ।

ग्र**ध्ययनं** सावित्र्या जपा वेदपाठा वाहिंसायाम् । श्रन्यत्र । श्रसमर्थस्य वपसि दानम् । एतदाइ दानेन चापदीति । प्रक्रांततपसः श्रापदि पीडायामनियहणे दानम् ॥ २२६ ॥

> यथा यथा नरे। ऽधर्म स्वयं कृत्वाऽनुभाषते ॥ तथा तथा त्वचेवाहिस्तेनाधर्मेण सुच्यते ॥ २२७ ॥

ख्यापनविधेरर्थवादः।

नराऽधर्मामिति नञः प्रश्लेषः। धर्मस्य स्वयं ख्यापनं निषिद्धम्, 'न गुणाः खयं वाच्या' इति । प्रक्ठतश्चाधर्मे एव तेनाधर्मेणेति श्रूयत एव ॥ २२७ ॥

यथा यथा मनस्तस्य दुष्कृतं कर्म गईति ॥ तथा तथा शरीरं तत्तेनाधर्मेण मुच्यते ॥ २२८ ॥

श्वरीरमन्तरात्मैव, न भूतात्मा पुण्यपापये।स्तदाश्रयात् । उपचाराद्धि आत्मनः शरीरशब्दोऽयं द्रष्टव्यः । धनुतापार्थवादे।ऽयम् ।

गहर्वि क्याता ।। २२८ ॥

कृत्वा पापं हि संतप्य तस्मात्पापात्मग्रुच्यते ॥ नैवं कुर्या पुनरिति निष्टच्या पूयते तु सः ॥ २२९ ॥

निवृत्तिपर्यन्तिमत्याहुस्तदयुक्तम् । संतापा मनःपरिखेदः, 'प्रमाचैतन्मया कृत-मि'त्येवंक्तः । निवृत्तिस्तु सङ्कल्पो 'न कर्तव्यः पुनरिति' । क्रियाभेदं च दर्शयति । क्त्वाप्रत्ययेन 'सन्तप्य निवृत्ये'ति ।

द्यतः प्रायश्चित्तवत्त्व्यापनानुतापनिष्टत्तयः प्रायश्चितिना कर्तव्याः। पूर्यते सिद्धिमाप्नोति ॥ २२ ॥

एवं संचिन्त्य मनसा मेत्य कर्मफलोदयम् ॥ मनावाङ्मूर्त्तिभिनि त्यं ग्रुभं कर्म समाचरेत् ॥ २३०॥

एवमिति कुत्स्नस्य विधिनिषेधसमूहस्य प्रस्रवमशैः।

मेत्य कर्मफलोद्यं 'ग्रुभस्य कर्मणः स्वर्गीदिफलावाप्तिरश्चभस्य नरकोपपत्तिरकृते प्रायश्चित्ते प्रायश्चित्तं चातिदुःस्रक्षम्'। एतन्मनसि संचिन्त्य शुभं कर्म समाचरेत्। विहितं 'शुभम्'। तथा 'संकल्पमूलः कामो वै'क्यार्था नियता इति च। तस्माद्यद्यपि 'न हिंस्यादि'त्युद्यमननिपातने न दण्डादेः परदुःखोत्पादने डच्येते, तथाऽप्येवमादिशाख-पर्यालोचनयाऽध्यवसायादिनिषेधः।

एवमभद्यभच्चणादाविष द्रष्टव्यम् । यद्यपि 'भच्चण'मन्नादिनिगरणपर्यन्तं तथापि मानसेऽध्यवसायो निषिद्ध एव ।

एवमगम्यागमनेऽपि। यद्यपि होन्द्रियसमापत्तिर्गमनं तथापि तदर्थाध्यवसायो व्यापार एवमादिशास्त्रान्तरैर्निषिध्यते।

''यद्येवं हननभत्त्रणागन्यागमनेषु यत्प्रायश्चित्तं तदध्यवसायेऽपि प्राप्नोति''।

नैष दोष:। ब्राह्मण्यक्षे ताविष्टमेव 'ब्रहत्वाऽपी'ति वचनात् । स्रन्यत्र तु मुख्यस्यैव शब्दार्थस्य परिव्रहो न्याय्यः। प्रतिषेधे तूक्तशास्त्रपर्यालोचनया स मनोव्यापारादप्रभु-तिकायव्यापारपर्यन्तविषयोऽवितिष्ठते।

"यद्येवं 'निन्दितं समाचरित्रति' प्रायश्चित्तनिमित्तोपदेशात्प्रतिषेधानुसारिप्रायश्चित्तं प्राप्नोति"।

क एवमाह नास्ति प्रायश्चित्तमिति । किंच तच्छब्दचे। दितान्न भवत्यन्यस्य लघु कल्प्यम् । तथा च सर्वप्रायश्चित्तानामेवमादिरिप विषयो न्याय्यः ।

कुतः पुनरयं विशेषा लभ्यते ।

प्रतिषेधाध्यवसायादिति । प्रायिश्वतानि तु शब्दार्थेष्वेव । व्रतिनयमधर्माश्च सर्वे संकल्पजा इति । अनेन विधिप्रतिषेधावेवोच्येते । 'व्रतानि' विधिक्षपाणि, 'नियमाः' प्रतिषेधतत्त्र्यास्तत्रैव च क्रतार्थत्वान्नैमित्तिकेषु यावत्प्रवर्तितुमर्हन्ति । श्रस्ति च प्रतिषेध-सामान्यनिमित्तमते। भवति प्रायश्चितम् । न च तदेव । 'परद्रव्येष्वभिध्यानमिति' चात्रैवान्ते दर्शयिष्यामः ॥ २३०॥

श्रज्ञानाद्यदि वा ज्ञानात्क्रत्वा कर्म विगर्हितम् ॥ तस्माद्विमुक्तिमन्विच्छन्द्वितीयं न समाचरेत् ॥ २३१ ॥

कृतप्रायश्चित्तस्यापि पुनरकार्यप्रवृत्तावधिकतरं प्रायश्चित्तमिति एवमर्थे द्वितीयं न समाचरेदिति ।

अथवा निवृत्तेरनन्तरोपदिष्टाया अर्थवादे। द्वितीयं न समाचरित्रव्यमिति । व्रतं न हातव्यम् ।

तस्मादाद्यकृताद्व्यतिक्रमाद्विमुक्तिमिचळ्न् मोचिमिच्छन् पुनर्ने क्वर्यात् । अतश्चै-तदुकं भवति । छतेऽपि प्रायश्चित्ते न विमुच्यते, यदि पुनः समावरति । न च निष्कृतौ क्रतायामक्रतायामपि मोचो युक्तोऽते। मुक्तस्य मुक्तिमन्विच्छन्निति ने।पपचते। तस्मादा-धिक्याय पुनर्वचनम् ॥ २३१॥

> यस्मिन्कर्मण्यस्य क्रते मनसः स्यादलाघवम् ॥ तस्मिस्तावत्तपः क्रयाद्यावत्तुष्टिकरं भवेत् ॥ २३२ ॥

असत्यां चित्तशुद्धौ विहितातिरेककरणार्थमिदम्। दुष्क्रते कमिण्यलाघवं कापि विचिकित्सा यदि भवति। ततः कृतेऽपि प्रायश्चित्ते आ मनः प्रसादोत्पत्तेरावर्तयितव्यम्।

तपोगहर्णं दानादीनामिप यथाविहितदर्शनार्थम् ॥ २३२ ॥

तपामूल्यमदं सर्वं दैवमानुषकं सुखम् ॥ तपामध्यं बुधैः पोक्तं तपान्तं वेदद्शिभिः ॥ २३३ ॥

मनुष्यलेकि यत्सुखमाभिमानिकं जनपदेश्वर्यादि यच्चैहिकमरोगित्वादि यच सांसर्गिकं धनपुत्रादि संपत् यथाभिमतकांतादिविषयोपभागलचणमैन्द्रियकं यच वेदेषु (ब्रह्म-वल्ल्यां ८।२) 'मनुष्याणां शतमानन्दाः स एक ब्राजानदेवेषु' इत्यादि तस्य सर्वस्य तपो मूलं उत्पत्तिकारणम् । तपोमध्यमुत्पत्रस्य स्थिति 'र्मध्यावस्था' । ग्रंतोऽवसानम् । तदपेचयेति वेदविदां दर्शनम् । यथैव कर्माणि स्वर्गव्यामाद्यभिन्नेतफलसाधनान्येवं तपो विज्ञेयम् ॥ २३३ ॥

ब्राह्मणस्य तपा ज्ञानं तपः क्षत्रस्य रक्षणम् ॥ वैश्यस्य तु तपा वार्ता तपः शूड्स्य सेवनम् ॥ २३४ ॥

नैवं मन्तव्यं "तपिस सामर्थ्यात्तपसा सर्वेफलसिद्धीरवाप्स्यामि, विध्यतिशययोगाच विहिताकरणेऽपि, न द्रव्येण कथं मेऽनुष्ठेयो धर्म इति" यता द्वाह्मणस्य तपा ज्ञानम्। ज्ञानं वेदार्थाववेषः। तस्मित्रसित न तत्फलसाधनम्। अतो ज्ञानमेव 'तप' उच्यते।

महतीष्वापत्तिषु । तेन स्वधर्मो न हातच्य इत्येवमथेऽ ऋोकः । ज्ञानप्रहणं स्वाध्यायप्रहणाध्ययनात्प्रभृति सर्वस्वधर्माणां प्रदर्शनार्थम् । एवं तपः स्वियस्येति ।

शूद्रस्य सेवनं द्विजातीनामिति शेष:। तत्सेवाया विद्वितत्वात्, अस्य चातु-वादत्वात् ॥ २३४ ॥

> ऋषयः संयतात्मानः फलम्ळानिलाशनाः ॥ तपसैव मपश्यन्ति त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ २३५ ॥

श्रतीन्द्रियज्ञानातिशयासादनमि मुनीनां तपे।वलेनैवेत्यर्थः । वाङ्कनःकायनियमात् संयतात्मानः । फलमूलेयाहारनियमः । ईदृशेन तपसा त्रैले।क्यं प्रत्यच्चवत्पश्यंति ॥ २३५ ॥

> औषधान्यगदा विद्या दैवी च विविधा स्थितिः ॥ तपसैव प्रसिद्धचन्ति तपस्तेषां हि साधनम् ॥ २३६ ॥

श्रीषधानि रसायनानि । अगदा न्याध्युपशमभेषजानि । विद्या भूतविशेषादि-विषया । देवी स्थितिरिणमादिशक्तियोगोऽनेकप्रकारः ।। २३६ ॥

> यदु स्तरं यदु रापं यदु र्गं यच दुष्करम् ॥ सर्वन्तत् तपसा साध्यं तपे। हि दुरतिक्रपम् ॥ २३७ ॥

दुःखेन यत्तीर्यते तद्दुस्तरम् । व्याधिनिमित्ता महत्यापत् । त्रतिवलेन शत्रुणा यदुप-राधः । एतदपि तपस्विनां सुसाध्यम् ।

कुच्छ्रेण यत्प्राप्यते तद्दुरापमाकाशगमनादि । दुर्गं मेघप्रष्ठारोहणादि ।

दुष्करमभिशापवरदानादि, अन्यथा त्वकरणम् । यथा संवर्तस्यान्यदेवतासृष्टिः । सर्वभेव तपसा सिध्यति ।

क्शोकत्रयेण संयोगपृथक्तादभ्युदयार्थता कुच्छ्राणामुच्यते।

"नतु च प्रायश्चित्तानां प्रकृतत्वात्कुच्छ्रस्तुतिस्तच्छेषतयैव न्याय्या, नाभ्युदयार्थिना विधेयतया। न च दुस्तरादयोऽर्थवादतया न संभवन्ति। एवंविधाः महांतः कुच्छ्रा यद्दुस्तरमपि समुद्रादि तीर्यते। कि पुनः पापं नापनीत्स्यते"।

उच्यते। गृह्यस्मृतिषु सामविधी चाननुक्रम्यैव प्रायश्चित्तानि कुच्छ्रविधिः समान्नातः। तत्र चानारभ्याधीतत्वाद्युक्तैव ग्रभ्युद्यार्थता। ग्राह च (गीतमसू० ग्र० २६।२४) 'ग्रथैतान् कुच्छ्रांश्चरित्वा सर्वेषु वेदेषु स्नाता भवति सर्वेदे वैज्ञाता भवति प्रविद्यान्ति । वेदेषु स्नात इत्यनेन नियमपूर्वकं वेदाष्ययनानुष्ठानाद्यत्पणं तिसद्धमाह। यस्तु निष्पत्तो प्रहणार्थोऽष्ययनविधिः स एकवेदाष्ययनेनात्रापि संपद्यते। एवमनेकवेदाष्ययनं तु धर्मायैवेत्युक्तम्। देवैज्ञात इत्यनेनाशेषयागफलावाप्तिमाह। यजमाना हि वेदै 'ज्ञायते'। यो द्यर्थवाद्यत्या संभवति, न प्रायश्चित्तेदानभावं गच्छद्धिः। इहापि स्वधर्मनिष्टृत्ति-माशङ्कमानेन 'त्राह्मणस्य तपा ज्ञानम्' इति यदुक्तं तदभ्युद्यार्थत्वे संभवति। न प्राय-श्चित्तानि पापप्रमोचनार्थानि काम्यानि फलसाधनानि, तत्र भित्रविषयत्वाद्युतः

प्रायिश्वतैनिवृत्तराशङ्कयते। अभ्युदयार्थत्वे तु कुच्छ्राणामन्येषां च कर्मणां तुल्यत्वाद्युक्तां निवृत्त्याशङ्का। तथा 'महापातिकनश्चेति' पापप्रमीचनार्थतापि चोद्यते 'यहुस्तरिम'- त्यादिना अभ्युदयार्थतेति भिन्ने एव ते वाक्ये। तेन च प्रकरणस्य बाधा युक्त एव। तथा च द्वैपायनमुनिप्रभृतय'स्तपःप्रभावाद्बुद्धीचिंचित्रास्ता वच्यन्ते'। तस्मात्सर्वफलानि तपांसि। न च यथा सर्वार्थान्यपि वैद्दिकानि कर्माणि नियत्तफलानि 'सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासी सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोम' इत्यधिकारात्तत्र सर्वत्र यान्येव वेदे स्वर्गादीनि फलानि श्रुतानि तदपेच्ययेव सर्वार्थता न तु ऋद्वचित्रशयातिभोगेनैविमिति, कि तर्हि, 'यहुस्तरिम'त्यादि यथा निदर्शितम्॥ २३७॥

महापातिकनश्चैव शेषाश्चाकार्यकारिणः ॥ तपसैव सुतप्तेन सुच्यन्ते किल्बिषात्ततः ॥ २३८ ॥

डकार्थमेतत् ॥ २३८ ॥

कीटाश्राहिपतङ्गाश्च पश्चवश्च वयांसि च ॥ स्थावराणि च भूतानि दिवं यान्ति तपावत्वात् ॥ २३९ ॥

तपःस्तुतिरियम् । येन तपसा सर्वत्र गमनात्सर्वे स्वर्गमासत इति । यथाऽनिधिक्ठता अपि कीटादयस्तपे।बलाहिवं गच्छन्ति, कि पुनर्विद्वांसी ब्राह्मणाः । आलंबनं कीटादीनां जातिसहजं दुःखं तदेव तपः । तेन च चीणकल्मषाधिकारिजन्मान्तरक्रतेन सुकृतेन दिवं यान्ति ॥ २३ - ॥

यिंकचिदेनः कुर्वन्ति मनावाक्कर्मभिर्जनाः ॥ तत्सर्वः निर्देहन्त्याञ्च तपसैव तपाधनाः ॥ २४०॥

वाङ्मनःकायक्रतस्य जपहोमाभ्यां शुद्धिः स्मर्यते । तत्र तपसा निवृत्तिः स्यात् । स्रात इदमारभ्यते तदिप तपसानृद्यते ॥ २४० ॥

तपसैव विशुद्धस्य ब्राह्मणस्य दिवैाकसः ॥ इज्यारच प्रतिगृह्णन्ति कामान्संवर्धयन्ति च ॥ २४१ ॥

काम्यकर्मारंभे पूर्व' तपः कर्तव्यम् । तदपि ताबदन्यते । तथा चोक्तं 'प्रथमं चित्वा शुचिः पूतः कर्मण्यो भवति' । यत्र ताबद्दीचोपनयनायङ्गं तत्र तदेव 'तपः' । एकखपे अत्रसुपैत्यसंगताना विहितं चेति 'तप' एव । यत्रापि शान्तिकपैष्टिकादै। मृह्यादिविषये तत्रापि पूर्व' तपः कर्तव्यमिति अशोकार्थः ।

बास्ययप्रह्यं यागाधिकृतकामिमात्रप्रदर्शनार्थम्। उक्तं च

'नातप्ततपसः पुंसी हिनियु हिन्त देवताः । नायृहीतहिन्यस्य कामः संपद्यते कचित्' ॥ यद्यपि न देवता तत्फलं ददाति तथापि यागस्य देवतया विनाऽनिष्पत्ते देवताः संवधयन्ती त्युच्यते । हिनर्भहीतृत्वं च न पुनर्देवतानां स्वीकारः, कि तर्हि ? संप्रदानतयो-हेशोऽनिराकरणम् ॥ २४१॥

> प्रजापतिरिदं शास्त्रं तपसैवास्टजत्मभुः ॥ तथैव वेदानृषयस्तपसा प्रतिपेदिरे ॥ २४२ ॥

मनोर्येय' प्रतिष्ठा प्रन्थस्य सा तपस्सामर्थ्यजैव। अन्योऽपि यो प्रन्थप्रतिष्ठाकाम-स्तेनापि तपःपूर्व' कृत्वा प्रन्थः प्रणेतव्यः। ऋषोणामपि यत्ताहक्त्वं वेदाः प्रादुर्भवन्ति तत्तपसैव॥ २४२॥

> यदेतत्तपसा देवा महाभाग्यं प्रचक्षते ॥ सर्वस्यास्य प्रपश्यन्तस्तपसः पुण्यमुद्भवम् ॥ २४३ ॥

तपस्तुत्युपसंहारः।

यदेतत्तपसे। महाभाग्यं महाफलत्वमुक्तं तद्देवाः प्रचक्तते, न केवलं मनुष्या एव।

सर्वस्यास्येति जगन्निदर्शयति । कृत्स्नस्य जगतः पुग्यमुद्भवं शुभनन्म तपसः सकाशात्पश्यन्तः ॥ २४३ ॥

वेदाभ्यासे।ऽन्वदं शक्त्या महायज्ञक्रियाक्षमा ॥ नाज्ञयन्त्याञ्ज पापानि महापातकजान्यपि ॥ २४४ ॥

वेदाभ्यासादोनां नित्यानां कर्मणां पापप्रणोदनार्थताऽधिकारान्तरत्वेनाच्यते। अनिर्दिष्टप्रायश्चित्तानामप्रत्ययञ्चतानां प्रतिभृतानां चैतद्विज्ञायते।

श्रन्ये त्वाहुर्यदेवोक्तं 'ब्राह्मण्यय तपे। ज्ञानम्' इति तपे।विधानेन कर्मान्तरनिवृत्ति-माशङ्कमानस्य वचनं, इदमपि तथैव विज्ञेयम्।

धनुसंधानार्थे **क्षमा**ग्रहणं सर्वात्मगुणप्रदर्शनार्थम्।

महापातकजान्यपीति । ध्रिपशन्दात्स्तुतिः प्रतीयते न महापातकनिवृत्त्य-र्थता न चाकस्मात्स प्रवर्तित इति तथा प्रदर्शितैविषयैविज्ञायते ॥ २४४ ॥

> यथैधस्तेजसा विहः प्राप्तं निर्दहित क्षणात् ॥ तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्वः दहित वेदवित् ॥ २४५ ॥

ज्ञानप्रशंसेयम् । विदुषः स्वल्पेन प्रायश्चित्तेन शुद्धिरित्यस्मिन् प्रकर्ण त्राज्ञायते ।

च्चानं च सरहस्यं वेदार्घविषयं ज्ञेयम्। न प्रायश्चित्तविधिज्ञानं केवलं शुद्धये। प्रयोगार्घं तत्। न द्यान्यथाप्रयोगोपपत्तिः। यस्तु देवादिसत्ताविज्ञानं रहस्याधिकारज्ञानं च तस्याकामार्घत्वायुक्तं 'तद्धि ताः पापनिष्क्रियाः'। श्राह च 'यथा पुष्करपत्नाश स्रापे। न शिल्ष्यन्ति एवमेवं विदि पापं कर्म न शिल्ष्यतीति' (छान्देग्य० ४। १४। ३)।

रुधा दार्विन्धनम् । यथा शुष्कदारु चामी चिप्तं चिप्तं दह्यते एवं ज्ञानमग्निरिव पापस्य दाहकविनाशसामान्यादेवसुच्यते ।

वेदविदिति ज्ञानं विशिष्यते। तेन तर्ककलाकाव्यादिज्ञानमपास्तं भवति॥ २४५॥

इत्येतदेनसामुक्तं प्रायश्चित्तं यथाविधि ॥ स्रत ऊर्ध्वं रहस्यानां पायश्चित्तं निवेधित ॥ २४६ ॥

पूर्वोत्तरप्रकरणाभिसंबन्धार्थः ॥ २४६ ॥

सन्याहृतिप्रणवकाः प्राणायामास्तु षोडश ॥ त्रपि भ्रूणहणं मासात्पुनंत्यहरहः कृताः ॥ २४७॥

मुखनासिकासंचारी वायुः प्राणस्तस्यायामा निरोधः । स चे।भयथा प्राणप्रवृत्ते-विहिः क्रमतोऽपानप्रवृत्तेवी यद्रेचकाख्यं प्रसिद्धम् ।

व्याहृतयः सप्त । प्रण्व श्रोंकारः । व्याहृतिभिः प्रण्वेन च सह प्राणायामाः कर्तव्या इति ।

षाडग्रेयावृत्तिसंख्यानम्।

कीदशः सहभावः।

केचिदाहुः। प्राग्रायामं कृत्वा व्याहृतिः प्रग्रवजपः प्रत्यावृत्तिं कर्तव्यः।

ग्रन्ये त्वाहु:। श्वासनिरोधकाले व्यातव्याः।

किंपरिमाणः प्राणायामानां कालः।

यावता नातिमहती श्वासनिरोधनपीडा जायते।

कुंभकरेचकपूरकाश्च प्राणायामाः स्मर्थन्ते, न श्वासनिरोधमात्रम् । यथाऽप्रमाणं नासिद्धेरिति, ग्रसाध्यतयैव परिमाणानाम् ।

स्रिपि अ णाहनमिपि शन्दात्तत्समेषु ॥ २४७ ॥

कीत्सं जप्त्वाप इत्येतद्वासिष्ठं च मतीत्यृचम् ॥ माहित्रं शुद्धवत्यश्च सुरापे।ऽपि विशुध्यति ॥ २४८ ॥

कुत्सेन ऋषिणा दृष्टं प्रोक्तं कीत्सम् । 'अपनः शोशुचदघम्' (ऋग्वेद १।६०।१) इत्यष्टचे बहुवृचे पठ्यते । वासि व मतीत्यृचं तिस्र ऋचः समाहतास्त्यृचम् । प्रतीतिसूक्तादिप्रतीकार्थं चेति । 'प्रतिस्तोमेभिरुषसं वसिष्ठा' (ऋग्वेद ७।८०।१) इत्येतत् ।

'माहित्रं महित्रीणाम्' इति (ऋग्वेद १०।१८५।१) तृचमेव। महित्राब्दोऽस्मिन् सूक्तेऽस्तीति विमुक्तादिप्रचेपात्। ये तु 'माहेन्द्रमि'ति पठन्ति तेषां 'महां इन्द्रो य श्रोजसे' (ऋग्वेद ८।६।१) इत्यष्टचत्वारिंशतं पयःसूक्तमाहुः।

शुद्धवत्यश्च 'एते।न्विन्द्रं स्तवां शुद्धं शुद्धेन' (ऋग्वेद ८।६४।७) इति । स्रत्रापि शब्दस्तत्समानार्थ: ॥ २४८॥

> सकुज्जप्त्वाऽस्य वामीयं शिवसंकल्पमेव च ॥ अपहृत्य सुवर्णं तु क्षणाद्भवति निर्मतः ॥ २४९ ॥

अत्र सकृत्यम्हणात् पूर्वत्र पाठावृत्तिः प्रतीयते । सा च समाचारादन्यत्र दर्शनाच । 'त्रिर्जिपित्वाऽघमर्षणिम'त्यत्रापेचायामधिकृतेन संबन्धः।

'ग्रस्य वाम'शब्दोऽस्मिन् सूक्तेऽस्तीति 'मतीच्छः सूक्तनाम्नोरिति' (पाणि० सू० ५ । २ । ५ ६) शब्दव्युत्पत्तिः । 'ग्रस्यवामस्य पलितस्य होतुरिति' (ऋग्वेद १।१६४।१) द्वापंचाशदृचं सूक्तम् ।

श्चिवसंकरूपमि 'यजाप्रतेादूरमुदैति' इति वाजसनेयषडूचम् ॥ २४६॥

हविष्यान्तीयमभ्यस्य न तमं ह इतीति च ॥ जिपत्वा पाैरुषं सूक्तं मुच्यते गुरुतल्पगः॥ २५०॥

प्रतीकार्थो द्वितीय इतिकरणः पदार्थविपर्यासकृत्। ततो मन्त्रस्वरूपप्रहणमिति वेत्यत्र लभ्यते। **धौरुषं** 'सहस्रशीर्षा पुरुष' (ऋग्वेदे १०।६०।१) इति षोडशर्चे स्कम् ॥ २५०॥

> एनसां स्थूलसूक्ष्माणां चिकीषैत्रपनादनम् ॥ अवेत्युचं जपेदब्दं यत्किचेदमितीति वा ॥ २५१ ॥

अर्वीङ्महापातकेभ्य एनांसि स्थूलसूक्ष्माण्युच्यन्ते उपपातकादीनि। तेषामप-नेदनं चिकीर्षन् अवेत्यृचं जपेद्ब्द्म् । अवेत्यवशब्देन प्रतीकेन 'अव ते हेळो वरुण नमोभिः' (ऋग्वेद १।२४।१४) इति लच्यते, पापप्रमोचनिलङ्गत्वात् । न त्वतत्संदुहे-णायत इति 'यित्कचेदं वरुण दैव्ये जन' (ऋग्वेद ७।८८।५) इति एषाम् ॥ २५१ ॥

> प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यं शुक्त्वा चान्नं विगर्हितम् ॥ जपंस्तरत्समंदीयं पूयतेःमानुबस्त्र्यहात् ॥ २५२ ॥

स्रमित्राह्यं मद्यादि यदःयप्रतिमाद्यं पापकर्मणः सुवर्णादि तदमाह्यमेव । विगहितमन्तं चतुर्विधं स्वभावकालपरिमहसंसर्गदुष्टम् । 'तरत्समं दीधावति' (ऋग्वेद साप्रदाश) पावमानीषु चतुष्टयम् ॥ २५२ ॥

सामाराद्रं तु बहु नाः समामभ्यस्य शुध्यति ॥ स्रवन्त्यामाचरन्स्नानमर्थम्णामिति च तृचम् ॥ २५३ ॥

'सोमा रुद्रा धारयेथामस्त्रम्' इति (ऋग्वेद ६।७४।१) चतस्रो यज्ञं च भरणानी-न्द्रियं चेति ऋक्।

समां संवत्तरम् । चाह्वानः । इदं लिङ्गं यदुक्तं कचित्तनत्रेषापि प्रायश्चित्तमस्तीति । स्ववन्त्यामिति तद्यागसरसी निवर्तेते ॥ २५३॥

> अब्दार्थिमन्द्रमित्येतदेनस्वी सप्तकः जपेत् ॥ अपञ्चस्तं तु कृत्वाऽप्सु मासमासीत भैक्षभ्रक् ॥ २५४ ॥

'इंद्रं मित्रं वरुणमप्रिम्' (ऋग्वेद १।१०६।१-७) इत्येतत्सप्तकम् । ख्रब्दार्धं वण्मासान् । जपेदेनस्वीत्यविशेषात्सर्वेनसाम् ।

स्रमशस्तं मैथुनं तत्र पुरीषेत्सर्गो वा। तदप्सु कृत्वा मासं भैचाहारा भवेत्।। २५४॥

> मन्त्रैः शाकलहोमीयैरब्दं हुत्वा घृतं द्विजः ॥ सुगुर्वप्यपहंत्येना जप्त्वा वा नम इत्यृचम् ॥ २५५ ॥

'देवकृतस्यैनसे। ऽवयजनमसि' (वाजस० ८। १३) इत्येवमादयोऽष्टौ मन्त्राः शाकलहो-मीयाः । तैष्ट्र तमब्दं हुत्वा गुर्वप्यपहन्त्यैनः । सर्वमहापातकान्यपीत्यर्थः ।

जिपत्वा 'नमें। रुद्राय तबसे कपर्दिन' (वाजस० ७ अ०) इत्येवं मन्त्रं संवत्सरमेव-मेतां सिद्धिमाप्तुयात्, अन्तरेणापि शाकलहोमम्। तिद्दं वैकल्पिकं जपकर्मपूर्वेण शाकलमन्त्रहोमेन प्रायश्चित्तम्।

भन्येन वा अपित्वा वामन इत्युचम् । सा तु शिष्टेभ्यः सुगमयितन्या ॥ २५५ ॥

महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्राः समाहितः ॥ स्रभ्यस्याब्दं पावमानीर्भेक्षाहारे। विशुध्यति ॥ २५६ ॥

महापातकसंयुक्त इति पूर्वपदार्थसंख्याविशेषप्रतिपत्तिरनेनापीति गम्यते। एकैकस्य लघुनः प्रायश्चित्तविधानमनेकेनापि युक्तम्। पावसान्यः क्रत्स्नमेव मण्डलं दाशतयं 'स्वादिष्टया मदिष्टया' (ऋग्वेद सा१।१) इत्यारभ्य 'यत्ते राजञ्छूतं हविः' (ऋग्वेद सा११४।४) इत्यन्तम् ।

गवामनुगमनं नानुबन्यामात्रम् । किं तर्हि ? परिचर्या । सा च गोन्नप्रायश्चित्ताइनु-संघेया ॥ २५६ ॥

> अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य मयता वेदसंहिताम् ॥ मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः शोधितस्त्रिभिः ॥ २५७॥

महापातकसंयुक्तस्यैव प्रायश्चित्तान्तरमेतत्। वेदसंहितां मन्त्रब्राह्मणम्। 'षट्त्रिंशद्रात्रमुपोष्य' इति संहितामरण्ये जपन् प्रमुच्यते ॥ २५७॥

> ज्यहं तूपवसेचुक्तस्त्रिरहोऽभ्युपयन्नपः ॥ मुच्यते पातकैः सर्वेस्त्रिर्जिपत्वाऽधमर्षणम् ॥ २५८ ॥

"स्रपाठभ्युपयन्", 'जिपत्वाठचमर्षणिम'ति सम्बन्धः । अत्रद्यान्तर्जलं जपसिद्धिः । एवं स्मृत्यन्तरानुम्रहः । अवमर्षणमंत्रविशेषस्तृच उक्तः ॥ २५८ ॥

> यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनादनः ॥ तथाऽघमर्षणं स्रक्तः सर्वपापापनादनम् ॥ २५९ ॥

स्तुत्यर्थः स्रोकः ।। २५६॥

इत्वा लेकानपीमांस्त्रीनश्रन्नपि यतस्ततः ॥ ऋग्वेदं धारयन्विमो नैनः प्राप्तोति किञ्चन ॥ २६०॥

इयमि स्तुति:। ऋग्वेदधारिणो रहस्यप्रायश्चित्तार्था। अन्ये तु 'महापातकसंयुक्त' इत्यारभ्य रहस्यार्थमपीच्छन्ति ॥ २६०॥

> ऋक्संहितां त्रिरभ्यस्य यजुषां वा समाहित: ॥ साम्नां वा सरहस्यानां सर्वपापै: प्रमुच्यते ॥ २६१ ॥

ऋगादिविशेषणात् ब्राह्मणनिवृत्तिः। रहस्यानि सामान्यारण्यकाधीतानि ॥ २६१॥

> यथा महाहदं माप्य क्षिप्तं ले। हं विनश्यति ।। तथा दुश्चरितं सव^६ वेदे त्रिष्टति मज्जति ॥ २६२ ॥

ज्यवयविश्ववृत् । एककार्यत्वादवयवव्यवहारात् वेदे। वेदान्तरस्यावयवः ॥ २६२ ॥

ऋचा यज् वि चाद्यानि सामानि विविधानि च ॥ एष ज्ञेयस्त्रिष्टद्वेदो यो वेदैनं स वेदवित् ॥ २६३ ॥

तत्त्रयवयवं दर्शयति । स्नाद्धानि मुख्यानीत्यर्थः । 'स्रन्यानि' ब्राह्मणाध्येयानि च पठितानि । स्रथवा पदक्रमितानि । विविधानि सामानि शास्यारण्यविभागेन ॥ २६३ ॥

श्राद्यं यत्न्यक्षरं ब्रह्म त्रयी यस्मिन्यतिष्ठिता ॥
स गुह्योऽन्यिस्त्रद्धदे यस्तं वेद स वेदवित् ॥ २६४ ॥
इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुमोक्तायां संहितायां
स्कादशाऽध्यायः ॥११॥

च्यस्रस्मत्तरत्रयसमाहार श्रोंकारः । ख्राद्यं ब्रह्म गुह्मम् । रहस्याधिकारे यथा-वदुपदिष्टत्वाच्छब्दब्रह्मरूपतयोपासनकर्मत्वेन विहितः । परमात्मवाचकतया वा 'गुह्यो', न त्वज्ञाताचरत्वेन । स हि लोकप्रसिद्ध श्रोमित्यभ्युपगमः ।

चयी यस्मिन्नेषा संकुचिता । सर्वाणि वर्णानीत्येवमादि । तस्योपासना पुरस्तादुक्तेति एव'मोमित्येतदचरमुपासीत'ति (छान्देग्य १।१।१) । पूर्वऋोके मन्त्रार्थवेदनेन वेदत्वमुक्तमनेन वेदान्तज्ञानम् । कर्मवेदनं त्वध्ययनविध्या-चिप्तमेवेति प्रसिद्धम् ॥ २६४ ॥

इति श्रीभद्दवीरस्वामिसुनुमेघातिथिविरचिते मनुभाष्ये प्कादशोऽध्यायः ॥

म्रथ द्वादशोऽध्यायः १२।

चातुर्वर्ण्यस्य कृत्स्ने।ऽयमुक्तो धर्मस्त्वयाऽनघ ॥ कर्मणां फलनिर्द्वत्तिं शंस नस्तत्त्वतः पराम् ॥ १ ॥

ग्राचोऽर्धः श्लोकः शास्त्रार्थपरिसमाप्तिदर्शनेनाधिकाकांचानिवृत्त्यर्थः ।
कृत्स्नप्रहणं सन्मानार्थम् । एतावन्तः स्मार्ता धर्मा यस्मिन् शास्त्रे, रहस्य गर्थन्त
उपदिष्टाश्च ।

शिष्यमुखेनाचार्यस्यैव कृत्स्नकारिता शास्त्रस्य प्रतिपाद्यते न विविच्चता । नात्र शिष्याचार्यं वस्तुतः प्रतिप्रत्तव्यम् । प्रन्थकार एवेमं प्रन्थमेवं विभजति । धर्मशब्दश्च कर्तव्यतावचनो विधिप्रतिषेधसमूहमनुवदित । तेन कर्मफलसंबन्धोऽनुक्त इति इत ऊर्ध्व प्रतिपाद्यते ।

कृत्स्ने। धर्म उक्तस्त्वया । विधिप्रतिषेधापेत्तया वचनमुपपन्नं भवति ।

''कस्य पुनः कर्मणः फलसंबन्धा जिज्ञास्यते येनाच्यते कर्मणां फलनिर्वृत्ति' शांसेति। यावता यावन्ति तावन्नित्यानि शास्त्रनोदितत्वादेव क्रियन्ते न तेषां फल-मिसंधेयम्। न हि तानि फलार्थानि। यान्यनित्यानि तत्रापि प्रतिकर्म प्रायशः फलान्युक्तान्येव 'वारिद्दस्तृप्तिमाप्नोति' 'स्वर्गायुश्च' इत्यादीनि च। यत्रापि नोक्तमिव मन्येत तत्रापि स्वर्गादि साधितमेव। यानि जातकर्मादीनि संस्कारकर्माणि तानि संस्कार्यविशेषोक्तस्य क्रियाफलेनैव फलवन्ति नादृष्टमाकांचंति। यान्यपि नैमित्तिकानि द्रव्यशुद्धचादीनि चाण्डालस्पर्शनस्त्रानादीनि तान्यपि दृष्टप्रयोजनान्येव। शुद्धये हि तानि क्रियन्ते, अशुद्धेव्यंवहारप्रतिषेधात्। प्रायश्चित्तानि चानन्तरमुक्तप्रयोजनान्येव। श्रदी न विद्यः कस्य वास्य कर्मणः फलमभिजिङ्गास्यते"।

प्रतिषेधानाम् । 'शरीरजैः कर्मदेषिः' इत्यादिना तेषामेव वच्यमाणत्वात् । तथाप्रतिषेधानुष्ठानमपि शास्त्रचे।दितमेव ।

"ननु तत्र फलार्थित्वे हि न सर्वविषयोधिकारः स्यात् । ध्रिर्थिता वाऽधिक्रियेत ।" उच्यते । नैवात्र तादशं फलमभिधीयते यत्काम्यते । अनिष्टफलदर्शनमत्र क्रियते । नैव तत्काम्यते । नैव च कश्चिदनिष्टप्राप्तिमिच्छति । ग्रतः सर्वविषयतासिद्धिः । यदप्युच्यते 'शास्त्रं चोदितं प्रतिषेधानुष्ठानं क्रियते' ग्रत्यत्पमिदमुच्यते । एवं तत्रानु-ष्ठानमिति । सर्वमेव शाखनोदितं क्रियते ।

''किन्तु तच्छास्न' फलार्थिनः कस्यचित्कर्तव्यतां स्थापयति । कस्यचिदन्तरेण फलं नैमित्तिकत्वेन । इह तु यावज्जीविमव निमित्तश्रुतेरभावात्किमर्थ' प्रतिषिद्धं न कियत" इति ।

उपेत्वायां प्रत्यवायश्च दृश्यते । 'जिघांसया बाह्यग्रस्य नरकं प्रतिपद्यते इति' ।

"नतु च यत्प्रतिषिद्धं ब्राह्मण्यधादि न तच्छास्त्रचोदितम्। शास्त्रनोदितस्य हि शास्त्रीयेण फलेन संबन्धा युक्तः। यथा 'स्वर्गकामा यजेत' इति। शास्त्रतो हि यागस्य कर्तव्यताप्रतिपत्तिर्नान्यतः। इह तु द्वेषादिना लीकिकी प्रवृत्तिरशास्त्रीया। न चाशास्त्रीयस्य शास्त्रीयेण फलेन संबन्धा न्याय्यः। यद्प्युक्तमु'पेचायां प्रत्यवायः प्रदर्शित' इति किमित्यत्राकांचा। यावता 'द्विषन्तं प्रति वर्तमानस्य न कर्तव्यमिति' शास्त्रतोऽवगितर्जायते, तावता वाक्यार्थसमाप्तिः। किमत्र पदमस्ति यदाकांचीत"।

एतद्विविच्यमानं महान्तं अन्धविस्तारमाचिपति । संचेपस्त्वयम् । 'न हिंस्याद्भृतानि' इति प्रतिषेधविधेः प्रतिषेधो भावार्थः । तत्र विधेस्तावित्रयोज्यविषयाकांचा । तत्र नियोज्यस्येयमवगतिर्भवति 'न मयैतत्कर्तव्यम्' । नार्थस्त्र नियुक्तः, पुरुषनियोगरूपत्वाद्विधेः । स चात्र नियोज्यो लीकिक्या द्वेषलचाया प्रवृत्त्यार्थेन प्रवर्तमानहिंसास्वभावे।पदेशेन समर्पितः । यः स्वेच्छया हनने प्रवर्तते स इन्यादिति । न चैतेन नियुज्यते स ह्यत्र विधेविषयः । न चेति शून्येषु भावार्थस्यान्यतः प्राप्तत्वात्पुरुषोपलचणत्वात्स्वेन विषयत्वेन विधेविषयः । यश्चासौ नियोज्यः स न तीर्थत्वेन नियोज्यभावमात्मनः प्रतिपद्यते । यावसद्विषयस्य प्रतिषिष्यमानस्य नानिष्टफलतामध्यवस्यति । तथा हि लोके व्युत्पत्तिः । 'सभ्यायागुलिर्देयेति' वेदेन प्रतिषिद्धे तदिक्तमेण तद्दनुष्टीयमानमनर्थहेतुतया प्रतिपन्नम् । न च लीकिक्तीं व्युत्पत्तिमवमृज्य हेत्वन्तरमुपन्यासमर्हति । तत्राश्रुताप्यनिष्टफलता प्रतिषेधसामर्थ्यात्करपितुं युक्ता, कि पुनर्यत्र श्रूयत एव । न हि श्रुतस्योत्सर्गी न्याय्यः । न चात्र वादमात्रोपलचक्तवं नरकादिफलं श्रुतियुक्तमुक्तेन न्यायेन फलापेचान्वयः सकाशात् ।

कि चार्यवादा विधिविशेषा भवन्ति । न चेह कश्चिद्विधि: श्रुतः प्रकृते। वा, कर्मफलसम्बन्धस्यैव प्राधान्येन प्रतिपादियिष्यमाणत्वात् । न ह्यत्र कर्माणि विधायन्ते ।
अत्यक्ष तेषां फलसम्बन्ध उच्यते । न चैतावता भवन्ति वाक्यशतान्यनर्धकानि । भवन्त्वर्हन्तु
स्पृतिकारणं तावदेतदर्शनम् । न ह्यन्ययैतानि वाक्यानि व्याख्यातुं शक्यन्ते । अविधिशेष
इह नास्ति ।

गुणवादेनैतद्व्याख्यानं शास्त्रकाराणामि प्रान्तिरिति चेत्। म । एवंवादिन श्रात्मनः प्रकर्षता मद्दर्शीनवज्ञानते। अघं पापमनघेति संबोधनम्। निष्कल्मषतया स्तुत्यर्थम्। शंसेति वाग्यते। वर्तते ॥ १॥

स तानुवाच धर्मात्मा महर्षीन्मानवे। भृगुः ॥ श्रस्य सर्वस्य शृग्णुत कर्मयोगस्य निर्णयम् ॥ २ ॥

पृष्टप्रतिवचनमेतत्। यदहं पृष्टः श्रुण तत्। कर्मणा यागिमिति संबन्धः। स च प्रकृतत्वात्फलेनैव विज्ञेयः॥ २॥

> शुभाशुभफलं कर्म मनावाग्देहसंभवम् ॥ कर्मजा गतया नॄ्णामुत्तमाधममध्यमाः ॥ ३ ॥

शुभस्य निर्देशो दृष्टान्ततया, मनावाग्व्यापारविध्यथी वा मनसे। वाचा देहाच संभ-वित कर्म । कर्मशब्दो न चेज्यायामेव कायपरिस्पन्दे वर्तते । किं तर्हि ? क्रियामात्रे योगध्यानवचनात्मके ऽपि । फलशब्दः प्रत्येकमिसंबध्यते । शुभफल्मशुभफलं च । नैवं विज्ञेयं 'कायव्यापारसाधनादेव' कर्मातुष्टानाच्छुभाशुभफलप्राप्तिः, श्रपि तु मना-वाकायसंभवादप्येवमेव । तस्मादिप त्रिविधात्कर्मणस्तु विधीयते फलप्राप्तिः ॥ ३ ॥

> तस्येह त्रिविधस्यापि ज्यधिष्ठानस्य देहिनः ॥ दश्रलक्षणयुक्तस्य मना विद्यात्यवर्तकम् ॥ ४ ॥

"नतु च 'दण्ड्यान् यजेत' 'न हिंस्यादिति' शुभमशुभं च । ते सर्वे कायव्यापार-साध्ये । दानेनात्मनः स्वत्वनिवृत्तिः परस्य च स्वत्वसंपादनं तच्च पूर्वे 'दित्तिग्रोन हस्तेने'त्यादि विहितम्। यागोऽपि प्रयोगकृषोऽवभृषान्तः कायव्यापारिनर्वत्यो भवति । एवं संघात-दण्ड्याद्यविद्या तु कायिकतया प्रसिद्धैव । तत्र किं तत्कर्भ यन्मनसः संभवति"।

श्रव श्राह श्रर्थस्यास्य मना विद्यात्प्रवर्तकम् । मनसो हि व्यापाराः सर्वे दर्शनादयः । न च त्रिष्वसत्सु भौतिको व्यापारः । तथा हि प्रथमं तावन्मनसाऽयम् संप्रय'त्ययमीदृश एवं तस्य वस्तुनः सुखं दुःखं वाऽस्य कारगं तत श्रायत्ते 'कथमेतन्मनः संप्रयते' । तते।ऽध्यवस्यति 'संपादयाम्यते। नेदिमिति' । तत्र उदरे क्रियाप्रधाने कायपरिस्पन्दरूपवाग्वयवहारश्च । श्रतः सर्वस्य मनः प्रवर्तकं प्रेचापूर्वकारिगः ।

श्रवुद्धिपूर्वे तु नावश्यं सहर्रानादयः पूर्वभाविरूपस्य ताद्रूप्येण प्रहणं, यथा मद्ये वर्ष-साद्दश्यात्पानकबुद्धचा प्रवृत्तिः, सन्तमासंभवात् तथा परस्त्रीषु । श्रन्यत्तु दैवापनिपतितम् । यथा सुप्तस्य हस्तसंचारपार्श्वपरिवर्तनादिना मशकादिप्राणिवधस्तत्रापि कर्वे त्वमुपपादितं प्रायश्चित्तेषु प्रवृत्तिहेतुः । त्रिविधस्य वाङ्कनःकायसाधनभेदेन । इयि हानस्योत्तमाधममध्यमगतिभेदेन ।

दशलक्षणयुक्तस्य मनःकायकर्मणोः प्रत्येकं त्रैविध्यं वाङ्मयं चतुर्विधम् । एतानि दशलचणानि । तान्युपरिष्टाद्वच्यति ॥ ४॥

परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम् ॥ वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम् ॥ ५ ॥

स्रभिध्यानं नाम परद्रव्यविषयेष्यांबुद्धचा परद्रव्यामिभवानुचिन्तनम् 'कियदश्व-गोधनं कियद्वाऽजाविकमिति च विभवे।ऽश्वाः धिग्दैवं कस्मादस्येयती समृद्धिः, अय च कथं नामैतस्यापहरेयं, अय साधुर्भवति यद्येतस्यैतन्न भवति'।

ग्रन्ये त्वाहुरतद्धनं समिभवति ।

स्मिष्टिचिन्तनं परस्थेत्यभिसंबघ्नन्ति । परवधीपायचिन्तनम् । 'यदि स्रियते' 'तन्ममास्त्विति' वा ।

''नतु च परद्रव्याभिष्यानमीदृशमेवोक्तम् । श्रनेनैव सिद्धे तदनर्थकम्"।

सामान्यशब्दे। ह्ययम् । यदनिष्टमनभित्रेतं परस्य तत्र चिन्तनीयम् । धननाशोऽपि परस्य नैवेष्टः । एतद्भयाच किचन परस्येत्येतन्न व्याहरन्ति । द्रानिष्टं च यत्प्रतिषिद्धं तद्भ्याचचते ।

ग्रस्मित्रपि पत्ते परद्रव्याभिध्यानं प्राधान्यार्थमेव।

्षं वितथाभिनिवेशोऽपि। पूर्वपचार्थस्य सिद्धान्तत्वेन प्रहणं विज्ञानवादे। वेदाः प्रामाण्यं, श्रनात्मताप्रह इत्येवमादि।

श्रन्ये तु नित्यनिरामिषद्वेषमाहुः।

इयं च त्रिविधाऽकुशला मानसी प्रवृत्तिः। अतोऽन्या कुशला। अस्पृहा परद्रव्येषु, दया सर्वसत्त्वेषु, श्रद्धा धर्माद्यस्तित्वादिषु। तथा च भगवान् व्यासः 'अन-भिध्या परस्वेषु सर्वसत्वेषु साहृदम्। धर्मिणां फलुमस्तीति त्रिविधं मनसा स्मरेत्'॥५॥

> पारुष्यमतृतं चैव पैशुन्यं चापि सर्वशः ॥ श्रसंबद्धमतापश्च वाङ्मयं स्याचतुर्विधम् ॥ ६ ॥ श्रदत्तानाम्रुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ॥ परदारोपसेवा च शारीरं त्रिविधं स्मृतम् ॥ ७ ॥

शास्त्रीयाप्राधान्यतयाऽस्याद्तानामसङ्ग्य उपादानं दुष्टं चैव। तथा कुमा-र्थादिपरदाराहावपि।

840

विपरीतधर्मादादानं परित्रागमिन्द्रियसंयमश्च । इदं मनोवाग्देहभेदेन दशविधम् । प्रवृत्तिकुशलाकुशलविभागेन विशतिप्रकाराः ॥७॥

> मानसं मनसैवायमुपभुंक्ते शुभाशुभम् ॥ वाचा वाचा कृतं कर्म कायेनैव च कायिकम् ॥ ८ ॥

परस्य मनस्तापे। येन जन्यते कर्मणा तते। मानसं दुःखमाप्नोतीति केचित्। वयं तु नूमे। यत्त्रिविधं मानसमुक्तं तते। मनोदुःखाप्तिः। एवमुत्तरये।रिप ॥ ८॥

> शरीरजैः कर्मदेषिर्याति स्थावरतां नरः ॥ वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम् ॥ ९ ॥

भूयस्त्वाभिप्रायमेतत् । प्रायेशैतासां जातीनामेतानि यथाविभागं निमित्तानि । न त्वयं नियमः । तथा महापातिकनां तिर्यक्पर्यटन्तीति वच्यतीति ।

पिक्षमृगपहणं तिर्यग्जातिमात्रप्रदर्शनार्थम् । मनोवाकायकर्मणामुत्तरोत्तरस्य गुरुत्वप्रदर्शनार्थपरम् ॥ ६ ॥

> वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च ॥ यस्यैते निहिता बुद्धौ त्रिदण्डीति स उच्यते ॥ १० ॥

दमनं दग्डः । वाचा दग्डः पारुष्याप्रवृत्तिः । एवमुत्तरयोरिप । यस्यैते दग्डा बुद्धौ निहिता 'नैदन्मया कर्तव्यमिति' यो न स्वलित स विदग्डीत्युच्यते । न त्वनायी गुरुकाष्ठदण्डं धारयति ॥ १०॥

> त्रिदण्डमेतिन्निक्षप्य सर्वभूतेषु मानवः ॥ कामकोधौ सुसंयम्य ततः सिद्धिं निगच्छति ॥ ११ ॥

त्रयाणां दण्डानां समाहारस्त्रिदरहम्। पात्रादिदरीनादिश्वयां भाषणात्। बुद्धौ निक्षिण्य बुद्धौ कृत्वा।

सर्वभूतेष्व्यातकत्वं चावस्थितं त्रिदण्डं वा निहितम्।

कामक्रोधयाः संयमः सु साधः। ततः सिद्धिं मोचाख्यां गच्छति प्राप्नोति।

त्राध्यात्मिकत्वे।पन्यास उपक्रमे। उयम्। कस्य पुनरेषा सिद्धिः कस्य वामुत्र विकार-कर्मफलानां भोक्तृत्वम्। भस्मान्तं शरीरम्। न च तते।ऽन्यमुपलभामहे। तेन सर्वेषु धर्माधर्मेष्वधिकारिपुरुषं प्रदर्शयितुकामः प्रारभते ॥ ११ ॥ याऽस्यात्मनः कारियता तं क्षेत्रज्ञं पचक्षते ॥ यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते बुधैः ॥ १२ ॥

स्रस्य शरीरस्य क्रियापरिस्पन्दात्मिकां क्रियां स्वयं प्रवर्तयिता। प्रयक्षवशेनास्य कर्तः त्वम्। स सेचाः। स्रम्यात्मन इति समानाधिकरणे पष्टी। स्रात्मशब्दस्य शरीरे वृत्तिः, तस्यापि स्रात्मार्थत्वात्।

यः करोति पानादिलचणं तज्जन्या यः शरीराख्यः कर्ता स भूतात्माच्यते पृथिव्यादिभूतसंघाता, जघन्यत्वात् । भूतविकार स्रात्मा 'भूतात्मा'। तथा चोक्तं 'द्वावात्मानावन्तरात्मना शरीरात्मना'। १२।।

जीवसंज्ञोऽन्तरात्माऽन्यः सहजः सर्व देहिनाम् ॥ येन वेदयते सर्वे सुखं दुःखं च जन्मसु ॥ १३॥

कि पुनरयं जीवे। नाम यावता चेत्रज्ञमेव जीवं मन्यन्ते । द्वौ चात्रोपलभ्येते— शरीरमहंप्रत्ययविद्येयद्वान्तरात्मा । तते। द्विः कश्चिष्जीवे। नाम ।

के चित्तावदाहु: महदादिभृतसूत्तमपरिवेष्टितं लिङ्गं यत्पठ्यते 'संसरित निरुपभागं भावैरिधवासितं लिङ्गिम'ति । येनेतिकरणत्वं च वेदनं प्रति तस्योपपद्यते । तिद्ध स्यूल-भूतानामाश्रयः । तस्यैव शरीराख्यबाह्यभूताश्रयत्वात् । शरीरे च सत्यात्मनः सुखदु:ख-भोक्ट्रत्वम् । अतो येनेति करणविभक्त्योच्यते ।

ग्रन्ये तु मन्यन्ते—श्रंतःकरणं मनोबुद्धचहंकाररूपं 'जीवः'। तस्य चान्तःकरण-संज्ञत्वाचुक्त एव करणविभक्ता निर्देशः।

स्रन्तरात्मशब्दश्च तादर्थायुक्त एव।

सहजाशब्दश्चामोचप्राप्तेराप्रलयाच तदवियोगंन ॥ १३॥

ताबुभै। भूतसंपृक्तौ महान्क्षेत्रज्ञ एव च ॥ उचावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठतः ॥ १४ ॥

उञ्चावचेषु बहुविधेषु नानारूपेषु भूतेषु सर्वेषु यः स्थिता व्याप्य तानि भृतानि ।

तिष्ठतः संश्रयतः । श्रतश्च सर्वकर्मकर्यः तिष्ठतेरनेकार्थत्वात् । कोऽसावुचावचेषु भूतेषु व्याप्य स्थितः । परमात्मा चेतनाचेतनजगत्परित्यक्तः परमानन्दरूपः परस्ताच प्रतिपादयिष्यते । भूतसंपृक्ती भूतानि पंच । महानिति । येन वेदयत इत्युक्तः । स् नजः 'ग्रस्यात्मन' इति।

थथाव्याप्त्यापचेऽपि द्वितीय'**स्थितं** तमिति'। संश्रयणं च तत्कारणत्वात्सर्वस्यास्य जगत:। कार्यं च कारणमाश्रयत्यते।ऽपेचीव संश्रयणम्।

तथा च भनवान्ज्यास: (भ० गी० १५।१६)

'द्वाविमा पुरुषा लाके चरश्चाचर एव च । चरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थाऽचर उच्यते'।।

चरशब्देन सर्व चैतदुच्यते । चराचरप्रपंचरूपम् । अचरं प्रकृतिकारणं कूटस्य-शब्देन, कारणरूपतया प्रलयेऽप्यितनाशातः । अध्यवा चरं शरीरमचरः चेत्रज्ञः । कूटस्य-त्वं तु तस्यामे।चप्राप्तेः कर्त्र त्वभोक्तृत्वानिष्ट्रत्या ।

'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमाःमेत्युदाहृतः । यो क्षोकत्रयमाविश्य विभत्येव्यय ईश्वरः' (भ०गी० १५।१७) ॥ १४॥

> त्रसंख्या मूर्त्तियस्तस्य निष्पतन्ति शरीरतः ॥ उच्चावचानि भूतानि सततं चेष्टयन्ति याः ॥ १५॥

मूर्तिशब्देन यावत्किचिद्भौतिकं कार्यकारणमिति शक्तिश्च तदुच्यते । तदेतत्सर्वं तस्य परमात्मनः शरीरात्प्रादुर्भवति ।

स्वभाव एव तस्य शारीरम् । शिलापुत्रकस्य शरीरमितिवद्भेदेन व्यपदेश:।

ग्रसंख्या अनन्ताः। समुद्रादिवे।र्भयः। निष्पतिन्ति प्रादुर्भवंतीत्युक्तम्। ताभिः प्रादुर्भूताभिरिदं जगचेष्टते सिकयं भवतीत्यर्थः। शरीरेन्द्रियविज्ञानैविना चेष्टाया अभावाच्चेष्टयंतीत्युच्यते।

ग्रन्थे तु श्रारीरतः प्रधानं च परमात्मनः 'शरीरं' तदधीनप्रवृत्तित्वात् 'नात्र भूतानि' ॥ १५ ॥

> पश्चभ्य एव भूतेभ्यः प्रेत्य दुष्कृतिनां नृणाम् ॥ श्वरीरं यातनार्थीयमन्यदुत्पद्यते ध्रुवम् ॥ १६ ॥

पंचभ्या भूतेभ्योऽन्यच्छरीरं प्रेत्योत्पद्यते । एतदुक्तं भवति । शुक्रशोणितमन्त-रेणैव पाचभौतिकं शरीरमुत्पद्यते । दुष्कृतिनां च पाचभौतिकं शरीरं पुण्यकृतां तु तैजसाऽऽकाशमात्राणि भवन्ति । यथोक्तं 'वायुभूतः स्वमूर्तिमान्' इति ।

यातना पीडातिशयः। तदर्शीयं, यदितदृढमलीकिकदुःखसिहण्यः॥ १६॥

तेनानुभूय ता यामीः शरीरेणेइ यातनाः ॥ तास्वेव भूतमात्रासु प्रळीयन्ते विभागशः॥ १७॥ यमा नाम देवताविशेषः, दुष्कृतिनां निश्रहादिकृत्। तदृष्टा यातना अस्य। ता अनुभूय। तेन पांचभौतिकोन श्ररीरेण। तानि शरीराणि पुनः प्रलीयन्ते तासु सूचमासु भूतमात्रासु ॥ १७॥

साऽनुभूयासुखोदर्कान्दोषान्त्रिषयसङ्गजान् ॥ व्यपेतकल्मषोऽभ्येति तावेवोभा महीजसा ॥ १८ ॥

विषयसङ्गान्प्रतिषिद्धविषयोपसेवनात्प्रतिषिद्धान् ततः सङ्गाच ये जाता देशाः पापनिर्मिताः। नरकाद्दुः स्वान्यनुभूय तेन च दुः स्वे।पभागेन व्ययेतकलमेषाऽपहत-पाप्मा चेति।

तावेवाभा महाजसा।

'कावुभा। महान् चेत्रकश्च ता प्रकृता। ग्रनन्तरश्लोकेन च चेत्रज्ञ एवानु-भविता सुखदु:खयोः। **स** इति च तस्यैव परामर्शोऽतः चेत्रज्ञमभ्येतीति प्राप्तम्। तञ्च विरुद्धम्। स एव प्राप्यः प्रापकश्च"।

सत्यम्, श्रीपचारिको भेदोऽभिप्रेतः। 'श्रभ्येती' त्ययमर्थः एतावन्मात्रशेषा भवति। यदुत चेत्रज्ञतया प्राणादिसंघातात्मकेन महानिति व्यपदिष्टेन फलेषु तावन्मात्रः परि-शिष्यते। लिङ्गजीवश्च चेत्रज्ञः।

भ्रन्ये तु महत्परमात्मानाविति व्याचचते।

स्रसुखेादकान् चीणे पाप उत्तरकालं सुखमनुभूयते। प्रतिपन्थिनि पापे स्वल्पेऽपि न सुखोत्पत्तिः। यथा स्वल्पेऽप्यजीर्गे न भोजनं सुखाय ॥ १८॥

> तै। धर्मः पश्यतस्तस्य पापं चातिन्द्रते। सह ॥ याभ्यां पामोति संपृक्तः पेत्येह च सुखासुखम् ॥ १९ ॥

"नतु च यदि 'तै।' महान् चेत्रज्ञश्च संबध्येते ततस्तस्य पश्यत इति 'तस्ये'ति कः संबध्यते ।''

जीव इति केचित्। उक्तं च 'स एव चेत्रज्ञः स एव जीव' इति। अथ लिङ्गं, नतु च महच्छन्देन तदेवोक्तम्। अथान्तः करणं महद्बुद्धादि, तत्रापि कः संबन्धे। लिङ्गस्य धर्माधर्माभ्याम्। तद्धि सूर्द्मं भूतक्त्यमेव। यथोक्तं 'तेषामिदं तु सन्नानाम' इस्रत्रान्तरे।

श्रतो मन्यामहे यदेवान्यैर्व्याख्यातमस्ति पूर्वश्रतोके 'तावेवोभी इति महत्परमात्मानी बुध्येते' इति तदेव युक्तं पश्यामः। तयोर्हि दृष्टान्त उपपद्यते। महतः करग्रस्य सतः कर्त्यत्वापचारात्। काष्ठानि पचन्तीति यथा। तस्येति च चेत्रज्ञस्य परामर्श-भेदोपपितः।

परमात्मनश्च चेत्रज्ञाश्रययोधिर्माधर्मयोद्ध ष्टान्तवचनं सर्वस्य सुखदुःखोपमागस्य तद-धीनताख्यापनार्थम् । यथोक्तं 'ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वाश्वभ्रमेव वा' । प्रेरणा च धर्माधर्मनियमितेच्छैव ।

''ननु च धर्माधर्मयोरिच्छा प्रति नियन्तृत्व ऐश्वर्यं हीयते''। तथा शारीरके दर्शितं, यथेह राजा सेवानुरूपं ददाति न च तस्येश्वरत्वमपैति । स्रता महत्परमात्मानी पश्यत इति व्यपदिश्यते ।

तस्येति चेत्रज्ञज्ञानम्।

"तद्व्ययुक्तमुत्तरप्रन्थविरोधात् । ताभ्यां प्राप्नोति संपृक्तः इति । न हि पर-मात्मना कस्यचित्संपर्कः संबन्ध उच्यते । न च परमात्मना कश्चित्संबन्धोऽपि"।

एवं तहा त्र याभ्यामिति नैवं महत्परमात्मानी संबध्येते । कि तर्हि १ धर्मः पापं च । तयोरिप प्रकृतत्वात् । तो धर्मं प्रयतस्तस्य पापं चेति ।

यदि महच्छन्देनान्तः करणमुच्यते, सुतरामनुपपत्तिः । न हि परमात्मने द्रष्टृत्वे करणापेचा । अधिकरणमेव हि बे।धिपरमात्मस्वरूपमभ्येति 'तावेव चोभाविति' । कीदशमेतदिभगमनम् । यदि तद्भावापत्तिः सा नैव कल्मषव्यपायमात्रसाध्या । अथ
तत्प्राप्तिप्रवण्यता, साऽपि नैव प्रलीनेषु भूतेष्वशरीरस्य भवति ।

तसात्ती धर्म पश्यतस्तस्य 'तस्यै'वात्मन इति पूर्ववन्नेयम् ॥ १६॥

यथाचरित धर्म' स प्रायशे। अर्थममल्पशः ॥
तैरेव चाद्यता भूतैः स्वर्गे सुखग्रुपाश्नुते ॥ २०॥

मायशे वाहुल्येन।
तिरेव भूतिर्महदादिभिर्महाभूतपर्यन्तैः स्वर्गे सुखमाप्नोति॥ २०॥

यदि तु प्रायशोऽधर्मः सेवते धर्ममल्पशः ॥ तैभूतैः स परित्यक्तो यामीः प्राप्नोति यातनाः ॥ २१ ॥

"ननु च 'पंचभ्य एव मात्राभ्यः शरी दुष्कृतिना'मित्युक्तं किमिदानीमुच्यते तेभू तैः परित्यक्त इति"।

उच्यते। न भौतिकं शरीरं नाष्यशरीरस्य यातनाः। किं तर्हि ? श्रस्यन्तविलच्चेषे ते मानुषशरीरेऽतोन्यान्येतानि मृदुक्षिग्धसुकुमारशरीरारंभकाण्यसन्तविलच्चेषानि।

दु:खाभिघातनिष्क्रता परित्यक्त उच्यते। यानि शरीराणि स्वर्गभोग्यानि तैः परित्यक्तः।। २१।।

यामीस्ता यातनाः प्राप्य स जीवो वीतकल्मघः ॥ तान्येव पश्चभूतानि पुनर्प्येति भागशः ॥ २२ ॥

प्राग्व्याख्यातो ऽयम्

एतचास्य श्लोकचतुष्टयस्य तात्पर्यम् । यदि भूयानधर्मस्तदा याम्या यातनाः । न तु स्वल्पे (धर्मे (स्मन्नेव लोके सुखानुभवेन स्वर्गावाप्तिः ॥ २२ ॥

एता दृष्ट्वाऽस्य जीवस्य गतीः स्वेनैव चेतसा ।। धर्मतोऽधर्मतश्चैव धर्मे दृध्यात्सदा मनः ॥ २३ ॥

स्वल्पार्थोऽयम् ।

धर्मताऽधर्मत इति नवः प्रश्तेषः । धर्माधर्मनिमित्तात् । जीवस्य चेत्रज्ञस्या-त्मनः । स्वेनैव चेतसा शास्त्रप्रामाण्यात्तदनुभवेत् ।

कुत्स्नशास्त्रार्थकलोपसंहारः ॥ २३॥

सत्त्वं रजस्तमश्चैव त्रीन्विद्यादात्मना गुणान ॥ यैर्व्याप्येमान्स्थिता भावान्महान्सर्वानशेषतः॥ २४॥

धर्माधर्मयोः कर्मकाण्डोपयोगि यत्तदुत्तम् । इदानीं विद्याकाण्डमारिप्सते । तत्र द्वैताश्रयमिव तावदंगार्थं प्रक्रियते ।

सत्त्वादयस्रयो गुगा ग्रात्मनः।

नात्रात्मा जीवः। किं तर्हि ? महानेव। ख्रात्मशब्दः स्वभाववचनो न प्रत्य-क्त्ववचनः। निर्शेषो हि पुरुषः।

श्रथवा भाग्यतया भाक्तुरेवात्मनः संबन्धित्वेन व्यपदिश्यते ।

महानिति च प्रधानमेवोच्यते, प्रत्यासत्तेः । ग्राद्या हि विक्रियोङ्क्तिः प्रधानस्य महदाख्या । यथा जीवन्त्यो जीवते प्रमावस्थावाप्यभवान् विकारानवस्थितः, प्रकृति-त्वात्सर्वविकारायामिदमुच्यते ॥ २४ ॥

या यदैषां गुणो देहे साकल्येनातिरिच्यते ॥ स तदा तद्गुणपायं तं करोति शरीरिणम् ॥ २५ ॥

यद्यपि सर्व त्रिगुणं तथापि ये। यदा गुणः साकल्येन कात्स्न्येंनातिरिस्यते 'ब्राधिक्यं प्राप्नोति' पूर्वकर्मातिशयवशात्स तदा पुरुषस्य गुणान्तरमभिभवति । अतः शरीरो तद्गुणप्रायो भवति । तदीयमेव धर्ममादर्शयति, गुणान्तरं जहातीव ॥ २५ ॥

सत्तवं ज्ञानं तमे।ऽज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्मृतम् ।। एतद्वचाप्तिमदेतेषां सर्वभूताश्रितं वपुः ॥ २६ ॥

सामान्यमेतदेषां लच्चां व्यापि सर्वप्राणिषु

चानं वेदकम् । अज्ञानं मोहः । न यथा मदमूर्च्छाचवस्थास्वचैतन्यमेव ।

डभयरूपता रजः। रागद्वेषशब्देनाभयधर्मयाग डच्यते। नापि सम्यक् ज्ञान वशानामतिशयेन क्रोधा न चातिप्रसादः। तत्तद्वजः।

वपुःस्वभावः । अनुच्छेदाद्वीजवासनाया आजहाप्रोप्तिस्थितत्वात् ॥ २६ ॥

तत्र यत्त्रीतिसंयुक्तं किंचिदात्मिन लक्षयेत् ॥ प्रशान्तिमित्र शुद्धाभं सत्त्वं तदुपथारयेत् ॥ २७ ॥

मीतिसंयुक्तं संवेदनं शुद्धाभं शुद्धिमवाभाति रजस्तमे।भ्यामकलुषितं मदमानरागद्वेषलोभमोष्टभयशोकमात्सर्यदे।षरिहतम् । एवं सर्वम् । एषा चावस्था स्वसंवेदीकस्यां
वेलायां भवेत् ॥ २७ ॥

यत्तु दुःखसमायुक्तमपीतिकरमात्मनः ॥ तद्दनोपतिषं विद्यात्सततं इत् देहिनाम् ॥ २८ ॥

दुःखेन समायुक्तं संभिनं शुद्धं प्रीतिरूपं न भवत्यत रच्यतेऽप्रीतिकारं दुःखातु-विद्यतया प्रीत्या न युक्तम् ।

स्रप्रतिपमप्रत्यत्तं पारमार्थिकम्।

एतद्रजसे। रूपं हर्त् विषयेषु प्रवर्तकं स्पृहाजनकमित्यर्थः । २८ ॥

यत्तु स्यान्मे। हसंयुक्तभव्यक्तं विषयात्मकम् । अभतक्र्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥ २९ ॥

माहा वैचित्यं युक्तायुक्तविवेकाभावः।

विषय भात्मा स्वभावे। यस्य।

''नतु चायमविषयोऽन्तरात्मत्वादेव । तत्कर्ध विषयस्वभावः"।

मे। हविषयानुरागात् बुद्धिरिव एवमुच्यते । विषयाद्वाऽतीव बुद्धिन्तदात्मिका संपद्यत इति संख्यात्रेगुण्यं न त्वन्तर्वेद्विः सत्त्वानामविशब्दम् ।

स्मातकर्यं तदनुमानगोचरम्। स्मिन्नेर्यं स्रंतर्विहः करणानामगोचर इस्रश्रेः।।२ सा

त्रयाणामांप चैतेषां गुणानां यः फल्ले।दयः ॥ श्रद्भयो मध्यो जघन्यश्च तं भवक्ष्याम्यशेषतः ॥ ३० ॥ चयाणामेवामासेव्यमानानां यत्फलमुत्पद्यते उत्तमाधममध्यमं तद्वक्तव्यतया प्रतिज्ञायते। यस्मिन् गुणे इद्रिक्ते यः पुरुषस्य स्वभावे। भवति स उच्यत इति प्रतिज्ञा । ३०॥

> वेदाभ्यासस्तपे। ज्ञानं शैाचिमिन्द्रियनिग्रहः ॥ धर्मिक्रियाऽत्मिचन्ता च सात्त्विकं गुणलक्षणम् ॥ ३१ ॥

तत्संबन्धगुणलाक्षणमित्येवं वक्तव्यतया प्रतिज्ञायते ।

सान्तिकसिति कथं चिद्योजयितव्यम् । गुणो लच्यते येन तद्गुणलक्षणम् । तत्कस्येति । सान्तिकसिति संबन्धः । प्रयोजनं समुदायसम्बन्ध्यवयवा अपि दृश्यन्ते । तेनैतदुक्तं भवति—'सन्त्वस्य' गुणस्यैतल्लक्षणम् । यथा देवदत्तस्य गुरुकुलम् । गुरु-रुपसर्जनीभूते। पि देवदत्तपदेन सम्बध्यते, तद्वदेतत् द्रष्टव्यम् ।

पदार्था व्याख्याताः ॥ ३१॥

त्रारम्भरुचिताऽधैर्यमसत्कार्यपरिग्रहः ॥ विषये।पसेवा चाजस्र राजसं गुणतक्षणम् ॥ ३२ ॥

कर्मणां कान्यानां दृष्टार्थानामदृष्टार्थानां चारंभे रितर्वृथारंभरच ।
एतत् राजमं लक्षणम् ।
ग्राधिर्यमल्पेऽप्युपघातहेतौ चेतसोऽसमाश्वासः । दैन्यत्रहृण्णमुत्साहृत्यागः ।
ग्रामत्कार्यं लोकशास्त्रविरुद्धं तस्य परिग्रह ग्राचरणम् ।
विषये मंगाऽजस्तं पुनः पुनः प्रवृत्तिः ।। ३२ ॥

छोभः स्वमोऽधृतिः क्रौर्यं नास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता ॥ याचिष्णुता प्रमादश्च तामसं गुणलक्षणम् ॥ ३३ ॥

धनादिषु रागो लोभः। क्रीर्यं स्वल्पेऽपराधे वैरानुबन्धः। नास्तिवर्यं प्रमादता। भिन्नवृत्तिता शीलभंशः। 'चप्रहर्योन' शिष्टविगर्ह्या। याचिष्णुता याचकत्वं, तच्छीलता। प्रमादाऽनवधानं धर्मादिष्वपायपरिहारेष्वनादरः।

स्वरने । इन्हें प्रिति न ज्यूप्रश्लेषः ॥ ३३ ॥

त्रयाणामि चैतेषां गुणानां त्रिषु तिष्ठताम् ॥
इदं सामासिकं क्षेयं क्रमशो गुणलक्षणम् ॥ ३४ ॥
चिषु कालेषु साम्योपचयापचयेषु वोत्तमाधममध्यमेषु च फलोदयेषु ।
इदिमिति वद्यमाणस्य निर्देशः॥ ३४ ॥

यत्कर्म कृत्वा कुर्वेश्च करिष्यंश्चैव लज्जति॥ तज्ज्ञेयं विदुषा सर्वं तामसं गुणलक्षणम्॥ ३५॥

यदुक्तं 'त्रिष्विति' कालिनिर्देशस्तदर्शयति । कृत्वा कुर्वन् करिष्यिति च । कदाचित्त्रिष्विप कालेषु कदाचिदन्यतरिसन् । 'किमर्थमहमेवमकरवं कथं शिष्टानाम- प्रतो भवामीति' लज्जा चेतिस परिखेदः ।। ३५ ।।

येनास्मिन्कर्मणा लोके ख्यातिमिच्छति पुष्कलाम् ॥ न च शोचत्यसंपत्तौ तद्विज्ञेयं तु राजसम् ॥ ३६ ॥

'लोके साधुवादे। ममैवं स्यादिति' बुद्धचा यद्यागतपोधर्माणामाचरणम् तच ख्या-पनार्थम् । यथा तीर्थकाकेभ्यो दानं राजनि स्पर्धया जल्पः शूद्रेभ्यः शास्त्रव्याख्यानम् ।

पुष्कलामित्यनेनानुषंगित्वात्ख्यातेः सहायतामाह । धर्मार्थे प्रवर्तमानस्य यदि जनाः प्रकाशयन्ति तादृशो धर्मी न देशाय । तदुक्तं 'यथेन्तुहेतारिति' । यथा महा-भारताख्याने कृष्णद्वैपायनेनोक्तम्

'यथेतुसक्तो युधि कर्षकोऽस्ति तृणानि वल्लीरिप संचिनोति ।। तथा नरे। धर्मपथेन संचरन् यशस्च कामांश्च वसूनि चारनुते ॥' स्रमंपन्तौ च कर्मफलानाम्। न श्रोचिति न दुःखमस्ति। स्रथवा कर्मणामसंपन्तौ ॥ ३६॥

> यत्सर्वेणेच्छिति ज्ञातुं यन्न लङ्जित चाचरन् ॥ येन तुष्यित चात्माऽस्य तत्सत्त्वगुणलक्षणम् ॥ ३७॥

विस्पष्टोऽयम् ॥ ३०॥

तमसो छक्षणं कामा रजसम्त्वर्थ उच्यते॥ सत्त्वस्य लक्षणं धर्मः श्रेष्ठचमेषां यथात्तरम्॥ ३८॥

'नतु च कामेऽपि सुखमस्ति । 'तत्र यत्प्रोतिसंयुक्तं' तत्सत्त्वलक्षणमिति प्राप्तम् । कथं तमसो लक्षणम् । उच्यते । मोहरूपं तमे।ऽत्र संवेदनमस्ति । तद्पि सत्त्वस्यैव लक्षणं 'सत्त्वं ज्ञानम्' इत्युक्तत्वात्" ।

उच्यते। नात्र भोक्तभोग्यभावावस्थाभित्रेता। कि तिहि १ विषयगतस्प्रहाति-शयः। न च तस्यामवस्थायां सुखोत्पत्तिः। भ्रव्यक्तविषयत्वं च विद्यते। कामप्रधानस्य युक्तायुक्तविवेकशून्यत्वादस्त्येव मोहरूपता। ईदृशश्चात्र कामोऽभिप्रेतः। न यहती। शास्त्रार्थतया स्वदारेषु गमनौत्सुक्यम्॥ ३८॥ येन यांस्तु गुणेनेषां संसारान्यतिपद्यते ॥ तान्समासेन वक्ष्यामि सर्वस्यास्य यथाक्रमम् ॥ ३९ ॥

र्षां गुणानां मध्ये येन गुणेन यान् संसारान् पुरुषः प्रतिपद्यते। 'संसार'शब्दे। गितवचनः। यानि जन्मानि प्राप्नोतीत्यर्थः। तदुत्तरत्र वच्यत इति प्रतिज्ञाश्लोकः ॥३ ॥।

देवत्वं सात्त्विका यान्ति मनुष्यत्वं च राजसाः ॥ तिर्यक्तवं तामसा नित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः ॥ ४० ॥

सामान्येन गतिनिर्देशो गुणनिमित्तोऽयम् ॥ ४० ॥

त्रिविधा त्रिविधेषा तु विज्ञेया गौणिकी गतिः ॥ त्रिधमा मध्यमाऱ्या च कर्मविद्याविशेषतः ॥ ४१ ॥

एषा विविधा गौणिकी सत्त्वादिगुणप्रयुक्ता प्रत्येकं पुनः विविधीत्तमाधम-मध्यमभेदेन । अतो नवधा संपद्यते ।

कर्मविद्याविशेषाचानन्ताः । कुशलाकुशलकर्मवशात् । बुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्वप्रयोगाच कर्मग्रां बहुभेदत्वात् । तिददमाह कर्मविद्याविशेषत इति ॥ ४१ ॥

स्थावराः कृमिकीटाश्च मत्स्याः सर्पाः सकच्छपाः ॥
पश्चवश्च मृगाश्चैव जवन्या तामसी गतिः ॥ ४२ ॥
हस्तिनश्च तुरङ्गाश्च शुद्रा म्छेच्छाश्च गर्हिताः ॥
सिंहा व्याघा वराहाश्च मध्यमा तामसी गतिः ॥ ४३ ॥
चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दाम्भिकाः ॥
रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसीषूत्तमा गतिः ॥ ४४ ॥

चारणाः कथकगायकस्रोसंयोजकादयः।

सुपर्गा: पिनविशेषाः।

शूद्रा गहिता इति संबन्धः। ये ब्राह्मणानवजानते ये च तद्भृत्युपजीविना ये च मदमानादियुक्ताः। हिंसारचैारा इत्येवमादयोऽपि गहिताः॥ ४४॥

> भक्षा मह्या नटाश्चैव पुरुषाः शस्त्रद्वत्तयः ॥ द्यूतपानप्रसक्ताश्च जघन्या राजसी गतिः ॥ ४५॥

भरुला सङ्घा इति रङ्गावतारकाः। तत्र मङ्ला वाहुयोधिनः भरुला यष्टि-प्रद्वारिणः परिहासजीविनो वा॥ ४५॥ राजानः क्षत्रियाश्चैव राज्ञां चैव पुरेादिताः ॥ वादयुद्धप्रधानाश्च मध्यमा राजसी गतिः ॥ ४६ ॥

राजाना जनपदेश्वराः । स्नियास्तदनुजीविनः सामन्ताः । वादमधानाः शास्त्रार्थगहनेष्वितरेतरं जल्पन्ति । युद्धमधाना योधकाः ॥ ४६ ॥

> गन्धर्वा गुह्यका यक्षा विबुधानुचराश्च ये ॥ तथैवाप्सरसः सर्वा राजसीपूत्तमा गतिः ॥ ४०॥

गन्धविदयो देवास्तेषामर्थवादेतिहासेभ्यो भेदी विज्ञेय:। विबुधा देवास्तेषामनुचराः सिद्धविद्याधरादयः॥ ४७॥

> तापसा यतया विषा ये च वैमानिका गणाः ॥ नक्षत्राणि च दैत्याश्र प्रथमा साच्चिकी गतिः ॥ ४८॥

तापसास्तपःप्रधाना वानप्रस्थादयः।

यतयः परित्राजकादयः।

प्रनेन च ज्ञापयित न केवलं जन्मोपपित्तर्गतिजातस्य कर्माचरणादि । यदो न तापसादयः कतिचिज्ञातिविशेषाः, किं तिह १ कर्मनिमित्ता एते व्यपदेशाः।

श्रन्ये तु मन्यन्ते । सन्ति मेरुनिवासिनः केचिज्ञनपदा 'यतयो' नाम । श्रूयन्ते 'इन्द्रो यतीन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छदिति'।

विमानानि यानविशोषाः पुष्पकादयस्तैश्चरन्ति वैमानिकाः अन्तरिचचराः केचिद्देवयोनयः।

प्रथमा निक्तष्टाः ॥ ४८ ॥

यज्वान ऋषया देवा वेदा ज्यातींषि वत्सराः ॥ पितरश्चैव साध्याश्च द्वितीया सान्तिकी गतिः ॥ ४२ ॥

त्रानुपूर्वीविशिष्टः शब्दे। वेदः।

"नतु च गत्यधिकारे कः प्रसंगाऽचेतनानाम्। श्रचेतनाश्च शब्दादयः"।

श्रात्यरुपिसदमुच्यते शब्दादयोऽचेतना इति । सर्व एवैते देवादयः स्थावरान्ताः शरीरात्मानः । तत्र सर्वधरीराणामचेतनत्वम् , तच्छक्तिः क्षेवलं पुरुषादिचैतन्यरूपिणी प्राप्यते । निर्गुणश्च पुरुषस्तदिधिष्ठतानि शरीराण्यचेतनान्यपि चेतनान्युच्यन्ते । श्रत एतदुक्तं भवति । स्वत्त्वप्रधाना वेदस्तदभ्यासात्सात्त्विकी गतिः प्राप्यते । न पुनः सत्त्वप्रधानस्य वेदत्वप्राप्तिः सात्त्विकी गतिरुच्यते ।

अन्येषां तु प्रदर्शनं सर्वचेत्रज्ञाः सन्त्यधिष्ठातारे। वेदपुरुषा वाह्यो लोके श्रूयन्ते ॥४६॥

ब्रह्मा विश्वस्रजो धर्मो महानव्यक्तमेव च॥ उत्तमां सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः॥ ५०॥

विश्वमृजा मरीच्यादयः प्रजापतयः।

धर्मी वैदार्थः । पूर्व वेदस्वरूपमुक्तिमदानीं तद्र्यः । स्वरूपाद्र्यः प्रधानतर इत्युक्तं भवति । अथवा धर्माः सत्याद्यश्च । विमह्नद्वं पूर्ववद्द्ष्ष्टव्यम् । सहानिति संज्ञांतरम् । स्रव्यक्तं प्रधानं प्रकृतिरित्येकोऽर्थः ।

''नतु च सत्त्वाधिक्ये प्रधानस्य तद्विकारत्वाज्जगतः सर्वेषां विकाराणां सत्त्वाधिक्यं प्राप्तम् । तत्रश्च रजस्तमसोः क्षतोऽतिरेकः । अतो यदुक्तं 'यो यदेषां गुणो देहे साकल्येनातिरिच्यत' इति तदनुपपन्नम्' ।

डच्यते। नैतदेवं परं प्रधानरूपता प्राप्या। कि तर्हि ? त्रयः प्रकाराः सम्भवन्ति। यदि वा प्राप्योऽव्यक्तभावे।, यदि वादृष्टविधिः, यदि वा नैवायं सांख्ये यः प्रधानेऽव्यक्तशब्दे। वर्तते। क्रियानिमित्तो ह्ययम्। नास्य व्यक्तिर्विद्यत इति श्रस्फुटप्रकाशत्वा-'दव्यक्तम्'। तथा च परमात्मनि वृक्तिर्भवति। महत्त्वं च तस्य विभुत्वाद्रुपपद्यत एव।

"नतु च नैवास्य सात्त्विकी गतिः"।

अगुग्रात्यागाचाप्येवम् । यदा हि 'नाहं न मम किंचिदिति' मुक्ताहंकारममकारो भवति तदा ब्रह्मता भवतीति विज्ञायते । निदिष्यासनयैव ब्रह्मप्राप्तिः । किन्तु सत्त्वप्रधाना एव ज्ञाना-दितत्परा भवन्ति । न तामसा राजसा वेति । एवं कृत्वोच्यत 'उत्तमा सान्त्विकी गतिः' ।

श्रन्यो पत्तावनुपपन्नो । न हि प्रधानभावं प्राप्य काचित्पुरुषार्थसिद्धिः । श्रचेतनं हि तद्व्यपदिशन्ति । श्रचेतन्यं स्थावरेभ्योऽपि निकृष्टतरं यदधीना हि मदमूच्र्ञा-वस्थाः केचिदर्थयन्ते । दृष्टविधिस्तु नैव संभवत्यश्रुतत्वात् 'श्रात्मा वारे द्रष्टव्य' इति (ब्रह्दारण्यक श्र० २ ब्रा० ५) श्रुतिः न प्रधानं द्रष्टव्यमिति । तस्मात्परमात्मविषयावेव महानव्यक्त इत्येती शब्दी ॥ ५० ॥

एष सर्वः सम्रुद्धिष्ठिः श्वकारस्य कर्मणः ॥ त्रिविधस्त्रिविधः कृत्स्नः संसारः सार्वभौतिकः ॥ ५१॥

निःमकारस्य नाङ्गनःकायसाधनस्य। निविधः सत्त्वादिगुणभेदेन। पुन-स्विविधः उत्तमादिविशेषतः। या ग्रप्यत्र गतयो विशेषतोऽनुक्तास्ता ग्रप्युक्तसादृश्याद्वन्तर्भावनीयाः। गुणप्रकर-ग्रोपसंहारः। इत्तरोऽपि श्लोको वत्त्यमाणसूचकः॥ ५१॥

> इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन धर्मस्यासेवनेन च ॥ पापान्संयान्ति संसारानविद्वांसा नराधमाः ॥ ५२ ॥

हंद्रियमसंगः प्रतिषिद्धसेवनप्रदर्शनार्थः।

प्रसेवनं धर्मस्य शिष्टाकरणम्।

एतचाविदुषां भवत्यत भ्राहाविद्वांसः। अत एव नराधसाः।

अतश्र पापान् संसारान् कुत्सितानि जन्मस्थानानि। संयान्ति प्राप्नुवन्ति।

अत्र प्रसिद्ध एव तावत्कर्भविपाकः प्रचच्यते॥ ५२॥

यां यां ये। निं तु जीवे। ऽयं येन येनेह कर्मणा ।।
क्रमशो याति छोकेऽस्मिंस्तत्तत्सर्वं निवे। घत ॥ ५३॥
बहुन्वर्णगणान्घोरान्नरकान्प्राप्य तत्क्षयात् ॥
संसारान्प्रतिपद्यन्ते महापातिकनस्तिवमान् ॥ ५४॥

घोरान्नरकान्। दुःखप्रसहनव्यथया 'घोरान्'। यातनास्थानानि 'नरकान्'। तत्त्वयादुद्भूतरूपस्य कर्मणः फलोपभोगेन चयः। तत ईषदविशष्टे कर्मणि संसारप्रतिपत्तिः। ''कथं पुनः सर्वेकर्म तत्रैव न भुज्यते"।

उक्तम् । इंद्रियस्य कर्मणो नरकं फलं, नेपशान्तस्य । कार्यविरोधित्वाच कर्मणां फलेनेपशमः । तत्र यथैव च व्वलितस्याग्नेहदर्चिषा दाहो विनियोगस्तपश्चादंभ एव स्थितस्यैवं नरकेष्विप द्रष्टव्यम् ।

''अग्नेस्तु द्वे अवस्थे भवतः प्रशान्तता ज्वाला च । नरकस्तु एकरूप एव सर्वदा" । उदर्चिष इवाग्रयः कर्माणि चेापचयापचयवन्ति । अत उपचितस्य कर्मणो नरको-ऽपचीयमानस्य तते।ऽन्यत्रोपभुक्तिः । तत्र युरुं ततः शेषेणेति ॥ ५४॥

> श्वस्करखरेष्ट्राणां गोजाविमृगपिक्षणाम् ॥ चण्डालपुकसानां च ब्रह्मद्दा येानिमृच्छिति ॥ ५५ ॥ कृमिकीटपतङ्कानां विड्भुजां चैव पिक्षणाम् ॥ हिंस्राणां चैव सत्त्वानां सुरापा ब्राह्मणा व्रजेत् ॥ ५६॥

विड्भुजा वायसादयः। हिंस्राणां व्याघादीनाम्॥ ५६॥ त्रुताहिसरटानां च तिर्वां चाम्बुचारिणाम् ॥ हिं स्नाणां च पिशाचानां स्तेना विषः सहस्रशः॥ ५७॥ तृणगुल्मलतानां च क्रव्यादां दं छूिणामपि॥ क्रूरकर्मकृतां चैव शतशो गुरुतल्पगः॥ ५८॥

क्रूरकर्मकृतः परवधशीबाः॥ ५८॥

हिंस्रा भवन्ति ऋच्यादाः क्रुमये।ऽमेध्यभक्षिणः ॥ परस्परादिनः स्तेनाः मेताऽन्त्यस्त्रीनिषेविणः ॥ ५९ ॥

क्रव्यादा गृष्ट्रादयः। स्निध्यभक्षिणः कृमयः। परस्परमदन्ति, यथा महामार्जारो मार्जारं, महामत्स्यः सूचमं मस्त्यं, स्निकभेदमिव। स्नन्त्यस्त्रीनिषेविणो'ऽन्याः वर्वराहयः॥ ५-६॥

> संयोगं पिततैर्गत्वा परस्यैव च योषितम् ॥ अपहत्य च विश्वस्वं भवति ब्रह्मराक्षसः ॥ ६०॥ मिण्यमुक्ताप्रवालानि हत्वा छोभेन मानवः ॥ विविधानि च रत्नानि जायते हेमकर्षेषु ॥ ६१॥

हेमकर्तारः पिचयः ॥ ६१॥

धान्यं हत्वा भवत्याखुः कांस्यं हंसो जलं प्रवः ॥ मधु दंशः पयः काको रसं श्वा नकुलो घृतम् ॥ ६२ ॥

आखुः मूषकः ॥ ६२॥

मांसं ग्रघो वपां मद्गुस्तैलं तैलपकः खगः॥ चीरीवाकस्तु लवणं वलाकाशक्रुनिर्द्धि॥ ६३॥ कै।शेयां तित्तिरिर्हृत्वा क्षीमं हृत्वा तु दर्दुरः॥ कार्णासतान्तवं क्रीश्चो गोधा गां वाग्गुदे। गुडम्॥ ६४॥

ददु रः मंड्रकस्तोकः ॥ ६४ ॥

छुच्छुन्दरीः ग्रुभानगन्धान्पत्रशाकं तु बहि^रणः ॥ स्वावित्कृतान्नं विविधमकृतान्नं तु शल्यकः ॥ ६५॥

बर्हिणी मयूराः ॥ ६५ ॥

बको भवति हृत्वाऽग्निं गृहकारी ह्युपस्करम् ॥ रक्तानि हृत्वा वासांसि जायते जीवजीवकः ॥ ६६ ॥ वृको मृगेभं व्याघ्नोऽक्वं फलमूळं तु मर्कटः ॥ स्त्रीमृक्षः स्तोकको वारि यानान्युष्ट्रः पश्चनजः ॥ ६७ ॥

जलं प्रव इत्यत्र पानार्थमुदकं ज्ञेयम्। स्तोकका वारीत्यत्र धान्यसेकाद्यर्थम्। रस्थाद्यं रसमाहुर्यदि वाऽतिरिक्तौषधादि द्रष्टव्यम् ॥ ६७॥

यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृत्य बलान्नरः ॥ अवश्यं याति तिर्यक्तवं जग्ध्वा चैवाहुतं हविः ॥ ६८ ॥

नात्र तिरोहितमिव किंचिदस्ति ॥ ६८॥

स्त्रिये। इत्येतन कल्पेन हृत्वा दे। षमवासृयुः ।। एतेषामेव जन्तृनां भार्यात्वसुपयान्ति ताः ॥ ६९ ॥ स्वेभ्यः स्वेभ्यस्तु कर्मभ्यश्च्युता वर्षा हानापदि ॥ पापान्संस्रत्य संसारान्येष्यतां यान्ति दस्युषु ॥ ७० ॥

त्राह्मणोऽध्यापनादिजीविकाकर्मत्यागेन यदि चित्रयादिवृत्तिमुपजीवेत् एवं चित्रयादयः स्वकर्मच्युताः पापान् संसारान् तिर्थग्योनोरनुभूय मनुष्यत्वे जाता दस्युषु चैारादिहिस्रादिषु भृत्यभावं प्राप्नुवन्ति ।

स्रनापदीत्यदुवादः। स्रापदि विद्वितत्वाद्दोषाभावः॥ ७०॥

वान्तारयुरकामुखः भेता विशो धर्मात्स्वकाच्च्युतः ॥ अमेध्यकुणपाशी च क्षत्रियः कूटपूतनः ॥ ७१॥

स्वकर्मच्युतानां पापगतयः प्रदर्श्यन्ते । वान्तमञ्जाति ।

उल्कया चास्यमुखं दह्यते।

कुणपः शवशरीरम्।

कृटपुतनः कुत्सितगंधा नासिकाऽस्य भवति।

कटपूतन इति वा पाठः। कटपूतने। नाम पिशाचादिः स तु कश्चिददृश्यो भूतविशेषः रमशानिकभूमिसेवी॥ ७१॥ मैत्राक्षिज्यातिकः मेता वैश्यो भवति पूपश्चक् ॥ चैळाशकश्च भवति शुद्रो धर्मात्स्वकाच्च्युतः॥ ७२ ॥

मैचासिज्यातिक इति शब्दान्तरं पिशाचवचनं पूर्ववत्। प्रथवा मैत्राचे ज्योतिह शवपीति। 'मैत्र'मंगं पायुः तदिचिववरं छिद्रम्।

अन्ये तूलूकमाहुः । 'मैत्र'मादित्याले।कः । 'अज्ञज्ये।तिः' ऐन्द्रियकं दर्शनम् । स ह्यादित्यालोके न पश्यति ॥ ७२ ॥

> यथा यथा निषेवन्ते विषयान् विषयात्मकाः ॥ तथा तथा कुश्चलता तेषां तेषूपजायते ॥ ७३ ॥

भेदप्रहगृहीतानां पुत्रदाराभिष्वंगधनादिलोभे विषयसुखगंधमात्मैकत्वपरिपन्थि-विद्याप्रतिपचभूतं निवर्तियतुं संसारस्वरूपं मानुष्यकं जन्म यथास्थितमनूद्यते सर्वस्य प्रसिद्धम्।

यथा यथा विषयेष्वभ्यासेन प्रवर्तन्ते । विषयात्मका विषयलालसाः । 'श्रातम'-शब्देन 'प्रवृत्तस्य तत्स्वभावतेव भवती'त्याहुः । यस्तु कथंचित्सिहितं भुंक्ते तस्य भोगादिना न तत्स्मृत्युपपत्तावभिलाषे जायते । यस्त्वत्यन्तमेवाघरः स तद्भावनया तदा-तमस्वेन संपद्यते । तदिदमाह तथा तथा कुश्चलतिति । 'कुशलता'पदं चैकरसीभावः । श्रतश्च स न शक्नोति विषयान्परिहर्तम् ।

ईहरयेव प्रवृत्तिः । शिष्टाप्रतिषिद्धेष्विप स्वदारगमनादिष्वागमार्जितद्रव्योपपादकेन भोज्याविशेषेष्विप प्रतिषिद्धा ॥ ७३ ॥

> तेऽभ्यासात्कर्मणां तेषां पापानामलपबुद्धयः ॥ . संप्रामुवन्ति दुःखानि तासु तास्विह योनिषु ॥ ७३ ॥

ततस्र तेषां पापानां प्रतिषिद्धानां कर्मणामभ्यासात् । 'निन्दितकर्माभ्यासे पतनमिति' तद्भवतु । दुःखानि पश्यन्ति, तासु तासु क्रमिकीटादियानिषु ॥ ७४ ॥

तामिस्नादिषु चेाग्रेषु नरकेषु विवर्तनम् ॥ श्रमिपत्रवनादीनि बन्धनच्छेदनानि च ॥ ७५ ॥

'तामिस्त्रमन्धतामिस्त्रम्' इत्याद्याः प्रागुक्ता नरकाः । तत्र विवर्तनमेकेन पार्श्वेनासित्वा पार्श्वान्तरेणावर्तनं भवद्धस्योत्तानस्य वा खड्गधारानिशितपत्रवैद्वेर्वेन्धनम् । भूमिष्ठैर्वा पत्रैरेव कदलीदलखंडवत् तथाविधैमैंत्री दुष्कृतिनामंगच्छेदप्राप्तिः ॥ ७४ ॥

विविधाश्चैव संपीडाः काकोल्हकश्च भक्षणम् ॥ करम्भवालुकातापान्क्वंभीपाकांश्च दारुणान् ॥ ७६ ॥

करंभः कर्दमः । कुंभीषु प्रचिप्तास्ते हि तापेनाऽऽग्तेयेनान्नादिवत्पच्यन्ते ॥ ७६ ॥ संभवांश्च वियोनीषु दुःखपायासु नित्यशः ॥ शीतातपाभिघातांश्च विविधानि भयानि च ॥ ७७ ॥

वियोनयः तिर्वक्षेतिपशाचादयः । तत्र संभवे जन्म दुःखबहुलासु ॥ ७७ ॥ श्रमकृद्गर्भवासेषु वासं जन्म च दारुणम् ॥ बन्धनानि च कष्टानि परमेष्यत्वमेव च ॥ ७८ ॥

स्पष्टार्थः ॥ ७८ ॥

बन्धुप्रियवियोगांश्च संवासं चैव दुर्जनै: ॥ द्रव्यार्जनं च नाशं च मित्रामित्रस्य चार्जनम् ॥ ७९ ॥ जरां चैत्राप्रतीकारां व्याधिभिश्चोपपीडनम् ॥ क्लेशांश्च विविधांस्तांस्तान्मृत्युमेव च दुर्जयम् ॥ ८० ॥

एतावप्युक्तार्थी ॥ ७६-८० ॥

यादशेन तु भावेन यद्यत्कर्म निषेवते ॥ तादशेन शरीरेण तत्तत्फलप्रपारतुते ॥ ८१ ॥

साच्विकोन राजसेन तामसेन वा भावेन यद्यत्कर्म निषेवते साच्विकं राजसं तामसं वा। शरीरेण ताद्वृशोन सच्वबहुलोन रजे।बहुलोन तमे।बहुलोन वा। तत्त-त्फलमुपाश्नुते, साच्विकं राजसं तामसं वा।

यतश्चैतदेवं रजस्तमे।बहुलात् कर्मग्रोऽक्कशलसंकल्पहेतारनिष्ठकलप्राप्तिः, अतस्त-त्परिवर्जनेन कुशलसंकल्पकर्मग्रा भवितव्यम् ।। ⊏१ ।।

> एष सर्वः सम्रुद्धिः कर्मणां वः फलेदियः ॥ नैःश्रेयसकरं कर्म विप्रस्थेदं निवेष्यत ॥ ८२ ॥

प्रतिषिद्धानां च कर्मणां यावत्फलोत्पत्तिस्तानि समुपदिष्टानि । तते। निवर्तितव्यम् । यतो दुःखानुबन्धो विषयसुखोपभागाऽतस्तते। निवर्तन्ते ।

श्रेयसे कर्मविधौ मोचोपाये वच्यमाग्राविद्याकाण्डे उपदिष्टे स्थातव्यम् । तदिदानीं वच्यामः ॥ ८२ ॥ वेदाभ्यासस्तपोज्ञानमिन्द्रियाणां व संयमः ॥ अहिंसा गुरुसेवा च निःश्रेयसकरं परम्॥ ८३॥

निःश्रेयस्शब्देन न पुनः पुरुषार्थसिद्धिरुच्यते, श्रिपि तु निश्चितसुखदुःखानुबन्धः प्रीतिविशेषोऽपि ।

वेदाभ्यासादीनां तत्र तत्रोक्तानां पुनर्वचनमात्मज्ञानस्तुत्यर्थम् । ज्ञानं वेदार्थ-विषयम् । इक्तार्थान्यन्यानि पदानि ॥ ८३॥

> सर्वेषामि चैतेषां शुभानामिह कर्मणाम् ॥ किचिच्छ्रेयस्करतरं कर्मोक्तं पुरुषं मित ॥ ८४ ॥ सर्वेषामिष चैतेषामात्मज्ञानं परं समृतम् ॥ तद्धचग्रयं सर्वविद्यानां पाष्यते ह्यमृतं ततः ॥ ८५ ॥

द्विविधमात्मज्ञानम् । देहेंद्रियबुद्धचादिव्यतिरिक्तस्य कर्षेभोक्त्वोपपिक्तिष्स्य ग्रहं-प्रत्ययप्रमेयतयाऽऽत्मिनि विषयप्रतीत्यन्तर्गतस्य जीवचेत्रज्ञविज्ञानात्मादिपर्यायस्य शरीर-नाशेऽप्यनष्टानां कर्मफलानामौर्ध्वदेहिकानां भोक्तृत्वज्ञानम् । ग्रपरं सर्वस्य जगते। जन्मा-दीनां परमात्मैककारणत्वे नित्यस्य सत एकस्याविद्यावासनोपहितनानाक्तपस्य तिर्यक्-मनुष्यादिष्वेकत्वदर्शनम् 'ग्रात्मा वा ग्ररे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निद्ध्यासित्वयः' (बृहदारण्यक ग्र० २ न्ना० ५) इत्येवमादिश्रुतिभिक्षपदर्शितस्वक्रपस्य ज्ञानम् ।

तत्र चेत्रज्ञपरिज्ञानं कर्मविधिषूपयुज्यते । श्रसिति हि देहादिव्यतिरित्ते ऽस्मिन्नौर्ध्वदे-हिकानां भोक्तरि फलानां स्वर्गकामादिचोदना श्रनिर्धकाः स्युः, श्रतस्तत्र न कश्चित्प्रव-तेत । श्रतस्तक्मीनुष्ठाने।पयोगि । यतु परमात्मैकत्वज्ञानं तिराधानोपसेवनाभ्याससाम-ध्येनोपपद्यमानं शुद्धबुद्धमुक्तानन्दनित्याविनश्वरभावस्यात्मनः प्रकाशनं तत्रेदमुपपद्यते ।

तदृश्यं सर्विवद्यानां प्राप्यते ह्यसृतं तत इति । 'अमृतं' ततः गतेर्व्या-पत्तिम् । तत इति विद्यानिर्देश आत्मविद्यायाः । चेत्रज्ञज्ञानं तु कमीपकारकत्वा-दमृतत्वाय न कल्पते । अतो वेदान्ते।पदिष्टस्य समस्तस्य द्वैताद्वैतविषयस्य सदात्मने। दर्शनं तदात्मज्ञानमभिष्रेतम् ॥ ८५॥

> षण्णामेषां तु पूर्वेषां कर्मणां प्रत्य चेह च ॥ श्रेयस्करतरं ज्ञेयं सर्वदा कर्म वैदिकम् ॥ ८६ ॥

वेदाभ्यासादीनि षठ्कर्माणि श्रेयस्कराणि । तेभ्यो निःश्रेयसकरतरत्वे वैदि-कस्य भ्योतिष्टोमादेः कर्मणः । "नतु च यदि तावत्यूर्वेषािमिति निर्धारणे षष्ठी तदतुपपन्नम् । निर्धारणं हि समु-दायभूतिविशेषस्य केनिचद्धर्मेण तदैकविषयेण चे।पपद्यमानस्यावान्तरेणासंभविना । 'चित्रिये। मनुष्याणां शूरतम' इति मनुष्यजातौ चित्रये।ऽप्यन्तर्भूतः स शूरतमत्वेन निर्धार्थते । अनुपदिष्टस्यानन्तरितस्य कुते। निर्धारणम् । न चेह प्राग्वैदिकं कर्मादिष्टम् ।

स्रधोच्यते। 'धन्तर्वदाभ्यासादीनि वैदिकान्येव, कथमनुद्दिष्टं वैदिकं कर्म'। यद्येवं सामान्यस्य सामान्यात्सुतरामनिर्धारणम्। न हि भवति 'गवां गैारुत्पन्नचीरतमेति'। यदि ह्यवैदिकानि चोद्दिष्टार्थान्यभविष्यंस्तत एवैतदपेचेत वैदिकं स्रेयस्करतरमिति।

किंच कानि तावदत्र वैदिकानि कर्माण्यभिप्रेतानि । यदि तावत् ज्योतिष्टोमादोनि । विशेषप्रहणे प्रमाणं वक्तव्यम् । वेदाभ्यासादानामपि वैदिकत्वात् । ग्रथ 'स्मार्तत्वात्र तानि वैदिकानि । यान्येव प्रत्यचश्रुतिविद्वितानि तान्येव वैदिकानीति' । नि हि सर्वे वैदिकेषु कर्मसु वेदाभ्यासादीनामङ्गल्वेनान्तर्भावः । एतच्च यद्वच्यति (अप्रे ८७) 'ग्रन्त-भवित क्रमशः तस्मिन् तिस्मन् क्रियाविधाविति' । तद्धि तस्य नेति तद्धे प्रिहोत्रादौ तपो गुरु संपाद्यं स्थात् । अनेन तेनोक्तेन न कश्चिद्धः । वेदाभ्यासादीन्यप्यनुष्टेयान्यप्रिहोत्रादिन्यपि । तत्र न विद्यः कीदृशममीषां श्रेयस्करतरत्वम् । नापि समानि फलानि येन फलस्योत्कर्षवत्त्यवैवसुच्यते । यथा गोदानात्स्वर्गस्य ज्योतिष्टोमाच दीर्घकालाद्यनुवृत्तता । यथोक्तं 'लोकवत्परिमायतः फलविशेषः स्यादिति'" ।

श्रत्रोच्यते । यदुक्तं चैतेनोक्तेन कश्चिद्धं इति तत्र केचिदाहुः । विरोधे स्मार्ते श्रोते बाधकत्वज्ञापनार्धं वैदिकानां श्रेयस्करतरत्ववचनम् । यथे।क्तं तुल्यबलविरोधे विकल्पः । श्रतुल्यबलायाः स्मृतेः श्रुत्याबाध इति । 'श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात्तत्र धर्मावुभौ स्मृतौः । श्रुतिस्मृतिद्वैधे श्रनुवादः स्मृतिरित्यर्थादुक्तं भवति ।

"ग्रम्नैवावगतत्वादवाच्यमेतत्"।

विस्पष्टीकरणार्थमेव पुनरुच्यत इत्यदेाषः।

त्रथवाऽन्योऽपि तथार्थः संभाव्यते। शुद्धे च विकल्पवचनम्। स्मृतिद्वैधे न तद्विकल्पार्थम्। तेनायमर्थः। स्मार्भ्यो वैदिकानि बलीयांसि। वेदाभ्यासादिग्रह्णां सर्वस्मातिप्रदर्शनार्थम्। वृत्ताह्रोधादेवं पठितम्।

वयं तु त्रूमो न्यायसिद्धोऽयमधी न्यायसिद्धस्यापि सीहार्देनाभिधानमनारभ्य युक्तम् । इहारमने। ज्ञानं प्रतिपदं पठ्यते । तत्र कः प्रसंगा वाधात्तस्य । स्मृतिकारा न च स्ववाक्यानि स्ववाक्यैरेव प्रमाणयितुमर्हन्ति । अधोच्यते—"याज्ञवल्कीयायाः समृते-विधिरुच्यते । नात्मीयायाः समानता । यत्तावदात्मीयायामप्युक्तं भवति । अतः प्रकर-णातुरोधाद्वेदाभ्यासादि पदं पृथक् । नेहात्मज्ञानं प्रतिज्ञायेदं पठ्यते । कथं च आत्मज्ञानं

श्रुतिपरत्वेन तैर्व्याख्यातमिति"। × × × वेदाभ्यासादिभ्यो वैदिकं यागादि कर्म श्रेष्ठमिति तते। ऽध्यात्मज्ञानम् । इतरथा ऽन्यत्र प्रजाया अन्यदुच्यमानमन्यत्रास्तमन्यत्र पतितं स्यात् ।

श्रथवा 'वैदिकं' स्रत्र स्नात्मज्ञानमेव । वेदस्य तत्प्रतिपादनपरतात् । श्रामिहोत्राचुपदेश स्रोषधपाने वृद्धश्च पदेशवद्वालादिप्रवृत्त्यर्थः । यदि वा कर्मकाण्डेन शिष्टाः
स्वाभाविकीमेनामनाद्यविद्यां वासनाविषयासंगहेतुभूतामवधूय शास्त्राभ्यासवासनासामध्ये
वशात् क्रमेखोपजातवैराग्यशिश्विलीभृतदृढतृष्णारागम्रहृणे उत्तमाधिकारानुशासने नियोज्यतां प्रतिपत्तुं समस्तमिप श्रुत्यादिष्टत्वमधिकारोपकारकत्वं कर्मकाण्डस्य विज्ञायत इति
ब्रह्मवादिनः । स्रते। वद्यमाण्यनिवृत्त्याख्यकर्माभिप्रायमेतत् स्रेयस्करतरं चेयं
सर्वया कर्म वैदिकिसिति।

अथवा भेदो यदि सर्वेषामिष स्वप्नवदसत्यदर्शनद्वयेऽप्यात्मैकत्वज्ञाने श्रेय इत्यर्थः । वेदाभ्यासादीनां भेदोपदेशादिनोद्यं तत्कतेच्यम् । षष्ठीनोद्यं तु तैरेव समाहितं बुद्धचारोपितान्तरेख पृथक्त्वोपपत्तेः । यथा माथ्युराः पाटलीपुत्रकेभ्य आह्यतरा इति । तथा सतीयं पंचमी स्यादिति चेत् अत्रापि प्रतिविहितं धर्माविशेषात् ॥ ८६ ॥

> वैदिके कर्मयोगे तु सर्वाण्येतान्यशेषतः ॥ अन्तर्भवन्ति क्रमशस्त्रहिमंस्त्रहिमन्क्रियाविधै।॥ ८७॥

एतावद्वेदिकं कर्म ज्योतिष्टोमाद्याचचते। तेषामेव स्रोकयोजना।

क्रियाविधिः कर्मविधिवैदिकः।

कर्मयोगे कर्मप्रयोगे बहिः संपाद्यावस्थाः।

एतान्युपनिषद्वेदाभ्यासादीन्यन्तर्भवन्ति तस्मिति व्याप्यतया कचित् कस्य-चित्सममेषामन्तर्भावमाह।

कर्मयाग इत्युक्ते कियाविधित्रहणं श्लोकपूरणार्थम् । ऋतुं यज्ञेभ्य इति तद्वा सोमयागभेदेन भेदो व्याख्येय:।

तत्र वेदाभ्यासस्तावत् सत्रेऽन्तर्भवति । यजमानमन्त्रेषु सर्वत्रोपयोगतः । तपो-दीचोपसदस्रोमयागेषु 'पयोऽसतं ब्राह्मग्रस्य' इत्यादि । ज्ञानं सर्वत्र विदुषामनिधकारात् । एवमिन्द्रियसंयमः प्रतियागगामि 'न स्त्रियमुपेयात्र मांसमश्रीयादिति'। अहिंसानिरतां रात्रिं प्राग्यसृतः प्राग्येनाच्छिन्द्यादिप कृकलासस्येति । गुरुसेवादेरित्यमप्रवृत्तिः ।

ये तु निवृत्तमेव कर्माहुस्तेषां वेदाभ्यासादीनामनुवृत्त्यर्थः श्लोकः।

स्रन्तर्भवन्त्युपासनापरस्यापि तेषामनुष्ठानादन्तर्भावः । तथा चे।पनिषद्भध्य उपासकस्य प्रायश्चित्तनिर्देशः पापचपणार्थो, न पुनः प्रतिविधानविकार एवे।को भवति । अतो विद्यितकरणे प्रतिषिद्धसेवने सति प्रत्यवायः ।

"एवं तर्हि कुता मान्तः"।

फलोपभोगेन जन्मान्तरोपात्तदुरितचयादकरणात्स्वबुद्धिपूर्वमन्यस्य प्रमादक्रतस्य प्राणायामविद्याविशोषाभ्यासातिशयेन कृतनिष्कृतित्वात् निरुपाध्यात्मस्वरूपसाचात्करणाच प्रथमं तं वेदयेत्तद्भावापत्तिमीचः । अत्रश्च ब्रह्मनिष्ठापरेणापि वेदाभ्यासादीन्यनुष्ठेयानि । यस्य यस्य कर्मन्यासः श्रूयते स षष्ठे व्याख्यातः ।

क्रियाविधिरुपासनिविधिरेव 'द्रष्टन्यः श्रोतन्य' इत्यादिनोदितः। बहुत्वाचोपासना-प्रकाराणां तिस्मंस्तिसित्ति वीष्सा युज्यत एव । श्रतो 'ब्राह्मणान्युपासीत', 'य एष श्रादित्ये हिरण्मयः पुरुषः' इति, 'स च एष श्रात्मापहतपाप्मा' इत्यादि । कचिदुपात्त-बुद्धचाऽध्यारोपितश्चोद्यते। कचिद्धिरण्मय इत्यादौ लच्चण्या तस्यैवोपासना। कचित्सर्वी-पासनाधिपत्येन निष्कलंकमिवात्मनस्तस्यैवाधस्तात्स उपरिष्टादिति चोदनाबहुत्वाद्वीप्सो-पपत्तिः।। ८७।।

> सुखाभ्युद्यिकं चैव नैःश्रेयसिकमेव च ॥ मृहत्तं च निरृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम् ॥ ८८ ॥

"नतु च प्रवृत्तमेव वैदिकं कर्म व्याख्यातं किमिदमुच्यते द्विविधमिति"। नैष दोषः । प्राधान्येन तत्र प्रवृत्तं वैदिकं व्याख्यातम् । वैदिकं तु सर्वत्राविशिष्टम् । सुखमुपैत्युपपद्यते । यदिष सुखाभ्युदियकं 'सुखाभ्युद्यः' प्रयोजनमस्येति वाऽ-न्वर्थो वा कर्तव्यः । निःश्रेयसं प्रयोजनमस्येति च केचन । प्रवृत्तनिवृत्तपदे यथासंख्यं पूर्ववत्संबन्धनीये ॥ ८८ ॥

> इइ चामुत्र वा काम्यं प्रष्टतां कर्म कीर्त्यते ॥ निष्कामं ज्ञातपूर्वं तु निष्टत्तमुपदिश्यते ॥ ८९ ॥

इह कारीरावैश्वानर्थाद्यमुच ज्योतिष्टोमादि काम्यसंपादकं कर्म। काम्यत इति काम्यम्। फलस्य काम्यत्वात्तत्साधनमपि कर्म 'काम्यं' एव।

निष्कामं नित्यम्।

चातपूर्वमुभयत्र शेषम् । अविदुषे। दिकारात् । अधापि रहस्याधिकारिज्ञानमुपदिश्यते । तदा नोभयशेषः । पूर्वशब्दश्चाद्यर्थं लचयित्, ज्ञानमाद्यं मुख्यं यस्येति
विश्रहः । योऽभिमुख्यः स लोकः पूर्व क्रियां प्रतिलभते । अतश्चैतदुक्तं भवति । ज्ञानं
प्रधानं प्रधानते। दुष्ठेयम् । वेदाभ्यासादि तु शास्त्रमात्रया ॥ ८-६ ॥

परृत्तं कर्म संसेव्यं देवानामेति साम्यताम् ॥ निरुत्तं सेवमानस्तु भूतान्यत्येति पश्च वै ॥ ९० ॥ "नतु च काम्यं कर्म प्रवृत्तमित्युक्तम् । काम्यानि च कानिचित्स्वर्गफलानि कानिचिद्दष्टफलानि । न च देवसाम्यता फलं किंचिदिष्टं कर्म । अतः किमिदमुच्यते देवाना-मेित साम्यतामिति । यान्यश्रुतफलानि विश्वजिदादीनि तान्यपि निष्कामस्वर्गफलानि । अते न विद्यः कर्मणा देवसाम्यताप्राप्तिः फलम् । न च शक्यं वक्तुं 'यानि फलवन्ति श्रुतानि तानि निष्कामेणानुष्ठियानि, तथा चानुष्ठितानि वै देवत्वफलानि संपद्यन्ते' । श्रुतहानि-रश्रुतपरिकल्पना च तथा स्यात् । काम्यमानं च वेदे फलं 'प्रामकामः', 'स्वर्गकाम' इति । न वस्तुस्वाभाव्येन विषमचणात् । अयो देवत्वादिप्राप्तिर्भवति न च काम्य इति विरुद्धमिति । प्रतिषेधाधिकारेष्वकामिनं कथमिति चेत् तथाभूतस्यैव तत्र फलत्वेनान्वयः । न ह्यनिष्टं काम्यं भवति । अथ नित्यानां फलमितः कथ्यते, नित्यताहानिः । यावज्ञोवादिफलौश्च तत्र नित्यफलमवगमितम् । अथावश्यं कल्प्यते प्रत्यवायपरिहारः कल्प्यताम् तद्धि कल्प्यमानं नित्यत्वे न विरुध्यते । योऽप्युक्तरः स्रोकः भूतान्यत्येति पंच वै इति तत्रांप्यत्येति' विमुच्यत इति न विद्यः । अन्यत्राप्ययो लय उच्यते । न चेह भूतेषु जीवस्य लय इष्यते, अपि तु ब्रह्मक्तपातिः ।

अन्येऽिप व्याचचते। 'स चातिकामित पंचभूतानि। न पांचभौतिकं तस्य शरीरं भवित अपि तु तेजोमूर्त्तिरेवान्वेतिः। तदिप न किंचित्। शरीराष्ट्रश्यं हि 'मोत्तः'। तच शरीरमेकं वा भवतु पांचभौतिकं वा, को विशेष: संसारित्वे। अतो व्याख्येयोऽयं श्लोकः"।

उच्यते। यत्तावदुक्तं ''कस्य कर्मणा देवसाम्यता फलमिति, नित्यानामफलत्वात्, काम्यानां च फलान्तरयोगादिति" तत्र ब्रूमः। नानेन सर्वेषां वैदिकानां कर्मणामेतत्फ-लमुच्यते। किं तर्हि ? निवृत्तस्य कर्मणा यत्फलं यत्र प्रवृत्तिः। किंच कर्म विद्यते येन तत्फलमाप्यत इति प्रशंसा। सन्ति च कानिचित् देवत्वप्राप्तिफलानि कर्माणि तेनैतदुक्तं भवति। कर्मकाण्डे यत्कर्तव्यं तथा वेदितं साऽस्य परा गतिर्देवत्वप्राप्तिने तु मोत्तः। यत्तु रहस्यधिकारोक्तकर्म तदनावृत्तिहेतुस्तत्र कामयमानस्य फलसंकल्पो-पहतत्त्वात्कर्म बन्धहेतुः। कर्मणां द्योष स्वभावा यत्स्वफलदानार्थमधिकारिणः कार्य-करणमारभन्ते। तथैव नित्यान्यप्यक्रियमाणानि प्रत्यवायहेतवे। भवन्ति। तान्यपि शरीरमारभन्त एव।

यद्येवं नित्यानि करिष्यति काम्यानि प्रतिषिद्धानि न करिष्यति, तस्य शरीरारंभक-कर्माभावाद्धेत्वभावेन मोचमवाप्स्यति । त्र्यात्मज्ञानस्य कोपयोगः । यथोक्तं 'नित्यनैमित्तिके क्र्यात्प्रत्यवायजिहासया । मोचहीनः प्रवर्तेत तत्र काम्यनिषिद्धयो।रित्युक्तं भगवद्भिन्नं विद्यामनभ्यस्यमानस्याविद्यया चयोऽस्ति । न ज्ञानातुच्छित्रायामविद्यायां ब्रह्मक्- पापत्तिः । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं 'निष्कामं ज्ञानपूर्वमिति' । तथा 'कामात्मता न प्रशस्ता' (२।२)।

समानिकयस्य सामार्ष्टिस्तस्य भावः साम्यता । देवैः समानगतिभेवतीत्यर्थः । यच 'भूतान्यत्येती'त्यप्यमुं प्रति व्यामोत्तः सोऽपि न युक्तः । विश्वतायनमपि'श्रय' उच्यते । तुषारनिखिलप्रपंचा भवतीत्यर्थः ।

'अभ्येती'त्यपि पाठेऽशरीरत्वमुक्तं भवति ॥ ६० ॥ कथं पुन: प्रपंच: कर्तव्य इत्यत स्नाह

> सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मिन ॥ समं पश्यकात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति ॥ ९१ ॥

भूतशब्देन यत्निंकचित्स्थावरजंगमं प्राण्यप्राणि तत्सर्वमुच्यते। तत्र चातमानं पश्येत 'म्रहमिवैतज्जगदिति'। तथा च श्रुतिः। 'म्रहं वृचस्य रेरिवेति' (शिचोप-निषदि ११।१; तै० म्रा० ७।१०।१; तै० ड० १।१०।१)। स्वपरव्यवहारं जह्यात्। 'म्रयमहमेतन्मम नेदं ममेति' संपद्यते वंधः। त्यक्तात्मात्मीयाभिनिवेशस्योजिभतस्वपरभेदस्य केवलात्मैकत्वं भाति। एष एव स्वाराज्यपदार्थः।

सर्वभूतानि चात्मनीति। यदेव विकारप्रपंचरूपं जगत्तदेव तन्मयि स्थितं भ्रहमेक: स्रष्टा कर्ता ध्याता ध्येयश्चेति संपद्यते।

स्वात्मयाजी। श्रात्मानमेव सर्वदेवतामयत्वेन या यजते मन्यते। 'नामिरादित्यो वा देवता श्रहमेव देवते'त्येवं पश्यन्ना'त्मयाजी' संपद्यते, न पुनरात्मोद्देशेन यागः कर्तव्यतया चोद्यते।

केचिदाहु:। नाग्नेयादिष्वग्न्यादयो देवता आत्मत्वेनापि न वक्तव्या:।

स्वाराज्यस्। स्वे राज्ये भवः स्वाराज्यः। परमात्मवत्स्वतन्त्रः संपद्यते स्व-प्रकाशश्च भवति। न चंद्रावित्याद्याले।कमपेचते नैन्द्रियाणि चच्चरादीनि नान्तःकरणं मन भ्रादि। अतः पश्चिनिति च। भावयेदित्युच्यते। न दर्शनमात्रं सकलबाह्या-भ्यन्तरच्यापारितरस्करणे तद्भावनापराः स्मृताः॥ ६१॥

> यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजीत्तमः ॥ स्रात्मज्ञाने शमे च स्याद्वेदाभ्यासे च यववान ॥ ९२ ॥

यथोक्तान्यिप कर्माणीति । नानेनाप्रिहोत्रादीनां कर्मणां परिहानिर्विधीयते, ध्रिप त्वात्मज्ञाने यत्नवान् स्यादित्यात्मज्ञानाभ्यासे। विधीयते । कर्माणि परि-हायेसस्यालंबनं प्रशस्तदेवतायतनप्रदिज्ञणमंत्रगुरुगमनादीनि सुक्वाऽप्यात्मज्ञानमभ्य- स्येत्। न हि नित्यानां कर्मणां स्वेच्छया परित्यागोऽस्ति पुरुषधर्मादिषु विहिते नास्ति त्यागेन विना।। ६२॥

एतद्धि जन्मसाफरुयं ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥ प्राप्यैतत्कृतकुत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा ॥ ९३ ॥

द्विजा भवतीति चित्रयवैश्ययोरप्यात्मज्ञाने दिश्वति । यथा चारण्य-कश्रुति:।

द्वाह्मणस्य विशेषत इति । वेदाभ्यास इति संबन्धनीयम् । त्रात्मज्ञेन समत्वेनाभ्यासितेनैव संभवतः । यदात्मज्ञानं प्राप्य कृत्यकृत्यो द्विजा भवति पुरुषार्थ एतावता समाप्यते । न हि मोचादपरः पुरुषार्थो ऽस्तीति ॥ ६३ ॥

"ननु च यदुक्तं सर्वात्मैकत्वेनायं पश्येनात्प्रत्यचिकद्धमिव प्रत्यचेष हि भिन्नोभावः प्रतिभाति । तेन कथमेकत्वेन प्राद्यः । अनारभ्य स्वार्थं उपिदृष्टः स्यात् । कथं भिन्नम-भिन्नं द्रष्टुं शक्यम् । न हि खरो गौरिव बुद्धचा प्रहीतुं शक्यः । इन्द्रियदोषेणान्य-त्रावभासक्ष्या प्रतीयते शुक्तिकादौ रजताकारतया, न तूपदेशतः । यो द्युपदिशेक्तं हिस्तनं प्रतिपद्यते । नासौ वचन्फलमंजसारनुवीतः अत स्राह—

पितृदेवमनुष्याणां वेदश्वश्चः सनातनम् ॥ त्रशक्यं चाममेयां च वेदशास्त्रमिति स्थितिः ॥ ९४ ॥

श्रयमर्थः । वेदे। त्र वक्तुः प्रमाणम् । चत्तुरिव चत्तुर्दर्शनहेतुत्वसामान्यात् । यथा चत्तुः परिच्छिन्नेष्वनेष्टितः रूपप्रत्ययो भवत्येव वेदादिति चक्तुरित्युक्तम् ।

सनातनं शाश्वतं नित्यम् । अनेनापुरुषकृतत्वमाह । पुरुषकृतत्वे हि तत्प्रामाण्यात् प्रमादोऽपीत्यत्र न प्रामाण्यमस्ति । अतः पुरुषगतगुग्रादोषमञ्ज्ञावनिश्चयात्तदभावादपा-रुषेयत्वेन वेदः प्रमाग्राम् । अतो वेदप्रामाण्यात् दृश्यार्थस्य न कश्चन विरोधः ।

"ननु च यद्येवमुपदिशेदिमिना सिचेदुदकेन च दीपयेत् कि न भवेद्विरोधः"।

विषम उपन्यासः। तत्र हि दृष्टया पदार्थशक्त्या दृष्टं एवार्थः कर्तव्यतयोपिद-श्यते। तत्र प्रमाणान्तरगोचरत्वं तस्यार्थस्य तद्विपर्ययाद्युक्तं तदेतदुक्तम्। इह तु विधिपरत्वात् वाच्यानां प्रमाणान्तराणां च विधिविषयत्वाभावात् सिद्धस्वकृपवस्तुगोच-रत्वेनासत्येकविषयत्वे कुतो विरोधः।

इह ह्यनात्मभूतानामाभासतो भावानामात्मत्वेन दर्शनं विधीयते स्वाराज्यफलाय । तत्र यत्राधिकं भेददर्शनं तस्याभ्यासतः शक्यमन्यश्राकतुं म् । तथा हि रागादयश्चित्तधर्मा भावनातिशययोगाङ्गाभ्यासेन शक्यन्ते नियन्तुम् । द्वेष्यमपि मैत्रादिना द्वेष्यताबुद्धि- निवर्तत इति सर्वस्यैतत्स्वसंवेद्यं दृष्टं च। भावनाया श्रविद्यमानवस्तुस्वाभाव्यमवभासते सामर्थ्यात् । यथा विप्रलम्भे कामिनः सर्वत्र कामिनीवत्परयन्ति किमंग यत्र तात्त्विक्मेकत्वमस्ति । तत्कथं भेदेन विरुद्धत्वादवभासते । तदूषा हि सर्वभावना सा भिन्ना विद्यते । ईदृशं चात्र दर्शनं समत्वेन विधीयते, यत्र ममेतन्तेदं ममेति बुद्धरनुपपत्तिः । यथोक्तं भमेति द्व्यक्तरे मृत्युनं ममेति च शाश्वतम्' इति ।

तस्मान्नास्ति विरोधः।

पितृदेवमनुष्याणामित्यादीनि श्रुतिपदानि । देवादयोऽपि रिष्यन्ति संयुक्ता न चेद्दक् तेऽतीन्द्रियमर्थं पश्यन्ति श्रुतिमन्तरेण ज्ञातुमशक्यत्वात् ।

स्राप्तमियं चापरिमाणम्। स्रनन्तत्वाद्वेदशाखानाम्। स्रथ च प्रमातुं स्राप्तय-मर्थतो वेदांगं वेदाः ॥ ६४ ॥

> या वेदबाह्याः श्रुतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः ॥ सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमानिष्ठा हि ताः स्पृताः ॥ ९५ ॥

पूर्वे त्वपीरुषेयत्वेन वेदस्य प्रामाण्यमुक्ते दानीं पीरुषेयाणां वेदानामप्रामाण्यम् । श्रथ वेदवाह्या वेदविरुद्धा अवेदमूलाः श्रुतया प्रनथसंहब्धेषु 'ने।दनाश्चैत्यवन्दनेन स्वर्गी भवति' इत्याद्याः निर्प्रथशोभादिसिद्धान्ताः प्रसिद्धाः ।

कुद्रष्टयः असत्तर्भदर्शनानि । वेदकर्तुः साधनमपूर्वदेवतादिनिराकरणमेवमाद्याः कुद्रुष्टयः ।

सर्वास्ता निष्फलाः मेत्य । प्रकर्ष प्राप्य । संनिक्तिपतहेतुदृष्टान्ताः । अंतते। निष्फला उक्ताः । तत्र युक्तीनामाभासक्तपत्वात् ।

तास्र युक्तयोन्यवति वर्त्मनि रात्रीयंति महाप्रनेथविस्तारा भवन्ति संचेपरूपाः।

तथा पै।रुषेयाणामुपदेशेन प्रामाण्यं, पुरुषाणामतीद्रियार्थदर्शनशक्त्यभावात् । सत्यामि शक्तौ उपदेशिकस्य प्रमाणाभावात् । 'अयं सर्वज्ञस्तेनायमागमः प्रणीत इति' न किश्चिदत्र प्रमाणं क्रमते । विद्यमानेऽपि कर्त्र पूर्वत्वे दृष्टार्थादृष्टकल्पनाप्रसंगस्तत्प्र-माण्यत्वे देवतात्वसिद्धः । अतस्ता युक्तयो व्यामोहमूला इत्यर्थः ।

अन्ये तु व्याचत्तते । मेत्य सतस्य ता निष्फताः। तमानिष्ठास्तामसयोनिहेतुत्वात् । धिस्मन् पत्तेऽसमानकर्षं कत्वात्प्रेत्येति दुर्लभत्वम् । निष्ठान्ताद्वा सप्तमी पठितव्या मेते इति ॥ ६५ ॥

उत्पद्यन्ते विनश्यन्ति ।। तान्यर्वाकालिकतया निष्फलान्यनृतानि च ॥ ९६॥ स्रतो वेदाचान्यन्यानि शासनानि तान्युत्पद्यन्ते विनश्यन्ति च । उत्पाद-विनाशित्वादनित्यानि । वेदरतु तद्विपर्ययान्नित्यः ।

अविक्कालिकतयेदानींतनेन पुरुषेण केनचित्कृतत्वादना निष्फलान्यदृष्टस्य फलस्याभावात्।

यानि कानिचित् विप्रलम्भमूलकादिलचणानि (१) ॥ ६६ ॥ चातुर्वर्ण्यं त्रये। लोकाश्चत्वारश्चाश्रमाः पृथक् ॥

भूतं भवत् भविष्यं च सर्वं वेदात्प्रसिध्यति ॥ ९७॥

इयमपि स्तुतिरेव।

चातुर्वगर्य वेदात्मिष्यति अधिकारित्वेनावतिष्ठते । 'वसन्ते ब्राह्मणो प्रीष्मे राजन्य' इत्यादि । स्वरूपं तु व्यवहारावगम्यं सर्ववर्णेषु तुल्यत्वादन्यत्र दर्शितम् ।

चया लोका 'इतः प्रदानं देवा उपजीवन्ति' अनेन त्रैलोक्यस्थिति हेतुत्वं वेहस्य सिद्धमेव। वेदमूलत्वात्स्मृतीनां च।

भाश्रमोऽपि वेदादेव।

भूतमतीतं जन्म सुखदुःखादि । यच भवद्वर्तमानं यच भविषयं तत्सर्वस्य वेद एव शरगीयम् ॥ ६७॥

> शब्दः स्पर्शरच रूपं च रसा गन्धरच पश्चमः ॥ वेदादेव प्रसूयन्ते प्रसृतिगु एकर्मतः ॥ ९८ ॥

शब्दादीनां भोग्यत्वेन सुखसाधनानां वेदादेव प्रसिद्धिः। वैदिककर्मानुष्ठानाद्रीतादिशब्देषपित्तः। तत्परित्यागाच्छुतिकदुशब्दश्रवणम्। स्रतः शरीरारंभकाः शब्दादयस्ताभ्यां स्वविषयत्वेनोपितिष्ठमाना वेदात् प्रसिध्यन्तीत्येतदिभिप्रायम्। एतन्न पुनर्वेद
खपादानकरणम्। स्रतः शरीरारंभकाः शब्दादयस्ताभ्याम्। एतदेवाह प्रसूतिगु णकर्मतः। 'प्रसूतिः' शब्दादीनामुत्पत्तिः। तदर्थः 'गुणकर्म'कलार्थत्वात्प्रधानकर्म च
चित्रादि गुणकर्म इत्युक्तम्।

पाठान्तरं 'प्रसृतिर्गुणधर्मतः' इति । 'गुणाः' सत्त्वादयस्तेषां 'धर्मो' विपरिणामस्तस्य या 'प्रसृतिः' साम्यावस्थायाः प्रच्युतिस्तदुद्रेको विष्वग्भावश्च । तत्र वेद एव हेतुरदृष्ट-निमित्तत्वात् ।

वैचित्र्यपाठान्तराणि निष्प्रयोजनत्वात्र लिख्यन्ते ॥ ६८ ॥

विभिति सर्वभूतानि वेदशास्त्रं सनातनम्॥ तस्मादेतत्परं मन्ये यज्जन्तोरस्य साधनम्॥ ९९॥ सर्वभूतभरणं च वेदशास्त्रस्य दर्शितं ब्राह्मणे तथा च 'हिवरग्नी हूयते सोऽप्रि-रादित्यमुद्धयति तत्सूर्यो रिश्मभिर्वचयति तेनार्त्तिभैवति ततो ह वैनामुत्पत्तिस्थिति-वैति हिवर्ज्ञीयत' इति । इहाप्युक्तम् 'श्रमी प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठत' इत्येवमादि ।

तस्मादेतत्परं मन्ये पुरुषार्थकारग्रम् । यद्येवं कारग्रोन जन्तेरस्य धर्मानुशा-सनमेतस्मात्कारग्रात्तेषु यथा दर्शिते।पपत्तिः ।

''नतु च यद्यौपादानिकमर्थ कि तद्भेदमुक्तं लैकिकमर्थमिति"। उच्यते। त्रानुष्ठानमस्य वैदिकं, कार्यः तु दृष्टत्वाल्लौकिकमेव ॥ स्ट ॥

> सैनापत्यं च राज्यं च दण्डनेतृत्वमेव च ॥ सर्वछोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रविद्ईति ॥ १००॥

त्रातिस्तुतिरियम् । द्रगडनेतारः दण्डनायका श्रामनगरयोः कृताकृतप्रेचणनियुक्ताः । सेना हस्त्यश्वरायपादातं तस्याः पतिः ।

राज्यं मण्डलेश्वरत्वम् ।

सर्वलाकाधिपत्यं सार्वभीमत्वम् ॥ १००॥

यथा जातवल्रा विहर्दहत्यार्द्यानिष हुमान् ॥ तथा दहति वेदज्ञः कर्मजं देषमात्मनः॥ १०१॥

इयमपि पूर्वत्रत्पष्टा पदयोजना प्रसिद्धाश्च पदार्थाः ॥ १०१ ॥

वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसन् ॥ इहैंव छोके तिष्ठन्स ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ १०२ ॥

त्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय ब्रह्मत्वप्राप्तये इति यावत् । यत्र तत्रेति व्युत्थाय व्युत्क्रमेणापि । यथोक्तं 'विद्वेषणाचाय्युत्थाय ब्राह्मणा भित्ताचर्यमनुवेद्य ब्रजन्तीति'॥ १०२॥

> अज्ञेभ्या ग्रन्थिनः श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्या घारिणा वराः ॥ धारिभ्या ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्या व्यवसायिनः ॥ १०३॥

अज्ञा मूर्का अनधीयानाः।

यन्यनः विद्वांसा प्रथमात्राभिधायिनः।

तेभ्यो धारिण इत्येतचत्नेन पठन्तः। पूर्वे तु नातिप्रयत्नतः। प्रंथस्येति तत्रापि संबच्यते 'ग्रंथस्य धारिण' इति । श्रेष्ठत्वमेतेषां जपप्रतिप्रहादिष्वधिकारात्।

चानिनस्तु सर्वत्राधिकृता इति श्रेष्ठतराः। ज्ञानपूर्वं जपादयोऽनुष्ठीयमानाः फलातिशयदायिनो भवन्ति। तदुक्तं 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति'।

व्यवसायिनः अनुष्ठातारे। निर्विचिकित्साः । येवामेतदन्यथेति न शंक्यते । एतदिप स्तुत्यर्थम् । अध्ययनमात्रेण वेदाः पुरुषार्थाय प्रभवन्ति किंपुनस्तदर्थ- ज्ञानम् ॥ १०३ ॥

तपा विद्या च विषस्य निःश्रेयसकरं परम् ॥ तपसा किल्बिषं हन्ति विद्ययाऽमृतमञ्जूते ॥ १०४॥

त्रनेनैतद्दर्शयित-सत्यामिप विद्यायां नाचीणपापस्य मोचः, सत्यिप कर्मचये नासत्यामात्मविद्यायाम्।

श्रतो यदुक्तं 'ते स्वभावेन मुच्यन्त' इति तदसत् । श्रमृतमपुनरावृत्तिर्थेयं केवलानंदरूपता ॥ १०४॥

पत्यक्षं चानुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् ॥ त्रयं सुविदितं कार्यः धर्मशुद्धिमभीष्सता ॥ १०५ ॥

सुहद्भूत्वोपदिशति लै। किकमर्थम् ।

धर्मे वेदार्थस्तस्य शुद्धिर्विवरणं पूर्वपचित्राकरणेन निश्चितसिद्धांतव्यवस्था-पनम्। एतत्प्रत्यचादिप्रमाणिनश्चये सित भवति। सुविदिते हि प्रत्यचे ज्वालादिवैष-म्येण प्रत्यभिज्ञायते। शब्दिनित्यत्वादिसिद्धिः। यस्य तु सम्यक् नास्ति विवेकः तस्यो-भयोरिविशेषेण प्रत्यचमध्यवसायः स्यात्। ज्वालादिषु च प्रत्यचेण चयं दृष्ट्वा शब्देऽिष तथा संभावयेत् तथाऽनित्यशब्दसमुदायात्मको वेदः स्यात्। यस्य तु विहितानि कुशलप्रमाणेषु प्रशब्दोऽतद्यहणनिवंधनो नास्त्यभिज्ञानो मन्यमानो ज्वालाविदुषो भेद-प्रहणनिबन्धनमिव सितविशितं विशेषो न ज्वालावाधेन शब्दे बाधं संभावयति।

एवमनुमानमि सुविवेचितं न भारतादियन्थप्रमाणोपलचण्यत्वाच । तेन शौर्यादि-शास्त्रान्ते कर्मण्यतासिद्धिः । येन न विवेचितं हानुमानं स पचविपचयोर्दर्शनाद-र्शनमात्रेणानुमानप्रवृत्ति मन्वानो वेदेऽपि कर्तारं कल्पयेत् । यदा तु निपुणमितभवित तत्तत्त्रयोजकस्य स्नातव्यलचण्या तस्य कर्तृ त्वस्वकरणस्याभावादपौरुषेयत्वमध्यवस्यति ।

शास्त्रं च विविधागमम्। शास्त्रे विविधविधिप्रतिषेधात्तस्य विविधोऽ-नेकप्रकार धागमी यत्रागम्यते स स्थागमः। बहुशाखत्वाद्वेदस्य श्रुतिस्मृतिभेदेन च विविधत्वमुक्तम् । स चायमर्थः स्वाध्यायविध्याचिष्तः सुहृद्भावेनोपदिष्टः। न च द्वयमपि प्रशंसेव ॥ १०५॥

> त्रार्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ॥ यस्तर्केणानुसंघत्ते स धर्म वेद नेतरः ॥ १०६॥

'ऋषि'र्वेदस्तत्र भवः ख्रार्षः। धर्मिपदेशो यो वैदिकः। यस्तर्केणानुमानान्तरेण युक्त्या निरूपयित स धर्म वेदेति पदयोजना।

तर्क ऊहापोहान्तर्यसिद्धिः । इदमत्र युक्तमृहितुमिदमपोहितुम् । यहा सीर्थे कर्मीण निर्वापमन्त्रे 'देवस्य त्वा स्नवितुः प्रस्नवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामि' (वाजसं सं २।११) इति प्रकृतितः प्राप्ते मन्त्रेऽग्निपदस्याधी-समवायादपोहः सूर्यपदस्य च त्रेपः । अयं तर्को न विरुध्यते वेदेन ।

योऽप्येवं मन्यते ''सौर्ये कर्मण्यानेर्देवतायाः स्रभावादर्थेन च मन्त्राणां प्रयोज्यत्वा-देकदेशोपशमे च मंत्रत्वाभावात् क्रत्स्तस्य वै मंत्रस्य लोपः", एष वेदार्थविरोधी तर्कः।

यदुच्चारणं मंत्राणां प्रयोज्यत्वम्मन्यते त्रात्रश्चाविक्कतं एव मन्त्रः प्रयोक्तव्यः इति सोऽपि शास्त्रविरोधी तर्कः।

न चार्य विधि:। अयमर्थवादः। अस्यात्र तात्पर्य ईदृश्युपेचा यद्त्रैतच्च मीमांसाता ज्ञायतेऽता धर्मशुद्धचर्यं मीमांसावेदनमेतेन चादितम्।

अन्ये तु व्याचचते। तर्केणेति तर्कप्रधाना प्रंथा लीकिकप्रमाणनिरूपणपरा न्यायवैशेषिकलोकायतिका उच्यन्ते। तत्र वेदविरुद्धानि बैाद्धलोकायतिकनैर्भथादीनि पर्यु दृश्यन्ते। तानि वेदविरुद्धानि। न तत्र प्रमाणं वेदः। कपिलकणादिक्रयामविर्थता-निम्रहान्तादिषु हि शब्दः प्रमाणम्। तथा चाचपादसूत्रं 'प्रत्यचानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि' (१।१।३)। वैशेषिका स्रपि 'तद्वचनादास्रायस्य प्रामाण्य'(१।१।३)मित्यादुः। अतस्तानि शास्त्राणि श्रोतव्यानीति च।

तथा च महाभारते भगवता कृष्णद्वैपायनेन दर्शितम् 'श्रोत्रियस्यैव ते राजन् मंद-कस्याल्पबुद्धयः । अनुवाकहता बुद्धिनेंषा सूच्मार्थदर्शिनी' । 'अनुवाकहते'ति तर्ककृता-मप्युपपत्तिमाह केवलत्वादसत्तया । तथेदमपरमुत 'कश्चित्र लोकायतिकान् ब्राह्मणा-न्सार्त सेवते । अन्धेकुशला ह्ये ते मूर्खाः पण्डितमानिन' इति ।

श्रनेनासत्तर्भवगं प्रतिषिद्धं पूर्वेग सत्तर्कानुज्ञानं तदेव तदिति।

केचित् प्रामाण्यं वेदस्याहुरीश्वरप्रयोतृकतया । न च तस्यास्ति संभवः । न च तस्मिन् पचे वेदः प्रमाणं तस्य ह्यसावीश्वरः समयोपस्थापकः । एतेषु श्रूयमाणेषु ग्रप्रामाणिको विपरीते। श्रिनवेशो जायते । श्रिते। स्वते। स्वते। न च वैदिकस्य वाक्याववे। कस्यचिदप्युपयुज्यन्ते । तथा च सांख्यः 'स ह्यविशुद्धिः चयातिशययुक्तं' (सां० का० २) इत्याहुः । श्रचपादैरिप तदप्रामाण्यं मन्यते । तथा च याज्ञिकपूर्वपचे (न्या० सूत्र० २।१।५७) निर्धारितं यदिप केनचित्पिठतम् ।

कर्ममीमांसावेदान्तभाष्यमेवमिभानं यथाश्रुति विज्ञायते—'देवा ग्रस्माल्लोकादमुं लोकमायंस्तानृषयोऽन्वीयुस्तान्मनुष्या त्रज्ञुवन् कथमथो भविष्यामः एभ्यः सर्वकर्मऋषयः प्रायच्छत् । तस्माद्यत् त्राह्मणोत्तमास्तर्कयंत्यार्षमेव तद्भवति' इति श्रुतेः। एषा यथोक्ततर्कपदार्थानुवादिनी।। १०६॥

> नैःश्रेयसिमदं कर्म यथादितमशेषतः ॥ मानवस्यास्य शास्त्रस्य रहस्यमुपदेक्ष्यते ॥ १०७॥

वस्यमाणार्थादरातिशयोत्पत्त्यर्थः स्रोकोऽयं स्रोत्रियसंबोधनार्थः।

रहस्यं गुह्मम्। अतश्च न सर्वस्य प्रकाशियतव्यम्। यो न शुश्रूषापरो न च परमां भक्तिमुपेता यश्च न स्थिरप्रकृतिर्न तस्मै प्रकाश्यम् ॥ १०७॥

> श्रनाम्नातेषु धर्मेषु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ॥ यं शिष्टा ब्राह्मणा ब्र्युः स धर्मः स्यादशङ्कितः॥ १०८॥

"नतु चानाम्नातेषु कः संदेहः। नेा जाने नेह कर्णं स्यादिति चेत् यता नैव तेषां तत्"।

डच्यते । नेहेद्दशमनाम्नातमभिन्नेतम् । किं तर्हि १ यत्सामान्यत स्थामनातं विशेष-तस्तु न ज्ञायते ।

"नतु च तत्रापि कः संदेहः। सामान्यस्य विशेषमात्रापेत्ताद्येन कोनचित्सिद्धं शास्त्रार्थं, यथा 'ग्रद्भिराचमेदिति' कूप्यस्यावरनादेयादिभेदेन भिन्नास्वप्सु ताः काश्चिदुपादीयमानाः संपादयन्ति शास्त्रार्थम्।"

सत्यम् । यत्र प्रतिषेधश्रुतिर्न च वैशेषिकं प्रायश्चित्तमुपिद्देष्टं यत्रेदमुपिद्देश्यते । यदा शूद्रोच्छिष्टं किंचित्पात्रं तदशुद्धं तत्संपर्कादशुचि तिस्मित्रकृते शुद्धे यदि कोनचिद्धु कं स्यात्तदा किं प्रायश्चित्तमिति संदेहः । स हि जिङ्कासा च निश्चयावसानेन च प्रत्यचादिषु सम्यङ् निधिः खोश्द्रोच्छिष्टमेवेत्यदत्तं भिवतुमर्हति । न हि तच्छद्भस्योच्छिष्टमिति शक्यं वक्तुम् । किं तेन तदुच्छिष्टमिति । एवमादौ संदेहे तु शिष्टवचनं प्रमाणीकर्तव्यम् । यथा ये श्र्द्रादयो विश्रासत्वेषामयं धर्मसंदेहः । शिष्टोपिद्ष्टमेव युक्तं कर्तुम् । ततश्च न्यूनाधिकभावेन या कृता कल्पना स एव तत्र धर्मः । वेषामिप तथोपिदश्वतां न देषः । यत श्राह—

स धर्मः स्यादशङ्कित इति । अधर्मं बुवतो देशः, धर्मे तु का विचिकित्सा । तथा गोत्रप्रवरसंदेहे कथं च स्मृतिविच्छेदे ब्राह्मणवचनात् गोत्रप्रवरसिद्धिः । तत्र च प्रवरसंदेहे सर्वेषां मानवे संशय इत्युक्तम् । गोत्रसंशये तर्हि भविष्यति । तत्र च गीत्रसंशयाभावे कुतः प्रवरसंशयः । प्रतिगोत्रं प्रवराणां भेदेन पठितत्वात् । उपपद्यत एवमेतद्गोत्रनामधेयम् । प्रवराश्च भित्रा नाना गोत्राणि । तत्र सत्यपि प्रवरनिश्चये गोत्रसन्देह उपपद्यते ॥ १०८॥

> धर्में णाधिगता यैस्तु वेदः सपरिवृंहणः॥ ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिमत्यस्रहेतवः॥ १०९॥

शिष्टलचग्रमनेन कथ्यते।

''नतु चार्थकामेष्वसक्तानामित्यत्रोक्तमेव शिष्टलचणम्"।

अन्योऽपि तस्य तत्रार्थ आशंकितोऽतो न तस्य लचग्रपरतैव। यच वशिष्टेनोक्तं 'शिष्टः पुनरकामात्मा' इति तत्र विद्वत्ताया श्रुतत्वात्।

यत्र परिपूर्णत्वादिधगते। ऽर्थतश्च विदितः स स परिवृ हणः । तथा च भगवान्व्यासः 'इतिहासपुराणाभ्यां वेदार्थमुपवृ हयेत्' इति । स्मृतयो ऽप्येवं गृहीतार्था भवन्ति ।

ब्राह्मसम्बद्धमनुवादस्तेषामेव धर्मप्रवचनाधिकारात्।

श्रुतिप्रत्यसहेतवः। 'प्रत्यचं हेतवश्च' प्रत्यचहेतवः। हेतुशब्देन प्रत्यचादन्य-प्रमाणान्युच्यन्ते। श्रुतिः प्रत्यचो हेतुश्च येषां ते श्रुतिप्रत्यसहेतवः। एतदुक्तं भवति। यथा प्रत्यचं निर्विवादं प्रमाणमेव वाद्दशीं श्रुति मन्यन्ते, यान्यपि हेतूत्थानि प्रमाणानि तेषु विश्वसन्तिः श्रुतिमेव तर्क मन्यन्तेः हेतुशास्त्राश्रयणेन चेदं न प्रमाणी-क्रुविन्ति।

स्रथवा 'श्रुति:' प्रत्यचश्रुति:, 'प्रत्यच'शब्द: श्रौते प्रत्यये प्रत्यचतुल्यत्वात्प्रयुक्तः, सा च हेतुर्धर्माधर्मपरिज्ञाने कारणं येषां त एवमुच्यन्ते ॥ १०-६॥

दशावरा वा परिषद्यं धर्मं परिकल्पयेत् ॥ ज्यवरा वाऽपि वृत्तस्था तं धर्मं न विचालयेत् ॥ ११० ॥

दशावरे यस्याः दशावराः । यदि बहवा न संनिधायन्ते दशावश्यं संनिधातव्याः । तदभावे चयवराः ।

वृत्तस्था इति। यदुक्तं 'अर्थकामेष्वसक्तानाम्'इति तस्यैवायमनुवादः । न चैषा पुरुषसंख्याऽपि तु गुणसंख्या । तथा च वच्यति 'एकोऽपि वेदवित्' इति । एकस्य यते। गुणसम्हस्य बाहुल्येनासंभवात् पुरुषप्रधानतया संख्याया निर्देशः कृतः । तानिदानीं परिषक्त्वहेतुगुणान् दर्शयति ॥ ११० ॥

त्रैविद्यो हेतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः ॥ त्रयश्राश्रमिणः पूर्वे परिषत्स्यादशावरा ॥ १११ ॥

पुरुषप्रधानेऽपि निर्देशे गुगापरतैव विज्ञेया ।

यस्त्रेविद्यो वेदत्रयस्याध्येता तद्र्थस्य च वेदिता। अनुमानादिकुशलः तर्की अयमूहापोह्यबुद्धियुक्तः।

"ननु च नैवंविदे। वेदार्थवित्त्वमेव संभवतीत्युक्तम्"।

सत्यम्। परेापदेशादि कस्यिचिद्याचनावती वेदार्थमात्रा संभवत्यि। अतश्च प्रत्ययेन विना वेदार्थमहणार्थहेतुकेन भातीत्युक्तम्।

एतेन नैहक्ती व्याख्यातः।

धर्मपाठके। मन्वादिश्मृतिशास्त्राणामध्येता ।

चयश्चाश्रमिणा हा ते ह्यनुष्ठानपराः कुशलतरा धर्मेषु भवन्ति । पूर्वे । ब्रह्मचारी गृहस्थो भिज्ञरित्येके । तस्य हि शामप्रवेशो नानिषिद्धो गैातमेन चेयमानुपूर्वी पठिता 'ब्रह्मचारी गृहस्थो भिज्ञवेंखानस' इति । श्रन्ये त्वाहु:—-हिंसानुज्ञा नास्तीति । कथमसौ धर्माश्रयेत्, तस्मात्तापससकाशमन्यैः सह गंतव्यम् ॥ १११ ॥

ऋग्वेद्विद्यजुर्विच सामवेद्विदेव च ॥ ज्यवरा परिषज्ज्ञेया धर्मसंज्ञयनिर्णये ॥ ११२ ॥

निरुक्तव्याकरणमीमांसाभिर्वेदार्थो ज्ञायते। ते च सर्वे साधारणाः। न हि तत्रैकस्य वेदस्यार्थो ज्ञायते नान्यस्य नित्यमयं प्रकारोऽस्ति।

अथ ऋग्वेदादीत्यादि कथं भेदे।पपत्तिः। तथा तत्र गृह्यसूत्रभेदेन चेदमुक्तम् ॥११२॥

एकोऽपि वेदविद्धर्मः यं व्यवस्येद्द्विजात्तमः ।। स विज्ञेयः परे। धर्मो नाज्ञानामुदितोऽयुतैः ॥ ११३ ॥

व्यवस्येतिश्चत्य कथयेदित्यर्थः। नाज्ञानां मूर्काणां ख्रयुतिरुप्युदितः। उदितः प्रागेव व्याख्यातः॥ ११३॥

> भवतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ॥ सदस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते ॥ ११४ ॥

स्रव्रतानामिति प्रागुक्त एवार्थो व्यतिरेकद्वारेश कथ्यते । व्रतिना वेदाध्यायिनः यं निश्चयं बुवते तत्र न विचिकित्सितव्यं विद्वद्भिरविद्वद्भिर्वा । स्रत एव न लघुपरि-कल्पो गुश्रतुल्यवद्विकल्प्यते ॥ ११४॥ यं वदन्ति तमाभूता मूर्खा धर्ममतद्भिदः॥ तत्पापं शतधा भूत्वा तद्भकृनतुगच्छति॥ ११५॥

वक्षामविदुषां दोषक्रथनम् ॥ ११५ ॥

एतद्वोऽभिहितं सर्वं निःश्रेयसकरं परम् ॥ श्रस्मादप्रच्युता विषः प्राप्नाति परमां गतिम् ॥ ११६ ॥

प्रतिज्ञातधर्मीपसंहारः श्लोकोऽयम् । 'धर्मान्नो वक्तुमहिसा' इति यत्पृष्टं 'महर्षीन् श्रूयतामिति' यद्वक्तव्यतया प्रतिज्ञातं तत्सर्वे' कथितमिति शास्त्रपरिसमाप्तिमाह ।

"नतु च परस्ताद्व्यस्ति शास्त्रं हंतव्यादिशास्त्रं सा च विधितः श्रूयते । तत्र विधि-विषये कश्चिदिति कथमुच्यते शास्त्रमुपसंहियत इति । वक्तुर्न करोति प्राय उपसंहारः ।" परस्ताच कर्मशोषात्स्वप्रधानाशुद्धैव विद्योपदिश्यत इति न विरोधः । सर्वत्र श्रेयसी शास्त्रार्थधर्मलचणा विद्येत्युपसंहत्याभिधाने प्रयोजनम् ॥ ११६ ॥

> एवं स भगवान्देवो लोकानां हितकाम्यया ॥ धर्मस्य परं गुह्यं ममेदं सर्वम्रुक्तवान् ॥ ११७॥

स भगवान् मनुरिदंशास्त्रं सर्वं लोकहिताय मोक्तवानिति भृगुः शिष्यानाह । अनेनाधिकाराकांचा निवर्तते ।

गुह्यं यदध्यात्मं तदिप मनुर्मामुपदिश्य प्रकाशयांचके। मयापि यथागमं भवतां प्रकटीकृतमिति न कार्योऽधिकाऽकांचा ॥ ११७॥

> सर्वमात्मिन संपश्येत्सचासच समाहितः ॥ सर्वः ह्यात्मिन संपश्यनाधमे कुरुते मतिम् ॥ ११८ ॥

सर्वं जगत्सदसदूपमुत्पत्तिविनाशधर्मकम् । अथवा स्मभत् शशविषाणादिवत् सञ्च नित्यमाकाशादिवत् सर्वमात्मिन संपश्येदात्मिन व्यवस्थितमुपासीत ।

संदर्शनार्थस्य स्पष्टार्थस्य साचात्करणपर्यन्तयोपासनया विज्ञायते। न हि सक्टइ-र्शनेन साचात्कारः संभवति। तथोपदिश्यते रहस्यशास्त्रम्। तत्रात्मध्यानायैतदुक्तं भवति 'श्रोतव्यो मंतव्यो निद्धिधासितव्य' (बृहदारण्यक, श्र० २ त्रा० ५) इति ध्यानपर्यन्तता स्रदर्शनस्य। श्रात्मध्यानं यथोपदिष्टज्ञानाभ्यासो विजातीयप्रत्ययानन्तरित-मुच्यते। श्रथवा सामर्थ्यादभ्यासाचेपः। यतः संस्कारकर्माणि च संस्कार्ये विशेष्यानेन संपन्नस्वार्थान भवन्ति। यथा 'त्रीहीनवहन्तीति' श्रश्रुतोपन्यासः तुषकण-विप्रमोक्कपलेभ्यस्तत्संदर्शनेन ह्यदृष्टार्थता स्थात्। तथा च कर्मविधित्वात् षष्टिसंस्कार- कर्मताहानिश्च। स्रतः संपद्येदिति ज्ञेयान्तरविषयज्ञाननिराकरखेन तदेकज्ञेयनिष्ठामनु-मूयात्।

श्रतात्मनीति विवदन्ते । कोऽयमात्मा नाम । यदि तावदयं देहाधिकरणः चेत्रज्ञः तत उत्तरं विक्रध्येत 'प्रशासितारं क्ष्ममामम्' इति । न हि कर्मत्वशरीरस्य मृत्वो-त्पत्तः श्रूयते—'पतस्य वाऽच्चरस्य प्रशासने गार्गी द्यावापृथिव्या विभृते तिष्ठत' इति (बृहदारण्यक ३।८।६) । तस्मान्नाहंप्रत्ययप्रमेये ग्रात्मन्यपि संसारविधिः । श्रते।ऽन्या काचित्तस्य स्वरूपसिद्धिर्वक्तव्या । किचैवं सति 'पश्येदि'ति श्रादिना बाह्यात्मनामप्याधि-भूतादिदैवमावेन व्यवस्थितानामाध्यात्ममुपसंहारः । शिष्यते च श्रौतमतोस्तरागः साधन-तया कारणात्मनार्जितस्य संबन्धितां प्रतिपद्यते । ननु यः सर्वं जगत्कारणपुरुषावच्छेद-मुक्तं सदा प्रत्यात्मि संपश्येदिति, तत्र कीदृशमात्मनो दर्शनमात्मनीति वक्तव्यम् । श्रन्ये तु मन्यन्ते शरीरात्मन प्वैतत्संनिवेशनं युक्तम् । तस्य हि श्रोतृसंनिवेशन

तद्वत्ता युक्ता । तत्रोच्यते । स्रात्मशब्दस्तावत्परमात्मविषयतया दर्शितवाक्यान्तरसमन्वयप्रमाणः ।

यत्तु स्वरूपसिद्धिर्वक्तव्येति तत्र किमन्यच्छक्यं वक्तुमन्यदतः श्रौतत्वज्ञानविधेः। तानि च वाक्यानि प्रतिशाखं सर्वोपनिषद्भचोऽवगन्तव्यानि । प्रमाणान्तराणामप्येक-त्वप्रतिपादनपरत्वादेव प्राहिणः प्रयचस्य मिश्रैः कृत एव क्लेशः। उक्तं च वाक्यपदोये 'न तदस्ति च तन्नाम्नि' इस्रादि । विध्यवगम्यता च शरीरावरकादवसातव्या।

यद्प्युक्तमसत्कथं दृश्यत इति सञ्चासःचेययमर्थः स्थात् । 'सदिति' विकार-मामस्य निर्देशः । 'असदिति' अप्रत्यचतेव सूच्मतयाऽशक्यावधारणत्वात् ।

यद्प्युक्तं नास्ति परमात्मनः श्रोत्रसंबन्ध इति । किमत्र संबन्धि सर्वस्य जगत्रस्थि-त्युत्पत्तिविनाशानां तत्कारणतयोपपादितत्वात् ।

यश्चायं संनिवेशविधिस्तस्यायमर्थः—यावद्यत्किचिद्भेदवदवभासते तत्सर्वमद्वैतिकत्वे प्रविज्ञापयेत् । सर्वमात्मस्यमित्येतत्परमात्मना विरितसामान्ये हेतुर्विद्यत इति ।

समाहितः । समाधिनीम चित्तवृत्तिनिरोधोपायो योगशास्त्रादागमयितव्य इत्यर्थः । नाधर्म कुरुते मितः बुद्धिचेतसोर्निश्चलताभावः । तावदभ्यसेद्यावद्वादिभिश्चेते। नापह्रियेत । श्रतश्च यावत्कश्चिद्भेदकत्वे प्रतिविलापयेत् ॥ ११८ ॥

त्रात्मैव देवताः सर्वाः सर्वमात्मन्यवस्थितम् ॥ त्रात्मा हि जनयत्येषां कर्मयोगं शरीरिए॥म् ॥ ११९ ॥

सर्वत्रः यागादिक्रियाः स्वर्गोदयो देवता आत्मत्वेन द्रष्टन्याः । योऽयमप्रिर्देवता भग्नेरियमन्यात्मैवासीः नान्योऽग्निर्देवताऽस्तीति । तद्ध्युक्तम् 'एक धात्मा बहुवा श्रूयत' इति । यत्र युक्त 'एक एवाहमात्मा देवतेति' । तथा (ऋ० वे० १।१६४।४६) 'इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति बहुरूपपरमात्मने। देवतां परयन्ति । सतां परादा'दित्यनेन कर्माङ्गदेवतानामात्मदृष्टिर्विधीयते ।

"किं तर्हि, न तस्य देवतादिकृत्यमस्ति"।

श्रात्मतयैव सर्वसिद्धिः। कथम् ? नार्थात्मिन जनयत्येषामिति। कर्मयोगे कर्मफलसंबंधः। स स्रात्मा तेषां निष्पादयति। नान्या देवता न तद्गुणक-मिति॥ ११-६॥

खं सन्निवेशयेत्खेषु चेष्टनस्पर्शनेऽनित्तम् ॥ पक्तिदृष्टचोः परं तेजः स्नेहेऽपो गां च मूर्तिषु ॥ १२०॥

यान्येतानि नवच्छिद्राग्रि तेषु बाह्यमाकाशं नियच्छेत्। 'बाह्यमाकाशं तदेव तन्न बाह्यं किंचिदस्तीति'।

स्रनिला वायुः । तं सन्निवेशयेत् ।

चेष्टते स्पंदते तत्र काचिच्छरीरावस्था इस्तपादाद्युक्तविहरणलचणायाश्चायम्। स्पर्शो वाह्यादिलचणः। तत्र वायुं संनिवेशयेत्। पक्तिर्जाठराग्निकृता हृष्टिश्च। तयोः निवेशयेत्। तेजः परं कृत्सनमादित्यात्मनावस्थितम्।

स्नेहे मेदो मजादिरूपे संनिवेशयेदिति वर्तते।
गां पृथिवीं सूति षु शरीरमागेषु ॥ १२०॥
एवं महाभूतानामुपसंहरिष्यते।

मनसीन्दुं दिशः श्रोत्रे क्रान्ते विष्णुं बले इरम् ॥ वाच्यग्निं मित्रमुत्सगे पजने च प्रजापतिम् ॥ १२१॥

योऽयसिन्दुश्चन्द्रभास्तं सन्सि संनिवेशयेत् । नैष चन्द्रो गगनसंचारी । कि तर्हि १ सम 'मनसि' व्यवस्थितः ।

याश्च दिशः श्रोचेन्द्रियशक्ती।

क्रान्ते विष्णुं यो यत्रालपमिष क्रामित विष्णुरेव क्रान्तिकर्मणा संनिविष्टः।
एवं वले हरम्। इतुरेते। द्रागप्युत्थानं स चेन्द्रियावकाशः कालाकृतिरिन्द्रियकमैंव तत्।

यं एवं वागानरेवायमुत्सर्गो वाय्वादीर्मन्त्रैः पश्येत्।

एवमध्यात्ममुपसंहृत्य सर्वे परमात्मिन पश्येत्। एवमात्मको हेतुः परमात्मिन व्यवस्थितो 'नाहं कश्चित्ततो भिन्न इति'। एवमेषा सर्वोपासना कर्तव्या ॥ १२१॥ प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणोरिष ॥ रक्षमाभं स्वप्नधीगम्यं विद्यात्तं पुरुषं परम् ॥ १२२ ॥

एवमेवाह ।

प्रशासितारं नियंतारम् । सर्वेषां ब्राह्मणादिश्द्रपर्यतानाम् । योऽयमग्न्या-दीनामौष्ण्यादिस्वभावनियमो यचादित्यादीनामनिशमन्तः परमोजः जगत्त्रमणप्रकाशना-दिषु व्यापारे। यश्च कर्मणां फलं प्रति नियमः स सर्वस्तिसमन्नियंतरि सति । यदुक्तमे तस्यै-वाचरस्य प्रशासने गार्गी त्यादिना। तथा 'तत्सूर्यस्तपित च यावद्वषित चंद्रमाः । भयादि प्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पंचमः' (कठोपनिषद्) इति।

श्राणीयांसमणोरिप इति। यः कश्चिद्दारानिरितशयवालाप्रशतभागादिस्तत्ते तृती-याशपरिमाणकत्वमसत्प्रतिपाद्यते। 'श्रस्थूलमनिष्वत्या'दि (बृहदा० ३।८।८) सर्वधर्म-प्रतिषेधात्, कि तिर्हे ? कुशाप्रीयाया बुद्धेर्गम्यत्वात्। एतदुक्तं भवति। यो नात्यन्तं कुशलो न च तदभ्यासे परिष्वक्तः ॥ १२२ ॥

> एतमेके वदन्त्यमिं मनुमन्ये प्रजापतिम् ॥ इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतम् ॥ १२३ ॥ एष सर्वाणि भूतानि पश्चभिर्व्याप्य मूर्तिभिः ॥ जन्मद्रद्धिसयैर्नित्यं संसारयति चक्रवत् ॥ १२४ ॥ एवं यः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना ॥ स सर्वसमतामेत्य ब्रह्माभ्येति परं पदम् ॥ १२५ ॥

ब्रह्माभ्येति ब्रह्मभावमापद्यते । मैत्राद्यवभासेन रागद्वेषच्यमनुवदति । अनेन चावि-जातीयप्रत्ययान्तरितात्मैकत्वज्ञानमनुष्टेयमाह । न हि विजातीयप्रत्ययोत्पत्तौ सर्वसमता भवति । अत्रश्चैतदुक्तं भवति । अहं ममेति त्यक्ताहंकारममकारस्य तदेकज्ञाननियत्तवया निरितशयपरमानंदरूपं ब्रह्म प्राप्नोति । अनिष्टनिवृत्तिः शास्त्रप्रदर्शिताभिप्रेतिनयमस्य प्राप्तिश्च फलसिद्धिर्भवति इत्यर्थः ॥ १२५ ॥

> इत्येतन्मानवं शास्त्रं भृगुप्रोक्तं पटन्द्रिजः॥ भवत्याचारवात्रित्यं यथेष्टां माप्तुयाद्रतिम्॥ १२६॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुमोक्तायां संहितायां द्वादशोऽध्यायः॥१२॥

॥ समाप्तैषा मनुसंहिता ॥

इति: शास्त्रमाप्तिमाह । पठन् भवत्याचारवान् । अन्यो अध्याहार्थ आचारः । यथा पठितशास्त्रात् शास्त्रानुष्ठानम् । एवंविधश्चेद्भवति यथेष्ट्रां देवता-दिलचणां गतिम् । ॥ १२६ ॥

> मान्या कापि मनुस्पृतिस्तदुचिता व्याख्या हि मेघातिथेः स्ना लुप्तैव विधिवेशात् क्वचिद्पि प्राप्यं न यत् पुस्तकम् । चोयीन्द्रो मदनः सहारयसुते। देशान्तरादाहतै-जीयोद्धारमचीकरत्तत इतस्तत्पुस्तकैर्लेखितैः ॥

इति श्रीभद्दवीरस्वामिस् चुमेघातिथिविरचिते मनुभाष्ये द्वादशोऽध्यायः॥

समाप्तं शुभं भवतु